

हेव-

जनं
थवी
गृह्य

सो-
मा
न्
द्वा-

तच्छालां* वा विमितं वा प्राचीनवꣳशं मिन्वन्ति। प्राची हि देवानां दिक् पुरस्ताद्वै देवाः प्रत्यञ्चो मनुष्यानुपावृत्तास्तस्मात्तेभ्यः प्राङ् तिष्ठन् जुहोति ॥ ६ ॥

तस्मादु ह न प्रतीचीनशिराः शयीत। नेद्देवानभिप्रसार्य शया इति या दक्षिणा दिक् सा पितॄणां या प्रतीची सा सर्पाणां यतो देवा उच्चक्रमुः सैषाहीना योदीची दिक् सा मनुष्याणां तस्मान् मानुष उदीचीनवꣳशा मेव शालां व्वा विमितं व्वा मिन्वन्त्युदीची हि मनुष्याणां दिग्दीक्षितस्यैव प्राचीनवꣳशा नादीक्षितस्य ॥ ७ ॥

तां वा एतां परिश्रयन्ति। नेदभिवर्षादिति न्वेव व्वर्षा देवान् वा एष उपावर्त्तते यो दीक्षते स देवताना मेको भवति तिर इव वै देवा मनुष्येभ्यस्तिर इवैतद्यत् परिश्रितं तस्मात् परिश्रयन्ति ॥ ८ ॥

तन्न सर्व इवाभिप्रपद्येत। ब्राह्मणो वैव राजन्यो वा व्वैश्यो वा ते हि यज्ञियाः ॥ ९ ॥

स वै न सर्वेणेव संवदेत। देवान् वा एष उपावर्त्तते यो दीक्षते स देवताना मेको भवति न वै देवाः सर्वेणेव संवदन्ते ब्राह्मणेन वैव राजन्येन वा वैश्येन वा ते

---

* 'तच्छालो'-इति ग।

हि यज्ञियास्तस्माद्यद्येनꣳ शूद्रेण संवादो विन्देदेतेषा मेवैकं ब्रूयादिम मिति व्विचक्ष्वेम मिति विचक्ष्वेत्येष उ तत्र दीक्षितस्योपचारः* ॥ १० ॥

अथारणी पाणौ कृत्वा†। शाला मध्यवस्यति स पूर्व्वार्द्धꣳ स्थूणाराज ममिपद्यैतद्यजुराहेद मगन्म देव-यजनं पृथिव्या यत्र देवासो ऽअजुषन्त व्विश्व ऽइति तदस्य विश्वैश्च देवैर्जुष्टं भवति ये चेमे ब्राह्मणाः शुश्रु-वाꣳसोऽनूचाना यद्द्वास्य तेऽक्षिभ्या मीक्षन्ते ब्राह्मणाः शुश्रुवाꣳसस्तद्दास्य तैर्जुष्टं भवति ॥ ११ ॥

यद्वाह। यत्र देवासो अजुषन्त व्विश्व ऽइति तदस्य व्विश्वैर्द्देवैर्जुष्टं भवत्यृक्सामाभ्याꣳ सन्तरन्तो यजुर्भि-रित्यृक्सामाभ्यां वै यजुर्भिर्यज्ञस्योदृचं गच्छन्ति यज्ञस्यो-दृचं गच्छानीत्येवैतदाह रायस्पोषेण समिषा मदे-मेति भूमा वै रायस्पोषः श्रीर्वै भूमाशिष मेवैतदा-शास्ते समिषा मदेमेतीषं मदतीति वै त माहुर्यः श्रिय मश्नुते यः परमतां गच्छति तस्मादाह समिषा मदेमेति ॥ १२ ॥ १ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [१.१.] ॥

---

* 'चारः'–इति क, 'चारः'–इति ग। † 'कृत्वा'–इति ग।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥
आधानपुनराधाने अग्निहोत्रं ततः परम् ।
चातुर्मास्यानि च पशुर्द्वितीयकाण्ड ईरितम् ॥ २ ॥

अथ तृतीयचतुर्थाभ्या मेकाहाहीनसत्रलक्षण[१]सकलसोमयाग[२]-प्रकृतिभूतोऽग्निष्टोमोऽभिधीयते[३] । तत्र तृतीयकाण्डस्य प्रथमाध्याये

१— "त्रिविधः सोमयागः, एकाहाहीनसत्रनामकः । एकस्मिन्नेवाहनि सवनत्रयेण निष्पाद्य एकाहः । द्विरात्र मारभ्य एकादशरात्रपर्यन्ता अहीनाः । त्रयोदशरात्र मारभ्य सहस्रसंवत्सरपर्यन्तानि सत्राणि । द्वादशाहस्तु द्विरूपः । तत्राहीनरूपेण द्विरात्रादीनां प्रकृतिः, सत्ररूपेण त्रयोदशरात्रादीनाम् । तस्य च द्वादशाहस्य एकाहरूपो ज्योतिष्टोमः प्रकृतिः"—इति तै० सं० १. २. १-सा० भा० । "एकाहाहीनसत्राणि सोमभेदा इति त्रयः"—इत्यादि च तै० सं० ७. १. १-भाष्यारम्भे सायणः । "उक्ता-प्रकृतयोऽहीनैकाहाः (९. १. १.) "—इत्यारभ्य "इत्येकाहाः, अथाहीना द्व्यहप्रभृतयो द्वादशरात्रपरार्ध्याः (१०. ९. १०, ११.)"—इत्याद्यन्त आश्वलायनीयश्रौतसूत्रग्रन्थस्त्वेहालोच्यः ।

२— "सप्तसंस्थः सोमयागो भवति । तथाहि— "अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽप्तोर्याम इति संस्थाः"—इति आश्व० श्रौ० सू० ६. ११. १ । अप्तोर्याम आप्तोर्याम इत्यभिन्नः ।

३— "अग्निष्टोमः प्रथमयज्ञः, अतिरात्र मेके पूर्वं समामनन्ति"—इति आप० श्रौ० सू० १०. २. ३, ४ । अग्निष्टोमे कृत्स्नाङ्गजातस्योपदिष्टत्वात् स एवेतरेषां प्रकृतिः ।

शालानिर्माणप्रभृति दीक्षाहुतिपर्यन्तं प्रतिपाद्यते। तत्रादौ शाला-निर्माणार्थं देवयजनपरिग्रहं विधत्ते— "देवयजनं जोषयन्त इति। देवा इज्यन्तेऽस्मिन् अत्रेति 'देवयजनम्'। अधिकरणे ल्युट्[1]। प्राचीनवंशसदोहविर्धानादिनिर्माणपर्याप्तं देवयजनं स्थानम्[2]। तत् 'जोषयन्ते' सेवन्ते। स्वार्थिको णिच्[3]। परिगृह्णीयुर्यजमानपुरुषाः। तस्य विशेष माह— "स यदेव वर्षिष्ठं स्यात् तज्जोषयेरन्निति। 'सः' इति प्रसिद्धौ, यच्छब्दविशेषण मेतत्। प्रसिद्धं 'यद्' देवयजनम्, 'तत्' 'वर्षिष्ठम्' अतिशयेन वृद्धम्, उच्छ्रितम्, जोषयितव्य मित्यर्थः। वर्षिष्ठ मित्येतत् स्पष्टयति— "यदन्यदित्यादिना। यद्यस्या[4] उपरि गृहीतायाः 'भूमेः' 'अन्यत्' परिसरस्थलं ('नाभिशयीत') नाति-शयीत, अतिशयित मुच्छ्रितं न च तद् वर्षिष्ठमित्यर्थः[5]। उक्तलक्षणं देवयजनं प्रशंसति— "अतो वा इति। 'अतः' अस्मात्, यदित्युक्त-लक्षणात् 'देवाः' 'दिवम्' 'उपोत्क्रामन्' उत्क्रान्ताः, प्राप्ताः। उत्क्रामन्तु नाम, ततः किमु? इत्यत आह— "देवान्वा इति। यस्मात् 'एषः' दीक्षितोऽपि 'देवान्' उपोत्क्रामति, तस्माद् यादृशेन

१— पा० सू० ३. ३. ११३।

२— 'देवयजनस्थानम्'–इति च। "देवयजनं वै वरं पृथिव्यै"–इत्यादि ऐ० ब्रा० १. ३. २। "प्राचीन माहवनीयात् प्रवणं स्यात् प्रतीचीनं गार्ह-पत्यादेतद्वै व्यावृत्तं देवयजनम्"–इति तै० सं० ६. २. ६. २५।

३— 'जुष परितर्कणे'–इति चुरादिः (१८३५ धा०), 'परितर्कणं मह्यो हिंसा वा'–इति तत्र दीक्षितः। प्रीतिसेवनयोस्तु तुदादित्वात् जुषत इत्येव।

४— 'यद्यस्य'–इति च।

५— 'मुच्छ्रितं न स्यात्'–इत्येव च।

देवयजनेन देवा दिवं गताः, तादृशं कुर्वन् 'सः' दीक्षितः 'सदेवे' एव 'देवयजने' ('यजते') दृष्टवान् भवति। अनेवंविधस्य परिग्रहे दोष माह—"स यद्देति। निम्ने देवयजने 'दृष्ट्वा' स्वय मेव 'अवरतर इव' अत्यन्तं नीच एव 'स्यात्'। "तस्मादित्युपसंहारः। अत्र कात्यायनः सौमिक मृत्विग्वरण मभिधायाह—"देवयजनं जोषयन्त उच्चतमम्"-इति[1] ॥ १ ॥

अन्यानपि धर्मविशेषानाह—"तद्वर्ष्मेति। 'वर्ष्म' उन्नतं 'सत्', 'तत्' देवयजनं 'समं स्यात्'; विषमस्य विसदृशदर्शनात् तदभावाय तत् समं कर्त्तव्य मित्यर्थः। समत्वेन 'अविभ्रंशि' अपि स्थलं प्राचीन-प्रवणम् उदीचीनप्रवणं वा भवेत्; यष्टव्यत्वेन देवानाम्, यष्टृत्वेन मनुष्याणां च देवयजनसम्बन्धसम्भवात्, उभयसम्बन्धिन्योर्दिशोरन्य-तरस्याः प्रवणत्वाभिधान मित्यभिप्रायः। उदक्प्रवणत्वे यदर्थसिद्धं दक्षिणोन्नतत्वम्, तदाह—"दक्षिणतः प्रत्युच्छ्रित मिवेति। विपक्ष-बाधमुखेन दक्षिणप्रवणत्वं निषेधति—"एषा वा इति। 'क्षिप्रे' अचिरेणैव कालेन 'अमुं' परलोकम्, 'तथो ह' पूर्वोत्तरप्रवणत्वपक्षे-ऽप्यचिरकालम्[2] ॥ २ ॥

१—'देवयजनं जोषयन्ते। उच्चतमम्। समम्। अविभ्रंशि। अभितो देवयजनमात्रदेशम्। पुरस्तादर्जम्। प्राक्प्रवणम्। उदग्वा। यत्किञ्चानू-चानर्त्विजः। उद्धतौषधिमूलेऽपरेऽन्ते विमितं कुर्वन्ति"—इति का० श्रौ० ७. १. १०—१९ दश सूत्राणि द्रष्टव्यानि।

२—"दक्षिणत उन्नत मुदीचीनावनतं प्राक्प्रवणं प्रागुदक्प्रवणं वा देवयजनम्"—इति आप० श्रौ० सू० १०. २०. १।

अथ देवयजनप्राग्देशे[1] देवयजनान्तरपरिमितप्रदेशस्याधिक्यं निषेधति—"न पुरस्तादिति। स देशातिरेको यजमानभ्रातृव्यातिरेकाय भवति। तथा चापस्तम्बः—"न प्राचीनं देवयजनाद् देवयजनमात्र मुच्छिंषेत्"-इति[2]। दक्षिणोत्तरयोरतिरेकस्त्वैच्छिक[3] इत्याह—"कामं हेति। पश्चाद्भागे पुनरन्यस्य देवयजनस्य पर्याप्तप्रदेशोपेतं देवयजनं समृद्धिकर मित्याह—"एतद्ध त्वेव समृद्ध मिति। प्रतिपाद्य मर्थं निगमयति—"इति देवयजनस्येति। क्लृप्तिरिति शेषः। अत्र कात्यायनः—"सम मविभ्रंश्यभितो देवयजनमात्रदेशम् पुरस्ताद्वर्जम् प्राक्प्रवण मुदक्प्रवणं वा"-इति[4] ॥ ३ ॥

अथाख्यानमुखेन देवयजनपक्षान्तर माह—"तदु होवाचेति। वार्ष्णः[5] ऋषिं 'याज्ञवल्क्य उवाच'। यदा वयं देवयजनपरिग्रहाय गताः, तदानीं 'सात्ययज्ञः' आह। "एतावती वै पृथिवी, यावती

१— 'देवयजनप्रदेशे'—इति ङ।

२— आप० श्रौ० १०, २०, १०।

३— 'स्वैच्छिक'—इति च।

४— का० श्रौ० ८. १. १२—१७ षट् सूत्राणि पर्यालोच्यानि।

५— 'वार्ष्ण्य'—इति सयकारः पाठः स्वीकृतोऽत्र मूले भाष्ये च डा०-वेबरेण। तत एवोद्धृतो रोथ्-बोथलिङ्क्-सङ्गृहीते 'वार्टबेग्'-कोषेऽपि। परमिहैव पुरस्तादेकत्र (१.१.१.१०.), परस्ताच्चापरत्र (१४. ६.१०.८.) दृश्यते 'वार्ष्णः'—इत्येव निर्यकारः। तथा तैत्तिरीयब्राह्मणेऽपि "गोबलो वार्ष्णः"—इत्येव (३.११. ९. ३.)। अतोऽत्र मत्सङ्गृहीतहस्तलिखितपुस्तकाना मेव लेखः समादृत इह मूलभाष्ययोरिति।

वेदिः"—इत्यादिश्रुतेः[1] वेद्युपलक्षितदेवयजनस्य देवतात्मकसमस्त-पृथिवीरूपत्वम्; अतो 'यत्र क्व च' मन्त्रेण परिग्रहे सति तदुक्तलक्षण मेव भवेदित्यर्थः ॥ ४ ॥

याज्ञवल्क्यस्तु वक्ष्यमाणलक्षणैर्ऋत्विग्भिः परिग्रह एवोक्तलक्षणदेव-यजनपरिग्रह इत्याह—"ऋत्विजो हैवेति। 'शुश्रुवांसः' श्रुतशास्त्राः, 'अनूचानाः' साङ्गप्रवचनाध्येतारः[2]। 'अकृताः' दोषरहिताः। ऋत्विजो-ऽपि श्रुताध्ययनादिसम्पन्ना भवेयुरित्ययमर्थोऽप्युक्तो भवति ॥ ५ ॥

यथोक्तदेवयजने यत् कर्त्तव्यं गृहं तत् प्राचीनवंशं कर्त्तव्य मित्याह—"तच्छालां वेति। 'शालां' दीर्घचतुरस्रं गृहं, 'विमितं' सर्वतः समपरिमाणम्[3]; अनयोरन्यतरत् 'प्राग्वंशम्' मिनुयात्। प्राग्दिशः प्रशंसार्थ मर्थवाद माह—"प्राची हीति। यस्मात् प्रत्यग्दिग्गतान्[4] ऋत्विग्यजमानान् प्रति पुरोदेशाद्धविर्भाजनाः प्रत्यङ्मुखोपावृत्ताः, 'तस्मात्' 'तेभ्यः' देवेभ्यः 'प्राङ् तिष्ठन् जुहोति'। तस्मात् प्राचीनवंश मुपपद्यते[5] ॥ ६ ॥

प्रासङ्गिकं दीक्षितस्य शयने कञ्चिन्नियम माह—"तस्माद्

१— तै० सं० ७. ४. १८. ६ ऋक् द्रष्टव्या।

२— 'वेदार्थं श्रुतवन्तः'—इति (का० श्रौ० ७. १. ८ सू०) या० दे०।

३— "विमितं चतुरस्रं स्यात् दशारत्निप्रमाणतः"—इतीह परिशिष्ट-कारवचनम्। 'द्वादशारत्निमानतः'—इत्यपि तत्र पाठान्तरम्।

४— 'प्राग्दिग्गतान्'—इति ङ, च।

५— "प्राग्वंशं पुरस्तादुच्चं प्रतिदिग्द्वार मुदग्वर्जं वा"—इति का० श्रौ० सू० ७. १. २०—२३।

ह्येति। 'अभिप्रसार्य' पादावित्यर्थः। प्राग्दिक्प्रशंसार्थं दिग्विभाग-रूप मर्थवाद माह—"या दक्षिणेति। 'यतो' 'देवाः' यजमानादीन् प्रति' 'उपचक्रमुः', 'सा' प्राची 'अहीना' समृद्धा। उदीच्या मनुष्य-सम्बन्धितया तेषा मुदग्वंशा शाला[1]। निर्माणात् प्रसिद्ध मित्याह—"तस्मान्मानुष इति। 'मानुषे' मनुष्यार्हे कर्मणि। 'दीक्षितस्य' प्राग्वंश एव, अन्येषां तु उदीचीनवंशत्व मिति व्यवस्था ॥ ७ ॥

सर्वतः परिश्रयणं विधत्ते—"तां वा एता मिति। वृष्ट्यादि-परिहाराय परिश्रयणं कर्त्तव्यम्, दीक्षितस्येतरेभ्यो व्यवधानाय च परिश्रयणं कर्त्तव्य मिति परिश्रयणस्तुतिः[2] ॥ ८ ॥

तत्रात्रैवर्णिकानां शूद्रादीना मभिप्राप्तिं निषेधति—"तन्न सर्व इवाभिपद्येतेति[3] ॥ ९ ॥

दीक्षितस्य सर्वैर्वाग्व्यवहारं निषेधति—"स वै नेति। सर्व-शब्दस्य सङ्कोच माह—"ब्राह्मणेन वैवेति। 'तस्माद्' ब्राह्मणादि-वर्णत्रयस्य यज्ञार्हत्वाद्। 'यदि' 'शूद्रेण' 'संवादो' 'विन्देत्' लभ्येत्, 'एतेषां' त्रैवर्णिकानां मध्ये 'एकम्', 'इमम्' शूद्रम् 'इति' एवं मयेदानी मुक्तप्रकारेण 'विचक्ष्व' ब्रूहीति स्वयं 'ब्रूयात्'।

१—"शालां वा"-इति का० श्रौ० सू० ७. १. २४। दीर्घचतुरस्रा कुटी शालेति हरिस्वामी।

२—"प्राचीनवंशं करोति पुरस्तादुन्नतं पश्चान्निनतं सर्वतः परिश्रि-तम्"-इति आप० श्रौ० सू० १०. ५. १।

३—का० श्रौ० ७. ४. ५ सूत्रं द्रष्टव्यम्।

वीप्सया[1] सर्वोऽपि वचनप्रकारः परिगृह्यते । 'एषः' 'उपचारः' व्यवहारः[2] ॥ १० ॥

सम‌न्त्रकशालाप्रवेशं विधत्ते—"अथारणी पाणौ कृत्वेति । 'अध्यवस्यति' शालां प्रविश्य मन्त्रेणैतद् देवयजन मिति निश्चिनु-यादित्यर्थः । अध्यवसानप्रकार माह—"स पूर्वार्द्ध मिति । 'स्थूणा-राजः' मध्ये स्थितः[3] उन्नतस्तम्भः, तस्य 'पूर्वार्द्धम्' 'अभिपद्य' गृहीत्वा "इद मगन्म"-इति[4] 'यजुः' ब्रूयात्[5] । अत्र कात्यायनः—"समा-रोह्याग्नी शालास्तम्भं पूर्वार्द्धं गृहीत्वारणिपाणिराहेद मगन्मेति"-इति[6] । मन्त्रस्य द्वितीयं पादं देवशब्दतात्पर्याभिधानेन व्याचष्टे—"तदस्य विश्वैरिति । श्रुताध्ययनवद्भिर्ब्राह्मणैः । 'अचिभ्यां' 'यत्' 'ईचन्ते', 'तत्' 'तैः' विश्वैर्देवैः 'जुष्टम्' इत्यर्थः ॥ ११ ॥

"यद्वाहेति । तृतीयं पादं व्याचष्टे—"ऋक्सामाभ्या मिति ।

१— 'वीप्सायां'-इति ङ । वीप्सया-श्रुताविह "इम मिति विचक्ष्वेति वाक्यं द्विरुक्त्या ब्रूयादिति यावत् ।

२— का० श्रौ० ७. ४. ५ सूत्रं द्रष्टव्यम् ।

३— 'मध्योदितः'-इति घ, ङ ।

४— "इद मगन्म देवयजनं पृथिव्या यत्र देवासो अजुषन्त विश्वे । ऋक्सामाभ्यां सन्तरन्तो यजुर्भी रायस्पोषेण समिषा मदेम ॥"-इति य० वा० सं० ४. १. १ मन्त्रपाठः ।

५—"प्रागवंशस्य मध्यमं स्थूणाराज मारभ्य जपतीति वाजसनेयकम्"-इति आप० श्रौ० सू० १०. ३. ४ ।

६— का० श्रौ० सू० ७. १. २४ ।

'यजुर्भिः' क्रियमाणं यज्ञस्वरूपम् 'ऋक्सामाभ्यां' स्तोत्रशस्त्राभ्यां 'तरन्तः' पारं प्रापयन्तः इति तत्र भागस्य 'उदृचं' परिसमाप्तिं प्राप्नोमीत्युक्तवान् भवति। चतुर्थपादस्य प्रथमभागं व्याचष्टे—"रायस्पोषेणेति। 'भूमा' बहुभाव एव 'रायस्पोषो' धनपुष्टिः, स च 'भूमा' साक्षात् 'श्रीः' एव; तस्मात् 'एतद्' यागपाठे 'आशिषम्' एव आशास्ते। तद्द्वितीयभागस्य तात्पर्यं माह—"स मिषेति। लोके यः श्रियं परमतां च गच्छति, तम् 'इषम्' अन्नं 'मदति' मोदत इत्याहुः; अतो मन्त्रे स मिषेति भाग माहे-त्यर्थः ॥ १२ ॥ १ [१. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे प्रथमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम्)

अपराह्णे दीक्षेत। पुरा केशश्मश्रोर्वपनाद्यत् कामयेत तदश्नीयाद्यद्वा सम्पद्येत व्रतꣳ ह्येवास्यातोऽशनं भवति यद्यु नाशिशिषेदपि कामं नाश्नीयात् ॥ १* ॥

---

* एतदनन्तर मिह 'शतं १४००'– इति ग-पुस्तके।

अथोत्तरेण शालां परिश्रयन्ति । तदुदकुम्भ मुपनिदधति तन्नापित उपतिष्ठते तत्केशश्मश्रु च व्वपते नखानि च निकृन्तते ऽस्ति वै पुरुषस्यामेध्यं यत्रास्यापो नोपतिष्ठन्ते केशश्मश्रौ च वा ऽअस्य नखेषु चापो नोपतिष्ठन्ते तद्यत्केशश्मश्रु च व्वपते नखानि च निकृन्तते मेध्यो भूत्वा दीक्षा ऽइति ॥ २ ॥

तद्धैके । सर्व्वं ऽएव व्वपन्ते सर्वं ऽएव मेध्या भूत्वा दीक्षिष्यामह ऽइति तदु तथा न कुर्याद्यद्वै केशश्मश्रु च व्वपते नखानि च निकृन्तते तदेव मेध्यो भवति तस्मादु केशश्मश्रु चैव व्वपेत नखानि च निकृन्तेत ॥ ३ ॥

स वै नखान्येवाग्रे निकृन्तते । दक्षिणस्यैवाग्रे सव्यस्य वा ऽअग्रे मानुषे ऽथैवं देवत्राङ्गुष्ठयोरेवाग्रे कनिष्ठिकयोर्व्वा ऽअग्रे मानुषे ऽथैवं देवत्रा* ॥ ४ ॥

स दक्षिण मेवाग्रे गोदानं व्वितारयति । सव्यं वा ऽअग्रे मानुषे ऽथैवं देवत्रा ॥ ५† ॥

स दक्षिण मेवाग्रे गोदान मभ्युनत्ति । इमा आपः शं मे सन्तु देवीरिति स यदाहेमा ऽआपः शं मे

---

*, † 'देवत्रा –इति ग ।

सन्तु देवीरिति वज्रो वा ऽआपो वज्रो हि वा ऽआप-स्तस्माद्येनैता यन्ति निम्नं कुर्वन्ति यत्रोपतिष्ठन्ते निर्द-हन्ति तत्तदेतु मेवैतद्वज्रं शमयति तथो हैन मेष वज्रः शान्तो न हिनस्ति तस्मादाहेमा आपः शु मु मे सन्तु देवीरिति* ॥ ६ ॥

अथ दर्भतरुणकु मन्तर्दधाति। ओषधे त्रायस्वैति वज्रो वै क्षुरस्तथो हैन मेष वज्रः क्षुरो न हिनस्त्यथ क्षुरेणाभिनिदधाति स्वधिते मैनं हिंसीरिति वज्रो वै क्षुरस्तथो हैन मेष वज्रः क्षुरो न हिनस्ति ॥ ७ ॥

प्रच्छिद्योदपात्रे प्रास्यति। तूष्णी मेवोत्तरं गोदान मभ्युनत्ति तूष्णीं दर्भतरुणकु मन्तर्दधाति तूष्णीं क्षुरे-णाभिनिधाय प्रच्छिद्योदपात्रे प्रास्यति ॥ ८ ॥

अथ नापिताय क्षुरं प्रयच्छति। स केशश्मश्रु वपति स यदा केशश्मश्रु वपति ॥ ९ ॥

अथ स्नाति। अमेध्यो वै पुरुषो यदनृतं वदति तेन पूतिरन्तरतो मेध्या वा ऽआपो मेध्यो भूत्वा दीक्षा ऽइति पवित्रं वा ऽआपः पवित्रपूतो दीक्षा ऽइति तस्माद्वै स्नाति ॥ १० ॥

---

* 'रिति'—इति ख, 'रिति'—इति ग।

स स्नाति। आपो अस्मान्मातरः शुन्धयन्त्वित्येत-
द्वाह शुन्धयन्त्विति घृतेन नो घृतप्वः पुनन्त्विति तद्वै
सुपूतं यं घृतेन पुनंस्तस्मादाह* घृतेन नो घृतप्वः पुन-
न्त्विति विश्वꣳ हि रिप्रं प्रवहन्ति देवीरिति यद्वै विश्वꣳ
सर्व्वं तद्यदमेध्यꣳ रिप्रं तत्सर्व्वꣳ ह्यस्मादमेध्यं प्रवहन्ति
तस्मादाह विश्वꣳ हि रिप्रं प्रवहन्ति देवीरिति† ॥ ११ ॥

अथ प्राङिवोदङुत्क्रामति। उदिदाभ्यः शुचिरा पूत
ऽएमीत्युद्ध्याभ्यः शुचिः पूत एति‡ ॥ १२ ॥

अथ वासः परिधत्ते। सर्व्वत्वायैव स्वामेवास्मिन्नेतत्त्वचं
दधाति या ह वा ऽइयं गोस्त्वक् पुरुषे हैषाग्र ऽआस ॥ १३ ॥

ते देवा अब्रुवन्। गौर्व्वा ऽइदꣳ सर्व्वं बिभर्त्ति
हन्त येयं पुरुषे त्वग् गव्येतां दधाम तयैषा वर्षन्तं तया
हिमं तया घृणिं तितिक्षिष्यत ऽइति ॥ १४ ॥

तेऽवच्छाय पुरुषम्। गव्येतां त्वचमदधुस्तयैषा वर्षन्तं
तया हिमं तया घृणिं तितिक्षते§ ॥ १५ ॥

अवच्छितो हि वै पुरुषः। तस्मादस्य यत्रैव क्व च

---

* 'घृतेनापुनंस्तस्मादाह'-इति ग।

† 'रिति'-इति ख, 'रिति'-इति ग।

‡ 'एति'-इति ख, 'एति'-इति ग।

§ 'तितिक्षते'-इति पाठो दृष्ट A-नामपुस्तके डा०-वेबरेण।

कृशो वा यद्वा विकृन्तति तत एव लोहित मुत्पतति तस्मिन्नेतां त्वच मदधुर्व्वास एव तस्मान्नान्यः पुरुषाद्वासो बिभर्त्त्येताꣳ ह्यस्मिंस्त्वच मदधुस्तस्मादु सुवासा एव बुभूषेत् स्वया त्वचा समृद्ध्या ऽइति तस्मादप्यश्लीलꣳ सुवाससं दिदृक्षन्ते स्वया हि त्वचा समृद्धो भवति ॥ १६ ॥

नो हान्ते गोर्न्नग्नः स्यात्। वेद ह गौरह मस्य त्वचं बिभर्म्मीति सा बिभ्यती त्रसति त्वचं म ऽआदास्यत ऽइति तस्मादु गावः सुवासस मुपैव निश्रयन्ते ॥ १७ ॥

तस्य वा ऽएतस्य वाससः। अग्नेः पर्य्यासो भवति वायोरनुच्छादो नीविः पितॄणाꣳ सर्प्पाणां प्रघातो विश्वेषां देवानां तन्तव आरोका नक्षत्राणा मेवꣳ हि वा ऽएतत् सर्वं देवा अन्वायत्तास्तस्माद्दीक्षितवसनं भवति ॥ १८ ॥

तद्वा ऽअहतꣳ स्यात्। अयातयामतायै तद्वै निष्पेष्टवै ब्रूयाद्यदेवास्याचामेध्या कृणत्ति* वा वयति वा तदस्य मेध्य मसदिति† यद्यु ऽअहतꣳ स्यादद्भिरभ्युक्षेन्मेध्य मसदित्यथो यदिदꣳ स्नातवस्यं निहित मपल्पूलनकृतं भवति तेनो हापि दीक्षेत ॥ १९ ॥

---

* 'त्वामेध्यु माकृणत्ति'–इति सा०-सम्मत इति डा० वेबरः।

† 'मसदिति'–इति क, ग।

तत्परिधत्ते। दीक्षातपसोस्तनूरसीत्यदीक्षितस्य वा ऽअस्यैषाग्रे तनूर्भवत्यथाच दीक्षातपसोस्तस्मादाह दीक्षा-तपसोस्तनूरसीति तां त्वा शिवाᳪ शग्मां परिदध ऽइति तां त्वा शिवाᳪ साध्वीं परिदध ऽइत्येवैतदाह भद्रं वर्णं पुष्यन्निति पापं वा ऽएषो ऽग्रे वर्णं पुष्यति य मस्मु मदीक्षितोऽथाच भद्रं तस्मादाह भद्रं वर्णं पुष्यन्निति ॥ २० ॥

अथैनᳪ शालां प्रपादयति। स धेन्वै चानडुहश्च नाश्नीयाद् धेन्वनडुहौ वा ऽइदᳪ सर्व्वम्बिभृतस्ते देवा अब्रुवन् धेन्वनडुहौ वा ऽइदᳪ सर्व्वं बिभृतो हन्त यदन्येषां वयसां वीर्य्यं तद्धेन्वनडुहयोर्दधामेति स यदन्येषां वयसां वीर्य्यं मासीत्तद्धेन्वनडुहयोरदधुस्तस्मा-द्धेनुश्चैवानड्वांश्च भूयिष्ठं भुङ्क्तस्तद्धैतत् सर्व्वाश्य मिव यो धेन्वनडुहयोरश्नीयादन्तगतिरिव तᳪ हाद्भुत मभि-जनितोर्जायायै गर्भं निरबधीदिति* पाप मकदिति पापी कीर्त्तिस्तस्माद्धेन्वनडुहयोर्नाश्नीयात् तदु होवाच याज्ञवल्क्योऽश्नाम्येवाहु मᳪसलं चेद्भवतीति ॥ २१ ॥ २॥

इति प्रथमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [१. २.] ॥

---

* 'निरबन्धीदिति'-इति ख, डा०-वेबरदृष्टश्च ।

अथ दीक्षाकालं[1] विधत्ते— "अपराह्ण इति। 'अपराह्णे' अह्नस्तृतीये भागे[2]। अथ दीक्षिताशनविषये सर्वान्न मध्यनुजानाति— "यत् कामयेतेत्यादिना। यथेष्टभोजने उपपत्ति माह— "व्रतं ह्येवास्यात इति। 'अतः' अस्मादुक्तभोजनादूर्द्ध्वकाले 'व्रतम्' 'एव' खलु केवलं पयःपान मेव; अत इदानीं यथेष्टं भुञ्जीत। तथाचापस्तम्बः— "तथाशितः स्याद्यथा ततो दीक्षासु कनीयः-कनीयो व्रत मुपेयात्" इति[3]। इच्छया अशनाभावपक्ष मप्याह— "यदीति। कात्यायनः— "अन्न मुपहरन्त्यस्मै हविष्य ममांसम्०—०अपराह्णेऽश्नातीष्ट मुपपन्नं वा न वेति[4] ॥ १ ॥

शालाया उत्तरभागे क्षौरार्थं परिश्रयणं विधत्ते— "अथोत्तरेणेति। तत्रास्मिन्नुदकुम्भपरिवृते देशे 'नापितः' निविशेत्। तत्र केशश्मश्रुवपनं नखनिकर्त्तनं च कुर्यात्। तत्रोदकुम्भस्थापनप्रयोजन माह— "अस्ति वा इति। अमेध्यानां केशनखानां निरवशेषेण सुखच्छेदनाय उदकुम्भसन्निधानेन भवितव्य मित्यर्थः[5] ॥ २ ॥

१— 'दीक्षान्तकालं'–इति च। २— "यं कामयेत तपस्वी स्यादिति तं पूर्वाह्णे"–इति च आप० श्रौ० सू० १०. १२. २।

३— अस्यापस्तम्बग्रन्थस्य पूर्णपाठस्त्वेवम्— "अन्न मश्नाति सर्पिर्मधुमिश्रं, दधि, मधु वा, यदस्य मनसः प्रियं तदश्नाति, तदेवास्यामुष्मिंल्लोके भवतीति विज्ञायते; तथाशितः स्याद् यथा ततो दीक्षासु कनीयः-कनीयो व्रत मुपेयात्; पुरस्ताद्वा केशवपनाद्वाससो वा परिधानाद् भोजन मेके समामनन्ति"–इति आप० श्रौ० सू० १०. ६. ७-१०।

४— का० श्रौ० सू० ७. २. २, ४, ५, ६।

५— "उत्तरेण बर्हिः प्राग्वंशं परिश्रिते यजमानः केशश्मश्रू वापयते"–इति आप० श्रौ० सू० १०. ५. ६।

सर्वाङ्गवपन मुपन्यस्य निराचष्टे— "तद्धैके सर्व एवेति । सर्वस्मिन्नपि देहे केशश्मश्रुनखेष्वेव प्राचुर्येण मृतत्वक् सर्वान्तर्द्धर्जातैनैव सर्व मपि मेध्यं भवतीत्यभिप्रायः । अत्र सूत्रम्— "उत्तरे परिवृत उदकुम्भभवत्यप्सु दीक्षा, नापित उपतिष्ठति"-इति[१] ॥ ३ ॥

मानुषत्वव्यावृत्त्युपन्यासमुखेन नखाना मेव, तत्रापि सव्यपादस्यैव, तत्राप्यङ्गुष्ठयोरेवेति त्रयाणां प्राथम्य माह— "स वै नखान्येवेत्यादिना । 'देवत्रा' देवेषु, देवसम्बन्धिकर्मणि एवं कर्त्तव्य मित्यर्थः[२] ॥ ४ ॥

दक्षिणभागस्य प्राथम्य माह— "स दक्षिण मेवेति । 'गोदानं' नाम कर्णस्योपरि प्रदेशः[३], तं 'वितारयति' विभजेत्[४] । यस्य चाग्रे वपनम्, तस्यैव चोन्दनप्राथम्यं युक्तम्[५] ॥ ५ ॥

समन्त्रकं वपन माह— "इमा आप इति[६] । 'आपः शं सन्तु'— इति शान्तिप्रार्थनायाः क्रौर्यप्रसङ्गं दर्शयति— "वज्रो वा आप इति । एतत् प्राग् व्याख्यातम्[७] ॥ ६ ॥

१— का० श्रौ० सू० ७. २. ७, ८ क ।

२— "नखानि निकृन्तत्यङ्गुष्ठप्रभृतीनि दक्षिणहस्तस्य प्रथमम्"-इति का० श्रौ० सू० ७. २. ८ ख ।

३— 'स्वपङ्क्तिर्गवि पृथिव्यां दीयत इति गोदानम्'-इति का०वृत्तौ या० ।

४— कङ्कतादिना तत्स्थान् केशान् विजटान् कुर्यादित्यर्थः ।

५— "दक्षिणं गोदानं वितार्योनत्तीमा आप इति"-इति का० श्रौ० सू० ७. २. ९ । आप० १०. ५. ८, ९, १० सूत्राण्यपि द्रष्टव्यानि ।

६— वा० स० ४. १. २ ।

७— १. १. १. १७ (१ भा० २९ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

क्षुरविदारणपरिहाराय केशाना मुपरि दर्भस्थापनं समन्त्र[1] माह— "अथेति । "दर्भतरुणक मित्यादि[2] । दर्भपाणिरित्यर्थः[3] । क्षुरस्य हिंसकत्वात् ततः पालनप्रार्थना । तच्च समन्त्रकं[4] क्षुरनिधान माह— "अथ क्षुरेणेति[5] ॥ ७ ॥

"प्रच्छिद्येति । स्पष्टम् । उत्तरं गोदानोन्दनादिक समन्त्रक मित्याह— "तूष्णी मेवेति[6] ॥ ८ ॥

"अथ नापितायेति । स्पष्टम्[7] ॥ ९ ॥

स्नानं विधाय प्रशंसति— "अथ स्नातीति । एतत् व्रतोपाय-नार्थवादवाक्यवद् व्याख्येयम्[8] ॥ १० ॥

१— मन्त्रस्तु वा० सं० ४. १. ३ =५. ४२. २ ।

२— 'सूक्ष्मं कुशाग्रं दर्भतरुणक मिति हरिस्वामी ।

३— 'यूपवत् कुशतरुणम्'–इति का० श्रौ० सू० ७. २. १० । यूप-प्रकरणे तु विहितम्— "ओषध इति कुशतरुणं तिरस्कृत्य स्वधित इति परशुना प्रहरति"–इति ६. १. १२, १३ सू० ।

४— तन्मन्त्रस्तु वा० सं० ४. १. ४ =५. ४२. ३ ।

५— का० श्रौ० सू० ७. २. ११ ।

६— "एव मुत्तरं तूष्णीम्"–इति का० श्रौ० सू० ७. २. १२ ।

७— का० श्रौ० सू० ७. २. १३, १४ । "श्मश्रुशब्देन मुखजानि लोमा-न्यभिधीयन्ते; भ्रूचक्षुषां रोमाणि वर्जयित्वा"–इति तत्र या० दे० ।

८— का० श्रौ० सू० ७. २. १५ क द्रष्टव्यम् । "दृष्टार्थत्वाचोदकुम्भेनैव स्नान मिति कर्कः । "तडागादिस्थास्वप्स्वेव स्नानम्, उदकुम्भनिधानन्त्वदृष्टार्थ मिति या० दे० । "स्थावरास्वप्सु, स्नाति०—०इति वाजसनेयकम्"–इति त्वाह आप० श्रौ० सू० १०. ६. १५, १६ ।

स्नानमन्त्र माह— "स स्नातीत्यादिना । "आपो अस्मानिति[1] 'मातरः' ओषधिवनस्पत्यादिसकलनिर्मात्र्यः 'घं घृतेन' वापयन्ति, तस्यैव सुपूतत्वाद् घृतेन पुनन्त्विति प्रार्थनं युक्त मित्यर्थः । तृतीयपादस्य तात्पर्य माह— "विश्वं हीति । "रपो रिप्र मिति पापनामनी भवतः"-इति[2] निरुक्तम् । 'यद् विश्वं' तत् सर्वम् उच्यते, 'यत् अमेध्यं' 'तत् रिप्रम्' । अतो देहगतं मालिन्य मात्मगतं पापं सर्वं द्योतमाना आपः 'अस्माद्' यजमानात् अपगमयति यतः, अत एव माह मन्त्र इत्यर्थः ॥ ११ ॥

उदिदाभ्य इति चरमपादस्य पृथग् विनियोग माह— "अथ प्राङ्ङिवोदङ्ङुत्क्रामतीति । 'आभ्यः' अद्भ्यः सकाशात् शुद्ध एव सन् उद्गच्छामीति तस्यार्थः[3] ॥ १२ ॥

वासःपरिधानं विधाय प्रशंसति— "अथ वास इति[4] । 'परिधानम्' उपसंव्यानम्, तद्धारणं सर्वस्यैव दीक्षितस्य 'सर्वत्वायैव'; न त्वतिरिक्तः कश्चिद् विशेषोऽस्तीत्येवकारेणाह । अतो वासोधारणेन 'त्वच मेव' धृतवान् भवति यस्मात्, तत एतद्धारणवतः सर्वत्व मित्यर्थः[5] । उपरितनग्रन्थः सर्वोऽपि एतस्यैवोपपादकः । इदानीं

१— वा० स० ४. २. १ ।

२— निरु० ४. ३. ५ ।

३— "उदिदाभ्य इत्युत्क्रामति"—इति का० श्रौ० सू० ७. २. १५ ख । मन्त्रस्तु वा० स० ४. २. २ ।

४— 'क्षौमं वस्ते'—इति का० श्रौ० सू० ७. २. १६ ।

५— 'यस्मात् त्वच एव धारणम्, अतः सर्वत्व मित्यर्थः'—इति घ ।

गव्याश्रिता ('इयं') त्वक् ('अग्रे') पुरा 'पुरुषे' ('आस') स्थिता (॥ १३ ॥

"ते देवा इति।) 'देवाः' किमर्थ मियं त्वक् पुरुषे वर्त्तते, गोषु बहूपकारवती; अतस्तां त्वचं तत आदाय गवि स्थापयामो वृष्टिहिमादिकं परिहरत्विति पुरुषाद् गवि अधारयन् (॥ १४, १५ ॥

"अवच्छित इति।) पुरुषादपगमे लिङ्ग माह— "तस्मादस्येति। कुशाद्युपघाते सति रक्तस्रावदर्शनाद् देवैस्त्वचो विकर्त्तनं सिद्ध मित्यर्थः। तदा पुरुषाणां निस्त्वक्कपरिहाराय वस्त्र मकल्पयन्। तस्मात् तेषा मेवासाधारण मभूत्। एतेन च सम्भूषितो भवति। तथा च लौकिका आहुः— 'वस्त्रं पुरुषस्यालङ्कारः'-इति। लोके निन्दित मपि सुवाससं समाजादौ सम्यक् पश्यति ॥ १६ ॥

पुरुषस्य त्वचो गवि स्थापनं यदस्ति, तत् किमर्थ मिति प्रस-ङ्गात् कञ्चित् कञ्चित् पुरुषार्थनियम माह— "नो हान्त इति। कदाचिदपि गोसमीपे विवासा न भवेत्। यस्मात्तु सा 'अस्य त्वचं' धारयामीति जानीतेत्यतो 'न नग्नः स्यात्'। जानातु नाम का हानिरित्यत आह— "सा बिभ्यतीति। पुनस्त्वगपच्छेदभयात् 'त्रसन्ती' भीत्या कम्पते। "तस्मादिति। स्पष्टम् ॥ १७ ॥

विहितं वस्त्रं सर्वदेवतात्मकत्वेन प्रशंसति— "तस्य वा इति। 'तस्य' वस्त्रस्य, परितः तिर्यक् अस्यत इति 'पर्यासः' तिर्यक्-तन्तु-सन्दर्भः। सः 'अग्नेः भवति' अग्निदेवताको भवति, सोऽभिमन्यत इत्यर्थः। 'अनुच्छादः' अनुलोम माच्छाद्यत इति। सः 'वायोः'

भवति। 'नीविः' आद्यन्तप्रदेशः । सः 'पितॄणाम्' । 'प्रघातः'[1] सर्व-हननस्थानं निविडीभूतप्रदेशः । सः 'सर्पाणाम्' । 'तन्तवः' स्वरूपेण, 'विश्वेषां देवानाम्' । 'आरोकाः' मध्यच्छिद्राणि[2] । तत् 'नक्षत्राणाम्' । 'तस्मात्' सकलदेवत्यत्वात् 'दीक्षितवसनम्' अवश्यं भवितव्यम् ॥ १८ ॥

तस्य वस्त्रस्य नवत्वं विधत्ते— "तद्वा अहत मिति। 'अयातयामतायै' अशिथिलत्वाय 'तत्' 'अहतं' वस्त्रं 'निष्पेष्टवै' चालयितु मन्यं 'ब्रूयात्' । 'अस्य' वस्त्रस्य 'यत्' 'अमेध्यं' 'आक्नुवन्ति' आक्नोति, आश्लिष्टं करोति निर्माणकाले, सहैव 'वयति' च। 'अहतं' चेत् अभ्युक्षण मेव कर्त्तव्यम्[3] । तत्प्रयोजनं 'मेध्य मसदिति' मेधार्हं भवेदिति चालणम् ।

पक्षान्तर माह— "अथो यदिद मिति । स्नातेन पुरुषेणाच्छाद्यं धार्यम्, 'अपल्पूलनकृतं' क्षारद्रव्यसहितेनाधौतम्[4]; प्रतिदिनं प्रक्षाल्य यदेव धार्यते, तदित्यर्थः । तेन वा दीक्षेत ॥ १९ ॥

---

१ "प्रघातो दण्डेन शलाकोपधानेन वा प्रहारः"–इति तै० सं० ६. २. १; ६. १. १. सा० भा० ।

२— 'मध्ये छिद्राणि'–इति च ।

३— "निष्पेष्टवै ब्रूयादहतं चेदद्भिरभ्युक्ष्य"–इति का० श्रौ० सू० ७. २. १७ । 'अहत मपरिहित मरक्तं च । अभ्युक्षणं त्वहतस्यैव । तस्याद्भिः प्रक्षालितस्यापि अभ्युक्षणेन मेध्यता भवति'–इति तत्र या० दे० ।

४— का० श्रौ० सू० ७. २. १८ । 'अथवा०—०अमौत्रधौत मरजकप्रक्षालितं सत् परिधत्ते'–इति तत्र या० दे० ।

उक्तविधस्य वाससः समन्त्रकं परिधानं विधत्ते— "तत् परिधत्त इति। "दीक्षातपसोस्तनूरसीति[1]। 'आह' मन्त्रभागः।

'अग्रे' प्राक् 'अदीक्षितस्यैषा तनूः' आसीत्, 'अथ' इदानीं तु दीक्षितदण्डकृष्णाजिनधारणनवनीताभ्यङ्गादिसाध्यः संस्कारः, तपोऽशनवर्जनादिजन्यक्लेशसहनात्मकम्; तदुभय मनेन प्राप्तत्वात्। "दीक्षातपसोस्तनूरसी"-इति-शब्दस्य तात्पर्य माह— "साध्वी मिति। वस्त्रस्य तनुत्वाभिधानात् स्त्रीलिङ्गता। तृतीयभाग मनूद्य व्याचष्टे— "भद्रं वर्सं पुष्यन्निति। भद्रत्वसमर्थनाय पूर्वत्राभद्रत्वं प्रशंसति— "पापं वा एष इति॥ १०॥

अथ चौरानन्तरं स्नातस्य भृतवाससः शालाप्रवेशं विधत्ते— "अथैन मिति। 'प्रपादयति' गमयेदध्वर्युः[2]। अस्याप्यशनकालत्वादत्राशने कश्चिन्नियम माह— "स धेन्वै वेति। धेनोः क्षीरादिकम्, अनडुहः सम्बन्धि कर्षणसाध्य मित्यर्थः। तदुभयं 'नाश्नीयात्' धेन्वनडुहयोः सर्वजगदुपकारकत्वात् तदीयाशनप्रतिषेध इत्यर्थः। एतदेवोपपादयति— "ते देवा इत्यादिना। अनयोः सर्वोपकारकत्वं विज्ञाय देवैः 'वयसाम्' 'अन्येषां' (च) पशूनां 'वीर्यं' सार[3] मादाय धेन्वनडुहयोः स्थापितत्वात् तदश्नतः सर्वाशनं भवति। तस्य च जायायाः[4] गर्भसम्भवे सति तत् सर्वाशनं तं रेतोरूपेण परिणतं

१— "वा स० ४. २. ३।

२— "वाग्यतं प्रवेशयति"-इति का० श्रौ० सू० ७. ३. ११।

३— 'वीर्यसार'-इति च। ४— 'जायायां'-इति च।

'गर्भं' हिंस्यात्। तत् 'पापकीर्त्तिः'[१] स्यात्। तदुभयोरन्नं 'नाश्नीयात्'। अत्र याज्ञवल्क्यपक्ष माह— "तदु होवाचेति। यस्मादुभयाशने शरीरम् 'अंसलं[२] भवति', तस्मात् 'अश्नाम्यहं' तयोरन्न मश्नीया मेव। एकहायनप्रभृत्या पञ्चहायना गावो वयांसि; तथैवापस्तम्बेनाभिधानात्[३]। अत्र कात्यायनः[४]— "धेन्वनडुहयोर्नाश्नीयात्, पुरुषधर्मो वासम्भवात्, अंसलभोजनं वा-इति[५] ॥ २१ ॥ २ [१.२.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे प्रथमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१— 'पापी कीर्त्तिः'-इति मूलपाठः, स्यादेष तस्यैवार्थः।

२— अंसौ विद्येते यस्यासावंसलः। अंसौ च बाहुमूले, तौ तु सर्वस्यापि भवत इति विशेषणानुपपत्तिः, अतोऽत्रांसाभ्यां बलं लक्ष्यते। "वत्सांसाभ्यां कामबले'-इति हि (पा० सू० ५. २. ९८.) लच् प्रत्ययः। "बलवान् मांसलोंऽसलः"-इति चामरः २. ६. ४४।

३— "पष्ठौहीं त्वन्तर्वतीं दद्यात्; सा हि सर्वाणि वयांसि"-इत्यादि तै० ब्रा० ३. १२. ५. ६ सा० भा० अपि द्रष्टव्यम्।

४— का० श्रौ० सू० ७. २. २३, २४, २५।

५— 'अंसलयोर्धेन्वनडुहयोर्मांसस्य भोजनं वा कर्त्तव्यम्; तदु०—० वतीति श्रुतेः (३. १. २. २१.)। स्थूलं चेद्धेन्वनडुहं भवति, ततोऽह मश्नाम्येवेति याज्ञवल्क्य उवाचेत्यर्थः'-इति का० श्रौ० ७. २. २५ सू० या० दे०।

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम्)

अपः प्रणीय। आग्नावैष्णव मेकादशकपालं पुरोडाशं निर्व्वपत्यग्निर्व्वै सर्व्वा देवता अग्नौ हि सर्व्वाभ्यो देवताभ्यो जुह्वत्यग्निर्व्वै यज्ञस्यावरार्द्धो* विष्णुः परार्द्धस्तत्सर्व्वाश्चैवैतद्देवताः परिगृह्य सर्व्वं च यज्ञं परिगृह्य दीक्षा ऽइति तस्मादाग्नावैष्णव एकादशकपालः पुरोडाशो भवति ॥ १ ॥

तद्वैके। आदित्येभ्यश्चरुं निर्व्वपन्ति तदस्ति पर्य्युदित मिवाष्टौ पुत्रासो ऽअदितेर्य्ये जातास्तन्वस्परि। देवां २॥† ऽउप प्रैत्सप्तभिः परा मार्त्ताण्ड मास्यदिति ॥ २ ॥

अष्टौ ह वै पुत्रा अदितेः। यांस्त्वेतद्देवा आदित्या इत्याचक्षते सप्त हैव तेऽविकृतं हाष्टमं जनयाञ्चकार मार्त्ताण्डः सन्देघो‡ हैवास यावानेवोर्द्धस्तावांस्तिर्य्यङ् पुरुषसम्मित ऽइत्यु हैक ऽआहुः ॥ ३ ॥

त ऽउ हैत ऽऊचुः। देवा आदित्या यदस्मानन्वजनिमा तदमुयेव भूद्धन्तेमं विकरवामेति तं विचक्रुर्य्यथायं पुरुषो विकृतस्तस्य यानि मांसानि सङ्कृत्य

---

* 'यज्ञस्यापरार्द्धो'—इति सा०—सम्मत इति डा० वेबरः।

† 'देवां३॥'—इति क।

‡ 'सन्देहो'—इति सा०-सम्मत इति डा० वेबरः।

सन्न्यासुस्तुतो हस्ती समभवत्तस्मादाहुर्न हस्तिनं प्रति-गृह्णीयात्पुरुषाजानो हि हस्तीति यु मु ह तद्विचक्रुः स विवस्वानादित्यस्तस्येमाः प्रजाः* ॥ ४ ॥

स होवाच। राध्नुवान्मे† स प्रजायां य एत मादि-त्येभ्यश्चरुं निर्व्वपादिति राध्नोति हैव य एत मादि-त्येभ्यश्चरुं निर्व्वपत्ययं त्वेवाग्नावैष्णवः प्रज्ञातः ॥ ५ ॥

तस्य सप्तदश सामिधेन्यो भवन्ति। उपांशु देवते यजति पञ्च प्रयाजा भवन्ति त्रयोऽनुयाजाः संयाजयन्ति पत्नीः सर्व्वत्वायैव समिष्टयजुरेव न जुहोति नेदिदं दीक्षितवसनं परिधाय पुरा यज्ञस्य संस्थाया अन्तं गच्छानीत्यन्तो हि यज्ञस्य समिष्टयजुः‡ ॥ ६ ॥

अथाग्रेण शालां तिष्ठन्नभ्यङ्क्ते। अरुर्वै पुरुषोऽव-च्छितो ऽनरुरेवैतद्भवति यदभ्यङ्क्ते§ गवि वै पुरुषस्य त्वग्गोर्व्वा ऽएतन्नवनीतं भवति स्वयैवैन मेतत्त्वचा समर्द्धयति तस्माद्वा ऽअभ्यङ्क्ते ॥ ७ ॥

तद्वै नवनीतं भवति। घृतं व्वै देवानां फाण्टं

---

* 'प्रजा'—इति ग।

† 'राध्नुवान्मे'—इति सा०-सम्मत इति डा० वेबरः।

‡ 'यजुः'—इति ग।

§ 'यदभ्यङ्क्ते'—इति ग।

मनुष्याणा मथैतन्नाहैव घृतं नो फाण्टꣳ स्यादेव घृतꣳ स्यात् फाण्ट मयातयामतायै तदेन मयातयाम्नैवायातयामानं करोति ॥ ८ ॥

त मभ्यनक्ति। शीर्षतोऽग्र ऽआ पादाभ्या मनुलोमं महीनां पयोऽसीति मह्य इति ह वा ऽएतासा मेकं नाम यद्गवां तासां वा ऽएत पयो भवति तस्मादाह महीनां पयोऽसीति वर्च्चोदा ऽअसि वर्च्चो मे देहीति नात्र तिरोहित मिवास्ति ॥ ९ ॥

अथाक्ष्यावानक्ति। अरुर्वै पुरुषस्याक्षि प्रशान्मममेति ह स्माह याज्ञवल्क्यो दुरक्ष इव हास पूयो हैवास्य दूषीका त ऽएवैतदनरुष्करोति यदक्ष्या*वानक्ति॥ १० ॥

यत्र वै देवाः। असुररक्षसानि जघ्नुस्तच्छुष्णो दानवः प्रत्यङ् पतित्वा मनुष्याणा मक्षीणि प्रविवेश स एष कनीनकः कुमारक इव परिभासते तस्मा ऽएवैतद्वज्र मुपप्रयन्त्सर्वतोऽश्मपुरां परिदधात्यश्मा ह्याञ्जनम् ॥ ११ ॥

त्रैककुदं भवति। यत्र वा ऽइन्द्रो वृत्र महंस्तस्य यदक्ष्यासीत्तं गिरिं त्रिककुद मकरोत्तद्यत् त्रैककुदं भवति चक्षुष्येवैतच्चक्षुर्दधाति तस्मात् त्रैककुदं भवति यदि

---

* 'यदृच्छ्या'–इति ग।

चैककुदं न विन्देदप्यचैककुद मेव स्यात्समानी ह्येवा-ञ्जनस्य बन्धुता ॥ १२ ॥

शरेषीकयानक्ति। वज्रो वै शरो विरक्षस्तायै सतूला भवत्यमूलं वा ऽइद मुभयतः परिच्छिन्नꣳ रक्षो-ऽन्तरिक्ष मनुचरति यथायं पुरुषोऽमूल उभयतः परिच्छिन्नोऽन्तरिक्ष मनुचरति तद्यत्सतूला भवति विरक्षस्तायै ॥ १३ ॥

स दक्षिण मेवाग्र ऽआनक्ति। सव्यं वा ऽअग्रे मानुषे-ऽथैवं देवत्रा* ॥ १४ ॥

स आनक्ति। वृत्रस्यासि कनीनक इति वृत्रस्य ह्येष कनीनकश्चक्षुर्दा असि चक्षुर्मे देहीति नात्र तिरोहित मिवास्ति ॥ १५ ॥

स दक्षिणꣳ सकृद्यजुषानक्ति। सकृत्तूष्णी मथोत्तरꣳ सकृद्यजुषानक्ति द्विस्तूष्णीं तदुत्तर मेवैतदुत्तरावत् करोति ॥ १६ ॥

तद्यत्पञ्चकृत्व आनक्ति। संवत्सरसम्मितो वै यज्ञः पञ्च वा ऽऋतवः संवत्सरस्य तं पञ्चभिराप्नोति तस्मात्पञ्चकृत्व आनक्ति ॥ १७ ॥

अथैनं दर्भपवित्रेण पावयति। अमेध्यो वै पुरुषो

---

* 'देवत्रा'-इति ग।

यदन्वृतं वदति तेन पूतिरन्तरतो मेध्या वै दर्भा मेध्यो भूत्वा दीक्षा ऽइति पवित्रं वै दर्भाः पवित्रपूतो दीक्षा ऽइति तस्मादेनं दर्भपवित्रेण पावयति ॥ १८ ॥

तद्वा ऽएकः स्यात्। एको ह्येवायं पवते तदेतस्यैव रूपेण तस्मादेकः स्यात् ॥ १९ ॥

अथो ऽअपि त्रीणि स्युः। एको ह्येवायं पवते सोऽयं पुरुषेऽन्तः प्रविष्टस्त्रेधा विहितः प्राण उदानो व्यान इति तदेतस्यैवानु मात्रां तस्मात् त्रीणि स्युः ॥ २० ॥

अथो ऽअपि सप्त स्युः। सप्त वा ऽइमे शीर्षन्प्राणा-स्तस्मात्सप्त स्युस्त्रिःसप्तान्येव स्युरेकविंशतिरेषैव सम्पत्* ॥ २१ ॥

तं सप्तभिः सप्तभिः पावयति। चित्पतिर्मा पुनात्विति प्रजापतिर्वै चित्पतिः प्रजापतिर्मा पुनात्वित्ये-वैतदाह वाक्पतिर्मा पुनात्विति प्रजापतिर्वै वाक्पतिः प्रजापतिर्मा पुनात्वित्येवैतदाह देवो मा सविता पुना-त्विति तद्वै सुपूतं यं देवः सविता पुनात् तस्मादाह देवो मा सविता पुनात्वित्यच्छिद्रेण पवित्रेणेति यो वा ऽअयं पवत ऽएषोऽच्छिद्रं पवित्र मेतेनैतदाह सूर्य्यस्य

* 'सम्पत्'-इति ग ।

रश्मिभिरित्येते वै पवितारो यत्सूर्य्यस्य रश्मयस्तस्मा-
दाह सूर्य्यस्य रश्मिभिरिति ॥ २२ ॥

तस्य ते पवित्रपत ऽइति। पवित्रपतिर्हि भवति
पवित्रपूतस्येति पवित्रपूतो हि भवति यत्कामः पुने
तच्छकेय मिति यज्ञस्योदृचं गच्छानीत्येवैतदाह ॥ २३ ॥

अथाशिषा मारम्भं वाचयति। आ वो देवास
ईमहे वामं प्रयत्यध्वरे*। आ वो देवास आशिषो
यज्ञियासो हवामह ऽइति तदस्मै स्वाः सतीर्ऋत्विज
आशिष आशासते ॥ २४ ॥

अथाङ्गुलीर्न्यचति। स्वाहा यज्ञं मनस ऽइति द्वे
स्वाहोरोरन्तरिक्षादिति द्वे स्वाहा द्यावापृथिवीभ्या
मिति द्वे स्वाहा वातादारभ ऽइति मुष्टीकरोति न वै
यज्ञः प्रत्यक्ष मिवारभे यथायं दण्डो वा वासो वा
परोक्षं वै देवाः परोक्षं यज्ञः† ॥ २५ ॥

स यदाह। स्वाहा यज्ञं मनस ऽइति तन्मनस
आरभते स्वाहोरोरन्तरिक्षादिति तदन्तरिक्षादारभते
स्वाहा द्यावापृथिवीभ्या मिति तदाभ्यां द्यावापृथि-
वीभ्या मारभते ययोरिदं सर्वं मधि स्वाहा वाता-
दारभ ऽइति वातो वै यज्ञस्तद्यज्ञं प्रत्यक्ष मारभते ॥ २६ ॥

---

* 'ध्वरे'–इति ग। † 'यज्ञः'–इति।

अथ यत्स्वाहा स्वाहेति करोति। यज्ञो वै स्वाहाकारो यज्ञ मेवैतदात्मन् धत्तेऽथो ऽएव व्वाचं यच्छति व्वाग्वै यज्ञो यज्ञ मेवैतदात्मन् धत्ते ॥ २७ ॥

अथैनꣳ शालां प्रपादयति। स जघनेनाहवनीय मेत्यग्रेण गार्हपत्यꣳ सोऽस्य सञ्चरो भवत्या सुत्यायै तद्यदस्यैष सञ्चरो भवत्या सुत्याया ऽअग्निर्वै योनिर्य्यज्ञस्य गर्भो दीक्षितोऽन्तरेण वै योनिं गर्भः सञ्चरति स यत्स तत्रैजति व्वत्पुरि व्वदावर्त्तते तस्मादिमे गर्भा एजन्ति व्वत्पुरि व्वदावर्त्तन्ते तस्मादस्यैष सञ्चरो भवत्या सुत्यायै ॥ २८ ॥ ३ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [१. ३.]॥

अपःप्रणयनानन्तर[१] दीक्षाङ्गभूतायाः आग्नावैष्णवेष्टेः प्रयोगं विधत्ते— "अपः प्रणीयाग्नावैष्णव मिति। 'निर्वपति' निर्वपेयुरिति विधिः। तत्र जात मग्निं प्रशंसति— "अग्निर्वा इति। 'अग्निरपरार्द्धः'[२] अपरार्द्धे पूर्वार्द्धे भवः, आदिम इत्यर्थः। 'विष्णु'

१— 'अपःप्रणयनं' कर्मनामधेयम्; अन्यथा अपाम्प्रणयन मिति वक्तव्यं स्यादिति ध्येयम्।

२— मूले तु 'रवरार्द्धः' इत्येव प्रामाणिकः पाठः, भाष्येऽपि तथैव भवितव्यम्; दृश्यते तु सर्वेष्वेव भाष्यपुस्तकेषु 'रपरार्द्धः'—इति; स्यादेषः तस्यैव प्रतिशब्दोल्लेखः। 'रपरार्द्धः'—इति सा०-सम्मत इति डा० वेबरः।

परार्द्ध्यः’ विहितः, परोऽस्ति। “परावराधम इत्यादिना[1] यत्। “एते वै यज्ञस्यान्त्ये तन्वौ”– इत्यैतरेयकम्[2]। “अग्निर्मुखं प्रथमो देवतानां सङ्गताना मुत्तमो विष्णुरासीत्”-इति[3] यष्टव्यदेवताना माद्यन्तत्वाभिधानादुक्तरूपत्वम्। अथवा आज्यशस्त्रे “भूरग्नि-र्ज्योतिः”-इति[4], अन्तिमे मरुत्वतीयशस्त्रे “विष्णोर्नु कम्”-इति[5], यज्ञस्याद्यन्तयोरग्नेर्विष्णोश्चाभिधानादवरार्द्ध्यपरार्द्ध्यत्वं द्रष्टव्यम्। यद्वा दीक्षणीयेष्टावाग्नावैष्णवीयाग्निसम्भवादुदवसानीयेष्ट्यवसाने वैष्णवपूर्णा-हुतेर्वाजसनेयिभिराम्नातत्वात्तयोरिष्ट्योश्च यज्ञस्याद्यन्तत्वादुक्तविधत्व मग्नाविष्ण्वोः[6]। “तस्मादिति। प्रतिपादितार्थोपसंहारः ॥ १ ॥

अत्रादित्यचरु मपि स्वसमृद्धिफलकामस्य विधत्ते– “तद्वैक इति। ‘आदित्येभ्यः’ अदितेः पुत्रेभ्यः धात्रर्यमादिभ्यः सप्तभ्यः केवलर्द्धिकामाः ‘निर्वपन्ति’। ‘तत्’ तत्र ‘पर्युदित मिव’ परिवादश्च ‘अस्ति’। तं (परिवादं[7]) मन्त्रोदाहरणेन प्रदर्शयति– “अष्टौ पुत्रास इति[8]। अय मर्थः– ‘अदितेः’ देवमातुः ‘तन्वः’ तनोः

१— पा० सू० ४. ३. ५।

२— ऐ० ब्रा० १. १. १।

३— मन्त्रोऽयम् आश्व० सू० ४. २. ३ पठितः, ऐ० ब्रा० १. १. ४ खण्डे विहितः, “अग्निरग्रे प्रथमो देवतानाम्”–इत्यादिस्तु तै० ब्रा० २.४.३.३।

४— ऐ० ब्रा० २. ५. ५ द्रष्टव्यम्।

५— ऋ० सं १०, १५४. १।

६— ऐ० ब्रा० १भा० १४ पृ० ६ पंक्तिर्द्रष्टव्या।

७— च-पुस्तकमात्रे एषोऽधिकः पाठः।

८— ऋ० सं० १०. ७२. ८।

'परि' परितः उत्पन्नाः, 'अष्टौ पुत्रासः' अष्टौ पुत्राः, धात्रादि-विवस्वदन्ताः; तेषु मध्ये 'सप्तभिः' पुत्रैः सह 'देवान्' 'उपप्रैत्' उपागात्, 'मार्त्तण्डं' मृताण्डसम्बन्धिन मष्टमम् 'आस्यत्' परि-तत्याजेति[1] ॥ २ ॥

एतद् व्याचष्टे— "अष्टौ ह वै पुत्रा इति । 'सप्त हैव' विवस्वद्-व्यतिरिक्ताः । 'अविकृतं' करचरणादिविकाररहितम् 'मार्त्ताण्डं' 'जनयाञ्चकार' । व्यत्ययेनैकवचनम् । 'सन्देघः' सन्देहः, सम्यगुपचितदेहः, सर्वतः सम एवासीत् । केचित् पुरुषवदूर्द्ध्वलमात्र-विशिष्टोऽभूत् 'इत्याहुः' ॥ ३ ॥

"त उ हैत इति । अथ 'ते' सप्त पुत्राः, 'अस्मान्' पूर्व मुत्पन्नान् पादच्छिन्नान् न पश्येत्, किन्तु विकृतं करवामेत्युक्त्वा यथा मनुष्यो विकृतः, तथाकुर्वन् । विकरणाय छिन्नं मांसजातं 'हस्ती' सम्बभूव ; तस्याप्यविस्पष्टावयवत्वात् । अत एव 'पुरुषाजानः' पुरुष-प्रकृतिकः, अनुष्ठानशेषेणोत्पन्नत्वात् हस्तिनः प्रतिग्रहं न कुर्यात् । स च ते विकारं गमितो विवस्वत्सञ्ज्ञोऽभूत् । ततः सर्वाः 'इमाः प्रजाः' उत्पन्ना इति ॥ ४ ॥

उपोद्घात मुक्त्वौपोद्घातिक मर्थ माह— "स होवाचेति । 'सः'

१— 'मार्त्ताण्डः' ऋ० सं० २. ३८. ४; १०. ७२. ८, ९ । सा० प० ब्रा० २४. १२. ६ । महा० भा० १, ३, १३ पर्वसु । "न खल्वयं मृतोऽण्डस्थ इति स्नेहादभाषत । अज्ञानात् कश्यपस्तस्मान्मार्त्तण्ड इति चोच्यते"—इति हरिवंशे । भाग० पु० ५. २०. ४४ । मार्क० पु०. ७७. १; १०१. ११; १०५. १९ ।

विवस्वान् 'मे' मम 'प्रजायां' प्रजासु मध्ये 'यः' कश्चित् 'आदित्येभ्यः' 'चरुं' 'निर्वपात्' निर्वपेत्, 'सः' तु 'राध्नवान्' भूयात् 'इति' 'उवाच'। अत एतस्यादित्यचरोर्निर्वापयिता स्वय मपि 'राध्नोति'। देवैः संवर्द्धितेन विवस्वता समृद्धियुतेन दत्तत्वादय मपि चरुः समृद्धिफलक इत्यर्थः। अत एव समृद्धिफलत्वेन काम्यत्वादित्यभिप्रायः। अथाग्नावैष्णवस्योक्तचरुवैलक्षण्य माह— "अयं त्वेवेति। 'प्रज्ञातः' सर्वैः प्रसिद्धः॥ ५ ॥

तस्या इष्टेस्त्वोदयतः सामिधेनीपाश्वदश्ये प्राप्ते आह— "तस्य सप्तदशेति[1]। 'देवते' प्रधानसम्बन्धिन्यौ अग्नाविष्णू 'उपांशु' यजेत्[2]। प्रयाजानुयाजयोरपि सामिधेनीवद् वैशेषिकसङ्ख्याप्रसक्तावाह— "पञ्च प्रयाजा इति। दीक्षणीयेष्टेरवधि माह— "संयाजयन्ति पत्नीरिति। इष्टेरवैकल्याय पत्नीसंयाज मेव कुर्यात्; तदुत्तरं तु 'समिष्टयजुर्न' जुहुयात्[3]। तदपि किं न क्रियत इति तत्रोपपत्ति माह— "नेदिति। दीक्षाकाले धृतस्य वसनस्य यज्ञसमाप्तिपर्यन्तं धारणं कर्त्तव्यम्; मध्ये एव समिष्टयजुषि कृते सति यज्ञस्य समाप्तेस्तदानी मेव वसनस्य त्यागः कर्त्तव्यो भवेत्; तस्मिन् कृते सति सोमयागसमाप्तेः। अतः पुरा कृत्स्नस्य यज्ञस्य समापनात् अन्तं नैव प्राप्नुयानीत्यभिप्रायेण समिष्टयजुर्न जुहुयात्। ननु समिष्टयजुषोऽत्र

१— आप० श्रौ० १०. ४. ५।

२— का० श्रौ० सू० ७. २. ३०—३२ सूत्राणि, आप० श्रौ० सूत्राणि च १०. ४. ९–११ द्रष्टव्याणि।

३— का० श्रौ० सू० ७. २. २८, २९। आप० श्रौ० सू० १०. ४. ७।

कथं यज्ञाङ्गत्वम्, यस्मिन् कृते यज्ञः समाप्येतेति, तत्राह— "अन्तो ह्येति। अस्य सम्यगिष्टे एव यज्ञस्यावसानत्वादित्यभिप्रायः ॥ ६ ॥

अथ दीक्षितस्य स्वधर्मक मभ्यङ्गं विधत्ते— "अथाग्रेणेति। शालायाः पुरोदेशे तिष्ठन्, सर्वाङ्गे नवनीताभ्यञ्जनं कुर्यादिति विशिष्टविधिः[1]। अभ्यङ्गप्रयोजन माह— "अरुर्वा इति। 'अवच्छितः'[2] त्वचा निर्मुक्तः 'पुरुषः' 'अरुर्वै' व्रणात्मकः खलु[3]; तदेतेनाभ्यङ्गेन परिहरति। एतदेव विस्पष्ट मुपपादयति— "गवि वा इति। पुरुषत्वचो गवि धारणं वासःपरिधानार्थवादे स्पष्ट मुक्तम्[4]। गोर्नवनीतोत्पत्तिः सुप्रसिद्धा। अतो गोसम्बन्धिनवनीतधारणेन स्वकीयत्वचैव समृद्धो भवति। अत एव त्वचः पुनःप्राप्तेरव्रणत्व मस्याभ्यङ्गाय नवनीतं भवेदित्युक्तं भवति ॥ ७ ॥

नवनीताभ्यङ्गं प्रशंसति— "तद्वै नवनीत मिति। एतदस्य योग्य मित्याह— "घृतं वै देवाना मिति। नवनीतभावात् प्रागवस्थापन्नं द्रव्यं 'फाण्टम्'। यस्मात् नवनीतं फाण्टघृतयोरन्तरालवर्त्तित्वात् तदन्यत् तदनन्यच्च भवति[5], तस्मात् मनुष्यदेवताभ्या मन्यस्यानन्यस्य च दीक्षितस्य तद् युक्त मित्यर्थः। अत एव पूर्वोत्तरभावात् प्रच्यवा-

---

१— का० श्रौ० सू० ७. २. ३३।

२— अवपूर्वस्य "छो छेदने"–इत्यस्य (दि० प०) निष्ठायां रूपम्। "शाच्छोरन्यतरस्याम्"–इति (पा० ७. ४. ४१ सू०) सिद्धम्।

३— 'अरुर्वण्यात्मकः'–इति च।

४— पूर्वस्मिन् ब्राह्मणे १४—१९ कण्डिकासु (१५, १६ पृ०)।

५— 'फाण्टघृतयोरन्तरालवर्त्ति, तस्मादन्यदनन्यच्च भवति'–इति च।

प्रच्यवाद्यातयामवता तेनाभ्यञ्जनेनाध्वर्युर्दीक्षित मपि 'अयात-यामानं करोति' ॥ ८ ॥

अभ्यङ्गस्योपक्रमोपसंहारौ विधत्ते— "त मभ्यनक्तीति[१]। अधो-मुखावस्थानादवरोहाभ्यङ्गे सति आनुलोम्यं स्यात्। तत्र मन्त्र माह— "महीना मिति[२]। मन्त्रस्य पूर्वभागं व्याचष्टे— "मह्य इतीति। "इडे रन्ते"—इत्युपक्रम्य, "महि विश्रुति"—इत्यन्तानि "अग्नियेनामानीति तैत्तिरीयकश्रुतेर्गवां महीति नाम[३]। स्पष्ट मन्यत् ॥ ९ ॥

अक्ष्णोरञ्जनं विधत्ते— "अथाक्ष्यावानक्तीति[४]। इतरावयव-संस्पर्शासहिष्णुत्वात् 'अचि' 'अक्षः' व्रणो भवति। 'मम' 'प्रशान्' प्रशाम्येदित्यञ्जनं कर्त्तव्य मिति। 'याज्ञवल्क्यः' 'आह' ब्रूते इति। अक्ष्णोर्दूषणरूपतां सम्पादयति— "दुरक्षः"-इत्यादिना। नेत्र-मालिन्य मेवारुः, तत्परिहारायाञ्जन मिति। 'दूषिका'[५] नेत्रयोः

१— का० श्रौ० सू० ७. २. ३३। आप०श्रौ०सू० १०. ६. ११-१३।

२— वा० सं० ४. ३. १।

३— "इडे रन्तेऽदिते सरस्वति प्रिये प्रेयसि महि विश्रुत्येतानि ते अघ्निये नामानि"—इति तै० सं० ७. १. ६. १८। "इडे रन्ते हव्ये काम्ये चन्द्रे ज्योतेऽदिते सरस्वति महि विश्रुति। एता ते अघ्न्ये नामानि"—इति श्रुतेऽप्येतत्संहितायां (वा० सं० ८. ४३. १.) यदिदं तैत्तिरीयानुसरणं कृतम्, तत्र स्वशाखाभ्यासबाहुल्य मेव वीजम्। एव मन्यत्रान्यत्र च।

४— का० श्रौ० सू० ७. २. ३४। आप० श्रौ० सू० १०. ७. १।

५— 'इषीका (!)'-इति च।

मलम्, सा 'अस्य' पुरुषस्याक्ष्णोर्भूय एवेत्यचेर्दुरचल मेव, ततो-ऽञ्जनेन तन्नाशयतीत्यर्थः[१] ॥ १० ॥

अञ्जनं प्रकारान्तरेण प्रशंसति— "यत्र वा इति । असुरवध-समये 'शुष्णः' 'प्रत्यङ्' गत्वा, तद्भयात् पुरुषाणा मक्षिमध्यं प्रविश्य, कनीनिकारूपेण 'कुमारकः' सन् वर्त्तते । 'तस्मै' तस्य 'यज्ञम्' उपगच्छन् 'सर्वतः'[२] अश्मपुरोरक्षार्थं[३] कृतवान् भवति । अश्मशब्दार्थ माह— "अश्मा ह्याञ्जन मिति । तद्विकारत्वात् ॥ ११ ॥

अञ्जनं विशिनष्टि— "त्रैककुद मिति । त्रिककुत् पर्वतः, तत्सम्बन्धि त्रैककुदम्[४] । शिष्टं स्पष्टम् । तदभावे त्रैककुदादन्यदपि ग्राह्यम् । 'अञ्जनस्य बन्धुता' बन्धु ब्राह्मणम्, तद्भावो बन्धुता । सा 'समानी' । "अक्ष्र्वै पुरुषस्याक्षि"—इत्यादिकं[५] ब्राह्मणं त्रैककुदा-त्रैककुदयोः समान मित्यर्थः[६] ॥ १२ ॥

तत्साधनं विधत्ते— "शरेषीकयेति । शरस्तृणविशेषः, तस्य मध्यशलाका 'इषीका'[७] । 'विरक्षस्तायै' विगतराक्षसभावः, तस्मै, तत्परिहाराय । सापि 'सतूला' कर्त्तव्या । सतूलत्वस्य प्रयोजन

१— 'भूय (!) एव अर्त्ते (!) दुरक्षत्व मेव ततोऽञ्जनेन नाशयति'—इति च ।
२— 'दीक्षितः'—इति ङ, च ।
३— 'अश्मपुरीरक्षार्थं'—इति च ।
४— 'सौवीर मिति यत् प्रसिद्धम्'—इति या० दे० ।
५— अस्यैव दशमो कण्डी द्रष्टव्या (२८ पृ०) ।
६— का० श्रौ० सू० ७. २. ३४ । आप० श्रौ० सू० १०. ७. २ ।
७— 'तस्य शलाका इषीका'—इति च ।

माह— "अमूल मिति । 'उभयतः' मूले अग्रे च, दिवि पृथिव्यां चेत्यर्थः । 'परिच्छिन्नम्' इदं 'रक्षः' राक्षसजातिः, अमूलं सत् 'अन्तरिक्ष मनुचरति' खलु; एवम् 'उभयतः' परिधिभ्यः 'परिच्छिन्नः', 'अमूलः' सन् 'पुरुषः' अपि 'अन्तरिक्ष मनु चरति' । तस्मात् पुरुषसमानदेशवर्त्तिरक्षोनिर्हरणाय शरेषीका 'समूला' कर्त्तव्या[1] ॥ १३ ॥

'स दक्षिण मिति' । 'देवत्रा' देवेषु । एवं दक्षिणप्राथम्य मित्यर्थः ॥ १४ ॥

"स आनक्तीति । तत्र मन्त्र माह— "वृत्रस्येति[2] । 'कनीनिकः' अक्षिमध्यकार्ष्ण्यम् । 'वृत्रस्य ह्येष कनीनकः' । तथाचान्यत्र— "इन्द्रो वृत्र महन्, तस्य कनीनिका परापतत्, तदाञ्जन मभवत्"— इति[3] ॥ १५ ॥

"स दक्षिण मिति । 'यजुषा' उक्तमन्त्रेण । उत्तरस्याक्ष्णो दक्षिणाक्षितोऽपि एकधाराधिक्यकरणेन 'उत्तरं' चक्षुः 'उत्तरावत्' उत्कर्षवत् कृतवान् भवति ॥ १६ ॥

अक्ष्णोराञ्जनावृत्ती मिलित्वा प्रशंसति— "तद्यत् पञ्चकृत्व इति । हेमन्तशिशिरयोरैक्यात् संवत्सरः पञ्चर्त्तुः[4], अत एव सङ्ख्याद्वारा संवत्सर मेवाप्नोति ॥ १७ ॥

१— का० श्रौ० सू० ७. २. ३४ ।

२— वा० सं० ४. ३. १ ।

३— तै० सं० ६. १. १. १७ ।

४— "हेमन्तशिशिरयोः समासेन"—इति ह्यैतरेयकम् १. १. १ ।

तस्य दर्भैः पावनं विधत्ते— "अथैन मिति। लोके ह्यपवित्रं पवित्रीक्रियते, कोऽस्यापवित्रत्वप्रसङ्ग इति तद् दर्शयति— "अमेध्यो वा इति। दर्भैः पावनसामर्थ्येन वाक्यस्य पावनेऽथान्तरशुद्धिर्भवति। दर्भान् स्तौति— "मेध्या वा इति। यज्ञार्हत्वं मेध्यत्वम्, अशुद्धानां शोधकत्वं पवित्रत्व मिति विवेकः[१] ॥ १८ ॥

"तद्वा एक मित्यादि। पावनसाधनदर्भेष्वेकादिपक्षा आचिप्याः। 'अयं' वायुः 'एकः' एव 'पवते' पवतिर्गतिकर्मा[२]; अन्तरिक्षे गच्छति[३]। 'तस्मात्' पवित्र मपि 'एकं' स्यात् ॥ १९ ॥

"अथो अपीति। 'सः' एव 'अयं' वायुः 'एक एव' 'पुरुषे' 'अन्तः प्रविष्टः' प्राणादिभेदेन 'त्रेधा' विभक्तः, अथ 'त्रीणि स्युः' ॥ २० ॥

"अथो अपि सप्तेति। 'शीर्षन्' शिरसि भवाः, मुखादिच्छिद्र-गताः, 'एकविंशतिः स्युः' इति। तत्र 'त्रिः-सप्तान्येव' इति सप्त-सङ्ख्याया एवावृत्तौ 'एषैव' सप्तसङ्ख्याया उक्तिः 'सम्पद्' इत्यर्थः। यद्वा 'एषैव' पुरुषरूपैव 'सम्पत्' इत्यर्थः; "दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्या आत्मैकविंशः"—इति श्रुत्यन्तरात्[४] ॥ २१ ॥

"तं सप्तभिरिति। एकविंशतिपक्षे एकविंशतिं दर्भान् त्रेधा विभज्य 'सप्तभिः-सप्तभिः' "चित्पतिर्मा", "वाक्पतिर्मा", "देवो

१— "पवित्रं पुनातेः, मन्त्रः पवित्र मुच्यते", + + +, आपः पवित्र मुच्यते"—इत्यादि निरु० ५. २. १ द्रष्टव्यम्।

२— निघ० २. १४. १०८।

३— "वायुः पवित्र मुच्यते"—इत्यादि निरु० ५. २. १।

४— तै० सं० ६. १. १. ८।

मा"-इति[1] त्रिषु मन्त्रेषु, एकैकेन मन्त्रेण पावयेत् । "अच्छिद्रेण पवित्रेण"-इति मन्त्रशेषः सर्वत्रानुषज्यते । तत्राप्ययं विभागः— सप्तभिः प्रथममन्त्रेण नाभितः आरभ्योर्द्ध मुन्मृज्यात्, पुनश्च सप्तभिर्द्वितीयमन्त्रेणाप्येवम्, अवशिष्टैः सप्तभिः तृतीयेन मन्त्रेण नाभेरध आरभ्यावमृज्यात् । तथा च कात्यायनः— "सप्तभिः-सप्तभिः प्रतिमन्त्र मच्छिद्रेणेति सर्वत्र द्विरुपरि नाभेरुन्मृज्य प्रदक्षिणं सकृदर्वाङ्केन त्रिभिः सप्तभिरेकविंशतिभिर्वा"-इति[2] । आपस्तम्बस्तु चित्पतिस्त्वेति पावकस्य, चित्पतिर्मेति पाव्यमानस्य च विभज्योभय मप्युक्तवान्[3] । सर्वशेषभूतस्याच्छिद्रेणेत्यस्यार्थ माह— "अच्छिद्रेणेति । सर्वदा सर्वत्र पवनात् 'एषः' वायुः 'अच्छिद्रं पवित्रम्' ॥ २२ ॥

मन्त्रशेषं व्याचष्टे— "तस्य त इति । पवित्राणि रश्मयः; शोधकत्वात्[4] । अग्निः पवित्रपतिः[5]; तत्पाठात् स्वरूप मपि 'पवित्र-

---

१— वा० स० ४. ४. १, २, ३ ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ३. १–४ । बेर्लिन-मुद्रितपुस्तके तु 'द्विरुपरि नाभ्युन्मृज्य'–इति पाठ, 'एकविंशतिभिः'–इति पदस्याभावश्च ।

३— तथाहि— "अथैन मुत्तरेण बहिः प्राग्वंशात् दर्भपुञ्जीलैः पावयति । + + + । एकविंशत्या त्रेधा विभक्तया सप्तभिः सप्तभिर्द्विरूर्द्ध्वं नाभेरुन्मार्ष्टि सकृदर्वाक् । + + + । चित्पतिस्त्वा पुनात्वित्येतैः प्रतिमन्त्र मच्छिद्रेण पवित्रेणेति सर्वत्रानुषजति । चित्पतिर्मा पुनातु वाक्पतिर्मा पुनातु देवो मा सविता पुनात्विति पाव्यमानो जपति"–इत्यादि आप० श्रौ० सू० १०. ७. ५–१४ ।

४— "रश्मयः पवित्र मुच्यन्ते"–इत्यादि निरु० ५. २. १ ।

५— "अग्निः पवित्र मुच्यते"–इत्यादि निरु० ५. २. १ ।

पतिर्भवति' खलु। स्पष्ट मन्यत्। 'उदृचं' उपरिभाविनी ऋक् उदृक्। अनेन च समाप्तिर्लक्ष्यते। तेन यज्ञस्यान्तं प्राप्नुवानीत्यर्थः। अमु मर्थम् 'एतत्' एतेन "तच्छकेयम्"-'इति' अनेन, मन्त्रः[1] 'आह' इत्यर्थः॥ २३॥

"अथाशिषा मिति। "आ वो देवासः"-इति[2]-मन्त्रस्य 'आशिषा मारम्भः'-इति नाम; भाव्याशिषा मस्यारम्भरूपत्वात्। मन्त्रपाठस्य प्रयोजन माह—"तदस्मा इति। 'तत्' तेन आशिषा मारम्भवाचनेन सर्वासा माशिषा मादावेव यजमानेन परिगृहीतत्वात् 'स्वाः' स्वकीया एव 'सतीः' ता एव 'आशिषः' 'ऋत्विजः' तन्मन्त्रेषु यजमानार्थ माशासते[3]॥ २४॥

"अथाङ्गुलीरिति। 'न्यचति' सङ्कोचयतीत्यर्थः। तत्प्रकार माह—"स्वाहेत्यादिना[4]। एकैकेन मन्त्रेण हस्तद्वयेऽपि कनिष्ठिकादिक्रमेण द्वे-द्वे[5] अङ्गुली न्यञ्चतीत्यर्थः। एवं करद्वयाङ्गुलिन्यञ्चनक्रमेणोक्तमेन मन्त्रेण[6] पाणी मुष्टीकुर्यात्[7]। "उत्तमेन मुष्टीकृत्वा"-इति सूत्रम्[8]।

१— "चित्पतिर्मा पुनातु वाक्पतिर्मा पुनातु देवो मा सविता पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः। तस्य ते पवित्रपते पवित्रपूतं यत्कामः पुने तच्छकेयम्"—इति वा० सं० ४. ४. १—३।

२— वा० स० ४. ५. १।

३— का० श्रौ० सू० ७. ३. ६।

४— वा० स० ४. ६. १—३।

५— 'द्वे'-इत्येव च।

६— वा० सं० ४. ६. ४।

७— का० श्रौ० सू० ७. ३. ८।

८— का० श्रौ० सू० ७ ३. ९ क।

तत्प्रयोजन माह— "न वै यज्ञ इति । यज्ञस्य वासोदण्डादिवद्धस्ते धारयितु मशक्यत्वात्; अत एव परोक्षान्मन्त्रेण मुष्टिबन्धन मेव प्रत्यक्षधारण मित्यर्थः ॥ २५ ॥

"स यदाहेत्यादि । मन्त्रस्य क्रमेण व्याख्यानम् । स्पष्टम् । 'वातादारभे'-इति वातेन प्राणेन व्याप्रियमाणत्वात् 'वातो यज्ञः' । 'वै'-शब्देन "वातो यज्ञः प्रयुज्यताम्"-इत्यादिमन्त्रप्रसिद्धि-र्द्योत्यते ॥ २६ ॥

"अथ यत्स्वाहेति । हविस्त्यागस्य यज्ञत्वात्, स्वाहाकारेण च हविःप्रदानात्, स्वाहाकारस्य च यज्ञात्मकता । अनन्तरं वाग्यमनं विधत्ते— "अथ वाचं यच्छतीति[१] । वाग्व्यवहारमन्त्ररूपेण यज्ञ-निष्पत्तेः 'वाक् यज्ञः' । तस्या बहिर्निर्गमन मकृत्वा आत्मनि नियमात् 'यज्ञ मेव' आत्मनि धृतवान् भवति ॥ २७ ॥

शालायाः फलोद्देशे यजमानस्याभ्यञ्जनादिक मुक्तम्, तस्य दीक्षाङ्गत्वार्थं शालाप्रवेशनं विधत्ते— "अथैन मिति[२] । प्रविष्टस्य तथा कर्मार्थं सञ्चरनिर्देश माह— "स जघनेनेति । 'आहवनीयं जघनेन' तत्पश्चाद्देशे, 'गार्हपत्य मग्रेण', तयोर्मध्यपथि कर्मार्थं गच्छति[३] । अय मेव 'अस्य' 'सञ्चरो भवति'[४] । उक्तसञ्चरं प्रशंसति—

१— "स्वाहेत्युक्त्वा वाग्यतः"-इति का० श्रौ० सू० ७. ३. ६ ख ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ३. ११ ।

३— का० श्रौ० सू० ७. ३. १२ ।

४— का० श्रौ० सू० ७. ३. १३ । "अत ऊर्द्धं यजमानस्य सञ्चरो भवति"-इति आप० श्रौ० सू० १०. ८. २ ।

"अग्निर्वा इति । यस्मादुत्पद्यते स योनिः; आहुतिप्रदानात्मकस्य 'यज्ञस्य' 'योनिः' 'अग्निः' । मानुषदेहपरित्यागेन दीक्षासंस्कारेण देवदेहोत्पत्तेस्तत्संस्कृतो दीक्षितः 'गर्भः'। अतस्तत्र योनिगतत्वेन तस्य तयोरन्तराले सञ्चारो युक्तः । उक्त मर्थ मिदानीन्तनगर्भवर्णनेन दृढयति— "तस्मादिमे गर्भा इति । त्यच्छब्द एकशब्दपर्यायः; एकदेत्यर्थः । अथ वाव्यय मिदं चार्थे । 'यत्' यस्मात् 'सः' गर्भ-संयुतो यजमानः 'एजति त्यत्' चलति च, 'पर्यावर्त्तते त्यत्' परि-भ्रमति च; 'तस्मात्' इदानीन्तना गर्भा अप्येवं भवन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥ ३ [१.३.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे प्रथमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्)

सुर्व्वाणि ह वै दीक्षाया युजूꣳष्यौद्ग्रभणानि । उद्-ग्रभ्णीते* वा ऽएषोऽस्माल्लोकाद्देवलोकु मभि यो दीक्षत ऽएतैरेव तद्यजुर्भिरुद्ग्रभ्णीते तुस्मादाहुः सुर्व्वाणि दीक्षाया युजूꣳष्यौद्ग्रभणानीति तुत एतान्यवान्तरा

---

* 'उदगृह्णीते'–इति सा०-सम्मत इति डा० वेबरः ।

मुाचक्षत ऽऔद्ग्रभणानीत्याहुतयो ह्येता आहुतिर्हि यज्ञः परोऽक्षं वै यजुर्जपत्यथैष प्रत्यक्षं यज्ञो यदाहुतिस्तदेतेन यज्ञेनोदृग्भ्णीतेऽस्माल्लोकाद्देवलोक मभि* ॥ १ ॥

ततो यानि त्रीणि स्रुवेण जुहोति। तान्याधीतयजूꣳषीत्याचक्षते सम्पद ऽएव कामाय चतुर्थꣳ ह्रयतेऽथ यत्पञ्चमꣳ स्रुचा जुहोति तदेव प्रत्यक्ष मौद्ग्रभण मनुष्टुभा हि तज्जुहोति व्वाग्घ्यनुष्टुब् व्वाग्घि यज्ञः ॥ २ ॥

यज्ञेन वै देवाः। इमां जितिं जिग्युर्यैषा मियं जितिस्ते होचुः कथं न इदं मनुष्यैरनभ्यारोह्यꣳ स्यादिति ते यज्ञस्य रसं धीत्वा यथा मधु मधुकृतो निर्द्धयेयुर्व्विदुह्य यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्नथ यदेनेनायोपयंस्तस्माद्यूपो नाम ॥ ३ ॥

तद्वा ऽऋषीणा मनुश्रुत मास। ते यज्ञꣳ समभरन् यथायं यज्ञः सम्भृत एवं वा ऽएष यज्ञꣳ सम्भरति यदेतानि जुहोति ॥ ४ ॥

तानि वै पञ्च जुहोति। संव्वत्सरसम्मितो वै यज्ञः पञ्च वा ऋतवः संव्वत्सरस्य तं पञ्चभिराप्नोति तस्मात् पञ्च जुहोति ॥ ५ ॥

---

* 'मभि'-इति ग।

अथातो होमस्यैव*। आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहेत्या वा ऽअग्रे कुवते युजेयेति तद्युदेवाच यज्ञस्य तदेवैतत्सम्भृत्यात्मन् कुरुते ॥ ६ ॥

मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहेति। मेधया वै मनसाभिगच्छति युजेयेति तद्युदेवाच यज्ञस्य तदेवैतत्सम्भृत्यात्मन् कुरुते ॥ ७ ॥

दीक्षायै तपसेऽग्नये स्वाहेति†। अन्वेवैतदुच्यते नेत्तु ह्रूयते ॥ ८ ॥

सरस्वत्यै पूष्णेऽग्नये स्वाहेति। व्वाग्वै सरस्वती व्वाग्यज्ञः पशवो वै पूषा पुष्टिर्व्वै पूषा पुष्टिः पशवः पशवो हि यज्ञस्तद्युदेवाच यज्ञस्य तदेवैतत्सम्भृत्यात्मन् कुरुते ॥ ९ ॥

तदाहुः। अनद्धेवैता आहुतयो ह्रूयन्ते ऽप्रतिष्ठिता अदेवकास्तुच नेन्द्रो न सोमो नाग्निरिति‡ ॥ १० ॥

आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहेति। नात एकञ्च नाग्निर्व्वा ऽअद्धेवाग्निः प्रतिष्ठितः स यदग्नौ जुहोति तेनैवैता अद्धेव तेन प्रतिष्ठितास्तस्माद् सर्व्वास्वेवाग्नये स्वाहेति जुहोति तत एतान्याधीतयजूंषीत्याचक्षते ॥ ११ ॥

आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहेति। आत्मना वा ऽअग्र ऽआकुवते युजेयेति त मात्मन ऽएव प्रयुङ्क्ते यत्तनुते ते

* 'होमस्यैव'—इति ग। † 'स्वाहेति'—इति ग। ‡ 'रिति'—इति ग।

ऽअस्यैते ऽआत्मन् देवते ऽआधीते भवत आकूतिश्च प्रयुक् च ॥ १२ ॥

मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहेति । मेधया वै मनसाभिगच्छति युजेयेति ते ऽअस्यैते ऽआत्मन् देवते ऽआधीते भवतो मेधा च मनश्च ॥ १३ ॥

सरस्वत्यै पूष्णेऽग्नये स्वाहेति । वाग् वै सरस्वती वाग् यज्ञः सास्यैषात्मन् देवताधीता भवति वाक् पशवो वै पूषा पुष्टिर्वै पूषा पुष्टिः पशवः पशवो हि यज्ञस्तेऽस्यैत ऽआत्मन् पशव आधीता भवन्ति तद्यदस्यैता आत्मन् देवता आधीता भवन्ति तस्मादाधीतयजूꣳषि नाम* ॥ १४ ॥

अथ चतुर्थीं जुहोति । आपो देवीर्बृहतीर्विश्वशम्भुवो द्यावापृथिवी ऽउरो ऽअन्तरिक्ष । बृहस्पतये हविषा विधेम स्वाहेत्येषा ह नेदीयो यज्ञस्यापाꣳ हि कीर्त्तयत्यापो हि यज्ञो द्यावापृथिवी ऽउरो ऽअन्तरिक्षेति लोकानाꣳ हि कीर्त्तयति बृहस्पतये हविषा विधेम स्वाहेति ब्रह्म वै बृहस्पतिर्ब्रह्म यज्ञ एतेनो हैषा नेदीयो यज्ञस्य† ॥ १५ ॥

---

* 'नाम'–इति ग । † यज्ञस्य'–इति ग ।

अथ यां पञ्चमीᳪ स्रुचा जुहोति। सा हैव प्रत्यक्षं यज्ञोऽनुष्टुभा हि तां जुहोति वाग्घ्यनुष्टुब् वाग्घि यज्ञः* ॥ १६ ॥

अथ यद्ध्रुवाया आज्यं परिशिष्टं भवति। तज्जुह्वा आनयति त्रिः स्रुवेणाज्यविलापन्या ऽअधि जुह्वां गृह्णाति यत् तृतीयं गृह्णाति तत् स्रुव मभिपूरयति ॥ १७ ॥

स जुहोति। विश्वो देवस्य नेतुर्म्मर्त्तो वुरीत सख्यम्†। विश्वो राय इषुध्यति द्युम्नं वृणीत पुष्यसे स्वाहेति‡ ॥ १८ ॥

सैषा देवताभिः पङ्क्तिर्भवति। विश्वो देवस्येति वैश्वदेवं नेतुरिति सावित्रं मर्त्तो वुरीतेति मैत्रं द्युम्नं वृणीतेति बार्हस्पत्यं द्युम्नᳪ हि बृहस्पतिः पुष्यस ऽइति पौष्णᳪ§ ॥ १९ ॥

सैषा देवताभिः पङ्क्तिर्भवति। पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशुः पञ्चर्त्तवः संवत्सरस्यैत मेवैतयाप्नोति यद्देवताभिः पङ्क्तिर्भवति ॥ २० ॥

तां वा ऽअनुष्टुभा जुहोति। वाग्वा ऽअनुष्टुब् वाग्यज्ञस्तद्यज्ञं प्रत्यक्ष माप्नोति ॥ २१ ॥

---

* यज्ञः'–इति ग। † 'सख्यम्'–इति ग।

‡ स्वाहेति'–इति ग। § 'पौष्णᳪ'–इति ग।

तदाहुः। एता मेवैकां जुहुयाद् यस्मै कामायेतरा हूयन्त ऽएतयैव तं काम माप्नोतीति तां वै यद्येकां जुहुयात् पूर्णां जुहुयात्सर्व्वं व्वै पूर्णꣳ सर्व्वं मेवैनयै-तदाप्नोत्यथ यत् स्रुव मभिपूरयति स्रुचं तदभिपूरयति तां पूर्णां जुहोत्यन्वेवैतदुच्यते सर्व्वास्त्वेव हूयन्ते ॥ २२ ॥

तां वा ऽअनुष्टुभा जुहोति*। सैषानुष्टुप्सत्येकत्रिꣳश-दक्षरा भवति दश पाण्या अङ्गुलयो दश पाद्या दश प्राणा आत्मैकत्रिꣳशो यस्मिन्नेते प्राणाः प्रतिष्ठिता एता-वान्वै पुरुषः पुरुषो यज्ञः पुरुषसम्मितो यज्ञः स यावा-नेव यज्ञो यावत्यस्य मात्रा तावन्त मेवैनयैतदाप्नोति यदनुष्टुभैकत्रिꣳशदक्षरया जुहोति ॥ २३ ॥ ४ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [१. ४.] ॥

अथ दीक्षाकृतीर्विधातु माह— "सर्वाणि ह वा इति। यजु-स्सम्बन्धात् दीक्षासम्बन्धिनी 'यजूंषि औद्ग्रभणानि'। तदुद्ग्रभणत्व मेव कुत इति तद् दर्शयति— "उद्गृभ्णीते वा इति। 'तत्' तदा 'एतैः' दीक्षाङ्गभूतैः सर्वैः 'यजुर्भिः' एव ; अतो 'दीक्षायाः' प्रकरणानि 'सर्वाणि' अपि 'यजूंषि' 'औद्ग्रभणानि' औद्ग्रहणानीति[१]।

---

* 'जुहोति'–इति ग।

१— "औदग्रभणानि जुहोति"–इति का० श्रौ० सू० ७. ३. १६।

"इग्रहोर्भः"-इति[1] भत्वम्। 'ततः' तेषु यजुष्षु मध्ये 'एतानि' एव दीक्षाकूतिसाधनानि आकूत्यादीनि 'औद्ग्रभणानि' उद्ग्रहणेऽत्यन्तं सन्निहितानीत्यर्थः। तत् कथ मिति, उच्यते— "आकूतयो हीति। तावता अध्यैर्वे कि मायात मिति, तत्राह— 'आकूतिर्हीति। जप्यानां होम्यानां च तारतम्य माह— "परोक्षं वा इति ॥ १ ॥

एतासा मप्युद्ग्रहणसाधनतां विभज्य दर्शयन् प्रशंसति— "ततो यानीति। 'यानि' आदितः 'त्रीणि' यजूंषि 'स्रुवेण जुहोति', 'तानि' 'आधीतयजूंषि' आधानलिङ्गकानि; तन्मन्त्रेष्वाधानव्यापार-लिङ्गदर्शनात्। 'सम्पदे कामाय'। सम्पद्यत इति 'सम्पत्', काम्यत इति 'कामः', सम्पाद्याय स्वर्गफलाय (चेत्यर्थः। अय मभिप्रायः—[2]) यथा लोके किञ्चित् फलं सिषाधयिषुः आदौ तत् ज्ञात्वा, पश्चात् कामयित्वा, तत्साधन मनुष्ठायान्ते तल्लभते; एवं त्रिभिः स्वर्गफल माध्याय, चतुर्थेन तत्साधन मनुष्ठाय, पञ्चमेन तदुद्गृहीतवान् भवतीति। अत्र चतुर्थस्य होमसाधनानभिधानेनापि पञ्चमस्य विशेषितत्वात् चतुर्थ मपि स्रुवेणैवेति वेदितव्यम्। पञ्चमस्य साक्षादुद्ग्रहणसाधनत्वं तन्मन्त्रस्यानुष्टुप्त्वे सिद्ध मित्याह— "अनुष्टुभा हीति। 'अनुष्टुभा' वाचा, मन्त्रेण साध्यत्वात् 'वाग् यज्ञः'। "अनुष्टुप् चतुरुत्तराणि छन्दांस्युदपादयत्"— इति सामब्राह्मणेऽभिधानाद् वाचोऽनुष्टुप्त्वम् ॥ २ ॥

१— पा० ८. २. ३२ सू० वा० १।

२— च-पुस्तके नास्त्येष पाठः।

अथ पुरातनवृत्तान्तप्रदर्शनमुखेनैतेषां स्वर्गोद्ग्रहणे साधनता मुपपादयति— "यज्ञेन वा इति । एतत् प्रथमकाण्डे पञ्चम-प्रपाठकादावाग्नेयपुरोडाशार्थवादे[1] व्याख्यातम् ॥ ३ ॥

"तद्वा इति । "यथाय मिति । येन प्रकारेण देवानुष्ठित-प्रकारं जानद्भिर्ऋषिभिः 'अयं यज्ञः' औद्ग्रभणहोमेन 'सम्भृतः', 'एवम्' एतेषा मनुष्ठानेन 'एषः' यजमानोऽपि 'यज्ञं' सम्भृतवान् भवति ॥ ४ ॥

तद्गतपञ्चसङ्ख्यां प्रशंसति— "तानि वै पञ्चेति[2] ॥ ५ ॥

"अथातो होमस्यैवेति । मन्त्रा व्याख्यायन्त इति शेषः[3] । 'अग्रे' यागानुष्ठानात् पूर्वम् 'आ कुवते' खलु । 'कुवम'-शब्देन[4] तत्प्राग्भावी मनोव्यापारो लक्ष्यते । 'यजेय'—इति सङ्कल्पयतीत्यर्थः । अतो 'यज्ञस्य' देवकर्त्तव्य मङ्गजातं सर्वं 'सम्भृत्य' सङ्कल्प्यात्मनैकीकृत्य स्वात्मनि 'कुरुते' स्थापयति ॥ ६ ॥

द्वितीयमन्त्रस्य तात्पर्य माह— "मेधायै मनस इति । "मेधयेति । सङ्कल्पितस्यार्थस्य धारयित्री बुद्धिर्मेधा, तया, 'मनसा' च साधनेन उभाभ्याम् 'अभिगच्छति' । यथा कश्चित् प्रथम मिदं सम्यगिति सङ्कल्प्य तत्साधनप्रकारविशेष मवबुध्यते, तद्वदित्यर्थः ॥ ७ ॥

१— पुरस्तात् (१का० ६अ० २ब्रा० १क०) ४०८ पृ० द्रष्टव्यम् ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ३. १६ ।

३— वा० सं० ४. ७. १–५ ।

४— 'कुट्-शब्देन'-इति च ।

तृतीयस्य मन्त्रस्यापि होमसाधनत्वप्रसक्तौ जप्यता माह— "दीक्षाया इति। 'अनु उच्यते एव'—इति, एवकारतात्पर्य माह[1]— "नेत्त्विति। अत एव कात्यायनः— "तृतीयं जपति"— इत्युक्तवान्[2] ॥ ८ ॥

होमे तृतीयं मन्त्रं व्याचष्टे— "सरस्वत्या इति। "पशवो वा इति। पशूनां पूषत्वम्, पूषगतपुष्टिधर्मसद्भावात्; पूष्णोऽपि पोषकत्वम्, "पोषाँ अपुष्यत्"—इत्यादिश्रुतेः[3] सिद्धम्। पशुगतक्षीरादिसाध्यत्वात् 'पशवो यज्ञः' ॥ ९ ॥

उक्तमन्त्रत्रयेऽपि 'अग्नये' यदस्ति, तत्राग्नेः कः प्रसङ्ग इति तद् दर्शयितु माह— "तदाहुरिति। 'अनद्धेव' अप्रत्यक्ष मिव 'एताः' तिस्रः 'आहुतयः' 'हूयन्ते'। अस्तु को दोष इति तत्राह— "अप्रतिष्ठिता इति। किमर्थ मप्रतिष्ठिततेति, तत्राह— "अदेवका इति। यद्यपि सन्त्याकूत्याद्याः, तथापि तासां देवतात्वेन प्रसिद्ध्यभावात् इन्द्रादिना भवितव्य मिति प्रदर्शयति— "तत्र नेन्द्र इत्यादि ॥ १० ॥

तत्र प्रसिद्धदेवताना मभावं दर्शयितु मनुवदति— "आकूत्या

१— 'एवकारयावत्य माह'—इति च।

२— "तृतीयं जपत्येव"—इति का० श्रौ० सू० ७. ३. १७।

३— तै० सं० ७. १. ९. १। "पूषेयं हीदं सर्वं पुष्यति यदिदं किञ्च"—इति चेहैवोपरिष्टात् (१४. ४. २. २५.)। "यद्रश्मिपोषं पुष्यति तत् पूषा भवति"—इति पूष्णो निर्वचनम्। निरु १२. २. ५। "पौष्णाः पशवः"—इति चोपरिष्टादिहैव (५. २. ५. ७.)।

इति । "नात एकञ्चनेति । 'अतः' अस्मात् आकूत्या इत्येव-मादिकात् वाक्यात् एक मपि इन्द्रादिकं देवं नोपलभामहे। इति वदतोऽय मभिप्रायः— तेषु मन्त्रेषु आकूतिमेधादेः प्रशंसितत्वेनाग्नि मतिविहायाय माचेप इति । अनद्धात्वपरिहार माह— "अग्निर्वा इति। 'सः' यजमानः 'यत्' यस्मात् 'अग्नौ' प्रत्यक्षेण 'जुहोति', अत एव 'अग्निः' 'अद्धा इव' प्रत्यक्ष मिव, अत एव 'प्रतिष्ठितः' च ; 'तेन' खलु 'एताः' स्त्रियोऽपि 'अद्धेव', 'प्रतिष्ठिताः' च । "तत एता-नीति । यत उक्तरीत्याग्न्यादिप्राधान्यम्, तत इत्यर्थः । इत्य मग्निं प्रशस्यावशिष्टाकूतिप्रयुगाग्निदेवताचय माध्यानसम्बन्धेन प्रशंसति— "तत एतान्याधीतयजूंषीति"-इति ॥ ११ ॥

"आकूत्यै प्रयुज इति। 'अग्रे' प्रथमम् 'आत्मना' बुद्ध्यैव 'यजे-येति' 'आ कुरुते' सङ्कल्पयति । 'तम्' तत् सङ्कल्पितम् 'आत्मनः एव' विस्तीर्य 'प्रयुङ्क्ते' भवतः । प्रयुज्यत इति 'प्रयुक्' । उभयोरपि बुद्धिविषयभावात् उभे अपि 'देवते' आकूतिप्रयुजौ, 'अस्य' यज-मानस्य 'आत्मन्' आत्मनि 'आधीते' आध्यानेन विषयीकृते भवतः। आधीतप्रतिपादकत्वात् 'आधीतयजूंषि'-इत्युच्यते ॥

एव मुत्तरवाक्यान्यपि[1] योज्यानि ॥ १२ ॥ १३ ॥

"सरस्वत्यै पूष्ण इति। अत्र 'पूषन्'-शब्दवाच्यानां पशूनां बहुत्वात् पृथङ्निर्दिश्यते— "पशवो वा इत्यादि । प्राग् व्याख्यातम्[2] ॥ १४ ॥

इत्य माधीतत्वसमानधर्मसम्भवात् आकूतिचयं पृथक् विधाय,

१— "मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहेत्यादीनीति (१३ क०) यावत् ।

२— ५२ पृ० ५ पं० द्रष्टव्यम् ।

प्रयस्य च चतुर्थी माहुतिं तन्मन्त्रं च विधत्ते— "अथ चतुर्थी मित्यादि। मन्त्रवाक्यानि क्रमेणोदाहृत्य व्याचष्टे— "एषा हेति। 'एषा' ऋगित्यर्थः। 'यज्ञस्य' 'नेदीयः' अत्यन्तं सन्निहितम्। कथम्? यस्मात् 'एषा अपां कीर्त्तयति', तस्मान्नेदीयः। तत्कीर्त्तनेन यज्ञं प्रति कथं नेदीयस्त्व मिति तत्राह— "आपो हीति। अभिषवसंयवनादिसाधनत्वात् अपां यज्ञत्वम्। स्पष्ट मन्यत् ॥

उक्ताहुतिचतुष्टयस्याज्यस्थाल्याः स्रुवेण होमः। तथाच सूत्रम्— "औद्ग्रभणानि जुहोति स्थाल्याः स्रुवेणाहुत्यै प्रतिमन्त्रम्"- इति[1] ॥ १५ ॥

"अथ यां पञ्चमी मिति। स्पष्टम् ॥ १६ ॥

पञ्चमस्य द्रव्य माह— "अथ यद् ध्रुवाया माज्यं परिशिष्ट मित्यादिना। अय मर्थः। दीक्षणीयेष्टेः सम्बन्धि 'यदाज्यं' 'ध्रुवायाम्' अवशिष्टम्, 'तत्' पञ्चमाहुत्यर्थं 'जुह्वाम्' अवनयेत्। एतदेक मवत्तम्। अथाज्यस्थाल्याः सकाशात् 'स्रुवेण' जुह्वा मुपरि 'त्रिः' निनयति[2]। एवं चतुरवत्तं भवति। तत्र 'यत्' 'तृतीयम्', 'तत्' 'आज्यविलापन्या अधि' जुह्वा उपरि उत्तानं स्रुवं निधाय यथा पूर्णं भवति तथा स्रुवस्थाभित आज्येन पूरयेत्। तथाच सूत्रम्— "जुह्वां ध्रौव मासिच्य द्विस्त्र स्थाल्याः स्रुवेण तृतीयं स्रुव मभि पूरयति"—इति[3] ॥ १७ ॥

१— का० श्रौ० सू० ७. ३. १६।

२— 'त्रिरानयति'–इति च।

३— का० श्रौ० सू० ७. ३. १८।

पञ्चमस्य मन्त्र माह— "स जुहोति विश्वो देवस्येति[1] ॥ १८ ॥

तं प्रशंसति— "सैषा देवताभिरिति। "पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः"—इति[2]-श्रुतेः पञ्चसङ्ख्यासम्बन्धात् 'एषा' 'पङ्क्तिर्भवति'। तद्योजयति— "विश्वो देवस्य"—इति विश्वदेवशब्दश्रवणात् 'इदं' मन्त्रवाक्यं[3] 'वैश्वदेवम्'। नयनस्य सवितृव्यापारत्वात् 'नेतृ'-शब्दश्रवणात् 'सावित्रम्'। "मर्त्तो वुरीत"—इत्येतेन मनुष्यैर्वरणीयत्वाभिधानात् 'मैत्रम्'; मित्रस्य हि वरणीयत्वं प्रसिद्धम्। बार्हस्पत्यमन्त्रेषु "द्रविणं धेहि चित्रम्"—इति द्युम्नसमानार्थस्य द्रविणस्य दाने बृहस्पति-सम्बन्धश्रवणात् "द्युम्नं वृणीत"—इत्यनेन बार्हस्पत्यम्। "पुष्यसे"-इति पोषणधर्मश्रवणात् 'पौष्णम्' इति ॥ १९ ॥

"सैषेति। 'देवताभिः' पङ्क्तित्वं भवति। ततः कि मित्यत आह— "पाङ्क्तो यज्ञ इत्यादिना ॥ २० ॥

"अथ छन्दोद्वारा प्रशंसति— "तां वा अनुष्टुभेति ॥ २१ ॥

इत्थं पञ्चाना माहुतीनां समुच्चयपक्ष मुक्त्वा पञ्चमी मेवैकां जुहुयादिति केषाञ्चित् पक्ष माह— "तदाहुरिति[4]। इतराभ्यो यत् फलं तस्यैकयैव सिद्धेरकामे 'एता मेव' 'जुहुयात्'। तत्रापि 'पूर्णां' कृत्वा 'जुहुयात्', पूर्णाहुतिं कुर्यादित्यर्थः। यत् 'पूर्णं'

१— वा० सं० ४. ८. १। का० श्रौ० सू० ७. ३. १८।

२— तै० ब्रा० २. ७. १०. २।

३— पूर्वस्यां कण्डिकायां (४८ पृ० ७ पं०) द्रष्टव्यम् (वा०सं० ४. ८. १.)।

४— का० श्रौ० सू० ७. ३. १८ सूत्रस्य याज्ञिकदेवकृता वृत्तिर्द्रष्टव्या।

तदन्यूनत्वेन 'सर्वम्', अतस्तेन सर्वफल माप्नोति। 'यत्' यदा पूर्णाहुतिसमये 'स्रुवम्' अभि पूरयेत्, 'तत्' तदा, स्रुवेणैव होम मकृत्वा आज्येन 'स्रुचम्' अभिपूरयेत्। तथा कृत्वा 'ताम्' आहुतिं पूर्णाहुतिं कृत्वा जुहुयात्। तथा च सूत्रम्– "एता मेव वा पूर्णां जुहुयात्"-इति[1] ॥ २२ ॥

अक्षरसङ्ख्याद्वारा तं मन्त्रं प्रशंसति– "तं वा अनुष्टुभेति। "दश प्राणाः"-इति। शीर्षगतसप्तच्छिद्रस्थाः सप्त प्राणाः, अवाञ्चौ द्वौ, इत्यसाधारणा नव; मुख्यप्राणस्त्वेकः; इति प्राणानां दशत्वम्। 'आत्मा' देहः। 'एकत्रिंशः' पुरुषः। 'एतावान्' एकत्रिंशात्मकः। 'पुरुषो यज्ञः'-इत्यस्योपपादनम्– "पुरुषसम्मितो यज्ञ इति। यज्ञस्य पुरुष-सम्मितत्व मुपरिष्टाद् वक्ष्यते[2]। 'यावानेव यज्ञः'-इत्यस्य विवरणम्– "यावत्यस्य मात्रेति। 'अस्य' यज्ञस्य 'मात्रा'। मीयत इति मात्रा, अवयवसमष्टिः, एकत्रिंशदात्मिका, 'अनया' "विश्वो देवस्य"– इत्यनया[3] 'तावन्त मेव' यज्ञम् 'आप्नोति' ॥ २३ ॥ ४ [१. ४] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे प्रथमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

१— का० श्रौ० सू० ७. ३. १९.।
२— अस्मिन्नेव काण्डे पञ्चमाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणं द्रष्टव्यम्।
३— अष्टादशी कण्डी द्रष्टव्या (४८ पृ० ७ पं०)।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्ताब्धीन्[1] पञ्चसीरीं[2]स्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोस्रां रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्यो,
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मजडो[3] राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा[4] लवणज मनृणः शार्करं चार्कतेजाः,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि मकृत मुदा पाचसात्सिङ्गणार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे प्रथमाध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

१— 'पञ्चाब्धीन्'-इति ठ ।
२— 'सप्तसीरीं'-इति ठ ।
३— 'मजडं'-इति ठ ।
४— 'प्राज्यबुद्धिर्'-इति ठ ।

[अथ द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्]

दक्षिणेनाहवनीयं प्राचीनग्रीवे कृष्णाजिने ऽउपस्तृणाति। तयोरेनमधि दीक्षयति यदि द्वे भवतस्तदनयोर्लोकयो रूपं तदेनमनयोर्लोकयोरधि दीक्षयति ॥१॥

सम्बद्धान्ते भवतः। सम्बद्धान्ताविव हीमौ लोकौ तच्चंसमुते पश्चाद्भवतस्तदिमावेव लोकौ मिथुनीकृत्य तयोरेनमधि दीक्षयति ॥ २ ॥

यद्यु ऽएकं भवति। तदेषां लोकानाᳪ रूपं तदेनमेषु लोकेष्वधि दीक्षयति यानि शुक्लानि तानि दिवो रूपं यानि कृष्णानि तान्यस्यै यदि वेतरथा यान्येव कृष्णानि तानि दिवो रूपं यानि शुक्लानि तान्यस्यै यान्येव बभ्रूणीव हरीणि तान्यन्तरिक्षस्य रूपं तदेनमेषु लोकेष्वधि दीक्षयति ॥ ३ ॥

अन्तकमु तर्हि पश्चात् प्रत्यस्येत्। तदिमानेव लोकान् मिथुनीकृत्य तेष्वेनमधि दीक्षयति ॥ ४ ॥

अथ जघनेन कृष्णाजिनं पश्चात् प्राङ् जान्वाक्न उपविशति। स यत्र शुक्लानां च कृष्णानां च सन्धिर्भवति तदेव मभिमृश्य जपत्यृक्सामयोः शिल्पे स्थ ऽइति यद्वै

प्रतिरूपं तच्छिल्प मृचां च साम्नां च प्रतिरूपे स्थ इत्येवै-
तदाह ॥ ५ ॥

ते वा मारभ ऽइति। गर्भो वा ऽएष भवति यो दीक्षते
स छन्दाꣳसि प्रविशति तस्मान्न्यक्नाङ्गुलिरिव भवति
न्यक्नाङ्गुलय इव हि गर्भाः ॥ ६ ॥

स यदाह। ते वा मारभ ऽइति ते वां प्रविशामीत्येवै-
तदाह ते मा पात मास्य यज्ञस्योदृच इति ते मा गोपा-
यत मास्य यज्ञस्य सꣳस्थाया इत्येवैतदाह ॥ ७ ॥

अथ दक्षिणेन* जानुनारोहति। शर्म्मासि शर्म्म मे
यच्छेति चर्म्म वा ऽएतत् कृष्णस्य तदस्य तन्मानुषꣳ शर्म्म
देवत्रा तस्मादाह शर्म्मासि शर्म्म मे यच्छेति नमस्ते ऽअस्तु
मा मा हिꣳसीरिति श्रेयाꣳसं वा ऽएष उपाधिरोहति
यो यज्ञं यज्ञो हि कृष्णाजिनं तस्मा ऽएवैतद्यज्ञाय निह्नुते
तथो हैन मेष यज्ञो न हिनस्ति तस्मादाह नमस्ते ऽअस्तु
मा मा हिꣳसीरिति ॥ ८ ॥

स वै जघनार्द्ध ऽइवैवाग्र ऽआसीत। अथ यदग्र ऽएव
मध्य उपविशेद्य एनं तत्रानुव्याहरेद् द्रप्स्यति वा प्र वा
पतिष्यतीति तथा हैव स्यात् तस्माज्जघनार्द्ध ऽइवैवाग्र
ऽआसीत ॥ ९ ॥

* 'दक्षिणेन'—इति ग, घ।

अथ मेखलां परिहरते। अङ्गिरसो ह वै दीक्षितानबल्य मविन्दन्त* नान्यद् व्रताद्शन मवाकल्पयंस्त एतामूर्ज्जं मपश्यन्त्समाप्तिं तां मध्यत आत्मन ऊर्ज्जं मदधत समाप्तिं तया समाप्नुवंस्तथो ऽएवैष एतां मध्यत आत्मन ऊर्ज्जं धत्ते समाप्तिं तया समाप्नोति ॥ १० ॥

सा वै शाणी भवति। मृद्व्यसदिति न्वेव शाणी यत्र वै प्रजापतिरजायत गर्भो भूत्वैतस्माद्यज्ञात्तस्य यन्नेदिष्ठ मुल्ब मासीत्ते शणास्तस्मात्ते पूतयो वान्ति यद्वस्य जरायासीत्तद्दीक्षितवसन मुत्तरं वा ऽउल्बं जरायुणो भवति तस्मादेषान्तरा वाससो भवति स यथैवातः प्रजापतिरजायत गर्भो भूत्वैतस्माद्यज्ञादेव मेवैषोऽतो जायते गर्भो भूत्वैतस्माद् यज्ञात्[†] ॥ ११ ॥

सा वै त्रिवृद्भवति। त्रिवृद्ध्यन्नं पशवो ह्यन्नं पिता माता यज्जायते तत् तृतीयं तस्मात् त्रिवृद्भवति ॥ १२ ॥

मुञ्जवल्शेनान्वस्ता भवति। वज्रो वै शरो विरक्षस्तायै स्तुकासर्गं सृष्टा भवति सा यत् प्रसलवि सृष्टा स्याद्यथेद मन्या रज्जवो मानुषी स्याद्यदपसलवि

---

* "दीक्षिता न बल्य मविन्दन् ते"—इति सा०-सम्मत इति वेबरः। इहोपरिष्टाचान्यत्रापैवं द्रष्टव्यम् (४. २. १; ३. १; ६. १. २९.)।

† 'यज्ञात्'—इति ग, घ।

सृष्टा स्यात् पितृदेवत्या स्यात्तस्मात् स्तुकासर्गꣳ सृष्टा भवति॥ १३ ॥

तां परिहरते। ऊर्गस्याङ्गिरसीत्यङ्गिरसो ह्येता मूर्ज मपश्यन्नूर्णम्रदा ऊर्जं मयि धेहीति नाच तिरोहित मिवास्ति ॥ १४ ॥

अथ नीविं मुद्गूहते। सोमस्य नीविरसीत्यदीक्षितस्य वा ऽअस्यैषाग्रे नीविर्भवत्यथाच दीक्षितस्य सोमस्य तस्मादाह सोमस्य नीविरसीति* ॥ १५ ॥

अथ प्रोर्णुते। गर्भो वा ऽएष भवति यो दीक्षते प्रावृता वै गर्भा उल्बेनेव जरायुणेव तस्माद्वै प्रोर्णुते॥ १६ ॥

स प्रोर्णुते। विष्णोः शर्म्मासि शर्म्म यजमानस्येत्युभयं वा ऽएषोऽच भवति यो दीक्षते विष्णुश्च यजमानश्च यदह दीक्षते तद्विष्णुर्भवति यद्यजते तद्यजमानस्तस्मादाह विष्णोः शर्म्मासि शर्म्म यजमानस्येति† ॥ १७ ॥

अथ कृष्णविषाणाꣳ सिचि बध्नीते। देवाश्च वा ऽअसुराश्चोभये प्राजापत्याः प्रजापतेः पितुर्दायमुपेयुर्म्मन एव देवा उपायन् वाच मसुरा यज्ञ मेव तद्देवा उपायन् वाच मसुरा अमू मेव देवा उपायन्निमा मसुराः॥ १८॥

ते देवा यज्ञ मब्रुवन्। योषा वा ऽइयं वागुपमन्त्रयस्व

* 'सीति'—इति ग, घ। † 'स्येति'—इति ग, घ।

ह्वयिष्यते वै त्वेति स्वयं वा हैवैक्षत योषा वा ऽइयं वागुपमन्त्रयै ह्वयिष्यते वै मेति ता मुपामन्त्रयत सा हास्मा ऽआरकादिवैवाग्र ऽआसूयत् तस्माद् स्त्री पुꣳसोपमन्त्रितारकादिवैवाग्रे ऽसूयति स होवाचारकादिव वै म ऽआसूयीदिति ॥ १९ ॥

ते होचुः। उपैव भगवो मन्त्रयस्व ह्वयिष्यते वै त्वेति ता मुपामन्त्रयत सा हास्मै निपलाश मिवोवाद तस्माद् स्त्री पुꣳसोपमन्त्रिता निपलाश मिवैव वदति स होवाच निपलाश मिव वै मेऽवादीदिति ॥ २० ॥

ते होचुः। उपैव भगवो मन्त्रयस्व ह्वयिष्यते वै त्वेति ता मुपामन्त्रयत सा हैनं जुहुवे तस्माद् स्त्री पुमाꣳसꣳ ह्वयत* ऽएवोत्तमꣳ स होवाचाह्वत वै मेति† ॥ २१ ॥

ते देवा ईक्षाञ्चक्रिरे। योषा वा ऽइयं वाग्यदेनं न युवितेहैव मा तिष्ठन्त मभ्येहीति ब्रूहि तां तु न ऽआगतां प्रतिप्रब्रूतादिति सा हैनं तदेव तिष्ठन्त मभ्येयाय तस्माद् स्त्री पुमाꣳसꣳ सꣳस्कृते‡ तिष्ठन्त मभ्यैति ताꣳ हैभ्य ऽआगतां प्रतिप्रोवाचेयं वा ऽआगादिति ॥ २२ ॥

---

* 'ह्वयन्त'–इति घ।

† 'मेति'–इति ग, घ।

‡ 'संस्कृते'–इति क, ख, वेबरदृष्टस्य।

तां देवाः* । असुरेभ्योऽन्तरायंस्ताᳬं स्वीकृत्याग्नावेव परिगृह्य सर्व्वहुत मजुहवुराहुतिर्हि देवानाᳬं स यामेवामू मनुष्टुभाजुहवुस्तद्देवैनां तद्देवाः स्व्यकुर्व्वत तेऽसुरा आत्तवचसो हेऽलवो हेऽलव इति व्वदन्तः पराबभूवुः ॥ २३ ॥

तत्रैता मपि व्वाच मूदुः । उपजिज्ञास्याᳬं स म्लेच्छस्तस्मान्न ब्राह्मणो म्लेच्छेदसुर्य्या हैषा व्वाग्गेव मेवैष द्विषताᳬं सपत्नाना मादत्ते व्वाचं तेऽस्यात्तवचसः पराभवन्ति य एव मेतद्वेद† ॥ २४ ॥

सोऽयं यज्ञो व्वाच मभिदध्यौ । मिथुन्येनया स्यामिति ताᳬं सम्बभूव ॥ २५ ॥

इन्द्रो ह व्वा ऽईक्षाञ्चक्रे । महद्वा ऽइतोऽभ्वं जनिष्यते यज्ञस्य च मिथुनाद्वाचश्च यन्मा तन्नाभिभवेदिति स इन्द्र एव गर्भो भूत्वैतन्मिथुनं प्रविवेश ॥ २६ ॥

स ह संवत्सरे जायमान ईक्षाञ्चक्रे । महावीर्य्या व्वा ऽइयं योनिर्य्या मा मदीधरत यद्वै मेतो महदेवाभ्वं नानुप्रजायेत यन्मा तन्नाभिभवेदिति ॥ २७ ॥

तां प्रतिपरामृश्यावेष्ट्याच्छिनत् । तां यज्ञस्य शीर्षन् प्रत्यदधाद्यज्ञो हि कृष्णः स यः स यज्ञस्तत् कृष्णाजिनं

---

* 'देवाः'–इति ग, घ । † 'वेद'–इति ग, घ ।

यो सा योनिः सा कृष्णविषाणाथ यदेना मिन्द्र आवेष्ट्याच्छिनत्तस्मादावेष्टितेव स यथैवात इन्द्रोऽजायत गर्भो भूत्वैतस्मान्मिथुनादेव मेवैषोऽतो जायते गर्भो भूत्वैतस्मान्मिथुनात्* ॥ २८ ॥

तां वा ऽउत्ताना मिव बध्नाति। उत्तानेव वै योनि-र्गर्भं बिभर्त्त्यथ दक्षिणां भ्रुव मुपर्य्युपरि ललाट मुप-स्पृशतीन्द्रस्य योनिरसीतीन्द्रस्य ह्येषा योनिरतो वा ह्येनां प्रविशन् विशत्यतो वा जायमानो जायते तस्मा-दाहेन्द्रस्य योनिरसीति† ॥ २९ ॥

अथोल्लिखति। सुसस्याः कृषीस्कृधीति यज्ञ मेवै-तज्जनयति यदा वै सुषमं भवत्यथालं यज्ञाय भवति यदो दुःषमं भवति न तर्ह्यात्मने च नालं भवति तद्यज्ञ मेवैतज्जनयति ॥ ३० ॥

अथ न दीक्षितः। काष्ठेन वा नखेन वा कण्डूयेत गर्भो वा ऽएष भवति यो दीक्षते यो वै गर्भस्य काष्ठेन वा नखेन वा कण्डूयेदपास्यन्‡ म्रियेत्ततो दीक्षितः पामनो भवितोर्दीक्षितं वा ऽअनु रेतांसि ततो रेतांसि पामनानि जनितोः स्वा वै योनी रेतो न हिनस्त्येषा

---

* 'नात्'–इति ग, घ। † 'सीति'–इति ग, घ।

‡ 'दपास्यं'–इति क, ख, वेबरदृष्टस्व।

वा ऽएतस्य स्वा योनिर्भवति यत् कृष्णविषाणा तथो हैन मेषा न हिनस्ति तस्माद्दीक्षितः कृष्णविषाणयैव कण्डूयेत नान्येन कृष्णविषाणायाः ॥ ३१ ॥

अथास्मै दण्डं प्रयच्छति। व्वज्रो वै दण्डो व्विरक्षस्तायै ॥ ३२ ॥

औदुम्बरो भवति। अन्नं वा ऽऊर्गुदुम्बर ऊर्ज्जोऽन्नाद्यस्यावरुद्ध्यै तस्मादौदुम्बरो भवति ॥ ३३ ॥

मुखसम्मितो भवति। एतावद्वै व्वीर्य्यꣳ स यावदेव व्वीर्य्यं तावांस्तद्भवति यन्मुखसम्मितः ॥ ३४ ॥

त मुच्छ्रयति। उच्छ्रयस्व व्वनस्पत ऽऊर्द्ध्वो मा पाह्यꣳहस आस्य यज्ञस्योदृच इत्यूर्द्ध्वो मा गोपायास्य यज्ञस्य सꣳस्थाया इत्येवैतदाह ॥ ३५ ॥

अत्र हैके। अङ्गुलीश्च न्यचन्ति व्वाचं यच्छन्त्यतो हि किञ्च न जपिष्यन् भवतीति व्वदन्तस्तदु तथा न कुर्य्याद्यथा पराञ्चं धावन्त मनुलिप्सेत तन्नानुलभेतैवꣳ ह स यज्ञं नानुलभते तस्मादमुत्रैवाङ्गुलीर्न्यचेदमुत्र व्वाचं यच्छेत् ॥ ३६ ॥

अथ यद्दीक्षितः*। ऋचं वा यजुर्व्वा साम वाभिव्याहरत्यभिस्थिर मभिस्थिर मेवैतद्यज्ञ मारभते तस्मादमुत्रैवाङ्गुलीर्न्यचेदमुत्र व्वाचं यच्छेत् ॥ ३७ ॥

---

* 'च्चितः'–इति ग, घ।

अथ यद्वाचं यच्छति । वाग् वै यज्ञो यज्ञ मेवैतदात्मन् धत्तेऽथ यद्वाचंयमो व्याहरति तस्माद् हैष विसृष्टो यज्ञः पराङावर्त्तते तचो वैष्णवी मृचं वा यजुर्वा जपेद् यज्ञो वै विष्णुस्तद्यज्ञं पुनरारभते तस्यो हैषा प्रायश्चित्तिः ॥ ३८ ॥

अथैक उद्वदति । दीक्षितोऽयं ब्राह्मणो दीक्षितोऽयं ब्राह्मण इति निवेदित मेवैन मेतत्सन्तं देवेभ्यो निवेदयत्ययं महावीर्य्यो यो यज्ञं प्रापदित्ययं युष्माकैकोऽभूत् तं गोपायतेत्येवैतदाह त्रिष्कृत्व आह त्रिवृद्धि यज्ञः* ॥ ३९ ॥

अथ यद् ब्राह्मण इत्याह । अनद्धेव वा ऽअस्यातः पुरा जानं भवतीदꣳ ह्याहू रक्षाꣳसि योषित मनुसचन्ते तदुत रक्षाꣳस्येव रेत आदधतीत्यथाचाद्धा जायते यो ब्रह्मणो यो यज्ञाज्जायते तस्मादपि राजन्यं वा वैश्यं वा ब्राह्मण इत्येव ब्रूयाद् ब्रह्मणो हि जायते यो यज्ञाज्जायते तस्मादाहुर्न सवनकृतꣳ हन्यादेनस्वी हैव सवनकृतेति ॥ ४० ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [२. १.] ॥

---

* 'यज्ञः'—इति ग, घ ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

दीक्षाहुतीर्विधायाथ कृष्णाजिनदीक्षा माह— "दक्षिणेनाहवनीय मिति । आहवनीयस्य दक्षिणे देशे द्वे कृष्णाजिने आस्तीर्य 'तयोरधि' 'एनं' यजमानं 'दीक्षयति' । तद्गतं द्वित्वं प्रशंसति— "यद्वे द्वे भवत इति ॥ १ ॥

"सम्बद्धान्ते भवत इति । ते च परस्परं सम्बद्धपर्यन्तप्रदेशे भवतः, आस्तरणे । प्रकाशं कात्यायन आह— "आहवनीयं दक्षिणेन कृष्णाजिने मांससहिते स्यूतान्ते तर्द्मसु पश्चादासञ्जनवती निदधाति"-इति[1] । "तर्द्मसमुते"-इति । यथोभयोर्मांसप्रदेशयोः सम्बन्धो भवति, यथा च तर्दनप्रदेशेषु पश्चाद्भागे 'उते' 'परस्परं' स्यूते भवतः, तथैकस्योपर्यपर मास्तृणुयात् । तथापस्तम्बोऽपि— "अन्तर्मांसाभ्याम्बहिर्लोमभ्याम्"-इति[2] ॥ २ ॥

एककृष्णाजिनपक्ष मुक्त्वा प्रशंसति— "यद्यु एक मिति । 'तत्' 'एकम्' एव कृष्णाजिनं लोकत्रयात्मकम्; अत एकेनापि दीक्षयेत् । 'दिवः' द्योतमानत्वेन शुक्लरोमांशस्तद्रूपं भवति । पृथिव्याः श्यामत्वात् कृष्णानां तद्रूपत्वम् । "यदि वेतरथेति । भूलोकस्वर्लोकयोर्मनुष्यैः परिदृश्यमानापरिदृश्यमानत्व मपेक्ष्य वैपरीत्योपन्यासः । "यान्येवेति । 'यान्येव' लोमानि 'बभ्रूणि' बभ्रुवर्णानि, 'हरीणितानि' हरित-

---

१— का० श्रौ० सू० ७. ३. २० ।

२— आप० श्रौ० सू० १०. ८. १२ ।

वर्णानि च दृश्यन्ते, 'तानि अन्तरिक्षस्य रूपम्'; "नीलं नभः"-इति लोकप्रसिद्धेः ॥ ३ ॥

"अन्तक मु तर्हीति । 'तर्हि' तस्मिन्नेककृष्णाजिनपक्षे 'अन्तक मु' अन्तप्रदेश मेव 'पश्चात्' भागे 'प्रत्यस्येत्' सङ्कोचयेत्, सन्धि-प्रदेशेन द्विगुणीकुर्यादित्यर्थः । तथा च सूत्रम्— "एकं चेत् पश्चात् पादद्विगुणम्"-इति[1] ॥ ४ ॥

कृष्णाजिनदीक्षार्थ मुपवेशनप्रकार माह— "अथ जघनेनेति । कृष्णाजिनयोः पश्चाद्भागेन स्वय मपि पश्चात् प्राङ्मुखो दक्षिण-जान्वाक्नः उपविशेत् । 'जान्वाक्नः' सङ्कुचितजानुकः, आरुह्योपविशे-दित्यर्थः । "दक्षिणं जान्वाच्यास्ते पश्चादेनयोः"-इति[2] सूत्रम् । आसीनः तत्सन्धिस्थान मित्यर्थः । "एव मभिमृश्य जपतीति । एव मित्यभिमर्शनप्रकारस्याभिनयः[3] ॥

मन्त्रस्थं शिल्पपदं[4] व्याचष्टे— "यद्वा इति । 'प्रतिरूपं' प्रति-कृतिः । 'वै'-शब्देन लोकप्रसिद्धिरुच्यते । लौकिका हि हरितुरगादि-प्रतिरूपं शिल्प मित्याहुः । शुक्लकृष्णयोरेवर्क्सामप्रतिरूपत्वं तैत्ति-रीयके उक्तम्— "एष वा ऋचो वर्णो यच्छुक्लं कृष्णाजिनस्यैष साम्नो यत् कृष्णम्"-इति[5] ॥ ५ ॥

१— का० श्रौ० सू० ७. ३. २१ ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ३. २२ । 'जान्वाच्य' नीचं भूमिस्पृष्टं कृत्वेति दे० ।

३— का० श्रौ० सू० ७. ३. २३ ।

४— वा० सं० ४. ६. १ द्रष्टव्यम् ।

५— तै० स० ६. १. ३ ।

द्वितीयं भागं व्याचष्टे— "ते वा मिति। "गर्भो वा एष भवति"-इति[1]। 'वै'-शब्दोऽत्र श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिरुच्यते। तथा चैतरेयकम्— "पुनर्वा एत मृत्विजो गर्भं कुर्वन्ति यं दीक्षयन्ति"— इति[2]। 'छन्दांसि' गायत्र्यादीनि। 'न्यक्ताङ्गुलिः' मुष्टीकरणेन सङ्कुचिताङ्गुलिः[3]। उक्तलक्षण मुपवेशनं प्रसिद्धगर्भसामान्येन दृढयति— "न्यक्ताङ्गुलय इव हीति॥ ६ ॥

"स यदाहेति। उदृक्-शब्दार्थ माह— "अास्य यज्ञस्येति। संस्थाया इत्यर्थः। उत्तमा ऋक् 'उदृक्', तेन समाप्तिर्लक्ष्यत इति ह्यसकृदुक्तम्[4]॥ ७ ॥

अनन्तरं कृष्णाजिनारोहणं विधत्ते— "अथ दक्षिणेनेति। "चर्म वा इत्यादि। मनुष्येषु यत् 'चर्म'-इति प्रसिद्धम्, 'एतद्' 'देवत्रा' देवेषु सुखहेतुत्वात् 'शर्म'-शब्दाभिधेयम्; अतो दैविकेन स्वरूपेण शर्मासीति[5] कृष्णाजिनस्य स्तुतिः। हिंसापरिहारप्रसक्तिं दर्शयति— "श्रेयांस मित्यादिना। यज्ञाख्यश्रेयोऽतिरिक्तक्रमेणापराद्धं प्रार्थनं युक्त मित्यर्थः॥ ८ ॥

१— "शुक्रशोणितं गर्भाशयस्थ मात्मप्रकृतिविकारसम्मूर्च्छितं गर्भ इत्युच्यते"—इति सुश्रु० १. ३३९. २०।

२— ऐ० ब्रा० १. १. ३। "गर्भो वा एष यद्दीक्षित उल्बं वासः प्रोर्णुते तस्माद् गर्भाः प्रावृता जायन्ते"—इति च तै० सं० ६. १. ३. २।

३— "मुष्टी कृत्वा गर्भोऽन्तः शेते, मुष्टी कृत्वा कुमारो जायते"—इति च ऐ० ब्रा० १. १. ३।

४— पुरस्ताद् (१२ पृ० २ पं०, ४२ पृ० १ पं०) द्रष्टव्यम्।

५— वा० सं० ४. ९. २ द्रष्टव्यम्।

"स जघनार्द्ध इति। 'सः' आरूढः 'जघनार्द्धे' कृष्णाजिनस्य पश्चाद्भागे एव 'अग्रे' प्रथमम् 'आसीत्'[१]। विपक्षे बाध माह— "अथ यदग्र इति। 'यः' 'एनं' मध्यप्रदेश मारूढं ब्रूयात्, अन्यः 'द्रष्यति' इत्रः कुत्सितगतिर्भविष्यति, ततः 'पतिष्यति' चेति ॥ ९ ॥

अथ मेखलादीक्षा माह— "अथ मेखला मिति। 'परिहरति' मध्ये परितो वेष्टयेदित्यर्थः। पुरोवृत्तान्ताभिधानेन तां मेखलां प्रशंसति— "अङ्गिरस इति। 'बल्यं' बलार्हं बलकरं वस्तु 'नाविन्दन्'। दौर्बल्ये कारण माह— 'व्रतात्' तत्साधनात् पयसः 'अन्यत्' अशनं 'नावाकल्पयन्' यतः, अत इत्यर्थः। 'ते' 'एताम्' 'ऊर्जम्'। 'ऊर्क्' बलं, तत्साधनत्वात् मेखला ऊर्गित्युच्यते। ऊर्गिति विशिनष्टि— "समाप्ति मिति। सम्यगाप्यायते बल मनयेति 'समाप्तिः' मेखला ॥ १० ॥

तस्या उपादानद्रव्य माह— "सा वै शाणीति। 'सा' समाप्तिः 'शाणी' शणमयी भवेत्। 'मृद्वी' सुखसंस्पर्शा 'असत्' भवेत्। 'इति न्वेव' अनेन खल्वभिप्रायेण, गर्भाणां मार्दवत्वोपेक्षितत्वादित्यर्थः। शणवाससोरुत्पत्ति माह— "यत्र वा इति। 'यत्र' यस्मिन् काले 'प्रजापतिः' यज्ञसकाशादुत्पन्नः, 'तस्य' प्रजापतेर्गर्भभूतस्य 'नेदिष्ठम्' अत्यन्तसन्निहितं 'यदुल्ब मासीत्', 'ते' 'शणाः' अभवन्। 'तस्मात्' गर्भमालिन्यसम्भवात् 'ते' शणाः 'पूतयो वान्ति' दुर्गन्धा

१— का० श्रौ० सू० ७. ३. २५ द्रष्टव्यम्।

भवन्ति । उल्वं नाम पटसदृशं गर्भस्यान्तर्वेष्टनम्[१] । "स उल्वावृतो गर्भो भवति"-इत्येतदारण्यकम्[२] । प्रतिनिर्द्देशे बहुवचनं शणापेक्षम् । जरायुर्बहिर्वेष्टनम्[३] । प्रजापतेः सम्बन्धि तत् दीक्षितेन धार्यं वस्त्र मभूत् । उभेऽपि गर्भरूपप्रजापतिवद्दीक्षितस्यापि गर्भत्वात् धार्ये अभूताम् । मेखलाया वसनान्तरत्वं विधत्ते— "अन्तरं वेति । "स यथैवेत्यादि । स्पष्टम् ॥ ११ ॥

"सा वा इत्यादि । अजाव्यादिरूप मन्नं पितृमातृपुत्रात्मना 'त्रिवृद् भवति' यतः, अतस्तदात्मकत्वात् मेखलापि त्रिगुणा कर्त्तव्या ॥ १२ ॥

तस्या मुञ्जशाखामिश्रितत्वं विधत्ते— "मुञ्जवल्शेनान्वस्ता इति । शरस्य वज्रावयवत्वात् रक्षोविवासकत्वम् । तथा च तैत्तिरीयकम्— "इन्द्रो वृत्राय वज्रं प्राहरत् स त्रेधा व्यभवत्"—इत्युपक्रम्य "येऽन्तः शरा अशीर्यन्त ताः शर्करा अभवन् तच्छर्कराणां शर्करत्वं वज्रो वै शर्कराः"-इति[४] । मेखलायाः केशवेणीवन्निर्माणं विधत्ते— "स्तुकासर्गं सृष्टा भवतीति । 'स्तुका' केशवेणी, सा यथा सृज्यते, तथा सृष्टा निर्मिता भवेत् । उक्तप्रकारं प्रशंसितुं प्रकारान्तरयोर्दोष माह— "सा प्रसलवीति । 'सा' मेखला, 'यत्' यदि 'प्रसलवि सृष्टा'

१, ३— "गर्भो जरायुणावृत उल्वं जहाति जन्मना"-इति वा० सं० १९. ७६. १ द्रष्टव्यम् ।

२— छान्दो० ब्रा० उप० ५. ९. १ । ऐ० ब्रा० १. १. ३ । निरु० ६. ६. ७ ।

४— तै० सं० ५. २. ६. ४ । "इन्द्रो०—०व्यभवत् । स्फ्यस्तृतीयं, रथस्तृतीयं, यूपस्तृतीयम् । ०—० येऽन्तःशरा इत्यादि ।

दक्षिणपाणेर्व्यापारेण निर्मिता स्यात्, तदा 'यथा' येन प्रकारेण 'अन्याः' लौकिक्यः, गवादिबन्धनरज्जवो मानुष्या भवन्ति, एव मिय मपि मानुष्येव भवेत् । 'यत्' यदि 'अपसलवि सृष्टा' सव्यपाणिनोपरि व्यापृतेन निर्मिता स्यात्, तदा 'पितृदेवत्या स्यात्'। तस्मात् "सुकासर्गं सृष्टेति उपसंहारः ॥ १३ ॥

बन्धनमन्त्रं विधाय व्याचष्टे— "तां परिहरतीति । "अङ्गिरसो ह्येता मूर्जं मिति । अत्र 'हि'-शब्देन श्रुत्यन्तरे प्रसिद्धिराविष्क्रियते । तथा च तैत्तिरीयकम्— "अङ्गिरसः सुवर्गं लोकं यन्त ऊर्जं व्यभजन्त"-इत्यादि[1] । अत्र कात्यायनः— "मेखलां बध्नीते वेणीं त्रिवृतं शणमुञ्जमिश्रा मन्तरां वासस ऊर्गसीति"-इति ॥ १४ ॥

वस्त्रान्तस्य समन्त्रक मुद्गूहन माह— "अथ नीवि मिति[2] । 'अग्रे' सोमयागात् पूर्वम् । 'दीक्षितस्य' 'सोमस्य' सोमयागकर्तृत्वाद् दीक्षितो ह्युपचारेण सोम इत्याचक्षते ॥ १५ ॥

वाससा आच्छादनं विधत्ते— "अथ प्रोर्णुत इति । 'ऊर्णुते' आच्छादयति ॥ १६ ॥

"स प्रोर्णुत इति । आच्छाद्यप्रदेशविशेषः सूत्रे[3] स्पष्ट उक्तः— "शिरः प्रोर्णुते विष्णोः शर्मासीति"—इति[4] । विष्णुशब्दः पुरुषो-

---

१— अङ्गिरसः०—० व्यभजन्त । ततो यदशिष्यत् ते शरा अभवन्नूर्ग् वै शरा यच्छरमयी मेखला भवत्यूर्जं मेवावरुन्धे"—इति तै० सं० ५. ४. २. ९ ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ३. २६ । मन्त्रपाठस्तु वा० सं० ४. १०. १ ।

३— का० श्रौ० सू० ७. ३. २७ ।

४— मन्त्र एषः— वा० सं० ४. १०. २ ।

त्तमे प्रसिद्धः; अत्राभिमत मर्थ माह— "उभयं वा एष इति। दीक्षणीयेष्टौ आग्नावैष्णवे हविषि विष्णुर्देवतेति तत्संस्कारसंस्कृतो यजमानोऽपि विष्णुरित्यभिप्रायः ॥ १७ ॥

वस्त्रान्ते कृष्णविषाणबन्धन माह— "अथ कृष्णविषाण मिति[1]। 'सिचि' सिग् वस्त्रान्तः[2], तत्र बध्नीयात्। कृष्णविषाणोत्पत्त्यर्थ माख्यायिका माह— "देवाश्च वा असुराश्चेत्यादिना। 'प्राजापत्याः' प्रजापतेः पुत्राः 'पितुर्दायं' पैतृकं धनम्। इन्द्रियेषु मध्ये 'मन एव देवाः' प्राप्ताः, 'वाचं' वागिन्द्रियम् 'असुराः'। तथा यज्ञ मेव 'देवाः' उपगताः, 'वाचम्' इन्द्रियम् 'असुराः'। 'अमूं' दिव मेव 'देवाः', 'इमाम्' पृथिवीम् 'असुराः' ॥ १८ ॥

"ते देवा इति। एवं सति देवा वाचोऽपि स्वाधीनत्वकरणाय 'यज्ञम्' एवम् 'अब्रुवन्'— यज्ञ! 'इयं वाक्' 'योषा', त्वं तु पुमान्; तस्मात् ताम् 'उपामन्त्रयस्व' सम्भोगार्थं सङ्केतेनाह्वय, सापि 'त्वा' त्वां 'ह्वयिष्यते' आकारयिष्यति 'इति' अब्रुवन्। तत्तद् वृत्तान्तं जानती श्रुतिर्ब्रूते— न केवलं तेषां वचन मेव, किन्तु 'स्वयं वा ह एव' यज्ञः स्वय मपि 'ऐक्षत' विचारितवान्। ईक्षणप्रकार मनुवदति— "योषेति। 'मा' मा मपि 'ह्वयिष्यते' अतः 'उपमन्त्रयै' अह मिति। उपमन्त्रिता 'सा' 'अग्रे' प्रथमवारम् 'आरकात्' आर

१— का० श्रौ० सू० ७. ३. २८। मन्त्रस्वस्य — वा० सं० ४. १०. ३।

२— वसनस्य दशा इति यावत्; अतएवाह स्पष्टम्— का० श्रौ० ७. ३. २९ सूत्रे 'दशायाम्'–इति। काण्वाना मुत्तरीये बन्धन माम्नातम्।

मेव आरकम्,[१] तस्मादेव। लोकदृष्टान्तकथनं स्पष्टम्। जातं वृत्तान्तं देवेभ्यो निवेदयति— "स होवाचेति ॥ १९ ॥

"ते होचुरिति। अथ पुनर्देवैर्याच्यमानो यज्ञः 'ता मुपामन्त्रयत'। 'सा' अपि 'निपलाश मिव' निपतितपर्णं वृक्षादिक मिव, तद्यथा केवलं कम्पते, एवं शिरश्चालनेन 'उवाच' इत्यर्थः। अथवा पलाशनिपतन मिव ओष्ठचालनेनेत्यर्थः। "तस्मादित्यादि पूर्ववत् ॥ २० ॥ २१ ॥

"ते देवा इति। तृतीयवारे लाङ्गतवती आकामं वृत्तान्तं ज्ञातवन्तो 'देवाः हि ईचाञ्चक्रिरे'। कथम्? 'इयं वाक् योषा' खलु अस्तु नामेत्यत आह 'यत्' यस्मात् 'एनं' यज्ञं 'न युविता' न मिलितवती, अतो न विश्वसितव्येत्यर्थः। एव मीचित्वा, हे यज्ञ! तवान्तिके कथं गच्छामि, किन्तु हे वाक्! त्वम् 'इह' स्थाने 'एव' 'तिष्ठन्तं' 'मा' माम् अभिगच्छ 'इति ब्रूहि' इत्यब्रुवन्। तथा 'ता मागतां' वाचं 'नः' अस्माकं 'प्रतिप्रब्रूतात्' निवेदयतु 'इति' च अब्रुवन्। साप्याकारिता 'तदेव' तत्र सङ्केतप्रदेशे तिष्ठन्त मेव यज्ञ मभिगता। अथ स यज्ञो वागागतेति देवेभ्यः प्रोवाच ॥ २२ ॥

"तां देवा इति। 'तां' वाचं 'देवाः' 'असुरेभ्यः' 'अन्तरायन्' तथा वर्जितानकुर्वन्। 'स्वीकृत्य' चाग्निमुख मन्तरेण स्वभोगायोगात् 'अग्नावेव' 'तां' वाचम् 'अनुष्टुभा' "विश्वो देवस्य नेतुः"-इत्येतया यथा पुनरसुराणां निराशा भवति तथा सर्वतः 'अजुहवुः'। केवला

१— "अरा चर्मप्रभेदिका"— इत्यमरः २. ७०. ३५।

किं न स्वीकृतेत्यत आह— "आकृतिर्हीति। आकृतिरूपेणाग्नौ दत्त मेव देवानां प्रिय मित्यर्थः। अथ 'ते असुराः' 'आत्तवचसः' देवैः स्वीकृतवचसः "हे अरयः हे अरयः"-इत्युच्चारयितु मशक्ताः "हेऽलवः हेऽलवः"-'इति वदन्तः' पराभूताः[1] ॥ २३ ॥

प्रसङ्गात् कञ्चिद् वाग्विषयं नियम माह— "तत्रेति। 'उपजिज्ञास्यां' ज्ञातव्यां, सन्दिग्धां वाचम्, 'ऊचुः' उक्तवन्तोऽसुराः। 'स म्लेच्छः' सन्दिग्धार्थस्यापभ्रंशरूपस्य वचसो भाषणं यत्, तत् म्लेच्छन मित्यर्थः। यद्वा य ईदृशीं वाचं वदति, स म्लेच्छः। 'तस्मात्' 'न म्लेच्छेत्' म्लेच्छो न भवेत्, तदीया मपार्थिव्यां भाषां न ब्रूयादित्यर्थः। 'असुर्या' असुरेष्वाहिता। उक्तार्थपरिज्ञानं प्रशंसति— "एव मेवैष इति। 'अस्य' सपत्नाः, अनेन ज्ञात्रा अपहृतवचसः सन्तः 'पराभवन्ति' ॥ २४ ॥

यदर्थ माख्यायिका प्रपञ्चिता, त मर्थं विधातु माह— "सोऽयं यज्ञ इति। अभिध्यानप्रकारः प्रदर्श्यते— "मिथुनीति। 'सम्बभूव' सङ्गतोऽभूत् ॥ (२५ ॥

"इन्द्रो ह वा इति।) 'इतः' अस्मात् 'मिथुनात्' 'अभ्वम्' अपत्यं यज्ञवाचोर्मिथुनात् 'यत्' 'जनिष्यते', 'तत्' तस्मात् 'मा' मां 'नाभिभवेत्' 'इति'। एव मीक्षित्वा अन्योत्पत्तिभयात् 'सः इन्द्रः एव' वाग्योन्यां स्वयं 'गर्भो' भूत्वा प्रविष्टः॥ (२६ ॥

१— व्याकरणाध्ययनप्रयोजनकथनपरवार्त्तिकव्याख्यानावसरे पातञ्जले महाभाष्ये पस्पशायां चैषा श्रुतिरुद्धृता, परं तत्र तु 'हेऽलयो हेऽलयः'-इति पाठः।

"स ह संवत्सर इति ।) तत्र संवत्सर मुषित्वा अजायत । "मा मदीधरतेति । स्वसामर्थ्याविष्करणम्, तच्च योनेर्बहुवीर्यत्वप्रशंसनायोपयुज्यते । एतस्मात् मिथुनात् मा मनु अन्यत् महत् 'अभ्वम्' अपत्यं नोत्पाद्येत, 'यन्मा मभिभवेदिति' ॥ (२७ ॥

"तां प्रतिपराम्टश्येति ।) 'प्रतिपराम्टश्य' योनिदेशे कि मुत्पादक मिति विचार्य, 'ताम्' 'आवेष्ट्य' हस्तेनावेष्टनं कृत्वा 'अदधात्' यज्ञशिरसि स्थापितवान् । "यज्ञो हि कृष्ण इति । 'हि'-शब्देन "यज्ञो देवेभ्यो निलायत कृष्णो रूपं कृत्वा"—इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धिरभिधीयते[1] । अतः प्रसिद्धो 'यः' 'कृष्णः' मृगोऽस्ति, 'सः' एव निदानेन 'यज्ञः', 'तत्' एव यजमानेन धार्यं 'कृष्णाजिनम्' तस्या वाचो 'योनिः' । 'सा कृष्णविषाणा' यान्या । कृष्णविषाणधारणे लिङ्गं दर्शयति— "यदेना मिति । उक्तार्थञ्च प्रशंसति— "स यथैवात इति ॥ २८ ॥

तस्या बन्धने ऊर्द्ध्वमुखत्वं विधत्ते— "तां वा इति । योनिर्यद्यधोमुखं गर्भं बिभृयात्, तदा पतेदेव, अत उत्तानभरणं सिद्धम्; तत्साधर्म्यात् 'ताम्' 'उत्तानाम्' बध्नीयात् । बन्धनप्रकार माह— 'दक्षिणां भ्रुवम्' आरभ्य ललाटस्येषदुपरिप्रदेशं स्पृशेत् । अत्र सूत्रम्— "कृष्णविषाणां त्रिवलिं पञ्चवलिं वोत्तानां दशायां बध्नीते तया कण्डूयनम् उपस्पृशत्येनया दक्षिणस्या भ्रुव उपरीन्द्रस्य योनिरिति"—इति[2] । मन्त्रं व्याचष्टे— "इन्द्रस्येति । 'अतः हि'

१— १ का० १. ४. १, तै० सं० ६. १. ३. १, वा० सं० २. १. १ ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ३. २६, ३०, ३१ । वा० सं० ४. १०. ४ ।

अस्या योनेः सकाशात् खलु 'प्रविशति' गर्भरूपेणेन्द्रः। गर्भप्रवेश-निर्गमयोः साधनत्वादिन्द्रस्य योनित्वं सिद्धम् ॥ २९ ॥

तथा भूमेरुपरि समन्त्रक मुल्लेखनं विधत्ते— "अथोल्लिखतीति[१]। 'कृषीः' कृष्टस्थलीः समृद्धशस्याः 'कृधीति' मन्त्रार्थः[२]। 'कृषीस्कृधि' —इत्यत्र कस्कादित्वात् सत्वम्[३]। 'एतत्' एतेनोल्लेखनेन। स्पष्ट मन्यत्। "यदा वा इति। 'यदा' खलु 'सुषमं' कृष्यादिसम्पत्त्या 'सुषमं' सुखप्रदः संवत्सरो 'भवति', तदैव यज्ञोऽनुष्ठानाय प्रभवति; यदा उक्तवैपरीत्येन 'दुःषमं' दुःखहेतुः संवत्सरो भवति, तदा 'आत्मने' स्वशरीररक्षणायापि न प्रभवति; का कथा यज्ञस्येति ॥ ३० ॥

कृष्णविषाणया कण्डूयनप्रशंसनार्थं साधनान्तरं निन्दति— "अथ न दीक्षित इति। 'यः' कश्चिद् 'गर्भस्य' इति कर्मणि षष्ठी, गर्भं काष्ठादिना विकर्षेत्, तदा स 'गर्भः' अपगच्छन् मृतिं प्राप्नुयात्। ततोऽन्यस्य साधनस्य दुष्टत्वात् तेन विकर्षमाणः 'दीक्षितः पामनो भवितोः'। 'पामा' विचर्चिका, मत्वर्थीयो नः[४], तद्वान् भवितुं समर्थो भवतीत्यर्थः। न केवलं दीक्षितः स्वय मेव पामनो भवति, किन्तु तदुत्पन्नाः पुत्रा अपि तादृश भवन्तीत्याह— "दीक्षितं वा अन्विति। विपक्षे दोष मुक्त्वा स्वपक्षे तदभावं दर्शयितु माह— "स्वा वा इति। कृष्णविषाणाया योनित्वात्, दीक्षितस्य गर्भत्वात्, हिंसा-भावाय 'कृष्णविषाणयैव कण्डूयेत' इति विधिः[५] ॥ ३१ ॥

१— का० श्रौ० सू० ७. ३. ३२। २— मन्त्रस्तु वा० सं० ४. १०. ५।
३— पा० सू० ८. ३. ४८। ४— पा० सू० ५. २. १००।
५— का० श्रौ० सू० ७. ३. ३०।

अथ दण्डेन दीक्षां विधत्ते— "अथास्मा इति । प्रहारसाधनत्वाद् दण्डस्य वज्रत्वम् ॥ २२ ॥

"औदुम्बरो भवतीति । 'ऊर्क्' बलकररसरूपम् 'अन्नम्'। उदुम्बरस्योक्तरूपत्वं तैत्तिरीयके आम्नातम्— "देवा वा ऊर्ज्जं व्यभजन्त त उदुम्बर उदतिष्ठत्"-इति[1] ॥ २३ ॥

"मुखसम्मित इत्यादि[2] । स्पष्टम् । मुखपर्यन्तम् । प्रत्यङ्गे वीर्यसम्भवात् ततोऽधः कण्ठादिसम्मितं न कुर्यादित्यर्थः ॥ २४ ॥

दण्डस्योच्छ्रयणं समन्त्रकं विधत्ते— "त मुच्छ्रयतीति[3]। उदृक्शब्दस्य समाप्तिवाचकत्वप्रकारोऽसकृत् प्रदर्शितः[4] ॥ २५ ॥

दर्भैः पावनानन्तरं मुष्टीकरणवाग्यमावुक्तौ । स एव स्वाभिमतः कालः। स्वाभिमतत्वञ्चात्र 'वाचं च यच्छन्ति'-इति चकारेणावगम्यते दण्डदीक्षानन्तरं तयोः काल इतीमं केषाञ्चित् पक्ष मुपन्यस्य तेषा मभिप्राय माविष्कृत्य स्वपक्ष मुपसंहरति— "अत्र हैक इत्यादिना। 'अतो हि' अस्माद् दण्डग्रहणकालादूर्द्ध्वकाले किञ्चिदपि 'न जपिष्यन् भवति', जप्यस्य च सर्वस्य पूर्व मेव निष्पन्नत्वादिति भावः। "यथा पराञ्च मिति । तेषां पक्षे दोषप्रदर्शनं परावृत्तस्य पुनर्ग्रहणं दुर्घट मिति 'अमुत्रैव' प्रागुक्ते[5] काले, दर्भपावनानन्तर मेव कर्त्तव्य मित्यर्थः ॥ २६ ॥

१— "ऊर्ग्वा अन्नाद्य मुदुम्बरः"–इति ऐ० ब्रा० ८. २. ४ ।

२— का० श्रौ० सू० ७ ४. १ ।

३— का० श्रौ० सू० ७. ४. २ । मन्त्रः— वा० सं० ४. १०. ६ ।

४— १२ पृ० २पं०, ४२पृ० १पं०, ६९पृ० ६पं० द्रष्टव्यम् ।

५— १. ३. २५, २७ कण्डिके (४२, ४३ पृ०) द्रष्टव्ये ।

स्वपक्षे गुणान्तर माह— "अथ यद् दीक्षित इति। चाञ्चल्य-कारणस्य व्यर्थवचसो नियमितत्वेन ऋगादिमन्त्राभिव्याहरणसमयस्यैव स्थैर्योपादानान्मन्त्रोच्चारणकृतो न वाङ्नियमस्य भङ्ग इति प्रागेव कर्त्तव्यम्। कात्यायनस्तु दण्डधारणानन्तरं वाग्यमन मपि विकल्पे-नोक्तवान्— "अत्र वा मुष्टिकरणवाग्यमने"-इति[1] ॥ २७ ॥

गृहीतवचसः पुनर्वाग्व्यवहारे प्रायश्चित्त मभिधातुं वाग्यमनस्य प्रयोजन माह— "अथ यदिति। 'वैष्णवी मृचं' "इदं विष्णु-र्विचक्रमे"-इत्येवमादिकाम्[2] ॥ २८ ॥

अध्वर्युकर्त्तृकं दीक्षितावेदनं विधत्ते— "अथैक उद्वदतीति। 'एकः' अध्वर्युः 'उद्वदति' उच्चैरावेदयति। 'अयं ब्राह्मणः दीक्षितः' दीक्षणीयेष्टिकृष्णाजिनादिदीक्षासंस्कारेण संस्कृतः 'इति'। 'अयं महावीर्यः' इत्येतत् पूर्वं व्याख्यातम्। सूत्रे तु अध्वर्युव्यतिरिक्तेन कर्त्रा आवेदन मुक्तम्। "अन्यो दीक्षितोऽयं ब्राह्मण इत्याह त्रिरुच्चैः"— इति[3]। अन्यशब्दोऽध्वर्युसन्निकर्षादाध्वर्यवसमाख्यानबलात् प्रतिप्रस्थातृपरः, उच्चैरित्यनेन चानुपांशुपक्षः सूचितः"-इति कर्कोपा-ध्यायेन व्याख्यातम्। तस्य चावेदनवाक्यस्य त्रिरावृत्तिं विधत्ते— "त्रिः कृत्व इति ॥ २९ ॥

आवेदनवाक्यगतस्य ब्राह्मणपदस्य प्रयोजन माह— "अथ यद्

१— का० श्रौ० सू० ७. ४. ४। "आस्तमयाद् वाचं यच्छति"-इति वाग्यमनकालसीमा च तत्रैव (१३ सू०), इहाप्यस्मुत्तरत्र (८१ पृ०)।

२— ऋ० सं० १. २२. १७। वा० सं० ५. १५. १.।

३— का० श्रौ० सू० ७. ४. ११।

ब्राह्मण इति । 'अतः' 'अस्याः' दीक्षायाः 'पुरा' 'जातं' जन्म 'अनद्धेव' अविनिश्चित मिव 'भवति' । अनद्धात्वे कारण माह— "इदं ह्याहुरिति" । 'इदं' वक्ष्यमाणम् 'आहुः' अभिज्ञाः । यतो राक्षसाः स्त्रियम् 'अनुसचन्ते' अनुसंश्रवयन्ति, गर्भाधानसमये 'रेतः' च 'आदधति', अतो योनितो जन्यते । ब्राह्मण इत्यस्य व्याख्यानम्— "यज्ञादिति । यज्ञशब्दाभिधेयात् ब्रह्मणो जातत्वाद् 'ब्राह्मण'-शब्दव्यवहारः । अत एव राजन्यवैश्ययोरपि दीक्षितयोः "दीक्षितोऽयं ब्राह्मणः"-'इत्येवं ब्रूयात्'[१] । यज्ञजन्मप्रशंसार्थं कञ्चिन्नियम माह— "न सवनकृत मिति । 'सवनकृतं' अभिषवकर्त्तारं यष्टारं त्रैवर्णिके ष्वन्यतम मपीत्यर्थः । 'सवनकृता' सवनकृतनिमित्तेन, तद्वधेनेत्यर्थः ॥ ४० ॥ ५ [२. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति तृतीयकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः समाप्तः[२] ॥

१— "ब्राह्मण इत्येव वैश्यराजन्ययोरपि ; श्रुतेः"—इति का० ७. ४. १२ ।

२— "कण्डिकासङ्ख्या १२४"—इति च । तत्र १ ब्रा० १२ क०, २ ब्रा० २१ क०, ३ ब्रा० २८ क०, ४ ब्रा० २३ क०, ५ ब्रा० ४०क०, सङ्कलनया १२४ इति सिद्धम् ।

अथ

द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,

अपि वा

द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

व्वाचं यच्छति । स व्वाचंयम आस्त ऽआस्तमयात् तद्यद्वाचं यच्छति ॥ १ ॥

यज्ञेन वै देवाः । इमां जितिं जिग्युर्य्यैषा मियं जितिस्ते होचुः कथन्न इदं मनुष्यैरनभ्यारोह्यꣳ स्यादिति ते यज्ञस्य रसं धीत्वा यथा मधु मधुकृतो निर्द्धयेयुर्व्विदुह्य यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्नथ यदेनेनायोपयंस्तस्माद्यूपो नाम ॥ २ ॥

तद्वा ऽऋषीणा मनुश्रुत मास । ते* यज्ञꣳ समभरन्यथायं यज्ञः सम्भृत एवं वा ऽएष यज्ञꣳ सम्भरति यो दीक्षते व्वाग् वै यज्ञः† ॥ ३ ॥

---

* 'तेन'–इति क ।

† 'यज्ञः'–इति ग, घ ।

ता मस्तमिते व्वाचं व्विसृजते। संवत्सरो वै प्रजापतिः प्रजापतिर्य्यज्ञो ऽहोरात्रे वै संवत्सर एते ह्येनं परिप्लवमाने कुरुतः सोऽहं न दीक्षिष्ट स रात्रिं प्रापत्स यावानेव यज्ञो यावत्यस्य मात्रा तावन्त मेवैतदाप्त्वा व्वाचं व्विसृजते ॥ ४ ॥

तद्धैके। नक्षत्रं दृष्ट्वा व्वाचं व्विसर्जयन्त्युत्तानुष्ठ्यास्तमितो भवतीति व्वदन्तस्तदु तथा न कुर्यात् क्व ते स्युर्य्यन्मेघः स्यात्तस्माद्युत्तैवानुष्ठ्यास्तमितं मन्येत तदेव व्वाचं व्विसर्ज्जयेत् ॥ ५ ॥

अनेनो हैके व्वाचं व्विसर्ज्जयन्ति। भूर्भुवः स्वरिति यज्ञ माप्याययामो यज्ञꣳ सन्दध्म इति व्वदन्तस्तदु तथा न कुर्यान्न ह स यज्ञ माप्याययति न सन्दधाति य एतेन व्वाचं व्विसर्ज्जयति ॥ ६ ॥

अनेनैव व्वाचं व्विसर्ज्जयेत्। व्रतं कृणुत व्रतं कृणुताग्निर्ब्रह्माग्निर्यज्ञो व्वनस्पतिर्यज्ञिय इत्येष ह्यस्यात्र यज्ञो भवत्येतद्धविर्यथा पुराग्निहोत्रं तद्यज्ञेनैवैतद्यज्ञꣳ सम्भृत्य यज्ञे यज्ञं प्रतिष्ठापयति यज्ञेन यज्ञꣳ सन्तनोति सन्ततꣳ ह्येवास्यैतद् व्रतं भवत्या सुत्यायै त्रिष्कृत्व आह त्रिवृद्धि यज्ञः ॥ ७ ॥

अथाग्नि मभ्यावृत्य व्वाचं व्विसृजते। न ह स यज्ञ

माप्याययति न सन्दधाति योऽतोऽन्येन वाचं विसृज-
ते स प्रथमं व्याहरन्त्सत्यं वाचोऽभिव्याहरति ॥ ८ ॥

अग्निर्ब्रह्मेति। अग्निर्ह्येव ब्रह्माग्निर्यज्ञ इत्यग्निर्ह्येव यज्ञो वनस्पतिर्यज्ञिय इति वनस्पतयो हि यज्ञिया न हि मनुष्या यजेरन् यद् वनस्पतयो न स्युस्तस्मादाह वनस्पतिर्यज्ञिय इति* ॥ ९ ॥

अथास्मै व्रतं श्रपयन्ति। देवान्वा एष उपावर्त्तते यो दीक्षते स देवताना मेको भवति शृतं वै देवानां हविर्नाशृतं तस्माच्छ्रपयन्ति तदेष एव व्रतयति नाग्नौ जुहोति तद्यदेष एव व्रतयति नाग्नौ† जुहोति ॥ १० ॥

यज्ञेन वै देवा। इमां जितिं जिग्युर्य्यैषा मियं जितिस्ते होचुः कथन्न इदं मनुष्यैरनभ्यारोह्यं स्यादिति ते यज्ञस्य रसं धीत्वा यथा मधु मधुकृतो निर्द्धयेयुर्विदुह्य यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्नथ यदेनेनायोपयंस्तस्माद्यूपो नाम ॥ ११ ॥

तद्वा ऋषीणा मनुश्रुत मास। ते यज्ञं समभरन् यथायं यज्ञः सम्भृत एष वा अत्र यज्ञो भवति यो दीक्षत एष ह्येनं तनुत एष एनं जनयति तद्यदेवात्र यज्ञस्य निर्द्धीतं यद्विदुग्धं तदेवैतत्पुनराप्याययति यदेष एव

* 'इति'—इति ग, घ। † 'नाग्नौ'—इति ग, घ।

व्रतयति नाग्नौ जुहोति न ह्याप्याययेद्यदग्नौ जुहुयाज्जुह्वदु हैव मन्येत नाजुह्वत् ॥ १२ ॥

इमे वै प्राणाः* । मनोजाता मनोयुजो दक्षक्रतवो वागेवाग्निः प्राणोदानौ मित्रावरुणौ चक्षुरादित्यः श्रोत्रं विश्वे देवा एतासु हैवास्यैतद्देवतासु हुतं भवति ॥ १३ ॥

तद्धैके । प्रथमे व्रत ऽउभौ व्रीहियवावावपन्त्युभाभ्याᳪ रसाभ्यां यदेवाच यज्ञस्य निर्ह्वीतं यद्विदुग्धं तत्पुनराप्याययाम इति वदन्तो यद्यु व्रतदुघा न दुहीत यस्यैवातः कामयेत तस्य व्रतं कुर्यादेतदु ह्येवास्यैता ऽउभौ व्रीहियवावन्वारब्धौ भवत इति तदु तथा न कुर्यान्न ह स यज्ञमाप्याययति न सन्दधाति य उभौ व्रीहियवावावपति तस्मादन्यतरमेवावपेद्व्रीविर्वा ऽअस्यैता ऽउभौ व्रीहियवौ भवतः स यदेवास्यैतौ हविर्भवतस्तदेवास्यैतावन्वारब्धौ भवतो यद्यु व्रतदुघा न दुहीत यस्यैवातः कामयेत तस्य व्रतं कुर्यात् ॥ १४ ॥

तद्धैके । प्रथमे व्रते सर्व्वौषधᳪ सर्वसुरभ्यावपन्ति यदि दीक्षितमार्त्तिर्व्विन्देद्येनैवातः कामयेत तेन भिषज्येद्यथा व्रतेन भिषज्येदिति तदु तथा न कुर्यान्मानुषᳪ ह ते यज्ञे कुर्व्वन्ति व्यृद्धं वै तद्यज्ञस्य यन्मानुषं नेद्

---

* 'प्राणाः'—इति ग, घ ।

व्यृद्धं यज्ञे करवाणीति यदि दीक्षित मार्त्तिर्व्विन्देद्येनैवातः कामयेत तेन भिषज्येत् समाप्तिर्ह्येव पुण्या* ॥ १५ ॥

अथास्मै व्रतं प्रयच्छति। अतिनीय मानुषं कालꣳ सायन्दुग्ध मपररात्रे प्रातर्दुग्ध मपराह्णे व्याकृत्या ऽएव दैवञ्चैवैतन्मानुषं च व्याकरोति ॥ १६ ॥

अथास्मै व्रतं प्रदास्यन्नप उपस्पर्शयति। दैवीन्धियं मनामहे सुमृडीका मभिष्टये व्वर्चोधां यज्ञवाहसꣳ सुतीर्था नो ऽअसद्वश ऽइति मानुषाय वा ऽएष पुरा-शनायावनेनिक्तेऽथात्र दैव्यै धिये तस्मादाह दैवीं धियं मनामहे सुमृडीका मभिष्टये व्वर्चोधां यज्ञवाहसꣳ सुतीर्था नो ऽअसद्वश ऽइति स यावत् कियच्च व्रतं व्रतयिष्यन्नप उपस्पृशेदेतेनैवोपस्पृशेत् ॥ १७ ॥

अथ व्रतं व्रतयति। ये देवा मनोजाता मनोयुजो दक्षक्रतवस्ते नो ऽवन्तु ते नः पान्तु तेभ्यः स्वाहेति तद्यथा व्वषट्कृतꣳ हुत मेव मस्यैतद्भवति ॥ १८ ॥

अथ व्रतं व्रतयित्वा नाभि मुपस्पृशते। श्वात्राः पीता भवत यूय मापो ऽअस्माक मन्तरुदरे सुशेवाः। ता अस्मभ्य मयक्ष्मा अनमीवा अनागसः स्वदन्तु देवीरमृता ऋता-वृध इति† देवान् वा ऽएष उपावर्त्तते यो दीक्षते स देव-

---

* 'पुण्या'–इति ग, घ।

† 'इति'–इति ग, घ।

तासामेको भवत्यनुत्सिक्तं वै देवानाꣳ हविरथैतद् व्रतप्रदो मिथ्याकरोति व्रतमुपोत्सिञ्चन् व्रतं प्रमीणाति तस्यो हैषा प्रायश्चित्तिस्तथो हास्यैतन्न मिथ्याकृतं भवति न व्रतं प्रमीणाति तस्मादाह स्वात्ताः पीता भवत यूयमापो ऽअस्माकमन्तरुदरे सुशेवा। ता अस्मभ्यमयक्ष्मा अनमीवा अनागसः स्वदन्तु देवीरमृता ऋतावृध इति स यावत्कियच्च व्रतं व्रतयित्वा नाभिमुपस्पृशेदेतेनैवोपस्पृशेत् कस्तद्वेद यद् व्रतप्रदो व्रतमुपोत्सिञ्चेत्* ॥ १९ ॥

अथ यत्र मेक्ष्यन् भवति। तत् कृष्णविषाणया लोष्टं वा किञ्चिद्वोपहन्तीयं ते यज्ञिया तनूरितीयं वै पृथिवी देवी देवयजनी सा दीक्षितेन नाभिमिह्या तस्या एतदुद्धृत्यैव यज्ञियां तनूमथायज्ञियꣳ शरीरमभिमेहत्यपो मुञ्चामि न प्रजामित्यंहुयं वा ऽअत एत्यापश्च रेतश्च स एतदप एव मुञ्चति न प्रजामꣳहोमुचः स्वाहाकृता इत्युꣳहस इव ह्येता मुञ्चन्ति यदुदरे गुष्टितं भवति तस्मादाहाꣳहोमुच इति स्वाहाकृताः पृथिवीमाविशतेत्याहुतयो भूत्वा शान्ताः पृथिवीमाविशतेत्येवैतदाह ॥ २० ॥

---

* 'ञ्चेत्'–इति ग, घ।

अथ पुनर्ल्लोष्टं न्यस्यति। पृथिव्या सम्भवेतीयं वै पृथिवी देवी देवयजनी सा दीक्षितेन नाभिमिह्या तस्या एतदुङ्गृह्णैव यज्ञियां तनू मथायज्ञियꣳ शरीर मभ्यमिक्षत्ता मेवास्या मेतत् पुनर्य्यज्ञियां तनूं दधाति तस्मादाह पृथिव्या सम्भवेति* ॥ २१ ॥

अथाग्नये परिदाय स्वपिति। देवान् वा ऽएष उपावर्त्तते यो दीक्षते स देवताना मेको भवति न वै देवाः स्वपन्त्युनवरुद्धो वा ऽएतस्यास्वप्नो भवत्यग्निर्व्वै देवानां व्रतपतिस्तस्मा ऽएवैतत् परिदाय स्वपित्यग्ने त्वꣳ सु जागृहि व्वयꣳ सु मन्दिषीमहीत्यग्ने त्वं जागृहि व्वयꣳ स्वप्स्याम इत्येवैतदाह रक्षा णो ऽअप्रयुच्छन्निति गोपाय नो ऽप्रमत्त इत्येवैतदाह प्रबुधे नः पुनस्कृधीति यथेतः सुप्ता स्वस्ति प्रबुध्यामहा ऽएवं नः कुर्व्वित्येवैतदाह† ॥ २२ ॥

अथ यत्र सुप्ता पुनर्नावद्रास्यन् भवति। तद्वाचयति पुनर्म्मनः पुनरायुर्म्म ऽआगन् पुनः प्राणः पुनरात्मा म ऽआगन् पुनश्चक्षुः पुनः श्रोत्रं म ऽआगन्निति सर्वं ह वा ऽएते स्वपतोऽपक्रामन्ति प्राण एव न तैरेवैतत् सुप्ता पुनः सङ्गच्छते तस्मादाह पुनर्मनः पुनरायुर्म ऽआगन्

---

* 'वेति'–इति ग, घ। † 'दाह'–इति ग, घ।

पुनः प्राणः पुनरात्मा म ऽआगन् पुनश्चक्षुः पुनः श्रोत्रं म ऽआगन्। वैश्वानरो ऽअदब्धस्तनूपा अग्निर्नः पातु दुरितादवद्यादिति तद्युदेवाच स्वप्नेन वा येन वा मिथ्याकर्म तस्मान्नः सर्व्वस्मादग्निर्गोपायत्वित्येवैतदाह तस्मादाह वैश्वानरो अदब्धस्तनूपा अग्निर्नः पातु दुरितादवद्यादिति* ॥ २३ ॥

अथ यद्दीक्षितः। अनृतं वा व्याहरति क्रुध्यति वा तन्मिथ्याकरोति व्रतं प्रमीणात्यक्रोधो ह्येव दीक्षितस्याग्निर्वै देवानां व्रतपतिस्त मेवैतदुपधावति त्व मग्ने व्रतपा असि देव ऽआ मर्त्त्येष्वा†। त्वं यज्ञेष्वीड्य ऽइति तस्यो हैषा प्रायश्चित्तिस्तथो हास्यैतन्न मिथ्याकृतं भवति न व्रतं प्रमीणाति तस्मादाह त्व मग्ने व्रतपा असि देव ऽआमर्त्त्येष्वा‡। त्वं यज्ञेष्वीड्य इति§ ॥ २४ ॥

अथ यद्दीक्षितायाभिहरन्ति। तस्मिन् वाचयति रास्वे यत्सोमा भूयो भरेति सोमो ह ऽवा अस्मा ऽएतद्युते यद्दीक्षितायाभिहरन्ति स यदाह रास्वे यत्सोमेति रास्व न इयत्सोमेत्येवैतदाहा भूयो भरेत्या नो भूयो हरेत्येवैतदाह देवो नः सविता वसोर्दाता वसुदा-

---

* 'दिति'– ग, घ। † 'मर्त्त्येष्वा'–इति ग, घ।
‡ 'मर्त्त्येष्वा'–इति ग, घ। § 'इति'–इति ग, घ।

द्विति तथो हास्मा ऽएतत्सवितृप्रसूत मेव दानाय भवति ॥ २५ ॥

पुरास्तमयादाह। दीक्षित व्वाचं यच्छेति ता मस्त-मिते व्वाचं व्विसृजते पुरोदयादाह दीक्षित व्वाचं यच्छेति ता मुदिते व्वाचं व्विसृजते सन्तत्या ऽएवाह-रेवैतद्रात्र्या सन्तनोत्यह्ना रात्रिम्* ॥ २६ ॥

नैन मन्युच चरन्त मभ्युस्तमियात्। न स्वपन्त मभ्यु-दियात्स यद्देन मन्युच चरन्त मभ्युस्तमियाद्रात्रेरेनं तद-न्तरियाद्यत् स्वपन्त मभ्युदियादह्न एनं तदन्तरियान्नाच प्रायश्चित्तिरस्ति प्रतिगुप्य† मेवैतस्मान्न पुरावभृथादपो ऽभ्यवेयान्नैन मभिवर्षेदनवक्लृप्तꣳ ह तद्यत् पुरावभृथाद-पोऽभ्यवेयाद्यद्वैन मभिवर्षेदथ परिह्वालं व्वाचं व्वदति न मानुषीं प्रसृतां तद्यत्परिह्वालं व्वाचं व्वदति न मानुषीं प्रसृताम् ॥ २७ ॥

यज्ञेन वै देवाः। इमां जितिं जिग्युर्यैषा मियं जितिस्ते होचुः कथं न इदं मनुष्यैरनभ्यारोह्यꣳ स्यादिति ते यज्ञस्य रसं धीत्वा यथा मधु मधुकृतो निर्द्धयेयुर्व्विदुह्य यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्नथ यदेनेनायोपयंस्तस्माद्यूपो नाम ॥ २८ ॥

---

* 'रात्रिम्'–इति ग, घ।

† 'प्रतिगुह्य'–इति सा०-सम्मत इति डा० वेबरः।

तद्वा ऽऋषीणा मनुश्रूत मास। ते यज्ञꣳ समभरन यथायं यज्ञः सम्भृत एवं वा ऽएष यज्ञꣳ सम्भरति* यो दीक्षते व्वाग् वै यज्ञस्तद्यदेवाच यज्ञस्य निर्ह्रीतं यद्वि-दुग्धं तदेवैतत् पुनराप्याययति यत् परिह्वालं व्वाचं व्वदति न मानुषीं प्रसृतां न ह्याप्याययेद्यत् प्रसृतां मानुषीं व्वाचं व्वदेत्तस्मात् परिह्वालं व्वाचं व्वदति न मानुषीं प्रसृताम्† ॥ २९ ॥

स वै धीक्षते। व्वाचे हि धीक्षते यज्ञाय हि धीक्षते यज्ञो हि व्वाग् धीक्षितो ह वै नामैतद्यद्दीक्षित इति ॥ ३० ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [२. २.] ॥

गृहीतस्य वचसो विसर्गकालविधानाय पुनरनुवदति— "वाचं यच्छतीति[१] ॥ १ ॥

वाग्यमनं प्रशंसितु माख्यायिका माह— "यज्ञेन वै देवा इत्यादिना । एतत् प्राग् व्याख्यातम्[२] ॥ २ ॥ ३ ॥

---

* 'सम्भवति'–इति च पाठो दृष्टो डा०-वेबरेण।

† 'प्रसृतां'–इति ख, 'प्रसृताꣳ'–इति ग, घ।

१— का० श्रौ० सू० ७. ४. १३।

२— १. ५. १. १. (१ भा० ४०५ पृ०)।

वाग्विमोकं विधत्ते— "ता मस्तमिते वाच मिति[१]। अस्तमयानन्तरभावित्वं वाग्विमोकस्य प्रशंसति— "संवत्सरो वा इति। 'एते' एव 'अहोरात्रे' 'परिप्लवमाने' पुनःपुनरावर्त्तमाने 'एनं' संवत्सरं 'कुरुतः' निष्पादयतः। 'सः' उक्तलक्षणः 'प्रजापतिः' पुरा स्वयज्ञसमये 'अहन्' अहनि 'अदीक्षिष्ट' लुङ्[२], दीक्षितवान्। कृतदीक्षः 'सः' प्रजापतिः, 'रात्रिम्' 'प्रापत्' प्राप्तवान्। दीक्षितोपलक्षितां वाचं रात्रिपर्यन्त मन्ववर्त्तयदित्यर्थः। अतस्तावत्पर्यन्तं वाग्यमनं कुर्वन् दीक्षितो 'यावान्' 'यज्ञः' संवत्सर-प्रजापत्यात्मकोऽस्ति, 'अस्य' च 'यावती' 'मात्रा' परिमितिरस्ति, 'तावन्तं' सकल मपि 'एतत्' एतेन नियमेन 'आप्त्वा' 'वाचं' विसृष्टवान् भवति ॥४॥

वाग्विमोके केषाञ्चित् पक्ष माह— "तद्धैक इति[३]। 'अत्र' नक्षत्रदर्शनकाले। 'अनुष्ठ्या' सम्यगित्यर्थः। सर्वैः प्रज्ञातत्वेन सूर्यं 'अस्तमितो भवतीति' 'वदन्तः'। त मिमं पक्षं दूषयति— "तदु तथेति। 'ते' तथानुष्ठातारो यदि 'मेघः' नक्षत्राच्छादकः 'स्यात्', तर्हि 'क स्युः' कुत्र वाग्विसर्गकर्त्तारो भवेयुः। 'तस्माद्' 'यत्र' काले 'अस्तमितम्' 'अनुष्ठ्या' सम्यक् प्रज्ञातं, 'मन्येत' तदैव परित्यजेत्; न नक्षत्रोदये वाग्विसर्गः ॥ ५ ॥

मन्त्रविषये केषाञ्चित् पक्ष मनूद्य निराचष्टे— "अनेनो हैक

१— का० श्रौ० सू० ७. ४. १४।

२— पा० सू० ३. २. ११०।

३— "न पुरा नक्षत्रेभ्यो वाचं विसृजेत्"-इति आप० श्रौ० सू० १०. १६. १।

इति[1] । यज्ञाप्यायनसम्बन्धानयोस्तन्मन्त्रे[2] स्फुट मप्रतिभानात् 'न ह'—इत्युक्तम् ॥ ६ ॥

"अनेनैवेति। "अग्निर्ब्रह्मेत्यादिः पृथग् मन्त्रो वाग्विसर्जनार्थः[3]। तथा च सूत्रम्— "व्रतं कृणुतेति वाग्विसर्जनं त्रिरुक्त्वाग्निर्ब्रह्मेति सकृदिति"-इति[4] । व्रतकरणं प्रशंसति— "एष हीति । 'एषः' व्रताख्यः पदार्थः 'अत्र' दीक्षाकाले 'यज्ञः भवति' । तथा 'एतत्' एव व्रतं 'हविः' अपि भवति । 'यथा' 'पुरा' दीक्षादिव्रतात् पूर्वम् 'अग्निहोत्रम्', एव मिदम् । यथा ह्यापस्तम्बः— "न त्वेव न व्रतयेदग्निहोत्रस्याविच्छेदाय'-इति[5] । अत एतद्व्रताख्येन 'यज्ञेन' प्रवर्त्तमानेन चिकीर्षितं ज्योतिष्टोमं 'यज्ञं' व्रताख्यं 'सम्भृत्य' एकीकृत्य, तत्रैव प्रतिष्ठाप्य च तं ज्योतिष्टोम मेतेन विस्तारितवान् भवति । अत एतन्मन्त्रेऽभिगतयज्ञसम्बन्धानसम्भवादयं पक्ष एव श्रेयानित्यर्थः । विहितव्रतं सुत्यादिवसपर्यन्तं कर्त्तव्य मित्याह— "सन्तत मिति ॥ ७ ॥

वाग्विमोकोऽग्न्यभिमुखं कर्त्तव्य इत्याह— "अथाग्नि मिति[6] ।

१— का० श्रौ० सू० ७. ४. १६ ।

२— तन्मन्त्रस्तु भूर्भुरिति— वा० सं० ३. ५. १ ; ३७. १ ; ३६. ३. १ ।

३— व्रतं कृणुतेत्येको मन्त्रः, अग्निर्ब्रह्मेत्यपर इति भावः । मन्त्रावेतौ— वा० सं० ४. ११. १, २ द्रष्टव्यौ ।

४— का० श्रौ० सू० ७. ४. १५ ख, ग ।

५— आप० श्रौ० सू० १०. १६. ११ ।

६— का० श्रौ० सू० ७. ४. १५ क ।

उक्त मर्थं व्यतिरेकेण प्रशंसति— "न हेति । 'अतोऽन्येन' भूर्भुवः-स्वरित्यनेन[१] । मन्त्रपदानि व्याचष्टे— "स प्रथम मिति । वाग्व्यवहारस्यादावग्निर्ब्रह्मेति[२] ब्रुवन् सत्य मेवोक्तवान् भवति; "सत्यं ब्रह्म"-इति श्रुतेः ॥ ८ ॥

"अग्निरिति । वनस्पतेर्यज्ञार्हत्वं श्रुतिरेवोपपादयति— "न हि मनुष्या इति ॥ ९ ॥

"अथास्मा इति । "शृतं वा इत्यादि । 'शृतं' पक्वम् । 'वै'-शब्देन श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिरभिधीयते। तथा च तैत्तिरीयकम्— "यः शृतः स सदेवस्तस्मादविदहता शृतङ्कृत्यः सदेवत्वाय"-इति[३]। 'तत्' शृतं क्षीरम् 'एष एव' पिबत[४] । एवकारव्युदसनीय माह— "नाग्नाविति ॥ १० ॥

आत्मन्येव होमं पुरातनवृत्तान्ताभिधानेन प्रशंसति— "यज्ञेन वा इति । गतम्[५] । देवैराच्छादितस्यापि पयोव्रतस्य तदवगच्छद्भिः पूर्वोक्तर्षिभिः सम्भृतत्वादनेनापि सम्भर्त्तव्य मित्यर्थः ॥ ११ ॥

"तद्वा ऋषीणा मिति । ननु सर्व मपि हविरग्नावेव हूयते,

१— वा० सं० ३. ५. १ ; ३७. १ ; ३६. ३. १ ।

२— वा० सं० ४. ११. २ ।

३— "यो विदग्धः स नैर्ऋतो योऽशृतः स रौद्रो यः शृतः ०—० सदेवत्वाय"-इति तै० सं० २. ६. ३. ४ ।

४— का० श्रौ० ७. ४. २० सू० द्रष्टव्यम् ।

५— १. ५. १. १ (१ भा० ४०५ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

कि मिदं पीयत इत्याशङ्क्य दीक्षितस्याप्यग्नित्व मुपपादयति— "एष वा अत्रेति । 'यज्ञ'-शब्देनात्राग्निरभिधीयते, यज्ञोत्पादकत्वाभिधानात् । अतः स्वात्माग्नौ होमेन 'यज्ञस्य' ज्योतिष्टोमस्य 'यत्' 'निर्द्धीतं' निष्पीतम् अनुष्ठानेन विफलम्, 'यत्' च 'विदग्धं' विपरीतानुष्ठानेन विपरीतफलम् अङ्गम्, 'तत्' 'पुनः' आप्यायितवान् भवति । अतिरेके दोष माह— "न हेति । "जुहुद् हैव मन्येतेति । उक्तम् ॥ १२ ॥

देवताप्रीणनाभावात् कथं तादृशी मतिरुत्पद्यत इत्यत आह— "इमे वा इति । वागादीनां मुख्यप्राणप्रवेशेन प्राणशब्दव्यवहारस्य 'इमे प्राणाः' वागादयः ('मनोजाताः') मनस उत्पन्नाः, मनोव्यतिरेकेण स्वतः प्रवृत्त्यभावात् । 'मनोयुजः' च स्वस्वव्यापारेषु मनसः कर्त्तृत्वात् । त एवं 'दक्षक्रतवः' दक्षाः प्रवृद्धाः स्वस्वोचिताः क्रतवः कर्माणि येषां ते तथोक्ताः । तेषां देवता विभज्य योजयति— "वागेवाग्निरित्यादिना । "अग्निर्वाग् भूत्वा मुखं प्राविशत्"-इति श्रुतेः। इन्द्रिय-तदभिमानिदेवतयोरभेदव्यवहारः। यस्मात् 'एतासु' 'देवतासु' प्रीणयति, तस्मादेतासु निमित्तभूतासु स्वात्मनि 'हुतं भवति' । यदा अग्नौ चेदेव कस्मिन्नेव हुतं भवेत्, आत्मनि तु तत्तदिन्द्रियदेवतासु सर्वास्वपि हुतं भवतीति व्याख्येयम् । तस्माज्जुहुयान्मन्यत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

प्रथमव्रतविषयक मेकेषाञ्चित् पक्ष माह— "तद्धैक इति । 'प्रथमे व्रते' प्रथमव्रतार्हे क्षीरे निर्द्धीतविदग्धयोरप्यङ्गयोराप्यायनायोभयोरपि समाधानायोभयावापे सति उभे अपि हविषी अन्वा-

रभ्भे भवत इति तेषा मभिप्रायः[१]। तन्निषेधति— "तदिति। उभयावापस्याप्रयोजकता माह— "न हेति। तर्हि किं कुर्यादिति, तत्राह— "तस्मादन्यतर मिति। अन्यतरावापपक्षे उभयान्वारम्भः कथं सिद्ध्यतीति, तत्राह— "हविर्वा अस्येति। दर्शपूर्णमासयोर्व्रीहियवयोरुभयोरपि हविष्करणात् तत्रैवान्वारब्धौ भवतो न नूतने। अतोऽप्रयोजकत्वादुभयोरेवापोऽनपेक्षित इत्यर्थः[२]। व्रतधुग्दुग्धाभावे किं कुर्यादित्यत आह— "यद्यु इति। यतो व्रीहियवावन्वारब्धौ; 'अतः' अनयोर्व्रीहियवयोर्मध्ये 'यस्यैव' व्रतं 'कामयेत', 'तस्य' एतद् 'व्रतं' कुर्यात्[३] ॥ १४ ॥

प्रथमव्रतविषय एवेतरेषां पक्ष माह— "तद्धैक इति। केचित्तु प्रथमव्रत एव यत् ('सर्वौषधम्') व्रीहियवप्रियङ्गुगोधूमादिकं, यच्च ('सुरभि') सुगन्धि पिप्पल्यादि, तत् सर्वम् 'आवपन्ति'। तथा सति उत्तरत्र दीक्षितस्यार्त्तौ सत्यां यादृशाया आर्त्तेर्यदौषध मिति तत् कामयेत, तत् क्षीरे प्रक्षिप्य पाकं कृत्वा प्रयच्छेत्। तथा सति प्रथमव्रते सर्वौषधस्यान्वारब्धत्वात् व्रताविरोधेनैव चिकित्सा कृता भवतीति तेषा मभिप्रायः[४]। तन्निराचष्टे— "तदिति। तथा सति यथा मनुष्या औषधं क्षीरे प्रक्षिप्य प्रयच्छन्ति, तद्वदेतत् स्यात्।

१— का० श्रौ० ७. ४. २२ सू० द्रष्टव्यम्।
२— का० श्रौ० ७. ४. २१ सू० द्रष्टव्यम्।
३— का० श्रौ० ७. ४. १९, २३ सू० द्रष्टव्ये।
४— का० श्रौ० ७. ४. २४ सू० द्रष्टव्यम्।

तच्च यज्ञविरुद्धम् । अतो यद्यस्य प्रतिक्रियां कामयेत, केवलं तदेव प्रयच्छेत् । यस्मात् 'समाप्तिः' यागसम्पूर्त्तिः 'पुण्या' दृष्टा, तस्मादन्वारब्धेनाप्यौषधेन भिषज्येदित्यर्थः । अनेनैवार्त्तिभावेऽपि सर्वौषधपक्षो निरस्तः आर्त्तेरेवोपेक्षितत्वात्, सर्वप्रक्षेपाभावेऽपि तत्सम्भवात् । अत्र सूत्रम्— "प्रथमे व्रते व्रीहियवयोरन्यतर मावपत्युभावेके एकतरव्रत मदोहे[1] सर्वौषधं सर्वसुरभि चैके"-इति[2] । आवपेदिति शेषः ॥ १५ ॥

"अथास्मा इत्यादि । मानुषकालातिक्रान्तौ कौ कालाविति, तौ दर्शयति— "सायन्दुग्ध मित्यादिना[3] । "व्याकृत्या एवेति । 'व्याकृतिः' व्याकरणम्, देवमानुषयोर्विभाग इति यावत् ॥ १६ ॥

अध्वर्युकारयितृकं यजमानकर्त्तृक मुदकोपस्पर्शनं विधत्ते— "अथास्मै व्रत मिति[4] । लौकिकाशनाय हस्तावनेजनव्यापृतये मन्त्रेणावनेजनं युक्तम्, तत्रापि पयोव्रतस्य दीक्षितविषयत्वेन देवाशनत्वात् "दैवीं धिय मिति[5] मन्त्रो युज्यत इत्यर्थः । प्रकरणात् पयोव्रत एव हस्तप्रक्षालनेऽयं मन्त्र इति प्राप्तौ सर्वव्रतावनेजनसाधारणता माह— "स यावदिति ॥ १७ ॥

समन्त्रकं व्रतपानं विधत्ते— "अथ व्रतं व्रतयतीति[6] । मनो-

१— "तद्व्रत मदोहे"-इति मुद्रित-का-श्रौ-सू-पाठः ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ४. २१-२४ ।

३— का० श्रौ० सू० ७. ४. ३०, ३१ ।

४— का० श्रौ० सू० ७. ४. ३२ ।

५— वा० सं० ४. ११. ३ । ६— का० श्रौ० सू० ७. ४. ३३ ।

जातादयो व्याख्याताः[१]। यथा अन्यत्र यागे वषट्कारेण दत्तं हविर्हुतं भवति, एवमस्य समन्त्रकं व्रतं स्वाहाकृतत्वात् हुतमेव भवतीत्यर्थः[२] ॥ १८ ॥

"अथ व्रतं व्रतयित्वेति[३]। समन्त्रकनाभ्युपस्पर्शनस्य प्रयोजनमाह— "देवान् वा इत्यादिना। देवार्थस्य हविषः स्कन्दनायोग्यत्वाद् दीक्षितस्यापि देवत्वाद् व्रतप्रदानेऽप्यध्वर्योः प्रमादात् स्कन्दनादेः सम्भवात् यज्ञदोषः सम्भाव्येत, तस्यायं मन्त्रः[४], प्रायश्चित्तमित्यर्थः। अस्मिन् मन्त्रे पयसा मितस्ततः पतनराहित्येन शीघ्रपीतत्वस्योदरान्तःप्रवेशस्य च प्रार्थनात उदकोपस्पर्शनमन्त्रवत् नाभ्युपस्पर्शनमन्त्रस्यापि सर्वव्रतसाधारण्य माह— "स यावत् कियदिति। नाभ्युपस्पर्शनात्मकप्रायश्चित्तस्य सर्वत्र कर्त्तव्यत्वे कारणमाह— "कस्तदिति। 'उपोत्सिञ्चेत्' सर्वतो विकिरेत् ॥ १९ ॥

दीक्षितस्य मूत्रोत्सर्गे विशेष माह— "अथ यत्रेति। 'यत्र' यस्मिन् प्रदेशे 'मेच्यन्' मूत्रसेकं करिष्यन् 'भवति'। 'किञ्चिद्वा' लोष्टाभावे तत्सम्बन्धि मृदादिकं वा 'कृष्णविषाणया' 'उपहन्ति' उपाददीतेत्यर्थः ; "लोष्टं वा किञ्चिद् वा"-इति[५]-सूत्रात्। तत्र मन्त्र माह— "इयं त इति[६]। व्याचष्टे— "इयं वा इति। पृथिव्या देवयजनार्हत्वं कृतवान् भवतीत्यर्थः। मेहनमन्त्र माह—

१— पुरस्तात् (९४ पृ०) १३-कण्डीभाष्ये द्रष्टव्याः।

२— वा० सं० ४. ११. ७। ३— का० श्रौ० सू० ७. ४. ३५।

४— वा० सं० ४. १२. १। ५— का० श्रौ० सू० ७. ४. ३६।

६— वा० सं० ४. १३. १।

"अपो मुञ्चामीति[1]। 'अतः' अस्मान्मूत्रद्वारात् अन्नेतयोरुभयोरपि निर्गमसम्भवादप एव मुञ्चामि, न प्रजोत्पादकं रेत इति मन्त्रेणो-च्यत इत्यर्थः। अतोऽनेन मूत्रं कुर्यादिति विधिरुन्नेयः। तथा च कात्यायनः— "अपो मुञ्चामीति मेहतीति[2]। द्वितीयभागं व्याचष्टे— "अंहोमुच इति। देहान्तर्गतेन पापेन सहैवैता मूत्ररूपा अपो मुञ्चन्ति खलु मूत्रयितारः; तस्मादंहोमुच इति पठेत्। "स्वाहाकृताः"-इत्यस्य तात्पर्याभिधानं स्पष्टम् ॥ २० ॥

"अथ पुनरिति। स्वीकृतस्य लोष्टस्य पुनःप्रक्षेपमन्त्रब्राह्मणं पूर्ववद् व्याख्येयम्। हे स्वीकृतलोष्ट! त्वं 'पृथिव्या' 'सम्भव' सङ्गतो भवेत्यर्थः। एतन्मन्त्रपाठेन[3] या पूर्वं यज्ञिया तनूः स्वीकृता, सा पुनः-स्थापिता भवति[4] ॥ २१ ॥

दीक्षितस्य स्वापकाले अग्नये परिदान माह— "अथाग्नय इति। 'परिदानं' रक्षणार्थं दानम्। परिदाने प्रसक्तिं दर्शयति— "देवान् वा इत्यादिना। अत्र "अग्ने त्वम्"—इति,[5] एतन्मन्त्रपाठ एव परिदानम्। पूर्वार्द्धस्य तात्पर्य माह— "अग्ने त्व मिति। हे 'अग्ने!' 'त्वं' 'सुजागृहि' मम भयपरिहाराय सुष्ठु विनिद्रो भवेत्यर्थः। "मन्दिषीमहि"—इत्यस्य तात्पर्याभिधानं 'स्वप्स्यामः'—इति। स्वापविघाते सति मोदस्यैवाभावादेवं प्रार्थ्यते। "अप्रयुच्छन्"—

१— वा० सं० ४. १२. २। २— का० श्रौ० सू० ७. ४. ३७।

३— वा० सं० ४. १२. ३। ४— का० श्रौ० सू० ७. ४. ३८॥

५— वा० सं० ४. १४. १।

इत्यस्य तात्पर्याभिधानम् 'अप्रमत्तः'—इति । "युच्छ प्रमादे[१]" । "ययेत इति । 'इतः' अस्मात् स्थानात् स्वापानन्तरं 'स्वस्ति' चेमेण, ज्वरशिरोव्यथादिराहित्येन यथा 'प्रबुध्यामहे', तथा 'कुर्विति' मन्त्रभागः 'आह' इत्यर्थः[२] ॥ २२ ॥

दीक्षितस्य स्वापानन्तरं प्रबोधे सति पुनर्निद्राया अप्राप्तौ तदा समन्त्रकं जपं विधत्ते— "अथ यत्रेति । 'यत्र' यस्मिन् काले 'तत्' तदा मनआदेः पुनःप्राप्तिसमर्थनाय । तदपगमनप्रसक्तिं दर्शयति— "सर्वं ह वा इति । 'प्राण एव' 'न', अपक्रामतीति शेषः । प्राण-स्याप्यपगमे सर्वात्मना मृतिप्रसङ्गात् प्राणस्यानपगमाभिधानम् । 'प्राणः' घ्राणेन्द्रियम् । 'आत्मा' बुद्धिः । द्वितीयभागस्य तात्पर्य माह— "वैश्वानर इति[३] । 'स्वप्नेन वा' साधनेन 'येन वा' अन्ये-न्द्रियद्वारा मलनिर्गमनादिनिमित्तेन 'मिथ्या' अशास्त्रीयम्, 'अकर्म' कृतवन्तः स्म । स्पष्ट मन्यत्[४] ॥ २३ ॥

"अथ यदित्यादि । 'अव्रत्यं' व्रतं दीक्षा, व्रतविरोधि व्यर्थं वचन मभिवदेत्, क्रोधं करोति 'वा', 'तत्' तेनोभयेन 'मिथ्या-करोति' । तावता को दोष इत्यत आह— 'व्रतं प्रमीणाति' हिनस्ति । क्रोधस्य दीक्षितेन वर्ज्यता माह— "अक्रोधो हीति । "अग्निर्वा इत्यादि । व्रतहिंसासमाधानाय 'एतत्' एतेन, "त्व मग्ने

१— श्वा० प० २१४ धा० । २— का० श्रौ० सू० ७. ४. ३९ ।
३— वा० सं० ४. १५. १ । ४— का० श्रौ० सू० ७. ४. ४० ।

व्रतपाः"—इत्यनेन[1] साक्षाद् व्रतपतिम् ('त मेव') अग्नि मेव ('उपधावति') रक्षणाय प्राप्तवान् भवति। अत्र सूत्रम्— "त्व मग्न इत्याह क्रुद्धा, अव्रत्यं वा व्याहृत्य"-इति[2] ॥ २४ ॥

दीक्षितस्य यज्ञार्थगवादिधनलाभे वाच्यं मन्त्रं विधत्ते— "अथ यद् दीक्षितायेति[3]। 'अभिहरन्ति' धनं प्रयच्छन्ति। 'वाचयति' अध्वर्युः[4]। दाने सोमसम्बन्धस्य कः प्रसङ्ग इति, तत्राह— "सोमो ह वा इति। 'अस्मै दीक्षिताय' 'एतत्' धनं खलु 'युते' मिश्रयति, 'इयत् तदिति' प्रदेयं धनं हस्तेनापि नीयते[5]। द्वितीयभागस्य तात्पर्य माह— "आ नो भूय इति। न केवल मियत्परिमित मेव, किन्तु ततो 'भूयः' अन्यदपि 'आहर' इति, मन्त्रः 'आह' इत्यर्थः। "देवो न इत्यादि। एतन्मन्त्रभागपाठेन सवित्राभ्यनुज्ञातत्वात् लब्धं धनं दक्षिणार्हं भवतीत्यर्थः॥ २५ ॥

"पुरास्तमयादित्यादि। अस्तमयोदयकालयोः प्रतिदिवसं सन्ध्या मापततः प्रागेव "दीक्षित! वाचं यच्छ"—'इति' सम्प्रैष मध्वर्युर्ब्रूयात्। अस्तमिते उदिते च तस्या वाचो विसर्जन मिति स्वातन्त्र्यप्रदर्शनम्— "अहरेवैतदिति[6] ॥ २६ ॥

अस्तमयोदयकाले दीक्षितस्य स्वस्थानादन्यत्र सञ्चारं स्वापं च

१— वा० सं० ४. १६ १.। २— का० श्रौ० सू० ७. ५. १, २।

३— का० श्रौ० सू० ७. ५. ३, ४।

४— तन्मन्त्रपाठस्तु—वा० सं० ४. १६. २।

५— विशेषतस्तु तै० सं० १. २. ३. २ सा० भा० द्रष्टव्यम्।

६— का० श्रौ० सू० ७. ४. १७।

निषेधति— "नैन मिति । विपक्षे बाध माह— "स यदिति । रात्रेरह्नश्च सायम्प्रातःकालयोरुभयोरुपक्रमरूपत्वात् अन्यत्र सञ्चार-स्वापयोः करणे कृच्छ्रयोरपि तयोः सकाशादय मन्तरितो भवती-त्यर्थः । "न प्रायश्चित्तिरस्तीति[1] । प्रायश्चित्तस्य निषेधेन सञ्चारस्वाप-योर्निषेधस्यावश्यकत्व मुक्तं भवति। यस्मादेवं तस्मात्, 'एतस्मात्' सञ्चारस्वापात् 'प्रतिगुप्य मेव' रक्षणं कर्त्तव्य मेवेत्यर्थः। दीक्षितस्याव भृथपर्यन्तं जलावगाहन मभिवर्षणं च वर्जनीय मित्याह— "न पुरावभृथादिति । यागान्तेऽनुष्ठेयस्य अवभृथाभिषेकस्य दीक्षितता-विमोचनार्थत्वात् ततः प्रागेव जलावसेचनस्य दीक्षाविघातकत्वात् तत् 'अनवक्लृप्तम्' अविहित मित्यर्थः[2] । अभिवदनप्रस्तुते सत्यपि दैवी[3] मेव वाचं वदेन्न मानुष मित्याह— "अथ परिह्वाल मिति । 'परिह्वालम्' परिणीतां संस्कृता मित्यर्थः । "ह्वल ह्मल चलने"[4] । 'प्रसृतां' सर्वत्र व्याप्ताम्, 'मानुषीं' केवलसर्वमनुष्यसाधारणीम्, न वदेत् । तथा चापस्तम्बः— "परिणयेन मानुषीं वाचं वदति"— इति[5] ॥ २७ ॥

१— का० श्रौ० सू० ७. ५. १० । 'यत्न एवात्र कर्त्तव्यो यथापराधो न भवति, नात्र प्रायश्चित्तिरस्ति'—इति चात्र वृत्तौ या० दे० ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ५. ५. ।

३— 'दैवी मेव वाचं वदेत् अर्थपरिह्वलनपरिणीतां संस्कृता मित्यर्थः"— इति ख-पाठः ।

४— धा० प० ८०७, ८०८ धा० ।

५— आप० श्रौ० सू० १०. १२. ६ ।

एतदेव प्रशंसितु मुपोद्घात माह— "यज्ञेन वा इत्यादिना। एतदस्पष्ट् गतम्[1] ॥ २८ ॥

"तद्वा इति। औपोद्घातिक माह— "एवं वा इति। यज्ञाप्यायनरूपत्वेन प्रशस्तत्वात् परिक्लत्ववाग्व्यवहारः कर्त्तव्य इत्यर्थः[2] ॥ २९ ॥

वाचं यज्ञसाधनत्वेन प्रशंसति— "स वै धीक्षित इति[3]। प्रसङ्गाद् दीक्षितशब्दं निर्वक्ति— "धीक्षितो[4] ह वा इति। 'यत्' यस्मात् 'दीक्षित इति नाम', तादृशी दीक्षा वाक्साध्येति वाक्स्तुतिः॥ ३० ॥ १ [१. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१— १. ५. १. १ (१ भा० ४०५ पृ०)।
२— का० श्रौ० सू० ७. ५. ६। 'परिक्लालं कोमलम्, मृदु वचनम्'–इति [तत्र या० दे०।
३— 'दीक्षित इति'–इति ङ, च।
४— 'दीक्षितो'–इति ङ, च।

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम्) ॥

आदित्यं चरुं प्रायणीयं निर्व्वपति। देवा ह वा अस्यां यज्ञं तन्वाना इमां यज्ञादन्तरीयुः सा हैषा मियं यज्ञं मोहयाञ्चकार कथन्नु मयि यज्ञं तन्वाना मां यज्ञादन्तरीयुरिति तं ह यज्ञं न प्रजज्ञुः ॥ १ ॥

ते होचुः। युन्न्वस्या मेव यज्ञ मतंस्महि कथं नु नोऽमुहत् कथं न प्रजानीम इति ॥ २ ॥

ते होचुः। अस्या मेव यज्ञं तन्वाना इमां यज्ञादन्तरगाम सा न इय मेव यज्ञ ममूमुहदिमा मेवोपधावामेति ॥ ३ ॥

ते होचुः। यन्नु त्वय्येव यज्ञ मतंस्महि कथं नु नोऽमुहत् कथन्न प्रजानीम इति ॥ ४ ॥

सा होवाच। मय्येव यज्ञं तन्वाना मां यज्ञादन्तरगात सा वोऽह मेव यज्ञ ममूमुहं भागन्नु मे कल्पयताथ यज्ञं द्रक्ष्यथाथ प्रज्ञास्यथेति ॥ ५ ॥

तथेति देवा अब्रुवन्। तवैव प्रायणीयस्तवोदयनीय इति तस्मादेष आदित्य एव प्रायणीयो भवत्यादित्य उदयनीय इयं ह्येवादितिस्ततो यज्ञ मपश्यंस्त मतन्वत ॥ ६ ॥

स यदादित्यं चरुं प्रायणीयं निर्व्वपति। यज्ञस्यैव

दृष्ट्यै यज्ञं दृष्ट्वा क्षीणानि तं तनवाऽइति तस्मादादित्यं चरुं प्रायणीयं निर्व्वपति तद्वै निरुप्तं हविरासीद्-निष्टा देवता* ॥ ७ ॥

अथैभ्यः पथ्या स्वस्तिः प्रारोचत। ता मयजन् वाग् वै पथ्या स्वस्तिर्व्वाग्यज्ञस्तद्यज्ञ मपश्यंस्त मतन्वत ॥ ८ ॥

अथैभ्योऽग्निः प्रारोचत। त मयजन्त्स यदाग्नेयं यज्ञस्यासीत्तदपश्यन्यद्वै शुष्कं यज्ञस्य तदाग्नेयं तदपश्यं-स्तदतन्वत ॥ ९ ॥

अथैभ्यः सोमः प्रारोचत। त मयजन्त्स यत्सौम्यं यज्ञस्यासीत्तदपश्यन्यद्वा ऽआर्द्रं यज्ञस्य तत्सौम्यं तद-पश्यंस्तदतन्वत ॥ १० ॥

अथैभ्यः सविता प्रारोचत। त मयजन् पशवो वै सविता पशवो यज्ञस्तद्यज्ञ मपश्यंस्त मतन्वताथ यस्यै देवतायै हविर्निरुप्त मासीत्ता मयजन् ॥ ११ ॥

ता वा ऽएताः†। पञ्च देवता यजति यो वै स यज्ञो मुग्ध आसीत् पाङ्क्तो वै स आसीत्त मेताभिः पञ्चभि-र्देवताभिः प्राजानन् ॥ १२ ॥

ऋतवो मुग्धा आसन् पञ्च। तानेताभिरेव पञ्चभि-र्देवताभिः प्राजानन् ॥ १३ ॥

---

* 'देवता'–इति ग, घ। † 'ऽएताः'–इति ग, घ।

दिशो मुग्धा आसन् पञ्च । ता ऽएताभिरेव पञ्चभि-र्देवताभिः प्राजानन् ॥ १४ ॥

उदीचीमेव दिशम् । पथ्यया स्वस्त्या प्राजानंस्तस्मा-दत्रोत्तरा हि वाग्* वदति कुरुपञ्चालत्रा वाग्घ्येषा निदानेनोदीचीꣳ ह्येतया दिशं प्राजानन्नुदीची ह्येतस्यै दिक्† ॥ १५ ॥

प्राचीमेव दिशम् । अग्निना प्राजानंस्तस्मादग्निं पश्चात् प्राञ्चमुद्धृत्योपासते प्राचीꣳ ह्येतेन दिशं प्राजा-नन् प्राची ह्येतस्य दिक्‡ ॥ १६ ॥

दक्षिणामेव दिशꣳ । सोमेन प्राजानंस्तस्मात् सोमं क्रीतं दक्षिणा परिवहन्ति तस्मादाहुः पितृदेवत्यः सोम इति दक्षिणाꣳ ह्येतेन दिशं प्राजानन् दक्षिणा ह्येतस्य दिक् ॥ १७ ॥

प्रतीचीमेव दिशꣳ । सवित्रा प्राजानन्नेष वै सविता य एष तपति तस्मादेष प्रत्यङ्ङेति प्रतीचीꣳ ह्येतेन दिशं प्राजानन् प्रतीची ह्येतस्य दिक् ॥ १८ ॥

ऊर्द्ध्वामेव दिशम् । अदित्या प्राजानन्नियं वा ऽअदितिस्तस्मादस्या मूर्द्धा ओषधयो जायन्त ऽऊर्द्ध्वा

---

* 'दत्रोत्तरा वाग्'–इति सा०–सम्मत इति डा० वेबरः ।

† 'दिक्'–इति ग, घ । ‡ 'दिक्'–इति ग, घ ।

वनस्पतय ऊर्द्ध्वाᳫं ह्येतया दिशं प्राजानन्नूर्द्ध्वा ह्येतस्यै दिक्* ॥ १९ ॥

शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यम्। बाहू प्रायणीयोदयनीयावभितो वै शिरो बाहू भवतस्तस्मादभित आतिथ्यमेते हविषी भवतः प्रायणीयश्चोदयनीयश्च ॥ २० ॥

तदाहुः। यदेव प्रायणीये क्रियेत तदुदयनीये क्रियेत यदेव प्रायणीयस्य बर्हिर्भवति तदुदयनीयस्य बर्हिर्भवतीति तदपोद्धृत्य निदधाति† ताᳫं स्थालीᳫं सक्षामकर्षां प्रमृज्य मेक्षणं निदधाति‡ य एव प्रायणीयस्यर्त्विजो भवन्ति त उदयनीयस्यर्त्विजो भवन्ति तद्यदेतत्समानं यज्ञे क्रियते तेन बाहू सदृशौ तेन सरूपौ ॥ २१ ॥

तदु तथा न कुर्यात्। काममेवैतद्बर्हिरनुप्रहरेदेवं मेक्षणं निर्णिज्य स्थालीं निदध्याद्य एव प्रायणीयस्यर्त्विजो भवन्ति त उदयनीयस्यर्त्विजो भवन्ति यद्यु ते विप्रेताः स्युरप्यन्य एव स्युः स यद्वै समानीर्देवता यजति समानानि हवीᳫंषि भवन्ति तेनैव बाहू सदृशौ तेन सरूपौ ॥ २२ ॥

---

* 'दिक्'—इति ग, घ।

†, ‡ 'निदधति'—इति क, डा०-वेबर-दृष्टश्च।

स वै पुञ्च प्रायणीये देवता* यजति । पुञ्चोदयनीये तस्मात् पुञ्चेत्यादङ्गुलयः पुञ्चेत्यात्तच्छुंय्वन्तं† भवति न पत्नीः संयाजयन्ति पूर्वार्द्धं वा ऽअन्वात्मानो बाहू पूर्वार्द्धमेवैतद् यज्ञस्याभिसंस्करोति तस्माच्छुंय्वन्तं‡ भवति न पत्नीः संयाजन्ति ॥ २३ ॥ २ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [२. ३.] ॥

एवं वाग्यमनादयो दीक्षितधर्मा उक्ताः; अवशिष्टासु दीक्षणीयसु अनुष्ठेयां प्रायणीयेष्टिं[१] संविधत्ते—"आदित्यं चरुं प्रायणीयमिति । अदितिर्देवता अस्येति आदित्यः; न त्वादित्यो देवता अस्येति; उत्तरत्रादितेः संस्तूयमानत्वात्। सास्य देवतेत्यर्थे प्राग्दीव्यतीयो ण्यः[२] । प्रारभतेऽनेन सौमिकं कर्मेति प्रायणीयः । तथाच तैत्तिरीयकम्[३]— "स्वर्गं वा एतेन लोक मुपप्रयन्ति यत् प्रायणीयस्तत् प्रायणीयस्य प्रायणीयत्वम्"— इति[४] । अत्र तद्धितश्रुत्यवगतद्रव्यदेवतानुबन्धान्यथानुपपत्त्या यागे परिकल्प्ये सति इतराङ्ग-

---

* 'देवता'—इति ग, घ ।

†, ‡ 'च्छम्य्वन्तं'—इति ग, । 'च्छम्य्वन्तं—इति घ ।

१— "दीक्षान्ते प्रायणीयम्"—इति का० श्रौ० सू० ७. ५. १३ ।

२— पा० सू० ४. २. २४, ४. १. ८३, ८५ ।

३— स्यादत्र "एतरेयकम्"—इति पाठः ।

४— ऐ० ब्रा० १. २. १ द्रष्टव्यम् ।

त्वाच्चोदकप्राप्तस्य निर्वापस्य निर्वपतिरनुवादः, "सौर्यं चरुं निर्वपेत्" —इतिवत्। न च द्रव्यदेवतयोरुभयोरपि विधाने विधेयद्वैविध्यात् वाक्यभेद इति वाच्यम्, कर्मणोऽप्राप्तत्वेन तदुभयविशिष्टस्य तस्यैव विधेयत्वात्। अथाग्नेयाष्टाकपालोपोद्घातत्वेन तथाकृतं मोह मुपन्यस्यति— "देवा ह वा इत्यादिना। "यज्ञं तन्वाना इत्यादि। अत्रेदमा सर्वदा सर्वजनसन्निहिता पृथिवी परामृश्यते। 'अस्यां' पृथिव्यां 'यज्ञं' विस्तारयन्तो 'देवाः', 'इमां' पृथिवीं 'यज्ञात्' 'अन्तरीयुः' अन्तरितां भागरहिता मकुर्वन्। 'सा' 'इयं' पृथिवी 'एषां' देवानां 'यज्ञं मोहयाञ्चकार' यज्ञविषयं मोहं जनयामास, यज्ञो यथा देवैर्न ज्ञायते तथा कृतवतीत्यर्थः। "कथन्नु मपीत्यादि। तस्या अभिप्रायवर्णनम्। एवं मोहने सति ते च देवा यज्ञं न प्रज्ञातवन्तः ॥ १ ॥

तदनन्तरं देवैर्विचारपुरस्सरं तदप्रज्ञानकारणं निर्णीतम्, तद्दर्शयति— "ते होचुरिति। "अतंस्महीति। अतनिष्महे, तनन मकार्ष्मेत्यर्थः। "तनु विस्तारे[1]"—इत्यस्माल्लुङि छान्दस इडभावः। 'कथं नु' केन खलु कारणेन 'नः' अस्माकं यज्ञः 'अमुहत्' मुग्धः, अदृश्योऽभूदित्यर्थः। लुङि पुषादित्वादङ्[2] ॥ २ ॥

"ते होचुरिति। "अन्तरगामेति। अन्तरिता मकृष्महि। "इणो गा लुङि"—इति[3] गादेशः। "गातिस्था"—इति[4] सिचो लुक्। "सा न इति। 'सा' 'इयम्' पृथिवी 'एव' कृतापराधानां 'नः' अस्माकं

१— त० उ० १धा०।
२— पा० सू० ३. १. ५५।
३— पा० सू० २. ४. ४५।
४— पा० सू० २. ४. ७७।

'यज्ञम् अमूमुहत्' यज्ञविषयं मोह मज्ञानं प्रापयदित्यर्थः। मोह-यतेर्लुङि "णिश्रिद्रुस्रुभ्यः"-इति[1] च्लेश्चङादेशः। 'इमा मेव' पृथिवीम् 'उपधावाम' क्लृप्तेन हविर्भागेनोपगच्छामेत्यर्थः ॥ ३ ॥

"ते होचुरिति। 'यत्' यस्मात् हे अदिते! 'त्वय्येव यज्ञम् अतंस्महि'। 'कथं नु' कस्मात् कारणात् 'नः' अस्माकं यज्ञः 'अमुहत्' मोहविषयोऽभूत्, वयं च किङ्कारणं 'न प्रजानीमः'। 'इति'-शब्दः प्रश्नसमाप्तौ ॥ ४ ॥

"सा होवाचेति। हे देवाः! यूयं 'मां' 'यज्ञात्' 'मा अन्तरगात्' अन्तरितां भागरहितां मा कृणुध्वम्। यत एवम्, अतः कारणात् 'अह मेव' 'वः' युष्माकं 'यज्ञम्' 'अमूमुहम्' मोहं प्रापितम्। येन भागेन 'यज्ञं' 'द्रक्ष्यथ', तं 'भागं' मदर्थं कल्पयत। 'अथ' अनन्तरम्। एवं मोहापसरणाद् यदा चैवं दर्शनविषयो यज्ञो जातः, अनन्तरं तं प्रकर्षेण ज्ञास्यथेति सम्बन्धः ॥ ५ ॥

एव मदितिदेवतयोक्तैर्देवैः कृतां भागक्लृप्तिं दर्शयति— "तथेति। "देवा इत्यादि। प्रायणीयोदयनीयाख्यौ सोमयागस्य पुरस्तादुपरिष्टाच्चानुष्ठेयौ यागौ तव भागत्वेनास्माभिर्दत्तावित्यर्थः। उपपादित मर्थ मुपसंहरति— "तस्मादेव इति। अत्रोदयनीययागस्यादितिदेवताकत्वप्रतिपादनं प्रासङ्गिकम्। ननु "देवा ह वा अस्या मित्यादौ[2] 'इदं'-शब्देन पृथिवी निर्दिष्टा, तत् कथ मदितेर्देवतात्ववर्णन मित्यत आह— "इयं ह्येवादितिरिति। दितिः खण्डनं न विद्यतेऽस्या मिति व्युत्पत्तेः 'इय मेव' पृथिवी 'अदिति'-

---

१— पा० सू० ३. १. ४८। २— १०३ पृ० २पं०।

शब्दवाच्या। अत एव पृथिवीनामसु यास्केन परिपठितम्[1]— "अदितिः, इळा, निर्ऋतिरिति[2]। अत एव तैत्तिरीयके— "इयं वा अदितिः"-इति[3]। यत्तूपरिष्टात् 'अदिति'-शब्दस्य निर्वचन माम्नास्यते— "स यद्यदेवासृजत तत्तदत्तु मध्रियत, सर्वं वा अत्तीति तददितेरदितित्वम्"-इति[4], तत् सृष्ट्यादिकारणेन ब्रह्मविषयम्। स्वात्मनि जात मोषधिवनस्पत्यादिकं पार्थिवं सर्व मत्तीत्यदितिरिति योजनीयम्। एव मदितियागे सति देवानां यज्ञप्राप्तिर्जातेत्याह— "ततो यज्ञ मपश्यंस्त मतन्वतेति। 'ततः' तस्मात्, अदितेर्हविर्भाक्त्व-कल्पनात्। स्पष्ट मन्यत् ॥ ६ ॥

आख्यायिकया प्रायणीयस्य चरोर्यज्ञदर्शनहेतुत्व मुपपाद्य प्रकृते योजयति— "स यदिति। यदेतत् प्रायणीययागस्यानुष्ठानम्, तद् व्यामोहविषयता मापन्नस्य कृत्स्नस्य 'यज्ञस्यैव' दर्शनाय सम्पद्यते। तद्दर्शन मपि किमर्थ मित्यत आह— "यज्ञं दृष्ट्वेति। सोमसाध्यं 'यज्ञं' प्रथमं 'दृष्ट्वा', पश्चात् तत्साधनं सोमं 'क्रीणाति' सोमविक्रयिणः सका-शात्,— "तं वै ते क्रीणानीत्यादिवक्ष्यमाणप्रकारेण[5] स्वीकरवाणि। तेन च क्रीतेन सोमेन 'तं' सोमसाध्यं यज्ञं 'तनवै' विस्तारयाणि। 'इति'-शब्दो वाक्यसमाप्तौ। एवं यज्ञदर्शनस्य प्रयोजनतां प्रतिपाद्य

१— वस्तुतो न तु यास्केन; अपि तु निघण्टुसमाम्नायकृतेति बोध्यम्।

२— निघ० १. १. १४, १५, १६।

३— ऐ० ब्रा० ३. ३. ७।

४— १० का० ६ अ० ५ ब्रा० ५ क० (=बृ० आ० उ० १. २. ५.)।

५— अस्मिन्नेव काण्डे ३अ० ३ ब्रा० १क० द्रष्टव्यम्।

तद्धेतुभूतं प्रायणीययागं निगमयति— "तस्मादादित्य मिति। एवं प्रायणीयेष्टौ चरुसाध्य मादित्ययागं विधायान्यांश्चतुरो यागान् विधित्सुस्तेषां काल माह— "तद्या इत्यादि। "निरुप्त मिति, हविः-संस्कारोपलक्षणम्। आदित्यस्य हविषो निर्वापप्रोक्षणाद्यासादनान्ताः संस्काराः कृता भवेयुः। प्रधानदेवता च 'अनिष्टा' अकृत-यागा भवति, तस्मिन् काले वक्ष्यमाणाश्चतस्रो देवता यष्टव्या इत्यर्थः[1] ॥ ७ ॥

अथ तान् यागान् पूर्ववदाख्यायिकया विधित्सुस्तत्र प्रथम-यागस्य विधि मर्थवादेनोन्नयति— "अथैभ्य इति। अथेत्याज्यभागा-नन्तर्य्ये। ननु प्रायणीयाया माज्यभागौ न स्तः, अत एवाश्वलायनो-ऽप्यसूचयत्— "शंय्वन्तेय मनाज्यभागेति[2]। अस्य वानाज्यभागपक्षस्य लिङ्ग मापस्तम्बेनापि दर्शितम्— "स्विष्टकृतं षष्ठ मिति[3]। यदि ह्या-ज्यभागौ स्यातां, तदा पथ्यास्वस्त्यादयः पञ्चेति स्विष्टकृदष्टमः स्यात्। नैष दोषः; वाजसनेयिशाखान्तराभिप्रायेणाज्यभागसद्भावात्। अत एव कात्यायनेन सूचितम्— "आज्यभागाविष्ट्वाज्येन देवताश्चतस्रो यजति, पथ्यां स्वस्ति मग्निं सोमं सवितारञ्च"-इति[4]। "पथ्या स्वस्तिरिति। 'एभ्यः'— इति "रुच्यर्थानां प्रीयमाणः"-इति[5] चतुर्थी।

१— ऐ० ब्रा० १. २. १ द्रष्टव्यम्।

२— आश्व० श्रौ० सू० ४. ३. २, ३।

३— आप० श्रौ० सू० १०. २१. १२।

४— का० श्रौ० सू० ७. ५. १५।

५— पा० सू० १. ४. ३३।

ते च देवाः 'ताम्' 'पथ्यां स्वस्तिम्' 'अजनयन्' । मन्त्ररूपा 'वाक्' एव 'पथ्या स्वस्तिः'— इत्युच्यते । पथोऽनपेता 'पथ्या'। "धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते"-इति[1] यत् । 'स्वस्तिः' शोभनरूपेति। 'पथ्या-स्वस्ति'-शब्दनिर्वचनस्य वाचि सम्भवात्[2] । सा च वाक् यज्ञात्मिका । अतस्तस्या दर्शनेन 'यज्ञम्' एव 'अपश्यन्' । एवं पुरावृत्तप्रतिपादनेन पथ्या स्वस्तिः प्रथमं यष्टव्येति प्रतिपादितं भवति ॥ ८ ॥

अथाग्नेयस्य द्वितीययागस्य विधि मुन्नयति— "अथैभ्योऽग्निरिति । 'आग्नेयम्'-इति सामान्योक्तस्य विवरणं "यद्वै शुष्क मिति । यत् खलु यज्ञसम्बन्धि 'शुष्कं' नीरसं समिदादि द्रव्यम्, 'तत् आग्नेयम्' । अन्यत् समानं पूर्वेण ॥ ९ ॥

अथ सौम्यस्य तृतीययागस्य विधि मुन्नयति— "अथैभ्यः सोम इति । "स यदिति । सर्वत्र तच्छब्दः प्रसिद्धिद्योतकः । 'सौम्यं' सोमदेवत्यम् । "सोमाट्ट्यण्"[3] । 'यत्' खलु यज्ञसम्बन्धि 'आर्द्रं' रसयुक्तं सोमादि द्रव्यम्, 'तत् सौम्यम्' । शुष्कार्द्रयोर्ह्यग्नीषोमाभिमानिदेवते । एतच्च प्रागप्याम्नातम्— "द्वयं वा ऽइदं न तृतीयमस्त्यार्द्रञ्चैव शुष्कञ्च"-इत्यादिना[4] ॥ १० ॥

१— पा० सू० ४. ४. ९२ ।

२— "पथ्या स्वस्तिः, पन्था अन्तरिक्षं तन्निवासात्"-इति, "स्वस्तीत्यविनाशिनामास्तिरभिपूजितः सु अस्तीति"-इति च यास्कीयं निर्वचनम् (११. ४. ११, ३. ४. ४.) ।

३— पा० सू० ४. २. ३० ।

४— १का० ५प्र० २ब्रा० २३क० (१ भा० ४१८पृ०) ।

अथ सावित्रस्य चतुर्थयागस्य विधिमुन्नयति— "अथैभ्यः सवितेति। सवितुः प्रेरकत्वात्, पशूनां च तत्प्रेर्यत्वात् प्रेर्यप्रेरकयोरभेदं विवक्षित्वा 'सविता पशवः'-इति तादात्म्यव्यपदेशः। सवितुश्च पशुप्रेरकत्वं "देवो वः सविता प्रार्पयतु"-इति[1]-मन्त्रवर्णादवगम्यते। ते च पशवो हृदयाद्यवदानद्वारेण पयःप्रभृतिद्रव्यापादानत्वेन च यज्ञात्मकाः। यस्मादेवं चतसृभिर्देवताभिर्देवाः कृत्स्नं यज्ञ मपश्यन्, दृष्ट्वा चाकुर्वन्, तस्मादिमास्तिस्रो देवताश्चिकीर्षितयज्ञस्य प्रथमत आज्येन यष्टव्या इति समुदायार्थः। एव माज्यहविष्कांस्तुरः प्रधानयागान् कृत्वा प्रथमनिरुप्तेन हविषा अदितिर्यष्टव्येत्याह— "अथ यस्यै देवताया इति। यस्मादेवं देवाः पञ्चमी मदिति मयजन्, तस्मादिदानीन्तनोऽपि यजमानो यागसमये अदितियागं पञ्चमं कुर्यादित्यर्थः ॥ ११ ॥

पञ्चसङ्ख्या मनूद्य प्रशंसति— "ता वा इति। 'एताः' पथ्यास्वस्त्याद्याः। 'मुग्ध आसीत्' मोहविषयो भवेदित्यर्थः। अस्तेर्हि लिङि "अस्तिसिचोऽपृक्ते"-इतीट्[2]। "पाङ्क्तो वा इति। पञ्चपदा पङ्क्तिः; तद्वाचिना पङ्क्तिशब्देन पञ्चसङ्ख्या लक्ष्यते; तद्योगाद् 'यज्ञः पाङ्क्तः'। तद्योगश्च तैत्तिरीयके स्पष्ट माम्नातः— "धानाः करम्भः परिवापः पुरोडाशः पयस्या, तेन पङ्क्तिराप्यते, तद् यज्ञस्य पाङ्क्तत्वम्"-इति[3]। ऐतरेयके तु तत् पाङ्क्तत्वं "यो वै यज्ञं हविष्पङ्क्तिं वेद"-इत्यादिना बहुश आम्नातम्[4] ॥ १२ ॥

१— वा० सं० १. १. ४। २— पा० सू० ७. ३. ९६।
३—तै० सं० ६. ४. ११. ४, ५। ४— ऐ० ब्रा० २. ३. ६ द्रष्टव्यम्।

ऋतुपरिज्ञानहेतुत्वादपि तां पञ्चसङ्ख्यां प्रशंसति— "ऋतवो मुग्धा इति । हेमन्तशिशिरावेकीकृत्य ऋतूनां पञ्चत्वम् । तथा चैतरेयकं प्रागुदाहृतम्— "हेमन्तशिशिरयोः समासेनेति[1] । ऋतु-परिज्ञानाभावे हि वसन्तादिकालसाध्यो यज्ञो विकलः स्यात्, अतस्तत्परिहारायैतद्यागपञ्चकानुष्ठान मिति स्तुतिः ॥ १३ ॥

दिङ्मोहनिवृत्तिहेतुत्वेनापि पञ्चसङ्ख्यां प्रशंसति— "दिशो मुग्धा इति । यज्ञानुष्ठानाय वसन्तादिकाला एव तदुपयुक्ताः । प्राच्याद्याः 'पञ्च दिशः' 'मुग्धा आसन्' व्यामूढा अभवन् । गत मन्यत् ॥ १४ ॥

तत्र कीदृश्या देवतया कतमा दिक् प्रज्ञातेत्याशङ्क्य प्रथमदेवता-ज्ञातां दिशं प्रदर्श्योपपादयति— "उदीची ह्येवेति । यस्मादेवं पथ्या-स्वस्त्याख्यया प्रथमदेवतया उदीची दिक् देवैः प्रज्ञाता, 'तस्मात्' 'अत्र' अस्मिन् लोके कुरुपञ्चालाख्येषु जनपदेषु 'उत्तरा' उच्चतरा 'वाग्' 'वदति' भृशं शब्दायते; अत्युन्नतसम्भाषणस्य तत्रो-पलम्भात् । "देवमनुष्येत्यादौ[2] परिगणनाभावेऽपि बहुलग्रहणात् कुरुपञ्चालशब्दादपि त्रा-प्रत्ययः । ननु वाच उत्तरदिक्सम्बन्धोऽस्तु, कुतः पथ्या-स्वस्त्या दिशः सम्बन्धः ? इति, तत्राह— "वाग्घीति । 'एषा' पथ्या स्वस्तिः, यस्मात् 'निदानेन' कारणेन निरूप्यमाणा सती 'वाक्' एव; "वाग्वै पथ्या स्वस्तिः"-इति ह्युक्तम्[3] ; अत उत्तरस्यां

१— ऐ० ब्रा० १. १. १. । २— पा० सू० ५. ४. ५६ ।

३— "वाग्वै पथ्या स्वस्तिस्तस्मादुदीच्यां दिशि प्रज्ञाततरा वागुद्यत उदञ्च उ एव यन्ति वाचं शिक्षितुं यो वा तत आगच्छति तस्य वा शुश्रूषन्त इति ह स्माहैषा वाचो दिक् प्रज्ञाता"–इति कौ० ब्रा० ७. ६ ।

दिशि वाचः प्रसिद्धिर्युक्तेति भावः। 'हि' यस्माच्चैवम् 'एतया' 'उदीचीं दिशं' देवाः 'प्राजानन्', तस्मात्। 'एतस्यै' षष्ठ्यर्थे चतुर्थी[१], एतस्याः पथ्यायाः स्वस्तेः 'उदीची दिक्' स्वभूता ॥ १५ ॥

अथ द्वितीयदेवतया प्रज्ञातां दिश मुपन्यस्योपपादयति— "प्राची मेवेति। यस्मादग्निः प्राच्या दिशो ज्ञानहेतुः, तस्मात् 'पश्चाद्' अवस्थितम् 'अग्निम्' आहवनीयरूपेण 'प्राञ्च मुद्धृत्योपासते' अग्निहोत्रहोमादिरूप मुपासनं कुर्वन्ति। यस्मात् देवाः 'प्राचीं दिशम्' 'एतेन' अग्निना 'प्राजानन्', तस्मात् 'एतस्य' अग्नेः 'प्राची दिक्' स्वभूतेत्यर्थः। अत एवान्यत्राम्नायते— "प्राची दिगग्निर्देवतेति[२] ॥ १६ ॥

अथ तृतीयदेवतया प्रज्ञातां दिश मुपन्यस्योपपादयति— "दक्षिणा मेवेति। यस्मात् दक्षिणा दिक् 'सोमेन' परिज्ञाता, 'तस्मात्' उपरवदेशे 'क्रीतं सोमं' महावेदेर्दक्षिणतोऽनसा 'परिवहन्ति'। "दक्षिणादाच्"-इत्याच्[३] प्रत्ययः। 'तस्मात्' दक्षिणदिक्प्रवर्त्तनाद्धेतोः वल्लीरूपः 'सोमः' 'पितृदेवत्यः'। पितृदेवताकदक्षिणदिक्प्राप्तेः सोमस्य पितृदेवत्यत्वं युक्तम् ॥ १७ ॥

अथ चतुर्थदेवतया प्रज्ञातां दिश मुपन्यस्यति— "प्रतीची मेवेति। 'एषः' सूर्यः 'प्रत्यङ्ङेति' प्रत्यङ्मुखो गच्छति। स्पष्ट मन्यत् ॥ १८ ॥

१— पा० २. ३. ६२ सू० वा० १।
२— कौ० ब्रा० ७. ६।
३— पा० सू० ५. ६. ३६।

अथ पञ्चमदेवतया प्रज्ञातां दिश मुपन्यस्यति– "ऊर्द्ध्वा मेवेति । यस्माद् भूम्या मुत्पन्नाः ओषधिवनस्पतय ऊर्द्ध्वमुखा एव वर्द्धन्ते, तस्मात् अदित्यभिधानाया भूम्याः सकाशादूर्द्ध्वदिक्परिज्ञानं युक्त मित्यर्थः । इत्थं पञ्चदिग्व्यामोहपरिहारोपन्यासमुखेन प्रायणीयेष्टौ पञ्चदेवता यष्टव्या इत्युक्तम् ॥ १९ ॥

अथातिथ्यायाः प्राक् प्रायणीयो कर्त्तव्य इत्यभिधातुं प्रायणीयोदयनीययोर्बाहुद्वयरूपता मातिथ्यायाः शिरोरूपताञ्चाह– "शिरो वै यज्ञस्येति । आतिथ्यमध्येऽनुष्ठेयत्वेन प्राधान्याच्छिरस्त्वव्यवहारः । 'एते हविषी' एतौ यागावित्यर्थः; यागस्य हविः-प्रधानत्वात् । लोके शिरस उभयतो बाह्वोर्दर्शनात्, आतिथ्यस्य शिरस्त्वाभिधानाद्, बाहुस्थानीययोरनुष्ठानं युक्तम्[1] ॥ २० ॥

उक्तं बाहुत्व मुपजीव्य प्रायणीयोदयनीययोरेकरूपता माह– "तदाहुरिति । सङ्ग्रहेणोक्तं यच्छब्दार्थं विशदयति– "यदेवेति । मध्ये कर्मान्तरव्यवधानात् कथं तस्य बर्हिषोऽवस्थान मित्याशङ्क्य तदुपायं दर्शयति– "तदपोद्धृत्येति । प्रहरण मकृत्वा बर्हिरुद्धृत्योपरि प्रज्ञातं निदध्यात् । बर्हिर्वत् स्थालीमेक्षणयोरप्युदयनीयार्थ मवस्थान माह– "तां स्थाली मिति । या प्रायणीयचरुस्थाली, 'तां' 'सक्षामकर्षाम्' ; अग्निसंयोगेनान्तरीषद्दग्धस्वरूः 'क्षामः' , तस्य 'कर्षो' लोपः, तत्सहिता मित्यर्थः । "क्षायो मः"-इति[2] निष्ठातकारस्य

१— यज्ञस्य पुरुषसम्मितत्वं वक्ष्यतीहैवानुपदम् (अ० ५. ब्रा० ३.) ।
२— पा० सू० ८. २. ५३ ।

मलम् । 'मेक्षणं' चरुनिष्पादनसाधनं काष्ठम्[1] । तत् 'प्रमृज्य' चरुणा लेपयित्वा स्थाल्या सह निदध्यादित्यर्थः । ऋत्विगैक्यं च विधत्ते– "य एव प्रायणीयस्येति । इदानीन्तनाना मपि वाक्ोः स्वरूपत्वं प्रायणीयोदयनीययोरैकरूप्यनिबन्धन मित्याह– "तद्यदे-तदिति । सादृश्य मेकदेशेनापि भवतीति तद् विशेष्यते– "स्वरू-पाविति ॥ २१ ॥

उक्तो बर्हिराद्यैकरूप्यपक्षो न नियत इत्याह– "तदु तथेति । "एवं मेक्षण मिति । बर्हिर्वेदग्नौ प्रहरेदित्यर्थः । 'स्थालीं' 'निर्णिज्य' क्षामकर्ष मपि प्रगमय्य ऋत्विजा मेव च नियम मङ्गीकृत्य । तेषा मपि केनचिन्निमित्तेन विगमे सति तदेकत्व मपि नियमेन भवि-तव्य मित्याह– "य एव प्रायणीयस्येति । 'विप्रेताः स्युः' विविधदेशं प्राप्ता भवेयुः । तर्ह्येकरूपत्वं किन्निबन्धन मित्याह– "स यदिति । 'यद्वै' यदेव बर्हिर्यागस्य स्वरूपम्, अतस्तयोरैकरूप्य मेव नियमेन भवितव्य मित्यर्थः । 'तेनैव'-इति एवकारेण पूर्वोक्तं बर्हिरा-द्यैकरूप्यं व्यावर्त्तते । तेनैव द्रव्यदेवतैक्येन कारणेनैवेदानी मपि

१– "अग्नौ मेक्षण मभ्यादधाति इतीहैव गतं पुरस्तात् (२. ४. २. १३.) । सामिधेनीकाष्ठानि पञ्चदश, द्वे आघारसमिधौ अनूयाजसमिदेकेति त्रयः परिधयः, उपवेषो मेक्षणं स्फ्यिरिति तिस्रः समिध इत्येकविंशतिः । तत्र प्रादेशमात्रं हविरवदानसाधनं चरोरुपधानसाधनं च काष्ठखण्ड मेक्षण मुच्यते । तदेतत् सर्वं व्याख्यातं तै० ब्रा० (१. ३. १०. ४, ३. ७. ४. ६.) सा० भा० । "इध्मजातीय मिध्मार्द्धप्रमाणं मेक्षणं भवेत् । वृत्तं चाङ्गुष्ठपृथ्वग्र मवदानक्रियाक्षमम्"–इति कर्म–प्र० २. ५. १४ । "मेक्षणेन जुहोति"–इत्यस्य (का० श्रौ० ४. १. ७.) सूत्रस्य व्याख्याने 'मेक्षणं च होमसाधनत्वाद् वैकङ्कतं पालाश मपि भवतीति च याज्ञिकदेवः ।

मनुष्याणां 'बाहू स्वरूपौ' भवत इत्यर्थः । तथाच कात्यायनोऽपि— "वरुणेचणबर्हिर्निदधात्युदयनीयायै, सलेपं चरुं प्रमृष्टं मेचणं, प्रचालयति वा चरुम्, अनुप्रहरतीतरे, त एवर्लिजो, विप्रेतेष्वन्येऽपि"-इति[1] । 'इतरे' बर्हिर्मेचणे ॥ २२ ॥

देवतैक्याभिधानप्रसङ्गेन पञ्चसङ्ख्यां प्रशंसति— "स वा इति । 'सः' अध्वर्युः । 'तस्मात्' देवतानां पञ्चत्वाद्धेतोः 'इत्था' इत्थम्, अनेन इदानीं परिदृश्यमानेन प्रकारेण 'पञ्चाङ्गुलयः' लभ्यन्ते । हस्तद्वय मभिनीय प्रदर्शयितुं द्विरभिधानम् । प्रकृतिभूतदर्शपूर्णमासेष्टिवत् साकल्येनानुष्ठानप्रसक्तौ तत् प्रतिषेधति— "तच्छंय्वन्तं भवतीति । अन्तग्रहणेन सिद्धौ उपरितनाङ्गनिषेधो नित्यानुवादतया पुनर्निषिध्यते— 'न पत्नीः संयाजयन्तीति । प्रायणीयोदयनीययोर्बाहुत्वनिरूपणादप्युत्तराङ्गजातं न कर्त्तव्य मित्याह— "पूर्वार्द्धं वा अन्वात्मनो बाहू इति । 'आत्मनः' शरीरस्य 'पूर्वार्द्धं मनु' 'बाहू' वर्त्तेते, न सर्वाङ्गे ; अतः 'एतत्' एतेन तदुभयच शंय्वन्तानुष्ठानेन, यज्ञस्य 'पूर्वार्द्धं मेव' संस्कृतवान् भवति[2] ॥ २३ ॥ २ [२. ३.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे द्वितीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

१— का० श्रौ० सू० ७. ५. १६–२१ ।

२— "शंय्वन्तं भवति"–इति च का० श्रौ० सू० ७. ५. २२ । एतदुत्तरत्र त्विह बहुविचाराः कृता दृश्यन्ते ।

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्)

दिवि वै सोम आसीत्। अथेह देवास्ते देवा अकामयन्ता नः सोमो गच्छेत् तेनागतेन यजेमहीति त ऽएते माये ऽअसृजन्त सुपर्णीं च कद्रूं च तद्धिरण्यानां ब्राह्मणे व्याख्यायते सौपर्णीकाद्रवं यथा तदास ॥ १ ॥

तेभ्यो गायत्री सोम मच्छापतत्। तस्या ऽआहरन्त्यै गन्धर्वो विश्वावसुः पर्यमुष्णात्ते देवा अविदुः प्रच्युतो वै परस्तात् सोमोऽथ नो नागच्छति गन्धर्वा वै पर्य्यमोषिषुरिति ॥ २ ॥

ते होचुः। योषित्कामा वै गन्धर्वा व्वाच मेवैभ्यः प्रहिणवाम सा नः सह सोमेनागमिष्यतीति तेभ्यो व्वाचं प्राहिण्वन्त्सैनान्त्सह सोमेनागच्छत् ॥ ३ ॥

ते गन्धर्वा* अन्वागत्याब्रुवन्। सोमो युष्माकं व्वागेवास्माक मिति तथेति देवा अब्रुवन्निहो वेदागान्नैना मभीषुहेव नेष्ट व्विह्वयामहा ऽइति तां व्यह्वयन्त ॥ ४ ॥

तस्यै गन्धर्वाः। व्वेदानेव प्रोचिर ऽइति वै व्वयं व्विद्मेति व्वयं व्विद्मेति† ॥ ५ ॥

---

* 'गन्धर्वा'–इति ग, घ।

† 'विद्मेति'–इति ख, 'विद्मेति'–इति ग, घ।

अथ देवाः*। वीणा मेव सृष्ट्वा वादयन्तो निगायन्तो निषेदुरिति वै ते वयं गास्याम† इति त्वा प्रमोदयिष्यामह ऽइति सा देवानुपाववर्त्त सा वै सा तन्मोघ मुपाववर्त्त या स्तुवद्भ्यः शꣳसद्भ्यो नृत्तं गीत मुपाववर्त्त तस्मादप्येतर्हि मोघसꣳहिता एव योषा एवꣳ हि वागुपावर्त्तत ता मु ह्यन्या अनु योषास्तस्माद्य एव नृत्यति यो गायति तस्मिन्नेवैता निमिश्लतमा इव ॥ ६ ॥

तद्वा ऽएतदुभयं देवेष्वासीत्। सोमश्च वाक् च स यत् सोमं क्रीणात्यागत्या ऽएवागतेन यजा ऽइत्यनागतेन ह वै स सोमेन यजते यो ऽक्रीतेन यजते ॥ ७ ॥

अथ यद् ध्रुवाया माज्यं परिशिष्टं भवति। तज्जुह्वां चतुष्कृत्वो विगृह्णाति बर्हिषा हिरण्यं प्रबध्यावधाय जुहोति कृत्स्नेन पयसा जुहवानीति समानजन्म वै पयश्च हिरण्यञ्चोभयꣳ ह्यग्निरेतसम्‡ ॥ ८ ॥

स हिरण्य मुपदधाति। एषा ते शुक्र तनूरेतद्वर्च्च इति वर्च्चो वा ऽएतद्यद्धिरण्यं तया सम्भव भ्राजं गच्छेति स यदाह तया सम्भवेति तया सम्पृच्यस्वेत्येवैतदाह भ्राजं गच्छेति सोमो वै भ्राट् सोमं गच्छेत्येवैतदाह ॥ ९ ॥

---

* 'देवाः'—इति ग, घ। † 'गमिष्याम'—इति क।

‡ 'ह्यग्निरेतसं'—इति ख, 'ह्यग्निरेतसꣳ'—इति ग, घ।

तां यथैवादोदेवाः*। प्राहिण्वन्त्सोम मच्छैव मेवैना मेष एतत् प्रहिणोति सोम मच्छ व्वाग् वै सोमक्रयणी निदानेन ता मेतयाहुत्या प्रीणाति प्रीतया सोमं क्रीणानीति ॥ १० ॥

स जुहोति। जूरसीत्येतद्ध वा अस्या एकं नाम यज्जूरसीति धृता मनसेति मनसा वा ऽइयं व्वाग् धृता मनो वा ऽइदं पुरस्ताद्वाच इत्थं व्वद मैतद्वादीरित्यलग्ल मिव† ह वै व्वाग्वदेद्यन्मनो न स्यात्तस्मादाह धृता मनसेति ॥ ११‡ ॥

जुष्टा व्विष्णव ऽइति। जुष्टा सोमायेत्येवैतदाह य मच्छेम इति तस्यास्ते सत्यसवसः प्रसव ऽइति सत्यप्रसवा न एधि सोमन्नोऽच्छेहीत्येवैतदाह तन्वो यन्त्र मशीय स्वाहेति स ह वै तन्वो यन्त्र मश्नुते यो यज्ञस्योदृचं गच्छति यज्ञस्योदृचं गच्छानीत्येवैतदाह§ ॥ १२ ॥

अथ हिरण्य मपोद्धरति। तन्मनुष्येषु हिरण्यं करोति

---

* 'देवाः'–इति ग, घ।

† '०लग्ल मिव'–इति सा०–सम्मत इति डा० वेबरः।

‡ एतदनन्तरम् "अर्द्धप्रपा० ६४"–इति क-ख-पुस्तकयोः।

§ 'दाह'–इति ख।

स यत् सुहिरण्यं जुहुयात् परागु हैवैतन्मनुष्येभ्यो हिरण्यं प्रवृञ्ज्यात्तन्न मनुष्येषु हिरण्य मभिगम्येत्* ॥१३॥

सोऽपोद्धरति। शुक्र मसि चन्द्र मस्यमृत मसि वैश्वदेव मसीति कृत्स्नेन पयसा हुत्वा यदेवैतत्तदाह शुक्र मसीति शुक्रꣳ ह्येतच्चन्द्रमसीति चन्द्रꣳ ह्येतदमृत मसीत्यमृतꣳ ह्येतद्वैश्वदेव मसीति वैश्वदेवꣳ ह्येतत् प्रमुच्य तृणं बर्हिष्युपसृजति सूत्रेण हिरण्यं प्रबध्नीते ॥ १४ ॥

अथापरं चतुर्गृहीत माज्यं गृहीत्वा। अन्वारभस्व† यजमानेत्याहापोर्सुवन्ति शालायै द्वारे दक्षिणतः सोमक्रयण्युपतिष्ठते तत्प्रहिता मेवैना मेतत्सतीं प्राहैषीद्वाग् वै सोमक्रयणी निदानेन ता मेतयाहुत्याप्रैषीत् प्रीतया सोमं क्रीणानीति‡ ॥ १५ ॥

अथोपनिष्क्रम्याभिमन्त्रयते। चिदसि मनासीति चित्तं वा ऽइदं मनो वागनुवदति धीरसि दक्षिणेति धिया धिया ह्येतया मनुष्या जुज्यूषन्त्य§नूक्तेनेव प्रकामोद्येनेव गाथाभिरिव तस्मादाह धीरसीति दक्षिणेति

---

* 'मभिगम्येतु'–इति ख, 'मभिगम्येत'–इति ग, 'ममिगम्येत'–इति घ।

† 'गृहीत्वा। न्वारभस्व'–इति ख।

‡ 'क्रीणानीति'–इति ख, 'क्रीणानीति'–इति ग, घ।

§ 'जिज्यूषन्त्यु'–इति सा०-सम्मतो गम्यते।

दक्षिणा ह्येषा क्षत्रियासि यज्ञियासीति क्षत्रिया ह्येषा यज्ञिया ह्येषादितिरस्युभयतःशीर्ष्णीति स यदेनया समानꣳ सद्विपर्य्यासं वदति यदपरं तत् पूर्व्वं करोति यत् पूर्व्वं तदपरं तेनोभयतःशीर्ष्णी तस्मादाहादिति-रस्युभयतःशीर्ष्णीति ॥ १६ ॥

सा नः सुप्राची सुप्रतीच्येधीति। सुप्राची न एधि सोमं नोऽच्छेहीत्येवैतदाह सुप्रतीची न एधि सोमेन नः सह पुनरेहीत्येवैतदाह तस्मादाह सा नः सुप्राची सुप्रतीच्येधीति ॥ १७ ॥

मित्रस्त्वा पदि बध्नीता मिति। वरुण्या वा ऽएषा यद्रज्जुः सा यद्रज्ज्वाभिहिता स्याद्वरुण्या स्याद्यद्वनभि-हिता स्यादयतेव स्यादेतद्वा ऽअवरुण्यं यन्मैत्रꣳ सा यथा रज्ज्वाभिहिता यतैव मस्यैतद्भवति यदाह मित्रस्त्वा पदि बध्नीता मिति ॥ १८ ॥

पूषाध्वनस्पात्विति। इयं वै पृथिवी पूषा यस्य वा ऽइय मध्वन् गोप्त्री भवति तस्य न का चन ह्वला भवति तस्मादाह पूषाध्वनस्पात्विति* ॥ १९ ॥

इन्द्रायाध्यक्षायेति। स्वध्यक्षासदित्येवैतदाह यदा-हेन्द्रायाध्यक्षायेत्यनु त्वा माता मन्यता मनु पितानु

---

* 'त्विति'–इति ख, 'त्व़ि़ति'–इति ग, घ।

भ्राता सगर्भ्योऽनु सखा सयूथ्य इति सा यत्ते जन्म तेन नोऽनुमता सोम मच्छेहीत्येवैतदाह सा देवि देव मच्छेहीति देवी ह्येषा देव मच्छैति यद्वाक् सोमं तस्मादाह सा देवि देव मच्छेहीतीन्द्राय सोम मितीन्द्रो वै यज्ञस्य देवता तस्मादाहेन्द्राय सोम मिति रुद्रस्त्वावर्त्तयत्वित्यु प्रणाशायैतदाह रुद्रꣳ हि नाति पशवः स्वस्ति सोमसखा पुनरेहीति स्वस्ति नः सोमेन सह पुनरेहीत्येवैतदाह ॥ २० ॥

तां यथैवादो देवाः*। प्राहिण्वन्त्सोम मच्छ सैनान्त्सह सोमेनागच्छदेव मेवैना मेष एतत् प्रहिणोति सोम मच्छ सैनꣳ सह सोमेनागच्छति ॥ २१ ॥

तां यथैवादो देवाः†। व्यह्वयन्त गन्धर्व्वैः सा देवानुपावर्त्ततैव मेवैना मेतद्यजमानो व्हिह्वयते सा यजमान मुपावर्त्तते ता मुदीचीमत्याकुर्व्वन्त्युदीची हि मनुष्याणां दिक् सो ऽएव यजमानस्य तस्मादुदीचीमत्याकुर्वन्ति ॥ २२ ॥ ३ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [२. ४.] ॥

* 'देवाः'–इति ग, घ। † 'देवा'–इति ग, घ।

सोमक्रयं विधातु माख्यायिका माह— "दिवि वै सोम इत्यादिना। "दिवि वा इति। 'वै'-शब्देन "तृतीयस्या मितो दिवि सोमः[१]"—इत्यादिश्रुत्यन्तरप्रसिद्धिर्द्योत्यते। 'इह' भूमौ 'देवाः' आसन्निति शेषः। सोमागमनप्रयोजनम्— "तेनागतेन यजेमहीति। "त एत इत्यादि। परव्यामोहनकारिणी शक्तिः 'माया'। 'ते' देवाः 'एते' द्वे मायाभिरूपे स्त्रियां सोमरक्षकाणां गन्धर्वाणां व्यामोहाय सृष्टवन्त इत्यर्थः। तथा चोत्तरत्राम्नास्यते— "त एते माये असृजन्त सुपर्णीञ्च कद्रूञ्च वागेव सुपर्णीयं कद्रूः"-इति[२]। होतृमैत्रावरुणादीनां शंसनप्रदेशेषु पुरतः स्थापिता अग्नयो धिष्ण्याः होत्रीयादयः। ते खलु पुरा दिवि सोमरक्षकाः, पश्चात् सोमे आहृते सति तेन सह भूमावागत्य देवेभ्यो लब्धवराः सन्तोऽत्रापि सोमरक्षणाय धिष्ण्यतां प्राप्ताः। तथा चोपरिष्टाद् वक्ष्यन्ते—"त मेते गन्धर्वाः सोमरक्षा जुगुपुरिमे धिष्ण्या इमा होत्राः"-इति[३]। तेषां ('धिष्ण्यानां') 'ब्राह्मणे' 'व्याख्यायते सौपर्णीकाद्रवम्, सुपर्णीकद्रोर्वृत्तान्तः सर्वोऽपि विवरिष्यत इत्यर्थः[४]। तत्र हि माया-

---

१— तै० सं० ३. ५. ७. २।

२— इहैव षष्ठेऽध्याये द्वितीये ब्राह्मणे द्वितीया कण्डी द्रष्टव्या। "इयं वै कद्रूरसौ सुपर्णी छन्दांसि सौपर्णेयाः"-इति तै० सं० ६. १. ६. १। महाभारते आदिपर्वणि, भागवते च षष्ठे स्कन्धे एषा कथा पल्लविता, वस्तुतो रूपकमूलैवेति निर्मूलैव।

३— इहैव षष्ठ-द्वितीयस्य नवम्यां द्रष्टव्यम्।

४— "एतद् व्याख्यानं सौपर्णीकाद्रव मिति"-इतीहैव काण्डे ६. २. ७।

मय्योः सुपर्णीकद्र्वोरुत्पत्तिः, तयोर्मिथः कलहः, परस्परजयपराजय-निमित्तकः समयबन्धः, ततः कद्रूजयः, पराजितायाः सुपर्ण्याः स्वात्मनिष्क्रयाय सोमोपहरणार्थं छन्दसां सुपर्ण्याः सकाशादुत्पत्ति-र्गायत्र्या च सोमाहरणम्,— इत्येवमादयोऽर्था अस्मिन्नेव काण्डे पञ्चमप्रपाठकादौ "विजामानो हैवास्य धिष्ण्याः"—इत्याद्युपक्रम्य, "दिवि वै सोम आसीदथेह देवास्ते देवा अकामयन्त"—इत्यादिना[1] आम्नास्यन्ते ॥ १ ॥

"तेभ्यो गायत्रीति। 'तेभ्यः' देवेभ्योऽर्थाय सुपर्ण्या निर्मिता 'गायत्री' छन्दोदेवता पक्षिरूपेण दिवि स्थितं 'सोमम्' 'अच्छ' अभिमुख मगमत्। 'आहरन्त्यै' आहरन्त्यास्तस्याः स्वभूतं सोमम्, षष्ठ्यर्थे चतुर्थी[2], 'विश्वावसुः' नाम 'गन्धर्वः' 'पर्यमुष्णात्' अप-जहार। ततः 'ते देवाः' 'अविदुः'। किमिति 'परस्तात्' द्युलोकात् 'सोमः प्रच्युतः', 'अथ' 'नः' अस्मान् 'नागच्छति'; 'गन्धर्वाः' विश्वावसोर्भृत्याः 'वै' नूनं 'पर्यमोषिषुः' स्तेय मकार्षुः 'इति' ॥ २ ॥

"ते होचुरिति। योषितः कामयन्त इति 'योषित्कामाः'। 'एभ्यः' गन्धर्वेभ्यो व्यामोहाय 'वाचं' 'प्रहिणवाम' प्रेषयाम। वाचं प्रेष्यता मभिप्रायः— "आ नः सह सोमेनागमिष्यतीति ॥ ३ ॥

"ते गन्धर्वा इति। सोम मुपायेनानयन्ती स्वय मपि प्रति-निवर्त्तयिष्यत इति 'सोमो युष्माकं वागेवास्माकम्' अस्त्विति। अथ गन्धर्वाविरोधेनैव देवैर्दृष्टं वाग्लाभोपायं दर्शयति— "इहो चेदागादित्यादि। प्रेषयामो वयं वाचं सोमैरिह 'आगात्'

१— ५प्र० १ब्रा० १—१६क०। २— पा० २. ३. ६२ सू० १ वा०।

आगच्छेत्। 'उ'-शब्दोऽनर्थकः। हे गन्धर्वाः! 'एनाम्' 'इह' आगताम् 'अभीषहे'। 'व'-इति वाक्यालङ्कारे। अभिषहन मभीषट्, अभिभवः। तेन बलात्कारेण 'मा नैष्ट' मा प्राहार्षत[1]। "न माङ्योगे[2]"-इत्यड़भावः। 'विव्हयामहै' यूयं वयं च वाचं विविध माकारयामः ॥ ४ ॥

एवं मिथः समये कृते गन्धर्वाणा माकानप्रकार माह— "तस्यै गन्धर्वा वेदानेवेति। 'प्रोचिरे' प्रवचन मकुर्वन्। तस्या वाचो वशीकरणायेति शेषः। एव मिदं ब्रुवतां तेषा मभिप्रायः— "इति वै वयं विद्मेति। एवं खलु वाचः स्वाधीनत्वकरणोपायं जानीम इति, अय मुपायः सर्वेषां स्वकीयाना मभिमत इति प्रदर्शयितुं वीप्सयाभिधानम् ॥ ५ ॥

देवैः कृतं वाचः स्वीकरणोपाय माह— "अथ देवा वीणा मेवेति। 'वीणां वादयन्तः' निषादादिस्वरानुकुल्येन ध्वनि मुत्पादयन्तः, तदनु स्वयं 'गायन्तः' 'निषेदुः' उपसन्नाः। "इति वा इति। एवं खलु 'ते' त्वदर्थं 'गास्यामः'। न केवल मीदृशं गान मस्माकं किन्तु हे वाग्देवते! 'त्वा' त्वाम् 'इति' एवम्प्रकारेण खलु तोषयामः। 'इति'-शब्दो वाक्यसमाप्तौ। 'सा देवान् उपाववर्त्त' उपावर्त्तते, प्रत्यावृत्ता। 'या' वाक् 'स्तुवद्भ्यः शंसद्भ्यः' स्तोत्रशस्त्ररूपं वेदानुवचनं कुर्वद्भ्यो गन्धर्वेभ्यः सकाशात् देवैः कृतं 'नृत्तं' 'गीतम्' चोपावृत्ता, 'सा वै' सा खलु। 'सा' पूर्वं सोमाहरणाय

१— 'मा प्राहार्ष्ट'-इति ग। २— पा० सू० ६. ४. ७४।

प्रेषिता वाक् 'तत्' तदानीं 'मोघं' व्यर्थं सेत्रोपावृत्ता। स्तुतशस्त्ररूपपरित्यागस्यानौचित्यादिति भावः। इदानीन्तनस्त्रीणां मोघस्वभावत्वं वाग्देवतोपक्रम मित्याह— "तस्मादिति। 'तां' वाचम् 'अनु' 'अन्याः' अपि योषितः। अप्रकृत मपि नर्त्तनं गानवत् स्त्रीव्यामोहसाधन मिति गानेन सहोपन्यस्तम्। 'एताः' योषितः 'निमिश्लतमा इव' विशेषणैकीभूताः, अत्यन्त मनुरक्ता भवन्तीति शेषः। अथ मर्थः सर्वोऽप्यैतरेयब्राह्मणे "सोमो वै राजा गन्धर्वेष्विति खण्डे[1] प्रपञ्चितः॥ ६ ॥

इदानीं गानसिद्धार्थं मनूद्य[2] सोमक्रयं विदधाति— "तद्वा एतदुभय मिति। यस्मात् सोमो देवानां स्व मासीत्, तस्मात् 'आगत्या एव' सोमप्राप्त्या एव 'सोमं' 'क्रीणाति' क्रीणीयात्। अपूर्वार्थत्वाद् यच्छब्द मनादृत्य विधिः कल्पयितव्यः। आगत्या अपि प्रयोजन माह— "आगतेन यजा इति। अक्रीतस्य यागानर्हता माह— "अनागतेनेति। आगतोऽपि सोमः क्रयसंस्कारेणानागतत्वात् अनागत इत्युच्यते॥ ७ ॥

सोमक्रयात् प्राक् कर्त्तव्यं च कञ्चिद्धोमं विदधाति— "अथेति। 'ध्रुवायाम् आज्यं परिशिष्टं' प्रायणीयार्थं मुपयुज्य यद् घृतं ध्रुवाया मवशिष्टम्, 'तत्' 'जुह्वां' 'चतुष्कृत्वः' चतुर्वारं गृहीत्वा, 'बर्हिषा' दर्भेण 'हिरण्यं' 'प्रबध्य' जुह्वाम् 'अवधाय' आधाय जुहुयात्। तथा च कात्यायनः— "शालाद्वाराण्यपिधाय ध्रौवं जुह्वां चतुर्विगृह्णाति,

---

१— १. ५. १ (१ भा० १६४ पृ०)।

२— 'इदानीं '—० मनूद्य'-इत्यस्य स्थाने 'सिद्धार्थं मनूद्य'-इत्येव ग।

बर्हिस्तृणेन हिरण्यं बध्वावदधात्येषा त इतीति[१]। हिरण्यावधान-प्रयोजनम्— "कृत्स्नेन पयसेति। पयःप्रकृतिकत्वाद् आज्यं पयः। सति हिरण्यस्य पयस्त्वे भवत्येव कार्त्स्न्यम्। तदेव कुत इत्यत आह— "समानजन्म वा इति। 'पयश्च हिरण्यञ्च' इति वस्तुद्वयं 'समानजन्म' समानोत्पत्तिकम्, एकत्रोत्पन्न मित्यर्थः। कथं समानत्वं जन्मनः? 'हि' यस्मात् 'उभयम्' अपि 'अग्निरेतसम्' अग्नेः रेतो वीर्यं यस्योभयस्य तत् तथोक्तम्। यस्मादेवं तस्मादित्यर्थः। "अन-सन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि"-इति[२] अच् प्रत्ययः समासान्तः। पयसो-ऽग्निरेतस्त्वं द्वितीयकाण्डे उक्तम्। तथाहि गोरुत्पत्तिं प्रस्तुत्य— "ता मु हाग्निरभिदध्यौ। मिथुन्येनया स्या मिति तां सम्बभूव तस्यां रेतः प्रासिञ्चत् तत् पयोऽभवत्"-इति[३]। हिरण्यस्याप्यग्निरेतस्त्वं तैत्तिरीये— "आपो वरुणस्य पत्नय आसन्, ता अग्निरभ्यध्यायन्, ताः समभवन्, तस्य रेतः परापतत्, तद्धिरण्य मभवत्"-इति[४] ॥ ८ ॥

मन्त्र मभिधाय पुनरनुवदति— "स हिरण्य मिति। 'सः' अध्वर्युः। हिरण्यनिधानमन्त्रं त्रेधा विभज्य व्याचष्टे— "एषा त इत्यादिना[५]। हे 'शुक्र!' 'एषा' एतद्धिरण्यं 'ते' 'तनूः' शरीरम्। तन्वपेक्षया स्त्रीलिङ्गता, अथवा 'एषा' जुहूरिति व्याख्येयम्। 'एतत्' एव आज्यं तव 'वर्चः' तेजः। शिष्टं ब्राह्मणेनैव व्याख्यातम्। व्याख्येयभागद्वय मुपादाय प्रथमभागस्य 'सम्भव'-शब्दस्यार्थ माह—

१— का० श्रौ० सू० ७.६.७,८। २— पा० सू० ५.४.१०३।
३— २ अध्या० ४ ब्रा० १५ क०। ४— तै० ब्रा० १.१.३.८।
५— "एषा ते"-इति मन्त्रस्तु वा० सं० ४.११.१।

"यदाह तया सम्भवेत्यादि। 'यदाह' मन्त्रः, 'एतत्' एतेन 'तया सम्पृच्यस्व'— 'इत्येवाह'। अत्र सम्पर्क एकीभावः। 'भ्राट्'-शब्दार्थ माह— "सोमो वै भ्राडिति। भ्राजमानत्वात् 'भ्राट्' सोमः ; अतः "आज्यं भ्राजं गच्छतीति ब्रुवती श्रुतिः, सोमं गच्छेत्युक्तवतीत्यर्थः। सोमप्राप्तिप्रकारस्त्वित्थं वेदितव्यः,— हिरण्यसंस्कृताज्यहोमः सोम-क्रयणार्थः, स च क्रेतव्यसोमार्थ इति विहिता माहुतिं सोमक्रयणी-प्रीतिहेतुत्वेन प्रशंसयंस्तदर्थः ॥ ९ ॥

सोमक्रयण्यानयनप्रयोजन माह— "तां यथैवेति। 'अदः' व्यवहितकाले 'तां' वाचं 'प्राहिण्वन्' गन्धर्वापहृतां प्रति प्रागमयन्। 'एव मेव' अध्वर्युः एतेन सोमक्रयणीप्रेरणेन प्रेरितवान् भवति। तयोः कः सम्बन्ध इति तत्राह— "वाग्वै सोमक्रयणीति। 'निदानं' वास्तवं स्वरूपम् ॥ १० ॥

होममन्त्रं पञ्चधा विभज्य व्याचष्टे— "स जुहोतीति[१]। "जूर-सीत्यादिना मन्त्रस्य[२] ब्राह्मणेनैव साकल्येन व्याख्यातत्वात् नास्माभि-र्व्याख्यातः। 'जू'-इति सौत्रो धातुर्गत्यर्थः। जवति सोमं प्रति गच्छतीति 'जूः'। 'अस्याः' वाग्रूपायाः सोमक्रयण्याः प्रतिज्ञातम्। मनसो वागाधारत्व मुपपत्त्या साधयति— "मनो वा इदं पुरस्ताद् वाच इति। मनः पूर्वरूपम्, वागुत्तररूपम्। मनो वा इति 'वै'-शब्देन "यद्वै मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति"— इत्यादि[३]-श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिर्द्योत्यते। "इत्थं वदेति। यद्यपि हितोपदेष्टृवन्मनो

१— का० श्रौ० सू० ७. ६. ९।　　२— वा० सं० ४. १७. १।

३— शत० ब्रा० १२का० ९अ० १ब्रा० १२क०।

न वाग्व्यापारं करोति, तथापीदं वक्तव्य मिदं नेति गुणदोषविकल्पनस्य मनोव्यापारत्वाद् वाग्विधिनिषेधकर्त्तृव्यवहारः। व्यतिरेकदोषोपन्यासेन मनोवाचोरेकत्वं दृढयति— "अलग्न मिवेति। 'अलग्न मिव' वक्तव्यपदार्थेन सहासंसृष्ट मिव; हृदयपूर्वकत्वाभावात् ॥ ११ ॥

"जुष्टा विष्णव इतीति। विष्णुशब्दस्याभिमत मर्थ माह— "जुष्टा सोमायेत्येवैतदाहेति। भुवनत्रयव्यापकत्वात् सोमो विष्णुः। "रुच्यर्थानां प्रीयमाणः"-इति[1] जुषतियोगे चतुर्थी। 'यं' सोमम् 'अच्छ' अभिमुखम् 'इमः' गच्छेमो वयम् 'इति' अनेनाभिप्रायेण सोमायेत्याहेत्यर्थः। 'सत्यसवसः' सत्यानुज्ञायाः 'तस्याः' देवैः प्रेरिताया वाचः 'प्रसवे' अनुज्ञायां सत्या मिति मन्त्रभागस्यार्थः। अस्य भागस्य तात्पर्य माह— "सत्यप्रसवा न एधीति। चरमभागस्य तात्पर्य माह— "तन्वो यन्त्र मिति। 'उदृक्' उत्तमा ऋक्, उदृक्तया यज्ञसमाप्तिर्लक्ष्यते; अतो 'यः' यज्ञसमाप्तिं 'गच्छति', 'सः' एव 'तन्वो यन्त्रम् अश्नुते' ॥ १२ ॥

हिरण्यस्यापोद्धारं विधाय प्रशंसति— "अथ हिरण्य मिति[2]। प्राण्युपभोगस्य धनमूलत्वात् हिरण्यापोद्धारेण मनुष्येषु हिरण्यस्थापनं च कृतं भवति। विपक्षे बाधदर्शनेन विहित मर्थं प्रशंसति— "स यत् सहिरण्य मिति। 'सहिरण्यं' हिरण्येन सहित माज्यम्। 'पराक् प्रवृञ्ज्यात्' अपुनरागमनं 'मनुष्येभ्यः' सकाशाद् वर्जयेत्। अस्तु, किं तत इत्याह— "तन्नेति। 'तत्' तर्हि 'मनुष्येषु' 'हिरण्य' 'न' अनुवर्त्तेत ॥ १३ ॥

१— पा० सू० १. ४. ३५। २— का० श्रौ० सू० ७. ६. १०।

अपोद्धार मनूद्य मन्त्र माह— "सोऽपोद्धरति शुक्र मसीति[१]। हे हिरण्य! त्वं 'शुक्रं' दीप्तम् 'असि', 'चन्द्रं' सर्वाह्लादकम् 'असि', 'अमृतम्' अमरणधर्मकम् 'असि'; अत्यन्ताग्निसंयोगेऽपि विनाशा-दर्शनात्। वैश्वदेव्याः सर्वदेवताप्रीतिकरत्वात् तदीय मय मपोद्धारो होमानन्तरं कार्य मित्याह— "कृत्स्नेनेति। प्रागेव यद्यपोद्धरेत् तदा हिरण्यात्मकस्य पयसोऽभावात् आज्यं रूपं पयसोऽकृत्स्नं स्यात्, तस्मादुच्यते— "कृत्स्नेनेति। मन्त्रगतं हिरण्यस्य शुक्राद्यात्मकत्वं न स्तुत्यर्थ मित्याह— "यदेवैतत्तदाहेति। 'यदेव' 'एतत्' हिरण्यस्य स्वाभाविकं रूपम्, 'तत्' एष मन्त्रः 'आह'। यद्यपि हिरण्य माग्नेयं तथापि सर्वप्रियत्वाद् वैश्वदेव मुच्यते। "प्रमुच्य तृण मिति। हिरण्ये बद्धं तृणं विमुच्य, 'बर्हिषि' अपिसृज्य, पुनः 'सूत्रेण' बध्नीयात्। तथाच सूत्रम्— "हिरण्य मुद्धृत्य वेद्यां तृणं विदधाति सूत्र-बद्धं हिरण्यं कुरुते"-इति[२] ॥ १४ ॥

"अथापर मिति। पूर्वोक्तप्राशणीयशेषादेवान्यतः 'चतुर्गृहीत माज्यं गृहीत्वा' 'यजमान अन्वारभस्व'-'इति' ब्रूयात्[३]। अध्वर्यो-रनुस्पर्शोऽन्वारम्भः। 'शालायै' शालायाः 'अपोर्णुवन्ति', द्वाराणीति शेषः। सूत्रकारेण "शालाया द्वाराण्यपिधाय"-इत्युक्तत्वात्[४]। पूर्वं विहितानि द्वाराणि सर्वाण्यपवृत्तानि कुर्युः[५]। 'द्वारे' आहवनीयात् प्राक्तने, सोमक्रयार्थं 'दक्षिणतः' दक्षिणदेशे 'सोमक्रयणी' गौः

१— वा० सं० ४. १८. १। २— का० श्रौ० सू० ७. ६. ११।
३— का० श्रौ० सू० ७. ६. १२। ४— का० श्रौ० सू० ७. ६. ७।
५— का० श्रौ० सू० ७. ६. १३।

'उपतिष्ठते'[१]। सोमक्रयण्यवस्थापनं प्रशंसति— "तत्प्रहिता मिति। 'एतत्' एतेनावस्थापनेन 'एनां' सोमक्रयणीं 'तत्प्रहिता मेव सतीं' तथा देवैः प्रेषितया वाचा प्रेरितां सतीम्। अथवा 'तत्' तथा सती 'प्रहिता मेव' इमां सोमक्रयार्थं गमयेति स्वप्रेरितां सती मेवैताम् 'एतत्' एतेनावस्थापनेन 'प्राहैषीत्' प्रेरितवान् भवति। तस्या इतरगोसाधारण्यं वारयति— "वाग्वै सोमक्रयणीति। "ता मेतयेति। 'तां' वाग्रूपां सोमक्रयणीं यस्मात् 'एतया' पूर्वविहितया "धूरसि"-इत्यादिमन्त्रदेवतया 'अप्रैषीत्' अध्वर्युः प्रेरितवान्। कया बुद्ध्या? 'प्रीतया' तृप्तया 'सोमं क्रीणातीति' ॥ १५ ॥

तस्या अभिमन्त्रणं विधत्ते— "अथोपनिष्क्रम्याभिमन्त्रयत इति[२]। 'उपनिष्क्रम्य' शालातो निर्गम्य। अभिमन्त्रणमन्त्रं विभज्य व्याचष्टे— "चिदसि मनासीत्यादिना[३]। मन्त्रवाक्यानि तु ब्राह्मणेनैव साकल्येन व्याख्यातानीत्यतो नास्माभिर्वक्तव्य मस्ति। 'इदम्' इदानीं सर्वविदितप्रकारेण 'चित्तं' 'मनः'; मनसा 'वागनुवदति', चित्तेन ज्ञानम्। मनसा मत मेवार्थं वाक् प्रकाशयतीत्यर्थः। अतो हे सोमक्रयणि! त्वं चेतनावस्थापन्ना सती 'चिदसि', तथा मननेन 'मना' अपि 'असि'। धीरूपत्वसमर्थनम्— "धिया-धियेति। 'धिया' इत्थं वदिष्यामीति बुद्ध्या, चित्तवदभिवदनरूपेण कर्मणा वा। धीरिति कर्मनाम[४]। 'जिज्यूषन्ति' जीवितु मिच्छन्ति मनुष्याः।

१— "दक्षिणेन द्वारं सोमक्रयणी तिष्ठति"-इति का० श्रौ० ७. ६. १४।
२— का० श्रौ० सू० ७. ६. १५। ३— वा० सं० ४. १९. २०।
४— निघ० २. १. २१।

"जीव प्राणधारणे[१]"-इत्यस्मात् सनन्तादुठि कृते रूपम्। तया जीवनप्रकारं स्वय मेव दर्शयति— "अनूक्तेनेवेत्यादिना। 'अनूक्तेन' अनुवचनेन, वेदाध्ययनेनेत्यर्थः। 'प्रकामोद्यम्' इच्छया लौकिक-भाषणम्। 'गाथा' गद्यपद्यगीत्यात्मिका। सर्वत्र 'इव'-शब्दो वाक्यालङ्कारार्थः। एवंविधैर्वाग्विशेषैर्यतो जीवितु मिच्छन्ति, अतो धीरसीत्युक्तम्। सोमविक्रयिण आनत्यर्थं दीयमानत्वात् साक्षात् दक्षिणापि खल्वेषा वस्तुतो भवति। क्षत्रं बलं तदर्हतीति 'क्षत्रिया' गौः। पयआदिसाधनत्वेन तस्या बलकरत्वं सिद्धम्। अथवा क्षत्रं सोमः; "सोमो वै राजा"-इति[२] सर्वत्र राजशब्देन व्यवहारात्। न यज्ञयोगाद्राजत्वं किन्तु राजत्वं नाम, क्षत्रियत्व मित्युक्तम्। श्रूयते च— "यान्येतानि देवतया क्षत्रियाणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः पर्जन्यः"-इत्यादि[३]। अतस्तत्सम्बन्धात् क्षत्रियैवैषा। यज्ञियत्वं तु सिद्ध मेव। "अदितिरसीति। हे सोमक्रयणि! वस्तुतो वाग्रूपा त्वम् 'उभयतः-शीर्ष्णी अदितिरसि' प्रदेशद्वयशिरोयुक्ता अखण्डनीया गौरसि। कुत एतदित्यत आह— "स यदिति। 'सः' वक्ता 'यत्' यस्मात् 'एनया' अदित्या उभयतः-शिरस्कया[४] निमित्तभूतया 'समानम्' एक मेव 'सद्' वाक्यं 'विपर्यासं' व्यत्यासेन 'वदति'। तथाहि— "भुङ्क्ष्व देवदत्त! तिष्ठ विष्णुमित्र!"—इत्यादौ 'यदेवापरं'

१— भ्वा० प० ५६२ धा०।

२— ऐ० ब्रा० १. ३. १., ३. ३. १। अत्रापि ३. ३. ३. १।

३— उपरिष्टात् १४. ४. २. २३—२७।

४— 'उभयशिरस्कया'—इति ग।

वचनं देवदत्तेत्येवमादि[1], 'तदेव पूर्वं करोति' उक्तवैपरीत्येन; 'यत् पूर्वं' भुङ्क्ष्वे-त्यादिकम्, 'तद्' 'अपरम्' "देवदत्त! भुङ्क्ष्व"—इत्यादिरूपेणापरं च 'करोति'। तस्माद्वाग्रूपां सोमक्रयणीम् 'उभयतः-शीर्ष्णी अदितिरसि'—'इत्याह' मन्त्रः। तैत्तिरीयके तु सोम-यागस्याद्यन्तभूतयोः प्रायणीयोदयनीययोः शिरोवत्प्रधानभूतयो-र्वर्त्तमानयोरदितिर्देवतास्ति, सासीत्यर्थः[2]। तथा च तैत्तिरीयकम्—"अदितिरस्युभयतः-शीर्ष्णीत्याह यदेवादित्यः प्रायणीयो यज्ञाना मादित्य उदयनीयः"-इति[3] ॥ १६ ॥

"सा नः"—इति[4]मन्त्रभागे न इत्यस्य 'नः सोमम्'-इत्यर्थ इति व्याचष्टे— "सा नः सुप्राचीति। सोमक्रयणावसरे 'सुप्राची' भव, पुनर्यजमानगृहप्राप्त्यवसरे क्रीतेन सोमेन सह 'सुप्रतीची' भव। यथा देवप्रेरिता वाक् सोमेन सह पुनरागता, तदात्मकत्वात् त्व मपि सोमक्रयं साधयित्वा क्रीतेन सोमेन सह पुनरावर्त्तस्वेत्यर्थः ॥ १७ ॥

"मित्रस्त्वेत्यादि। मित्रदेवतायाः पादबन्धनोपयोगं दर्शयति—"वरुण्या वा इति। पाशस्य वरुणस्वामिकत्वात्[5] वरुणदेवताका 'रज्जुः'। 'यत्' यदि तया 'अभिहिता' बद्धा स्यात्। तद्दोषपरि-हाराय मन्त्रे मित्रकर्त्तृकपादबन्धन मित्याह— "एतद्वा अवरुण्य

१— 'देवदत्त [विष्णुमित्रेत्यादिकम्, तत् पूर्वं देवदत्त भुङ्क्ष्व] इत्येवं-रूपेण'—इति ग।

२— "द्वे शीर्षे प्रायणीयोदयनीये"—इति यास्कः (निरु० ७० ११. ७.)।

३— तै० सं० ६. १. ७. ६।   ४— वा० सं० ४. १९. १।

५— "उदुत्तमं वरुणं पाश मस्मादवाधमं वि मध्यमं श्रथाय (ऋ० सं० १. २. १५.)"—इत्यादिश्रुतेः।

मिति। "सा यथेति। दृष्टान्तेन मन्त्रभागपाठमात्राद् बन्धनं भवत्येवेति समर्थ्यते ॥ १८ ॥

"पूषाध्वन इत्यादि। पोषणात् 'पूषा' 'पृथिवी'। "यस्य वा इय मिति। 'अध्वन्' अध्वनि। 'क्वला' "क्वल चलने"[1]। 'प्रच्युतिः' विनाशः। यस्मात् पूष्णा रक्षितस्य प्रच्युतिर्नास्ति, 'तस्मात् "पूषाध्वनः"-इत्याह' मन्त्रः। पूष्णो मार्गाणां कर्त्तृत्वं "पूषा त्वेतो नयतु"-इत्यादि[2]मन्त्रप्रसिद्धम् ॥ १९ ॥

"इन्द्रायाध्यक्षायेति। अध्यक्षः स्वामी, तथाविधेन्द्रार्थं पूषा पालित्यर्थः। सोमस्येन्द्रस्वामिकत्वात् तदर्थायाः सोमक्रयण्या अपि तत्स्वामित्वम्। 'स्वध्यक्षा असत्' एषा शोभनस्वामिका भवेत्,—इत्यनेनाभिप्रायेन मन्त्र एव माहेत्यर्थः। "अनु त्वा मातेत्यादि[3]। हे सोमक्रयणि! 'त्वा' त्वां मात्रादिबन्धुवर्गः क्रयार्थं गमनम् 'अनुमन्यताम्' अनुमतिं करोत्विति मन्त्रभागस्यार्थः। 'सगर्भ्यः' समानगर्भभवः, अनेन 'भ्राता' विशिष्यते। 'सयूथ्यः' यूथं सजातीयानां सङ्घः, समाने यूथे भवः 'सयूथ्यः', तादृशः 'सखा' च 'अनु' मन्यताम्। "यत्ते जन्मेति। तादृश्यास्तव सम्बन्धि 'यत्' तव 'जन्म' जायत इति जन्म, मात्रादिबन्धुवर्गः, 'तेन' 'अनुमता'। "सा देवि" -इत्यत्र[4] सोमस्य देवत्वं विधित्सितसोमेनानन्यत्वाच्च सिद्धम्। सोमक्रयण्या देवीत्वं न स्तुत्यर्थ मित्यवगमयितुं "यद्वाक् सोम मित्युक्तम्। "इन्द्राय सोम मिति। सम्पादये इति शेषः। अतो 'देव मच्छे-

---

१— ध्वा० प० ८०५ धा०। २— ऋ० सं० ८. ३. २५।
३— वा० सं० ४. २०. १।
४— "सा देवि देव मच्छेहीन्द्राय"—इति मन्त्रापरार्द्धं (वा० सं० ४. २०.)।

हीति' पूर्वेणान्वयः। "इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता"-इति। 'यज्ञस्य' तत्साधनस्य सोमस्य 'इन्द्रो देवता'। तथा च तैत्तिरीयकम्— "इन्द्राय हि सोम आह्रियते"-इति[१]। "रुद्रस्त्वा वर्त्तयत्विति। रुद्रस्य पश्वधिपतित्वात् स्वय मग्टह्नन् पुनरावर्त्तयत्वित्यभिधानं तस्या अप्रणाशाय भवति। कथं हिंसाप्रसङ्ग इति तत्राह— "रुद्रं हीति। 'नाति' वर्त्तत इति शेषः। "स्वस्ति सोमसखेति। "स्वस्तीत्य-विनाशनाम"-इति निरुक्तम्[२]। उक्तो नाशप्रसङ्गः, अतः चेमेण सोमसखा यस्य, तेन सहितः पुनरागच्छेति मन्त्रस्यार्थः॥ २०॥

इत्थं मन्त्रवाक्यानां विभज्य तात्पर्य मभिधायेदानीं कृत्स्न-मन्त्रतात्पर्य माह— "तां यथैवादो देवा इत्यादिना। सोमक्रयण्या वस्तुतो वागात्मकत्वात् तस्याः सोमक्रयप्रदेशप्राप्तिप्रार्थनं देवैः कृतं सोमानयनार्थवाक्प्रेषणस्थानीयम्, पुनरागमनप्रार्थनन्तु देवानां पुनर्वागाकानस्थानीय मिति सङ्ग्रहार्थः॥ २१॥

"तां यथैवाद इति। यथा विप्रकृष्टे काले, पूर्व मित्यर्थः। 'गन्धर्वैः' सोमपालैः विश्वावसुप्रभृतिभिः साकं 'व्याकयन्त' विविध माकयन्। गन्तव्यद्वारदेशस्थायाः[३] सोमक्रयण्याः उदक्प्रायणं सार्थ-वादं विधत्ते— "ता मुदीची मिति[४]। 'उदीची मत्याकुर्वन्ति' उदङ्मुखा यन्ति, अध्वर्युः प्रमुखाः। 'सो एव' सैव मनुष्यान्तर्वर्त्ति-त्वाद् यजमानस्यापि दिक्॥ २२॥ ३ [२. ४.]॥

१— तै० सं० ६.१.७.११।   २— निरु० ६.४.४।

३— 'द्वारदक्षिणदेशस्थायाः'-इति ग०।

४— का० श्रौ० सू० ७.६.१६ द्रष्टव्यम्।

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे द्वितीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ २ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्ताब्धीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोस्रां रुक्मवाजिद्विपसहितरथौ सायणिः[१] सिङ्गनार्यो,[२]
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणज मनृणः शार्करं चार्कतेजाः,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि मकृत मुदा पाचसात्सिङ्गनार्यः[३] ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे द्वितीयाध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

१— 'सायणः'—इति स्यात् ?

२— 'सिङ्गणार्यः' स्यात् ? सिङ्गणदेशस्य राजेति तस्यार्थः सम्पद्येत ।

३— एतच्छ्लोकद्वयपाठभेदास्तु पूर्ववन्नैव द्रष्टव्या इतीतो न लेख्याः ।

[अथ तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्]

सप्त पदान्यनुनिष्क्रामति। वृङ्क्त एवैना मेतत् तस्मात् सप्त पदान्यनुनिष्क्रामति यच्च वै वाचः प्रजातानि छन्दाꣳसि सप्तपदा वै तेषां परार्ध्या शक्वरी ता मेवैतत्परस्तादर्वाचीं वृङ्क्ते तस्मात् सप्त पदान्यनुनिष्क्रामति ॥ १ ॥

स वै वाच एव रूपेणानुनिष्क्रामति। वस्व्यस्यदितिरस्यादित्यासि रुद्रासि चन्द्रासीति वस्वी ह्येषादितिर्ह्येषादित्या ह्येषा रुद्रा ह्येषा चन्द्रा ह्येषा बृहस्पतिष्ट्वा सुम्ने रम्णात्विति ब्रह्म वै बृहस्पतिर्बृहस्पतिष्ट्वा साधुनावर्त्तयत्वित्येवैतदाह रुद्रो वसुभिराचक इत्यप्रणाशायैतदाह रुद्रꣳ हि नाति पशवः* ॥ २ ॥

अथ सप्तमं पदं पर्युपविशन्ति। स हिरण्यं पदे निधाय जुहोति न वा अनग्नावाहुतिर्हूयतेऽग्निरेतसं वै हिरण्यं तथो हास्यैषाग्निमत्येवाहुतिर्हुता भवति वज्रो वा आज्यं वज्रेणैवैतदाज्येन स्पृणुते ताꣳ स्पृत्वा स्वीकुरुते ॥ ३ ॥

---

* 'पशवः'—इति ग, घ।

स जुहोति। अदित्यास्त्वा मूर्द्धन्नाजिघर्म्मीतीयं वै पृथिव्यदितिरस्यै हि मूर्द्धन्* जुहोति देवयजने पृथिव्या ऽइति देवयजने हि पृथिव्यै जुहोतीडायास्पद मसि घृतवत् स्वाहेति गौर्वा ऽइडा गोर्हि पदे जुहोति घृतवत्स्वाहेति घृतवद्धेतदभिहुतं भवति ॥ ४ ॥

अथ स्फ्य मादाय परिलिखति। वज्रो वै स्फ्यो वज्रेणैवैतत्परिलिखति त्रिष्कृत्वः परिलिखति त्रिवृतैवैतद्वज्रेण समन्तं परिगृह्णात्यनतिक्रमाय ॥ ५ ॥

स परिलिखति। अस्मे रमस्वेति यजमाने रमस्वेत्येवैतदाहाथ समुल्लिख्य पदꣳ स्थाल्याꣳ संव्वपत्यस्मे ते बन्धुरिति यजमाने ते बन्धुरित्येवैतदाह ॥ ६ ॥

अथाप उपनिनयति। यत्र वा ऽअस्यै खनन्तः क्रूरीकुर्वन्त्यपघ्नन्ति शान्तिरापस्तदद्भिः शान्त्या शमयति तदद्भिः सन्दधाति तस्मादप उपनिनयति ॥ ७ ॥

अथ यजमानाय पदं प्रयच्छति। त्वे राय इति पशवो वै रायस्त्वयि पशव इत्येवैतदाह तद्यजमानः प्रतिगृह्णाति मे राय इति पशवो वै रायो मयि पशव इत्येवैतदाह ॥ ८ ॥

---

* 'मूर्द्धे'–इति क, 'मूर्द्धन्'–इति ख।

अथाध्वर्युरात्मान मुपस्पृशति। मा व्वयꣳ राय-स्पोषेण व्वियौष्मेति तथो हाध्वर्युः पशुभ्य आत्मानं नान्तरेति ॥ ९ ॥

अथ पत्न्यै पदं प्रतिपराहरन्ति। गृहा वै पत्न्यै प्रतिष्ठा तद् गृहेष्वेवैना मेतत् प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति तस्मात् पत्न्यै पदं प्रतिपराहरन्ति ॥ १० ॥

तां नेष्टा व्वाचयति। तोतो राय इत्यथैनाꣳ सोम-क्रयण्या सङ्ख्यापयति व्वृषा वै सोमो योषा पत्न्येष वा ऽअत्र सोमो भवति यत् सोमक्रयणी मिथुन मेवैतत् प्रजननं क्रियते तस्मादेनाꣳ सोमक्रयण्या सङ्ख्या-पयति ॥ ११ ॥

स सङ्ख्यापयति। समख्ये देव्या धिया सन्दक्षिणयो-रुचक्षसा। मा म ऽआयुः प्रमोषीर्मो ऽअहं तव व्वीरं व्विदेय तव देवि सन्दृशीत्याशिष मेवैतदाशास्ते पुत्रो वै व्वीरः पुत्रं व्विदेय तव सन्दृशीत्येवैतदाह ॥ १२ ॥

सा या बभ्रूः पिङ्गाक्षी*। सा सोमक्रयणी यत्र† वा ऽइन्द्राविष्णू त्रेधा सहस्रं व्यैरयेतां तदेकात्यरिच्यत

---

* 'पिङ्गाक्षी'—इति ग, घ।

† 'सा या०—० क्रयणी। यत्र'—इति क।

तां त्रेधा प्राजनयतां तस्माद्द्योऽप्येतर्हि त्रेधा सहस्रं व्याकुर्यात्त्रेधैवातिरिच्येत ॥ १३ ॥

सा या बभ्रूः पिङ्गाक्षी*। सा सोमक्रयण्यथ† या रोहिणी सा वार्त्रघ्नी यामिदः राजा सङ्ग्रामं जित्वो-दाकुरुते ऽथ या रोहिणी श्येताक्षी सा पितृदेवत्या यामिदं पितृभ्यो घ्नन्ति ॥ १४‡ ॥

सा या बभ्रुः पिङ्गाक्षी§। सा सोमक्रयणी स्याद् यदि¶ बभ्रुं पिङ्गाक्षीं न विन्देदरुणा स्याद्यद्यरुणां न विन्देद्रोहिणी वार्त्रघ्नी स्याद्रोहिण्यै ह त्वेव श्येताक्ष्या ऽआशान्नेयात्॥ ॥ १५ ॥

सा स्यादप्रवीता। वाग्वा ऽएषा निदानेन यत्सोम-क्रयण्ययातयाम्नी वा ऽइयं वागयातयाम्न्यप्रवीता तस्माद-प्रवीता स्यात् सा स्यादवण्डाकूटाकाणाकर्णालक्षिता-सप्तशफा सा ह्येकरूपैकरूपा हीयं वाक् ॥ १६ ॥ ४ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [३. १.] ॥

---

* 'पिङ्गाच्ची'—इति ग, घ। † 'सा या ०—० क्रयणी। अथ'—इति क।

‡ इतोऽनन्तरम् "कण्डिकासङ्ख्या १६००"—इति सर्व-पुस्तकेषु।

§ 'पिङ्गाच्ची'—इति ग, घ। ¶ 'सा या ०—० स्यात्। यदि'—इति क।

॥ 'ऽव्याघ्नान्नेयात्'—इति वेबर्-दृष्टोऽपि, 'व्याघ्नां नेयात्'—इति ग, घ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथ तृतीयाध्याये सोमक्रयण्यनुगमाद्युपसदन्ताः प्रयोगा निरूप्यन्ते । तत्र, सोमक्रयण्या अनुक्रमणं विधत्ते— "सप्त पदानीति । "अनुनिक्रामतीति[1] । सा यदा प्रथमं पदं निष्क्रामति, तदा तदनु अध्वर्युः स्वय मपि प्रथमं पदं निष्क्रामेत्; द्वितीय मनु द्वितीयम् । तत्र 'वृङ्क्ते' केवलोऽपि वृजिराङ्पूर्वो द्रष्टव्यः, आवर्जितवान् भवति । सप्तसङ्ख्यां प्रशंसति— "यत्र वा इति[2] । 'यत्र' छन्दसा मुत्पत्तिकाले 'वाचः' सुपर्णानुरूपेणावस्थितायाः सकाशात् 'प्रजातानि' यानि छन्दांसि । वाचः सकाशात् छन्दसा मुत्पत्तिरुत्तरत्र "वागेव सुपर्णी"-इत्यभिधायः "तथेति सा छन्दांसि ससृजे"-इत्याम्नाता[3] । तेषां छन्दसां 'पराद्ध्या शक्वरी' । पराद्धे उपरि भागे भवा पराद्ध्या, "परावराधमोत्तमपूर्वाच्च"-इति[4] यत् । शक्वर्याः सप्तपदत्वं प्रसिद्धम्[5] । "परस्तादर्वाचीं वृङ्क्ते"-इति । पदादिक्रमेण 'परस्तात्'

१— अनुनिष्क्रमणं पदोपरि पदनिधानम् । यत्र सोमक्रयणी पदं निदधाति, तत्र द्वयोः पदयोर्निधान मिति शास्त्रदीपिकाव्याख्याने सोमनाथदीक्षितः (४. १.) ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ६. १७ द्रष्टव्यम् ।

३— ६अ० २ब्रा० १—८ कण्डिकासु द्रष्टव्या ।

४— पा० सू० ४. ३. ५ ।

५— "सप्तपदा शक्वरी"-इति श्रुतिश्च तै० सं० ६. १. ८. २ ।

अवस्थितां गायत्र्याद्यन्तर्भावेन सर्वच्छन्दोरूपां शक्करीम् 'अर्वाचीं वृङ्क्ते' आवृङ्क्ते, स्वाभिमुख मावर्जितवान् भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

अनुक्रमणं समन्त्रकं कर्त्तव्य मित्याह— "स वै वाच इति। अनुक्रमणमन्त्रे सोमक्रयण्यवस्थादिरूपत्वाभिधानं न स्तुत्यर्थ मित्याह— "वस्वी ह्येषेत्यादिना[१]। वसुरुद्रादित्याः सवनत्रयदेवताः। 'अदितिः' प्रायणीयोदयनीयदेवता। 'चन्द्र'-शब्देनाल्हादकत्वादिह सुवर्णम्। हे सोमक्रयणि! त्वं वस्वादीनां स्वरूप मसि। तदपेक्षित-सोमसाधनत्वात् 'वस्वी ह्येषा'-इत्यभिधानम्। 'रम्णातु' रमयतु[२]। "रमु क्रीड़ायाम्[३]", व्यत्ययेन श्ना[४]। बृहस्पतिस्त्वेत्यस्यार्थ माह— "ब्रह्म वै बृहस्पतिरिति। 'बृहस्पतिः' बृहतो मन्त्रस्य पालयिता, तदभिमनी देवता, गच्छन्तीं त्वां 'सुम्ने' सुखकरे। यत् सुखकरं तत् साधु; अतः "सुम्ने रम्णातु"—इति यदाह, तेन 'साधुना' मार्गेण 'आवर्त्तयत्वित्येवाह'। "रुद्रो देवो वसुभिरिति। हे सोमक्रयणि! तव सुखं 'वसुभिः' सहितो 'रुद्रः' 'आचके' काम-यते। इति मन्त्रभागस्यार्थः। रुद्रौत्सुक्यप्रार्थनाया उपयोगं दर्शयति— "अप्रणाशायेति। शिष्टं गतम्[५] ॥ २ ॥

"अथ सप्तमं पद मिति[६]। यजमान मितरांस्त्वर्त्विजोऽपेक्ष्य 'पर्युपविशन्ति'-इति बहुवचनम्, 'परि' परितः। 'सः' अध्वर्युः।

१— वा० सं० ४. २१ द्रष्टव्यः।

२— "रम्णातिः संयमनकर्मा विसर्जनकर्मा वा"—इति निरु० १०. १. ९।

३— भ्वा० आ० ८५३ धा०। ४— पा० सू० ३. १. ८५।

५— १३७ पृ० ५ पं०। ६— का० श्रौ० सू० ७. ६. १८ क द्रष्टव्यम्।

होमाय हिरण्यनिधानं प्रशंसति— "न वा अनग्नाविति । हिरण्य- स्याग्निरेतस्त्वं प्रागुक्तम् । होमसाधन माज्यं प्रशंसति— वज्रो वा इति । "घृतं वै देवा वज्रं कृत्वा सोम मघ्नन्"-इत्यादि[1]श्रुत्यन्तर- प्रसिद्धिर्वज्रो वा इति 'वै'-शब्देन द्योत्यते । 'स्तृणुते' हिनस्ति, 'तां' पदप्रदेशस्थां मृद मित्यर्थः ॥ ३ ॥

पदे समन्त्रकं होमं विधत्ते— "स जुहोत्यदित्या इति[2] । अय मर्थः । हे आज्य ! 'त्वा' त्वाम् 'अदित्याः' पृथिव्याः 'मूर्द्धन्' मूर्द्धनि 'आजिघर्मि' सर्वतः चारयामि, जुहोमि । "घृ चरण- दीप्त्योः[3]", अत्र चरण मर्थः । कीदृशे ? 'पृथिव्याः' अवयवभूते 'देवयजने' देवा इज्यन्ते अत्रेति देवयजनम् । 'घृतवत्' घृतोपेतम् । 'इडायाः' गोः । इडेति गोनाम[4] । तस्याः सोमक्रयण्याः 'पदं' पादनिधान मस्ति । अत इदं 'स्वाहा' स्वाकृत मस्तु[5] । इडापदस्य घृतोपेतत्वं तैत्तिरीयके श्रुतम्— "यदेवास्यै पदात् घृत मपीड्यत तस्मादेव माह"-इति[6] । मन्त्रं व्याचष्टे— "इयं वै पृथिव्यदिति- रित्यादिना । 'घृतवत्स्वाहा'-इत्यस्य तात्पर्य माह— "घृतवद्धोत- दिति । 'एतत्' एतेन मन्त्रभागपाठेन घृतयुक्त मेव सत् पुनराज्येन चापि संयुक्तं स्यादित्यर्थः ॥ ४ ॥

१— तै० सं० ६. २. १. ७ । इहाप्युत्तरत्र "वज्रो वा आज्य मेतेन वै देवा वज्रेणाज्येन पुरः प्राभिन्दन्"–इति ४. ४. ६ ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ६. १८ ख । ३— जु० प० १४ धा० ।

४— निघ० २. ११. ७ । ५— मन्त्र एषः वा० सं० ४. २२. १ ।

६— तै० सं० ६. १. ८. ५ ।

पादस्य परिलेखनं सार्थवादं विधत्ते— "अथ स्फ्य मादायेति[१]। स्फ्यस्य वज्रत्वं तैत्तिरीयैः स्पष्ट माम्नातम्— "इन्द्रो वृत्राय वज्रं प्राहरत्, स त्रेधा व्यभवत्; स्फ्यस्तृतीयं, रथस्तृतीयं, यूपस्तृतीयम्"-इति[२]। परिलेखनस्य त्रिरावृत्तिं विधत्ते— "त्रिः खल इति ॥ ५ ॥

परिलेखनमन्त्रं विधत्ते— "स परिलिखतीति[३]। 'अस्मे'-इत्यस्य तात्पर्य माह— 'यजमाने'-इति। 'अस्मे' अस्मदीये 'यजमाने'। सप्तमपदपांसोः स्थाल्यां स्थापनं समन्त्रकं विधत्ते— "अथ समुल्लिख्येति[४]। हे पदपांशो! 'ते' तव 'बन्धुः' स्नेहबन्धः 'अस्मे' अस्मदीये 'यजमाने' अस्त्विति मन्त्रार्थः[५]। "सुपां सुलुक्"-इत्युभयत्र सप्तम्याः शे-भावः[६] ॥ ६ ॥

"अथाप इति[७]। परिलिखितप्रदेशे अपां निनयनं विधाय, प्रशंसति— "यत्रेत्यादिना। खननं हिंसात्मकत्वात् क्रूरीकरणम्, अपान्त्वौष्ण्यनिवारकत्वाच्छान्तिरूपत्वं प्रसिद्धम्। अतः 'शान्त्या अद्भिः' शान्तिरूपाभिरद्भिः तत् क्रौर्यं शमितवान् भवति। निनयनस्य प्रयोजनान्तरम्— "तदद्भिरिति ॥ ७ ॥

"अथ यजमानायेति। "पदं प्रयच्छतीति[८]। 'पदं' स्थालीस्थं

१— का० श्रौ० सू० ७. ६. १९ द्रष्टव्यम्।
२— तै० सं० ६. १, ३. ११। ३— वा० सं० ४. २२. २।
४— का० श्रौ० सू० ७. ६. २० द्रष्टव्यम्। ५— वा० सं० ४. २२. ३।
६— पा० सू० ७. १. ३९। ७— का० श्रौ० सू० ७. ६. २१ क।
८— का० श्रौ० सू० ७. ६. २१ ख।

पदपांशुम् । 'रै'-शब्दार्थ माह— "पशवो वै राय इति । 'त्वे'-इत्येतत्[1] सप्तम्यन्त मिति व्याचष्टे—"त्वयि पशव इत्येवैतदाहेति । अध्वर्युदत्तस्य पांशोः समन्त्रकं प्रतिग्रहं विधत्ते— "तद्यजमान इति[2] । 'मे रायः' इति[3] पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ ८ ॥

"अथाध्वर्युरात्मान मिति[4] । 'वयं वियौष्म' इति[5] पूजार्थं बहुवचनम् । वियुक्ता मा भूत्वा यौष्मेति । "यु मिश्रणामिश्रणयोः[6]"-इत्यस्य लुङि मायोगादड़भावः[7] ॥ ९ ॥

"अथ पत्न्या इति । 'प्रतिपराहरन्ति' प्रयच्छेयुरित्यर्थः । तथा च कात्यायनः— "हृत्वा पत्न्यै पदं प्रयच्छति"-इति[8] । पत्नी खलु प्रतिष्ठानिलयनरूपा । गृहाणां बहुत्वेऽपि प्रतिष्ठाया एकत्वादेक-वचनम् । गृहं यथा धान्यादिनिक्षेपस्थान मेवं पत्न्यपीत्यर्थः । स्पष्ट मन्यत् ॥ १० ॥

"तां नेष्टेति । 'तां' गृहीतपांशुपत्नीम् । 'तोतः'-इति तोक-समानार्थः । 'रायः' धनानि, 'तोतः' पुत्रः, स्वीकरोत्वित्यर्थः । यद्वा 'तोतः' त्वत्तः, त्वयि रायः सन्त्विति शेषः[9] । "अथैनां सोमक्रयण्येति । 'एनां' पत्नीं 'सोमक्रयण्या' 'सङ्ख्यापयति' 'नेष्टा' । सोमक्रयणी सेयम्, तया पत्नी मनेन मन्त्रेण दर्शयेत् । गतिबुद्ध्याद्यर्थाभावात्[10] सोमक्रयण्याः कर्मत्वाभावः । सङ्ख्यापनं प्रशंसति— "वृषा वा इति ।

१— वा० सं० ४. २२. ४ ।
२— का० श्रौ० सू० ७. ६. २२ ।
३— वा० सं ४. २२. ५ ।
४— का० श्रौ० सू० ७. ६. २३ ।
५— वा० सं० ४. २२. ६ ।
६— अदा० प० २३ धा० ।
७— पा० सू० ६. ४. ७४ ।
८— का० श्रौ० सू० ७. ६. २४ ।
९— वा० सं० ४. २२. ७ ।
१०— पा० सू० १. ४. ५२ ।

"वृषा वै सोमः"-इति सोमो निर्द्दिष्टः। कस्तस्य प्रसङ्ग इति तत्राह— "एष वा अत्रेति। 'अत्र' सोमक्रयप्रस्तावे सोमक्रयण्याः सोमसम्पत्त्यर्थत्वात्। सैव 'एषः सोमः'। सोम इति विधेयस्य पुंल्लिङ्गत्व मपेक्ष्यैष इति पुंल्लिङ्गत्वम्। अतः 'एतत्' एतेन उभयोः सम्बन्धेन उत्पादनसमर्थं 'मिथुन मेव' सम्पादितं भवति॥ ११॥

"स सङ्ख्यापयतीति। सङ्ख्यापनमन्त्रं पठति— "समख्ये देवेत्यादिना[1]। अत्र कात्यायनः— "एनां वाचयति सोमक्रयण्या च समीक्ष्यमाणां समख्य इतीति[2]। मन्त्रस्याय मर्थः। अहं 'धिया देव्या' धीर्देवी हि सोमक्रयणी प्रागुक्ता[3]। अतो वाग्रूपया सोमक्रयण्या समख्ये दृष्टा भवामीत्यर्थः। "ख्या प्रकथने" इत्यस्य[4] लङुत्तमैकवचने "अस्यतिवक्ति"-इत्यादिना[5] अङ्, कर्मणि द्रष्टव्यः; अत एवात्मनेपदम्। "दक्षिणासि यज्ञियासि"—इति प्रागुक्तत्वात्[6] दक्षिणापि सोमक्रयणी। अतः 'उरुचक्षसा' प्रभूतदर्शनया तया समख्ये। अथ प्रत्यक्षवादः। हे सोमक्रयणि! 'मे आयुः मा प्रमोषीः'। 'मा उ अहं' अह मपि 'तव' आयुः मा प्रमोषिषम्। हे 'देवि!' 'तव' 'सन्दृशि' सन्दर्शने सति 'वीरं' पुत्रं 'विदेय' लभेय। अयं मन्त्र आशीःपर इत्याह— "आशिष मेवैतदिति। 'वीर'-शब्दार्थ माह— "पुत्रो वै वीरः"-इति॥ १२॥

१— वा० सं० ४. २३। २— का० श्रौ० सू० ७. ६. २६।
३— पुरस्तात् २. ४. १६ (१३३ पृ०)।
४— अदा० प० १० ५० धा०। ५— पा० सू० ३. १. ५२।
६— वा० सं० ४. १९ मन्त्रव्याख्याने पुरस्तात् २. ४. १६ (१२२ पृ०)।

सोमक्रयण्या लक्षण मभिधातु माह— "सा या बभ्रुः पिङ्गाक्षीत्यादिना । बभ्रुः पिङ्गाक्षी सोमक्रयणी श्रेष्ठेत्यभिधातु माख्यायिका माह— "यत्र वेति । गोसहस्रदक्षिणाविभागसमये 'सहस्रं' त्रेधा 'व्यैरयेता' विभज्य प्रेरितवन्तौ । 'ताम्' अतिरिक्तां 'त्रेधा' बभ्रुरुणरोहिणीरूपेण त्रिविधां 'प्राजनयताम्' उदपादयताम् । उत्पादनप्रकारस्तैत्तिरीयकेऽपि स्पष्ट माम्नातः— "ता मप्सु प्रावेशयन्त्सोमायो देहीति सा रोहिणी पिङ्गलैकहायनी रूपं कृत्वा त्रयस्त्रिंशता च त्रिभिश्च शतैः सहोदैत्"—इत्यादिना[1] । अतः 'एतर्हि' इदानी मपि ॥ १३ ॥

त्रिविधायास्तस्या गोः मुख्यानुकल्पत्वभेदेन सोमक्रयणीत्वं प्रदर्शयितुं तद्विभाग माह— "सा येति । 'बभ्रुः' चतुर्वर्णा, पिङ्गले अक्षिणी यस्याः सा 'पिङ्गाक्षी', 'सा' सोमक्रयणार्हत्वात् 'सोमक्रयणी' । 'रोहिणी' रोहितवर्णा, सा 'वार्त्रघ्नी' वृत्रहा इन्द्रः, तद्देवत्या । इदानीं ततो 'राजा सङ्ग्रामं जित्वा' परकीयाद् राष्ट्रात् 'यां' रोहिणीम् 'उदाकुरुते' स्वीकरोति[2], सा वार्त्रघ्नीत्यर्थः । 'श्येताक्षी' कृष्णलोचना, 'सा पितृदेवत्या'। 'इदं' इदानीं 'पितृभ्यः' अर्थाय 'घ्नन्ति' ॥ १४ ॥

इत्थं विधानस्वरूप मभिधाय विनियोगप्रकार माह— "सा येति । बभ्रु-पिङ्गाक्षी सोमक्रये मुख्या । तदभावे 'अरुणा' अव्यक्तरागा । तदभावे 'रोहिणी' । सा यदि श्वेताक्षी स्यात्, तादृश्याः 'आशाम्' अपि 'नेयात्' न कुर्यात् । तत्र कात्यायनः— "सोमक्रयणी तिष्ठ-

---

१— तै० सं० ७. १. ६. २ । २— 'वशीकुरुते'—इति च-पाठः ।

त्यलक्षिताव्यङ्गाप्रवीतारज्जुबद्धा बभ्रुः पिङ्गला, पिङ्गलाभावेऽरुणा, अरुणाभावे रोहिण्यश्वेताक्षी"-इति[1] ॥ १५ ॥

सोमक्रयण्या गर्भात् प्राक् अवस्थानं सार्थवादं विधत्ते— "सा स्यादप्रवीतेति । "वी गतिप्रजननकान्त्यशनखादनेषु[2]", अत्र प्रजनन मर्थः । 'अप्रवीता' अगृहीतगर्भेत्यर्थः । 'अयातयाम्नी' अगतरसा । बहुभिरसकृदुच्यमानाया अपि वाचो गतरसत्वं प्रसिद्धम् । अतः सोमक्रयण्या वाग्रूपत्वादयातयाम्न्या भवितव्यम्[3] । अत एकहायनी-परिग्रहे गर्भरूपरसनिर्गमाभावात् वागानुगुण्यं भवति । तस्माद् अप्रवीता भवेत् । इत्थं वर्णवयोविशेष मभिधाय अङ्गवैकल्याभाव माह— "अवण्डाकूटेति । 'वण्डा' वर्द्धिष्णुः, 'अवण्डा' तद्विपरीता भवेत् । एव मुत्तरत्रापि । 'कूटा' एकशृङ्गी, 'काणा' एकाक्षी, 'कर्णा' छिन्नकर्णा, 'लक्षिता' तप्तायःशलाकया विहिता, 'सप्त शफा' एकस्मिन् पादे एकेन शफेन हीना; उक्तदोषवर्जिता । 'एकरूपा' उक्तदोषवर्जितत्व मेवैकरूप्यम्, सम्पूर्णावयवेत्यर्थः[4] ॥१६॥ ४ [३. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

१—का० श्रौ० सू० ७. ६. १४ द्रष्टव्यम् । २— अदा० प० ३८ धा० ।
३— "वाग् वा एषा सोमक्रयणी"–इति तै० सं० ६. १. ७. ८ ।
४— तैत्तिरीयेऽप्येव मेव ६. १. ७. १६—१९ द्रष्टव्यम् ।

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम्)

पदं समुप्य पाणी ऽअवनेनिक्ते। तद्यत्पाणी ऽअवनेनिक्ते वज्रो वा ऽआज्यं रेतः सोमो नेद्वज्रेणाज्येन रेतः सोमं हिनसानीति तस्मात् पाणी ऽअवनेनिक्ते ॥ १ ॥

अथास्यां हिरण्यं बध्नीते। द्वयं वा ऽइदं न तृतीय मस्ति सत्यञ्चैवानृतं च सत्य मेव देवा अनृतं मनुष्या अग्निरेतसं वै हिरण्यं सत्येनांशूनुपस्पृशानि सत्येन सोमं पराहणानीति तस्माद्वा ऽअस्यां हिरण्यं बध्नीते ॥ २ ॥

अथ सम्प्रेष्यति। सोमोपनहन माहर सोमपर्य्याणहन माहरोष्णीष माहरेति स यदेव शोभनं तत्सोमोपनहनं स्याद्वासो ह्यस्यैतद् भवति शोभनं ह्येतस्य* वासः स यो हैनं शोभनेनोपचरति शोभते हाथ य आह यदेव किञ्चेति यद्वैव किञ्च भवति तस्माद्यदेव शोभनं तत्सोमोपनहनं स्याद्यदेव किञ्च सोमपर्य्याणहनम् ॥ ३ ॥

यद्युष्णीषं विन्देत्। उष्णीषः स्याद् यद्युष्णीषं न†

---

* 'ह्येतस्य'—इति ग, घ। † 'न'—इति ग, घ।

विन्देत्सोमपर्य्याणहनस्यैव द्व्यङ्गुलं वा* त्र्यङ्गुलं वावक्षन्ते-दुष्णीषभाजन मध्वर्युर्वा यजमानो वा सोमोपनहन† मादत्ते य एव कृश्च सोमपर्य्याणहनम् ॥ ४ ॥

अथाग्रेण राजानं विचिन्वन्ति। तदुदकुम्भ उपनिहितो भवति तद् ब्राह्मण उपास्ते तदभ्यायन्ति प्राञ्चः ॥ ५ ॥

तदायत्सु वाचयति। एष ते गायत्रो भाग इति मे सोमाय ब्रूतादेष ते त्रैष्टुभो भाग इति मे सोमाय ब्रूतादेष ते जागतो भाग इति मे सोमाय ब्रूताच्छन्दोनामानाꣳ‡ साम्राज्यं गच्छेति मे सोमाय ब्रूतादित्येकं वा ऽएष क्रीयमाणोऽभिक्रीयते छन्दसा मेव राज्याय छन्दसाꣳ साम्राज्याय घ्नन्ति वा ऽएन मेतद् यदभिषुण्वन्ति त मेतदाह छन्दसा मेव त्वा राज्याय क्रीणामि छन्दसाꣳ साम्राज्याय न बधायेत्यथेत्य प्राङुपविशति§ ॥ ६ ॥

सोऽभिमृशति। अस्माकोऽसीति स्व इव ह्यस्यैतद् भवति यदागतस्तस्मादाहास्माकोऽसीति शुक्रस्ते ग्रह्य‖ इति शुक्रꣳ ह्यस्माद् ग्रहं ग्रहीष्यन् भवति विचितस्त्वा विचिन्वन्त्विति सर्व्वत्वायैतदाह ॥ ७ ॥

---

* 'वा'—इति वेबर-दृष्टः। † 'सोमोपनह'—इति ग, घ।

‡ 'ब्रूताच्छन्दोमानाꣳ'—इति सा०-सम्मत इति डा० वेबरः।

§ 'प्राङुपविश्यति'—इति ग, घ। ‖ 'गृह्य'—इति क, सा०-सम्मतश्च।

अथ हैके। तृणं वा काष्ठं वा विस्वा*पास्यन्ति तदु तथा न कुर्यात् क्षत्रं वै सोमो विडन्या ओषधयोऽन्नं वै क्षत्रियस्य विट् स यथा ग्रसित मनुहायाच्छिद्य परास्ये-देवं तत् तस्मादभ्येव मृशेद्विचितस्त्वा विचिन्वन्त्विति तद्य एवास्य विचेतारस्त एनं विचिन्वन्ति ॥ ८ ॥

अथ व्यासः। द्विगुणं वा चतुर्गुणं वा प्राग्दशं वोदग्दशं वोपस्तृणाति तद्राजानं मिमीते स यद्राजानं मिमीते तस्मान्मात्रा मनुष्येषु मात्रो† यो चाप्यन्या-मात्रा ॥ ९ ॥

सावित्र्या मिमीते। सविता वै देवानां प्रसविता तथो हास्मा एष सवितृप्रसूत एव क्रयाय भवति ॥१०॥

अतिच्छन्दसा मिमीते। एषा वै सर्व्वाणि छन्दाꣳसि यदतिच्छन्दास्तथो हास्यैष सर्वैरेव छन्दोभिर्म्मितो भवति तस्मादतिच्छन्दसा मिमीते ॥ ११ ॥

स मिमीते। अभि त्यं देवꣳ सवितार मोण्योः कवि-क्रतु मर्च्चामि सत्यसवꣳ रत्नधा मभि प्रिय मतिं कविम्‡।

---

* 'भित्त्वा'–इति सा०–सम्मतः।

† 'पात्रो'–इति क, ख ; सायणसम्मतोऽयं पाठ इति डा० वेबरस्य।

‡ 'कवि''–इत्यनुस्वारान्तः पाठः क-ख-पुस्तकयोः, डा०–वेबर्-दृष्टश्च।

ऊर्द्ध्वा यस्यामतिर्भा ऽअदिद्युतत्सवीमनि हिरण्यपाणिरमिमीत सुक्रतुः कृपा स्वरिति ॥ १२ ॥

एतया सर्व्वाभिः । एतया चतसृभिरेतया तिसृभिरेतया द्वाभ्या मेतयैकयैतयैवैकयैतया द्वाभ्या मेतया तिसृभिरेतया चतसृभिरेतया सर्व्वाभिः समस्याञ्जलिनाध्यावपति ॥ १३ ॥

स वा ऽउदाचं न्याचं मिमीते । स यदुदाचं न्याचं मिमीत ऽइमा एवैतदङ्गुलीर्न्नानाजानाः करोति तस्मादिमा नाना जायन्तेऽथ यत्सह सर्व्वाभिर्म्मिमीते* सꣳश्लिष्टा इव हैवेमा जायेरंस्तस्माद्वा ऽउदाचं न्याचं मिमीते ॥ १४ ॥

यद्वेवोदाचं न्याचं मिमीते । इमा एवैतन्नानावीर्य्याः करोति तस्मादिमा नानावीर्य्यास्तस्माद्वा ऽउदाचं न्याचं मिमीते ॥ १५ ॥

यद्वेवोदाचं न्याचं मिमीते । व्विराज मेवैतदर्व्वाचीञ्च पराचीञ्च युनक्ति पराच्युह देवेभ्यो यज्ञं व्वहत्यर्व्वाची मनुष्यानवति तस्माद्वा ऽउदाचं न्याचं मिमीते ॥ १६ ॥

अथ यद्दशकृत्वो मिमीते । दशाक्षरा वै व्विराड् वैराजः सोमस्तस्माद्दशकृत्वो मिमीते ॥ १७ ॥

---

* '०र्म्मिमीत'-इति च डा०-वेबर्-दृष्टः पाठः ।

अथ सोमोपनहनस्य। समुत्पार्य्यान्तानुष्णीषेण विग्रथ्नाति प्रजाभ्यस्त्वेति प्रजाभ्यो ह्येनं क्रीणाति स यद्देवेदꣳ शिरश्चाꣳसौ चान्तरोपेनित मिव तद्देवास्यैतत् करोति ॥ १८ ॥

अथ मध्येऽङ्गुल्याकाशं करोति। प्रजास्त्वानुप्राणन्त्विति त मुयतीव वा ऽएन मेतत् समायच्छन्नप्राण मिव करोति तस्यैतदत एव मध्यतः प्राण मुत्सृजति तं ततः प्राणन्तं प्रजा अनुप्राणन्ति तस्मादाह प्रजास्त्वानुप्राणन्त्विन्ति तꣳ सोमविक्रयिणे प्रयच्छत्यथातः पणनस्यैव* ॥ १९ ॥ ५ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [३. २.] ॥

प्रासङ्गिक मभिधायेदानी मध्वर्योः पात्रे पांसुप्रक्षेपानन्तरं हस्तप्रक्षालनं विधत्ते– "पदं समुप्येति[१]। अवनेजन मुदकेन शोधनम्। उक्तावनेजनं सोमहननपरिहारत्वेन प्रशंसति– "तद्यत् पाणी इति। "हतं वै देवा वज्रं कृत्वा सोम मघ्नन्"–इति श्रुतेः[२] आज्यस्य वज्रत्वम्। सोमस्य यागसाधनद्वारेण सर्वौषधीयत्वेनान्ना-

---

* 'पणनस्यैव'–इति ग, घ।

१– का० श्रौ० सू० ७. ६. २७ क।

२– तै० सं० ६. २. २. ७। इहाप्युत्तरत्र ४. ४. ६ द्रष्टव्यम्।

द्यात्मकतया च सर्वजगदुत्पादकत्वात् रेतस्त्वम्। एतस्य हिंसानर्ह-त्वाद्, यजनीयाज्यस्य सोमघातकत्वात्, सोमहतिपरिहारायावनेजनं कर्त्तव्य मिति स्तुतिः ॥ १ ॥

अध्वर्योः स्वाङ्गुल्यां हिरण्यबन्धनं विधाय प्रशंसति— "अथास्या मिति[1]। 'अस्याम्'-इत्यनामिकाङ्गुल्या मभिनयेन प्रदर्शनम्। हिरण्यस्य देवसम्बन्धद्वारा सत्यत्वाभिधानाय सत्यानृतद्वैविध्याभिधा-नम्। उक्तं हिरण्यस्याग्निरेतस्त्वम्[2]। उक्तप्रकारेण हिरण्यस्य सत्यत्वात् तेन 'अंशूनुपस्पृशानि' अभिषवाप्यायनादिषु। तेन 'सोमं' 'पराह-णानि' व्यापारयाणि। उपस्पर्शाद्युपयोगाय हिरण्यं धारयेदित्यर्थः। पाणेर्हिरण्यबन्धनस्य कालविकल्पं कात्यायनो दर्शयति— "हिरण्यं बध्नीतेऽनामिकाया माप्यायनाभिषवांऽस्वदाभ्येषु वा[3]"-इति[4] ॥ २ ॥

सोमार्थं मध्वर्योः सम्प्रेषं दर्शयति— "अथ सम्प्रेष्यतीति[5]। सोम उपनह्यते येन तत् 'सोमोपनहनं' सोमबन्धनवस्त्रम्। 'सोम-पर्याणहनम्' शकटेन सह सोमस्य परितो बन्धनवासः। 'उष्णीषं' सोमोपनहने स्थापितस्य सोमस्य बन्धनार्थं वासः। 'यद्' वस्त्रं 'शोभनं' बहुमूल्यम्, तत् 'एव' सोमोपनहनं कर्त्तव्यम्। तथा च कात्यायनः— "शोभनं सोमोपनहन मिति[6]। आपस्तम्बस्तु क्षौमं कर्त्तव्य मित्याह— "क्षौमं वासो द्विगुणं त्रिगुणं वा"—इत्यादिना[7]।

१— का० श्रौ० सू० ७. ६. २७ ख। २— पुरस्तात् १२० पृ० १४ पं०।
३— 'च'-इति जर्मन्-मुद्रितपाठः। ४— का० श्रौ० सू० ७. ६. २८।
५— का० श्रौ० सू० ७. ७. १। ६— का० श्रौ० सू० ७. ७. ३।
७— आप० श्रौ० सू० १०. १४. ७।

शोभनत्वे उपपत्ति माह— "वासो ह्यस्यैतद् भवतीति। सोमस्याच्छादनार्थत्वाच्छोभनेन भवितव्यम्। अतस्तेनोपचरन्नपि शोभनवस्त्रादिना स्वयं शोभते। विपर्यये चेप माह— "अथ य आहेति। यत् किञ्चिद् वासोऽत्र सोमाय नयेति[1] ब्रुवन्, स्वयं यत् किञ्चिद् भवति, लोकैरविदिताभासो[2] भवतीत्यर्थः। सोमपर्याणहने नायं नियम इत्याह— "यदेव किञ्चेति ॥ ३ ॥

उष्णीषस्थाने विकल्प माह— "यद्युष्णीषं विन्देदिति[3]। उष्णीषस्य स्वीकारः कर्त्तव्य इति शेषः। कर्त्तितवस्त्रांशः 'उष्णीषभाजनम्' उष्णीषस्थाने भवतीत्यर्थः। आनीतानां मध्ये सोमक्रयस्थानं प्रति सोमोपनहनस्यादान मध्वर्युयजमानयोरन्यतरेण कर्त्तव्य मित्याह— "अध्वर्युर्वेति[4]। सोमपर्याणहनस्यादाने तु न नियमः[5] ॥ ४ ॥

"अथाग्रेणेति। 'अग्रेण' प्राचीनवंशस्य पुरोदेशे, उपरवप्रदेशे इत्यर्थः। 'विचिन्वन्ति' साधयन्ति, अनुपादेयांश मपनयन्ति। 'तत्' तच क्रयप्रदेशे निहितोदककुम्भस्य समीपे 'ब्राह्मणः' सोमविक्रयी निवसेत्, 'तत्' स्थानं प्रत्यभिगच्छन्ति[6]। 'प्राञ्चः' सोमक्रयप्रदेशाभिमुखाः ॥ ५ ॥

१— 'वासोमात्र मानयेति'—इति क।

२— '०रविदितप्रभासो'—इति, '०रविदित आभासो'—इति च, क।

३— का० श्रौ० सू० ७. ७. ४।

४— का० श्रौ० सू० ७. ७. ५।

५— अत एव सूचितं कात्यायनेन 'अन्य इतरे'—इति (७. ७. ६.)।

६— का० श्रौ० सू० ७. ७. ७।

"तदायत्त्विति । 'आयत्तु' ऋत्विग्यजमानेषु क्रयदेशं समागच्छत्सु अध्वर्युर्यजमानम् "एष ते"— 'इति[1]' अमुं 'वाचयति' वाचयेत् । अथ मर्थः । हे सोम! 'ते' तव भागः' 'गायत्रः' प्रातस्सवने गायत्र्या सम्बन्धी भवति। अतो गायत्र्यादिदेवताप्रीत्यर्थ एव तव क्रयो न वधार्थ इत्यभिप्रायः। 'इति' एवं रूपं सोमस्तुत्यात्मकं 'मे' वचनं 'सोमाय[2]' 'ब्रूतात्' हे अध्वर्यो! ब्रूहि। एव मुत्तरयोरपि द्रष्टव्यम्। "गायत्रं प्रातस्सवनं"-"त्रैष्टुभं माध्यन्दिनं सवनम्"-इत्यादिश्रुत्या[3] प्रातस्सवनादीनां गायत्राद्यभिमानात्तत्सवनार्हाणां गायत्रादिसम्बन्धः। 'छन्दोमाः' चतुर्विंशश्चतुश्चत्वारिंशाष्टचत्वारिंशाः, तेषां 'छन्दोमानां' 'साम्राज्यं गच्छ'। स्तोमगतचतुर्विंशत्यादिसङ्ख्यासाम्याद् गायत्रादयः 'छन्दोमाः[4]', तेषां साम्राज्यप्राप्तिर्नाम सवनत्रयप्राप्तिरेव; "गायत्रं प्रातस्सवनम्"-इत्यादिश्रुतेः[5] । शिष्टं पूर्ववत् ॥

एतत् प्रशंसति— "एकं वा एष इति । 'एषः' 'क्रीयमाणः' क्रयेण सम्पाद्यमानः सोमः 'एकं वै' एकं खलु प्रयोजनम् 'अभि'

१— वा० सं० ४. २४. १ ।

२— 'स्तुत्यात्मक मेव वचनं मे सोमाय'-इति क ।

३— तै० सं० २. २. ९. ५ । का० ब्रा० ५. १६. १ । ऐ० ब्रा० ६. १. २ ।

४— 'छन्दोभिर्गायत्रीत्रिष्टुब्जगतीभिरक्षरसङ्ख्याद्वारेण उपमीयन्ते इति चतुर्विंशादयस्त्रयश्छन्दोमाः'-इत्यादिः सायनग्रन्थो द्रष्टव्यः (ऐ० ब्रा० ५. ३. १.) । तदेवं चतुर्विंशचतुश्चत्वारिंशाष्टाचत्वारिंशाख्यास्त्रयः स्तोमाश्छन्दोमा ज्ञेयाः । तेषाञ्च विधायकवचनानि सामब्राह्मणे समाम्नातानि (३. ८. ९-११, १२, १३.) ।

५— तृतीया टीप्पणी द्रष्टव्या ।

लब्ध्य 'क्रीयते' विक्रीयते, अभिषवादिना रसात्मना संस्क्रियते। किं तदेक मिति, तदुच्यते— 'छन्दसां राज्याय' तत्प्राप्तये। न केवलाय राज्याय, किन्तु 'साम्राज्याय'। प्रोत्साहनस्यार्थवत्तायै बाधप्रसक्तिं दर्शयति— "घ्नन्ति वेति। वस्तुत एवं सत्यपि सोम-भीत्यपगमाय 'तं' सोमं प्रति 'एतत्' छन्दसां साम्राज्य मिति वाक्यम् 'आह'। कि मिति 'छन्दसा मेव राज्याय त्वा क्रीणामि' इत्याह, 'न बधायेति'। "अथेत्यादि। 'अथ' सोमम् 'एत्य' 'प्राङ्' प्राङ्मुखः 'उपविशति'[१] ॥ ६ ॥

"सोऽभिमृशतीति[२]। "आस्माकोऽसि" —इत्यादिना[३] सोम मभिमृशेत्। हे सोम! त्वम् 'आस्माकोऽसि' अस्माकं सम्बन्ध्यसि। "तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ"—इत्यण्[४], तत्सन्नियोगेनास्माका-देशश्च। 'एतत्' एतेन पाठेन 'स्व इव' य एव 'भवति', 'शुक्रः' शुक्राख्यः, 'ते' 'गृह्यः' ग्रहीतव्यः। "प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः"-इति[५] अनुपसृष्टादपि ग्रहेश्छान्दसः क्यप्, ग्राह्य इत्यर्थः। "अमात्योऽसि शुक्रस्ते ग्रहः"-इति तैत्तिरीयकम्[६]। 'विचितः' विचयनस्य शोध-नस्य कर्त्तारः 'ते' त्वां 'विचिन्वन्तु' शोधयन्तु[७]। विचिन्वद्भिरेव विवेके सति वैगुण्यासम्भवात् सर्वत्वं कार्त्स्न्यं भवति ॥ ७ ॥

विवेचने विषये पक्षान्तर मुपन्यस्य निराचष्टे— "अत्र हैक

१— का० श्रौ० सू० ७. ७. ९ क। २— का० श्रौ० सू० ७. ७. ९ ख।
३— वा० सं० ४. २४. २। ४— पा० सू० ४. ३. २।
५— पा० सू० ३. १. ११८। ६— तै० सं० १. २. ६. १।
७— का० श्रौ० सू० ७. ७. १०।

इति[1]। 'अत्र' सोमविवेचनविषये सोममध्यगतं 'तृणं वा काष्ठं वा' 'भित्त्वा' सोमसकाशाद् भेदं कृत्वा बहिः प्रक्षिपन्ति। अत्र चैकं दोष माह—"क्षत्रं वै सोमः इति। सोमस्य क्षत्रत्वं श्रूयते—"यान्येतानि देवत्रा क्षत्राणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः"—इत्यादिना[2]। इयं प्रसिद्धिः "क्षत्रं वै"-इति 'वै'-शब्देन द्योत्यते। 'ग्रसितं' ग्रस्तम्, भुञ्जितम्[3] 'अनुहाय' गृहीत्वा, 'आच्छिद्य' पृथक्-कृत्य 'परास्येत्' बहिः प्रक्षिपेत्। यस्मात् सोमान्तर्गतं तृणादिकं सोमस्यान्नम्, 'तस्मात्' स्वय मविवेचयन् यजमानोऽभ्यवमर्श मेव कुर्यात्; शोधनार्थन्तु 'विचिन्व-न्त्विति' पठेत्। अत्र सूत्रम्—"प्राङुपविश्यास्माकोऽसीति सोम मालभते न विचिनोत्यतस्तृणकाष्ठापासन मेके"-इति[4] ॥ ८ ॥

"अथ वास इत्यादि। 'वासः' सोमोपहननार्थं दशावस्त्रम्। 'प्राग्दशं वा, उदग्दशं वा' प्रागग्र मुदगग्रं वेत्यर्थः[5]। आस्तृते वाससि सोमोन्मानं विधत्ते—"तद्राजानं मिमीते"-इति[6]। 'तत्' तत्र वाससि। 'तस्मात्' सोमोन्मानात् हेतोः 'मनुष्येषु' 'मात्रा' षष्ठवत्यङ्गुल्यादिरूपा, इदानीं वर्त्तत इत्यर्थः। मात्रा यैवात्र सोमे, सा मनुष्येषु; सोमस्याखिलजगत्कारणत्वात्। न केवलं मनुष्यगतैव; अपि तु 'यो चापि' यैव खलु 'अन्या' पशुमृगवृक्षादिगता, सापि सोममात्रात्मिकैव ॥ ९ ॥

१— का० श्रौ० सू० ७. ७. ११।

२— उपरिष्टाद् (१४. ४. २. १३.) द्रष्टव्यम्।

३— 'भुजितम्'-इति क।

४— का० श्रौ० सू० ७. ७. ९-११।

५— का० श्रौ० सू० ७. ७. १२।

६—का० श्रौ० सू० ७. ७. १३।

विधीयमानोन्मानमन्त्रं देवताद्वारा प्रशंसति— "सावित्र्या मिमीत इति। 'देवानां' मध्ये 'सविता' सर्वकर्मविषयानुज्ञाप्रदः ॥ १० ॥

मन्त्रगतं छन्दः प्रशंसति— "अतिच्छन्दसेति। अष्टिरतिशक्करी वास्य छन्दः, अतोऽतिच्छन्दस्त्वम्। एतस्मिन् छन्दसि चतुर्णां चतुर्णा मक्षराणां परित्यागेनाधस्तनानां छन्दसा मुत्पत्तेः सर्वच्छन्दस्त्वम् ॥ ११ ॥

इदानीं मन्त्रं विधत्ते— "स मिमीतेऽभित्यं देव मिति[1]। मन्त्रस्याय मर्थः। 'त्यं' तं 'सवितारं' 'देवम्' 'अभ्यर्चामि' इति सम्बन्धः। कीदृशम्? 'ओण्योः' अविन्योः, द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्त्तमान मित्यर्थः। 'कविक्रतुं' क्रान्तकर्माणम्, 'सत्यसवं' सत्यानुज्ञम्, 'रत्नधां' रमणीयानां फलानां धारकम्, 'अभि' अभितः 'प्रियम्', 'मतिं' मननवन्तम्, 'कविं' क्रान्तप्रज्ञम्। 'यस्य' सवितुः 'अमतिः' अन्येषा मविषया मतिः, 'भाः' च; अथवा अमतिविशेषणम्, भासमाना सा 'ऊर्द्ध्वा' 'अदिद्युतत्' द्योतते। किमर्थम्? 'सवीमनि' प्रसवे निमित्तभूते सति, अनुज्ञार्थ मित्यर्थः। स तादृशः 'स्वरणः' शोभनगमन आदित्यः 'कृपा' कृपया 'हिरण्यपाणिः' सन् 'अमिमीत' मिमीते, सोमोन्मानं करोति, करोतित्यर्थः[2] ॥ १२ ॥

दशकृत्व उन्मानेऽप्यय मेव मन्त्र इत्यादिशन्मानप्रकारं दर्शयति—

१— वा० सं० ४. २५. १। २— निरु० ६. ३. ३ द्रष्टव्यम्।

"एतया सर्वाभिरिति[1]। 'एतया' "अभि त्यं देवम्"— इत्यनयैव 'सर्वाभिः' अङ्गुलीभिः पञ्चभिः मिमीते। 'एतया' एव 'चतसृभिः' अप्यङ्गुलीभिः मिमीते। एव मवरोहक्रमेणैकैकाङ्गुल्युत्सर्गेण पञ्चवारं मीत्वा पुनरारोहणक्रमेणैकैकाङ्गुलिसंयोजनेन पुनरेतयैवर्चा पञ्चवारं मिमीते। एवं दशवार मुन्माय, अनन्तरं पाणिद्वयं 'समस्य' अञ्जलिं कृत्वा, तेनैकवार मभिमितस्य सोमस्योपरि 'आवपति'। शिष्टं सर्वं प्रक्षिपेत्। अत्र सूत्रम्— "सर्वाभिः प्रथम मङ्गुष्ठप्रभृति चैकोत्सर्गं द्विः कनिष्ठिकयैकोपचयश्चाञ्जलिना दशम मन्यद्वाध्यावपश्रुतेः"-इति[2]। मानस्य दशसङ्ख्यया स्तूयमानत्वादाधिक्ये सति दशसङ्ख्याविरोधात् सूत्रकारेणाञ्जलिना दशम मन्यद्वेति विकल्पितम् ॥ १३ ॥

अङ्गुलीनां क्रमेणोत्सर्गे संयोजने च कृते योऽर्थसिद्धो मानविषयः समञ्चनप्रसारणभावः, त मनूद्य बहुधा प्रशंसति— "स वा उदाचं न्याच मित्यादिना। 'उदाचं न्याचम्' अङ्गुलीः समच्य प्रसार्य चेत्यर्थः। 'तत्' तेनोक्तप्रकारमानेन 'अङ्गुलीः' 'नानाजानाः' पृथक्-पृथक्-जन्मवत्यः 'करोति'; कर्मफलभोगार्थत्वात् सृष्टेः। व्यतिरेके दोष माह— "अथ यत् सहेति। 'सर्वाभि.' संहताभिरङ्गुलीभिः दशवार मपि मानं यदि कुर्यात्, तथा सति 'संश्लिष्टाः' परस्परसंहता एवाङ्गुलयो 'जायेरन्' ॥ १४ ॥

"यद्वेवोदाच मिति। उक्तरीत्या मानेन तु 'नानावीर्याः' पृथक्-पृथक्-कार्यसमर्थाः 'करोति' ॥ १५ ॥

१— का० श्रौ० सू० ७. ७. १४। २—का० श्रौ० सू० ७. ७. १४-१६।

"यद्देवेति । "विराज मेवैतदर्वाचीं च पराचीं च युनक्तीति । 'एतत्' एतेन अर्वाक्-पराग्-गतेन विराट्छन्दोदेवता मेव सङ्ख्याद्वारा अर्वाक् च पराक् च सोमे योजितवान् भवत्यध्वर्युः । सा सोमयुक्ता विराट् । "पराच्यहेति । 'अह'-इति विनिग्रहार्थो निपातः[१] । 'पराची' पराग्भूता ऊर्द्ध्वमुखी सती, उदञ्चनसामर्थ्येन 'यज्ञं' सोमरसं 'देवेभ्यः' 'वहति'; तथैव 'अर्वाची' अवाङ्मुखी सती, समञ्चनसामर्थ्येन 'मनुष्यान्' ऋत्विगादीन् 'अवति' ॥ १६ ॥

मानगतसङ्ख्यां प्रशंसति— "अथ यद् दशकृत्व इति । विराजो दशाचरत्वं प्रसिद्धम् । सोमोऽपि दशसङ्ख्याकैर्द्रव्यैः क्रीयमाणत्वेन सङ्ख्याद्वारा विराट्सम्बन्धाद् 'वैराजः' ॥ १७ ॥

"अथ सोमोपनहनस्येत्यादि । 'अन्तान् समुत्पार्य' अधःप्रसारितस्य वस्त्रस्य पर्यन्तप्रदेशान् एकत्र (उच्चं[२]) सङ्गृह्य 'उष्णीषेण' ग्रन्थिं कुर्यात्[३] । तत्र मन्त्रः— "प्रजाभ्यस्त्वेति[४] । 'प्रजाभ्यः' सदस्येभ्य ऋत्विग्भ्यः । उष्णीषेण ग्रथनं प्रशंसति— "स यदेवेद मिति । शिरस अंसयोश्चान्तरालप्रदेशो यथा विलग्न इव वर्त्तते, एवं ग्रन्थिकरणेन[५] कृतवान् भवति ॥ १८ ॥

ग्रन्थिमध्ये सुषिरं समन्त्रकं विधत्ते— "अथ मध्येऽङ्गुल्येति । 'मध्ये' सोमग्रन्थिमध्ये। सुषिरप्रदानेन 'प्राणन्तं' 'तं' त्वां सर्वाः 'प्रजाः' अपि 'अनु प्राणन्तु' 'इति' । 'समायच्छन्' अन्तान् सङ्गृह्णन् 'तम्'

१— निरु० १. २. ४ द्रष्टव्यम् । २— एषोऽधिकपाठः क-पुस्तकमात्रे ।
३— का० श्रौ० सू० ७. ७. २० । ४— वा० सं० ४. २५. २ ।
५— 'ग्रन्थीकरणेन'-इति ङ, च ।

'अयतीव' ग्लापयतीव 'अप्राणं' सोमं प्राणरहितम् 'इव' करोति[१], अतएव उपद्रवसम्भवाद्धेतोः तत्परिहाराय देहमध्ये उच्छ्वासरूपं 'प्राणम्' उद्गमयति। 'तस्मात्' प्रजाभ्स्त्वेति[२] मन्त्रं पठेत्। 'तं' सोमोपनहनवस्त्रे बद्धं सोमं 'सोमविक्रयिणे प्रयच्छति'[३]। अथातः पणनस्यैव', विधिरुच्यत इति शेषः ॥ १९ ॥ ५ [३. २.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे तृतीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम्)

स वै राजानं पणते। स यद्राजानं पणते तस्मादिदꣳ सर्वं पण्यꣳ स आह सोमविक्रयिन् क्रय्यस्ते सोमो राजा३ऽइति क्रय्य इत्याह सोमविक्रयी तं वै ते क्रीणानीति क्रीणीहीत्याह सोमविक्रयी कलया ते क्रीणानीति भूयो वा ऽअतः सोमो राजार्हतीत्याह सोम-

---

१— का० श्रौ० सू० ७. ७. २१। २— वा० सं० ४. २५. ३।

३— का० श्रौ० सू० ७. ७. २२।

विक्रयी भूय एवातः सोमो राजार्हति महांस्त्वेव गोर्महिमेत्यध्वर्युः* ॥ १ ॥

गोवैं प्रतिधुक्† । तस्यै शृतं तस्यै शरस्तस्यै दधि तस्यै मस्तु तस्या ऽआतञ्चनं तस्यै नवनीतं तस्यै घृतं तस्या ऽआमिक्षा तस्यै वाजिनम्‡ ॥ २ ॥

शफेन ते क्रीणानीति । भूयो वा ऽअतः सोमो राजार्हतीत्याह सोमविक्रयी भूय एवातः सोमो राजार्हति महांस्त्वेव गोर्महिमेत्यध्वर्युरेतान्येव दश वीर्याण्युदाख्यायाह पदा तेऽर्द्धेन ते गवा ते क्रीणानीति क्रीतः सोमो राजेत्याह सोमविक्रयी वयांऽसि प्रब्रूहीति ॥ ३ ॥

स ऽआह । चन्द्रं ते वस्त्रं ते छागा ते धेनुस्ते मिथुनौ ते गावौ तिस्रस्तेऽन्या इति स यदर्वाक् पणन्ते परः सम्पादयन्ति तस्मादिदंऽ सर्वत्सर्वं पण्य मर्वाक् पणन्ते परः सम्पादयन्त्यथ यदध्वर्युरेव गोर्वीर्याण्युदाचष्टे न सोमस्य सोमविक्रयी महितो वै सोमो देवो हि सोमो ऽथैतदध्वर्युर्गां महयति तस्यै पश्यन्वीर्याणि

---

* '०ध्वर्युः'—इति ग, घ ।		† 'प्रतिधक्'—इति ग, घ ।

‡ 'वाजिनं'—इति क, 'वाजिनऽ'—इति ग, घ ।

क्रीणादिति तस्मादध्वर्युरेव गोर्व्वीर्य्याण्युदाचष्टे न सोमस्य सोमविक्रयी* ॥ ४ ॥

अथ यत्पञ्चकृत्वः पणते। संवत्सरसम्मितो वै यज्ञः पञ्च वा ऽऋतवः संवत्सरस्य तं पञ्चभिराप्नोति तस्मात् पञ्चकृत्वः पणते ॥ ५ ॥

अथ हिरण्ये व्वाचयति। शुक्रं त्वा शुक्रेण क्रीणामीति शुक्रꣳ ह्येतच्छुक्रेण क्रीणाति यत् सोमꣳ हिरण्येन चन्द्रं चन्द्रेणेति चन्द्रꣳ ह्येतचन्द्रेण क्रीणाति यत् सोमꣳ हिरण्येनामृत ममृतेनेत्यमृतꣳ ह्येतदमृतेन क्रीणाति यत्सोमꣳ हिरण्येन ॥ ६ ॥

अथ सोमविक्रयिण मभिप्रकम्पयति। सगमे ते गोरिति यजमाने ते गौरित्येवैतदाह तद्यजमान मभ्याहृत्य न्यस्यत्यस्मे ते चन्द्राणीति स आत्मन्नेव व्वीर्य्यं धत्ते शरीर मेव सोमविक्रयी हरते तत् ततः सोमविक्रय्यादत्ते ॥ ७ ॥

अथाजायां प्रतीचीनमुख्यां वाचयति। तपसस्तनूरसीति तपसो ह वा ऽएषा प्रजापतेः सम्भूता यदजा तस्मादाह तपसस्तनूरसीति प्रजापतेर्व्वर्ण इति सा यत् त्रिः संवत्सरस्य व्विजायते तेन प्रजापतेर्व्वर्णः परमेण

---

* 'सोमविक्रयी'—इति ग, घ।

पशुना श्रीयस ऽइति सा यत् त्रिः संवत्सरस्य व्विजायते तेन परमः पशुः सहस्रपोषं पुषेय मित्याशिष मेवैतदा-शास्ते भूमा वै सहस्रं भूमानं गच्छानीत्येवैतदाह ॥ ८ ॥

स वा ऽअनेनैवाजां प्रयच्छति। अनेन राजान मादत्त ऽआजा ह वै नामैषा यदजैतया ह्येन मन्तत आजति* ता मेतत् परोक्ष मजेत्याचक्षते ॥ ९ ॥

अथ राजान मादत्ते। मित्रो न एहि सुमित्रध इति शिवो नः शान्त एहीत्येवैतदाह तं यजमानस्य दक्षिण ऽऊरौ प्रत्युह्य वासो निदधातीन्द्रस्योरु माविश दक्षिण मित्येष वा ऽअत्रेन्द्रो भवति यद्यजमानस्तस्मादाहेन्द्र-स्योरु माविश दक्षिण मित्युशन्नुशन्त मिति प्रियः प्रिय-मित्येवैतदाह स्योनः स्योन मिति शिवः शिव मित्येवै-तदाह ॥ १० ॥

अथ सोमक्रयणाननुदिशति। स्वान भ्राजाङ्घारे-बम्भारे हस्त सुहस्त कृशानवेते वः सोमक्रयणा-स्तान्रक्षध्वं मा वो दभन्निति† धिष्ण्यानां वा ऽएते भाजनेनैतानि वै धिष्ण्यानां नामानि तान्येवैभ्य एत-दन्वदिक्षत् ॥ ११ ॥

---

* 'आजत्'-इति सा०-सम्मतः।

† 'मा दभन्निति'-इति सा०-सम्मत इति डा० वेबरः।

अथाग्रापोर्णुते। गर्भो वा ऽएष भवति यो दीक्षते प्रावृता वै गर्भा उल्बेनेव जरायुणेव त मग्राजीजनत तस्मादपोर्णुत ऽएष वा ऽअत्र गर्भो भवति तस्मात् परिवृतो भवति परिवृता इव हि गर्भा उल्बेनेव जरायुणेव ॥ १२ ॥

अथ वाचयति। परि माग्ने दुश्चरिताद्वाधस्वा मा सुचरिते भजेत्यासीनं वा ऽएन मेष आगच्छति स आगत ऽउत्तिष्ठति तन्मिथ्याकरोति व्रतं प्रमीणाति तस्यो हैषा प्रायश्चित्तिस्तथो हास्यैतन्न मिथ्याकृतं भवति न व्रतं प्रमीणाति तस्मादाह परि माग्ने दुश्चरिताद् बाधस्वा मा सुचरिते भजेति* ॥ १३ ॥

अथ राजान मादायोत्तिष्ठति। उदायुषा स्वायुषो-दस्था ममृतां३॥† ऽअन्वित्यमृतं वा ऽएषोऽनूत्तिष्ठति यः सोमं क्रीतं तस्मादाहोदायुषा स्वायुषोदस्था ममृतां३॥‡ ऽअन्वितिं§ ॥ १४ ॥

अथ राजान मादायारोहण मभिप्रैति। प्रति पन्था मपद्महि स्वस्ति गा मनेहसम्। येन विश्वाः परि द्विषो वृणक्ति विन्दते वस्विति ॥ १५ ॥

---

* 'भजे॒ति'-इति ग, घ। †, ‡ 'ममृतां३'-इति क, ख।

§ 'ऽअन्विति'-इति ग, घ।

देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः*। तेऽसुररक्षसेभ्य आसङ्गाद् बिभयाञ्चक्रुस्त ऽएतद्यजुः स्वस्त्ययनं ददृशुस्त ऽएतेन यजुषा नाष्ट्रा रक्षाᳪस्यपहत्यै तस्य यजुषोऽभयेऽनाष्ट्रे निवाते स्वस्ति समाश्नुवत तथो ऽएवैष एतेन यजुषा नाष्ट्रा रक्षाᳪस्यपहत्यै तस्य यजुषोऽभयेऽनाष्ट्रे निवाते स्वस्ति समश्नुते तस्मादाह प्रति पन्था मपद्महि स्वस्ति गा मनेहसम् येन विश्वाः परि द्विषो वृणक्ति विन्दते वस्विति ॥ १६ ॥

तं वा इति हरन्ति। अनसा परिवहन्ति महयन्त्येवैन मेतत् तस्माच्छीर्ष्णा वीजᳪ हरन्त्यनसोदावहन्ति ॥ १७ ॥

अथ यदपा मन्ते क्रीणाति। रसो वा ऽआपः सरस मेवैतत् क्रीणात्यथ यद्धिरण्यं भवति सशुक्र मेवैतत् क्रीणात्यथ यद्वासो भवति सत्वच समेवैतत् क्रीणात्यथ यदजा भवति सतपस मेवैतत् क्रीणात्यथ यद्धेनुर्भवति साशिर मेवैतत् क्रीणात्यथ यन्मिथुनौ भवतः समिथुन मेवैतत् क्रीणाति तं वै दशभिरेव क्रीणीयान्नादशभि-र्दशाक्षरा वै विराड् वैराजः सोमस्तस्माद् दशभिरेव क्रीणीयान्नादशभिः ॥ १८ ॥ ६ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् [३. ३.] ॥

---

* 'तन्वानाः'-इति।

सोमक्रयार्थं व्यवहारं विधत्ते— स वा इति[1]। 'पणते' व्यवहरेत्। 'तस्मात्' सोमस्य व्यवहारभूतत्वात् 'इदं' इदानी मपि 'सर्वं' दधिमध्वादि वस्तु 'सकृत्' 'पण्यं' लोके पणितव्यं भवति। व्यवहारप्रकारं दर्शयति— "स आहेत्यादिना[2]। 'सः' अध्वर्युः "क्रय्यस्ते सोमो राजा३" 'इति' पृच्छेत्। 'क्रय्यः' क्रयार्थं प्रसारितः। "क्रय्यस्तदर्थे"—इति[3] 'क्रय्य'-शब्दो निपातितः। प्रश्नार्थे प्लुतिः[4]। 'क्रय्यः इति सोमविक्रयी' प्रतिब्रूयात्। 'तत्' तर्हि 'ते' तव स्वभूतं सोमं 'क्रीणानि' 'इति' अध्वर्युर्ब्रूयात्। अथ तेन सोमविक्रयिणा 'क्रीणीहि' 'इति' उक्तोऽध्वर्युः 'कलया' गोरेकदेशेन 'ते' तव सम्बन्धिनं सोमं 'क्रीणानि' 'इति' ब्रूयात्। स विक्रेता 'अतः' अस्मात् कलालक्षणात् 'भूयः' प्रभूत मधिकं मूल्य मर्हतीति ब्रूयात्। अथ सोमविक्रयिणोक्तोऽध्वर्युः गोर्महत्व माविष्करोति— "महांस्त्वेवेति। यदि सोमो बहुमूल्य मर्हति, तर्हि कृत्स्ना गौर्दातव्या भवति, तथा सति 'गोर्महिमा महान्' 'इति' ब्रूयात्[5] ॥ १ ॥

कथं महत्त्व मिति तद् दर्शयति— "गोर्वा इत्यादिना[6]। 'गोः प्रतिधुक्[7]' सद्यो दुग्धम्, इद मेकं वीर्यम्। 'तस्यै' तस्याः 'शृतं' पक्वं पयः। 'शरः' पक्वक्षीरस्योपरि सारभूतम्। घनीभूत-

---

१— का० श्रौ० सू० ७. ८. १।　　२— का० श्रौ० सू० ७. ८. २।
३— पा० सू० ६. १. ८२।　　४— पा० सू० ८. १. १००।
५— का० श्रौ० सू० ७. ८. ३–७, ८क। ६— का० श्रौ० सू० ७. ८. ८ख।
७— 'प्रतिधुक् धारोष्णं पयः'—इति या० दे०।

मस्त्वाख्यादं वस्तु दधि। दधिभवं सारभूत मुदकं 'मस्तु'। 'आतञ्चनं' दधिभावकारणम्। तप्ते पयसि दध्यानयने सति यद् घनीभूतं वस्तु जायते, सा 'आमिक्षा'। द्रवात्मकं तत् वाजिनम्। एवं दशविधानि[1] गोवीर्याणि प्रख्यापयेत् ॥ २ ॥

"शफेनेति। द्वितीयवारक्रये 'शफेन ते क्रीणानीति' ब्रूयात्[2]। 'शफः' पादाग्रस्यार्द्धभागः। 'भूयो वा अतः'—इत्याद्युक्तिप्रत्युक्तिवचनं पूर्ववद् व्याख्येयम्[3]। 'अध्वर्युः' 'एतान्येव दश वीर्याणि' इति, प्रतिधुगादिक मित्यर्थः। तृतीयवारे गोः 'पदा ते' इति ब्रूयात्। चतुर्थवारे 'अर्द्धेन ते' इति ब्रूयात्। "भूयो वा इत्यादि पूर्ववत्[4]। पञ्चमवारे 'गवा ते क्रीणानि' 'इति' ब्रूयात्[5]। एव मुक्ते 'सोमो राजा' त्वया 'क्रीतः' 'इत्याह'; उचितमूल्यस्य दत्तत्वात्। अथ 'वयांसि प्रब्रूहि' 'इति' 'सोमविक्रयी' ब्रूयात्[6] ॥ ३ ॥

"स आहेति। 'वयः'-शब्दार्थं स्वय मेवाह— "चन्द्रं त इत्यादिना। 'हेम चन्द्रम्'—इति हिरण्यनामसु पाठात्[7] 'चन्द्रम्' आह्लाद-

---

१— घृत-नवनीतयोः परिचयो बहुत्रोक्त इतीह नोल्लिखितः; ताभ्यां सहैव दशविधत्वं गोवीर्यस्येति ज्ञेयम्।

२— का० श्रौ० सू० ७. ८. १०।

३— १७०पृ० ११पं०। का० श्रौ० सू० ७. ८. ९।

४— "प्रश्नान्ते प्रश्नान्ते"–इति का० श्रौ० सू० ७. ८. १२। अत्र 'भूय एवातः सोमो राजार्हतीत्येष मन्त्र उच्यते'–इति या० दे०।

५— का० श्रौ० सू० ७. ८. ११।

६— का० श्रौ० सू० ७. ८. १३। 'वयांसि अन्यान् पशून् छागादीन्'–इति।

७— निघ० १. २. २।

कारि हिरण्यम् । "चन्द्रं ते इति सोम मालभ्य वाचयति"—इति कात्यायनः[१] । 'अन्याः तिस्रः', गा इति शेषः ॥

व्यवहारपूर्वक-क्रयं प्रशंसति— "स यदर्वागिति । 'अर्वाक्' सम्पादनात् प्राक् व्यवहारं कृत्वा, 'परः' परस्तात् 'सम्पादयन्ति' । अथ वा 'अर्वाक्' अल्प मेव व्यवहारकाले व्यवहरन्ति, सम्पादन-काले तु 'परः' देयं मूल्य मधिकं कृत्वा । 'तस्मात्' 'इदम्' इदानी मपि 'सर्वं पण्यं' वस्तु 'सकृत्' एकवारम् 'अर्वाक्' सत् 'परः' 'सम्पादयन्ति' ॥

गोवीर्याणि मुदाख्यानवत् सोमवीर्याण्युदाख्यातव्यानि, तथा-करणे कारण माह— "अथ यदध्वर्युरेव गोर्वीर्याणीति । 'महितः' महत्त्वोपेतः खलु सोमः । तत् कथम् ? वस्तुतो 'देवः' खलु; दिवि वर्त्तमानस्य चन्द्रस्य सोमवल्लीरूपेण परिणामात्, "दिवि वै सोम आसीत्"—इत्युक्तत्वाच्च[२] । अतो हेतोः सोमस्यानपेक्षितत्वात् 'अध्वर्युः' 'गां' 'महयति' पूजयति । तां 'पश्यन्' 'तस्यै' तस्याः 'वीर्याणि' प्रतिधुगादीनि । केनाभिप्रायेण ? सोम मनया क्रीणा-नीत्यभिप्रायेण । तस्मादित्युपसंहारः ॥ ४ ॥

कलाशफादिरूपं पञ्चवारपणनं प्रशंसति— "अथ यत् पञ्चकृत्व इति । स्पष्ट मेतत् ॥ ५ ॥

"अथ हिरण्ये इति । एकहायन्या सह देयेषु हिरण्य-वस्त्रादिदशसु द्रव्येषु मध्ये 'हिरण्ये' दीयमाने सति यजमानं

१— का० श्रौ० ७.८.१४, १५ सूत्रयोः फलितार्थकथन मिदम् ।
२— पुरस्ताद् द्रष्टव्यम् (११६ पृ०) ।

'वाचयति' "शुक्रं त्वा"—इति मन्त्रम्[1]। मन्त्रस्यायमर्थः। 'शुक्रं' 'दीप्यमानं' 'त्वा' त्वां 'शुक्रेण' दीप्तेन 'हिरण्येन' 'क्रीणामि'। तथा 'चन्द्रं' त्वां 'चन्द्रेण' आल्हादकेन 'हिरण्येन'। 'अमृतम्' अमरणधर्माणं त्वाम् 'अमृतेन 'हिरण्येन' क्रीणामीत्यर्थः। मन्त्रगतानि शुक्रचन्द्रामृतपदानि तृतीयान्तानि हिरण्यनामानि, द्वितीयान्तानि सोमस्येति व्याचष्टे— "शुक्रं त्वा शुक्रेणेत्यादिना। स्पष्टोऽर्थः। अत्र सूत्रम्— "स आह चन्द्रं ते वस्त्रं ते छागास्ते धेनुस्ते मिथुनौ ते गावौ तिस्रस्तेऽन्याः शुक्रन्त्वेति हिरण्य मालभ्य वाचयति"—इति[2] ॥ ६ ॥

अथ समन्त्रकं सोमविक्रयिणो हिरण्येनाभिप्रकम्पनं विधत्ते— "अथ सोमविक्रयिण मिति। 'अभिप्रकम्पयति' हिरण्येन प्रलोभयति। मन्त्रगतं[3] 'सग्म'-पदं व्याचष्टे— "यजमाने ते गौरिति। ऋत्विग्भिः सह गच्छन्ति तत्तत्कर्मस्विति 'सग्मः' यजमानः, तस्मिन्। "सग्मे त इति सोमविक्रयिणं हिरण्येनाभिकम्पयति"—इति सूत्रम्[4]।

"तद्यजमान मित्यादि[5]। 'तत्' अभिप्रकम्पनसाधनं हिरण्यं यजमानं प्रत्यानीय "अस्मे ते"-इति[6]मन्त्रेण स्थापयेत्। 'अस्मे' अस्मदीये यजमान इत्यर्थः। हिरण्यस्य वीर्यरूपत्वात् तत्स्वीकारे-

---

१— वा० सं० ४. २६. १। २— का० श्रौ० सू० ७. ८. १४, १५।
३— वा० सं० ४. २६. २। ४— का० श्रौ० सू० ७. ८. १६।
५— का० श्रौ० सू० ७. ८. १७। ६— वा० सं० ४. २६. ३।

णात्मनि वीर्यधारणं सोमविक्रयी स्वीकुर्यात् । "सोमविक्रय्ये-तदादत्ते"—इति[1] सूत्रम् ॥ ७ ॥

"अथाजाया मिति । क्रयाय दत्ता मजां प्रतीचीनमुखीं कृत्वा अध्वर्युस्था मालभ्य स्थितं यजमानं "तपसः सूनुरसि"—इत्यादि[2] मन्त्रं वाचयेत् । तथा च सूत्रम्— "अजां प्रत्यङ्मुखी मालभ्य वाचयति तपसस्तनूरसीति"—इति[3] । मन्त्रस्याय मर्थः । हे अजे ! त्वं 'प्रजापतेस्तपसः' 'तनूः' शरीर मसि; तत्परिणामरूपत्वात् । 'प्रजापतेः वर्णोऽसि'; "संवत्सरो वै प्रजापतिः"—इति श्रुतेः[4] । संवत्सरस्य सम्बन्धिनि काले जायमानत्वेन संवत्सरद्वारा संवत्सररूप-प्रजापतिशरीरसारूप्यात् प्रजापतिवर्णात्मकत्वम् । संवत्सरे त्रिर्जाय-मानादेवेतरपशोरप्युत्कर्षात् अजा 'परमः पशुः', तेन क्रीयसे । हे सोम ! अतोऽहं तवानुग्रहात् 'सहस्रपोषं' पुत्रपौत्रादिरूपेण बहुविधपुष्टिं प्राप्नुवानीति ॥

त मिमं मन्त्रं विभज्य व्याचष्टे— "तपसस्तनूरसीति । मन्त्र-चतुर्थभागस्याशीःपरता माह— "आशिष मेवैतदिति । आशासन-प्रकार मेव दर्शयति— "भूमा वै सहस्र मिति ॥ ८ ॥

वाम-दक्षिण-बाहु क्रमेण अजाप्रदान-सोमदाने च निर्दिशति— "स वा अनेनेति । "अनेन राजान मादत्त इति । यद्यप्यत्र विशेषो न श्रूयते, तथापि सूत्रकारेण विशेषितम्— "सव्येनाजां प्रयच्छन्,

---

१— का० श्रौ० सू० ७. ८. १८ ।

२— वा० सं० ४. २६. ४ । ३— का० श्रौ० सू० ७. ८. १९ ।

४— ऐ० ब्रा० १. ३. २, ५; ५, २ इत्यादिषु द्रष्टव्यम् ।

'मित्रो न'—इति दक्षिणेन सोम मादत्ते"—इति[१]। अजाप्रदानेन सोमादानं तन्निर्वचनद्वारेण प्रशंसति— "आजा ह वा इति। यस्मात् 'एतया' अजया 'एनम्' सोमम् 'अन्ततः' 'आजत्' आभिमुख्येनागच्छति। आजनसाधनत्वात् 'आजा' वस्तुतः; 'तां' परोक्षेण 'अजेत्याचक्षते' ॥ ९ ॥

"अथ राजान मादत्ते मित्रो न एहीति[२]। हे सोम! त्वं 'सुमित्रधः' शोभनयजमानधारकः, त्वं 'मित्रः' मित्रभूतः, प्रियभूतः सन् आगच्छेत्यर्थः। अस्मिन् मन्त्रे मित्रशब्दार्थ माह—"शिवो नः शान्त इति। शिवशब्दस्य व्याख्यानं 'शान्तः'—इति[३]। "तं यजमानस्येति। 'दक्षिणे' 'ऊरौ' ऊरुप्रदेशे तत्रान्तर्द्धायकं 'वासः' 'प्रत्युह्य' प्रसार्य, तत्र सोमं निदध्यात् ॥

निधाने मन्त्रं विधाय प्रशंसति— "इन्द्रस्योरु मिति[४]। 'अत्र' अस्मिन् सोमक्रयकर्मणि यस्मात् 'यजमानः' एव 'इन्द्रो भवति' स्वतन्त्रत्वात्, 'तस्मात्' "इन्द्रस्योरु मिति मन्त्रं ब्रूते। द्वितीयभागतात्पर्य माह— "उशन्नुशन्त मितीति। "वश कान्तौ"[५]। कामयमानस्त्वं कामयमान मूरु माविशेति मन्त्रभागस्यार्थः। यः कामनाविषयः, स प्रियो भवतीति प्रसिद्धम्, अतः 'उशन्नुशन्तम्'—इत्यनेन 'प्रियः प्रियम्'—'इति' 'आह' मन्त्रः। एवं

१— का० श्रौ० सू० ७. ८. २०। २— वा सं० ४. २७. १।

३— "आदायागते (अध्वर्यौ) उत्तिष्ठति वा (यजमानः)"–इतिचेह विहितं कात्यायनेन (श्रौ० सू० ७. ८. २१.)।

४— वा० सं० ४. २७. १। ५— अदा० प० ७० धा०।

"स्योनः स्योन मिति। स्योन मिति सुखनाम[1]; सुखस्य शिवात्मकत्वात् 'शिवः शिवम्' इति व्याख्यातम् ॥ १० ॥

"अथ सोमक्रयणाननुदिशतीति[2]। हे स्वानभ्राजादयः! 'वः' युष्माकम् 'एते' 'सोमक्रयणाः'। यतः तैर्गवादिभिः सोमः क्रीयते, अतः 'तान्' क्रयसाधनपदार्थान् 'रक्षध्वम्'। रक्षःसम्बन्धिनः तान् 'मा दभन्' मा हिंसिष्टाः ॥

अनुदेशनं प्रशंसति— "धिष्ण्यानां वा एते भाजनेनेति। भाजयतीति भाजनं स्थानम्, तेन तत्स्थानेनोपाधिना 'एते' स्वानादयो 'धिष्ण्यानां' सम्बन्धिनः खलु। कथं तेषां धिष्ण्यसम्बन्ध इति तत्राह— "एतानि वै धिष्ण्यानां नामानीति। स्वानादयो धिष्ण्यानां नामान्येव[3], परं न तदतिरिक्ताः। अथ वा अनुदेशनार्हाः 'एते' गवादिपदार्थाः 'धिष्ण्यानाम्' एव, न तु स्वानादयः सोमरक्षकाः; अतस्तेषा मेव 'एते', न 'धिष्ण्यानाम्' इति तत्राह— "एतानि वा इति। तथा चोत्तरत्र वक्ष्यति— "त मेते गन्धर्वाः

१— निघ० ३. ६. १५। २— का० श्रौ० सू० ७. ८. २३।

३— अमीना माश्रयभूता मृदा निर्मिताः सप्त स्वल्पवेदिका धिष्ण्यान्युच्यन्ते। तानि चैवं कात्यायनेन विहितानि— "आग्नीध्रीयं पूर्वम्, सिकतास्वोपरि रौद्रेणेति (वा० सं० ५. ३४.) सर्वत्र, षट् सदसि, प्रत्यङ्मुखो द्वार मपरेण होतुः, दक्षिणपूर्वेणौदुम्बरी मैत्रावरुणस्य, होतृधिष्ण्य मुत्तरेण चतुरः समान्तरान् ब्राह्मणाच्छंसिपोतृनेष्ट्रच्छावाकानाम्"—इति ८. ६. १६–२१। धिष्ण्यनिर्वचनादिकं तु निरु० ८. १. ४ द्रष्टव्यम्।

सोमरक्षा जुगुपुरिमे धिष्ण्याः"—इति[१]। 'तान्येव' दश क्रयद्रव्याणि 'एतत्' एतेन 'एते वः सोमक्रयणाः'—इति पाठेन 'एभ्यः' धिष्ण्य-भूतेभ्यः स्थानादिभ्यः 'अन्वदिक्षत्' अनुदिष्टवान् भवति। दिशतेः[२] "शल इगुपधाद्"—इति[३] क्सः। अत्र सूत्रम्— "स्थानभ्राजेति जपति"—इति[४] ॥ ११ ॥

"अथाक्षापोर्णुत इति[५]। "उल्बेनेव जरायुणेवेति। छृतस्य शिरःप्रावरणस्यापवारणं विधाय प्रशंसति। उभयत्रैवशब्दो वाक्या-लङ्कारार्थः। 'उल्बं' गर्भस्यान्तर मावरणम्, 'जरायु' वाह्य माव-रणम्। तथाच प्रागाम्नातम्— "अन्तरं वा उल्बं जरायुणो भवति"—इति[६]। स्पष्ट मन्यत्। 'तं' गर्भभूतं यजमानम् 'अत्र' अस्मिन् सोमविक्रयसमनन्तरकाले 'अजीजनत' प्रादुरभावयत् अध्वर्युः। उत्पन्नस्यावरणयोगात् अपवरणं युक्त मित्यर्थः। पूर्वं सति प्रावरणे पश्चादपवरणं युज्यते। तदेव कुत इत्यत आह— "एष वा अत्र गर्भ इत्यादिना ॥ १२ ॥

"अथ वाचयतीति[७]। अध्वर्युः "परि माग्ने दुश्चरितात्"—इति अमुं मन्त्रं यजमानं वाचयेत्। अय मर्थः। 'मा' मां दुश्चरितात् सकाशात् 'परिबाधस्व' त्रायस्वेत्यर्थः। 'मा' मां 'सुचरिते' सदा-चारे 'आभज' आभाजय। अथ वा सुचरिते वर्त्तमानं माम्

१—इहैव काण्डे ६प्र० २ब्रा० ९कण्डी द्रष्टव्या।

२— तु० उभ० ३ धा०।

३— पा० सू० ३. १. ४५।

४— का० श्रौ० सू० ७. ८. २३।

५— का० श्रौ० सू० ७. ८. २४।

६— २. १. ११ (६० ए०) द्रष्टव्यम्।

७— का० श्रौ० सू० ७. ९. १।

'आभज' अनुगृहाण[1]। मन्त्रतात्पर्य माह— "आसीनं वा एन मिति। 'एनं' यजमानम्, 'एषः' सोमो राजा। श्रेष्ठस्यागमनात् प्रागेवोत्थानेन भवितव्यम्, अत्र तद्वैपरीत्यान्मिथ्याकरणम्; तच्च 'व्रतं' कर्म 'प्रमीणाति' प्रहिनस्ति; तदनेन मन्त्रवाचनेन समाधीयत इति ॥ १३ ॥

"अथ राजान मादायेति[2]। उत्थानमन्त्रस्यार्थः[3]। 'आयुषा स्वायुषा' च सह तत्साधनेन वा आयुष्करणेन सोमेन सह 'उदस्थाम्'। 'आयुषा' निमित्तेनेति वा। 'अमृतान्' अवयवापेक्षया बहुवचनम्। सोमांशून् 'अनु' सृत्य 'उदस्थाम्'। अमृतशब्दस्य तात्पर्य माह— "अमृतं वा एषोऽनूत्तिष्ठति यः सोमं क्रीत मिति ॥ १४ ॥

"अथ राजान मादायारोहण मभिप्रैतीति[4]। आरोहन्त्यत्रेति 'आरोहणं' शकटम्। अभिगमनमन्त्रस्याय मर्थः। वयं 'पन्थां' पन्थानं 'प्रत्यपद्महि' प्रतिपद्येमहि। कीदृशम्? 'स्वस्तिगां' शोभनगमनम्, 'अनेहसम्' अपापम्, 'येन' पथा गच्छन् पुरुषो 'विश्वाः' 'द्विषः' द्वेष्टॄन् 'परिवृणक्ति' परिवर्जयति, 'वसु' धनं च 'विन्दते' लभते, तं प्रतिपद्येमहीति[5] ॥ १५ ॥

१— वा० सं० ४. २८. १। २— का० श्रौ० सू० ७. ९. ३।

३— स चैष मन्त्रः वा० सं० ४. २८. २।

४— "उत्थान मनःप्रातगमनं च गृहीतसोम एव यजमानः करोति"— इति "उत्तरे च (७. ९. २)"—इति सूत्रव्याख्याने या० दे०।

५— स चैष मन्त्रः वा० सं० ४. २९. १।

अमुं मन्त्र माख्यायिकया प्रशंसति— "देवा ह वा इति। पुरा किल 'देवाः' देवत्वप्राप्तये 'यज्ञं तन्वानाः' असुराद्यासङ्गेन भीताः, तत्परिहारोपायत्वेन क्षेमप्रापकम् 'एतत्' 'यजुः' इमं मन्त्रं दृष्ट्वा, प्रयुज्य, 'नाष्ट्रा रक्षांसि' नाशकारिणो राक्षसान् घातयित्वा, एतन्मन्त्रसम्बन्धिनि भयरहिते, नाशरहिते, वातरहिते, स्थाने अविनाशलक्षणं क्षेमं प्राप्ताः। तस्मात् इदानीन्तनोऽपि तद्यजुः-प्रयोगेणोक्तलक्षणं क्षेमं प्राप्नोति। यस्मादस्य मन्त्रस्य सामर्थ्य मेवंविधम्, तस्माच्छकटसमीपं गच्छन् "प्रतिपन्थाम्"—इति[१] मन्त्रं ब्रूयादित्यर्थः। ब्राह्मणोक्तस्य कृत्स्नस्यार्थस्य मन्त्रे दर्शना-दित्यभिप्रायः ॥ १६ ॥

"तं वा इतीति। हरणप्रकारोऽभिनीयते— 'इति' अनेन प्रकारेण, शिरसा धृत्वेत्यर्थः। 'हरन्ति' प्रथमं क्रयात् प्राक् पर्वतात्, पश्चात्तु 'अनसा परिवहन्ति'; अनेन सोमं 'महयन्ति' सत्कुर्वन्ति। यस्मात् पूर्व मेवं कृतम्, 'तस्मात्' इदानी मपि आवापसमये कृष्टक्षेत्रं प्रति 'वीजं शीर्ष्णा हरन्ति', पश्चात् फलिताना मानयनसमये 'अनसा' 'उदावहन्ति' उदानयन्ति। अत्र सूत्रम्— "शीर्ष्णि सोमं कृत्वा पाणि मन्तर्द्धाय प्रतिपन्था मित्यनोऽभ्येति, दक्षिणतस्तिष्ठच्छनं समङ्गि धौतम्, प्रउगाक्षोद्धृते फलके, कृष्णाजिन मस्मिन्नास्तृणात्यदित्यास्त्वगिति[२], तस्मिन्त्सोमं निदधात्यदित्यै सद इति[३]"—इति[४] ॥ १७ ॥

१— वा० सं० ४. २९. १। २— वा० सं० ४. ३०. १।
३— वा० सं० ४. ३०. २। ४— का० श्रौ० सू० ७. ९. ३-७।



उदकुम्भसमीपे क्रयं प्रशंसति— "अथ यदपा मिति। स्पष्टोऽर्थः। हिरण्यादि दशक्रयद्रव्यं क्रमेणानूद्य प्रशंसति— "अथ यद्धिरण्यं भवतीत्यादिना। क्रयाय 'हिरण्यं भवति' इति 'यत्', 'एतत्' एतेन सोमं 'सशुक्रं' शुक्रेण दीप्त्या सहितं सन्तं क्रीतवान् भवति; हिरण्यस्य तेजोरूपत्वात्। वाससः आच्छादनसाधनत्वात् तेन क्रये सति सोमं 'सत्वचसं' क्रीतवान् भवति। ब्रह्मणस्तपसा सम्भूतत्वात् 'अजया' क्रये सति तपसा सहितः क्रयो भवति। धेन्वा माशिरस्य क्षीरादेः सम्भवात्, तया क्रये सति सोमः साशिरो भवति। 'अथ यन्मिथुनौ भवतः'—इति स्पष्टम्। क्रयणद्रव्यगतां दशसङ्ख्या मनूद्य प्रशंसति— "तं वै दशभिरेव क्रीणीयात्, नादशभिः"— इति। स्पष्टोऽर्थः[1] ॥ १८ ॥ ६ [१. ३.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे तृतीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति तृतीयकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥

१— अत्र "हिरण्यं सहसाच्छिद्य एषता वरत्राकाण्डेनाहन्ति वा"—इत्याह कात्यायनः (७. ८. २७.)। "प्रदक्षिणां सोमक्रयणीं मात्यान्यया गवा निष्क्रीय यजमानस्य गोष्ठेऽपिसृजति, यदि सोमविक्रयी प्रतिविवदेत एषतैनं वरत्राकाण्डेनावच्छायं नाशयेयुः, लकुटैर्घ्नन्तीत्येके, नित्यवदेके वधं समामनन्ति"—इत्याह आपस्तम्बः (१०. २७. ५–८.)। "सोमविक्रयिणे किञ्चिद् दद्यात्"—इत्येवास्ति मानवे सूत्रे।

अथ

तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,

अपि वा

तृतीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

नीडे कृष्णाजिन मास्तृणाति। अदित्यास्त्वगसीति सोऽसावेव बन्धुरथैन मासादयत्यदित्यै सद आसीदे- तीयं वै पृथिव्यदितिः सेयं प्रतिष्ठा तदस्या मेवैन मेतत् प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति तस्मादाहादित्यै सद आसीदेति* ॥ १ ॥

अथैव† मभिपद्य व्वाचयति। अस्तभ्नाद् द्यां वृषभो ऽअन्तरिक्ष मिति देवा ह वै यज्ञं तन्वानास्ते ऽसुर- रक्षसेभ्य ऽआसङ्गाद् बिभयाञ्चक्रुस्त ऽएन मेतज्ज्या-

---

* 'आसीदेति'-इति ग, घ ।

† 'अथैनु'-इति सायणसम्मतः पाठः ।

यां॑स मेव व्वधाञ्चकुर्य्यंदाहास्तभ्नाद् द्यां वृषभो ऽअन्त-रिक्ष मिति* ॥ २ ॥

अमिमीत व्वरिमाणं पृथिव्या इति। तदेनेनेमाँ-ल्लोका†नास्पृणोति तस्य हि न हन्तास्ति न बधो येनेमे लोका आस्पृतास्तस्मादाहामिमीत व्वरिमाणं पृथिव्या इति‡ ॥ ३ ॥

आसीदद्विश्वा भुवनानि सम्राडिति§। तदेनेनेदं॑ सर्व्वं मास्पृणोति तस्य हि न हन्तास्ति न बधो येनेदं॑ सर्व्वं मास्पृतं तस्मादाहासीदद्विश्वा भुवनानि सम्राडिति‖ ॥ ४ ॥

व्विश्वेत्तानि व्वरुणस्य व्रतानीति। तदस्मा ऽइदं॑ सर्वं मनुवर्त्म करोति यदिदं किञ्च न कुञ्चन प्रत्यूद्या-मिनं तस्मादाह विश्वेत्तानि व्वरुणस्य व्रतानीति¶ ॥ ५ ॥

अथ सोमपर्य्याणहनेन पर्य्याणह्यति। नेदेनं नाष्ट्रा रक्षां॑सि प्रमृशानिति गर्भो वा ऽएष भवति तिर इव

---

* 'मिति'-इति ग, घ। † 'नेमांलोका'-इति ग, घ।
‡ 'इति'-इति ग, घ। § 'संम्राडिति'-इति क।
‖ 'संम्राडिति'-इति क, 'सम्राड़िति'-इति ग, घ।
¶ 'व्रतानीति'-इति ग, घ।

वै गर्भास्तिर इवैतद्युत्पर्य्याणद्धं* तिर इव वै देवा मनु-
ष्येभ्यस्तिर इवैतद्युत्यर्य्याणद्धं तस्माद्वै पर्य्याणह्यति ॥ ६ ॥

स पर्य्याणह्यति। व्वनेषु व्यन्तरिक्षं ततानेति व्वनेषु
हीद मन्तरिक्षं व्विततं व्वृक्षाग्रेषु व्वाज मर्वत्सु पय
उस्त्रियास्विति व्वीर्य्यं वै व्वाजाः पुमांसोऽर्व्वन्तः पुंस्वे-
वैतद्वीर्य्यं दधाति पय उस्त्रियास्विति पयो हीद मुस्त्रि-
यासु हितं हृत्सु क्रतुं व्वरुणो व्विक्ष्वग्नि मिति हृत्सु
ह्ययं क्रतुर्म्मनोजवः प्रविष्टो व्विक्ष्वग्नि मिति व्विक्षु ह्ययं
प्रजास्वग्निर्द्दिवि सूर्य्य मदधात्सोम मद्राविति दिवि
ह्यसौ सूर्य्यो हितः सोम मद्राविति गिरिषु हि सोम-
स्तस्मादाह दिवि सूर्य्य मदधात् सोम मद्राविति† ॥ ७ ॥

अथ यदि द्वे कृष्णाजिने भवतः। तयोरन्यतरत्
प्रत्यानह्यति प्रतीनाहभाजन‡ यद्यु एकं भवति कृष्णा-
जिनग्रीवा एवावकृत्य प्रत्यानह्यति प्रतीनाहभाजनं§
सूर्य्यस्य चक्षुरारोहाग्नेरक्ष्णः कनीनकम्। यत्रैतशेभि-
रीयसे भ्राजमानो व्विपश्चितेति सूर्य्य मेवैतत् पुरस्तात्
करोति सूर्य्यः पुरस्तान्नाष्ट्रा रक्षांस्यपघ्नन्नेत्यथाभयेना-
नाष्ट्रेण परिवहन्ति ॥ ८ ॥

---

* 'इवैतत्पर्य्याणद्धं'–इति ग। † 'मद्राविति'–इति ग, घ।

‡, § 'प्रतिनाहभाजनं'–इति सायणसम्मत इति डा० वेबरः।

उद्धते प्रऽउगये फलके भवतः। तदन्तरेण तिष्ठन्त्सुब्रह्मण्यः* प्राजति श्रेयान्वा ऽएषोऽभ्यारोहाद्भवति को ह्येत मर्हत्यभ्यारोढुं तस्मादन्तरेण तिष्ठन् प्राजति ॥ ९ ॥

पलाशशाखया प्राजति। यत्र वै गायत्री सोममच्छापतत् तदस्या ऽआहरन्त्या ऽअपादस्ताभ्यायत्य पर्णं प्रचिच्छेद गायत्र्यै वा सोमस्य वा राज्ञस्तत्पतित्वा पर्णो ऽभवत्तस्मात्पर्णो नाम तद्यदेवात्र सोमस्य न्यक्तं तदिहाप्यसदिति तस्मात् पलाशशाखया प्राजति ॥ १० ॥

अथानड्वाहावाजन्ति। तौ यदि कृष्णौ स्याता मन्यतरो वा कृष्णस्तत्र विद्याद्वर्षिष्यत्यैषमः पर्ज्जन्यो वृष्टिमान् भविष्यतीत्येतदु विज्ञानम् ॥ ११ ॥

अथ युनक्ति। उस्रावेतं धूर्षाहावित्युस्रौ हि भवतो धूर्षाहाविति धूर्वाहौ हि भवतो युज्येथा मनस्रू ऽइति युज्येते ह्यनस्रू ऽइत्यनार्त्ताविति तदवीरहणावित्यपापकृताविति तद् ब्रह्मचोदनाविति ब्रह्मचोदनौ हि भवतः स्वस्ति यजमानस्य गृहान् गच्छत मिति यथैनावन्तरा नाष्ट्रा रक्षांꣳसि न हिꣳस्युरेव मेतदाह ॥ १२ ॥

---

* 'ब्रह्मण्या'-इति क, डा०-वेबरेणान्यत्र दृष्टश्च; श्रूयते चोत्तरत्र (४. ३. ४. २२.) 'सुब्रह्मण्यायै'-इति।

अथ पश्चात्परिक्रम्य। अपालम्ब* मभिपद्याह सोमाय क्रीतायानुब्रूहीति† सोमाय पर्युह्यमाणायेति वातो यतरथा कामयेत ॥ १३ ॥

अथ वाचयति। भद्रो मेऽसि प्रच्यवस्व भुवस्पत ऽइति भद्रो ह्यस्यैष भवति तस्मान्नान्य माद्रियतेऽप्यस्य राजानः सभागा आगच्छन्ति पूर्वो राज्ञो ऽभिवदति भद्रो हि भवति तस्मादाह भद्रो मेऽसीति प्रच्यवस्व भुवस्पत ऽइति भुवनानाꣳ ह्येष पतिर्व्विश्वान्यभि-धामानीत्यङ्गानि वै व्विश्वानि धामान्यङ्गान्येवैतदभ्याह मा त्वा परिपरिणो विदन्मा त्वा परिपन्थिनो विदन्मा त्वा वृका अघायवो विदन्निति यथैन मन्तरा नाष्ट्रा रक्षाꣳसि न विन्देयुरेव मेतदाह ॥ १४ ॥

श्येनो भूत्वा परापतेति। व्वय ऽएवैन मेतद् भूतं प्रपातयति‡ यद्वा ऽइदं तन्नाष्ट्रा रक्षाꣳसि नान्ववयन्त्ये-तद्वै व्वयसा मोजिष्ठं बलिष्ठं यच्छ्येनस्त मेवैतद् भूतं प्रपातयति यदाह श्येनो भूत्वा परापतेति ॥ १५ ॥

---

* 'अपालबु'–इति पाठोऽपि डा०-वेबरेण दृष्टः।

† 'क्रतायानुब्रूहीति'–इति ग।

‡ 'प्रपादयति'–इति, 'प्रपायतयति'–इति च दृष्टौ डा०-वेबरेण।

अथ शरीर मेवान्ववहन्ति। यजमानस्य गृहान् गच्छ तन्नौ सꣳस्कृत* मिति नाच तिरोहित मिवास्ति॥ १६॥

अथ सुब्रह्मण्या माह्वयति। यथा येभ्यः पक्ष्यन्त्स्यात् तान् ब्रूयादित्यहे वः पक्तास्मीत्येव मेवैतद् देवेभ्यो यज्ञं निवेदयति सुब्रह्मण्योꣳ सुब्रह्मण्यो३ मिति ब्रह्म हि देवान् प्रच्यावयति चिष्कृत्व आह चिवृद्धि यज्ञः† ॥ १७॥

इन्द्रागच्छेति। इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता तस्मादाहेन्द्रागच्छेति हरिव आगच्छ मेधातिथेर्म्मेष वृषणश्वस्य मेने। गौरावस्कन्दिन्नहल्यायै जारेति तद्यान्येवास्य चरणानि तैरेवैन मेतत्प्रमुमोदयिषति ॥ १८ ॥

कौशिक ब्राह्मण गौतम ब्रुवाणेति। शश्वद्वैतदारुणिनाधुनोपज्ञातं‡ यद्गौतम ब्रुवाणेति स यदि कामयेत ब्रूयादेतद्यद्यु कामयेतापि नाद्रियेतेत्यहे§ सुत्या मिति यावदहे सुत्या भवति॥ १९ ॥

देवा ब्रह्माण आगच्छतेति। तद्देवांश्च ब्राह्मणांश्चाहैतैर्ह्युचोभयैरर्थो भवति यद्देवैश्च ब्राह्मणैश्च‖ ॥ २० ॥

---

* 'संस्कृत'–इति क, डा०-वेबरेणान्यत्र दृष्टश्च।

† 'यज्ञः'–इति ग, घ।

‡ '०नोपज्ञातं'–इति ग, घ।

§ '०त्यहे'–इति क।

‖ 'ब्राह्मणैस्च'–इति ग, घ।

अथ प्रतिप्रस्थाता*। अग्रेण शाला मग्नीषोमीयेण पशुना प्रत्युपतिष्ठते ऽग्नीषोमौ वा ऽएतु मन्तर्ज्जम्भ ऽआदधाते यो दीक्षत ऽआग्नावैष्णवꣳ ह्यदो दीक्षणीयꣳ हविर्भवति यो वै विष्णुः सोमः स हविर्वा ऽएष देवानां† भवति यो दीक्षते तदेन मन्तर्ज्जम्भ ऽआदधाते तत्पशुनात्मानं निष्क्रीणीते ॥ २१ ॥

तद्धैके। आहवनीयादुल्मुक माहरन्त्ययु मग्निरयꣳ सोमस्ताभ्याꣳ सह सन्नां निष्क्रेष्यामह ऽइति वदन्तस्तदु तथा न कुर्याद्युक्त वा ऽएतौ क्व च तत् सहैव‡ ॥ २२ ॥

स वै द्विरूपो भवति। द्विदेवत्यो हि भवति देवतयोरसमदे कृष्णसारङ्गः§ स्यादित्याहुरेतद्ध्येनयो रूपतम मिवेति यदि कृष्णसारङ्गं न विन्देद्यो ऽअपि लोहितसारङ्गः‖ स्यात् ॥ २३ ॥

तस्मिन् वाचयति। नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षसे महो देवाय तदृतꣳ सपर्य्यत। दूरेदृशे देवजाताय केतवे दिवस्पुत्राय सूर्याय शꣳसतेति नम एवास्मा ऽएतत् करोति मित्रधेय मेवैनेनैतत्कुरुते ॥ २४ ॥

---

* 'प्रतिप्रस्थाता'—इति ग, घ। † नास्त्येतत् पदं ग-घ-पुस्तकयोः।

‡ 'सहैव'—इति ग, घ। § 'कृष्णसारङ्ग'—इति ख, ग, घ।

‖ 'लोहितसारङ्ग'—इति ख, ग, घ।

अथाध्वर्युरारोहणं विमुञ्चति। वरुणस्योत्तम्भन मसीत्युपस्तम्भनेनोपस्तभ्नाति वरुणस्य स्कम्भसर्ज्जनी स्थ इति शम्ये ऽउद्वृहति स यदाह वरुणस्य स्कम्भसर्ज्जनी स्थ इति वरुण्यो ह्येष एतर्हि भवति यत् सोमः क्रीतः* ॥ २५ ॥

अथ चत्वारो राजासन्दी माददते। द्वौ वा ऽअस्मै मानुषाय राज्ञ ऽआददाते ऽअथैतां चत्वारो योऽस्य सक्तस्सर्वस्येष्टे ॥ २६ ॥

औदुम्बरी भवति। अन्नं वा ऽऊर्गुदुम्बर ऽऊर्ज्जोऽन्ना-द्यस्यावरुद्ध्यै तस्मादौदुम्बरी भवति ॥ २७ ॥

नाभिदघ्ना भवति। अत्र वा ऽअन्नं प्रतितिष्ठत्यन्नं सोमस्तस्मान्नाभिदघ्ना भवत्यत्रो ऽएव रेतस आशयो रेतः सोमस्तस्मादत्रदघ्ना भवति ॥ २८ ॥

ता मभिमृशति। वरुणस्य ऽऋतसदन्यसीत्यथ कृष्णाजिन मास्तृणाति वरुणस्य ऽऋतसदन मसीत्यथैन मासादयति वरुणस्य ऽऋतसदन मासीदेति स यदाह वरुणस्य ऽऋतसदन मासीदेति वरुण्यो ह्येष एतर्हि भवति ॥ २९ ॥

---

* 'क्रीतः'–इति ग, घ।

अथैनꣳ शालां प्रपादयति। स प्रपादयन् वाचयति या ते धामानि हविषा यजन्ति ता ते विश्वा परिभूरस्तु यज्ञम्। गयस्फानः प्रतरणः सुवीरो ऽवीरहा प्रचरा सोम दुर्य्यानिति गृहा वै दुर्य्या गृहान्नः शिवः शान्तो ऽपापकृत् प्रचरेत्येवैतदाह ॥ ३० ॥

अथ हैके। उदपात्र मुपनिनयन्ति यथा राज्ञ ऽआगतायोदक माहरेदेव मेतदिति वदन्तस्तदु तथा न कुर्यान् मानुषꣳ ह ते यज्ञे कुर्वन्ति व्यृद्धं वै तद्यज्ञस्य यन् मानुषं नेद् व्यृद्धं यज्ञे करवाणीति तस्मान्नोपनिनयेत् ॥ ३१ ॥ १ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [३. ४.] ॥

शकटमध्ये सोमस्थापनाय कृष्णाजिनास्तरणं समन्त्रकं विधत्ते—"नीडे कृष्णाजिन मिति[1]। "उद्धृते प्रउगये फलके भवतः"—इति वक्ष्यति[2]। तदुद्धृतप्रयुगफलकद्वयोपेतस्यानसो 'नीडे'। परितः प्रावृतः शकटमध्यदेशो नीडम्, अस्मिन्[3] 'कृष्णाजिनम्' प्रसारयेत्। हे कृष्णाजिन! त्वम् 'अदित्याः' भूम्याः त्वग्रूपम् 'असि'[4]।

१— का० श्रौ० सू० ७. ९. ६।

२— नवमकण्डिकायाम् (१८४ पृ०)। कात्यायनोऽप्याहैव मेव (७. ८. ५.)।

३— 'तस्मिन्'-इति क। ४— वा० सं० ४. ३०. १।

यद्यत् भूम्या उपरि स्तृतम्, तत् सर्वं तस्यास्त्वक्स्थानीय मित्यर्थः। दर्शपूर्णमासगतं कृष्णाजिनास्तरणमन्त्रब्राह्मणम्[१] अत्रातिदिशति— "सोऽसावेव बन्धुरिति। योऽसौ अवहननप्रस्तावगतः— "इयं वै पृथिव्यदितिस्तस्या ऽअस्यै त्वग् यदिद मस्या मधि किञ्च तस्मादाहा-दित्यास्त्वगसीति"—इत्युक्तो यो ब्राह्मणभागः[२], 'सः' एवास्य 'बन्धुः' समानार्थकः, ब्राह्मण मित्यर्थः। "अथैन मिति[३]। 'एनं' सोमम् 'आसादयति'— "अदित्यै सद इति[४]। अनेन मन्त्रेण 'अदित्यै' अदित्याः सम्बन्धि 'सदः' सदनं स्थानम्। पृथिव्याः सर्वास्पदत्वेन प्रतिष्ठात्वम्, 'तस्मात्' प्रतिष्ठात्मकत्वात्; इति भावनया कृष्णाजिने आसादितोऽपि सोमोऽदित्यां प्रतिष्ठापितो भवति यतः, अतोऽमुं मन्त्रं पठेत् ॥ १ ॥

"अथैन मिति। 'एनं' सोमम् 'अभिपद्य' आलभ्य 'वाचयति' अध्वर्युः। "अस्तभ्नाद् द्या मिति सोम मालभ्य वाचयति"— इति[५] सूत्रम्। मन्त्रस्याय मर्थः[६]। 'वृषभः' अपां वर्षिता सोमः। अथवा वृषभशब्दः श्रेष्ठवाची, सर्वदेवश्रेष्ठः सोमः। 'उपरि' 'द्यां' दिवम् 'अस्तभ्नात्' सर्वप्राणिरक्षणाय स्तम्भितवान्। तथा 'अन्तरिक्षम्' अस्तभ्नात्। किञ्च 'पृथिव्याः' 'वरिमाणं' परिमाणमहत्त्व मपि 'अमिमीत' इयती पृथिवीति मानं कृतवान्। स तादृशः 'सम्राट्'

१, २— प्रथमकाण्डे १. ४. ५ (७२ पृ०) द्रष्टव्यम्।

३— का० श्रौ० सू० ७. ९. ७।

४— वा० सं० ४. ३०. २।

५— का० श्रौ० सू० ७. ९. ८।

६— सोऽयं मन्त्रः वा० सं० ४. ३०. ३।

सम्यग्राजमानः सोमो 'विश्वा' विश्वानि 'भुवनानि' भूतजातानि 'आसीदद्' अधिपतित्वेनाधिष्ठितवान्। 'तानि' इमानि 'विश्वा' विश्वानि सर्वाणि 'इत्' अपि 'व्रतानि' आयुस्तम्भनादिकर्माणि 'वरुणस्य' पापनिवारकस्य सोमदेवस्य सम्बन्धीनि, सर्वे देवादयोऽनुसरन्तीत्यर्थः ॥

अमुं मन्त्रं चतुर्द्धा विभज्य[1] व्याचष्टे— "देवा ह वै यज्ञ मित्यादिना। पुरा 'देवाः' 'एनम्' 'एव' सोमम् 'एतत्' एतस्मिन् प्रस्तुते कर्म्मणि 'वधात्' असुररचःकृतोद्वेगात्, तत्परिहाराय 'ज्यायसं' प्रशस्यतरं श्रेष्ठं 'चक्रुः'। 'यदाह' मन्त्रः— 'अस्तभ्नाद् द्यां वृषभोऽन्तरिक्ष मिति', स पूर्वम् एतद्ब्राह्मणोक्तप्रकारेण देवैः कृतत्वादाहेत्यर्थः ; तस्मिन् मन्त्रभागे श्रेष्ठवाचकवृषभशब्दस्य श्रवणात् ॥ २ ॥

"अमिमीतेति। 'तत्' तस्मात्, सोमेन पृथिव्या मितत्वात्, 'एनेन' बलप्रकाशकमन्त्रपाठेन, अथवा 'एनेन' पृथिवीमानकर्त्त्रा सोमेन 'इमान्' त्रीनपि 'लोकान्' 'आस्पृणोति' सर्वतो बलिनः कारयति। सोमस्य बलवत्त्व मर्थापत्त्या दृढयति— "तस्य हीति। हन्तुर्हननस्य च लोकत्रयान्तःपातित्वात् तस्य चैतदार्थपत्य मित्यर्थः। 'आस्पृताः' बलिनः कृताः। यस्मादेवं 'तस्मात्' 'अमिमीत वरिमाणं पृथिव्या इति' मन्त्रभागस्त मर्थम् 'आह'। अथवा 'तस्मात्' तं मन्त्रभागं ब्रूयादित्यर्थः ॥ ३ ॥

१— इदमादिचतुःकण्डिकाखिति बोध्यम्।

"आसीददिति। तृतीयपादस्यापि बलप्रकाशनरूपार्थत्वात् द्वितीयपादब्राह्मण मेवात्र पुनः पठितम्; "तदेनेनेमांल्लोकान्"— इत्यस्य स्थाने "तदेनेनेद५ँ सर्वम्"— इति विशेषः ॥ ४ ॥

"विश्वेत्तानीति। चतुर्थभागपाठस्य तात्पर्य माह— "तदस्मा इदं सर्व मनुवर्त्मन् करोतीति। 'इदं सर्वं' भूतजातम् 'अनुवर्त्म' तदधीनस्थितिकं कृतवान् भवति। प्रत्युद्यामः प्रतिकूलोद्योगः, तत्कर्त्तारं 'प्रत्युद्यामिनं' 'न करोति' इति सम्बन्धः ॥ ५ ॥

"अथ सोमपर्याणहनेनेति। शकटेन सार्द्धं सोमस्य वेष्टन-साधनं वासः 'पर्याणहनम्'। पर्याणहनप्रयोजनकथनम्— "नेदेनं नाष्ट्रा रक्षांसीति। 'नेत्'-इति परिभये। तथाच यास्कः— "नेत्येष इदित्येतेन सम्प्रयुज्यते परिभये"—इति[१]। यदि पर्याणहनं न कुर्यात्, तदा 'नाष्ट्रा' नाशकराणि रक्षांसि 'एनं' 'प्रमृशान्' प्रमृशेयुः, एतत्तु भयकरम्। तस्मात् तत्परिहाराय पर्याणहन मित्यर्थः। पर्याणहनं प्रकारान्तरेण प्रशंसति— "गर्भो वा एष भवतीति। 'तिर इव वै गर्भाः' अन्तर्हिता वर्त्तन्त इत्यर्थः। यस्माद् गर्भाणां तिरोधान मपेक्षितम्, यस्माच्च मनुष्येभ्यः सकाशात् देवस्य सोमस्य, तस्मात् पर्याणहनं युक्त मित्यर्थः ॥ ६ ॥

तत्र मन्त्रं विधाय प्रशंसति— "स पर्याणह्यति[२] वनेषु व्यन्तरिक्ष मिति[३]। 'वनेषु' वृक्षसमूहेषु 'अन्तरिक्षं' 'विततान' सोमो विस्तारितवान्। तद् यद् 'वाजं' वेगं बलं वा 'अर्वत्सु' अश्ववत्सु

१— निरु० १. ३. ६।　　२— का० श्रौ० सू० ७. ९. ६।

३— वा० सं० ४. ३१. १।

पुरुषेषु योग्यम्। 'व्यदधात्'—इति सर्वत्र सम्बध्यते। 'उस्रिया'—इति गोनाम[1]। तासु 'पयः'। 'हृत्सु'—इति प्राणिबहुत्वापेक्षया बहुवचनम्। तत्र 'हृत्सु' 'क्रतुं' सङ्कल्पम्। 'विक्षु' प्रजासु 'अग्निम्' भुक्तस्यान्नपानस्य पाकसाधन मग्निम्। 'दिवि सूर्यम्'। 'अद्रौ' जातावेकवचनम्[2]; पर्वतेषु 'सोमम्'। 'वरुणः' पापनिवारकः, सोमो देवः 'अदधात्' स्थापितवानिति मन्त्रार्थः॥

'वन'-शब्दस्यार्थान्तरभ्रमं व्युदस्यन् वनेष्वन्तरिक्षविस्मरणं लोकसिद्ध मित्याह— "वनेषु हीदं वितत मन्तरिक्षं वृक्षाग्रेष्विति। यद्यपि सर्वत्रान्तरिक्षं विततम्, तथापि पामरदृष्ट्या सान्द्रवृक्षाग्रेषु पटास्तरणवत् प्रतिभासादेव मुक्तम्। अर्वत्सु पुंस्त्वसम्भवात् वाजस्य वीर्यत्वात् 'एतत्' एतेन "वाज मर्वत्सु"—इतिपाठेन पुंस्वेव वीर्यं स्थापितवान् भवति। उस्रियाहृदादिषु पयःक्रत्वादिस्थितेर्लोकप्रसिद्धिः 'पयो हीदम्'—'हृत्सु स्वयं क्रतुः'—इत्यादि 'हि'-कारेण द्योत्यते॥ ७॥

"अथ यदि द्वे इति। दीक्षायां 'यदि' 'द्वे कृष्णाजिने' स्वीकृते, 'तयोः' एकं 'कृष्णाजिनं' 'प्रतिनाहभाजनम्' भवति। नद्धस्य पुरोदेशप्रसारितो ध्वजः प्रतिनाहः[3]; तद्भाजनम्, तत्स्थानीयं भवतीत्यर्थः। द्वितीयालाभे उपाय माह— "यद्यु एकं भवति, कृष्णाजिनग्रीवा एवावकृत्येति॥

१— निघ० २. ११. ३। २— पा० सू० १. २. ५८।

३— 'युगसमीपे उच्छ्रिते दण्डे अवलगयति ध्वजस्थानीयम्। अत्रानसो वाससा वेष्टन मिति केचित्'—इति या० दे०।

प्रतिनाहमन्त्रः—"सूर्यस्य चक्षुरिति[१]। तथाच सूत्रम्—"कृष्णाजिनं पुरस्तादासजति सूर्यस्य चक्षुरित्यासनयोरन्यतरत्, एकश्चेद् ग्रीवा अवकृत्य"—इति[२]। मन्त्रस्याय मर्थः। हे कृष्णाजिन! त्वं 'सूर्यस्य' 'चक्षुः' चक्षुःस्थानीयम्, प्रकाशनस्थान मित्यर्थः। उपरि हि सूर्यः प्रकाशते, अतस्त्व मनसि ऊर्द्धं दिश मारोहेत्यर्थः। तथा 'अग्नेः' देवस्य सम्बन्धि 'कनीनकम्'; अक्षिमध्यगतः कृष्णप्रदेशः कनीनिका, ताम् 'आरोह'। 'अग्नेरक्ष्णः' कनीनिकास्थान मन्तरिक्षम्; नीलं नभ इति प्रसिद्धेः। अनस उपर्यारोहे सति एतदुभयारोहणं सम्पद्यते। 'यत्र' यस्मिन्नारोहे सति 'एतशेभिः' अश्वैः 'ईयसे' गच्छसि 'विपश्चिता' मेधाविना सोमेन सह 'भ्राजमानः' दीप्यमानः ॥

एतन्मन्त्रपाठं प्रशंसति—"सूर्य मेवैतत् पुरस्तादिति। मन्त्रे 'सूर्यस्य चक्षुः'—इत्यभिधानेन 'सूर्य मेव' सोमस्य 'पुरस्तात्' कृतवान् भवति। ततश्च किं मित्याह—"सूर्यः पुरस्तान्नाष्ट्रेति। 'नाष्ट्रा' नाष्ट्राणि, यज्ञनाशकानि 'रक्षांसि' हिंसन् पुरोगच्छति, तस्मिन् सति 'अभयेन' नाशकरहितेन मार्गेण सोमं 'परिवहन्ति' ॥ ८ ॥

"उद्धते प्रउगे फलके भवत इति। 'प्रउगे फलके' प्रयुगसम्बन्धिफलके 'उद्धते' प्रयुगादप्युन्नते, चुबुकप्रमाणे[३] 'भवतः'। अतएव सूत्रकारः तस्मिन्नेव प्रदेशे फलकयोरौद्धत्यं सूचयामास—

१— वा० सं० ४. ३२. १। २— का० श्रौ० सू० ७. ६. ६, १०।

३— अन्तस्थ'व'मध्यपाठश्चपुस्तके। स्यात्तु 'चिबुकप्रमाणे'—इत्येव; "अधस्ताच्चिबुकम्"—इति ह्यमरः।

"प्रयुगाच्चोद्धृते फलके भवतः"— इति[१]। "तदन्तरेणेति। 'तत्' तयोः फलकयोः 'अन्तरेण' मध्ये 'सुब्रह्मण्यः' (भूयिष्ठ एव सन्[२]) 'प्राजति' प्रेरयति अनड्वाहौ[३]। अधःस्थितिं प्रशंसति— "श्रेयान्वेति। करितुरगाद्यारूढस्य प्रशस्तत्वं लोकसिद्धम्, अतस्तदभ्यारोहात् सोमः 'श्रेयान् भवति'; अतस्तदधिष्ठितं शकटम् 'आरोढुं कः अर्हति'? न कोऽपीति ॥ ९ ॥

"पलाशशाखया प्राजतीति। भूयिष्ठास्वेव प्राजनयोग्यासु सतीष्वप्यन्यशाखासु पलाशशाखायाः कोऽतिशय इति जिज्ञासायां तस्याः सोमस्य सम्बन्धं दर्शयति— "यत्र वै गायत्रीति। व्याख्यात मिदम्[४]। 'यदेव' 'सोमस्य' अङ्गं 'न्यक्तम्' अवाक् निपतित मासीत्, 'तत्' अङ्गम् 'इहापि' अस्मिन् सोमे एव 'असद्' भवेदिति पलाशशाखया[५] प्राजनस्याभिप्रायः ॥ १० ॥

अनडुहोर्वर्णविशेष मभिधातुं पुनरनुवदति— "अथानड्वाहा- विति। 'प्राजति' युगवहनाय प्रेरयति। उभयोरन्यतरस्य वा यदि कृष्णत्वं लभ्येत, 'तत्र' पर्जन्यवर्णसाम्यात् अनडुत्कृष्णत्वेन निमित्तेन

१— का० श्रौ० सू० ७. ९. ५। तत्रापि 'प्रउगात्'-इति स्वरमध्यपाठ एव, न तन्तस्थमध्यः 'प्रयुगात्'-इति।

२— क-पुस्तकमात्रे एषोऽधिकः पाठः।

३— का० श्रौ० सू० ७. ९. १४।

४— पुरस्तात् १. ७. १. १ (१ भा० ४६० पृ०) द्रष्टव्यम्।

५— प्रतोदस्थानीययेति भावः। 'अनड्वाहौ बलीवर्दौ'-इति या० दे०।

'ऐषमः' अस्मिन् संवत्सरे 'पर्जन्यः' बहुवृष्टिप्रदो भवति। '–इति एतत् उ विज्ञानम्' वृष्टेः परिज्ञानम्, तदुपाय इत्यर्थः ॥ ११ ॥

इदानीं समन्त्रक मश्वयोजनं विधत्ते– "अथ युनक्त्युस्रावेत मिति[1]। मन्त्रस्याय मर्थः[2]। हे 'उस्रौ' अनड्वाहौ! युवां वहनाय 'एतम्' प्रत्यागच्छतम्। कीदृशौ युवाम्? 'धूर्षाहौ' धुरं सोढुं समर्थौ। तादृशौ युवां 'युज्येथाम्' स्वय मेव युक्तौ भवतम्। तौ विशिष्येते– 'अनश्रू' अश्रुरहितौ, अव्यथावित्यर्थः, 'अवीरहणौ' शृङ्गाग्रेण वीराणां पुत्रादीना महन्तारौ, 'ब्रह्मचोदनौ' ब्रह्मणा मन्त्रेण प्रेरितावित्यर्थः। एव मनड्वाहौ प्रशस्येदानीं प्रयोजन माह– "स्वस्ति यजमानस्येति। 'स्वस्ति' अविनाशेन 'यजमानस्य गृहान् गच्छतम्' ॥

अथ मन्त्रं विभज्य व्याचष्टे– "उस्रौ हि भवतावित्यादिना। उत्स्राविणावनयोर्भोगावित्युस्रौ। एषा प्रसिद्धिः 'हि'-शब्देन द्योत्यते। धूर्षाहावित्यस्य तात्पर्यं "धूर्वाहाविति। आर्त्तस्याश्रुपातस्य दृष्टत्वात् 'अनश्रू'-इत्यस्यानार्त्ताविति व्याख्यानम्। वीरहत्यायाः पापसाधनत्वात् 'अपापकृतौ'-इति तात्पर्याभिधानम्। 'ब्रह्मणा' "उस्रावेतम्"–इतिमन्त्रेण इदानीं चोद्यमानत्वात् ब्रह्मचोदना-प्रसिद्धिरित्यभिप्रेत्य "ब्रह्मचोदनो हि भवत इत्युक्तम्। "स्वस्ति यजमानस्य"-इत्यत्र स्वस्तिशब्दाभिप्राय माह– "यथैनावन्तरेति। 'यथा' 'एनौ' अनड्वाहौ 'अन्तरा' मध्ये मार्गे 'नाष्ट्राः' हिंस्राः 'न हिंस्युः', तथा भवेदिति स्वस्तिवाचनमन्त्रं कृतवानित्यर्थः ॥ १२ ॥

१– का० श्रौ० सू० ७. ९. ११। २– वा० सं० ४. ३३. १।

"अथ पश्चात् परिक्रम्येति। शकटस्य पश्चाद्भागं गत्वा। अपकृष्य आलम्ब्यत इति 'अपालम्ब्यः' शकटस्य पश्चाद्भागः। त मालम्ब्य ब्रूयात्— "सोमाय क्रीताय", "सोमाय पर्य्युह्यमाणाय"—'इति वा'। अनुवचनविकल्पस्याय मभिप्रायः— सोमे क्रीते सति अनन्तरं यत् कर्त्तव्यम्, तत् परिवहण मेव; तच्च क्रयानन्तरभावीत्यन्यतरोपादानेऽन्यतरस्यार्थात् सिद्धिरिति। ऐतरेयके तु समुच्चयोपदेश उक्तः— "सोमाय क्रीताय प्रोह्यमाणायानुब्रूहीत्याहाध्वर्युरिति[1]। अयं विकल्पो न व्यवस्थितः, किन्तु ऐच्छिक इत्याह— "अतो यतरथा कामयेतेति। 'अतः' अनयोः पक्षयोर्मध्ये। अत्र कात्यायनः— "पश्चात् परीत्यापालम्बं गृहीत्वा सोमाय क्रीतायामुं वाचयति, पर्य्युह्यमाणायेति वा" इति[2] ॥ १२ ॥

"अथ वाचयतीति। अध्वर्युर्यजमानम् "भद्रो मेऽसि"-इत्यादिक मित्यर्थः[3]। मन्त्रस्याय मर्थः— हे सोम! त्वं 'भद्रोऽसि' कल्याणकरोऽसि, स्तुत्यो वा। हे 'भुवस्पते' भुवनानां पालक! त्वं 'प्रच्यवस्व' प्रगच्छ। 'विश्वानि' 'अभि' 'धामानि' स्थानान्यभिलक्ष्य। 'त्वा' त्वां 'परिपरिणो मा विदन्' उपर्यवस्थातारो मा विदन्। तथा त्वां 'परिपन्थिनः' प्रतिकूलाः शत्रवः 'मा विदन्'। "छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि"—इति[4] 'इनि'-प्रत्ययान्तो निपातितः। तथा 'अघायवः' अघ मिच्छन्तो 'वृकाः' विकर्त्तनशीलाः 'मा विदन्' मा जानन्। किञ्च 'श्येनः' शंसनीयगमनः पक्षी, स

१— ऐ० ब्रा० १. ३. २। २— का० श्रौ० सू० ७. ९. १५, १६।
३— वा० सं० ४. ३४. १। ४— पा० सू० ५. २. ८९।

'भूत्वा' स इव बलिष्ठोत्पतनशीलः सन् 'परापत' उद्गच्छत, यजमानस्य गृहान् गच्छत। 'तत्' तत्र 'नौ' आवयोः, तव च मम च 'संस्कृतं' सर्वोपस्करणसंयुक्तं स्थानं विद्यते, तद् गच्छेति॥

"भद्रो मेऽसि"—इत्यत्र भद्रशब्दस्य तात्पर्य माह— "भद्रो ह्यस्यैष भवतीत्यादिना। 'अस्य' यजमानस्य 'एषः' सोमः, यस्माद् 'भद्रो भवति', तस्माद् मन्त्रभाग एव माह। यतोऽसावेव यजमानस्य भद्रकारी, 'तस्मात्' 'अन्यं' सोमव्यतिरिक्तम् 'अयं' यजमानः 'न आद्रियते' आदरं न करोति। अन्यशब्दार्थं विशिनष्टि— "अप्यस्य राजान इति। 'सभागाः'-इत्यनेन राज्ञा मनतिक्रमणीयत्व मुक्तं भवति। अपिः सम्भावनायाम्। "मधुपर्क माहरेद्राज्ञे चाचार्यर्त्विक्-स्नातकप्रियातिथिश्वशुरमातुलानाञ्च"-इति[1] सम्भावनीयानां मध्ये राज्ञां प्रथमतो निर्देशेन श्रैष्ठ्यावगमादितरपूज्योपलक्षकत्वेन 'अप्यस्य राजानः'—इति निर्देश इति मन्तव्यम्। राज्ञ आगमनात् स्वय मप्रष्ट एव सन् 'पूर्वः' तेभ्यः प्रागेव 'अभिवदति' वाग्व्यवहारं करोति। कि मिति— "भद्रो हि भवतीति। 'तस्माद् भद्रो मेऽसीति' युक्तम्। भुवस्पत इत्यत्र 'भू'-शब्देन सर्वाण्यपि भुवना-न्युपलक्षितानीति व्याचष्टे— "भुवनानां ह्येष पतिरिति। धामशब्द-तात्पर्य माह— "अङ्गानि वै विश्वानि धामानीति। अत्राङ्गानि ग्रहचमसादीनि; क्रयप्रदेशादागमनस्य तदर्थत्वात्। परिपरि-परि-पन्थि-वृकशब्दाना मवयवार्थभेदे सत्यपि पर्यवसितार्थ एष एवे-त्याह— "यथैन मन्तरा नाष्ट्रा रक्षांसि न विन्देयुरिति॥ १४॥

१— इत उत्तरस्मिन्नेवाम्नास्यते— "यथा राज्ञे वा ब्राह्मणाय वा"—इत्यादि।

"श्येनो भूत्वेति। मन्त्रभागपाठस्य तात्पर्य माह— "वय एवैन मेतद् भूतं प्रपादयतीति। एतेन पाठेन पक्षिरूप मेव सन्तं प्रापितवान् भवति। 'रक्षांसि' 'नान्ववयन्ति' हन्तुं नानुगच्छन्ति। स्पष्ट मन्यत् ॥ १५ ॥

"अथ शरीर मेवान्ववहन्तीति। यदि प्रमादात् सोमं रक्ष-आदिर्हन्यात्, तदानीं श्येनो भूत्वेति मन्त्रसामर्थ्येन श्येनीभावादुपादेयस्य सारांशस्यावध्यभावात् (हन्ता[1]) श्येनशरीर मेवानुगत्य हन्ति, नात्मान मित्यर्थः। "यजमानस्य गृहान् गच्छ तन्नौ संस्कृत मिति मन्त्रभागस्यार्थः स्पष्ट इत्याह— "नात्र तिरोहित मिवास्तीति ॥ १६ ॥

"अथ सुब्रह्मण्या मित्यादि[2]। 'ब्रह्म' देवाना माह्वानसाधनो मन्त्रः; शोभनं ब्रह्म 'सुब्रह्म', तदर्हतीति 'सुब्रह्मण्या' काचन देवता; तां "सुब्रह्मण्यो३म्"-इत्यादिनिगदेनाह्वयेत्। तत्प्रकारः सूत्रे दर्शितः— "सुब्रह्मण्यो३ मिति त्रिरुक्त्वा सकृन्निगदम्"—इति[3]। निगदपदानां ब्राह्मणेनैव व्याख्यानात् नास्माभिर्व्याख्यायते ॥

१— नेदं पदं क-पुस्तकादन्यत्र।

२— सुब्रह्मण्य एवर्त्विक् सुब्रह्मण्या माह्वयतीति सिद्धान्तितं हरिस्वामिना। अग्निष्टुदादिषु स्वय मेवेति वक्ष्यतीहैव (२२. ५. २.)।

३— "सुब्रह्मण्यां चाह्वयति सुब्रह्मण्यो३ऽ सुब्रह्मण्यो३मिति त्रिरुक्त्वा सकृन्निगदं यावदहे सुत्या भवति तथाह"—इति का० श्रौ० ७.९.२०। " 'यावदहे' अतीते 'सुत्या भवति' अस्मात् क्रयणदिवसादारभ्य यावत्सु दिनेषु अतिक्रान्तेषु सुत्या भवति, तथा आह। तद्यथा— त्र्युपसत्के 'त्र्यहे सुत्याम्'—इति, षडुपसत्के 'षडहे सुत्याम्'—इति, द्वादशोपसत्के 'द्वादशाहे सुत्याम्'—इति"—इतीह या० दे०।

आह्वानं प्रशंसति— "यथा येभ्य इति। 'यथा' लोके 'येभ्यः' अर्थाय 'पक्ष्यन्' पाकं कर्त्तु मिच्छन् भवति, 'तान्' भोक्तॄन् 'ब्रूयात्'— 'इत्यहे वः पक्तास्मीति'। इत्यह इति पाकदिवसो निर्द्दिश्यते; इतो द्वितीयेऽहनि तृतीयेऽहनीतिरूपेणेत्यर्थः॥

ननु मन्त्रेणाह्वानेऽपि कथ मिन्द्र आगच्छतीत्याह— "ब्रह्म हि देवान् प्रच्यावयतीति। 'हि'-शब्दो "वायवाहि दर्शत[१]"—इत्येव-मादिमन्त्रगतां देवताप्रच्यावनप्रसिद्धिं द्योतते। सुब्रह्मण्यपदस्य पाठसिद्धां त्रिरावृत्तिं प्रशंसति— "त्रिःकृत्व आहेत्यादि। यज्ञस्य आवृत्तिरूपत्वं सवनत्रयापेक्षयेति द्रष्टव्यम्[२]॥ १७॥

"इन्द्रागच्छेतीति। "इन्द्रो यज्ञस्य देवतेत्यादि। स्पष्टम्। "हरिव आगच्छ"—इत्यादि- "अहल्यायै जारः"—इत्यन्तानां पञ्चानां वाक्यानां पृथक्-पृथगर्थे सम्भवत्यपि तात्पर्यस्यैकत्व मभिप्रेत्य, सङ्गृह्य तात्पर्य माह— "हरिव आगच्छ मेधातिथेर्मेषेत्यादिना। "तद् यान्येवास्य चरणानि तैरेवैन मेतत् प्रमुमोदयिषतीति। 'तत्' तथा सति 'अस्य' इन्द्रस्य 'यान्येव' चरणानि चारित्राणि, पूर्वपक्षापरपक्ष-लक्षणाभ्या मभिमतस्य वस्तुनो हरणं, मेधातिथेः काण्वायनेर्मेषो भूत्वा हरणम्, —इत्येवमादीनि; 'तैरेव' 'एनं' प्रमोदयितु मिच्छति[३]॥

१— ऋ० सं० १. २. १। २— ऐ० ब्रा० ६. १. ३ द्रष्टव्यम्।

३— मीमांसादर्शने त्वेतत्कथाया कविकल्पनामूलत्व मेव सिद्धान्तितम्। तत्रापि तन्त्रवार्त्तिके विशेष उक्तः (जै० सू० ९. १. ४२–४४; अधि० १५.)। "सवितैवाहनि लीयमानतया रात्रेरहल्याशब्दवाच्यायाः क्षयात्मकजरणहेतुत्वात् जीर्यत्यस्मादनेन बोदितेन वेत्यहल्याजार उच्यते, न परस्त्रीव्यवहारात्"—इत्यादि च द्रष्टव्यम्।

हरिवआदीनि पदानि सामब्राह्मणे व्याख्यातानि[१] ॥ १८, १९ ॥

"देवा ब्रह्माण इति। अनयोस्तात्पर्य माह— "तद्देवांश्च ब्राह्मणांश्चाहेति। 'अत्र' अस्मिन् यज्ञे 'उभयैः' द्विविधैः 'देवैः ब्राह्मणैश्च' यष्टव्यत्वेन याजकत्वेन च 'अर्थः' प्रयोजनं यज्ञसिद्धिः यजमानस्य 'भवति', तानेवैतान् 'देवाः ब्राह्मणाः'—इति पदद्वय माह नेतरानित्यर्थः ॥ २० ॥

"अथ प्रतिप्रस्थातेति[२]। 'अग्नीषोमीयेण पशुना प्रत्युपतिष्ठते प्रतिप्रस्थाता' शालायाः पुरोदेशे अग्नीषोमीयं पशु मादाय गच्छतः सोमस्याभिमुखं स्थापयेदित्यर्थः। अग्नीषोमीयस्यावस्थितिं यजमानस्य आत्मनिष्क्रयरूपेण प्रशंसति— "आग्नीषोमौ वा एत मिति। 'एतं' दीक्षितम् 'अन्तर्जम्भे' अन्नखादनस्थानं जम्भः, दन्तपङ्क्त्योरन्तराल इत्यर्थः। एतदेवोपपादयति— "आग्नावैष्णवं ह्यद इति। यस्मादस्य यजमानस्य 'अदः' विप्रकृष्टे काले दीक्षणीयेष्टौ 'हविः' अभूत्। अस्तु किं तत इत्याह— "यो वै विष्णुरिति। तत्र विष्णुरिति योऽस्ति, 'स सोमः'; सोमस्य यागनिर्वर्त्तकत्वेन यज्ञत्वाद्; "यज्ञो

१— तानि हि सा० ष० ब्रा० १. १. २ द्रष्टव्यानि। तत्रैष निगदः समग्रः पठितश्च। तथा सामसूत्रे लाट्यायनेऽपि (१. ३.)। एष निगदः सुब्रह्मण्यनामसामवेदीयर्त्विजा गीयतेऽतः सुब्रह्मण्यसामेत्यप्युच्यते। वस्तुतो निगदो नाम यजुर्विशेष एवेति सिद्धान्तितो मीमांसायाम्; जै० द० २. १ ३८—४५ सूत्राणि द्रष्टव्यानि। तैत्तिरीयारण्यकेऽप्ययं मन्त्रो ब्रवाण इत्यन्त आम्नातः (१. १२. ३, ४)।

२— का० श्रौ० सू० ७. ९. २१।

वै विष्णुः"—इतिश्रुतेः[१]। यज्ञद्वारा विष्णोः सोमत्वम्। 'दीक्षा' संस्कारः; दीक्षणीयेष्ट्या संस्कृतत्वादेव दीक्षणीयेष्टिदेवतयोर्हविस्त्र 'एनं' जम्भे स्थितम्। अतो जम्भाद् विमोक्षाय अग्नीषोमीयं दत्त्वा आत्मनिष्क्रयणं कृतवान् भवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

"तद्धैक इति[२]। 'अयम्' उल्मुकरूपः 'अग्निः', 'अयं सोमः'; 'ताभ्यां' सकाशात् आत्मानं 'निष्क्रीणामहे' इत्युल्मुकस्याहर्त्तुरभिप्रायः। अमुं पक्षं निराकरोति— "तदु तथा नेति। तर्हि कथं सहभाव उपपद्यत इति, तत्राह— "यत्र वा एतौ क्व च तत् सहैवेति। 'एतौ' अग्नीषोमौ 'यत्र क्व च' स्थाने 'सह' वर्त्तेते, 'तत्' तादृग्रूपा स्थितिरेवात्र सहभाव एवेत्यर्थः। एवकारेण संयोजनपक्षो व्युदस्यते ॥ २२ ॥

"स वै द्विरूपो भवतीति। 'सः' अग्नीषोमीयः पशुः। द्वैरूप्ये कारणाभिधानम्— "द्विदेवत्यो हीति। द्वैरूप्यसिद्धयेऽपेक्षितौ वर्णावाह— "कृष्णसारङ्गः स्यादित्याहुरिति। 'सारङ्गः' शबलवर्णः[३]। 'एतत्' कृष्णत्वं शबलत्वं च 'एनयोः' अग्नीषोमयोः 'रूपतम मिव'

१— पुरस्ताच्चात्र (१. १. २. १३.) द्रष्टव्यम्।

२— का० श्रौ० सू० ७. ९. २४।

३— सारङ्गः कर्बुरः, वर्णान्तरानुविद्धः शुक्लः सारङ्ग इत्युच्यते, कृष्णेन वर्णेन सहितः सारङ्गः; अथवा कृष्णश्चासौ सारङ्गश्चेति कृष्णसारङ्गः। एवं लोहितसारङ्गः इति व्याख्यातं याज्ञिकदेवेन। 'वर्णान्तरोपेतः कृष्णवर्णः कृष्णसारङ्गः, एवं लोहितसारङ्गोऽपि'—इत्येव माह पितृभूतिराचार्यः, टीकाकृत् कर्कश्च।

अत्यन्त मभिमतं रूप मित्यर्थः। "आग्नेयः कृष्णग्रीवः"—इत्यादौ[1] अग्नेः कार्ष्ण्यसम्बन्धश्रवणात् तदेव तदुचितं रूपम्, सारङ्गवर्णस्य सोमयोग्यत्व मपि श्राद्धावल्यां द्रष्टव्यम्। तदलाभेऽपि वा 'लोहित-सारङ्गः स्यात्' लोहितस्याग्निवर्णसाम्यं प्रसिद्धम् ॥ २३ ॥

"तस्मिन् वाचयतीति। 'तस्मिन्' अजे, आगते इति शेषः। "नमो मित्रस्येतीति[2]। नमो मित्रस्येन मालभ्य वाचयतीति[3] कात्यायनः ॥

मन्त्रस्याय मर्थः। 'मित्रस्य' मितेस्त्राता मित्रः सूर्यः, वरुणस्तमो-निवारकः सूर्यः, तस्य, तस्मै इत्यर्थः। 'नमः' नमस्कारः प्रह्वीभावः, अस्तु। अथवा "मैत्रं वा अहर्वारुणी रात्रिः"—इति श्रुत्यन्तरादह-रभिमानिदेवाय, रात्र्यभिमानिदेवाय, सूर्याय नम इत्यर्थः। 'चक्षसे' सर्वस्य द्रष्ट्रे नमः। 'महोदेवाय' महते देवाय च नमः। हे प्राणिनो यूयम् 'तत्' प्रसिद्धम्, 'ऋतं' सत्यभूतम्, आदित्याख्यं वस्तु 'सपर्यत' अर्चयत। 'दूरे दृशे' दूरे दर्शनीयम् ॥ २४ ॥

"अथाध्वर्युरिति। "उपस्तम्भेनोपस्तभ्नातीति[4]। उपस्तभ्यते प्रतिबध्यते इति 'उपस्तम्भः[5]' शकटाग्रधारणं काष्ठम्, तेन 'उपस्त-भ्नाति' शकटाग्रम्। हे काष्ठ! त्वं 'वरुणस्य' उपनह्य स्थापितस्य

१— वा० सं० २४. १, ४, ६, ९. १४; २९. ५८। तद्विधायकं ब्राह्मणं तूपरिष्टादाम्नास्यतेऽत्रैव— १३. २. २. ३।

२— वा० सं० ४. ३५. १। ३— का० श्रौ० सू० ७. ९. २४ ख।

४— का० श्रौ० सू० ७. ९. २५। ५— 'उपस्तम्भनं'—इति क।

सोमस्य 'उत्तम्भन मसि'[१]। शकटस्योत्तम्भकत्वाद्, तद्द्वारा वरुणस्याप्युत्तम्भकत्वम्। "उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य"-इति[२] सकारलोपः ॥

समन्त्रक मुद्धरणं विधत्ते— "वरुणस्य स्कम्भसर्जनी स्थ इति[३]। 'वरुणस्य' सोमस्य, तदाधारभूतस्यानसोऽङ्गस्य यत् स्कम्भनम्, तस्य सर्जन्यौ 'स्थः', तादृश्यौ युवा मुद्गृह्णामीत्यर्थः ॥

अमुं मन्त्रं व्याचष्टे— "वरुण्यो ह्येष एतर्हीति। 'एतर्हि' एतस्मिन् क्रीतावसरे सोमो 'वरुण्यः' भवति। "तयोर्दार्हिलौ च छन्दसि"-इति[४] एतच्छब्दस्य हिल् ॥ २५ ॥

"अथ चत्वारो राजासन्दी माददत इति[५]। चत्वारोऽत्राध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रादयोऽध्वर्युवर्ग्या एव। तथा चापस्तम्बः— "तां सर्वेऽध्वर्यवोऽग्रेण प्राग्वंशं राजन्योह्यमान उद्गृह्णन्तीति[६]। व्यतिरेकप्रदर्शनमुखेन ऋत्विक्चतुष्टं प्रशंसति— "द्वौ वा अस्मै मानुषाय राज्ञे आददात इति। दोलिका[७] मित्यर्थः। 'यः' 'अस्य' प्रतीयमानस्य 'सर्वस्य' अपि जगतः 'सकृत्' उपायेनैव 'ईष्टे' ईश्वरो भवति, 'अथ' 'एताम्' एतदीया मासन्दीं 'चत्वारः', 'आददते'-इति पूर्वत्रान्वयः ॥ २६ ॥

आसन्द्या औदुम्बरीत्वं विधाय प्रशंसति— "औदुम्बरी भवत्यन्नं

१— वा० सं० ४, ३६. १। २— पा० सू० ८. ४. ६१।
३— वा० सं० ४. ३६. २। ४— पा० सू० ५. ३. २०।
५— का० श्रौ० सू० ७. ९. २७। ६— आ० श्रौ० सू० १०. २९. ७।
७— 'आन्दोलिका'-इति ङ, च।

वा ऊर्गुदुम्बर इति । "देवा इष मूर्जं व्यभजन्त, तत उदुम्बरः समभवत्"—इति[१] श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिर्वैशब्देन द्योत्यते ॥

ननु इदम् "ऊर्जोऽन्नाद्यस्यावरुद्धै"-इति उदुम्बरस्य फल-विधानम्; कुतः? 'अवरुद्धै'-इति चतुर्थ्या फलप्रतिभानात्। अत ऊर्जोऽवरोधलक्षणाय फलायौदुम्बरी कर्त्तव्येत्यर्थः। नैतदेवम्। नात्रौदुम्बरी भवतीति विधिरुपलभ्यते, वर्त्तमानव्यपदेशात्; अर्थवादेनैव स विधिरुन्नेयः; अतोऽत्र तस्यौदुम्बरत्वस्य विधातु मशक्यत्वात् कस्येदं फलं स्यात्। न तु स्तुतिञ्च करोतु, फल मपि विदधात्विति मन्तव्यम्; तथा द्वैविध्ये वाक्यभेदापत्तेः। अत इदं केवलं स्तावक मिति सिद्धम् ॥ २७ ॥

"नाभिदघ्ना भवतीति। नाभिप्रमाणा भवेत्। "प्रमाणे द्वयसज्-दघ्नञ्-मात्रचः"-इति दघ्नच् प्रत्ययः[२]। "अत्र वा अन्न मिति। 'अत्र'—इति नाभिप्रदेशस्याभिनयः। अन्नस्य नाभिप्रति-ष्ठितत्वे सोमस्य कि मायात मित्यत आह— "अन्नं सोम इति। प्रकारान्तरेण नाभिदघ्नत्वं प्रशंसति— "अत्रो एव रेतस आश्रय इति। 'अत्रो एव' अत्रैव च। 'अत्रदघ्ना' नाभिदघ्नेत्यर्थः। अत्र कात्यायनः— "औदुम्बरी मासन्दीं नाभिदघ्ना मरत्निमात्राङ्गी मूता माहरन्ति चत्वार इति[३] ॥ २८ ॥

"ता मभिमृशतीति[४]। 'ताम्' आसन्दी मित्यर्थः। "वरुणस्य

१— ऐ० ब्रा० ५. ४. ५। २— पा० सू० ५. २. ३७।

३— का० श्रौ० सू० ७. ९. २७। ४—का० श्रौ० सू० ७. ९. २८।

ऋतसदन्यसीति[१]। हे आसन्दि[२]! त्वं 'वरुणस्य' सोमस्य 'ऋतसदनम्'। ऋत मिति यज्ञनाम; "सत्यं वा यज्ञं वा"—इति यास्कः[३]। यज्ञार्हं स्थान मसीत्यर्थः॥

आसन्दीवत् कृष्णाजिनस्यापि सोमासादनार्हत्वादासन्दीस्पर्शन-मन्त्र एव कृष्णाजिनास्तरणेऽपि विनियुक्तः। सोमासादनमन्त्रे त्वासीदेति विशेषः[४]। अतो न मन्त्राः पृथग्-व्याख्यानार्हाः। "स यदाह वरुणस्येत्यादिः। स्पष्टम्[५]॥ २९॥

"अथैनं शाला मित्यादि। प्राग्वंशस्य पुरोदेशे आसन्द्यां स्थापितं सोम मासन्द्या सह प्राचीनवंशं गमयेदित्यर्थः। प्रपादन-समये "याते धामानि"—इति[६] मन्त्रं यजमानं वाचयेत्। अध्वर्योः प्राधान्यात् तदपेक्षया 'प्रपादयति'—इत्येकवचनम्; वस्तुतस्तु चत्वारः प्रपादयन्ति। तथाच सूत्रकारः— "शालां प्रवेशयन्ति दीक्षितसञ्चरेण, यात इति वाचयति, आहवनीयं दक्षिणेन स्थापयन्ति"-इति[७]॥

१— वा० सं० ४. ३६. ३।

२— उदुम्बरकाष्ठनिर्मिता, नाभिप्रमाणपादयुक्ता, अरत्निमात्राणि अङ्गानि इषोपलक्षणाणि यस्याः सा, ऊता = मुञ्जरज्ज्वा व्यूता, आसन्दी = मञ्चिका भवति। सौत्रामण्यां हि श्रूयते— "मुञ्जविवयना भवति"—इति (१२. ८. ३. ६.)। तत्र चाचार्येणोक्तम्— "सोमासन्दीवदिति (१९. ४. ७.)।

३— निरु० ४. ३. ३।

४— वा० सं० ४. ३६. ४, ५।

५— का० श्रौ० सू० ७. ९. २९, ३०।

६— वा० सं० ४. ३७. १।

७— का० श्रौ० सू० ७. ९. ३१, ३२, ३३।

मन्त्रस्याय मर्थः। हे 'सोम!' 'ते' 'या' यानि 'धामानि' स्थानानि नामानि जन्मानि च त्रीण्यपि 'धाम'-शब्दवाच्यानि[1] 'हविषा' यजन्ति', 'ते' तव सम्बन्धीनि 'ता' तानि 'विश्वानि' सर्वाण्यपि। 'यज्ञम्'—इति विभक्तिव्यत्ययः, अयं यज्ञः 'परिभूः' परितो भावयिता 'अस्तु'। लज्ञ 'गयस्फानः' पशुपुत्रादिना गृहस्य वर्द्धयिता, 'प्रतरणः' आपद्भ्यः प्रकर्षेण तारयिता, 'सुवीरः' शोभन-वीरोपेतः, तत्प्रद इत्यर्थः, 'अवीरहा' पुत्रादेरहन्ता च सन्, 'दुर्यान्' गृहान् 'प्रचर' प्रकरोषि। चतुर्थपाद-गत-'दुर्य'-शब्दार्थं ब्रूवन् कृत्स्नमन्त्रतात्पर्य माह— "गृहा वै दुर्या इत्यादिना ॥ २०॥

"अत्र हैक उदपात्र मुपनिनयन्तीति[2]। मनुष्योपचारवत् देवस्य सोमस्योदपात्रनिनयनलक्षणोपचारे सति तदुपचरणं मानुषं भवति, एतत् 'यज्ञे व्यृद्धम्'; अतो मानुषत्वपरिहाराय उदपात्रं नोपनिनयेत् ॥ २१ ॥ १ [३. ४.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे तृतीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ३ ॥

१— निरु० ९. ३. ७ द्रष्टव्यम्।
२— का० श्रौ० सू० ७. ९. ३४।

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्ताब्धीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोस्रां रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिङ्गनार्यो,
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणज मनृणः शार्करं चार्कतेजाः,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि मकृत मुदा पात्रसात्सिङ्गनार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे तृतीयाध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥

[अथ चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्]

शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं बाहू प्रायणीयोदयनीयौ। अभितो वै शिरो बाहू भवतस्तस्मादभित आतिथ्यमेते* हविषी भवतः प्रायणीयश्चोदयनीयश्च ॥ १ ॥

अथ यस्मादातिथ्यं नाम†। अतिथिर्वा ऽएष एतस्यागच्छति यत् सोमः क्रीतस्तस्मा ऽएतद्यथा राज्ञे वा ब्राह्मणाय वा महोक्षं वा महाजं वा पचेत्तदह मानुषꣳ हविर्देवाना मेव मस्मा ऽएतदातिथ्यं करोति ॥ २ ॥

तदाहुः। पूर्व्वोऽतीत्य गृह्णीयादिति यत्र वा ऽअर्हन्त मागतं नापचायन्ति‡ क्रुध्यति वै स तत्र तथा ह्यापचितो भवति ॥ ३ ॥

तद्वा ऽअन्यतर एव व्विमुक्तः स्यात्। अन्यतरोऽविमुक्तोऽथ गृह्णीयात् स यदन्यतरो व्विमुक्तस्तेनागतो यदन्यतरोऽव्विमुक्तस्तेनापचितः ॥ ४ ॥

---

* 'मेने'–इति ग, घ। † 'नाम'–इति ग, ख।

‡ 'नापचातन्ति'–इति क, ख।

तद् तथा न कुर्यात्। विमुच्यैव प्रपाद्य गृह्णीयाद् यथा वै देवानां चरणं तद्वा ऽअनु मनुष्याणां तस्मान् मानुषे यावन्न विमुञ्चते नैवास्मै तावदुदकꣳ हरन्ति नापचितिं कुर्वन्त्यनागतो हि स तावद्भवत्यथ यदैव विमुञ्चतेऽथास्मा ऽउदकꣳ हरन्त्यथापचितिं कुर्वन्ति तर्हि हि स ऽआगतो भवति तस्माद्विमुच्यैव प्रपाद्य गृह्णीयात् ॥ ५ ॥

स वै सन्त्वरमाण इव गृह्णीयात्। तथा ह्यपचितो भवति तत्प्रत्यन्वारभते पर्युह्यमाणं वै यजमानोऽन्वारभतेऽथात्र प्रत्युभयत एवैतन्मिथुनेनान्वारभते यत्र वा ऽअर्हन्नागच्छति सर्व्वगृह्या इव वै तत्र चेष्टन्ति तथा ह्यपचितो भवति ॥ ६ ॥

स वा ऽअन्येनैव ततो यजुषा गृह्णीयाद्। येनो चान्यानि हवीꣳष्येकं वा ऽएष भागं क्रीयमाणोऽभिक्रीयते छन्दसा मेव राज्याय छन्दसाꣳ साम्राज्याय तस्य छन्दाꣳस्यभितः साचयानि यथा राज्ञोऽराजानो राजकृतः सूतग्रामण्य एव मस्य छन्दाꣳस्यभितः साचयानि ॥ ७ ॥

न वै तदवकल्पते। यच्छन्दोभ्य इति केवलं गृह्णीयायत्र वा ऽअर्हते प्रचन्ति तदभितः साचयोऽन्वाभक्ता

भवन्त्यराजानो राजकृतः सूतग्रामण्यस्तस्माद्युचैवैतस्यै गृह्णीयात्तदेव छन्दांस्यन्वाभजेत् ॥ ८ ॥

स गृह्णाति। अग्नेस्तनूरसि विष्णवे त्वेत्यग्नि र्वै गायत्री तद्गायत्री मन्वाभजति ॥ ९ ॥

सोमस्य तनूरसि विष्णवे त्वेति। क्षत्रं वै सोमः क्षत्रं त्रिष्टुप् तत् त्रिष्टुभ मन्वाभजति ॥ १० ॥

अतिथेरातिथ्य मसि विष्णवे त्वेति*। सोऽस्योद्धारो यथा† श्रेष्ठस्योद्धार एव मस्यैष ऋते छन्दोभ्यः ॥ ११ ॥

श्येनाय त्वा सोमभृते विष्णवे त्वेति। तद्गायत्री मन्वाभजति सा यद्गायत्री श्येनो भूत्वा दिवः सोम माहरत् तेन सा श्येनः सोमभृत् तेनैवैना मेतद्वीर्येण द्वितीय मन्वाभजति ॥ १२ ॥

अग्नये त्वा रायस्पोषदे विष्णवे त्वेति। पशवो वै रायस्पोषः पशवो जगती तज्जगती मन्वाभजति ॥ १३ ॥

अथ यत्पञ्च कृत्वो गृह्णाति। संवत्सरसम्मितो वै यज्ञः पञ्च वा ऽऋतवः संवत्सरस्य तं पञ्चभिराप्नोति तस्मात्पञ्चकृत्वो गृह्णात्यथ यद्विष्णवे त्वा विष्णवे त्वेति गृह्णाति विष्णवे हि गृह्णाति यो यज्ञाय गृह्णाति ॥ १४ ॥

---

* 'त्वेति'-इति ग, घ।　† 'अथा'-इति ख।

नवकपालः पुरोडाशो भवति। शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं नवाक्षरा वै गायत्र्यष्टौ तानि यान्यन्वाह प्रणवो नवमः पूर्व्वार्द्धो वै यज्ञस्य गायत्री पूर्व्वार्द्धं ऽएष यज्ञस्य तस्मान्नवकपालः पुरोडाशो भवति ॥ १५ ॥

कार्ष्मर्य्यमयाः परिधयः। देवा ह वा ऽएतं व्वनस्पतिषु राक्षोघ्नं ददृशुर्य्यत्कार्ष्मर्य्यꣳ शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं नेच्छिरो यज्ञस्य नाष्ट्रा रक्षाꣳसि हिनसन्निति तस्मात् कार्ष्मर्य्यमयाः परिधयो भवन्ति ॥ १६ ॥

आश्ववालः प्रस्तरः। यज्ञो ह देवेभ्योऽपचक्राम सोऽश्वो भूत्वा पराङावव‍र्त्त तस्य देवा अनुहाय व्वालानभिपेदुस्तानाललुपुस्तानालुप्य साद्धꣳ सन्न्यासुस्तत एता ओषधयः समभवन् यदश्ववालाः शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं जघनार्द्धो व्वाला ऽउभयत एवैतद्यज्ञं परिगृह्णाति यदाश्ववालः प्रस्तरो भवति* ॥ १७ ॥

ऐक्षव्यौ व्विधृती। नेद्बर्हिश्च प्रस्तरश्च संलुभ्यात† ऽइत्यथोत्पूयाज्यꣳ सर्व्वाण्येव चतुर्गृहीतान्याज्यानि गृह्णाति न ह्यत्रानुयाजा भवन्ति ॥ १८ ॥

---

* 'भवति'—इति ग, घ।

† 'संल्लुभ्यते'—इति ख, डा०-वेबरदृष्टश्च। 'संलुभ्यात'—इति सायणसम्मत'—इति डा०-वेबरः।

आसाद्य हवीꣳष्यग्निं मन्थति। शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं जनयन्ति वा ऽएन मेतद्यन्मन्थन्ति शीर्षतो वा ऽअग्रे जायमानो जायते शीर्षत एवैतदग्रे यज्ञं जनयत्यग्निर्वै सर्व्वा देवता अग्नौ हि सर्व्वाभ्यो देवताभ्यो जुह्वति शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यꣳ शीर्षत एवैतद्यज्ञꣳ सर्व्वाभि-र्देवताभिः समर्द्धयति तस्मादग्निं मन्थति* ॥ १९ ॥

सोऽधिमन्थनꣳ शकल मादत्ते। अग्नेर्ज्जनित्र मसीत्यत्र ह्यग्निर्ज्जायते तस्मादाहाग्नेर्ज्जनित्र मसीति† ॥ २० ॥

अथ दर्भतरुणके निदधाति। वृषणौ स्थ ऽइति तद्यावेवेमौ स्त्रियै साकञ्जावेतावेवैतौ ॥ २१ ॥

अथाधरारणिं निदधाति। उर्व्वश्यसीत्यथोत्तरा-रण्याज्यविलापनी मुपस्पृशत्यायुरसीति ता मभिनि-दधाति पुरूरवा ऽअसीत्युर्व्वशी वा ऽअप्सराः पुरूरवाः पतिरथ यत्तस्मान्मिथुनादजायत तदायुरेव मेवैष एतस्मान्मिथुनाद् यज्ञं जनयत्यथाहाग्नये मथ्यमाना-यानुब्रूहीति ॥ २२ ॥

स मन्थति। गायत्रेण त्वा छन्दसा मन्थामि त्रैष्टुभेन त्वा छन्दसा मन्थामि जागतेन त्वा छन्दसा मन्थामीति तं वै छन्दोभिरेव मन्थति छन्दाꣳसि मथ्यमानायान्वाह

---

* 'मन्थति'—इति ग, घ।

† 'मसीति'—इति ग, घ।

छन्दा᳸स्येवैतद्यज्ञ मन्वायातयति यथामु मादित्य᳸ रश्मयो जातायानुब्रूहीत्याह यदा जायते प्रह्रियमाणायेत्यनुप्रहरन्* ॥ २३ ॥

सोऽनुप्रहरति। भवतन्नः समनसौ सचेतसावरेपसौ। मा यज्ञ᳸ हि᳸सिष्टं मा यज्ञपतिं जातवेदसौ शिवौ भवत मद्य न ऽइति शान्ति मेवाभ्या मेतद्वदति यथा नान्योऽन्य᳸ हि᳸स्याताम् ॥ २४ ॥

अथ स्रुवेणोपहत्याज्यम्। अग्नि मभिजुहोत्यग्नावग्निश्चरति प्रविष्ट ऽऋषीणां पुत्रोऽभिशस्तिपावा। स नः स्योनः सुयजा यजेह देवेभ्यो हव्य᳸ सद मप्रयुच्छन्त्स्वाहेत्याहुत्यै वा ऽएत मजीजनत त मेतयाहुत्याप्रैषीत्तस्मादेव मभि जुहोति ॥ २५ ॥

तदिडान्तं भवति†। नानुयाजान्यजन्ति शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं पूर्व्वार्द्धो वै शिरः पूर्व्वार्द्ध मेवैतद्यज्ञस्याभिस᳸स्करोति‡ स यद्धानुयाजान्यजेद्यथा शीर्षतः पर्य्याहृत्य पादौ प्रतिदध्यादेवं तत् तस्मादिडान्तं भवति नानुयाजान्यजन्ति ॥ २६ ॥ २ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [४. १.] ॥

---

* 'प्रहरन्'–इति ग, घ। † 'भवति'–इति ग, घ।

‡ 'संस्करोति'–इति क, ख, डा०-वेबरदृष्टश्च।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

आतिथ्यस्य प्रायणीयानन्तर्यं विधत्ते— "शिरो वै यज्ञस्यातिथ्य मिति[1] । व्याख्यात मिदम् ॥ १ ॥

यत्सम्बन्धादिदं हविरातिथ्यम्, तस्य सोमस्य कथ मतिथित्व मिति निर्वचनप्रदर्शनद्वारेण तद्दर्शयति— "अथ यस्मादातिथ्यं नामेति । यस्मान्निमित्तादातिथ्य मिति हविषो नाम, अत उच्यत इति शेषः । 'एतस्य' यजमानस्य वसतिं यः 'अतिथिः' सन् यस्मात् 'आगच्छति'; न विद्यते प्रतिनियता तिथिर्यस्य, सोऽतिथि-रित्यर्थः । तस्मात् अतिथये सोमाय 'एतद्' हविः निरूप्यत इत्यातिथ्यं नाम सम्पन्नम् । अतिथित्व मुपजीव्यातिथ्य मवश्यं कर्त्तव्य मित्याह— "यथा राज्ञ इति । "राज्ञे वा ब्राह्मणाय वेति । राज्ञः "गौर्मधुपर्कः स्यात् स्नातकायोपस्थिताय राज्ञे वा"-इति-स्मृतेः[2] सिद्धः । ब्राह्मणः श्रोत्रियोऽभिमतः । "महोक्षं वा महाजं वा श्रोत्रियायोपकल्पयेत्"-इति-स्मृतेः[3] । 'तदह मानुषम्' आतिथ्य मिति शेषः । "हविर्देवाना मिति । देवानां हविरेवातिथ्य मित्यर्थः । "एव मस्मा एतदिति । दार्ष्टान्तिकम् ॥ २ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. १. १ ।

२— आप० ध० सू० २. ८. ८ द्रष्टव्यम् ।

३— याज्ञ० सं० १. १०९क ।

"तदाहुः पूर्वोऽतीत्य गृह्णीयादित्यादि। सोमम् 'अतीत्य' पृष्ठतः कृत्वा, स्वयं ततः 'पूर्वः' सन् पूर्व मागत्य हविः 'गृह्णीयात्'। विपक्षबाधपुरस्सरं हविर्ग्रहणं प्रशंसति— "यत्र वा अर्हन्त मागतं नापचायन्तीति। 'अर्हन्तं' पूज्यं गृहम् 'आगतम्' आगतमात्रं 'न अपचायन्ति'। चायतेर्लट्यडभावश्छान्दसः[१]। पूजां न कुर्युः, 'सः' 'तत्र' तस्मिन्नपचितिविषये 'क्रुध्यति'। 'तथा ह' तथा सति सोमप्रवेशात् प्रागेव हविर्ग्रहणे सति 'अपचितो भवति'॥ ३॥

अपचितिश्च द्वेधा सम्भवति,— अन्यतरानडुद्विमोकानन्तरम्, उभयविमोकानन्तरञ्च; तत्रान्यतरविमोकानन्तरपक्ष मुपन्यस्यति— "तद्वा अन्यतर एवेति[२]। एतदेवोपपादयति— "स यदन्यतरो विमुक्तस्तेनागत इति। तथा हि लोके यानाद्यविमोके सति आगमननिश्चयो न भवेत्; इह त्वन्यतरातडुद्विमोकेन तन्निश्चयो भवति, अन्यतरस्याविमोके तदागमनात् प्रागेव सा कृता स्यात्॥ ४॥

"तदु तथा न कुर्यादिति। इदानीं स्वाभिमतं पक्ष माह— विमुच्यैव प्रपाद्य गृह्णीयादिति। 'विमुच्यैव' उभावपीत्यर्थः। एकतरं विमोच्यापि अन्यतरस्याविमोकादनागमनं सम्भाव्येत। 'प्रपाद्य' सोमं शालां प्रवेश्य। लौकिकातिथ्यदृष्टान्तबलेन श्रौतस्यातिथ्यस्य निर्वापकालं प्रतिपिपादयिषुरुभयविमोकपक्षं समर्थयते— "यथा

१— 'चायृ' भ्वा० उभ० ८८० धा०। पा० ३. ४. ९४सूत्रेण प्राप्तोऽट्।
२— का० श्रौ० सू० ८. १. ३।

वै देवानां चरण मिति। 'यावत् न विमुञ्चते' प्रयाणसाधनं यानादिकं न परित्यजति। स्पष्ट मन्यत् ॥ ५ ॥

"स वै सन्त्वरमाण इति[१]। सन्त्वराया अभावे अनादरः प्रतिभाति, अतस्त्वरया गृह्णीयात्। निर्वापे पत्यन्वारम्भं विधाय प्रशंसति— "तत् पत्यन्वारभते पर्युह्यमाणं वै यजमान इति। 'तत्' तेन आदौ परिवहनकाले यजमानान्वारम्भणेन, 'अत्र' सोमार्थहविर्निर्वापकाले 'उभयतः' उभयोः पार्श्वयोरपि 'मिथुनेनान्वारभेते'। जायापतीमिथुनमध्ये एकस्यारम्भे अपरस्य तदविनाभूतस्यापि सिद्धत्वादित्यभिप्रायः। "यत्र वा अर्हन्नित्यादि। 'सर्वगृह्या इव' गृहे स्थिताः, सर्वे पदार्था अत्यर्थ मनिर्ग्राह्याः, ते सर्वगृह्याः; 'तत्र' तस्मिन् आगमने निमित्ते सति, तादृशास्तिष्ठन्ति ॥ ६ ॥

"स वा अन्येनेत्यादि। 'ततः' तस्मात्, प्राक्तनान्निर्वापमन्त्रात् 'अन्येन यजुषा' "अग्नेस्तनूरसि"—इत्यादिना[२]। तत इत्यस्यार्थ माह— "येनो चेति। मन्त्रान्यत्वे कारण माह— "एकं वा एष भाग मिति। 'एषः क्रीयमाणः' आतिथ्येन प्यायमानः सोमः 'एकं' समानं 'भागम्' 'अभि'लक्ष्य 'क्रीयते', 'छन्दसां' राज्यं साम्राज्यं च प्राप्नोति, तथा सम्पादनायेत्यर्थः। कथं छन्दस्सम्बन्ध इति, तत्राह— "तस्य छन्दांसीति। 'अभितः साचयानि' पुरः पश्चाच्च सहागन्तारः प्रधानपुरुषा इत्यर्थः। "यथा राज्ञोऽराजानः"—इत्यत्र अराजान

१— का० श्रौ० सू० ८.१.२ ख।

२— वा० सं० ५.१.१।

इत्यकारप्रश्लेषः । ते के ? 'राजकृतः' राजत्वसम्पादकाः पट्टाभिषेकस्य[1] कर्त्तारः, 'सूतग्रामण्यः' सूतश्रेष्ठाः ॥ ७ ॥

निर्वापे समप्राधान्यपक्षं दूषयित्वा असमस्यैव निर्वाप माह— "न वै तदवकल्पत इत्यादिना । अय मर्थः । यदि प्रधानस्योपसर्जनानाञ्च सदृशीं प्रतिपत्तिं कुर्यात्, तदा प्रधानस्य प्रतिपत्तिर्न कृता स्यात्, अतो यथा प्रधानस्यामन्त्रणे सति अप्रधाना अप्यनाहूता एव त मनुगच्छन्ति, एवं सोमार्थनिर्वापेण छन्दसा मपि प्रसङ्गसिद्धेरन्वाभजनं सिद्ध मिति सोमस्यैव निर्वापं कुर्यादित्यर्थः ॥८॥

हविर्ग्रहणे मन्त्रं विधत्ते— "स गृह्णात्यग्नेस्तनूरसीति[2]। हे निरूप्यमाणव्रीहिपदार्थ ! त्वम् 'अग्नेः' 'तनूरसि' स्वं शरीरं भवसि । शरीरोपचयहेतुत्वाद्वा तनूवदाच्छादकत्वाद्वा तनूत्वम् । "यो वै विष्णुः सोमः स इति श्रुतेः[3], सवनत्रयव्यापित्वाद्वा सोमो विष्णुः[4], अतो 'विष्णवे त्वा' इति सोमस्य विष्णुत्वेन निर्देश उपपद्यते । अथवा "विष्णवे हि गृह्णाति यो यज्ञाय गृह्णाति"— इति श्रुतेः[5] त्वां यज्ञाय गृह्णामीत्यर्थः । मन्त्रगत मग्निपदं गायत्र्यन्वाभक्तिसाधनत्वेन प्रशंसति— "अग्निर्वै गायत्रीत्यादिना । अग्नेर्गायत्रीरूपत्वं प्रजापतिमुखात् सहोत्पन्नत्वात् द्रष्टव्यम् । "त

१— 'पटभिषेकस्य'–इति ङ, च । २— वा० सं० ५. १. १ ।

३— इहैव पुरस्तात् (३ अ० ४ ब्रा० २१ क०) १८७ पृ० द्रष्टव्यम् ।

४— "अथेमं विष्णुं त्रेधा व्यभजन्त"–इत्यादि ब्राह्मणा सुपरिष्टाद् (शत० १४. १. १. १५—२०) द्रष्टव्यम् ।

५— इहैवोपरिष्टात् (२११ पृ० १४ कण्डी द्रष्टव्या ।

मग्निर्देवतान्वसृज्यत गायत्रीच्छन्दः"—इति[1] हि श्रूयते । एव मुत्तरमन्त्रवाक्यान्यपि व्याख्येयानि ॥ ९ ॥

"सोमस्य तनूरसीत्यादि[2] । सोमस्यान्नत्वेन साक्षाच्छरीरोपचय-हेतुत्वात् तनूत्वम् । सोमस्य राज्ञः क्षत्रत्व मसकृदुक्तम् । प्रजापते-रुरसो बाहुभ्याञ्च राजन्येन सह त्रिष्टुभोऽप्युत्पत्तेः[3] क्षत्रत्वम् ॥ १० ॥

"अतिथेरातिथ्य मसीति[4] । अत्रातिथिशब्दस्य तात्पर्य माह— "सोऽस्योद्धारो यथा श्रेष्ठस्येति । उद्ध्रियते असाधारणेन विभज्यत इत्युद्धारः प्रतिनियतभागः ॥ ११ ॥

पुनरपि गायत्र्या अन्वाभजनरूपतया श्येनशब्दं प्रशंसति— "श्येनाय त्वेति[5] । श्येनरूप मास्थाय सोमाहरणाद् गायत्री सोम-भृत् श्येनः । एतदेव दर्शयति— "सा यद् गायत्री श्येनो भूत्वेति । 'तेनैव वीर्येण' हेतुना 'एनां' गायत्रीं 'द्वितीयं' भागं प्रति 'अन्वाभजति' अध्वर्युः, एतद्भागपाठेनेत्यर्थः ॥ १२ ॥

"अग्नये त्वेति[6] । 'अग्नये' अङ्गनादिगुणविशिष्टाय, 'रायस्पोषदे' धनपोषप्रदात्रे, 'विष्णवे' सोमाय, हे हविः ! 'त्वा' त्वां गृह्णामीत्यर्थः । जगत्यन्वाभजनरूपतया मन्त्रभागं प्रशंसति— "पशवो वै रायस्पोष इति । वर्द्धमानधनरूपत्वं पशूना मेवेति 'पशवो वै रायस्पोषः' इत्युक्तम् । पशूनां जगतीत्वं जगत्या सोमाहरणसमये

१— तै० सं० ७. १. १. ६ ।
२— वा० सं० ५. १. २ ।
३— तै० सं० ७. १. १. ७ ।
४— वा० सं० ५. १. ३ ।
५— वा० सं० ५. १. ४ ।
६— वा० सं० ५. १. ५ ।

आहृतत्वाद् द्रष्टव्यम्। तथा च तैत्तिरीयकम्— "सा पशुभिश्च दीक्षया चागच्छदिति[१] ॥ १३ ॥

प्रकृतौ चतुःकृत्वो ग्रहणादत्रापि चोदकतस्तत्प्राप्ते पञ्चसंख्यां विधाय प्रशंसति— "अथ यत् पञ्चकृत्व इति[२]। यज्ञस्य संवत्सर-सम्मितत्वं गवामयनादिसत्ररूपस्य यज्ञस्य संवत्सरसाध्यत्वाद्वा[३], संवत्सरात्मकप्रजापतिसम्मितत्वाद्वा[४], "द्वादशाग्निष्टोमस्य स्तोत्राणि"— इति[५]श्रुतेस्तद्गतसंख्यया संवत्सरसाम्याद्वा[६] द्रष्टव्यम्। ग्रहणमन्त्रेषु[७] सर्वत्र विष्णुशब्दोपादानं प्रशंसति— "अथ यद् विष्णवे त्वा विष्णवे त्वेति। यत्र यत्र हविर्गृह्यते, तत्र तत्र यज्ञार्थत्वनियमात् सोमस्य हविष्ट्वेन यज्ञार्थत्वात् सर्वत्र 'विष्णवे-विष्णवे' इति ग्रहणं युक्त मित्यर्थः ॥ १४ ॥

"नवकपालः पुरोडाश इति[८]। नवसु कपालेषु संस्कृतो नव-कपालः। नवकपालस्यातिथ्यार्हत्व माह— "शिरो वा इति। "यान्यत्वा हेति। 'यानि' अक्षराणि अनुक्रमेण उच्चारणकाले ब्रूते, तान्यष्टौ भवन्ति, प्रयोगकाले "प्रणवष्टेः"—इति[९] प्रयुज्यमानः

१— तै० सं० ६. १. ६. ४। २— का० श्रौ० सू० ८. १. ४ द्रष्टव्यम्।

३— ऐ० ब्रा० ४. ३. ३। तै० सं० ७. ४. ७; ५. १। ता० ब्रा० ४. १।

४— ऐ० ब्रा० २. २. ७। ५— ऐ० ब्रा० ३. ४. १।

६— बहिष्पवमानः, माध्यन्दिनपवमानः, आर्भवपवमानः, चत्वारि आज्य-स्तोत्राणि, चत्वारि पृष्ठस्तोत्राणि, एकं यज्ञायज्ञीयं स्तोत्र मिति।

७— वा० सं० ५. १. १—५। ८— का० श्रौ० सू० ८. १. २।

९— पा० सू० ८. २. ८९।

'प्रणवः' एव 'नवमः'; "गायत्रं प्रातस्सवनम्"—इतिश्रुतेः 'यज्ञस्य पूर्वार्द्धो गायत्री'; 'तस्माद्' गायत्र्यानुगुण्याय 'नवकपालः' कर्त्तव्यः ॥ १५ ॥

"कार्ष्मर्यमयाः परिधय इति[1]। 'कार्ष्मर्यः' भद्रपर्णी, तन्मया एव 'परिधयः' कर्त्तव्याः। प्रकृतौ पलाशवैकङ्कतादीना मैच्छिकत्वादत्र नियमविधिः। "देवा ह वा इत्यादि कार्ष्मर्यमयत्वस्योपपादनम् ॥ १६ ॥

"आश्ववालः प्रस्तर इति[2]। आश्ववालत्वं तन्नामनिर्वचनद्वारेण प्रशंसति— "यज्ञो ह देवेभ्य इति। 'तान्' आश्ववालान् 'आलुलुपुः' "लुप्लृ छेदने"[3] चिच्छिदुः। 'साकं सन्न्यासुः' एकीकृत्य सम्यग् भूमौ प्रचिक्षिपुः। तेभ्यः ताः 'एताः' अश्ववालाख्याः 'ओषधयः' सञ्जाताः। आश्ववालाना मातिथ्येष्टियोग्यत्व माह— "शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं जघनार्द्धो वाला इति। आतिथ्यस्य सोमात् प्रथम मनुष्ठेयत्वेन शिरस्त्वात् तस्यादावनुष्ठितत्वात् जघनार्द्धावस्थितवालपरिणामरूपस्याश्ववालस्य तत्र प्रयोगे सति अपगतस्य यज्ञस्य 'उभयतः' परिग्रहः कृतो भवति ॥ १७ ॥

"ऐक्षवी विधृती इति[4]। बर्हिःप्रस्तरयोरन्तराले तिर्यक् प्रसार्यमाणौ दर्भौ 'विधृतौ', ते अत्र इक्षुपत्ररूपे स्याताम्। 'संलुभ्यातै' पञ्चमलकारः। संलोभन माकुलीभावो मिश्रणम्, तद्भयाद्

१— का० श्रौ० सू० ८. १. १२। २— का० श्रौ० सू० ८. १. १३।
३— तु० उ० १५१ धा०। ४— का० श्रौ० सू० ८. १. १४।

'ऐन्द्रवौ' कर्त्तव्ये इत्यर्थः[१]। "अथोत्पूयाज्य मित्यादि। उत्पवनं प्रकृतिवत् कर्त्तव्यम्। 'सर्वाण्येव' जुहूपभृद्ध्रुवाख्येषु पात्रेषु गृह्यमाणानि 'आज्यानि', 'चतुर्गृहीतानि' एव कुर्यात्। प्रकृतिवदेवेतरयोश्चतुर्गृहीतत्वं सिद्धम्। अत उपभृति अष्टगृहीतत्वनिवृत्त्यर्थ मेवाभिधानम्। तत्र चतुर्गृहीतत्वे उपपत्तिं श्रुतिरेवाह— "न ह्यत्रानुयाजा भवन्तीति ॥ १८ ॥

"आसाद्य हवींष्यग्निं मन्थतीति[२]। आतिथ्याया मेवाग्निमन्थने को विशेष इत्यत आह— "शिरो वै यज्ञस्येति। "जनयन्ति वा एन मेतद् यन्मन्थन्तीति। 'एतत्' एतेन मन्थनजातेनाग्निना यज्ञनिष्पत्तिदर्शनादग्न्युत्पादन मेव यज्ञोत्पादनम्। प्रकारान्तरेणातिथ्याया मग्निमन्थनं प्रशंसति— "अग्निर्वै सर्वा देवता इति। सोमयागस्य शिरोभूताया मातिथ्यायां सर्वदेवतामयस्याग्नेरुत्पादनेन सर्वासा मपि देवताना मुत्पत्तेर्यज्ञप्रारम्भ एव, सर्वैर्देवैर्यज्ञं समृद्धं कारितवान् भवति ॥ १९ ॥

"सोऽधिमन्थनं शकल मिति[३]। यूपतक्षणोत्पन्नोऽधरारण्या अधःस्थाप्यमानः शकलः 'अधिमन्थनशकलः', यस्योपरि मथ्यते; त मादत्ते। तत्र मन्त्रः— "अग्नेर्जनित्र मसीति[४]। हे शकल! त्वम् 'अग्नेः' 'जनित्रम्' उत्पादकम् 'असि'। कथ मस्य जनित्रत्व मिति,

---

१— तै० सं० ६. २. १ अनुवाकः सर्वोऽप्यत्र द्रष्टव्यः।

२— का० श्रौ० सू० ८. १. १७, एतत्पूर्वं मप्येवम् ५. १. २७।

३— का० श्रौ० सू० ५. १. २८।

४— वा० सं० ५. २. १।

तत्राह— "अत्र ह्यग्निरिति। 'अत्र' अधरारणिव्यवहिते शकले इत्यर्थः ॥ २० ॥

"अथ दर्भतरुणके इति[1]। 'दर्भतरुणके' कोमलौ परस्परसदृशौ दर्भौ, तौ अधो निदध्यात्। "वृषणौ स्थः"—इति[2] तत्र मन्त्रः। हे दर्भौ! युवां 'वृषणौ' अभिमतफलवर्षकौ भवथ इति तस्यार्थः। तौ प्रशंसति— "तद्यावेवेमौ स्त्रियै साकञ्जावेतावेवैताविति। 'स्त्रियै' स्त्रियाः सकाशात् 'साकञ्जौ' सहोत्पन्नौ 'याविमौ' परस्परसदृशौ पुत्रौ 'एतौ' दर्भौ, 'एतावेव युगलौ पुत्रावेव। रूपकोपन्यासेना- त्यन्तसादृश्य मभिमत मिति द्रष्टव्यम् ॥ २१ ॥

"अथाधरारणि मिति[3]। तत्राधरारणिनिधाने मन्त्रः— "उर्वश्य- सीति[4]। हे अधरारणे! त्वम् 'उर्वशी' भवसि। आज्यं विलाप्यते यस्यां सा आज्यविलापनी स्थाली, ताम् उत्तरारण्या संस्पर्शं कुर्यात् 'आयुरसीति' मन्त्रेण[5]। ता मुत्तरारणिं 'पुरूरवा असीति'[6] तस्या उपरि निदध्यात् ॥

अरण्योराज्यविलापन्याश्च यदुर्वश्याद्यात्मकत्वम्, तत् त्रयं प्रशंसितुं पुरावृत्तदृष्टान्त माह— "उर्वशी वा अप्सरा इत्यादि। 'उर्वशी अप्सराः' पत्नी अभवत्, 'पुरूरवाः' 'पतिः' अभवत्, तस्मात् मिथुनात्' 'आयुः' नाम पुत्रः 'अजायत'। एतत् सर्व मग्रे समा-

---

१— का० औ० सू० ५. १. २६। २— वा० सं० ५. २. २।
३— का० औ० सू० ५. १. ३०, ३१। ४— वा० सं० ५. २. ३।
५— वा० सं० ५. २. ४। ६— वा० सं० ५. २. ५।

म्नायते— "उर्वशी ह्यप्सराः पुरूरवस मैलं चकम इति[१]। "एव मेवैषः"–इति दार्ष्टान्तिकाभिधानम्। 'यज्ञं जनयति' यज्ञसाधनत्वाद् यज्ञ मित्युच्यते। 'अथ' अरण्योरासादनानन्तरम् "अग्नये मथ्यमानायानुब्रूहि[२]" 'इति' होतारम् 'आह' ॥ २२ ॥

समन्त्रकं मन्थनं विधत्ते— "स मन्थतीति[३]। "गायत्रेण त्वा छन्दसेत्यादि[४]। "तं वै छन्दोभिरेवेति। यद्यपि अन्यैः साधनैः मन्थति, तथापि "गायत्रेण त्वा छन्दसा"—इत्यादिमन्त्रसामर्थ्येन छन्दोभिरेव साधनैः मन्थनं कृतवान् भवतीत्यर्थः[५]। अस्त्वेवम्, छन्दसां किम्फलं जात मित्यस्या आशङ्कायाः फलं वक्ष्यति— "छन्दांस्येवैतद्यज्ञ मन्वायातयतीति। छन्दसा मनुप्रवेशनं न केवलं छन्दोलिङ्गकैर्मन्त्रैर्मन्थनाद् भवति, अपि तु तस्मिन् काले होत्रा छन्दसा मनुवचनादपि भवतीत्याह— छन्दांसि मथ्यमानायान्वाहेति। होतेति शेषः। नियमेनानुप्रवेशे दृष्टान्तः— "यथाश्व मादित्य मिति। 'रश्मयः' अन्वायत्ता इति शेषः। प्रह्रियमाणायेत्यनुप्रहरन्निति[६]। 'प्रह्रियमाणाय' आहवनीये प्रक्षिप्यमाणाय, अनुब्रूहीत्यनुषज्यते ॥ २३ ॥

समन्त्रक मनुप्रहरणं विधत्ते— "सोऽनुप्रहरतीति[७]। "भवतं

१— उपरिष्टात् ११. ५. १. १—१७।
२— का० श्रौ० सू० ५. २. १। ३— का० श्रौ० सू० ५. २. २।
४— वा० सं० ५. २. ५, ६, ७।
५— "जाते जातायेति"–इति का० श्रौ० सू० ५. २. ३।
६— का० श्रौ० सू० ५. २. ४। ७— का० श्रौ० सू० ५. २. ५।

नः"—इत्यादिमन्त्रस्याय मर्थः[1]। हे आहवनीयनिर्मन्थ्यौ, उभावग्नी ! 'नः' अस्माकं 'समनसौ' अस्मदभिमतप्रदानविषये समानमनस्कौ 'भवतम्'। अथवा परस्परं कलह मकृत्वा समनसौ भवतम्। 'समोकसौ' समानस्थानौ, 'अरेपसौ' अपापौ। एवम्भूतौ युवां 'यज्ञं' मदीयं 'मा हिंसिष्टम्'। तथा 'यज्ञपतिं' यजमानं च 'मा हिंसिष्टम्'। हे 'जातवेदसौ' जातप्रज्ञौ ! युवाम् 'अद्य' 'नः' अस्माकं 'शिवः'· सुखकरौ 'भवतम्'। मन्त्रस्य तात्पर्य माह—"शान्ति मेवाभ्या मेतद् वदतीति। 'एतत्' मन्त्रवचनम् 'आभ्याम्' अपेक्षितां 'शान्ति मेव' 'वदति', नान्य मर्थ मित्यर्थः। अत्र शान्तेः कः प्रसङ्ग इति, तत्राह— "यथा नान्योऽन्य मिति ॥ २४ ॥

अनुप्रहृतेऽग्नौ समन्त्रकं होमं विधत्ते— "अथ स्रुवेणेति[2]। 'उपहत्य' अवदाय 'अग्नि मभि' प्रहृत्य अग्नेरुपरि जुहुयात्। मन्त्रस्याय मर्थः[3]। 'अग्नौ' आहनीये 'अग्निः' निर्मथितः प्रविष्टः सन् 'चरति' इतस्ततो ज्वालाभिः सञ्चरति। कीदृशः ? 'ऋषीणां पुत्रः' मन्त्रेणोत्पद्यमानत्वात्। 'अभिशस्तिपावा' अभिशस्तेर्निन्दातः सकाशात् पाता। "आतो मनिन्"—इति[4] वनिप्। 'सः' तादृशः त्वं 'नः' अस्मदर्थम् इह 'हव्यं' हविः 'सुयज' शोभनेन यागेन यज, सङ्गमयेत्यर्थः। केभ्यः ? 'देवेभ्यः'। कदा ? 'सदं' सदा, सर्वदा। 'अप्रयुच्छन्' अप्रमाद्यन्, उद्दिष्टेषु क मप्यपरित्यज्येत्यर्थः। 'स्वाहा'

१— वा० सं० ५. ३. १।   २— का० श्रौ० सू० ५. २. ६।

३— वा० सं० ५. ४. १।   ४— पा० सू० ३. २. ७४।

इदं द्रव्यं स्वाहुत मस्तु। "आहुत्यै वा एत मिति। 'अजीजनत' उदपात्, अध्वर्युः; 'अप्रैषीत्' तर्पितवान्, भवति ॥ २५ ॥

प्रकृतदर्शपूर्णमासेष्टिवत् समापनप्रसक्तावाह— "तदिडान्तं भवतीति[1]। अर्थसिद्धेऽप्युत्तराङ्गनिषेधे पुनर्नित्यानुवादतया दार्ढ्यायानुवदति— "नानुयाजानिति। इडान्तत्वं प्रशंसति— "शिरो वै यज्ञस्यातिथ्य मिति। उत्तराङ्गजातस्यानुष्ठानं दोषोपन्यासेन समर्थयते— "स यद्वानुयाजान् यजन्तीति। 'यथा' कश्चित् 'शीर्षतः' शीर्ष्णि, सार्वविभक्तिकस्तसिः[2]। 'पादौ' पर्याहृत्य 'प्रतिदध्यात्', 'एवं' 'तत्' अनुयाजाद्यङ्गजात मनुष्ठितं सद् भवति, आतिथ्यस्य शिरस्त्वात्। तस्मादित्युपसंहारः ॥ २६ ॥ २ [४. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयब्राह्मणम्)

आतिथ्येन वै देवा इष्ट्वा* तान्त्समुदविन्दत् ते चतुर्द्धा व्यद्रवन्नन्योन्यस्य श्रिया ऽअतिष्ठमाना अग्निर्व्वसुभिः सोमो रुद्रैर्व्वरुण आदित्यैरिन्द्रो मरुद्भिर्बृहस्पतिर्व्विश्वै-

---

१— का० श्रौ० सू० ८. १. १८। २— पा० सू० ५. ३. १४।

* 'इ॒ष्ट्वा'—इति ग, घ।

देवैरित्यु हैक ऽआहुरेते ह त्वेव ते विश्व देवा ये ते चतुर्द्धा व्यद्रवंस्तान्विद्रुतानसुररक्षसान्यनुव्युवेयुः* ॥ १ ॥

तेऽविदुः । पापीयाᳬंसो वै भवामोऽसुररक्षसानि वै नोऽनुव्यवागुर्द्विषद्भ्यो वै रध्यामो हन्त सञ्ज्ञानामहा ऽएकस्य श्रियै तिष्ठामहा ऽइति त ऽइन्द्रस्य श्रिया ऽअतिष्ठन्त तस्मादाहुरिन्द्रः सर्वा देवता इन्द्रश्रेष्ठा देवा ऽइति ॥ २ ॥

तस्मादु ह न स्वा ऋतीयेरन् । य एषां परस्तरामिव भवति स एनाननुव्यवैति ते प्रियं द्विषतां कुर्वन्ति द्विषद्भ्यो रध्यन्ति तस्मान्नर्त्तीयेरन्त्स यो हैवं विद्वान्नर्त्तीयते ऽप्रियं द्विषतां करोति न द्विषद्भ्यो रध्यति तस्मान्नर्त्तीयेत ॥ ३ ॥

ते होचुः । हन्तेदं तथा करवामहै यथा न इदमाप्रदिवमेवाजर्य्यमसदिति ॥ ४ ॥

ते देवाः† । जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि सार्द्धᳬं समवददिरे ते होचुरेतेन नः स नानासदेतेन विष्वङ् यो न एतदतिक्रामादिति कस्योपद्रष्टुरिति तनूनप्तुरेव

* 'व्युवेयुः'–इति ग, घ। † 'देवाः'–इति ग, घ।

शाकरस्येति सो* वा ऽअयं पवत ऽएष तनूनपाच्छाकरः सो यं प्रजाना ऽमुपद्रष्टा प्रविष्टस्ताविमौ प्राणोदानौ† ॥ ५ ॥

तस्मादाहुः। मनो देवा मनुष्यस्याजानन्तीति मनसा सङ्कल्पयति‡ तत्प्राण मपिपद्यते प्राणो व्वातं व्वातो देवेभ्य ऽआचष्टे यथा पुरुषस्य मनः ॥ ६ ॥

तस्मादेतदृषिणाभ्यनूक्तम्। मनसा सङ्कल्पयति तद्वा-तमपि गच्छति। व्वातो देवेभ्य ऽआचष्टे यथा पुरुष ते मन इति ॥ ७ ॥

ते देवाः§। जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि सार्द्धꣳ समवदधिरे ते होचुरेतेन नः स नानासदेतेन व्विष्वङ् यो न एतदतिक्रामादिति तद्देवा ऽअप्येतर्हि नाति-क्रामन्ति के हि स्युर्यदतिक्रामेयुरन्नृतꣳ हि व्वदेयु-रेकꣳ ह वै देवा व्रतं चरन्ति सत्य मेव तस्मादेषां जित मनपजय्यं तस्माद्यश एवꣳ ह वा ऽअस्य जित मनप-जय्य मेवं यशो भवति य एवं व्विद्वान्त्सत्यं व्वदति तदेतत्तानूनप्त्रं निदानेन ॥ ८ ॥

ते देवाः॥। जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि सार्द्धꣳ सम-

---

* 'यो'–इति ख, सायणसम्मतश्च। † 'प्राणोदानौ'–इति ग, घ।

‡ 'सङ्कल्पयति'–इति ग, घ। § 'देवा'–इति ग, घ।

॥ 'देवाः'–इति ग, घ।

वदन्दिरेऽथैत ऽआज्यान्येव गृह्णाना जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि साञ्ज्ं समवद्यन्ते तस्मादु ह न सर्वेणेव समभ्युवेयन्नेन्मे जुष्टास्तन्वः प्रियाणि धामानि साञ्ज्ं समभ्यवायानिति येनो ह समभ्यवेयान्नास्मै द्रुह्येदिदञ्ं ह्याहुर्न सतानूनप्त्रिणे द्रोग्धव्य मिति* ॥ ९ ॥

अथातो गृह्णात्येव†। आपतये त्वा परिपतये गृह्णामीति यो वा ऽअयं पवत ऽएष आ च पतति परि च पतत्येतस्मा ऽउ हि गृह्णाति तस्मादाहापतये त्वा परिपतये गृह्णामीति ॥ १० ॥

तनूनप्त्रे शाक्वरायेति। यो वा ऽअयं पवत ऽएष तनूनप्ता शाक्वर एतस्मा ऽउ हि गृह्णाति तस्मादाह तनूनप्त्रे शाक्वरायेति ॥ ११ ॥

शक्मन ऽओजिष्ठायेति। एष वै शक्मौजिष्ठ एतस्मा ऽउ हि गृह्णाति तस्मादाह शक्मन ऽओजिष्ठायेति‡ ॥१२॥

अथातः समवमृशन्त्येव§। एतद्ध देवा भूयः सममिर ऽइत्थं नः सोऽमुथासद् यो न एतदतिक्रामादिति तथो ऽएवैत ऽएतत्सममन्त ऽइत्थं नः सोऽमुथा सद्यो न एतदतिक्रामादिति ॥ १३ ॥

---

* 'मि॒ति'-इति ग, घ।

† 'गृह्णात्येव॒'-इति ग, घ।

‡ 'ऽओजिष्ठाये॒ति॒'-इति ग, घ।

§ 'मृशन्त्ये॒व'-इति ग, घ।

ते समवमृशन्ति। अनाधृष्ट मस्यनाधृष्यं देवाना मोज इत्यनाधृष्टा हि देवा आसन्ननाधृष्याः सह सन्तः समानं वदन्तः समानं दधाणा देवाना मोज इति देवानां वै जुष्टास्तन्वः प्रियाणि धामान्यनभिशस्त्यभिशस्तिपा अनभिशस्तेन्य मिति सर्वाᳬ हि देवा अभिशस्तिं तीर्णा अञ्जसा सत्य मुपगेष मिति सत्यं वदानि मेद मतिक्रमिष मित्येवैतदाह स्विते मा धा इति स्विते* हि तद्देवा आत्मान मदधत यत्समवदन् यत्सत्य मकुर्वंस्तस्मादाह स्विते मा धा इति† ॥ १४ ॥

अथ यास्तद्देवाः‡। जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि सार्द्धᳬ समवदन्दिरे तदिन्द्रे सन्न्यदधतैष वा ऽइन्द्रो य एष तपति न ह वा ऽएषोऽग्रे तताप यथा हैवेद मन्यत् कृष्ण मेवᳬ हैवास तेनैवैतद्वीर्य्येण तपति तस्माद् यदि बहवो दीक्षेरन् गृहपतय एव§ व्रत मभ्युत्सिच्य प्रयच्छेयुः स हि तेषा मिन्द्रभाजनं भवति यद्यु दक्षिणावता दीक्षेत यजमानायैव व्रत मभ्यूत्सिच्य प्रयच्छेयुरिदᳬ ह्याहुरिन्द्रो यजमान इति‖ ॥ १५ ॥

* 'स्विते'–इति क।

† 'मा धा इति'–इति ख, 'मा धा इति'–इति ग, 'मा धा इति'–इति घ।

‡ 'यास्तद्देवाः'–इति ग, घ।

§ 'एव'–इति क।

‖ 'इति'–इति ख, 'इति'–इति ग, घ।

अथ यास्तद्देवाः*। जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि साꣳ समवदंदिरे तत्साꣳ सञ्जघ्ने तत्सामाभवत्तस्मादाहुः सत्यꣳ साम देवजꣳ सामेति ॥ १६ ॥ ३ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [४. २.] ॥

अथ तानूनप्त्रं[1] विधातु माख्यायिका माह— "आतिथ्येन वै देवा इष्ट्वा तान्समदविन्ददित्यादिना। पुरा किल देवाः 'आतिथ्येनेष्ट्वा व्यद्रवन्' इति सम्बन्धः। विद्रवणे कः प्रसङ्ग इति तं दर्शयति— "तान्समदविन्ददिति। तस्मिन् समये 'तान्' देवान् 'समत्' कलहः 'अविन्दत्' प्राप्तवान्। "सङ्गे समत्सु वृत्रहा"-इत्यादौ[2] समच्छब्दः सङ्ग्रामे प्रसिद्धः। 'ते' देवाः 'चतुर्द्धा' 'व्यद्रवन्' पृथग्भूताः। किमर्थम् ? "अन्योऽन्यस्य श्रियै अतिष्ठमानाः"। 'श्रियै' ज्योतिष्टोमफलरूपायै[3] आत्मनोऽभिप्राय मप्रकाशयन्तः, ता मसहमाना इत्यर्थः। "प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च"-इति[4] तिष्ठतेरात्मनेपदम्। "श्लाघह्नुङ्"—इति[5] श्रिया ज्ञापयितु मिष्टत्वाच्चतुर्थी। विद्रवणप्रकारं विभज्य दर्शयति— "अग्निर्वसुभि-

---

* 'यास्तद्देवाः'—इति ग, घ।

१— ऐ० ब्रा० १. ४. ७, तै० सं० ६. २. २. १ द्रष्टव्यम्।

२— ऋ० सं० १०. १३३. १ द्रष्टव्या।

३— ''अन्योऽन्यस्य श्रियै' ज्योतिष्टोमफलरूपायै, श्रियै वा'—इति क।

४— पा० सू० १. ३. २३। ५— पा० सू० १. ४. ३४।

रित्यादि। शाखान्तर प्रसिद्धं[१] पञ्चमं गण मुदाहृत्य सोपपत्तिकं पराचष्टे— "बृहस्पतिर्विश्वैर्देवैरित्यु हैक आहुरिति। तत्रोपपत्त्यभिधानम्— "एते ह त्वेव ते विश्वेदेवा ये ते चतुर्द्धा व्यद्रवन्निति। 'तान् विद्रुतान्' परस्परं विश्लिष्टान्, असुरराक्षसास्त्राय मवसर इति निश्चित्यानुप्राप्ताः ॥ १ ॥

"तेऽविदुरिति। स्पष्टम्। 'असुररक्षसानि वै' 'नः' 'अनुव्यवागुः' अनुगताः। एतेर्लुङि गादेशः[२]। 'द्विषद्भ्यो वै' 'रध्यामः' रध्यतिर्वशगमनकर्म्मा,[३] वशं प्राप्ता इत्यर्थः। "हन्त सञ्जानामहा इति। शत्रुजयोपायपरिज्ञानहर्षद्योतनार्थो 'हन्त'-शब्दः। "अकर्मकाच्च"-इति[४] सम्पूर्वस्य जानातेरात्मनेपदम्। सङ्गता भवेम, ऐकमत्यं प्राप्नुवामेत्यर्थः। तत्प्रकार माह— "एकस्य श्रियै तिष्ठामहा इति। "त इन्द्रस्य श्रिया अतिष्ठन्तेत्यादि स्पष्टम् ॥ २ ॥

"तस्मादु ह न स्वा ऋतीयेरन्निति। यस्मात् देवानां परविश्लेषात् शत्रूणा मभिभवः प्राप्तः, 'तस्मादु ह' तस्मात् खलु कारणात् 'स्वाः' ज्ञातयः परस्परं 'न ऋतीयेरन्' वैमत्येन विश्लेषं न कुर्युः। "ऋतेरीयङ्"[५]। विश्लेषे को दोष इति तत्राह— "य एषां परस्तरा मिव भवतीति। 'यः' शत्रुः 'एषां' विश्लिष्टानां 'परस्तरा मिव' अत्यन्तदूरदेशस्थो 'भवति', 'सः' 'एनान्' शत्रून् विश्लिष्टान् 'अनुव्यवैति' अनुप्रविशति। तस्मात् 'द्विषताम्' अवकाश-

---

१— तै० स० ६. २. २. १ द्रष्टव्यम्। २— पा० सू० २. ४. ४५।
३— निरु० ६. ६. ४। ४— पा० सू० १. ३. २६।
५— पा० सू० ३. १. २९।

प्रदानेन स्वय मेव 'प्रियं कुर्वन्ति', स्वयं यद् 'द्विषद्भ्यः' शत्रुभ्यो 'रध्यन्ति' वशं प्राप्नुवन्ति; 'तस्मात्' 'न ऋतीयेरन्' भेदं न गच्छेयुः। उक्तार्थस्य कञ्चित् पुरुषार्थं नियमं विधत्ते– "स यो हैवं विद्वा-निति। यः कश्चिदेवं वृत्तान्तं देवेषु मनुष्येषु च दृष्टं जानन् 'न ऋतीयते' भेदं न गच्छेत्। अथवा परैरुत्पादितो ज्ञातिभेद एवंविदि न प्रवर्त्तेत इत्यर्थः। अत एव 'द्विषताम्' अपि 'अप्रियं करोति'; तत्प्रवेशावकाशस्याऽसम्भवात्। 'न द्विषद्भ्यः' 'रध्यति' वशं याति। 'तस्मात्' विद्वान् 'न ऋतीयेत' ॥ ३ ॥

"ते होचुर्हन्तेदं तथा करवामहै, यथा न इद माप्रदिव मेवाजर्य मसदितीति। 'यथा' 'न' 'इदम्' ऐकमत्यं कर्म 'आ प्रदिवम् एव' द्युलोकावस्थित्यवसानम् 'अजर्यम्'। "अजर्यं सङ्गतम्"-इत्यनेन[१] निपात्यते, अविनाश्यम्[२] 'असत्' भवेत्, 'तथा करवा-महै' 'इति' उक्तवन्तः ॥ ४ ॥

अनन्तरम्– "ते देवा इति। 'ते देवाः' 'जुष्टाः' प्रियभूताः 'तनूः' स्वस्वमूर्त्तीः। अस्य व्याख्यानम्– "प्रियाणि धामानीति। अभिमतानि भोगायतनानि 'सार्द्धम्' एकत्र 'समवददिरे' विभज्य स्थापितवन्तः। तस्मिन् काले एव मब्रुवन्– 'एतेन' स्थापितेन शरीरेण 'नः' अस्माकं मध्ये 'सः' समयातिक्रमकारी 'नाना' 'असत्' विना भवेत्। एतदेव व्याचष्टे– "एतेन विष्वङ्ङिति। 'विष्वङ्' सर्वतो भवेत्, विशीर्णो भवत्वित्यर्थः। तच्छब्दार्थ माह–

१— पा० सू० ३. १. १०५।

२—|'अविनाशि'-इति क।

"यो न एतदतिक्रामादिति। 'एतत्' सङ्केतकर्म 'अतिक्रामात्' अतिक्रामेत्। "कस्योपद्रष्टुरिति। 'उपद्रष्टा' साक्षी, 'कस्य'? तस्य पुरस्तादिदं भवेदिति शेषः। एवं प्रश्न मुपगम्य तैरेवेद मुत्तर मुक्तम्— "तनूनप्तुरेव शाक्वरस्येति। तन्वो देहस्य न पातयिता रक्षको देवः 'तनूनप्ता'[१]। अथवा सर्वतनूरात्मा प्रजापतिः, तस्या-काशः पुत्रः, तत्पुत्रो वायुरिति सः 'तनूनप्ता'। स च 'शाक्वरः' शक्तः सर्वं कर्त्तुम्। तस्य पुरस्तादित्यर्थः। सः क इति, तं विशिनष्टि— "यो वा अयं पवत इति। 'योऽयं' 'पवते' गच्छति, वायुरित्यर्थः[२]। वाह्यस्य वायोः पुरुषचित्तद्रष्टृत्वं कथं घटत इति, तत्राह— "सोऽयं प्रजाना मुपद्रष्टा प्रविष्ट इति। प्रविष्टस्य कथं नोपलभ्यते इति तत्राह— "ताविमौ प्राणोदानाविति। 'इमौ' प्रसिद्धौ यौ 'प्राणो-दानौ' 'तौ' एव स इत्यर्थः ॥ ५ ॥

उक्तेऽर्थे लौकिकवचनं प्रमाणयति— "तस्मादाहुर्मनो देवा मनुष्यस्याजानन्तीति। दूरस्थानां देवानां कथं मनुष्यचित्तपरिज्ञान मित्याशङ्क्य तद्द्वारद्वारिकयेति दर्शयति— "मनसा सङ्कल्पयति, तत् प्राण मभिपद्यत इत्यादि। प्राणप्रज्ञयोः परस्पराविनाभावात् मनसा सङ्कल्पितं प्राणं प्राप्नोति। वाह्यवायोरिव शरीरप्रवेशेन प्राणत्वात् "प्राणो वातम्"-इत्युक्तम्[३]। अभिपद्यते सङ्कल्पितार्थ-विशिष्टः सन्नेवेति भावः। स च 'वातः' सर्वत्राप्रतिहतगतित्वात्

१— ऐ० ब्रा० १. ४. ७ द्रष्टव्यम्। आप० श्रौ० सू० ११. १. १-३।

२— ऐतरेये त्वन्यथैव वर्णितं तानूनप्त्रनिर्वचनम् (१. ४. ७.)।

३— इहैव मूले (२२८ पृ०) द्रष्टव्यम्।

'देवेभ्य आचष्टे, यथा पुरुषस्य मनः' वर्त्तते। पुण्ये पापे वा वर्त्तते, त मनतिवृत्त्यैवाचष्ट इत्यर्थः॥ ६ ॥

उक्तेऽर्थे मन्त्रं प्रमाणयति— "तस्मादेत इति। "मनसा सङ्कल्पयति, तद्वात मपि गच्छतीत्यादि[1]। स्पष्टोऽर्थः[2] ॥ ७ ॥

विशेषाभिधानाय पूर्वोक्तं तानूनप्त्र मनुवदति— "ते देवा जुष्टास्तनूरित्यादिना। "तद्देवा इति। 'तत्' "एतेन नः स नाना-सत्"-इत्युक्त मित्यर्थः[3]। 'अप्येतर्हि' इदानी मपि। अतिक्रमे बाध माह— "के हि स्युरिति। यद्यतिक्रामेयुः, तर्हि के स्युः। उपपत्ति माह— "अनृतं हि वदेयुरिति। देवत्व मतिहाय अनृतवदनात् कुत्सिता मनुष्या भवन्तीत्यर्थः। देवानां सत्यवादित्वनियमे सति[4] अनृतं हीत्ययं दोषः स्यात्। स एव तेषु कुत इत्यत आह— "एकं ह वै देवा व्रत मिति। सत्यवादफल माह— "तस्मादेषां जित मनपजय्य मिति। यत् 'अनपजय्यं' जेतु मशक्यम्,[5] तत् 'जितम्' भवति। "तस्माद् यश इति। प्राप्नुवन्तीति शेषः। अथवा यशो-रूपा एव भवन्तीत्यर्थः। "एवं ह"—इत्यादिना उक्तार्थज्ञप्रशंसा।

१— अस्त्येष मन्त्रोऽथर्वसंहितायाम् (१२. ४. ४.) बहुभिन्नपाठाश्रितः।

२— अतएवोक्तं पाणिनिमुनिना स्वशिक्षायाम्— "आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान् मनो युङ्क्ते विवक्षया। मनः कायाग्नि माहन्ति स प्रेरयति मारुतम्। मारुतस्तूरसि चरन् मन्द्रं जनयति स्वरम्"—इत्यादि २. ख. १—५ श्लो०। ३— पञ्चमी कण्डी (२२७ पृ०) द्रष्टव्या।

४— "सत्यसंहिता वै देवाः"—इति ऐ० ब्रा० १. १. ६।

५— "क्षय्य-जय्यौ शक्यार्थे"—इति पा० सू० ६. १. ८१।

"तदेतत् तानूनप्त्रं निदानेनेति। स्वस्वशरीरसमवदानपूर्वकं शपथ-कर्म तानूनप्त्रम्[1]। 'तत्' इदानीं मनुष्ठीयमानं 'तानूनप्त्रम्' आज्य-ग्रहणस्पर्शनात्मकं कथ मेतद् भवेत्? तत्राह— 'निदानेन' कारणे-नेत्यर्थः॥ ८॥

निदान मेव दर्शयति— "ते देवा:" इत्यादिना। 'देवा आज्यानि गृह्णाना एव स्वतनूरपि आज्येन 'सार्द्धं' 'समवददिरे', अत इदानीन्तनैरपि तानूनप्त्र मेवं समवदातव्य मित्यनुमीयते॥

प्रसङ्गात् किञ्चित् पुरुषार्थ माह— "तस्माद् ह न सर्वेणेवेति। 'सर्वेण' बहुजनेन सह 'समवगतिं' शपथपूर्वकं समयं 'न' कुर्य्यात्। तद्दोष माह— "नेन्मे जुष्टास्तन्व इति। 'मे' मम 'जुष्टा:' अत्यन्तं प्रियभूता: 'तन्व:' प्रियधामभूता: सर्वैः साकं 'नेत् समभ्यवायान्' नैव सङ्गता भवेयुरिति। 'नेत्' परिभये। अभ्यवपूर्वादेतेर्लेट्[2]। "अथापि नेत्येष इदित्येतेन सम्प्रयुज्यते परिभये"—इति हि निरुक्तम्[3]। 'येनो ह' येनापि खलु सह अशक्यत्वात् 'अभ्यवेयात्' तस्मै द्रोहं न कुर्यात्। तथाच लौकिका: अपि 'इदम्' 'आहुः'। किम्? इति, 'सतानूनप्त्रिणे' सम्भूय शपथकारिणे 'न द्रोग्धव्यम् इति' द्रोहो न कर्त्तव्य इति। "क्रुधद्रुहेर्ष्येत्यादिना चतुर्थी[4] ॥९॥

अथ तानूनप्त्रार्थ माज्यग्रहणं समन्त्रकं विधत्ते— "अथातो गृह्णात्येवापतये त्वा परिपतय इति[5]। अत्र गृह्णामीत्यन्त एको

१— "परस्परसख्याय शपथरूप माज्यस्पर्शनम्" ऐ०ब्रा०१.४.७सा०भा०।

२— पा० सू० ३.४.७।

३— निरु० १.३.६।

४— पा० सू० १.४.३७।

५— का० श्रौ० सू० ८.१.१९।

मन्त्रः[१]। "तनूनप्त्रे शाक्वरायेति द्वितीयः[२]। शक्मन ओजिष्ठा-येति तृतीयः[३]। अस्मिन् पक्षे 'गृह्णामि'-इत्यय मुत्तरयोरपि मन्त्रयोरनुषज्यते। तत्र स्रुवेण सर्वस्य ध्रौवाज्यस्यैकवारं ग्रहणम्, स्थाल्याः स्रुवेण द्विर्ग्रहणम्। अथवा "तनूनप्त्रे शाक्वराय"-"शक्मन ओजिष्ठाय"-इत्येतौ पूर्वमन्त्रशेषौ, तथा सत्येक एव मन्त्रः[४] ॥

अत्र ब्राह्मणम्— "अथैत आज्यान्येव गृह्णाना जूष्टास्तनूरिति। प्रत्येक माज्यग्रहणस्य श्रुतत्वात् सर्वे गृह्णीयुः। तथा च कात्यायनः— "ध्रौवं व्रतप्रदाने गृह्णात्यापतय इति, द्विश्च स्थाल्याः स्रुवेण तनूनप्त्रे शाक्वरायेति शक्मन ओजिष्ठायेति, गृह्णामीति सर्वत्र साकाङ्क्षत्वात्, पूर्वशेषौ वोत्तरौ, प्रतिपुरुषं च ग्रहण माज्यानि गृह्णाना इति श्रुतेः"-इति[५] ॥

मन्त्रस्याय मर्थः— 'आपतये' आ अभिमुखं पतत्यागच्छतीति 'आपतिः', परिपततीति 'परिपतिः' वायुः; आज्य![६] त्वां तस्मै 'गृह्णामि' ॥ १० ॥

"तनूनप्त्र इति। उक्तार्थौ तनूनप्तृशाक्वरशब्दौ[७]। 'शक्मने' सर्वच शक्ताय, 'ओजिष्ठाय' अतिशयेन बलवते। "यो वा अयं पवते"—इत्यादि ब्राह्मणं स्पष्टम् ॥ ११, १२ ॥

१— वा० सं० ५. ५. १। २— वा० सं० ५. ५. २।

३— वा० सं० ५. ५. ३। ४— वा० सं० ५. ५ (१-२-३=) १।

५— का० श्रौ० सू० ८. १. १९—२३।

६— एतदेव आज्यं तानूनप्त्रसञ्ज्ञं भवति (का० श्रौ० सूत्रं ८. १. २४.)।

७— पुरस्तात् (५ क० भा०, २३४ पृ०) द्रष्टव्यम्।

गृहीतस्याज्यस्य सर्वैरवमर्शनं विधत्ते— "अथातः समवमृशन्त्ये-वेति[१]। स्पर्शकाले देवैः कृत मन्यसङ्केतं दर्शयति— "एतद्ध वै देवा भूयः समामिर इति। 'एतद्' वक्ष्यमाणं 'भूयः समामिरे' पूर्वोक्तसङ्केत मन्तरेण पुनस्सङ्गता अभवन्। "अम गत्यादिषु[२]। 'यः' 'नः' अस्माकं मध्ये 'एतत्' 'अतिक्रामात्' अतिक्रामेत्, 'सः' 'इत्थं' देवभूत एव सन् 'अमुथा' अन्यथा प्रकारेण 'असत्' देव-भावाद् विनश्येदित्यर्थः। न केवलं देवाना मेवायं सङ्केतः, किन्त्विदानीन्तनानुष्ठातॄणा मित्याह— "तथो एवैत इति ॥ १३ ॥

"ते समवमृशन्तीति। अवमर्शनमन्त्रस्याय मर्थः[३]। हे आज्य! त्वं पूर्वापरैः 'अनाधृष्टम्' आधर्ष मप्राप्तं भवसि। तथा अनाधर्ष-णीय मप्यसि। 'देवानाम्' 'ओजः' बलरूप मसि। 'अनभिशस्ति' निन्दकरहितम्। कर्त्तरि क्तिच्[४]। न केवलं तादृगेव, किन्तु 'अभिशस्तिपाः'। लिङ्गव्यत्ययः[५]। अभिशस्तेर्निन्दायाः सकाशात् पाता असि। 'अनभिशस्तेन्यम्' अहिंस्यम्। कृत्यार्थे केन्-प्रत्ययो नकारोप-जनो यस्य[६]। अथवा अनभिशस्तस्य स्वर्गादेः प्रदातृत्वेन सम्बन्ध्यसि। यत एवं महानुभावं त्वम्, 'अञ्जसा' प्रगुणेन, मुख्यया वृत्त्या 'सत्यं' यथार्थस्वरूपम् 'उपगेषम्' उपगच्छेयम्। "गाङ् गतौ"-इत्यस्य[७]

१— का० श्रौ० सू० ८. १. २४। २— स्वा० प० ४६४ धा०।

३— वा० सं० ५. ५. २। ४— पा० सू० ३. ३. १७४।

५— पा० सू० ३. १. ८५। ६— पा० सू० ३. ४. १४।

७— स्वा० आ० ९५० धा०।

"लिङर्थे लेट्[1]", "सिब्बहुलम्"-इति[2] सिप्त्वं च। तेन सत्येन 'खिते' सुष्ठु प्राप्तौ 'मा' माम् 'अधाः' धारय ॥

मन्त्रं विभज्य व्याचष्टे— "अनाधृष्टा हि देवा आसन्ननाधृष्या इति[3]। पूर्वं कैरप्यनाधृष्टा अपि देवाः परस्परापरागेणाधर्मविषया अपि सन्तः, पश्चात् सङ्केतपूर्वकेणाज्यग्रहणेन स्वशरीराण्यवमर्शन्तः पुनः 'अनाधृष्याः आसन्', अतस्त्व मनाधृष्टानां पुनरनाधर्षहेतुत्वात् तद्रूप मसि। "सह सन्तः"—इत्यादि पदत्रय मनाधृष्यत्वे हेतुत्वेन निर्दिष्टम्। 'सह सन्तः' परस्परैकमत्येन वर्त्तमानाः; तथा 'समानं वदन्तः' यदेको ब्रूते, तदन्येऽप्यनुकुर्वन्तः; 'समानम्' एक मेव कार्यं मनसि 'दधानाः' धारयमाणाः। द्वितीयभागस्य तात्पर्य माह— "देवाना मोज इति। ओजोरूपाणां प्रियधाम्ना माज्ये स्थापनात्। अनभिशस्त्यादिपदत्रयस्यैकतात्पर्यता माह— "सर्वां हि देवा अभिशस्तिं तीर्णा इति। 'सत्य मुपगेषम्'—इत्येतस्य सत्यप्राप्तेः प्रतिज्ञारूपत्वेन वागात्मकत्वात् 'सत्यं वदानि'—इत्येवंरूपा सत्य-प्राप्तिरुक्ता। तदेव सत्यं 'मेदम्'—इत्यत्र 'इदं'-शब्देन निर्दिष्टम्। 'खिते मा धाः'—इत्यत्र 'खित'-शब्दार्थ माह— "खिते हि तद्देवा इति। सुष्ठु प्राप्तव्यं खितम्; तदत्र सत्य मेव वदानीति प्रतिज्ञापूर्वकं तदनुष्ठान मेवेत्यर्थः ॥ १४ ॥

तानूनप्त्र माज्यं सर्वैः स्पृष्ट मपि सत् यजमानायैव दातव्य मिति[4]

१— पा० सू० ३. ४. ७। २— पा० सू० ३. १. ३४।

३— तैत्तिरीयसंहितायां मप्येष मन्त्रो व्याख्यातः (६. २. २. ५.)।

४—का० श्रौ० सू० ८. २. २, ३।

विधातु माह— "अथ यास्तद्देवा इति। इन्द्रशब्दस्य विवक्षित मर्थं माह— "एष वा इन्द्रो य एष तपतीति। इन्द्रेणै-तत्प्राप्तौ कोऽतिशयो लब्ध इति तत्राह— "न ह वा एष इति। तापकतया, न ततापेत्यर्थः; 'यथा ह एव' 'इदम्' इदानीं परि-दृश्यमानं तपनम्। तर्हि कथ मास? 'कृष्णम् एव' कृष्णरूप मेव 'आस'। तस्मात् 'तेनैव' तानूनप्त्राज्यस्वीकारजनितेनैव 'वीर्येण' दुर्द्धर्षः सन् 'तपति' इत्यर्थः। "तस्माद् यदि बहव इत्यादि, प्रकृतपर्यवसानवाक्यं स्पष्टम्। 'अभ्युत्सिच्य' उपरि तदाज्य मासिच्य। "स हि तेषा मिन्द्रभाजनं भवतीति। 'इन्द्रभाजनम्' इन्द्रस्थानीयः। फलस्य साम्येऽपि गृहपतित्वेन वरणेन प्राधान्यादिन्द्रत्वम्। "यद्यु दक्षिणावतेति। यदि तु दक्षिणायुक्तेनैकाहादिना सोमयागेन दीक्षेतेत्यर्थः। स्पष्ट मन्यत्[1] ॥ १५ ॥

यजमानेन क्रियमाणस्य सामोपायस्य देवैः कृतं साममूल मित्याह— "अथ यास्तद्देवा इति। 'तत्' अवत्तं 'साद्धं' 'सञ्जघ्ने'। तदाज्येन साकं प्रक्षिप्तं शरीरकदम्बकं संहत मेक मभूत्, 'तत् सामाभवत्'। देवानां सत्येनोत्पन्नत्वात् 'सत्यं देवजं' च 'साम' ॥ १६ ॥ ३ [४. २.]।

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे चतुर्थाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१— तत् तानूनप्त्रम् "पल्यङ्ग्य निदधात्यपिधायाम्रन्मयेन"-इति का० श्रौ० सू० ८. २. १। 'पल्यङ्ग्य = कम्पयित्वा'-इति तद्वृत्तौ या० दे०।

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम्)

आतिथ्येन वै देवा इष्ट्वा*। तान्त्समदविन्दत्ते तानूनप्त्रैः समशाम्यंस्त ऽएतस्य प्रायश्चित्ति मैच्छन् यदन्योऽन्यं पाप मवदन्नाह पुरावभृथात् पुनर्दीक्षा मवाकल्पयंस्त ऽएता मवान्तरां दीक्षा मपश्यन्† ॥ १ ॥

तेऽग्निमेव त्वचं व्विपल्याङ्गयन्त। तपो वा ऽअग्निस्तपो दीक्षा तदवान्तरां दीक्षा मुपायंस्तद्यदवान्तरां दीक्षा मुपायंस्तस्मादवान्तरदीक्षा सन्तरा मङ्गुलीराच्चन्त सन्तरां मेखलां पर्य्यस्ता मेवैना मेतत्सतीं पर्य्यास्यन्त तथो ऽएवैष एतद्यदतः प्राचीन मव्रत्यं वा करोत्यव्रत्यं वा व्वदति तस्यैवैतत्प्रायश्चित्तिं कुरुते‡ ॥ २ ॥

सोऽग्निमेव त्वचं व्विपल्यङ्गयते। तपो वा ऽअग्निस्तपो दीक्षा तदवान्तरां दीक्षा मुपैति सन्तरा मङ्गुलीरुचते सन्तरां मेखलां पर्य्यस्ता मेवैना मेतत्सतीं पर्य्यस्यते प्रजा मु हैव तद्देवा उपायन्§ ॥ ३ ॥

तेऽग्निमेव त्वचं व्विपल्याङ्गयन्त। अग्निर्व्वै मिथुनस्य कर्त्ता प्रजनयिता तत्प्रजा मुपायन्त्सन्तरा मङ्गुली-

---

* "इष्ट्वा"–इति ग, घ। † "मपश्यन्"–इति ग, घ।

‡ "कुरुते"–इति ख, "कुरुते"–इति ग, घ।

§ "उपायन्"–इति ग, घ।

31

राश्चन्त सन्तरां मेखलां तत्प्रजा मात्मन्नकुर्व्वत तथो ऽएवैष एतत्प्रजा मेवोपैति* ॥ ४ ॥

सोऽग्निनैव त्वचं विपल्ययङ्गयते। अग्निर्व्वै मिथुनस्य कर्त्ता प्रजनयिता तत्प्रजा मुपैति सन्तरा मङ्गुलीरुचते सन्तरां मेखलां तत्प्रजा मात्मन् कुरुते ॥ ५ ॥

देवाना मु ह स्म दीक्षितानाम्। यः समिद्धारो वा स्वाध्यायं वा विसृज्यते† तꣳ ह स्मैतरस्यैवेतरꣳ रूपेणे-तरस्येतर मसुररक्षसानि जिघाꣳसन्ति ते ह पापं वदन्त उपसमेयुरिति वै मां त्व मचिकीर्षीरिति माजिघाꣳसी-रित्यग्निर्हैव तथा नान्य मुवादाग्निं तथा नान्यः‡ ॥ ६ ॥

ते होचुः। अपीत्यन्वा§ मग्नेऽवादिषूऽ३रिति नैवाह मन्यं न मा मन्य इति‖ ॥ ७ ॥

तेऽविदुः। अयं वै नो विरक्षस्तमोऽस्यैव रूप मसाम तेन रक्षाꣳस्यतिमोक्ष्यामहे तेन स्वर्गं लोकꣳ समश्नु-विष्यामह ऽइति तेऽग्नेरेव रूप मभवंस्तेन रक्षाꣳस्यत्य-मुच्यन्त तेन स्वर्गं लोकꣳ समाश्नुवत¶ तथो ऽएवैष

---

* "मेवोपैति"—इति ग, घ।

† "विसृजते"—इति ग, घ; सायणसम्मतोऽयं पाठ इति चाह डा०वेबरः।

‡ "नान्यः"—इति ग, घ।

§ "अपीच्छ त्वा"—इति क, ख।

‖ "इति"—इति ग, घ।

¶ "समाश्नवत"—इति च दृष्टो डा०-वेबरेण।

एतदग्नेरेव रूपं भवति तेन रक्षांऽस्यतिमुच्यते तेन स्वर्गं लोकंऽ समश्नुते स वै समिध मेवाभ्यादधदवान्तर-दीक्षा मुपैति ॥ ८ ॥

स समिध मभ्यादधाति । अग्ने व्रतपास्त्वे व्रतपा इत्यग्निर्हि देवानां व्रतपतिस्तस्मादाहाग्ने व्रतपास्त्वे व्रतपा इति या तव तनूरियंऽ सा मयि यो मम तनू-रेषा सा त्वयि । सह नौ व्रतपते व्रतानीति तदग्निना त्वचं व्विपर्य्यङ्ङयतेऽनु मे दीक्षां दीक्षापतिर्म्मन्यता मनु तपस्तपस्पतिरिति तदवान्तरां दीक्षा मुपैति सन्तरा मङ्गुलीरचते सन्तरां मेखलां पर्य्यस्ता मेवैना मेतत्* सतीं पर्य्यस्यते ॥ ९ ॥

अथैन मतो मदन्तीभिरुपचरन्ति । तपो वा ऽअग्नि-स्तपो मदन्त्यस्तस्मादेनं मदन्तीभिरुपचरन्ति ॥ १० ॥

अथ मदन्तीरुपस्पृश्य† । राजान माप्याययन्ति तद्यन्मदन्तीरुपस्पृश्य राजान माप्याययन्ति व्वज्रो वा ऽआज्यंऽ रेतः सोमो नेद्वज्रेणाज्येन रेतः सोमंऽ हिनसा-मेति तस्मान्मदन्तीरुपस्पृश्य राजान माप्याययन्ति ॥ ११ ॥

तदाहुः । यस्मा ऽएतदाप्यायनं क्रियत ऽआतिथ्यंऽ

---

* "पर्यस्ता मेवैतत्"—इति ग, घ ।

† "मदन्तीभिरुपस्पृश्य"—इति ग, घ ।

सोमाय तु मेवाग्र* ऽआप्याययेयुरथावान्तरदीक्षा मथ तानूनप्त्राणीति तदु तथा न कुर्य्याद्यज्ञस्य वा ऽएवं कर्मार्चु वा ऽएनान्त्समुदविन्दत्ते सꣳश्रम मेव पूर्व्व मुपायन्नथावान्तरदीक्षा मथाप्यायनम् ॥ १२ ॥

तद्यदाप्याययन्ति। देवो वै सोमो दिवि हि सोमो वृत्रो वै सोम आसीत् तस्यैतच्छरीरं यद्गिरयो यदश्मानस्तदेषोऽशानाना मोषधिर्ज्जायत ऽइति ह स्माह श्वेतकेतुरौद्दालकिस्ता मेतदाहृत्याभिषुण्वन्ति तां दीक्षोपसद्भिस्तानूनप्त्रैराप्यायनेन सोमं कुर्व्वन्तीति तथो ऽएवैना मेष एतद्दीक्षोपसद्भिस्तानूनप्त्रैराप्यायनेन सोमं करोति ॥ १३ ॥

मधु सारघ मिति वा ऽआहुः। यज्ञो ह वै मधु सारघ मथैत ऽएव सरघो मधुकृतो यदृत्विजस्तद्यथा मधु मधुकृत आप्याययेयुरेव मेवैतद्यज्ञ माप्याययन्ति ॥ १४ ॥

यज्ञेन वै देवाः। इमां जितिं जिग्युर्य्यैषा मियं जितिस्ते होचुः कथं न इदं मनुष्यैरनभ्यारोह्यꣳ स्यादिति ते यज्ञस्य रसं धीत्वा यथा मधु मधुकृतो निर्द्धयेयुर्व्विदुह्य यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्नथ यदेनेनायोपयंस्तस्माद्यूपो नाम ॥ १५ ॥

---

* "त मेवाग्र"–इति, "तु मेवाग्र"–इति चैतौ डा०-वेबरदृष्टौ।

तद्वा ऽऋषीणा मनुश्रुत मास। ते यज्ञꣳ सुमभरन् यथायं यज्ञः सम्भृत एवं वा ऽएष यज्ञꣳ सुम्भरति यो दीक्षते व्वाग्वै यज्ञस्तद्यदेवाच यज्ञस्य निर्द्धीतं यद्विदुग्धं तदेवैतत्पुनराप्याययति ॥ १६ ॥

ते वै षड्* भूत्वाप्याययन्ति। षड् वा ऽऋतव ऋतव एवैतद्भूत्वाप्याययन्ति ॥ १७ ॥

त ऽआप्याययन्ति। अꣳशुरꣳशुष्टे देव सोमाप्यायता मिति तदस्याꣳशु मꣳशु मेवाप्याययन्तीन्द्रायैकधनविद ऽइतीन्द्रो वै यज्ञस्य देवता तस्मादाहेन्द्रायेत्येकधन-विद ऽइति शतꣳ शतꣳ ह स्म वा ऽएष देवान् प्रत्येकैक एवाꣳशुरेकधनानाप्यायते दश दश वा तुभ्य मिन्द्रः प्यायता मा त्व मिन्द्राय प्यायस्वेतीन्द्रो वै यज्ञस्य देवता सा यैव यज्ञस्य देवता ता मेवैतदाप्याययत्या त्व मिन्द्राय प्यायस्वेति तदेतस्मिन्नाप्यायनं दधात्याप्याय-यास्मान्त्सखीन्त्सन्या मेधयेति स यत्सनोति तत्तदाह यत्सन्येत्यथ यदनुब्रूते तदु तदाह यन्मेधयेति स्वस्ति ते देव सोमसुत्या मशीयेत्येका वा ऽएतेषा माशीर्भवत्यृ-त्विजां च यजमानस्य च यज्ञस्योदृचं गच्छेमेति यज्ञ-स्योदृचं गच्छानीत्येवैतदाह ॥ १८ ॥

---

* "षड्"—इति ग।

अथ प्रस्तरे निह्नुवते। उत्तरत उपचारो वै यज्ञोऽथै-तद् दक्षिणेना*न्वित्याप्याययन्त्यग्निर्व्वै यज्ञस्तद्यज्ञं पृष्ठतः कुर्व्वते† तन्मिथ्याकुर्व्वन्ति देवेभ्य आवृश्च्यन्ते यज्ञो वै प्रस्तरस्तद्यज्ञं पुनरारभन्ते तस्यो हैषा प्रायश्चित्तिस्तथो हैषा मेतन्न मिथ्याकृतं भवति न देवेभ्य आवृश्च्यन्ते तस्मात् प्रस्तरे निह्नुवते ॥ १९ ॥

तदाहुः। अक्तो निह्नुवीरा३नुनक्ता३ऽइत्यनक्तो हैव निह्नुवीन्ननुप्रहरण्ँ ह्येवाक्तस्य ॥ २० ॥

ते निह्नुवते। एष्टा रायः प्रेषे भगाय ऽऋत मृतवा-दिभ्य इति सत्यँ सत्यवादिभ्य इत्येवैतदाह नमो द्यावा-पृथिवीभ्या मिति तदाभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां निह्नुवते ययोरिदँ सर्व्वं मधि‡ ॥ २१ ॥

अथा ह समुल्लुप्य प्रस्तरम्§। अग्नीन्मदन्त्यापा३॥ ऽइति मदन्तीत्यग्नीदाह ताभिरेहीत्युपर्य्युपर्य्यग्नि मति-हरति स यन्नानुप्रहरत्येतेन ह्यत ऊर्ध्वान्यहानि प्रचरिष्यन् भवत्यथ यदुपर्य्युपर्य्यग्नि मतिहरति तदेवा-स्यानुप्रहृतभाजनं भवति त मग्नीधे प्रयच्छति त मग्नी-न्निदधाति ॥ २२ ॥ ४ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [४. ३.] ॥

---

* "दक्षिणेवा"—इति ग, घ। † "कुर्व्वन्ति"—इति ग, घ।

‡ "मधि"—इति ग, घ। § "प्रस्तरम्"—इति ग, घ।

॥ "दन्त्यापा३"—इति ग, घ।

अवान्तरदीक्षां विधातु माह— "आतिथ्येन वै देवा इष्ट्वा तानिति। 'ते' 'एतस्य' तानूनप्त्रस्य शपथात्मकस्य दोषपरिहाराय। तानूनप्त्रस्य निन्दितत्व माह— "यदन्योऽन्यं पाप मवदन्निति। "सत्यं वदानि[1], मेद मतिक्रमिषम्"—इत्येवं रूप मित्यर्थः। "नाह पुरेत्यनेन दोषपरिहारोपाय उक्तः। स्वीकृताया दीक्षाया अवभृथ-पर्यन्तानुवर्त्तने सति प्राग्गतस्य पापवदनस्य परिहारो भवति, सा चानुवृत्तिर्न तैः कृतेत्यर्थः; मध्ये दीक्षापरित्यागादिति भावः। यद्वा स्वीकृताया दीक्षाया इदानीं मध्यपरित्यागात् तन्मध्ये नूतनां 'दीक्षां' 'पुनः' 'न' 'अवाकल्पयन्', किन्तु प्रकृतदीक्षाया अविरोधिनीम् 'अवान्तरदीक्षाम्' 'अपश्यन्'[2] ॥ १ ॥

अवान्तरदीक्षाकल्पनप्रकार उच्यते— "तेऽग्निनैव त्वच मिति। 'विपल्याङ्गयन्त' विविधं 'परि' परितः 'आङ्गयन्त' अवेष्टयन्; अग्नि मेव त्वच मकुर्वन्नित्यर्थः। अग्नेस्त्वग्भावे कः सम्बन्ध इति, तत्रोच्यते— "तपो वा अग्निरिति। तपनसाधनत्वात् अग्निः 'तपः'; 'दीक्षा' तु क्लेशात्मकत्वादेव 'तपः'। अवान्तरदीक्षां नामनिर्वचनेन प्रशंसति— "तद्यदवान्तरा मिति। "सन्तरा मित्यादि। 'सन्तरा माञ्चन्त' अतिशयेन संश्लिष्टा अङ्गुलीरकुर्वन्। तथा 'मेखलाम्' अपि पूर्वां शिथिलबद्धां पुनः संलग्ना मकुर्वन्। तदेवाह— "पर्यस्ता मेवेति। 'पर्यस्ता मेव' परितः क्षिप्ता मेव। व्रत मर्हतीति 'व्रत्यम्', तद्विरोधि 'अव्रत्यम्'। 'तस्य' 'एतत्' अवान्तरदीक्षाख्यं कर्म 'प्रायश्चित्तम्', तस्य पापस्य निर्हरण मित्यर्थः ॥ २ ॥

१— 'वदामि'–इति क। २— तै० सं० ६. २. २. १० द्रष्टव्यम्।

यदर्थ माख्यायिकामुखेनावान्तरदीक्षोक्ता, त मिदानीं विधत्ते— "सोऽग्निनैवेति। 'सः' यजमानः। शिष्टं पूर्ववत्। अवान्तरदीक्षां प्रजासाधनत्वेन प्रशंसति— "प्रजा सु हैवेत्यादिना ॥ ३ ॥

"तेऽग्निनैव त्वच मिति। "अग्निर्वै मिथुनस्य कर्त्तेति। वधूवरयोर्युग्मीभावस्याग्निसव्यपेक्षत्वात् मिथुनकर्त्ताग्निरुच्यते। सा प्रसिद्धिः 'वै'-शब्देनोक्ता। अशितपीतयोः शुक्रशोणितरूपेण परिणामस्य, पुनश्च देहाकारेण परिणामस्य चाग्न्यधीनत्वात् 'प्रजनयिता'। अथवा कथम् 'अग्निर्मिथुनस्य कर्त्ता'? यतोऽसौ 'मिथुनस्य प्रजनयिता' इति व्याख्यानव्याख्येयभावो द्रष्टव्यः। देवानां प्रजार्थत्व मुक्त्वा, इदानीन्तनयजमानस्यापि तदर्थत्व माह— "तथो एवैष एतत् प्रजा सेवोपैतीति। 'एतत्' एतया अवान्तरदीक्षया ॥ ४ ॥ ५ ॥

अवान्तरदीक्षारूपेण समिदाधानं विधास्यते, तन्मन्त्रे "या तनूरियं सा मयि"—इत्यादि वक्ष्यते, तदुपोद्घातत्वेनाख्यायिका माह— "देवाना सु ह स्म दीक्षितााना मित्यादिना। 'समिद्धारो वा' समिधं हरतीति 'समिद्धारः'। "हरतेरनुद्यमने च[१]"— इत्यत्रानुद्यमन इति पर्युदासात् तादृशोद्यमनस्य सम्भवात् सामान्येन प्राप्तः "कर्मण्यण्"—इत्यण्[२]। "स्वाध्यायं वा विसृजत इति। 'विसृजते' नोच्चारयति[३] कश्चित्। 'तं ह' समिदाहर्त्तारं वा ऋत्विजं वा मन्त्रोत्स्रष्टारम्। उपलक्षण मेतत्। ऋत्विजां मध्ये यं

१— पा० सू० ३. २. ९। २— पा० सू० ३. २. १।

३— 'उच्चारयति'-इति क।

कश्चिन्न व्याप्तम्, तम्। 'इतरम् इतरस्य रूपेण'—'इतरम् इतरस्य रूपेण'— समिदाहर्तृरूपेण प्रवचनकर्त्तारम्, प्रवचनकर्तृरूपेण समिदाहर्त्तार मित्यर्थः। एवम् 'असुररक्षसानि' असुराश्च रक्षांसि च 'जिघांसन्ति' हन्तु मिच्छन्ति। तथा सति देवाः 'इति' खलु 'मां त्वम्' 'अचिकीर्षीः' कर्त्तुं मैच्छः 'इति'। 'मा' मां 'अजिघांसीः[1]' हन्तु मैच्छः' 'इति'। 'पापं वदन्तः' 'उपसमेयुः' अन्योऽन्यं प्राप्नुवन्ति। किं मग्निरपि तादृग्विषयापन्नः? नेत्याह—"अग्निर्हैव तथा नान्य मिति। 'उवाद' उदितवान् ॥ ६ ॥

"ते होचुरिति। 'ते' असुरैरभिभूता देवाः। 'अग्ने!' 'त्वा मपि 'इत्यम्' अनेन प्रकारेण किम् 'अवादिषूरः'। प्रश्ने प्लुतिः[2]। तस्योत्तरम्— 'नैवाह मन्यम्, न मा मन्यः' वा अवादीदित्यग्निः प्रत्युवाच ॥ ७ ॥

"तेऽविदुरिति। 'अयम्' अग्निः 'नः' अस्माकं मध्ये 'विरचस्तमः' विरचो यस्मात् स विरचाः, अतिशयेन विरचाः 'विरचस्तमः'। "अस्यैवरूप ससाम"—इत्यादि। स्पष्टम्। यद्यपि मेखलाकृष्णाजिन-धारणादिक मपि दीक्षाङ्गम्, तथाप्यवान्तरदीक्षायां समिदाधानस्य मुख्यत्वात् "समिध मेवाभ्यादधदवान्तरदीक्षा मुपैतीत्युक्तम् ॥ ८ ॥

"स समिध मभ्यादधातीति[3]। "अग्ने व्रतपा इत्यादिः[4] समिदाधानमन्त्रः। हे 'व्रतपा अग्ने!' 'त्वे' त्वयि व्रतस्य पातरि

१— 'जिघांसीः'—इति क। २— पा० सू० ८. २. १००।

३— का० श्रौ० सू० ८. २. ४ क। ४— वा० सं० ५. ६. १।

सति, अहं 'व्रतपाः' व्रतस्य पालयिता, भूयास मित्यर्थः। सप्तम्याः शे-आदेशः[१]। अथवा 'व्रतपाः' भवति 'त्वे' त्वम्। "अग्निर्हि देवानां व्रतपतिः"—इत्यत्र 'हि'-शब्देन "त्व मग्ने व्रतपा असि देव आ मर्त्त्येषु"-इत्यादि[२]श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिर्द्योत्यते। 'या तव' तेजोमयी 'तनूः' अस्ति, 'सा' 'इयं' ममापि भवतु; तथा 'या मम' इत्येतद् व्याख्येयम्। हे 'व्रतपते' अग्ने! 'नौ' आवां 'सह' 'व्रतानि', चरिष्याव इति शेषः। 'तत्' तेन तनूविनिमयेन मन्त्रगतेन। "अनु मे दीक्षाम्"-इति मन्त्रभागे[३] 'दीक्षा'-शब्दश्रवणात् तन्मन्त्रभागपाठेनावान्तरदीक्षां प्राप्तवान् भवति ॥

दीक्षाहुत्यनन्तरं पुनरङ्गुल्यादिसमञ्जनस्याभिधानात् आदौ दीक्षाहुतिः कर्त्तव्या, पश्चात् समञ्जन मिति क्रमोऽवगम्यते ॥ ९ ॥

अथ यद्यद्यजमानस्य तत्तन्मदन्तीभिः कर्त्तव्य मिति विधत्ते—"अथैनं मतो मदन्तीभिरिति[४]। 'एनं' सोमं यजमानं वा। तप्ता आपो 'मदन्त्यः'। अग्नेर्मदन्तीनाञ्च सन्तापकत्वात् तपोरूपत्वम् ॥ १० ॥

मदन्त्युपस्पर्शनपूर्वकं राजाप्यायनं विधत्ते— "अथ मदन्तीभिरुपस्पृश्य राजान मिति[५]। "वज्रो वा आज्य मिति। "घृतं वै देवा

१— पा० सू० ७. १. ३९.।   २— वा० सं० ४. १६।

३— वा० सं० ५. ६. २। तैत्तिरीयकल्पमते मन्त्रान्तर एषः, यजमानमिमं वाचयति। तै० सं० १. २. १० सा० भा० द्रष्टव्यम्।

४— का० श्रौ० सू० ८. २. ४ ख।   ५— का० श्रौ० सू० ८. २. ६।

वज्रं कृत्वा सोम मघ्नन्"-इति[1]श्रुतेराज्यस्य वज्रत्वम्। सोमस्य सर्वौषध्यनुप्रवेशात्, रेतसश्चौषधिजन्यत्वात्[2] रेतस्त्वं सोमस्य। अथवा "पञ्चम्या माहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति"-इति[3] आहुतिरूपस्य सोमस्य क्रमेण रेतोरूपेण परिणामात् रेतस्त्वम् ॥ ११ ॥

अनुष्ठेयपदार्थक्रमविषये किञ्चिद् ब्रह्मवादिनश्चोद्य मुद्भावयन्ति— तदाहुर्यस्मा एतदाप्यायनं क्रियत इति। 'यस्मै सोमाय एतत् आतिथ्यं क्रियते', 'त मेव' 'अग्रे' आप्यायनादिभिः सत्कर्त्तुं युक्तम्। सोमसम्बन्धाभिप्रायेण चोद्य उद्भाविते यागसम्बन्धेन परिहरति— "यज्ञस्य वा एवं कर्मेति। एवम्प्रकारक्रमविशिष्टं कर्मजातं यज्ञस्य खलु क्रियत इत्यर्थः। 'अत्र' खलु 'एनान्' 'समत्' कलहः 'अविन्दत्' आप्नोत्। 'ते' च देवाः 'पूर्वं संशम मेवोपायन्' कलहोपशमनरूपं तानूनप्त्रं ते कृतवन्त इत्यर्थः। "अथावान्तरदीक्षा मिति। शपथ-जनितदोषपरिहाराय अनन्तर मेव अवान्तरदीक्षा कार्या। 'अतः परिशेषादाप्यायनस्यान्ते निवेश इति ॥ १२ ॥

"तद्यदाप्याययन्तीति। आप्यायनं प्रशंसति— "देवो वा इति। सोमस्य देवत्वं समर्थयते— "दिवि हीति। अस्त्वेवं सोमस्य, सोमस्याप्यायने किं मायात मित्यत आह— "वृत्रो वा इत्यादि। त्वष्ट्रेन्द्रघातकोत्पत्त्यर्थं हुतस्येन्द्रपीतसोमशेषस्य वृत्रत्वेनोत्पत्तेः सोमस्य वृत्रत्वम्। 'तस्य' इन्द्रेण हतस्य वृत्रस्य 'शरीरं' 'गिरयोऽश्मानः'

१— तै० सं० ६. २. २. ७। इहाप्युत्तरत्र ४. ४. ६ द्रष्टव्यम्।

२— 'रेतसश्चौषधिसाररूपत्वात्'-इति ङ।

३— छा० ब्रा० ७. ६. १। इहोपरिष्टाच्चास्त्येषा कथा १४. ६. १।

चाभवन्। सोमाख्यं वल्लेव सोमशरीरभूतेषु गिर्यादिषु वर्त्तते, 'तत् एषः' श्यनाख्या[1] 'ओषधिः' 'जायते',—'इति' एवं 'श्वेतकेतुः औद्दालकिः आह' स्म। अतः 'ता मेव' गिरावुत्पन्ना मेव इदानीन्तना यजमानाः 'अभिषुण्वन्ति', न साक्षात् सोमम्। अतः 'ताम्' ओषधिं दीक्षादिभिः संस्कारैः साक्षात् 'सोमं कुर्वन्ति'। "तथो एवैना मेष इत्यादि ॥ १३ ॥

ऋत्विग्यजमानकर्त्तृक माप्यायनं सारघमधुकल्पनया[2] प्रशंसति— "मधु सारघ मिति[3] वा आहुरित्यादिना ॥ १४ ॥

एतदेवाप्यायनं[4] गतसारत्वपरिहारात्मना प्रशंसति— "यज्ञेन वै देवा इमां जितिं जिग्युरित्यादिना, "यदेवात्र यज्ञस्य निर्धीतं यद्विदुग्धं तदेवैतत् पुनराप्याययन्तीत्यन्तेन। एतदसकृद् व्याख्यातम् ॥ १५, १६ ॥

"ते वै षड् भूत्वाप्याययन्तीति। स्पष्टम् ॥ १७ ॥

"त आप्याययन्तीति। आप्यायनमन्त्रस्य प्रथमभागं व्याचष्टे— "अंशुरंशुष्टे देवेत्यादि[5]। यद्यप्याप्यायने सोमस्य सर्वोऽंशुर्नाप्यायते, तथापि मन्त्रे 'अंशुरंशुः'-इति वीप्साभिधानसामर्थ्येनैव प्रत्यंशु आप्याययन्तो भवन्तीत्यर्थः। "इन्द्रायैकधनविद इति। अत्रेन्द्रशब्दतात्पर्य माह— "इन्द्रो वै यज्ञस्येति। "एकधनानाप्यायते इश-

---

१— 'इषानाख्या (! श्यनाख्या)'-इति क।

२, ३— क-पुस्तकीयपाठाविह त्वक्षरभ्रमजन्यौ।

४— तै० सं० २. २. ८ द्रष्टव्यम्। ५— वा० सं० ५. ७. १।

दश वेति। एक एव सोमादिरूपो हविःपदार्थ एव[1] धनं येषां, ते देवा एकधनाः; तान् विन्दति, यज्ञे सोमपानाय लभत इतीन्द्रः 'एकधनवित्'। 'तस्मात्' एकैक एवांशुः शतशो दशशो वा 'एकधनान्' देवान् 'आप्यायते' वर्द्धयति, शरीरोपचयं करोति, अतः उक्तप्रकारेण सोमाख्यैकधनेन देवाना मेकधनत्वात् मन्त्रः 'इन्द्रायैकधनविदे' 'इति' 'आह' इत्यर्थः। "आ तुभ्य मिन्द्रः प्यायता मिति। हे सोम! 'तुभ्यं' त्वदर्थं, त्वां पातुं स इन्द्रः समर्थो भवत्विति। यज्ञसाधनभूतस्य सोमस्येन्द्रार्थत्वावगमादिन्द्रस्यैवाप्यायनं कृतं भवतीत्यर्थः। "आ त्व मिन्द्राय प्यायस्वेति। अत्र सोमाप्यायनस्येन्द्रार्थत्वावगतेस्तस्मिन्नेवाप्यायनं दधातीत्युक्तम्। "आप्याययास्मान्त्सखीन्त्सन्या मेधयेति। अनेन मन्त्रभागेन धन मेषां दित्सयाप्यायनायास्मत्सखिभूताना मृत्विजा माशासनं क्रियते। अत्र 'सनि-मेधा'-शब्दयोः दातव्यं धन मनुवचनीय मित्याह— "स यत् सनोति, तत्तदाह यत् सन्येतीति। 'सन्या'—'इति' एवंरूपेण शब्देन यदाहार्थजातम्, 'तद्' 'यत् सनोति' धनं यज्ञेन यजमानः, 'तदाह' इत्यर्थः। एव मुत्तरवाक्य मपि योज्यम्। पूर्वापरीभूतस्यानुवचनस्य मेधा मन्तरेणासम्भवात् मेधाशब्दस्यानुवचन मर्थ इति व्याख्यातम्। "स्वस्ति ते देव सोमेति। हे 'सोम!' तव 'स्वस्ति' विनाशाभावः क्षेमः, अस्त्विति शेषः। अहं त्वदनुग्रहात् 'सुत्यां' सोमाभिषवम् 'अशीय' प्राप्नुयाम्। सुत्याप्राप्तिप्रार्थनायास्तात्पर्य माह— "एका वा एतेषा

१—'एकं'-इति छ।

माशीर्भवतीति । "यज्ञस्योदृच मिति । उपरिभाविनी[1] ऋक् 'उदृक्', तया समाप्तिर्लक्ष्यते ॥ १८ ॥

आप्यायन मभिधाय निह्नव माह— "अथ प्रस्तरे निह्नुवत इति[2] । प्रस्तरस्योपरि पाणी सम्पुटीकृत्य "एष्टा राये"-इति[3] मन्त्रजपो निह्नवः । निह्नवशब्दोऽपलापे प्रसिद्धो लोके[4], इह देवानां नमस्कारादिना सान्त्वनं विहितम् । निह्नवं सोमाप्यायन-काले सम्भावितस्यातिक्रमस्य परिहाररूपेण प्रशंसति— "उत्तरत उपचारो वै यज्ञ इति । उत्तर उपचार इति व्यतिरेकप्रदर्शनाय अभिधानं साध्यसाधनयोरभेदाभिप्रायेण । अग्नेर्यज्ञत्व मृत्विजां दक्षिणत उपचारेण । पश्चाद्भागस्थितस्य गार्हपत्यस्य पृष्ठतः करणं भवति, तेन 'मिथ्या' अकृतं 'कुर्वन्ति'; अग्नेः सर्वदेवात्मकत्वात् सर्वदेवेभ्योऽपि वर्जितो भवति । तर्हि प्रस्तरनिह्नवेन कथं समा-धान मिति, तत्राह— "यज्ञो वै प्रस्तर इति । हविराधारकत्वेन यज्ञनिर्वर्त्तकत्वात् प्रस्तरस्य यज्ञत्वोपचारः ॥ १९ ॥

निह्नवस्य कालं निर्द्धारयितुं ब्रह्मवादिनां विचारं दर्शयति— "तदाहुरक्ते निह्नुवीराऽनक्ताऽइतीति[5] । किम् 'अक्ते' प्रस्तरे

१— 'तदुपरिभाविनी'-इति क ।

२— का० श्रौ० सू० ८. २. ९ । ३— वा० सं० ५. ७. २० ।

४— तथा चामरः— "अपलापस्तु निह्नवः"-इति (१. ६. १७.), पुनः "अपह्नवेऽपि निकृतावपि निह्नवः"-इति (३. ३. २०७.) च । अपह्नवोऽपलापो निकृतिः शाठ्य मिति तट्टीकायाम् ।

५— का० श्रौ० सू० ८. २. १०, ११ ।

निह्नवः कर्त्तव्यः, उतानक्ते? इति विचार्यमाणत्वात् श्रुतिः[१]। अक्तस्य अविलम्बेनाग्नौ[२] प्रहरणात् अक्ते एव प्रस्तरे कर्त्तव्य मित्यर्थः ॥ २० ॥

"ते निह्नुवत एष्टा रायः प्रेष इति[३]। निह्नवमन्त्रस्याय मर्थः। हे 'एष्टः'! तृजन्तस्य सम्बुद्धिः। धनं यजमानार्थ मिच्छन् अग्ने[४]! अत्र ब्राह्मणे सोमाप्यायननिह्नवातिक्रमस्योक्तत्वात् स एव प्रसाध्यः। 'रायः' धनानि, प्रयच्छन्निति प्रेषः। किमर्थम्? 'इषे' अन्नाय, 'भगाय' सौख्याय च। तथा 'ऋतवादिभ्यः' सत्यवादिभ्योऽस्मभ्यम् 'ऋतं प्रयच्छ' क्रियमाणं कर्म यथा न वृथा स्यात्, तथा कुर्वित्यर्थः। सर्वदेवाश्रयाभ्यां 'द्यावापृथिवीभ्यां' 'नमः' अस्तु। ऋतशब्दस्योदकयज्ञाद्यर्थेषु[५]अभिमत मर्थ माह— "सत्यवादिभ्य इतीति। द्यावापृथिवीभ्यां नमस्कार एव निह्नव इत्याह— "द्यावापृथिवीभ्या मेव निह्नुवत इति। अस्तु नमस्कारेण तयोर्निह्नवः, इतरेषां देवानां स कथं कृतः स्यादिति, तत्राह— "ययोरिदं सर्व मधीति। यस्मात् तयोरन्तः 'इदं' परिदृश्यमानं सर्वम् 'अधि' स्थित मिति

१— पा० सू० ८. २. ९७। २— 'विलम्बेनाग्नौ'—इति क्व।

३— तै० सं० ६. २. २. ९। निह्नवप्रकारस्त्वापस्तम्बेन स्फुटं दर्शितः (श्रौ० सू० ११. १. १२.)।

४— "यद्वा एष्टा इति प्रथमान्तम्"—इत्यादि च व्याख्यानम् ऐ० ब्रा० १ ४. ९ सा० भा० द्रष्टव्यम्।

५— निघ० १. १२. ६८ (उदकम्), २. १०. २८. (धनम्), ३. ११. ६ (सत्यम्), निरु० ६. ४. ७ (यज्ञः), १०, ४, ४ (वायुः)।

शेषः; तस्मादित्यर्थः। अथ वा 'अधि'-इति सप्तम्यर्थानुवादी, तयोरधीदं सर्व मिति[1] ॥ २१ ॥

अध्वर्युकर्त्तृकं प्रैषं दर्शयति—"अथाह समुलुप्य प्रस्तर मग्नीन्मदन्त्यापा३इतीति[2]। 'प्रस्तरं' 'समुलुप्य' सम्यगादृत्येत्यर्थः। हे 'अग्नीत्!' 'आपः' किं 'मदन्ती' मदन्त्यः तप्ताः, 'ताभिरेहि' इति, 'आह'-इति शेषः। तम् प्रस्तरम् 'अग्निम् उपर्युपरि' अग्नेरूर्द्ध्वोर्द्ध्वभावे 'अतिहरति' अनुप्रहरेत्[3]। अनुप्रहरणस्य प्रयोजन माह—"एतेन ह्युत ऊर्द्ध्वानीति। 'एतेन' आतिथ्यार्थप्रस्तरेण। उपर्युपरि प्रहरणस्य प्रयोजन माह—"तदेवास्यानुप्रहृतभाजनं भवतीति। 'तम्' अध्वर्युणा दत्तं प्रस्तरम्, 'अग्नीत्' आग्नीध्रः सुरचिते देशे 'निदधाति' स्थापयेत्[4] ॥ २२ ॥ ४ [४. ३.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे चतुर्थाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

१— वा॰ सं॰ ५. ७. २।
२— का॰ श्रौ॰ सू॰ ८. २. ११।
३— 'अति हरति, न प्रहरेत्'–इति क्व।
४— का॰ श्रौ॰ सू॰ ८. २. १२।

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्)।

ग्रीवा वै यज्ञस्योपसदः शिरः प्रवर्ग्यः। तस्माद् यदि प्रवर्ग्यवान् भवति प्रवर्ग्येण प्रचर्य्याथोपसद्भिः प्रचरन्ति तद्ग्रीवाः प्रतिदधति ॥ १ ॥

तद्याः पूर्वाह्नेऽनुवाक्या भवन्ति। ता अपराह्ने याज्या या याज्यास्ता अनुवाक्यास्तद्व्यतिषजति तस्मादिमानि ग्रीवाणां पर्व्वाणि व्यतिषक्तानीमान्यस्थीनि ॥ २ ॥

देवाश्च वा ऽअसुराश्च। उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे ततोऽसुरा एषु लोकेषु पुरश्चक्रिरेऽयस्मयी मेवास्मिंल्लोके रजता मन्तरिक्षे हरिणीं दिवि* ॥ ३ ॥

तद्वै देवा अस्पृण्वत। त ऽएताभिरुपसद्भिरुपासीदंस्तद्यदुपासीदंस्तस्मादुपसदो नाम ते पुरः प्राभिन्दन्निमांल्लोकान्† प्राजयंस्तस्मादाहुरुपसदा पुरं जयन्तीति यदुह्रोपासते तेनेमां मानुषीं पुरं जयन्ति ॥ ४ ॥

एताभिर्व्वै देवा उपसद्भिः। पुरः प्राभिन्दन्निमांल्लोकान् प्राजयंस्तथो ऽएवैष एतन्नाहैवास्मा ऽअस्मिंल्लोके कश्चन पुरः कुरुत ऽइमानेवैतल्लोकान् प्रभिनत्तीमांल्लोकान् प्रजयति तस्मादुपसद्भिर्य्यजते ॥ ५ ॥

---

* "दिवि"–इति ग, घ।

† "न्निमांलोकान्"–इति क, ग, घ। एव मिह्लोत्तरत्रापि सर्वत्र।

ता वा ऽआज्यहविषो भवन्ति । वज्रो वा ऽआज्य मेतेन वै देवा वज्रेणाज्येन पुरः प्राभिन्दन्निमां-ल्लोकान् प्राजयंस्तथो ऽएवैष एतेन वज्रेणाज्येनेमां-ल्लोकान् प्रभिनत्तीमांल्लोकान् प्रजयति तस्मादाज्य-हविषो भवन्ति ॥ ६ ॥

स वा ऽअष्टौ कृत्वो जुह्वां गृह्णाति । चतुरुपभृत्यथो ऽइतरथाहुश्चतुरेव कृत्वो जुह्वां गृह्णीयादष्टौ कृत्व उपभृतीति ॥ ७ ॥

स वा अष्टावेव कृत्वो जुह्वां गृह्णाति । चतुरुपभृति तद्वज्रमभिभारं* करोति तेन वज्रेणाभिभारेणेमां-ल्लोकान् प्रभिनत्तीमांल्लोकान् प्रजयति ॥ ८ ॥

अग्नीषोमौ वै देवानाꣳ सयुजौ । ताभ्याꣳ साइँ गृह्णाति विष्णव ऽएकाकिनेऽन्यतर मेवाघार माघारयति युꣳ स्रुवेण प्रतिक्रामति वा ऽउत्तर माघार माघार्याभि-जित्या ऽअभिजयानीति तस्मादन्यतर मेवाघार माघार-यति युꣳ स्रुवेण† ॥ ९ ॥

अथाश्राव्य न होतारं प्रवृणीते । सीद होतरित्येवा-

---

* 'मतिभारं'—इति सा०—सम्मत इति डा० वेबरः ।

† "स्रुवेण"—इति ग, घ ।

होपविशति होता होतृषदन ऽउपविश्य प्रसौति प्रसूतो ऽध्वर्युः स्रुचावादत्ते ॥ १० ॥

स आहातिक्राममग्नयेऽनुब्रूहीति। आश्राव्याहाग्नि यजेति वषट्कृते जुहोति* ॥ ११ ॥

अथाह सोमायानुब्रूहीति। आश्राव्याह सोमं यजेति वषट्कृते जुहोति ॥ १२ ॥

अथ यदुपभृत्याज्यं भवति। तत् समानयमान आह विष्णवेऽनुब्रूहीत्याश्राव्याह विष्णुं यजेति वषट्कृते जुहोति ॥ १३ ॥

स यत् समानत्र तिष्ठन् जुहोति। न यथेदं† प्रचरन्त्सञ्चरत्यभिजित्या ऽअभिजयानीत्यथ यदेता देवता यजति वज्रमेवैतत् संस्करो‡त्यग्निमनीकं सोमं शल्यं विष्णुं कुल्मलं§ ॥ १४ ॥

संवत्सरो हि वज्रः। अग्निर्वा ऽअहः सोमो रात्रिरथ यदन्तरेण तद् विष्णुरेतद्धै परिप्लवमानं संवत्सरं करोति ॥ १५ ॥

संवत्सरो वज्रः। एतेन वै देवाः संवत्सरेण वज्रेण

---

* 'जुहोति'-इति ख। एव मुत्तरत्रापि द्वयोः।

† 'यथेतं'-इति पाठः सा०-सम्मत इति डा० वेबरः। 'ययेदं'-इति च।

‡ 'संस्करो'-इति क, ख। एव मिहोत्तरत्रापि सर्वत्र।

§ 'कुल्मलम्'-इति ख। अय मेव पाठः काण्डीच्छेदाद् परस्थः स्यात् साधुः।

पुरः प्राभिन्दन्निमांल्लोकान् प्राजयंस्तथो ऽएवैष एतेन संव्वत्सरेण व्वज्रेणेमांल्लोकान् प्रभिनत्तीमांल्लोकान् प्रजयति तस्मादेता देवता यजति ॥ १६ ॥

स वै तिस्र उपसद उपेयात्। त्रयो वा ऽऋतवः संवत्सरस्य संव्वत्सरस्यैवैतद्रूपं क्रियते संव्वत्सर मेवैतत् सꣳस्करोति द्विरेकया प्रचरति द्विरेकया ॥ १७ ॥

ताः षट् सम्पद्यन्ते। षड् वा ऽऋतवः संवत्सरस्य संव्वत्सरस्यैवैतद्रूपं क्रियते संव्वत्सर मेवैतत् सꣳस्करोति ॥ १८ ॥

यद्यु द्वादशोपसद उपेयात्*। द्वादश वै मासाः संव्वत्सरस्य संव्वत्सरस्यैवैतद्रूपं क्रियते संव्वत्सर मेवैतत् सꣳस्करोति। द्विरेकया प्रचरति द्विरेकया ॥ १९ ॥

ताश्चतुर्व्विꣳशतिः सम्पद्यन्ते। चतुर्व्विꣳशतिर्व्वै संवत्सरस्यार्द्धमासाः संव्वत्सरस्यैवैतद्रूपं क्रियते संव्वत्सर मेवैतत् सꣳस्करोति ॥ २० ॥

स यत् सायम्प्रातः प्रचरति। तथा ह्येव सम्पत् सम्पद्यते स यत् पूर्व्वाह्णे प्रचरति तज्जयत्यथ यदपराह्णे प्रचरति सुजित मसदित्यथ यज्जुहोतीदं वै पुरं युध्यन्ति तां† जित्वा स्वाꣳ सतीं प्रपद्यन्ते ॥ २१ ॥

---

* 'उपेयात्'–इति ग, घ। † नास्त्येतत् पदं ख–पुस्तके

स यत्प्रचरति। तद्युध्यत्यथ यत् सन्तिष्ठन्ते तज्जयत्यथ यज्जुहोति स्वा मेवैतत् सतीं प्रपद्यते ॥ २२ ॥

स जुहोति। यया द्विरेकस्याह्नः प्रचरिष्यन् भवति या ते ऽअग्नेऽयःशया तनूर्व्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा*। उग्रं व्वचो अपावधीत्त्वेषं व्वचो अपावधीत् स्वाहेत्येवꣳरूपा हि सासीदयस्मयी हि सासीत् ॥ २३ ॥

अथ जुहोति। यया द्विरेकस्याह्नः प्रचरिष्यन् भवति या ते ऽअग्ने रजःशया तनूर्व्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा। उग्रं व्वचो ऽअपावधीत्त्वेषं व्वचो ऽअपावधीत् स्वाहेत्येवꣳ-रूपा हि सासीद्रजता हि सासीत् ॥ २४ ॥

अथ जुहोति। यया द्विरेकस्याह्नः प्रचरिष्यन् भवति या ते ऽअग्ने हरिशया तनूर्व्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा। उग्रं व्वचो ऽअपावधीत्त्वेषं व्वचो अपावधीत् स्वाहेत्येवꣳरूपा हि सासीद्धरिणी हि सासीद् यद्यु द्वादशोपसद उपे-याच्चतुरह मेकया प्रचरेच्चतुरह मेकया ॥ २५ ॥

अथातो व्रतोपसदा मेव। पर उर्व्वीर्व्वा ऽअन्या उपसदः परोऽव्वीरन्याः स यासा मेकं प्रथमाहं दोग्ध्यथ द्वावथ त्रींस्ताः परउर्व्वीरथ यासां त्रीन् प्रथमाहं

---

* 'गह्वरेष्ठा'—इति डा०—वेबर-सम्मतः। एव मुत्तरयोस्त्र द्वयोः।

दोग्ध्यथ द्वावथैकं ताः पुरोऽह्वीर्या वै पुरोऽह्वीस्ताः पर उर्व्वीर्याः पर उर्व्वीस्ताः पुरोऽह्वीः ॥ २६ ॥

तपसा वै लोकं जयन्ति। तदस्यैतत् परः-पर एव व्वरीयस्तपो भवति परः-परः श्रेयाꣳसंल्लोकं जयति व्वसीयान्‌ हैवास्मिंल्लोके भवति य एवं व्विद्वान् पुरोऽह्वीरुपसद उपैति तस्माद् पुरोऽह्वीरेवोपसद उपेयाद् यद्यु द्वादशोपसद उपेयात् त्रींश्चतुरहं दोहयेद् द्वौ चतुरह मेकं चतुरहम् ॥ २७ ॥ ५ ॥

॥ तृतीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [४. ४.] ॥

इत्थ मातिथ्य मभिधाय अथोपसदस्तत्कालञ्चाह— "ग्रीवा वै यज्ञस्योपसदः, शिरः प्रवर्ग्यः[१]; तस्माद् यदि प्रवर्ग्यवान् भवति, प्रवर्ग्येण प्रचर्यायोपसद्भिः प्रचरन्तीति[२]। 'तत्' तेन प्रवर्ग्यानन्तर[३] मुपसदनुष्ठानेन 'ग्रीवाः' अवयवापेक्षया बहुवचनम्, 'प्रतिदधाति' शिरसा सह योजितवान् भवति। "न प्रथमयज्ञे प्रवृञ्ज्यात्"-इति[४]

१— ऐतरेयब्राह्मणे आतिथ्यस्य शिरस्त्व मुपसदां ग्रीवात्वम् (१. ५. ८.)।

२— "प्रवर्ग्योपसदावतः"—इति का० श्रौ० सू० ८. २. १५।

३— प्रवर्ग्यं मुपरिष्टाद् वक्ष्यति (२६. २. १.)।

४— इहैवोपरिष्टाद्वक्ष्यति (२६. ७. ५३.)।

निषेधसम्भवाद् "यदि प्रवर्ग्यवान्"–इत्युक्तम्[१]। आश्वलायनोऽपि प्रथमयज्ञेनैके घर्म्मम्"-इति[२] ॥ १ ॥

"तद्याः पूर्वाह्णेऽनुवाक्या भवन्ति, ता अपराह्णे याज्या इति। "अग्निर्वृत्राणि जङ्घनद्"–"य उग्र इव शर्यहा:"[३], "त्वं सोमासि सत्पतिः"–"गयस्फानो अमीवहा:"[४], "इदं विष्णुर्विचक्रमे"– "त्रीणि पदा विचक्रमे"[५],–इति त्रीणि युगलानि क्रमेणाग्नि-सोमविष्णूनां याज्यापुरोनुवाक्याः[६]। तेष्वाद्याः प्रातःकालोपसदि पुरोनुवाक्या भवन्ति, द्वितीया याज्याः; सायङ्कालीनोपसदि तु द्वितीयाः पुरोनुवाक्याः, प्रथमा याज्या इत्यर्थः[७]। ग्रीवाणा... मङ्गुलिवत् प्रसिद्धपर्वाभावात् 'अस्थीनि'–इत्युक्तम् ॥ २ ॥

उपसदो लोकजयसाधनत्वेन प्रशंसति– "देवाश्च वा असुराश्चे-त्यादिना। 'अयस्मयीम्'–इत्यत्र "अयस्मयादीनि छन्दसि"-इति[८] भ-सञ्ज्ञायां पद-सञ्ज्ञाया बाधादुत्वाभावः। "हरिणीं दिवीति। हरितवर्णां पुरीम्, सुवर्णमयी मित्यर्थः ॥ ३ ॥

"तद्वै देवा अस्पृण्वतेति। 'तत्' पुरत्रयम् 'अस्पृण्वत' "स्पृ हिंसायाम्"[९] हिंसितवन्तः, ते 'देवाः'। यस्मात् 'एताभिः'

१— अतएवोक्तं कात्यायनेन "उपसदेव वाप्रवर्ग्ये"–इति ८. २. १६।

२— आश्व० श्रौ० सू० ४. ८. १६। ३— ऋ० सं० ६. १६. ३४, ३९।

४— ऋ० सं० १. ९१. ५, १२। ५— ऋ० सं० १. २२. १७, १८।

६— विहितास्त्वेताः ऐ० ब्रा० १. ४. ८; आश्व० श्रौ० सू० ४. ८. ८।

७— ऐतरेयकेऽप्येव मेव, किञ्चिद् विशेषोऽपि तत्र द्रष्टव्यः (१. ४. ८.)।

८— पा० सू० १. ४. २०। ९— स्वा० प० १२ धा०।

त्रिभिराग्नेयादीष्टिभिः कर्मभिः सामर्थ्येनेत्यर्थः। 'उपासीदन्' असुरनिर्गमनप्रतिबन्धानि त्रीणि पुराण्यावृत्य न्यवसन्नित्यर्थः। अत उपसद्साधनत्वादासा मुपसन्नाम सम्पन्न मित्यर्थः[1]। उक्त मुपसदां जयसाधनत्वं लोकप्रसिद्ध्या दृढयति— "तस्मादाहुरुपसदा पुरं जयतीति। 'आहुः' अभिज्ञाः कथयन्ति, 'उपसदा' उपसदनदुर्गवेष्टनेन। अभिज्ञाना मभिधानं न मृषेत्याह— "यद्धेति। 'उपासते' उपेत्यावृण्वन्ति ॥ ४ ॥

"एताभिर्वै देवा इति। "तथो एवैष एतदिति। एतया उपसदा 'एषः' यजमानोऽपि पुरः प्रभिनत्ति, जयति चेति शेषः। न केवलं पुरस्य जयः, अपि तु जेतव्यपुर मेव न भवेदित्याह— "नाहैवास्मा अस्मिंल्लोके कश्चन पुरः कुरुत इति[2] ॥ ५ ॥

"तथो एवैष एतत्"-इति यत् सङ्ग्रहेणोक्तम्, तदेव स्पष्टयति— "ता वा आज्यहविष इत्यादि। स्पष्टम् ॥ ६ ॥

प्रधानयागत्रयार्थ माज्यग्रहणप्रकार माह— "स वा अष्टौ कृत्वो जुह्वां गृह्णाति चतुरुपभृतीति[3]। 'अष्टौ कृत्वः' अष्टवारावृत्त्या ॥ ७ ॥

"स वा अष्टावेव कृत्वो जुह्वा मिति। अत्र 'एव'-कारेण "अथो इतरथाहुः"-इति केषाञ्चित् पक्षो निरस्यते। "तद्यत्र मतिभारं करोतीति। 'तत्' तेन जुह्वा मष्टौ कृत्वो ग्रहणेन, आज्यस्य

१— "प्रणीताद्युपसत्"-इति का० श्रौ० सू० ८. २. १७ द्रष्टव्यम्।

२— ऐतरेयब्राह्मण-तैत्तिरीयसंहितयोरप्येवम् (१. ४. ६, ६. २. ३.)।

३— का० श्रौ० सू० ८. २. २६, २७।

वज्रत्वात्, तस्य च मुखत एवाष्टवारग्रहणात्, वज्र मेव मुखप्रदेश-भारयुक्तं कृतवान् भवति ॥ ८ ॥

प्रकारान्तरेण जुह्वा मष्टौकृत्वो ग्रहणं प्रशंसति— "अग्नीषोमौ वै देवानां सयुजौ, ताभ्यां सार्द्धं गृह्णाति; विष्णव एकाकिन इति। गृह्णातीति शेषः[१]। प्रकृतिवदाघारद्वयप्रसक्तौ स्रुच्यां द्वितीय माघारं निषेधति— "अन्यतर मेवाघार मिति। 'यं स्रुवेणाघार-यति' त मन्यतर मित्यर्थः। अभिजयसाधनत्वेनान्यतर माघारं प्रशंसति— "प्रतिक्रामति वेति। उत्तराघारानन्तरं प्रतिक्रमण-सम्भवात् तस्य चाभिजयरूपत्वात् जेतव्याभिजयाय स्रौच मेवाघार माघारयेदिति स्तुतिः ॥ ९ ॥

"अथाश्राव्य न होतारं प्रवृणीत इति[२]। अध्वर्युराह 'आश्रा-वय' इत्युक्त्वा, "अग्निर्देवो दैव्यो होतेत्यादि "मानुष इत्यन्तं न ब्रूयादित्यर्थः; किन्तु 'सीद होतः' इत्येव ब्रूयात्। तथा चाश्व-लायनः— "ईडितः सीद होतरिति वोक्त उपविशेत्"-इति। "होता होतृषदन उपविश्य प्रसौतीति। वेदेरुत्तरा श्रोणिर्होतृ-षदनम्। "घृतवती मध्वर्यो स्रुच मास्यस्व"—इत्यनुजानीया-दित्यर्थः। 'स्रुचौ' जुहूपभृतौ ॥ १० ॥

"स आहातिक्राममित्यादि[३]। 'अतिक्रामन्' आहवनीयस्य दक्षिणभागं प्रति गन्तुं वेद्यतिक्रमं कुर्वन्, "अग्नयेऽनुब्रूहि"-'इति'

१— तै० सं० ६. २. ३. ४-६ द्रष्टव्यम्।

२— का० श्रौ० सू० ८. २. ३०।

३— का० श्रौ० सू० ८. २. ३१।

होतारम् 'आह'। अग्नेर्यागार्थ मनुवचनं ब्रूहीत्यर्थः। पुनराश्रावण-प्रत्याश्रावणानन्तरम् "अग्निं यज"-'इति' आह। याज्यां पठेति ब्रूयादित्यर्थः। 'वषट्कृते' होत्रा "वौषट्"-इत्युक्ते[1] ॥ ११ ॥ १२ ॥

विष्णोरनुवचनकाल माह— "अथ यदुपभृत्याज्यं भवति, तत् समानयमान आह विष्णवेऽनुब्रूहीति[2]। 'समानयमानः' जुह्वां प्रक्षिपन् ॥ १३ ॥

"स यत् समानत्र तिष्ठन् जुहोतीति। 'अत्र' एतस्मिन्नेवाहवनीयदक्षिणदेशे। "न यथेदं प्रचरन् सञ्चरतीति। दर्शपूर्णमासेष्ट्यां 'यथेतं' येन मार्गेण गतः, तेनैव पुनरपि हविरवदानाय गच्छति, तथात्र न कर्त्तव्य मित्यर्थः। तथाविधे एकत्रैव होमः 'अभिजित्यै' भवति। अतः 'अभिजयानि'-इति एकत्रैव तिष्ठन् जुहुयात्। प्रकृतिवत् प्रतियाग माक्रमणप्रत्याक्रमणे न कार्ये; अपि तु सकृदेवातिक्रम्य त्रीन् यागान् कुर्यादिति तात्पर्यार्थः। अग्न्यादियागत्रयं प्रशंसति— "अथ यदेता इति। कथ मेतासां यागेन यज्ञः संस्कृतो भवतीति तद्विभज्य दर्शयति— "अग्नि मनीक मित्यादिना। 'अनीकम्' वज्रस्य[3] मुखप्रदेशः, 'शल्यं'[4] ततः पूर्वो भागः, 'कुल्मलं' तत्पुच्छभागः[5] ॥ १४ ॥

१— "अर्द्धं कृत्वा सोमाय"-इति का० श्रौ० सू० ८. २. ३२।

२— का० श्रौ० सू० ८. २. ३३।

३— 'यज्ञस्य'-इति ङ, च।

४— 'कल्पं'-इति छ।

५— "अग्नि मनीकम्, सोमं शल्यम्, विष्णुं तेजनम्"-इति तै० सं० ६. २. ३. १। ऐतरेयकेऽप्येव मेव (१. ४. ८.)।

उक्तं वज्रत्वं संवत्सरतयोपपाद्य प्रशंसति— "संवत्सरो हि वज्रोऽग्निर्वा अहः सोमो रात्रिरथ यदन्तरेण तद् विष्णुरिति । अह्नो रात्रेश्च योऽन्तरालः कालः, स विष्णुरित्यर्थः; पूर्वोत्तरोभयकालव्यापित्वादिति भावः । 'एतत्' त्रयं 'परिप्लवमानं' पुनःपुनरावर्त्तमानं 'संवत्सरं' निष्पादयति ॥ १५ ॥

"संवत्सरो वज्र इति । स च 'संवत्सरः' 'वज्रः'; वज्ररूपाग्न्यादित्रयावृत्तिरूपत्वात् । "तस्मादेता देवता यजतीति उपसंहारः ॥ १६ ॥

उपसदां त्रित्वं विधाय प्रशंसति— "स वै तिस्र उपसद उपेयात्, त्रयो वा ऋतव इत्यादिना[१]। "द्विरेकया प्रचरतीति[२]। आग्नेय्यादियागत्रयस्य व्यापकोपसत्तया एकस्मिन्नहनि 'द्विः प्रचरति' अनुतिष्ठेत् । तथाविधानुष्ठानस्य दिनत्रयकर्त्तव्यता वीप्सयोच्यते ॥ १७ ॥

दिनत्रयेऽपि द्विर्द्विरनुष्ठानं प्रशंसति— "ताः षट् सम्पद्यन्त इत्यादिना[३] ॥ १८ ॥

त्रित्वपक्षवदुपसद्द्वादशत्वपक्ष मपि विकल्पयति— "यद्यु द्वादशोपसद इति[४]। अस्मिन्नपि पक्षे प्रतिदिन मुपसदोर्द्विर्द्विरनुष्ठानं विधत्ते— "द्विरेकया प्रचरति द्विरेकयेति। वीप्सा पूर्ववत् ॥ १९ ॥

'द्विरेकया'—इत्युक्तं द्विरनुष्ठान मनूद्य शत्रुजयसम्पत्त्यानुकूल्यात्मना प्रशंसति— "तास्तु विंशतिरित्यादिना ॥ २० ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. २. ३९ । २— का० श्रौ० सू० ८. २. ३६ ।
३— तै० सं० ६. २. ३. ६–१२ द्रष्टव्यम् ।
४— का० श्रौ० सू० ८. २. ४० ।

"स यत् सायं प्रातरिति[1]। सम्पत्तिसाम्यं विभज्य दर्शयति— "स यत् पूर्वाह्णे प्रचरतीति। पूर्वाह्णप्रचारः शत्रुजयमात्ररूपः, अपराह्णप्रचारस्तु साकल्येन जयात्मक इत्यर्थः। आग्नेयादियागत्रयवत् दर्विहोमरूपं कञ्चिदुपसद्धोमं विधत्ते— "अथ यज्जुहोतीति। अत्रापूर्वार्थत्वाद् यच्छब्दतिरस्कारेण विधिरभ्युपगन्तव्यः। विहित मुपसद्धोमं पूर्वयागैर्जितस्य स्वाधीनीकरणात्मना प्रशंसति— "इदं वै पुरो युध्यन्ति, त्वां जित्वा स्वां सतीं प्रपद्यन्त इति। इदं हि लोके दृश्यत इति शेषः। जेतारः प्रथमं पुरं युध्यन्ति, भिन्दन्ति, पश्चात् तां जयन्ति, सुविजितास्य पुनः स्वा मात्मीयां प्रपद्यन्त इति॥ २१॥

लोकप्रकारं प्रकृतकर्मणि विभज्य दर्शयति— "स यत् प्रचरतीति। 'प्रचारः' आनुपूर्व्येण समाप्तिपर्यन्तो यागत्रयप्रयोगः, स एव युद्धस्थानीयः। कृत्स्नसमापनं, तत् जयस्थानीयम्। उपसद्धोमः, स जितस्य स्वाधीनत्वसम्पादनात्मकः॥ २२॥

प्रथमदिनोपसद्धोमे मन्त्रं विधातु माह— "स जुहोति यथा द्विरेकस्याह्नः प्रचरिष्यन् भवतीति[2]। उक्तानुसङ्कीर्त्तन मुपसद्यागवदुपसद्धोमोऽपि एकस्मिन्नहनि द्विः कर्त्तव्य इति ज्ञापनार्थम्। मन्त्रस्याय मर्थः[3]। हे अग्ने! 'ते' तव या 'तनूः' 'अयःशया' अयसि शेते इत्ययःशया, अयोरूपेत्यर्थः। 'वर्षिष्ठा' उरुतरा, 'गह्वरेष्ठा'

१— का० श्रौ० सू० ८. २. ३७. । तै० सं० ६. २. ३. ७, ८ द्रष्टव्यम्।

२— का० श्रौ० सू० ८. २. ३५।

३— वा० सं० ५. ८. १।

गह्वरे परैरनिर्गम्ये स्थाने वर्त्तमाना अस्ति, सा तनूः मम 'उग्रं' 'त्वेषं' 'वचः' 'अपावधीत्'। उग्रत्वेषयोरर्थस्तैत्तिरीयके स्पष्ट माम्नातः— "अशनया पिपासे ह वा उग्रं वचः, एनश्च वैरहत्यञ्च त्वेषं वचः"—इति[१]। मन्त्रे यादृग्रूपा तनूर्निर्दिष्टा, सा न स्तुत्यर्थे-त्याह— "एवंरूपा हि सासीदिति ॥ २३ ॥

एवं द्वितीयतृतीयोपसन्मन्त्रावपि व्याख्येयौ[२] ॥ २४ ॥

एव मुपसत्त्रयस्य मन्त्रान् निर्दिश्य, द्वादशोपसत्पक्षे न्यायसिद्ध मर्थं ब्राह्मणं स्वय मेव विस्पष्टं दर्शयति— "यद्यु द्वादशोपसद [illegible] उपेयाच्चतुरह मेकया प्रचरेच्चतुरह मेकयेति। अयःशयेते[illegible] मन्त्र-[illegible] साध्या एकोपसत्, तादृशीं चतुर्ष्वहस्सु आवर्त्तयेत्। पुनश्च [illegible] य-मन्त्रसाध्ययापि चतुर्दिन मावर्त्तयेत्। तृतीययाप्येवम्। एवं द्वादश सम्पाद्याः। कोऽर्थ उक्तो भवति? अयःशयादीनां त्रयाणां मन्त्राणां मध्ये एकैकस्य मन्त्रस्यैकैकोपसदं गत्वा चतुर्षु दिनेषु प्रथमं "या [illegible] अग्नेऽयःशया"—इति मन्त्र मावर्त्तयेत्, पुनः पञ्चमादिषु चतुर्षु दिनेषु रजःशयेति मन्त्र मावर्त्तयेत्, ततो नवमादिषु चतुर्षु दिनेषु हरःशयेति मन्त्र मावर्त्तयेदित्यर्थः[३] ॥ २५ ॥

"अथातो व्रतोपसदा मेवेत्यादि। यासूपसत्सु यजमानो व्रतयति पयः, ताः 'व्रतोपसदः', तासां मीमांसा क्रियत इत्यर्थः। 'पर-उर्वीः' उपर्युपरि एकद्व्यादिस्तनवृद्ध्या व्रतवृद्धिर्यासस्ति, ताः 'पर-

---

१— तै० सं० १. २. ११ सा० भा० द्रष्टव्यम्।

२— वा० सं० ५. ८. २, ३।

३— का० श्रौ० सू० ८. २. ३५, ३८।

उर्व्यः' उपसदः। 'ताः' केचनानुष्ठातारोऽनुतिष्ठन्तीति शेषः। उक्त-वैपरीत्ययुक्ताः 'परोऽह्व्यः' उपर्युपरि ह्रसीयस्य इत्यर्थः[1]। 'ताः' केच-नानुष्ठातारोऽनुतिष्ठन्तीति। तद्द्विविधाना मप्युपसदां स्वरूपतो विचार्यमाणे पर्यवसानस्यैकरूप्यान्न वस्तुतो भेदोऽस्ति ॥ २६ ॥

अथापि परोऽक्षीरेवोपेयात्; कस्माद्धेतोरिति तत्राह—"तपसा वै लोकं जयन्तीति। परोऽक्षीषु उपर्युपरि स्तनह्रासेन पयोह्रासात् तयोर्वृद्धिरुपर्युपरि भवति, तथा लोक मप्युपर्य्युपरि जयति। तथा परउर्वी-पक्षे स्तनबाहुल्यसम्भवेन शरीरक्षयाभावात् चिरकालं जीवेदत् 'वसीयानेव' वसुमत्तर एव 'भवति'[2]। द्वादशोपसत्पक्षो व्रतं॥ः कथ मिति, तत्राह— "यद्य द्वादशेति[3]। प्रथमं 'चतुरहं' प्रथमेषु चतुर्षु दिनेषु प्रतिदिनं 'त्रींस्त्रीन्' स्तनान् 'दोहयेत्' द्वितीये चतुरहे 'द्वौ-द्वौ', तृतीये च 'एकैकम्'[4] इति ॥ २७ ॥ [४.४.]॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे चतुर्थाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

१— "त्रिस्तनं प्रथमायां दोहयति, एकापचयेनोत्तरयोः"—इति का० श्रौ० सू० ८. ३. १, २।

२— का० श्रौ० सू० ८. ३. ४। ३— का० श्रौ० सू० ८. ३. ५।

४— तै० सं० ६. २. ३. ७–१४ द्रष्टव्यम्।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ४ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्ताब्धीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोस्रां रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिङ्गनार्यो,
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥

धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्यः [illegible] अधरं ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणज मनृणः शार्करं चार्कते [illegible] [illegible]
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि मकृत मुदा पात्रसात्सिङ्गना[illegible]

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे चतुर्थाध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

॥ इति तृतीयकाण्डे तृतीयः प्रपाठकश्च समाप्तः[१] ॥

१— "काण्डीसङ्ख्या १२२"–इति क, ख; "कण्डिकासङ्ख्या १२१"–इति ग, घ। तत्र १ ब्रा० ३१ क०, २ ब्रा० २६ क०, ३ ब्रा० १६ क०, ४ ब्रा० २२ क०, ५ ब्रा० २७ क० ; सङ्कलनया १२२ इति सिद्धम् ।



अथ

चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,

अपि वा

पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

एष पूर्व्वार्द्धो वर्षिष्ठ स्थूणाराजो भवति। तस्मात् प्राङ् प्रक्रामति त्रीन् विक्रमांस्तच्छङ्कुं निहन्ति सोऽन्तःपातः* ॥ १ ॥

तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः† । दक्षिणा पञ्चदश विक्रमान् प्रक्रामति तच्छङ्कुं निहन्ति सा दक्षिणा श्रोणिः ॥ २ ॥

तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः‡ । उदङ् पञ्चदश विक्रमान् प्रक्रामति तच्छङ्कुं निहन्ति सोत्तरा श्रोणिः ॥ ३ ॥

तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः§ । प्राङ् षड्‌विंशतं विक्रमान् प्रक्रामति तच्छङ्कुं निहन्ति स पूर्वार्द्धः‖ ॥ ४ ॥

तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः¶ । दक्षिणा द्वादश विक्रमान् प्रक्रामति तच्छङ्कुं निहन्ति स दक्षिणोऽंसः ॥ ५ ॥

---

* 'तः'–इति, †-‡-§-¶ 'ङ्कोः'–इति, ‖ 'र्द्धः'–इति च ग, घ।

तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः*। उदङ् द्वादश विक्रमान् प्रक्रामति तच्छङ्कुं निहन्ति स उत्तरोऽंस एषा मात्रा व्वेदेः ॥ ६ ॥

अथ यत् त्रिंशद्विक्रमा पश्चाद् भवति। त्रिंशदक्षरा वै व्विराड् विराजा वै देवा अस्मिंल्लोके† प्रत्यतिष्ठं-स्तथो ऽएवैष एतद्विराजैवास्मिंल्लोके प्रतितिष्ठति ॥ ७ ॥

अथो ऽअपि त्रयस्त्रिंशत्स्युः। त्रयस्त्रिंशदक्षरा वै व्विराड् विराजैवास्मिंल्लोके प्रतितिष्ठति ॥ ८ ॥ [illegible] स्वर्ग[illegible]

अथ यत् षट्त्रिंशद्विक्रमा प्राची भव[illegible] षट्त्रिंशदक्षरा वै बृहती बृहत्या वै देवाः स्वर्गं लो[illegible] समाश्नुवत तथो एवैष ऽएतद्बृहत्यैव स्वर्गं लोकं समश्नुते सोऽस्य दिव्याहवनीयो भवति ॥ ९ ॥

अथ यच्चतुर्व्विंशतिविक्रमा पुरस्ताद्भवति। चतुर्व्विंशत्यक्षरा वै गायत्री पूर्व्वार्द्धो वै यज्ञस्य गायत्री पूर्व्वार्द्ध एष यज्ञस्य तस्माच्चतुर्विंशतिविक्रमा पुरस्ताद् भवत्येषा मात्रा व्वेदेः ॥ १० ॥

अथ यत्पश्चाद्वरीहसी भवति। पश्चाद्वरीयसी पृथु-

---

* 'ङ्कोः'–इति ग, घ।

† 'अस्मिंलोके'–इति क, ग, घ। एव मुत्तरत्रापि।

श्रोणिरिति वै योषां प्रशꣳसन्ति यद्वेव पश्चाद्वरीयसी भवति पश्चादेवैतद्वरीयः प्रजननं करोति तस्मात्* पश्चाद् वरीयसः प्रजननादिमाः प्रजाः प्रजायन्ते ॥ ११ ॥

नासिका ह वा ऽएषा यज्ञस्य यदुत्तरवेदिः† । अथ यदेना मुत्तरां व्वेदेरुपकिरति तस्मादुत्तर-वेदिर्नाम ॥ १२ ॥

द्वय्यो ह वा ऽइद मग्रे प्रजा आसुः । आदित्याश्चै-[illegible]श्च ततोऽङ्गिरसः पूर्व्वं यज्ञꣳ समभरꣳस्ते यज्ञꣳ [illegible] एग्नि मिमां नः श्वःसुत्या मादित्येभ्यः प्रब्रूह्य-[illegible] तस्मा[illegible] यज्ञेन याजयतेति‡ ॥ १३ ॥

ते हादित्या ऊचुः । उपजानीत यथास्मानेवाङ्गिरसो [illegible]जयान्॥ वय मङ्गिरस इति ॥ १४ ॥

ते होचुः । न‖ वा अन्येन यज्ञादपक्रमण मस्त्यन्तरा मेव सुत्यां ध्रियामहा¶ ऽइति ते यज्ञꣳ सञ्जह्रुस्ते यज्ञꣳ सम्भृत्योचुः श्वःसुत्यां वै त्व मस्मभ्य मग्ने प्रावोचोऽथ व्वय

---

* 'यस्मात्'–इति ग । † 'वेदिः'–इति ग, घ ।

‡ 'याजयेति'–इति सा०-सम्मत इति डा० वेबरः ।

§ 'जयान्'–इति ग ।

‖ नास्त्येतत् पदं ग-पुस्तके ।

¶ 'धियामहा'–इति सा०-सम्मत इति डा० वेबरः ।

मद्यसुत्या मेव तुभ्यं प्रब्रूमोऽङ्गिरोभ्यश्च तेषां नस्त्वं होतासीति* ॥ १५ ॥

तेऽन्यु मेव प्रतिप्रजिघ्युः। अङ्गिरसोऽच्छ ते हाप्यङ्गिरसोऽग्नयेऽन्वागत्य चुक्रुधुरिव कथं नु नो दूतश्चरन् न प्रत्याहृथा इति ॥ १६ ॥

स होवाच। अनिन्द्या वै माहृषत सोऽनिन्द्यैर्वृतो नाशक मुपक्रमितु मिति तस्मादु हानिन्द्यस्य व्वतो नापक्रामेत् त ऽएतेन सद्यःक्रियाङ्गिरस आदि[illegible] जयन्त्स सद्यःक्रीः† ॥ १७ ॥

तेभ्यो व्वाचं दक्षिणा मानयन्। तां न प्रत्य[illegible] हास्यामहे यदि प्रतिग्रहीष्याम इति तदु तद्यज्ञस्य कर्म्म न व्यमुच्यत यद्दाक्षिण मासीत् ॥ १८ ॥

अथैभ्यः सूर्य्यं दक्षिणा मानयन्। तं प्रत्यगृह्णंस्तस्मादु ह स्माहुरङ्गिरसो व्वयं वा ऽआर्त्विजीनाः स्मो व्वयं दक्षिणीया ऽअपि वा ऽअस्माभिरेष प्रतिगृहीतो य एष तपतीति तस्मात् सद्यःक्रियो ऽश्वः श्वेतो दक्षिणा ॥ १९ ॥

---

* 'सीति'–इति ग, घ।

† 'क्रीः'–इति ग, घ।

‡ 'प्रत्यगृह्णाः'–इति क।

तस्य रुक्मः पुरस्ताद्भवति। तदेतस्य रूपङ्क्रियते य एष तपति यद्युऽश्वᳪं श्वेतं न विन्देदपि गौरेव श्वेतः स्यात्तस्य रुक्मः पुरस्ताद्भवति तदेतस्य रूपङ्क्रियते य एष तपति ॥ २० ॥

तेभ्यो ह वाक् चुक्रोध। केन मदेष श्रेयान् बन्धुना३ केना३ यदेतं प्रत्यग्रहीष्ट न मा मिति सा हैभ्योऽपचक्राम सोभयानन्तरेण देवासुरान्त्संयत्तान्त्सᳪंही [illegible] ना चचार ता मुपैव देवा ऽआमन्त्रयन्तोपासुरा [illegible] देवानां दूत आस सहरक्षा इत्यसुररक्षस [illegible] ति ॥ तस्मात्[illegible]ᳪं* ॥ २१ ॥

सा देवानुपावर्त्स्यन्त्युवाच। यद्व ऽउपावर्त्तेय किं ततः स्यादिति पूर्व्वा मेव त्वाग्नेराहुतिः प्राप्स्यसीत्यथ हैषा देवानुवाच यां मया काञ्चाशिष माशासिष्यध्वे सा वः सर्व्वा समर्द्धिष्यत ऽइति सैवं देवानुपाववर्त्त ॥ २२ ॥

स यद्वाय्र्य्यमाणेऽग्नौ। उत्तरवेदिं† व्याघारयति यदेवैना मदो देवा अब्रुवन् पूर्व्वां त्वाग्नेराहुतिः प्राप्स्यतीति तदेवैना मेतत् पूर्व्वा मग्नेराहुतिः प्राप्नोति

---

* 'मसुराणाम्'—इति ख।

† 'ऽग्ना। ऽउत्तरवेदिं'—इति क।

व्वाग्घ्येषा निदानेनाथ यदुत्तरवेदि मुपकिरति यज्ञ-स्यैव सर्व्वत्वाय व्वाग्घि यज्ञो व्वागु ह्येषा* ॥ २३ ॥

तां वै युगशम्येन व्विमिमीते। युगेन यत्र हरन्ति शम्यया यतो हरन्ति युगशम्येन वै योग्यं युञ्जन्ति सा यद्देवाद्ः सिꣳही भूत्वा शान्तेवाचरत्तद्देवैना मेतद्यज्ञे युनक्ति ॥ २४ ॥

तस्मान्निवृत्तदक्षिणां न प्रतिगृह्णीयात्। सिꣳही हैनं भूत्वा क्षिणोति नो हा माकुर्व्वीत सिꣳही है[illegible] क्षिणोति नो हान्यस्मै दद्याद्यत्तं तदन्यचात्म[illegible] तस्माद्योऽस्यापि पाप इव समानबन्धुः स्यात्त[illegible] दद्यात् स यद्ददाति तदेनꣳ सिꣳही भूत्वा न क्षिणोति यद् समानबन्धवे ददाति तदु नान्यचात्मनः कु[illegible] ऽएषो निवृत्तदक्षिणायै प्रतिष्ठा† ॥ २५ ॥

अथ शम्याञ्च स्फ्यञ्चादत्ते। तद्य एष पूर्व्वार्द्ध उत्तरार्द्धः शङ्कुर्भवति तस्मात् प्रत्यङ् प्रक्रामति त्रीन्वि-क्रमांस्तच्चात्वालं परिलिखति सा चात्वालस्य मात्रा नात्र मात्रास्ति यत्रैव स्वयं मनसा मन्येताग्रेणोत्करं तच्चात्वालं परिलिखेत् ॥ २६ ॥

---

* 'ह्येषा'-इति ग, घ।

† 'प्रतिष्ठा'-इति ग, घ।

स व्वेद्यन्तात्* । उदीचीꣳ शम्यां निदधाति स परिलिखति तप्तायनी मेऽसीतीमा मेवैतदाहास्याꣳ हि तप्त एति† ॥ २७ ॥

अथ पुरस्तात् । उदीचीꣳ शम्यां निदधाति स परिलिखति व्वित्तायनी मेऽसीतीमा मेवैतदाहास्याꣳ हि व्विविदान‡ एति ॥ २८ ॥

अथानुवेद्यन्तम्§ । प्राचीꣳ शम्यां निदधाति स [illegible]त्युवतान्मा नाथितादितीमा मेवैतदाह यत्र [illegible]तादिति‖ ॥ २९ ॥

[illegible]त्तरतः¶ । प्राचीꣳ शम्यां निदधाति स परिलिखत्युवतान्मा व्यथितादितीमा मेवैतदाह यत्र व्यथैतन्मा[illegible]ादिति** ॥ ३० ॥

अथ हरति । यत्र हरति तदग्नीदुपसीदति स वा ऽअग्नीना मेव नामानि गृह्णन्हरति यान् वा ऽअमून् देवा ऽअग्नेऽग्नीन् होत्राय प्रावृणत ते प्राधन्वंस्त ऽइमा एव पृथिवीरुपासर्पन्निमा मह्येव द्वे ऽअस्याः पुरे तेनैवैतन्निदानेन हरति ॥ ३१ ॥

---

* 'न्तात्'–इति ग, घ । †, ‡ 'एति'–इति ग, घ ।
§ 'अथानुवेद्यन्तं'–इति क, ख । ‖ 'दिति'–इति ग, घ ।
¶ 'रतः'–इति ग, घ । ** 'दिति'–इति ग, घ ।

स प्रहरति। विदेदग्निर्नभो नामाग्ने ऽअङ्गिर आयुना नाम्नेहीति स यत् प्राधन्वंस्तदायुर्दधाति तत् समीरयति योऽस्यां पृथिव्या मसीति योऽस्यां पृथिव्या मसीति हत्वा निदधाति यत्तेऽनाधृष्टं नाम यज्ञियं तेन त्वादध ऽइति यत्तेऽनाधृष्टꣳ रक्षोभिर्नाम यज्ञियं तेन त्वादध ऽइत्येवैतदाहानु त्वा देवतीतय ऽइति चतुर्थꣳ हरति देवेभ्यस्त्वा जुष्टाꣳ हरामीत्येवैतदाह तां वै चतुःस्रक्तेऽस्रात्वा[illegible] रति चतस्रो वै दिशः सर्वाभ्य एवैना [illegible] हरति ॥ ३२ ॥

अथानुव्यूहति । सिꣳह्यसि सपत्नसाही देवेभ्यः [illegible] स्वेति सा यद्देवाद्दः सिꣳही भूत्वाशान्तेवाचरत्तद्देवैना मेतदाह सिꣳह्यसीति सपत्नसाहीति त्वया व[illegible] सपत्नान् पापीयसः क्रियास्मेत्येवैतदाह देवेभ्यः कल्पस्वेति योषा वा ऽउत्तरवेदिस्ता मेवैतद्देवेभ्यः कल्पयति ॥ ३३ ॥

तां वै युगमात्रीं वा सर्व्वतः करोति। यजमानस्य वा दश-दश पदानि दशाक्षरा वै विराड् वाग्वै विराड् वाग् यज्ञो मध्ये नाभिका मिव करोति समानत्रासीनो व्याघारयाणीति ॥ ३४ ॥

ता मद्भिरभ्युक्षति। सा यद्देवाद्दः सिꣳही भूत्वाशान्ते

वाचरच्छान्तिरापस्ता मद्भिः शमयति योषा वा ऽउत्तरवेदिस्ता मेवैतद्देवेभ्यो हिन्वति तस्मादद्भिरभ्युक्षति ॥ ३५ ॥

सोऽभ्युक्षति। सिꣳह्यसि सपत्नसाही देवेभ्यः शुन्धस्वेत्यथ सिकताभिरनुविकिरत्यलङ्कारो न्वेव सिकता भ्राजन्त ऽइव हि सिकता ऽअग्नेर्वा ऽएतद्वैश्वानरस्य भस्म [illegible] सिकता ऽअग्निं वा अस्या माधास्यन् भवति तथो [illegible] ग्निर्न हिनस्ति तस्मात् सिकताभिरनुविकिरति [illegible] किरति सिꣳह्यसि सपत्नसाही देवेभ्यः शुम्भ- [illegible] तस्मात्येनां छादयति सा छन्नैताꣳ रात्रिं व्वसति ॥ ३६ ॥ १ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [५. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्।
निर्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥
आतिथ्यातानूनप्त्रे च सोमाप्यायननिह्नवौ।
उपसच्चेति पञ्चार्थास्तुर्येऽत्र निरूपिताः ॥ २ ॥

अथ पञ्चमे सौमिकवेदिकरणादिकं निरूप्यते। अथ यदुक्तं कात्यायनेन— "औपवसथ्यात् पूर्वेऽहनि पौर्वाह्णिक्या प्रचर्य वेदीं

मिमीते"-इत्यादि । तदेतदाह— "तद्य एष पूर्वार्द्ध्यो वर्षिष्ठः स्थूणाराजो भवति, तस्मात् प्राङ् प्रक्रामति त्रीन् विक्रमांस्तच्छङ्कुं निहन्तीति । 'य एषः' स्थूणाराजः 'पूर्वार्द्ध्यः' पूर्वार्द्धं मर्हतीति पूर्वार्द्ध्यः[1], प्राचीनवंशस्य पूर्वभागे आहवनीयपुरोदेशे वर्त्तमानः पृथुस्तम्भोऽस्ति, 'सोऽन्तःपातः[2]' ऐष्टिकवेदेर्महावेदेश्चान्तरालसञ्चरः । 'तस्मात्' स्तम्भात् 'प्राङ् प्रक्रमान् प्रक्रामति त्रीन्'। 'तत्' तत्र तृतीयप्रक्रमावसाने 'शङ्कुं' निहन्यात्, स्थापयेत्[3] ॥ १ ॥

दक्षिणश्रोणिप्रमाण माह— "तस्माच्छङ्कोर्दक्षिणेति [illegible] शङ्कोर्दक्षिणतः पञ्चदशविक्रमावसाने शङ्कुं स्थापयेत् । [illegible] श्रोणिः' मर्यादा भवति[4] ॥ २ ॥

एव मुत्तरश्रोणिवाक्य मपि— "तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोरि[illegible]त्यादि[5] ॥ ३ ॥

आयामस्य पश्चाद्भागावधिं प्रदर्श्य प्राचीनावधि माह— "त[illegible]न्मध्यमाच्छङ्कोः षड्त्रिंशतं विक्रमान् प्रक्रामतीति[6] ॥ ४ ॥

अथ दक्षिणोत्तरावंसौ दर्शयति— "तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोरिति । 'तस्मात्' पुरोदेशस्थात् 'मध्यमाच्छङ्कोः' श्रोणितः सकाशात्

१— 'शालायाः पूर्वार्द्धे भवः पूर्वार्द्ध्यः'–इति या० दे० ।

२— स निहतः शङ्कुः अन्तःपातसञ्ज्ञको भवतीति पितृभूतिकर्कादयः ।

३— का० श्रौ० सू० ८. ३. ७ ।

४,५— का० श्रौ० सू० ८. ३. ९, १० ।

६— का० श्रौ० सू० ८. ३. ८ ।

अंसयोरीषन्न्यूनत्वाद् उभयतो द्वादशप्रक्रमाभिधानम्[1]। इत्थं सर्वतो मितायां वेदिमात्रायां न्यूनाधिकत्वशङ्का माशङ्क्य स्वय मेव व्यवच्छिनत्ति— "एषा मात्रा वेदेः"—इति[2] ॥ ५, ६ ॥

अथ विहितं वेदिमानं क्रमेण प्रशंसिषुरादौ पश्चान्मानं प्रशंसति— "अथ यत् त्रिंशद्विक्रमा पश्चाद् भवतीति। त्रिंशत्पक्षे, विराजः प्रतिपादं दशाक्षरत्वात् त्रिंशदक्षराणि। स्पष्ट मन्यत् ॥ ७ ॥

पश्चान्माने पक्षान्तर माह— "अथो अपि त्रयस्त्रिंशत् [illegible] । 'अथो'-शब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति। "न वा एकेनाक्षरेण [illegible] वियन्ति"-इतिन्यायात्[3] प्रतिपाद मेकैकाधिक्येन [illegible]स्त्रिंशदक्षरत्वम् ॥ ८ ॥

तस्[illegible] प्रागायामस्येयत्तां प्रशंसति— "अथ यत् षड्त्रिंशद्विक्रमा प्राची भवतीति। चतुर्विंशत्यक्षरगायत्र्यास्तुरक्षराधिक्येनोष्णिगादि-[illegible]रेण बृहत्याः षड्त्रिंशदक्षराणि भवन्ति। स्पष्ट मन्यत् ॥ ९ ॥

प्राग्दिगवस्थितयोरंसयोः प्रमाणं मिलित्वा प्रशंसति— "अथ यच्चतुर्विंशतिविक्रमा पुरस्ताद् भवतीति। 'पुरस्तात्' पूर्वस्यां दिशि विस्तारेण 'चतुर्विंशतिविक्रमा भवति'। "पूर्वार्द्धो वै यज्ञस्येति। 'यज्ञस्य' यज्ञाङ्गस्य, वेदिस्वरूपस्य 'एषः पूर्वार्द्धः'। गायत्र्याः पूर्वार्द्धत्वं "गायत्रं वै प्रातस्सवनम्"-इतिश्रुतेः[4] सिद्धम् ॥ १० ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ३. ११।

२— अत्र याज्ञिकदेवकृता पद्धतिस्साक्षि।

३— ऐ० ब्रा० १. १. ६, २. ५. ५ द्रष्टव्यम्।

४— ऐ० ब्रा० ६. १. २ द्रष्टव्यम् (निरु० ७. ३. १.)।

श्रोणिभागस्योरुत्व मंसभागस्य ह्रस्वत्वं यदस्ति, तत् प्रशंसति— "अथ यत् पश्चाद्वरीयसी भवतीति। श्रोणिभागस्य त्रिंशत्-प्रक्रमत्वोक्तेः, अंसभागस्य चतुर्विंशत्यभिधानात् पश्चाद्वरीयस्त्वम्। यस्माल्लोके 'पृथुश्रोणिः योषा' प्रशस्ता, तस्माद् वेद्याः पश्चाद्भाग-स्यापि श्रोणित्वात् पृथुत्वं युक्त मित्यर्थः। श्रोणिपृथुत्वं कुत्रोप-युज्यते ? इति, तदुपयोग माह— "तस्मात् पश्चाद्वरीयस इति। प्रजायन्तेऽत्रेति 'प्रजननं', पश्चाद्भागे उरुतरं यत् तत् 'पश्चाद्वरीयः'। तादृक्प्रजननात् प्रजायन्ते, अतः प्रजननहेतुत्वात् पश्चा[illegible] प्रशस्तम् ॥ ११ ॥

सार्थवाद मुत्तरवेदिनिर्माणं विधत्ते[1]— "नासिका[illegible] यज्ञस्येति। नासिकाया मुखप्रदेशादपि समुच्छ्रितत्वात् उ[illegible] र्मृदोच्छ्रितता कर्त्तव्या। उन्नतत्व मुत्तरवेदिनामनिर्वचनद्वारेण प्रशंसति— "अथ यदेना मुत्तरां वेदेरुपकिरतीति। यस्[illegible] 'वेदेः' सौमिक्याः 'उत्तराम्' अत्युन्नतम् 'उपकिरति' मृदं क्षिप[illegible] 'तस्मात्' वेदेः प्रागवयवभूतस्य प्रदेशस्योन्नततरत्वात् 'उत्तरवेदिः' इति 'नाम' सम्पन्नम् ॥ १२ ॥

अथोत्तरवेदिव्याघारणविध्यर्थ माख्यायिका माह— "द्वय्यो ह वा इद मग्रे प्रजा आसुरिति। 'अग्रे' सृष्टेः पूर्वम्, 'द्वय्यः' द्विविधा एव 'प्रजाः' 'आसुः' अभवन्। कास्ताः ? 'आदित्याश्चै-वाङ्गिरसश्च'। ते 'अङ्गिरसः' 'पूर्वे' आदित्येभ्यः पूर्वभाविनः सन्तो

१— विशेषतः शुल्बसूत्रेषु (७ अ०) द्रष्टव्यम्।

'यज्ञं' सम्भृतवन्तः । सम्भृतयज्ञाः 'ते' 'अग्निम्' इत्थम् 'ऊचुः'– हे अग्ने ! त्वं 'नः' अस्माकम् 'इमां' 'श्वःसुत्यां' परेद्युःक्रियमाण मभिषवम् 'आदित्येभ्यः प्रब्रूहि' ; त्व मपि 'अनेन' सोमयागेन 'नः' अस्मान् 'याजयेति' । एव मुक्तोऽग्निरादित्येभ्यः पूर्वभाविनः वृत्तान्तं प्रोवाच ॥ १३ ॥

"ते हादित्या ऊचुरिति । ता इत्थं व्यचारयन् । कथम् ? 'यथा' येन प्रकारेण 'अस्मानेव' 'अङ्गिरसः' 'याजयान्' याजयेयुः, 'न' तान् याजयामः ; तत्प्रकारश्चिन्त्यता मिति ॥ १४ ॥

"...होचुरिति । विचार्य्येत्थ मूचुः । "न वा अन्येन यज्ञा-...स्तीति । 'अन्येन' वक्ष्यमाणात् साद्यस्कानुष्ठानात् अन्येन 'तस्मात्' अङ्गिरोभिरनुष्ठीयमानात् अस्मात् 'अपक्रमण मस्ति' ; अतः 'सुत्या मन्तरा मेव' अङ्गिरसां सुत्यातः पूर्व मेवास्माकं ...षां 'भ्रियामहे'[१] व्यवस्थापयिष्यामः 'इति' विचारितवन्तः । 'ते' '...ज्ञं' सुत्यालक्षणं 'सम्भृत्य' अग्निम् 'ऊचुः' ! 'त्वम्' अस्मभ्यं 'श्वःसुत्याम्' 'अग्ने !' प्रावोचः । 'अथ'-शब्दस्त्वर्थे । 'वयं' तु 'तुभ्यम्' 'अङ्गिरोभ्यश्च 'अद्यसुत्यां' अद्य क्रियमाणा सुत्या अद्यसुत्या, तां 'प्रब्रूमः' । 'तेषां' तथा कुर्वता मस्माकं 'त्वं' 'होता' भव ॥ १५ ॥

"तेऽन्य मेव प्रति प्रजिघ्युरिति । एव मुक्तवन्तस्तु 'अङ्गिरसः' एतद्वृत्तान्तावबोधनाय अग्निप्रतिनिधिम् 'अन्यम्' 'प्रजिघ्युः' । "हि गतौ वृद्धौ च[२]" प्रेरयन् । 'ते अङ्गिरसः' 'अग्नयेऽन्वागत्य' 'चुक्रुधुः' ।

१— 'धियामहे'–इति डा०-वेबर-दृष्ट-भाष्ये ।

२— स्वा० प० १० धा० ।

क्रुधद्रुहेर्ष्यादिना क्रुधियोगे चतुर्थी[1]। "कथं नु नो दूत इति। क्रोधप्रकार उक्तः। 'न प्रत्यादृथाः' आदरस्य प्रत्यादरं न कृतवानसि ॥ १६ ॥

अग्नेरुत्तरम्— "स होवाचानिन्द्या वै मावृषतेत्यादि। प्रासङ्गिकं किञ्चिद्धर्मविशेषं विधत्ते— "तस्मादु हानिन्द्यस्य वृतो नापक्रामेदिति। 'सः' 'सद्यःक्रीः' एकाहः सोमयागः। 'एतेन आङ्गिरसः आदित्यान् अजयन्'। दीक्षासोमक्रयादीनां सद्य एव क्रियमाणत्वात् 'सद्यःक्रीः' इति नाम ॥ १७ ॥

"तेभ्यो वाचं दक्षिणा मिति। तेभ्यः' साध्यस्[illegible] 'वाचम्' एव दक्षिणात्वेन प्रादुरित्यर्थः। वाग्दक्षिणा[illegible] करणस्याभिप्राय माह— "हास्यामहे यदि प्रतिग्रहीष्याम [illegible] 'यदि' स्वीकरिष्यामः, तर्हि 'हास्यामहे' त्यक्ष्यामहे, दक्षिणोत्तरकाल मपि वाचोऽपेक्षितत्वात्; तथा सति यज्ञोऽदक्षिणः स्या[illegible] अस्तु, को दोष इत्यत आह— "यद् दाक्षिण मासीदिति[illegible] दक्षिणासम्बन्धि 'दाक्षिणं' कर्म। 'तद्' 'यज्ञस्य' सम्बन्धि 'कर्म', 'न व्यमुच्यत' विमुक्तं न आसीत्, सम्पूर्णं नाभवदित्यर्थः ॥ १८ ॥

"अथैभ्यः सूर्य मित्यादि। स्पष्टम्। "तस्मादु ह स्माङ्गरिति। 'आङ्गः अङ्गिरसः' स्वयं ब्रुवते— 'आर्त्विजीनाः[2] स्मः' सम्यगृत्विक्त्वयोग्याः स्मः। तथा 'दक्षिणीयाः' दक्षिणायोग्याः। आर्त्विजीनत्व-

---

१— पा० सू० १. ४. ३७।
२— "यज्ञर्त्विग्भ्यां तत्कर्मार्हतीत्युपसङ्ख्यानम्"—इति ५. १. ७१ सू० वा०।

दक्षिणीयत्वयोरुभयोरपि हेतुरुच्यते— "अस्माभिरेष प्रतिगृहीत इति। एतच्छब्दार्थ माह— "य एष तपतीति"-इति। प्रसङ्गात् साद्यस्कस्य दक्षिणा माह— "तस्मात् सद्यःक्रियोऽश्वः श्वेत इति। अश्वः सूर्यप्रतिनिधित्वेन दीयते। सूर्यस्याश्वत्वेनोपासनाविधानात्[1], अध्वाशनसाम्याच्च[2] सूर्यस्याश्वस्थानीयत्वम्; सोऽपि वर्णसाम्याय श्वेतो भवेत्॥ १९॥

"तस्य रुक्मः पुरस्ताद् भवतीति। तस्य पुरोदेशे 'रुक्मः' ...लुको वर्त्तुलाकारो भवेत्[3]। "यद्यश्व मित्यादि स्पष्टम्॥ २०॥

...ा ह वागित्यादि। 'तेभ्यः' अङ्गिरोभ्यः 'वाक्' कुपित-मूलेश्वरत् ... "केन मदेष श्रेयान् बन्धुना३ इति। 'केन'-इति ...ति॥ ... तस्मा... श्रुतिः[4]। 'मत्' मत्तः सकाशात् 'केन' 'बन्धुना', बध्नातीति बन्धुः, विशेषगुणः; केन विशेषगुणेन 'एषः' सूर्यः 'श्रेयान्' अति-शयेन प्रशस्यः। प्रशस्यहेतुभूतानां सर्वगुणाना मभिधानाय पुनः ...ना३'-इति ग्रहणम्। "यदेतं प्रत्यग्रहीष्टेति। 'यत्' येन अति-शयेन 'एतम्' आदित्यम 'प्रत्यग्रहीष्ट', 'न माम्'। अप्यविद्यमानः

१— "उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः"—इत्यादीहैव १०. ४. ७।

२— "यः कस्चाध्वान मश्नुवीताश्वः स वचनीयः स्यात्"—इति, "अश्वः कस्मात्? अश्नुतेऽध्वानं महाशनो भवतीति वा"—इति च निरु० १. ४. १, २: ७. ५।

३— "अथ सुवर्णरजतौ रुक्मौ व्युपास्यति"—इत्यादिक मिहैवोपरिष्टाद (१२. ४. २. ११.) द्रष्टव्यम्।

४— पा० सू० ८. २. १०३।

कोऽतिशयस्तत्र दृष्टः? न कोऽप्यस्तीत्यर्थः। 'उभयान् संयत्तान् देवासुरान्' परस्परकलहायोपयुक्तान् देवानसुरांश्च 'अन्तरेण' मध्ये 'सा' अङ्गिरोभ्योऽपक्रान्ता वाक्। 'सिंही भूत्वा' 'आददाना' जिघत्सया[1] समीपस्थं सर्वं[2] स्वीकुर्वती 'चचार'। तदानीम् 'अग्निरेव देवानां दूतः' अभवत्; असुरार्थाह्वानाय सहरक्षोनामकोऽसुरो दूतोऽभवदित्यर्थः ॥ २१ ॥

"सा देवानिति। उभयैरप्याहूता सती पूर्वं देवान्[illegible] उपावर्त्तमाना। आगमनोत्कोचरूपं किञ्चित् अर्थयामास। विद्[illegible]ता- देवाः अग्नेः पूर्वभाविनी माज्याहुति मागमनोपाधि[illegible] स्वधरे। 'सा' 'देवान्' इदम् 'उवाच'। हे देवाः! 'यां कां च[illegible]ट्टेपरीक्ष्य 'आशासिष्यध्वे' इच्छथ, 'सा' सर्वाऽप्याशीः 'वः' युष्[illegible] 'समर्द्धिष्यते' समृद्धा भविष्यतीति। ततः सा प्रतिनिवृत्ता- सीत् ॥ २२ ॥

इदानी मुत्तरवेदीव्याघारणं विधत्ते— "स यद् धार्यमाणेऽ[illegible] वुत्तरवेदिं व्याघारयतीति। अग्नौ उत्तरवेदेरुपरि धार्यमाणे सति, ता मुत्तरवेदिं व्याघारयेदित्यर्थः। "यद्देवैना मित्यादि। एतद्व्या- घारणेन या आहुतिः, अपवृत्तायै वेदिरूपायै वाचे देवैः कल्पिता, सा कृता भवति; अतो व्याघारयेदित्यर्थः। उत्तरवेद्या माघार- णेन वाचः किं मायात मित्यत आह— "वाग्घ्येषा निदानेनेति।

१— 'जिन्वमाना (? जिन्वत्सया)'–इति क।
२— नास्त्येतत् पदं कातिरिक्तेषु पुस्तकेषु।

अत एव वागात्मकत्वात् उत्तरवेदिप्रक्षेपस्यैवापगताया वाचो वरधनरूपत्वात् उत्तरवेद्युपतापेन यज्ञः सफलो भवतीत्यर्थः[1] ॥ २३ ॥

उत्तरवेद्याः मानादिसाधनं द्रव्यं विधत्ते— "तां वै युगशम्येनेति । युगेन शम्यया चेत्यर्थः । युगवच्छम्याया[2] अपि साधनत्व मस्तीत्याह— "युगेन यत्र हरन्तीति । 'यत्र' यस्मिन् देशे 'युगेन हरन्ति', 'यतः' यस्मात् तत्र 'शम्यया' अपि 'हरन्ति'; अतो [illegible]म्याया अपि हरणक्रियासम्बन्धोऽस्त्येवेत्यर्थः । तत् कुत इत्यत [illegible] युगशम्येन वा इति । 'योग्यं' योजनार्ह मश्वम् । 'अदः' [illegible] ले, देवासुरयोर्युद्धकाले 'सा' यज्ञस्य सम्बन्धिनी वाक् [illegible] 'अशान्ता' क्रूरा सती 'अचरत्' । 'तत्' तत्र युगेन तस्मा[illegible] च मानेन 'एनां' वाचम् 'एतत्' इदानीं 'यज्ञे' योजितवान् भवति ॥ २४ ॥

प्रासङ्गिकं कञ्चिन्नियमं विधत्ते— "तस्मान्निवृत्तदक्षिणां न [illegible]तिगृह्णीयादिति । अन्येन परित्यक्ता दक्षिणा । "नो ह अमा कुर्वीतेति । 'अमा' सह, स्वात्मनेत्यर्थः, 'नो ह' नैव कुर्वीत[3] ।

१— तै० सं० ६. २. ७ सा० भा० द्रष्टव्यम् ।

२— "द्वात्रिंशदङ्गुलप्रमाणां शम्यां वारणीम्"—इत्यादि का० श्रौ० ५. ३. २० सू० व्र० या० दे० । "गदया समानाकारो व्यायामार्द्धपरिमितः काष्ठविशेषः शम्या"—इत्यादि तै० सं० १. १. ६ अनु० सा० भा० (तै० ब्रा० ३. २. ६.) । "गदया सदृशी बाहुपरिमिता शम्या । तया चतुर्दिक्षु उत्तरवेदीं परिमिमीते"—इति च तै० सं० ६. २. ७. अनु० सा० भा० ।

३— 'अन्येन परित्यक्तां दक्षिणां ममा सह स्वात्मनि न कुर्वीत'—इत्येव क्व ।

'चिणोति' हिनस्ति। 'चिणु हिंसायाम्'[१]। "नो हान्यस्मा इत्यादि। स्पष्टम्। 'अस्य' यजमानस्य। 'समानबन्धुः' एकविधि-निबन्धनः, एकविषय इत्यर्थः। तादृशोऽन्यः 'पाप इवापि स्यात्' पापी यदि भवेत्, 'तस्मै दद्यात्'। तादृग् विधाय दाने उक्त-दोषद्वयराहित्यं दर्शयति— "स यद् ददाति तदेन मित्यादिना। 'एषा उ निवृत्तदक्षिणायै प्रतिष्ठा' निवृत्तदक्षिणाया गतिरित्यर्थः। अथ वा यजमानबन्धुरेव तस्या आस्पद मित्यर्थः ॥ २५ ॥ [illegible]

"अथ शम्याञ्चेत्यादि। 'एषः' शङ्कुः 'पूर्वार्द्धः'[१] सन्नि[illegible]ऽवि[illegible] रा-राद्धः' भवति। सौमिकवेदेरुत्तरांसस्य शङ्कुरित्यर्थः। [illegible] स्वपरे[illegible] शङ्कोः सकाशात् 'प्रत्यङ्' प्रत्यङ्मुखः 'त्रीन्' 'विक्रमान्' [illegible]दे परीत्ये[illegible] 'प्रक्रामति'[२]। तत्र चात्वालार्थं परितो लेखनं कुर्यात्, 'सा चात्वा-लस्य मात्रा'। यैवोत्तरवेदेरुक्ता, सैवेत्यर्थः; चात्वालखननोत्पन्नयैव मृदा उत्तरवेदिकरणात्। तदेवाह— "नात्र मात्रास्तीति ॥ [illegible]

उत्तरार्द्धशङ्कोः प्रत्यक्प्रक्रमे चात्वाल इति यः पक्ष उक्तः, तेन सह विकल्पितं पक्ष माह— "यत्रैव स्वयं मनसा मन्येताग्रेणोत्कर मिति[४] ॥ २६ ॥

१— त० उ० ४ धा०। २— "पूर्वार्द्धे भवः पूर्वार्द्धः"—इति या० दे०।

३— 'त्रिपदः प्रक्रमः, अर्द्धचतुर्थपदो वा। पदं पञ्चदशाङ्गुलं द्वादशाङ्गुलं वा'—इत्यादि शुल्वसूत्रे ७. १५, १६।

४— "अत्रोत्तरवेदेर्द्वावाकारौ। महावेद्याः प्राग्भागे मृत्तिकाप्रक्षेपेण निष्पाद्यमान एक आकारः। आपस्तम्बमते तद्विषया मन्त्रा उक्ताः। मृत्तिका चात्वालगतेति तद्रूपोऽपर आकारः। तद्विषया बौधायनमते मन्त्राः"—इति तै० सं० १. २. १२ सा० भा०।

चात्वालस्य सर्वतः परिलेखनप्रकारं तन्मन्त्रांश्च दर्शयति— "स वेद्यन्तादुदीचीं शम्या मिति[1]। दक्षिणश्रोणिरूपवेद्यन्तादित्यर्थः। 'स परिलिखति' शम्यानुगुण्येन लेखनं कुर्यात्। अनेनैव पश्चादवधि-निर्देशः कृतो भवति। तस्य मन्त्रः— "तप्तायनी मेऽसीति[2]। हे भूमे! 'तप्तायनी असि' तप्तः पुमान् यस्या मिति तप्तायनी, तद्रूपा भवसि। मन्त्रं व्याचष्टे— "इमा मेवैतदाहेति। 'हि' यस्मात् [illegible] पुरुषो दारिद्र्येण दुःखितः सन् धनादिसाधनेच्छया 'एति', [illegible]र्थः ॥ २७ ॥

[illegible] पुरस्तादित्यादि[3]। स्पष्टम्। "अस्यां हि विविदान [illegible]ति ॥" [illegible] 'विविदानः' धनादिकं लब्धवान् पुरुषः पुनः 'अस्याम्' तस्यां खलु 'एति' गच्छति। अतो 'वित्तायनी' भूम्यभिधानं युक्त मित्यर्थः[4] ॥ २८ ॥

[illegible] "अथानुवेद्यन्त मिति। 'अनुवेद्यन्तं प्राचीं शम्यां निदधाति[5]'। अनेन चात्वालस्य दक्षिणसीमोच्यते। तत्र खननमन्त्रस्याय मर्थः— 'मा' मां 'नाथिताद्' याचिताद् हिरण्यादिरूपादर्थात् भूमे! 'अवतात्' रक्ष। "यत्र नाथे तन्मावतादितीति[6]। 'यत्र' यस्मिन् विषये 'नाथे' याचे धनादिकम्[7], 'तत्' तस्मात् त्वं माम् 'अवतात्' अव, रक्षेत्यर्थः ॥ २९ ॥

१— का० श्रौ० सू० ५. ३. २०, २१, २५।
२— वा० सं० ५. ९. १। ३— का० श्रौ० सू० ५. ३. २२, २५।
४— वा० सं० ५. ९. २। ५— का० श्रौ० सू० ५. ३. २३, २५।
६— वा० सं० ५. ९. ३। ७— इतः परम् '?'-इति छ।

"अथोत्तरत इति[1]। चात्वालस्योत्तरावधि परिलेखनस्य[2] "अवतान्मा व्यथितात्"-इति[3] मन्त्रः। तस्य व्याख्यानम्— "यत्र व्यथे तन्मावतादिति। 'यत्र' यस्मिन् विषये 'व्यथे' लाभोपाय मजानानो व्यथितः स्याम्, 'तत्' तस्मात् सकाशात् 'अवतात्' अव ॥ ३० ॥

खाताया मृदश्चात्वालाद् उत्तरवेदिं[4] प्रति हरणं विधत्ते— 'अथ हरतीति। 'यत्र हरति', 'तत्' तत्र, उत्तरवे[illegible] 'अग्नीत् उपसीदति' उपविशति आग्नीध्रः[5]। 'अग्नीनां' [illegible] वक्ष्यमाणानि[6] 'गृह्णन्' एव हरेत्। सत्सु अग्निषु [illegible] तन्नामग्रहण मुपपद्यते, त एवात्र कुत इत्यत्राह— "[illegible] देवा अग्रेऽग्नीनिति। 'होत्राय' होमनिष्पादनाय, हविर्व[illegible] 'प्रावृणत' प्रावृण्वन्। 'ते प्राधन्वन्'। धन्वतिर्गतिकर्मा[7]। 'इमाम्' 'अहैव'। अहेति विनिग्रहार्थीयः[8]। इमां पृथिवीं परिविद्[illegible] असुरादयोऽपि 'उपासर्पन्'। 'तेनैव' 'एतत्' एतेन 'निदाने[illegible] मूलकारणेनैव हरणं कृतवान् भवति ॥ ३१ ॥

१— का० श्रौ० सू० ५. ३. २४, २५।

२— 'परिलेखने'—इति क। ३— वा० सं० ५. ९. ४।

४— "उत्तरवेदिरिति चात्वालमृदा कृतस्य वक्ष्यमाणसंस्कारसंस्कृतस्य स्थण्डिलस्य नामधेयम्"—इति का० श्रौ० ५. ३. १९ सू० या० दे०।

५— वेदिपरिग्रहः पुरस्तात् १. २. ३. १ (१ भा० १५१ पृ०) द्रष्टव्यम्।

६— "आहवनीयः पुरस्तात्, मार्जालीयो दक्षिणतः, आग्नीध्रीय उत्तरतः" इतीहैवोपरिष्टात् (६. २. २१.) द्रष्टव्यम्।

७— स्वा० प० ५९७ धा०। ८— निरु० १. २. ४।

"स प्रहरतीति[1]। 'सः' मृदो हर्त्ता अध्वर्युः, स्फ्येन 'प्रहरति' खनेत्। मन्त्रस्याथ मर्थः[2]— हे 'अङ्गिरः' अङ्गिरोनामकर्षिरूप! 'अग्ने!' त्वम्। "यौऽङ्गारा आसंस्तेऽङ्गिरसोऽभवन्"–इति[3] श्रुतिः। आहुत्याधारभूतः। "नभो नाम विदेत्"। न भातीति 'नभः', एतत् 'नाम' विदेदित्यर्थः। यद्वा, नभो नामाग्निरिति 'विदेः' जानीया इत्यर्थः। त्वञ्च 'आयुना' एतदात्मना 'नाम्ना' अभिधानेन ... 'एहि' आगच्छ[4]। "स यदित्यादि। "आयुर्दधातीति! ... इदः सामान्येन श्रुतिः। 'तत्' अवदारितं 'समीरयति' ... प्रति सम्यक् प्रेरयति[5]। तत्र मन्त्रः— "योऽस्यां पृथिव्या ...:' त्वम् 'अस्यां' खातायां भूम्यां भवसि, तं त्वां समीतस्मा... इत्यर्थः ॥

आनीताया मृदो वेद्याकारेण स्थापनं समन्त्रकं विधत्ते— ...त्वा निदधाति यत्तेऽनाधृष्ट मिति[6]। मृदा एकीभूत! यत् ते, ...ा हे तिरोहिताग्निविग्रिष्टे! मृत्! 'यत्' 'ते' 'अनाधृष्टं' रजोभिरहिंस्यम्, 'यज्ञियं' यज्ञार्हं 'नाम', 'तेन' नाम्ना 'त्वा'

१— का० श्रौ० सू० ५. ३. २६।

२— तत्पाठस्तु वा० सं० ५. ९. ५।

३— ऐ० ब्रा० ३. ३. ९। निरु० ३. ३. ५।

४— का० श्रौ० ५. ३. २७.— वा० सं० ५. ९. ६।

५— 'ईरयति'–इति क।

६— का० श्रौ० सू० ५. ३. २८.— वा० सं० ५. ९. ७।

७— का० श्रौ० सू० ५. ३. २९.— वा० स० ५. ९. ८।

त्वाम् 'आदधे' स्थापयामि । "योऽस्याम्"-इतिमन्त्रेण[1] चिवारं हरेत्[2] ॥

चतुर्थवारहरणमन्त्रस्याय मर्थः— "हे आह्रियमाणपदार्थ ! 'त्वा' त्वाम् 'अनु' पूर्वं हरणत्रय मनुकृत्य, आहरामीति शेषः । किमर्थम् ? 'देववीतये' देवा व्यन्ति हविर्भक्षयन्ति अत्रेति देववीतिर्यज्ञस्तदर्थम्[3] ॥

अर्थसिद्ध मनूद्य प्रशंसति— "तां वै चतुःस्रक्तेरिति । [illegible] स्रक्तयो यस्य चात्वालस्य, स तथोक्तः । चतुरस्रात [illegible] हरतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

"अथानुव्यूहतीति[4] । अनुक्रमेण व्यूहनं मृत्प्रसार[illegible] "सिंह्यसि"— इति[5] व्यूहनमन्त्रः । हे अनुव्यूह्यमाने ! वेदे[illegible] 'सिंही असि' प्रागुक्तप्रकारेण सिंही भवसि । कीदृशी ? 'सपत्नसाही' शत्रूणा मभिभवित्री । तादृशी त्वं 'देवेभ्यः' तेषा म[illegible] 'कल्पस्व' योषारूपा सती भोगसाधनं भवेत्यर्थः ॥

सिंह्यसीति मन्त्रभागस्य तात्पर्य माह— "सा यदेवादः सिंही भूत्वेति । उक्तः सिंहीभावः । सपत्नसाहीत्यस्य तात्पर्य माह— "त्वया वयं सपत्नानिति । "देवेभ्यः कल्पस्वेत्यस्य तात्पर्याभिधानम्— "योषा वेत्यादि ॥ २२ ॥

१— वा० सं० ५. ९. ७ । २— का० श्रौ० सू० ५. ३. ३०, ३१ ।
३— का० श्रौ० सू० ५. ३. ३२.— वा० सं० ५. ९. ९ ।
४— का० श्रौ० सू० ५. ३. ३२ ।
५— वा० सं० ५. १०. १ "कल्पस्व" ।

"तां वै युगमात्रीं वेत्यादि[१]। षडशीत्यङ्गुलपरिमिता 'युग-मात्री'। दिक्चतुष्टयापेक्षया "दश-दश"-इति वीप्सा। युगमात्रस्य पूर्व मभिहितत्वात् तत् परित्यज्य दशपदपक्षं प्रशंसति— "दशाक्षरा वै विराडिति। सर्वत्र विराजमानत्वात् वाचा उच्चार्यमाणत्वाच्च 'विराड्=वाक्'। मन्त्रादिरूपतया निष्पाद्यमानत्वाद् 'वाग्=यज्ञः'। अतो द्वारद्वारिकया यज्ञसम्बन्धाद् दशसङ्ख्या युज्यत इति स्तुतिः। "[illegible]भिका मिव करोतीति[२]। अल्पा नाभिर्नाभिका। तस्या [illegible]जन माह— "समानत्रेति। एकत्र स्थित्वा सर्वत्रो-[illegible]त् [illegible]याघारणस्याशक्यत्वात् तत्सिद्धये मध्ये नाभिकरण [illegible]ति ॥ [illegible] २४ ॥

तस्या[illegible] अद्भिरभ्युक्षणं विधत्ते— "ता मद्भिरभ्युक्षतीति[४]। अभ्यु-क्षणस्य प्रयोजनद्वयम्,— सिंही भूत्वा अश्रान्तायाः शान्तिरेकं [illegible]जननम्, स्निग्धभावेन रमणीयत्व मपरम्; तदुभय मुच्यते— "सा [illegible]ाद इत्यादिना। "ता मेवैतद्देवेभ्यो ह्निन्वतीति। ह्निन्वतिः प्रीणनकर्मा[५]। तस्या अभ्युक्षणेन प्रीणनं देवेभ्योऽर्थाय भवति; योषात्वेनाभिधानात्। योषायाः अलङ्करणेन पत्युः प्रीतिर्भवतीति सुप्रसिद्धम् ॥ २५ ॥

१— का० श्रौ० सू० ५. ३. ३३।

२— का० श्रौ० सू० ५. ३. ३६।

३— तैत्तिरीयभाष्ये (सं० ६. २. ७.) सर्व मेतत् स्पष्टं व्याख्यात मितीह सङ्क्षेपेण व्याख्यायते सायणेन।

४— का० श्रौ० सू० ५. ३. ३७। ५— स्वा० प० ५९१ धा०।

"सोऽभ्युक्षतीति[1]। अभ्युक्षणमन्त्रः— "सिंह्यसीति[2]। अयं स्पष्टार्थः। सिकतानां प्रक्षेपस्योक्त मलङ्काररूपत्वं समर्थयते— "भ्राजन्त इव हि सिकता इति। अतिधवलत्वाद् भ्राजमाना भवन्ति। वेद्यलङ्कारत्वेन प्रशस्य अग्निसंयोगकृतसन्तापनिवर्त्तकत्वेन प्रशंसति— "अग्नेर्वा एतद् वैश्वानरस्य भस्मेत्यादिना। अग्न्यवयवभूताना मेव सिकताना मुत्तरवेद्यवयवत्वसम्पादनेन भूमेः स्वाङ्गस्य स्वात्मदाहकत्वाभावात् हिंसापरिहार इत्यभिप्रायः। सिक[illegible] मन्त्रार्थस्तु स्पष्ट एव[3] ॥

अथोत्तरवेदेर्यज्ञियवृक्षशाखया प्रच्छादनं वि[illegible] छादयतीति[4] ॥ २६ ॥ १ [५. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम्)

इध्म मभ्यादधति। उपयमनीरुपकल्पयन्त्याज्य मधिश्रयति स्रुवं च स्रुचं च सम्मार्ष्ट्यथोत्पूयाज्यं पञ्चगृहीतं गृह्णीते यदा प्रदीप्त इध्मो भवति ॥ १ ॥

१— का० श्रौ० सू० ५. ३. ३७।
२— वा० सं० ५. १०. २ "शुन्धस्व"।
३— वा० सं० ५. १०. ३ "शुम्भस्व"।
४— का० श्रौ० सू० ५. ४. १.।

अथोद्यच्छन्तीध्मम्*। उपयच्छन्त्युपयमनीरथाहाग्नये प्रह्रियमाणायानुब्रूहीत्येकस्फ्ययानूदेहीत्यनूदैति प्रतिप्रस्थातैकस्फ्ययैतस्मान्मध्यमाच्छङ्कोर्य्य एष वेदेर्ज्जघनार्द्धे भवति तद्यदेवान्तान्तःपातेन गार्हपत्यस्य वेदेर्व्यवच्छिन्नं भवति तदेवैतदनुसन्तनोति ॥ २ ॥

तद्धैके। औत्तरवेदेरनूदायन्ति तदु तथा न कुर्या-[illegible]ध्यमाच्छङ्कोरनूदेयात्त ऽआयन्त्यागच्छन्त्युत्तर-[illegible]३ ॥

[illegible]ध्वर्य्युरादत्ते। स पुरस्तादेवाग्रे प्रोक्षत्युदङ्[illegible]ति ॥ तस्मा[illegible]न्द्रघोषस्त्वा वसुभिः पुरस्तात्पात्वितीन्द्रघोषस्त्वा वसुभिः पुरस्ताद्गोपायत्वित्येवैतदाह‡ ॥ ४ ॥

[illegible]अथ पश्चात्प्रोक्षति। प्रचेतास्त्वा रुद्रैः पश्चात्पात्विति [illegible]तास्त्वा रुद्रैः पश्चाद्गोपायत्वित्येवैतदाह ॥ ५ ॥

अथ दक्षिणतः प्रोक्षति। मनोजवास्त्वा पितृभिर्दक्षिणतः पात्विति मनोजवास्त्वा पितृभिर्दक्षिणतो गोपायत्वित्येवैतदाह ॥ ६ ॥

अथोत्तरतः प्रोक्षति। विश्वकर्म्मा त्वादित्यैरुत्तरतः

---

* 'ध्म। मु'–इति क, 'ध्मं'–इति ख, 'ध्माम्'–इति ग, घ।

† 'वेदिम्'–इति ग, घ।

‡ 'हु'–इति ख। एव मुत्तरेष्वपि तिसृषु।

पात्विति विश्वकर्म्मा त्वादित्यैरुत्तरतो गोपायत्वित्येवै-
तदाह ॥ ७ ॥

अथ याः प्रोक्षण्यः परिशिष्यन्ते। तद्ये ऽएते पूर्व्वे
सक्ती तयोर्या दक्षिणा ता* न्यन्तेन बहिर्व्वेदि निनय-
तीद महं तत्तं व्वार्बहिर्द्धा यज्ञान्निःसृजामीति सा
यदेवादः सिंही भूत्वाशान्तेव्याचरत्ता मेवास्या एत[illegible]ं
बहिर्द्धा यज्ञान्निःसृजति यदि नाभिचरेद्यद्यु [illegible] ऽवि[illegible]रा-
देदादिशेदिद महं तत्तं वार मु मभि निःसृज[illegible] खमरे।
मेतया शुचा विध्यति स शोचन्नेवामुं लोक मे[illegible]त्यै परीत्ये॥

स यद्व्याघार्य्यमाणेऽग्नौ। उत्तरवेदिं व्याघारयति यद्[illegible]
ना मदो देवा अब्रुवन् पूर्व्वां त्वाग्नेराहुतिः प्राप्स्यतीति
तदेवैना मेतत्पूर्वा मग्नेराहुतिः प्राप्नोति यद्वेषा देव[illegible]
नब्रवीद्यां मया काञ्चाशिष माशासिष्यध्वे सा वः सर्वा
समर्द्धिष्यत ऽइति ता मेनयाचर्त्विजो यजमानायाशिष
माशासते सास्मै सर्व्वा समृद्ध्यते ॥ ९ ॥

तद्वा ऽएतदेकं कुर्व्वन् द्वयं करोति। यदुत्तरवेदिं
व्याघारयत्यथ यैषां‡ मध्ये नाभिकेव भवति तस्यै ये
पूर्व्वे सक्ती तयोर्या दक्षिणा ॥ १० ॥

---

* 'तां'-इति च डा०-वेवरेण दृष्टः।

† 'मेति'-इति ग।   ‡ 'येषा'-इति क, ख।

तस्या माघारयति। सिꣳह्यसि स्वाहेत्यथापरयोरुत्त-
रस्याꣳ सिꣳह्यस्यादित्यवनिः स्वाहेत्यथापरयोर्द्दक्षिणस्याꣳ
सिꣳह्यसि ब्रह्मवनिः क्षत्रवनिः स्वाहेति बह्वी वै यजुः-
ष्वाशीस्तद् ब्रह्म च क्षत्रं चाशास्त ऽउभे वीर्य्ये ॥ ११ ॥

अथ पूर्व्वयोरुत्तरस्याम्* । सिꣳह्यसि सुप्रजावनी [illegible]स्पोषवनिः स्वाहेति तत्प्रजा माशास्ते यदाह [illegible]निरिति रायस्पोषवनिरिति भूमा वै राय-[illegible]मान माशास्ते ॥ १२ ॥

[illegible]सवत्[illegible]ति ॥ [illegible] मुध्य ऽआघारयति । सिꣳह्यस्यावह देवान् [illegible]जमानाय स्वाहेति तद्देवान् यजमानायावाहयत्यथ स्रुच मुद्यच्छति भूतेभ्यस्त्वेति प्रजा वै भूतानि प्रजाभ्य-[illegible]त्येवैतदाह† ॥ १३ ॥

अथ परिधीन् परिदधाति। ध्रुवोऽसि पृथिवीं दृꣳहेति मध्यम ध्रुवक्षिदस्यन्तरिक्षं दृꣳहेति दक्षिण मच्युत-क्षिदसि दिवं दृꣳहेत्युत्तर मग्नेः पुरीष मसीति सम्भारा-नुपनिवपति तद्यत्सम्भारा भवन्त्यग्नेरेव सर्व्वत्वाय ॥ १४ ॥

शरीरꣳ हैवास्या पीतुदारु। तद्यत् पैतुदारवाः‡

---

* 'स्याꣳ'-इति ख, ग, घ। † 'ह्व'-इति ख।

‡ 'तद्यात्पैतुदारवाः'-इति क, ख।

परिधयो भवन्ति शरीरेणैवैन मेतत् समर्द्धयति कृत्स्नं करोति ॥ १५ ॥

माᳪंसᳪं हैवास्य गुल्गुलु*। तद्यद् गुल्गुलु† भवति माᳪंसेनैवैन मेतत् समर्द्धयति कृत्स्नं करोति ॥ १६ ॥

गन्धो हैवास्य सुगन्धितेजनम्। तद्युत् सुगन्धितेजनं भवति गन्धेनैवैन मेतत्समर्द्धयति कृत्स्नं करोति ॥ १[illegible]

अथ यद् वृष्णे स्तुका भवति। वृष्णोहे वै [illegible] ऽवि[illegible] [illegible]रा- ऽन्तरेणाग्निरेकाᳪं रात्रि मुवास तद्युदेवा[illegible] स्वधरे[illegible] तदिहाप्यसदिति तस्माद् वृष्णे स्तुका भवति[illegible] शीर्ष्णो नेदिष्ठᳪं स्यात्ता माच्छिद्याहरेद् यद्यु ता[illegible] विन्देदपि या मेव काञ्चाहरेत्तद्यत्परिधयो भवन्ति गुप्त्या ऽएव दूर ऽइव ह्येन मुत्तरे परिधय ऽआगुच्छन्ति [illegible] १८ ॥ २ ॥

॥ चतुर्थप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [५. २.] ॥

उत्तरवेदिनिर्माण मभिधाय अथोत्तरवेद्या मग्निप्रणयनप्रयोग उच्यते— "दृभ्न मभ्यादधतीति[1]। आहवनीयेऽग्नौ प्रणीयमानाना मङ्गाराणां सम्पादनाय काष्ठसमूहं स्थापयेयुरित्यर्थः। "उपयमनी-

---

*, † 'गुग्गुलु'-इति सा०-सम्मतः पाठ इति डा० वेबरः।

१— का० श्रौ० सू० ५. ४. २।

रित्यादि। 'उप' अग्नेरधस्तात् यम्यन्ते इत्युपयमन्यः सिकताः[१]। व्याघारणार्थम् 'आज्यम्' अग्नौ 'अधि[२]श्रयति' विलापयेत्। आज्यमुत्पूतं कृत्वा स्रुवेण स्रुचि पञ्चवारं गृह्णीयात् ॥ १ ॥

"अथोद्यच्छन्तीति[३]। इध्मे प्रदीप्ते सति 'अथ' अनन्तर मेव 'इध्मम्' अङ्गारतां प्राप्त मूर्द्ध्वं धारयेत्। इध्मपात्रस्याधः 'उपयमनीः' उपयच्छेत्। 'अग्नये प्रह्रियमाणाय' उत्तरवेदिं प्रति नीयमानाय [illegible] सूक्तं पठेति होतारं ब्रूयात्। 'एकस्फ्यया' एकः स्फ्यो [illegible]ायां सा तथोक्ता, तया मा मनुगच्छ; स्फ्येन रेखां कुर्वन्नद्[illegible]ति प्रतिप्रस्थातारं ब्रूयात्[४]। एकस्फ्यानुगमनस्यावधि [illegible]ति ॥" [illegible]ा एतस्मान्मध्यमाच्छङ्कोर्य एष वेदेर्जघनार्द्धो भवतीति। तस्मा[illegible]र्द्धः सौमिक्याः 'जघनार्द्धे' 'यः एषः' शङ्कुर्भवति। स्थूणाराजात् प्रक्रमत्रितये यः शङ्कुरन्तःपातः स्थापितः, स एव मध्यमशङ्कुः; [illegible]त्पर्य्यन्त मित्यर्थः। "गार्हपत्यस्य वेदेरिति। 'यतः प्रणयति स गार्हपत्यः'-इतिन्यायादाहवनीयादुत्तरवेदिं प्रति प्रणयनस्योक्तत्वात् आहवनीय एव गार्हपत्य इत्युच्यते। रेखाकर्षणेनान्तःपात्यरूपो व्यवच्छेदः परिहृतो भवति[५] ॥ २ ॥

१—"उपयम्यते उपगृह्यतेऽग्निराभिरित्युपयमन्यः सिकताः"–इति या० दे०।

२— अधिरत्र सप्तम्यर्थानुवादी।

३— का० श्रौ० सू० ५. ४. ७।

४— "प्रतिप्रस्थाता होतारं ब्रूयात्"–इति ङ, च।

५— का० श्रौ० सू० ५. ४. ९।

रेखानुगतिविषये केषाञ्चित् पक्ष मुपन्यस्य व्यपच्छेदपरिहाराय प्रयोजनाभावाभिप्रायेण निराचष्टे— "तद्धैके ओत्तरवेदेरनूदायन्तीति[१] ॥ ३ ॥

"प्रोक्षणीरध्वर्युरित्यादि[२] । अध्वर्योः प्रोक्षणादानविधानात् अग्निप्रणेता अग्नीदेव 'अग्रे' उत्तरादिभ्यः पूर्वम्, 'पुरस्तात्' पूर्वस्यां दिशि 'प्रोक्षति', 'उदङ्' उदङ्मुखस्तिष्ठन् ।

मन्त्रस्याय मर्थः[३] ।— इन्द्र इति घुष्यते शब्द्यते [illegible] 'इन्द्रघोषः' इन्द्रनामा देवः, सः 'वसुभिः' सहितः 'पा[illegible]विद[illegible] [illegible]-असुरादिभ्यः सकाशात् 'गोपायतु' इत्यर्थः । 'प्रचेता[illegible] [illegible] स्वशरे[illegible] वरुणः । 'पितरः' अग्निष्वात्तप्रमुखाः । 'मनोजवाः' म[illegible] [illegible]टैपरीक्ष[illegible] वेगः । 'विश्वकर्मा' विश्वविषयं कर्म यस्य स एतन्नामको दे[illegible] निनेतव्यायाः दक्षिणपूर्व्वस्रक्तेः स्पष्टप्रदर्शनाय पूर्व्वदिग्गतस्रक्तिद्वयोपन्यासः ॥ ४, ५, ६, ७ ॥

"अथ याः प्रोक्षण्य इति । "ता न्यन्तेनेति । 'ताः' प्रोक्षणीः 'न्यन्तेन' अत्यन्तान्तदेशेन । तत्रापि स्रक्त्यन्ते प्रोक्षणीये शेषनिनयनप्रसक्तावाह— "बहिर्वेदीति[४] ।

निनयनमन्त्रस्याय मर्थः[५] ।— 'इदं' प्रोक्षणीशेषं 'तप्तम्', 'वेद्याः' सिंहीरूपायाः क्रौर्य्यव्युत्पादनतः तस्मिन् सन्तापप्राप्तेः सम्भवात् अव-

---

१— का० श्रौ० सू० ५. ४. १० ।

२— का० श्रौ० सू० ५. ४. ११ ।

३— तत्पाठो वा० सं० ५. ११. १ ।

४— का० श्रौ० सू० ५. ४. १२ ।   ५— वा० सं० ५. ११. २ ।

शिष्ट मभ्यस्तं भवति, तथाविधं वा; 'यज्ञाद्' यज्ञसाधनाद् वेदिदेशात् 'बर्हिः निसृजामि'। "सा यद्देवाद इत्यादि निनयनार्थवादः स्पष्टः।

अयं निनयनमन्त्रोऽभिचारेच्छाराहित्यविषय इत्याह– "यदि नाभिचरेदिति। 'यदि' अभिचारं कर्त्तु मिच्छेत्, तदा 'यज्ञाद् बर्हिः' स्थाने 'अमू मभि निःसृजामि'–इत्यादिशेत्[1]। अमु ... ष्यस्य नाम गृह्णीयात्। 'सः' अभितप्तः 'शोचन्नेवासुं ... दुःखेन प्राणान् जहातीत्यर्थः॥ ८॥

इत्यादि ... शावसरत्वात् व्याघारण माह– "स यद् धार्य्यमाणेति॥" ... आग्नीध्रेण उत्तरवेदेरुपरि देशे 'अग्नौ धार्य्यमाणे' सति तस्मा ... ध्वर्युः व्याघारयति। "यदेवैना मद इत्यादिक मुत्तरवेदेर्विध्यर्थाख्यायिकाप्रसङ्गे व्याख्यातम्[2]। यस्मादपक्रान्ताया वाचः प्रतिनिवृत्तये ... व्याघारणं दत्तम्, तस्मादेवेत्य मेतत् कर्त्तव्य मित्यर्थः। यस्माच्च ... घारणपरितुष्टया वाचा सर्व्वाशीःसमृद्धिरूपो वरो देवेभ्यो दत्तः, तस्माद् यजमानार्थ मृत्विग्भिराशास्यमानाना माशिषां समृद्धये चोत्तरवेदिव्याघारणं कर्त्तव्य मित्यर्थः॥ ९॥

"तद्वा एतदेक मिति। 'एकम्' उत्तरवेदिव्याघारणं कुर्व्वन् 'द्वयं करोति' व्याघारणं यजमानाशीराशासनञ्चेत्यर्थः। उत्तरवेदिमध्यङ्गतायाश्चतुःस्रक्तेरुत्तरनाभेरक्ष्णया व्याघारप्रकार उच्यते–

१— का० श्रौ० सू० ५. ४. १३।

२— ५ अ. १ ब्रा. २३ कण्डी-व्याख्या-द्रष्टव्या (२८१ पृ०)।

“अथ येषां मध्ये नाभिकेव भवतीत्यादिना[१]। ‘ये पूर्व्वे स्रुक्ती’ ईशानाग्नेयदिग्गते, ‘तयोः’ मध्ये ‘दक्षिणा’ स्रुक्तिराग्नेयदिग्गता, ‘तस्यां’ “सिंह्यसि स्वाहा[२]”-‘इति’ ‘व्याघारयति’। “अथापरयो-रुत्तरस्या मिति। नाभेः पश्चाद्दिग्गतयोर्मध्ये ‘उत्तरस्यां’ वायव्य-दिगवस्थितायां स्रुक्त्या मित्यर्थः। आदित्यान् यजमानार्थं वनति भजत इति ‘आदित्यवनिः’, तादृशी ‘सिंह्यसि’, तुभ्यं स्वाहुत मस्तु। ‘अथ’ ‘अपरयोः’। ‘दक्षिणस्यां’ नैर्ऋतकोणकोष्ठे इत्य[illegible] ब्रह्मक्षत्रोभयाशासनस्याभिप्राय माह— “बह्वी वै यजुःष्व[illegible]ऽवि[illegible] [illegible] ‘यजुःषु’ आशीःपरेषु प्रायेण ‘बह्वी आशीः’ बहू[illegible] स्वपरे[illegible] नान्युपलभ्यन्ते। अतो युक्त मित्यर्थः। ‘अथ’ ‘पूर्व्वयोः’ [illegible] ईशानस्रुक्त्यां ‘सुप्रजावनिः’ शोभनपुत्रादिलक्षणप्रजासम्भक्तौ, ‘राय-स्पोषवनिः’ रायस्पोषो धनपुष्टिः ॥ १०, ११, १२ ॥

“अथ मध्य आघारयतीति। मध्यव्याघारणमन्त्रः— “सिंह्यसि[illegible] वह देवान्”-इत्यादिः[३]। स्पष्टार्थः। ‘अथ’ ‘स्रुचम्’ ‘उद्यच्छति’ ऊर्द्धं धारयेत्। स्रुगुद्यमनमन्त्रस्थस्य[५] भूतशब्दस्य भूतकार्य्य मर्थ इत्याह— “प्रजा वै भूतानीति ॥ १३ ॥

“अथ परिधीन् परिदधातीति[६]। तन्मन्त्रस्यार्थः[७]।— हे परिधे! त्वं यस्मात् ‘ध्रुवोऽसि’, अतः ‘पृथिवीं’ ‘दृंह’ दृढ़ा कुरु। अनेन

१— का० श्रौ० सू० ५. ४. १४।　　२— वा० सं० ५. १२. १-१।
३— वा० सं० ५. १२. ५।　　४— का० श्रौ० सू० ५. ४. १५।
५— वा० सं० ५. १२. ६।　　६— का० श्रौ० सू० ५. ४. १६।
७— वा० सं० ५. १३. १, २, ३।

मध्यमपरिधिं परिदधाति। ध्रुव मविचलं चियति निवसतीति 'ध्रुवचित्'। अच्युतं परैरच्यावितं यथा न चलति तथा चियतीति 'अच्युतचित्'। उत्तरवेदिनाभिदेशे गुग्गुलुसुगन्धितेजनादिसम्भार-प्रक्षेपं[1] समन्त्रकं विधत्ते— "अग्नेः पुरीष मसीति[2]। "सम्भारानुप-निवपतीति[3]। स च सम्भारनिवापः 'अग्नेः' 'सर्व्वत्वाय' कृत्स्नत्वाय सम्पद्यते। गुग्गुल्वादीना मग्न्यवयवत्त्वं स्वय मेव वक्ष्यति[4], अतस्तेषा [illegible] योजनेन स सर्व्वः सम्पूर्णो भवति ॥ १४ ॥

[illegible] हैवेति। 'अस्य' अग्नेः 'पीतुदारुः' उदुम्बरविशेषः। [illegible]स्यत् [illegible] पतिष्ठ्ववसत् तां पुतुद्रौ"-इति च तैत्तिरीयके श्रव-[illegible]ति ॥ [illegible]दारुणोऽग्नेः शरीरत्त्वम् ॥ १५ ॥

तस्मा[illegible] "मांसं हैवास्येति। "यन्मांस मुपभृतं तद् गुग्गुल्विति श्रुतेः[6] गुग्गुलोरग्नेर्मांसत्त्वम् ॥ १६ ॥

"गन्धो हैवास्येति। "या मोषधीषु तां सुगन्धितेजने"-इति श्रुतेः[7] सुगन्धितेजनादौषधिविशेषे अग्नेरेकरात्रनिवासात् अग्ने-र्गन्धः सुगन्धितेजने सङ्क्रान्तः[8]। तदुपवापेन अग्नेर्गन्धाख्यांशस्य पुनर्योजना। अतः कृत्स्नत्त्व मग्नेः ॥ १७ ॥

१— '०सम्भाराणां प्रक्षेपं'-इति। २— वा० सं० ५. १३. ४।

३— का० श्रौ० सू० ५. ४. १७।

४— अनुपद मेव १५-१६-१७-कण्डीषु।

५, ६, ७— तै० सं० ६. २. ८. ४।

८— '०विशेषे अग्नेर्गन्धः सङ्क्रान्तः'-इति क।

"अथ यद् वृष्णे स्नुका भवतीति। वृष्णिर्मेषः, तस्य स्नुका रोम[1]। स्नुकाया अन्यवयवत्व मुपपादयति– "वृष्णेर्ह वै विषाणे अन्तरेणेति। "यां पशुषु तां पेलस्यान्तरा शृङ्गे"-इति[2] तैत्तिरीयकम्। "या शीर्ष्णो नेदिष्ठं स्यात् ता माच्छिद्याहरेदिति। वृष्णेरलाभे कथ मित्यत आह– "अपि या मेव कां चाहरेदिति। तदवान्तरजातिसम्बद्धा मपीत्यर्थः। परिधीनां परिधानं, तद्गत-विशेषत्वं चोक्तम्, इदानीं तदावश्यकत्व माह– "तद् य[illegible] धयो भवन्तीत्यादि। यस्मात् 'उत्तरे' उपरि क्रियमा[illegible] धयः' 'दूरे' विप्रकृष्टकाले होमकाले 'आगच्छन्ति[illegible] ऽग्नेर्गुप्तिस्तावत्पर्य्यन्त मपेक्षिता; तस्मादिदानी म[illegible] मित्यर्थः ॥ १८ ॥ २ [५. २.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे पञ्चमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम्)

पुरुषो वै यज्ञः[*]। पुरुषस्तेन यज्ञो यदेनं पुरुषस्तनुत ऽएष वै तायमानो यावानेव पुरुषस्तावान्विधीयते तस्मात्पुरुषो यज्ञः[†] ॥ १ ॥

१—"स्नुकाः शिरोरोमाणि"-इति या० दे०। २— तै०सं० ६. २. ८. ६।

*,† 'ज्ञ्'-इति ग, घ।

शिर एवास्य हविर्द्धानम्। व्वैष्णवं देवतयाथ यदस्मिन्त्सोमो भवति हविर्वै देवानाᳫं सोमस्तस्मा- द्धविर्द्धानं नाम ॥ २ ॥

मुख मेवास्याहवनीयः। स यदाहवनीये जुहोति यथा मुख ऽआसिञ्चेदेवं तत्* ॥ ३ ॥

[illegible] ऽएवास्य यूपः। बाहू ऽएवास्याग्नीध्रीयश्च [illegible] यश्च ॥ ४ ॥

[illegible] मेवास्य सदः। तस्मात् सदसि भक्षयन्ति यद्धीदं [illegible] त्युदर ऽएवेदᳫं सर्वं प्रतितिष्ठत्यथ यदस्मिन् [illegible]श्वे देवा ऽअसीदंस्तस्मात् सदो नाम त ऽउ एवास्मि- न्नेते ब्राह्मणा व्विश्वगोचाः सीदन्ति ॥ ५ ॥

अथ यावेतौ जघनेनाग्नी†। पादावेवास्यैतावेष वै तायमानो यावानेव पुरुषस्तावान्विधीयते तस्मात्पु- रुषो यज्ञः ॥ ६ ॥

उभयतोद्वारᳫं हविर्द्धानं भवति। उभयतोद्वारᳫं सदस्तस्मादयं पुरुष ऽआन्तᳫं सन्तृण्णः प्रणिक्ते हविर्द्धाने ऽउपतिष्ठते‡ ॥ ७ ॥

---

* 'तत्'—इति ग, घ। † 'ग्नी'—इति ग, घ।

‡ 'ऽउपतिष्ठेते'—इति क।

ते समववर्त्तयन्ति। दक्षिणेनैव दक्षिण मुत्तरेणो-त्तरं यद्वर्षीयस्तद्दक्षिणः स्यात् ॥ ८ ॥

तयोः समवृत्तयोः। छदिरधि निदधति यदिच्छदिर्न विन्देयुश्छदिस्सम्मितां भित्तिं* प्रत्यानह्यन्ति रराट्यां परिश्रयन्त्युच्छ्रायीभ्यां छदिः पश्चादधिनिदधति छदिःसम्मितां वा भित्तिम्† ॥ ९ ॥

अथ पुनः प्रपद्य। चतुर्गृहीत माज्यं [illegible] सावित्रं प्रसवाय जुहोति सविता वै देवानां [illegible] सवितृप्रसूताय‡ यज्ञं तनवामहा ऽइति तस्मा[illegible] जुहोति ॥ १० ॥

स जुहोति। युञ्जते मन उत युञ्जते धिय इति मनसा च वै वाचा च यज्ञं तन्वते स यदाह युञ्जते म[illegible] ऽइति तन्मनो युनक्त्युत युञ्जते धिय इति तद्वाचं युनक्ति धियाधिया ह्येतया मनुष्या जुज्यूषन्त्यनूक्तेनेव प्रकामोद्येनेव गाथाभिरिव ताभ्यां युक्ताभ्यां यज्ञं तन्वते॥ ११ ॥

विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चित इति। ये वै ब्राह्मणाः शुश्रुवांसोऽनूचानास्ते विप्रास्तानेवैतदभ्याह

---

* 'भितिं'–इति ग।

† 'भितिम्'–इति ग। 'भित्तिम्'–इति घ।

‡ 'प्रसूता'–इति क।

बृहतो व्विपश्चित इति यज्ञो वै बृहन्विपश्चिद्यज्ञ मेवै-
तदभ्याह व्वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इदिति व्वि हि
होत्रा दधते यज्ञं तन्वाना मही देवस्य सवितुः
परिष्टुतिः स्वाहेति तत्सावित्रं प्रसवाय जुहोति ॥ १२ ॥

अथापरं चतुर्गृहीत माज्यं गृहीत्वा । उपनिष्क्रामति
द[illegible]णाया द्वारा पत्नीं निष्क्रामयन्ति स दक्षिणस्य हवि-
[illegible] दक्षिणायां वर्त्तन्याꣳ हिरण्यं निधाय जुहोतीदं
[illegible]क्रमे त्रेधा निदधे पदम्*। समूढ मस्य पाꣳसुरे
[illegible]स्वदत् [illegible]ꣳस्रवं पत्न्यै पाणावानयति राक्षस्य सन्ताप
[illegible]ति ॥ [illegible]
तस्[illegible]नक्ति देवश्रुतौ देवेष्वाघोषत मिति प्रयच्छति प्रति-
प्रस्थात्रे स्रुवं चाज्यविलापनीं च पर्य्याणयन्ति पत्नी मुभौ
[illegible]घुनेनाग्नी ॥ १३ ॥

चतुर्गृहीत माज्यं गृहीत्वा। प्रतिप्रस्थातोत्तरस्य हवि-
र्द्धानस्य दक्षिणायां वर्त्तन्याꣳ हिरण्यं निधाय जुहोति-
रावती धेनुमती हि भूतꣳ सूयवसिनी मनवे दशस्या†।
व्यस्कभ्ना रोदसी व्विष्णवेते दाधर्थ पृथिवी मभितो
मयूखैः स्वाहेति सꣳस्रवं पत्न्यै पाणावानयति राक्षस्य
सन्ताप मुपानक्ति देवश्रुतौ देवेष्वाघोषत मिति तद्युदेवं
जुहोति ॥ १४ ॥

---

* 'पदम्'—इति ग, घ ।

† 'स्या'—इति ग, घ ।

देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः* । तेऽसुररक्षसेभ्य आसङ्गाद् बिभयाञ्चक्रुर्व्वज्रो वा ऽआज्यं त ऽएतेन वज्रेणाज्येन दक्षिणतो नाष्ट्रा रक्षांस्यवाघ्नंस्तथैषां नियानं नान्ववायंस्तथो ऽएवैष एतेन वज्रेणाज्येन दक्षिणतो नाष्ट्रा रक्षांस्यवहन्ति तथास्य नियानं नान्ववयन्ति तद्यद्वैष्णवीभ्या मृग्भ्यां जुहोति वैष्णवं हि [illegible] र्द्धानम् ॥ १५ ॥

अथ यत्पत्यक्षस्य सन्तापमुपानक्ति । प्रज[illegible] तत्क्रियते यदा वै स्त्रियै च पुंसश्च सन्तप्यत[illegible] सिच्यते तत्ततः प्रजायते परागुपानक्ति पराग्घ्येव रेतः सिच्यतेऽथाह हविर्द्धानाभ्यां प्रवर्त्त्यमानाभ्या मनुब्रूहीति† ॥ १६ ॥

अथ वाचयति । प्राची प्रेत मध्वरं कल्पयन्ती ऽइत्यध्वरो वै यज्ञः प्राची प्रेतं यज्ञं कल्पयन्ती ऽइत्येवैतदाहोर्द्ध्वं यज्ञं नयतं मा जिह्वरत मित्यूर्द्ध्व मिमं यज्ञं देवलोकं नयत मित्येवैतदाह मा जिह्वरत मिति तदेतस्मा ऽअह्वला माशास्ते समुद्गृह्येव प्रवर्त्तयेयुर्य्यथा

---

* 'नाः'-इति ग, घ ।

† 'ब्रूहीति'-इति ग, 'ब्रूहीति'-इति घ ।

नोत्सृजेतां मसुर्य्या वा ऽएषा व्वाग् याक्षे नेदिहासुर्य्या वाग्वदादिति यद्युत्सृजेताम् ॥ १७ ॥

एतद्वाचयेत् । स्वक्षोष्ठ मावदतं देवी दुर्य्ये ऽआयुर्मा निर्वादिष्टं प्रजां मा निर्वादिष्ट मिति तस्यो हैषा प्रायश्चित्तिः ॥ १८ ॥

[illegible]हुः । उत्तरवेदेः प्रत्यङ् प्रक्रामे त्रीन्विक्रमांस्तु- [illegible] स्थापयेत् सा हविर्द्धानयोर्मात्रेति नात्र* [illegible] यत्रैव स्वयं मनसा मन्येत नाहैव सत्रा- [illegible]ा दूरे तत् स्थापयेत् ॥ १९ ॥

तस्मि[illegible]तु ऽअभिमन्त्रयते । अत्र रमेथां व्वर्ष्मन् पृथिव्या ऽइति व्वर्ष्म ह्येतत् पृथिव्यै भवति दिवि ह्यस्याहवनीयो [illegible]वति नभ्यस्थे करोति तद्धि क्षेमस्य रूपम्† ॥ २० ॥

अथोत्तरेण पर्य्येत्याध्वर्य्युः । दक्षिणᳪ हविर्द्धान मुपस्तभ्नाति व्विष्णोर्नु कं व्वीर्य्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि व्विममे रजाᳪसि । यो ऽअस्कभायदुत्तरᳪ सधस्थं व्विचक्रमाणस्त्रेधोरुगायो व्विष्णवे त्वेति मेथी मुपनिहन्तीतरतस्ततो यद्‌ च मानुषे‡ ॥ २१ ॥

अथ प्रतिप्रस्थाता§ । उत्तरᳪ हविर्द्धान मुपस्तभ्नाति

---

* 'नाम'—इति ग ।

† 'रूपम्'—इति ग, घ ।

‡ 'षे'—इति ग, घ ।

§ 'ता'—इति ग, घ ।

दिवो वा विष्ण ऽउत वा पृथिव्या महो वा विष्ण ऽउरोरन्तरिक्षात्। उभा हि हस्ता वसुना पृणस्वा प्रयच्छ दक्षिणादोत सव्याद्विष्णवे त्वेति मेथी मुपनिहन्तीतरतस्ततो यदु च मानुषे तद्युद्वैष्णवैर्य्यजुर्भिरुपचरन्ति वैष्णवꣳ हि हविर्द्धानम् ॥ २२ ॥

अथ मध्यमं छदिरुपस्पृश्य वाचयति। प्र तद्वि[illegible]स्तवते वीर्य्येण मृगो न भीमः कुचरो गि[illegible] ऽवि[illegible]रा-यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेष्वधिक्षियन्ति भुवना[illegible] स्वधर। तीदꣳ हैवास्यैतच्छीर्षकपालं यदिद मुप[illegible]रैपरीते ह्येतत् क्षियन्त्यन्यानि शीर्षकपालानि तस्मादाह।[illegible] क्षियन्तीति ॥ २३ ॥

अथ रराट्या मुपस्पृश्य वाचयति। विष्णो रराटमसीति ललाटꣳ हैवास्यैतदथोच्छ्राया ऽउपस्पृश्य वाचयति विष्णोः श्नप्त्रे स्थ इति स्रक्के हैवास्यैते ऽअथ यदिदं पश्चाच्छदिर्भवतीदꣳ हैवास्यैतच्छीर्षकपालं यदिदं पश्चात्[†] ॥ २४ ॥

अथ लस्पूजन्या स्पन्द्या प्रसीव्यति। विष्णोः स्यूरसीत्यथ ग्रन्थिं करोति विष्णोर्ध्रुवोसीति नेद् व्यव-

---

* 'घ्नः'-इति ग, घ। † 'पश्नात्'-इति ग, घ।

प्रयाता ऽइति तं प्रच्छते कुर्म्मन्निवेष्यति तथो हाध्वर्युं वा यजमानं वा ग्राहो न विन्दति तन्निष्ठित* मभिमृशति वैष्णव मसीति वैष्णवः हि हविर्द्धानम् ॥ २५ ॥ ३ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [५. ३.] ॥

[illegible]त्तरत्र सदोहविर्द्धानादिकं विधास्यति[१], तदुपोद्घातत्वेन तेषां [illegible] न्निवेशता माह– "पुरुषो वै यज्ञ इत्यादिना । अत्र [illegible] तदाधारभूतः सदोहविर्द्धानादिक उच्यते । प्रतिज्ञाते [illegible]मह [illegible] माह– "पुरुषस्तेन यज्ञ इति । 'तेन' कारणेन [illegible]ति ॥ [illegible]रुषः' इत्यर्थः । हेतुं विवृणोति–"यदेनं पुरुषस्तनुत

तस्मा।

इति। यस्मात् पुरुषेण यज्ञस्तायते, तेन यज्ञः पुरुष इत्यर्थः । ननु किं पुरुषेण जायमानः सर्वोऽपि पुरुषः? नेत्याह– "एष वै [illegible]मानो यावानेव पुरुषः, तावान् विधीयत इति। पुरुषाकारेण जायमानत्वात् पुरुष इत्यर्थः ॥ १ ॥

"शिर एवास्येति । हविर्द्धानस्य यज्ञशिरस्त्वे कारण माह– "वैष्णवं देवतयेति । विष्णुदेवताकैर्मन्त्रैर्निर्मातव्यत्वाद् वैष्णवत्वम् । विष्णोः सर्वदेवताना मुत्तमत्वात्, शिरसोऽप्यङ्गाना मुत्तमत्वात्, युक्तं हविर्द्धानस्य शिरस्त्वम् । हविर्द्धानं नाम-निर्वचनेन प्रशंसति– "अथ यदस्मिन्निति ॥ २ ॥

---

* 'तं निष्ठित'–इति क, डा०-वेबर-दृष्टश्च ।

१– इहैव ब्राह्मणे सप्तम्यां कण्डिकायाम् (३०६, ३१३ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

"मुख मेवास्याहवनीय इति । आहवनीयस्य मुखत्वसाम्यं दर्श-यति— "स यदाहवनीये जुहोतीति । अत्र प्रक्षेपसाम्यात् मुख मित्यर्थः ॥ ३ ॥

"स्तुप एवास्य यूप इति । 'यूप एव' 'अस्य' यज्ञस्य 'स्तुपः' केशनिचयः; दैर्घ्यसाम्यात्[1] । हविर्द्धानस्योत्तरस्याम् 'आग्नीध्रीयः', दक्षिणस्यां 'मार्जालीयः', अत एव 'बाहू'; उभयतः समा[illegible]त् तौ बाहुस्थानीयौ ॥ ४ ॥

"उदर मेवास्य सद इति । सदसि भक्षणसम्भव[illegible] साम्यात् 'सदः उदरम्' । 'सदः'-शब्दो यौगिक इत[illegible] यदस्मिन् विश्वेदेवा असीदन्निति । सीदन्त्यचेति सदः [illegible] वस्त्रादिरूपेण नानाजातीयाः । ब्राह्मणेषु कथं विश्वदेवत्व मिति, तत्राह— "ब्राह्मणा विश्वगोत्राः सीदन्तीति ॥ ५ ॥

"अथ यावेतौ जघनेनाग्नी इति । सौमिकवेदेः पश्चाद्[illegible] 'अग्नी' आहवनीयगार्हपत्यौ, तौ जघनदेशवर्त्तित्वात् 'पादौ' [illegible] उपपादित मर्थं गमयति— "एष वै तायमान इति ॥ ६ ॥

"उभयतो द्वार मिति[2] । हविर्द्धानं सदश्चेत्युभयम्, 'उभयतो-द्वारम्' प्राक् पश्चाच्च । यस्मात् पुरुषरूपो यज्ञ उभयतोद्वारकः, 'तस्मात्' 'पुरुषः' मनुष्यः 'आन्तम्' अन्तपर्यन्तं 'सन्तृणः' सुषिर-वान् भवति । आन्तसाम्यात् पुरुषाकारत्वं यज्ञस्य सिद्धम् । हवि-

---

१— नास्त्येतत् पदं क-पुस्तके ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ४. २७ द्रष्टव्यम् ।

र्द्धानप्रवर्त्तनायोभयोर्निर्दिश्य स्थापनं विधत्ते— "प्रणिक्ते हविर्द्धाने उपतिष्ठेते"-इति। अत्र कात्यायनः— "आोपनिवपनात् कृत्वा हविर्द्धाने स्थापयति पृष्ठ्या मुभयत इति[1] ॥ ७ ॥

"ते समववर्त्तयन्तीति । 'दक्षिणेन' पृष्ठ्याख्यमध्यरज्ज्वोर्दक्षिणदेशेन[2] 'दक्षिणं' हविर्द्धानम्, तथा 'उत्तरेण उत्तरम्' 'समववर्त्तयन्ति'। 'यद्' 'वर्षीयः' अतिशयेन वृद्धम्, 'तद्' 'दक्षिणं' [illegible] कर्त्तव्यम्[3] ॥ ८ ॥

[illegible] समववृत्तयोरिति । 'समववृत्तयोस्तयोः' 'अधि' उपरि [illegible]रयं कटम्, उभयतः स्थापयेत् । तदभावे 'भित्तिं[4] वा' पूर्वस्यत् [illegible] तथा च कात्यायनः— "वर्षीयो दक्षिणम्, तयोश्छदि-[illegible]ति ॥ [illegible] तस्म[illegible]स्यति, भित्तिं वाभावे"-इति[5] । 'रराट्यां' हविर्द्धानयोर्मुखप्रदेशे 'उच्छ्रायीभ्यां' तोरणकाष्ठाभ्याम् अन्तराले परिश्रये, 'पश्चात्' [illegible]भागेऽपि 'छदिः' 'अधि' निदधात् । तदभावे 'भित्तिः' [illegible]र्ववत् कर्त्तव्या[6] ॥ ९ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ३. २१ ।

२— "पृष्ठ्याम् = वेदिमध्ये प्राक्प्रतीच्योः प्राङ्कोर्बद्धां रज्जुम्"-इति तै० सं० (१. २. १३.-६. १. ९.) भाष्ये सायणः। "वेदीमध्ये वर्त्तमाना प्राची रेखा पृष्ठ्या"-इति या० दे० (८. ४. २७.)।

३— का० श्रौ० सू० ८. ३. २२।

४— "भित्तिं छदिषा तुल्याम्, वेणुशकलैः कृतं किञ्जल्कम्"-इति या० दे०।

५— का० श्रौ० सू० ५. ३. २२, २३, २४ ।

६— पुरस्तात् २. ४. १६ द्रष्टव्यम् ।

हविर्द्धानप्रवर्त्तनाभ्यनुज्ञापनाय सावित्रं होमं विधत्ते— "अथ पुनः प्रपद्य चतुर्गृहीत माज्यं गृहीत्वा सावित्रं प्रसवाय जुहोतीति[1]। व्याघारणायाज्यं ग्रहीतुं पूर्व माहवनीयं प्रति गतत्वात् 'पुनः प्रपद्य'-इत्युच्यते। सत्स्वन्येषु देवेषु सवित्रे किमर्थं हूयत इत्यत आह— "सविता देवाना मिति। देवानां मध्ये सविता अनुज्ञाकर्त्ता ॥१०॥

होममन्त्र माह— "स जुहोतीति। मन्त्रस्याय मर्थः[2]— 'विप्राः' मेधाविनः, अध्वर्युप्रमुखाः ऋत्विजः 'विप्रस्य' विशेषेणा[illegible] पूरकस्य प्रापकस्य, 'बृहतः' महतः, 'विपश्चितः' मेधावि[illegible] इतरे विपश्चितोऽल्पविपश्चितः, असौ तु 'यज्ञो बृहन्[illegible] अतः पदद्वयसामर्थ्याद् यज्ञ एवाभिमतः। तं यज्ञं सवि[illegible] 'मनः' 'धियः' बुद्धीश्च 'युञ्जते'। अन्तःकरणस्य मनसः पृथङ्-निर्द्देशात् 'धी'-शब्देन तत्पूर्विका वागुच्यते। तथा 'होत्राः' वषट्कर्त्तारः, सप्त होत्रकाश्च यज्ञविषये सवित्रानुज्ञाता एव मनो धि[illegible] 'विदधे' विदधते, कुर्वते। "लोपस्त आत्मनेपदेषु"-इति[3] तलोपः। कुत ईदृङ् माहात्म्यं सवितु रिति, तत्राह— यस्मात् सविता 'एक इत्' एक एव 'वयुनावित्'। वयुन मिति प्रज्ञा-नाम[4], प्रज्ञावानित्यर्थः। यद्वा वीयते गम्यत इति वयुनं यज्ञ-

---

१— "चतुर्गृहीतं शालाद्वार्ये जुहोति युञ्जत इति" का०श्रौ० ८. ३. २९।

२— पाठस्तस्य "युञ्जते"—इत्यादिः वा० सं० ५. १४. १।

३— पा० सू० ७. १. ४१।

४— निघ० ३. ९. १०।

मार्गः । "वयुनं वेतेः"-इति निरुक्तम्[1] । तस्य वेदिता एक एव । तस्य सवितुर्देवस्य 'परिष्टुतिः' 'मही' महती 'स्वाहा' स्तुतिरूपं द्रव्यं स्वाहुत मस्तु ॥

मन्त्रं व्याचष्टे— "मनसा च वै वाचा चेत्यादिना । 'धी'-शब्दस्य विवक्षित मर्थ माह— "उत युञ्जते धिय इति । "तद्वाचं युङ्क्तीति । 'धिया-धिया' यदा यदा बुद्धिर्जायते, तदा-तदा [illegible]या' वाचा 'जुज्यूषन्ति' जीवितु मिच्छन्ति । अतः [illegible]नसाधनत्वाभावेन वाचोपेक्षितत्वात् 'धी'-शब्देन तत्पू[illegible]यते । जीवनसाधनत्व मेव विशदयति— "अनूक्तने-[illegible]ति ॥" [illegible]नुक्तम्' अनुवचनम्, अध्ययनादिकम् । 'प्रकामः' [illegible]च्छिकलौकिकभाषणम् । 'गाथाः' गद्यपद्यात्मिकाः ॥ ११ ॥

विप्रा विप्रस्य बृहत इति । मन्त्रगतस्य प्रथमविप्रशब्दस्याभि-[illegible] मर्थ माह— "ये वै ब्राह्मणा इति । ऋत्विज इत्यर्थः । 'एतत्' 'विप्राः'-इति पदम्, 'तानेव' ब्राह्मणानेव 'अभ्याह' ब्रूते इत्यर्थः । बृहद्विपश्चिच्छब्दाभ्यां यज्ञो विवक्ष्यत इत्याह— "यज्ञो वै बृहन् विपश्चिदिति । 'होत्रा'-शब्देन यज्ञकर्त्तारोऽभिमताः । 'दधे'-इत्येतद् 'दधते'-इत्यस्य स्थाने इति व्याचष्टे— "वि हि होत्रा दधते यज्ञं तन्वाना इति । "तत् सावित्रं प्रसवाय जुहोतीति । यस्मान्मन्त्रे "सवितुर्देवस्य"-इति सविता देवः श्रूयते, 'तत्' तस्मादेव मन्त्रसाध्यं 'सावित्रं' होमं 'प्रसवाय' जुहुयात् ॥ १२ ॥

१— निरु० "वयुनं वेतेः, कान्तिर्वा प्रज्ञा वा"—इति ५. ३. २ ।

अथापर मित्यादि[1]। दक्षिणहविर्द्धानशकटवर्त्मनि होमार्थ मन्यत् 'चतुर्गृहीत माज्यं गृहीत्वा' प्राचीनवंशादुपनिष्क्रामेत्। 'पत्नी' च अक्षधुराभ्यञ्जनाय 'दक्षिणया द्वारा' निष्क्रामेत्। 'सः' अध्वर्युः। 'दक्षिणस्य' 'हविर्द्धानस्य' शकटस्य दक्षिणचक्ररेखायां 'हिरण्यं निधाय' अध्वर्युर्जुहुयात् ॥

होममन्त्रस्यायं सङ्गृहीतोऽर्थः[2]— 'इदं' विश्वं 'विष्णुः' त्रिविक्र-मावतारधारी 'विचक्रमे' विक्रान्तवान्। विक्रमणप्रक[illegible] 'त्रेधा' त्रिप्रकारेण, त्रिषु स्थानेषु क्षित्यादिषु 'पद[illegible]ऽवि[illegible] स्थापितवान्। 'अस्य' विष्णोः 'पांसुरे' रजोयुक्ते [illegible] स्वशरे[illegible] 'समूढम्' गृहीतं सम्मित मासीदित्यर्थः। 'स्वाहा' इद[illegible] 'संस्रवं' जुहुलिप्तम्। 'सा' पत्नी संस्रवेणाज्यन 'अक्षस्य' 'सन्ता[illegible]' सन्तप्यते चक्रसङ्घर्षणेति सन्तापः, चक्रवलयसंस्पर्शप्रदेशः। चक्रद्वयम् 'उपानक्ति' अनुलोमाञ्जनं कुर्यात्, न प्रतिलोमम्। पुनः पा[illegible] मावर्त्तयेत्। तथा च कात्यायनः— "पत्नी पाणिभ्यां शेषं प्रति गृह्याक्षधुरावनक्ति पराग् देवश्रुताविति"-इति[3] ॥

आञ्जनमन्त्रस्याय मर्थः[4]— हे 'देवश्रुतौ'! देवान् आवयत इति देवश्रुतौ, अक्षयोराधारप्रदेशौ। युवां 'देवेषु' मध्येऽस्मान् 'आघोषतम्' ते सम्यग् यजन्तीति शब्दं कुरुतम् ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ३. ३१।

२— पाठस्त्वस्य— वा० सं० ५. १५. १।

३— का० श्रौ० सू० ८. ३. ३२।

४— मन्त्रस्त्वेषः— वा० सं० ५. १७. १।

"पर्याणयन्ती उभौ जघनेनाग्नी"-इति। दक्षिणहविर्द्धानाश्चना-नन्तरं प्रादक्षिण्यक्रमेण उभौ 'जघनेन' आहवनीयगार्हपत्ययोः पश्चाद्भागेन पत्नीं 'पर्याणयन्ति' परितो गमयन्ति ॥ १३ ॥

"चतुर्गृहीत माज्य मिति। प्रतिप्रस्थाता उत्तरहविर्द्धानस्य दक्षिणवर्त्तन्यां 'हिरण्यं निधाय' "इरावती"-इति मन्त्रेण 'चतुर्गृहीत माज्यं' जुहुयात्[2] ॥

[illegible] मर्थः— "हे द्यावापृथिव्यौ! युवां 'मनवे' मनु-[illegible]नाय 'इरावती' अन्नवत्यौ, 'धेनुमती' बहुधेनुयुक्ते च [illegible]म्। तथा 'सूयवसिनी' शोभनघासयुक्ते, 'दशस्या' [illegible]भिमतफलदात्र्यौ भवतम्। एवं महानुभावे एते रोदसी [illegible] 'विष्णो!' त्वं 'व्यस्कभ्नाः' विविधं स्कम्भितवानसि। तथा विशेषेण 'पृथिवीम्' 'अभितः' सर्वतः 'मयूखैः' मयूखवत्सन्ततै-[illegible]स्तेजोभिर्वा, 'दाधर्थ' धारयसि। तादृशाय तुभ्यम् इद मुत्तर-हविर्द्धान-दक्षिणचक्रमार्गे हूयमान मन्नं 'स्वाहा' सुहुत मस्तु ॥

संस्रव मित्यादि पूर्ववत्। "तद्यदेव जुहोतीति। 'यद्' यदा एवं वर्त्मद्वये जुहोति, 'तत्' तदा 'संस्रवं' 'पत्न्यै' पत्न्याः 'पाणौ' इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ १४ ॥

विहितं मार्गहोमं रथमार्गानुगमनपरिहारसाधनत्वेन प्रशंसति— "देवा ह वै यज्ञं तन्वाना इत्यादिना। आज्यस्य यज्ञस्य असक्तत् नियात्यचेति नियानो मार्गः। स्पष्ट मन्यत्। मन्त्र-

---

१— वा० सं० ५. १६. १। २ का० श्रौ० सू० ८. ३. ३५।

योर्विष्णुदेवताकत्वं हविर्द्धानयोरुचित मित्याह— "तद्वैष्णवीभ्या मिति । हविर्द्धानस्य वैष्णवत्वं "शिर एवास्य हविर्द्धान मित्य-त्रोक्तम्[१] ॥ १५ ॥

"अथ यत् पत्न्यक्षेत्यादि । सन्ताप्यमानस्याक्षस्योपाञ्जन मेव प्रजननोत्पादनम् । यस्मात् स्त्रीपुरुषयोः सम्भोगकाले सन्तापेन रेतस उत्पादनद्वारा प्रजननसम्भवस्तस्मात् सन्तापोपाञ्जनकरणम् । [illegible]-ञ्जनस्य परागूपतां विधाय प्रशंसति— "परागुपानक्तीति [illegible]

"अथ वाचयतीति[२] । 'अथ' प्रैषानन्तरं हविर्द्धानयो[illegible] मन्त्राभ्या[illegible] [illegible]-काले 'वाचयति' । मन्त्रस्याय मर्थः[३]— हे हविर्द्धाने [illegible] [illegible] स्वधरे । प्रागञ्चने प्रगच्छतम् 'अध्वरं' सोमयागं 'कल्पयन्ती' फल[illegible] [illegible]टे परीके कर्त्तुं शक्ते । 'यज्ञं' सोमयागम् 'ऊर्द्ध्वं' स्वर्गलोकं 'नयतम्' प्रापयतम् । 'मा जिह्वरतम्' चलनभ्रंशं मा कुरुतम् ॥

"अध्वरो वै यज्ञ इति । "ध्वरतिर्हिंसाकर्मा[४] ।" हिंसा नास्तीत्यध्वरः स 'यज्ञः' । नयत मित्युक्ते किमिति कर्मापेक्षायां तद्दर्शयति— "ऊर्द्ध्व मिमं यज्ञं देवलोकं नयत मिति । ह्वला चलनम्[५], तदभावः 'अह्वला' । तयोः प्रवर्त्तनकाले 'समुद्गृह्येव' सम्यगुद्धृतं गृहीत्वेव । तस्य व्याख्यानम्— "यथा नोत्सर्जता मिति ।

१— द्वितीयकण्डीभाष्यं द्रष्टव्यम् (३१२ पृ०) ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ४. १ ।

३— वा० सं० ५. १७. २ ।

४— निरु० १. ३. ३ ।

५— "ह्वल ह्मल चलने"—इति भ्वा० प० ८०५ धा० ।

दुष्टध्वनिविसर्गो यथात्यन्तकर्षणे च नोत्पद्येता मित्यर्थः। अच्छध्वनेः श्रवणकटुत्वाद‌सुर्यत्वम् ॥ १७ ॥

"एतद् वाचयेदिति[1]। प्रमादात् ध्वन्युत्पत्तौ "स्वं गोष्ठम्"-इति[2] 'एतद् वाचयेत्'। हे 'देवी' हविर्द्धाने! हे 'दुर्ये' गृहेषु साधुरूपे! युवां 'स्वं' यजमानस्य स्वभूतं 'गोष्ठं' गवां स्थानम् '[illegible] मा' सर्वतः शब्दयतम्, पशवः समृद्धाः स्युरिति ब्रूत मित्यर्थः। [illegible] [illegible]मदायुषं 'मा' 'निर्वाधिष्टम्'। 'प्रजां' पुत्रादिरूपां [illegible] [illegible]र्वाधिष्टम्'। 'तस्य' ध्वनेरसुर्यस्य 'एषा' मन्त्रोच्चारणरूपा[illegible] [illegible]ष्कृतिः' ॥ १८ ॥

[illegible]ति ॥[illegible] [illegible]नयोः स्थापनप्रदेशे पक्षान्तर मभिधातुं केषाञ्चित् पक्ष[illegible]माह– "तदाहुरिति। 'उत्तरवेदेः' पश्चात् सञ्चराय, विक्रमत्रयं परित्यज्य, यत्र देशे तयोः स्थापनं भवति, 'सा हविर्द्धानयोर्मात्रा' [illegible]स्थापनप्रदेशप्रमाणम्। स्वपक्ष माह– "नात्रेति। तत्र स्थापयेदिति [illegible]षः। "मनसा यत्र मन्येतेति विशिनष्टि– "नाहैवेति। 'सत्रा' अभिमतदेशेऽपि अतिदूर मतिसमीपञ्च विसृज्य मध्ये स्थापयेदित्यर्थः। तथा च कात्यायनः– "पश्चादुत्तरवेदेस्त्रिषु प्रक्रमेषु मत्या वा"-इति[3] ॥ १९ ॥

"ते अभिमन्त्रयत इति। स्थापनानन्तरं हविर्द्धाने अभिमन्त्रयेत– "अत्र रमेथा मिति[4]। 'पृथिव्ये' पृथिव्याः 'वर्ष्मणि' शरीरे, अत्र देशे हविर्द्धाने, 'रमेथाम्' रतिं कुरुतम्। "दिवि ह्यस्येति।

१— का० श्रौ० सू० ८. ४. ४। २— वा० सं० ५. १७. ३।
३— का० श्रौ० सू० ८. ४. ५। ४— वा० सं० ५. १७. ४।

एतद्धविर्द्धानस्य पृथिवीत्वे हेतुः । यस्मात् उपरिभाग उत्तरवेदि-रूपः, 'आहवनीयः' द्युलोकस्थानीयः, अतस्तदधोवर्त्तिवेदिदेशस्य पृथिवीशरीरत्वं युज्यते । 'नभ्यस्थे करोति' यथा नाभ्याधारफलके भूमिष्ठे भवतः, तथा कुर्यात् । "नाभि नभं च"-इति[1] यत्प्रत्यय-योगे नभादेशः । उत्तरत्र प्रदेशस्य भूस्पर्शे भ्रंशः कदाचित् भवेत्, अत एव 'तत्' 'क्षेमस्य रूपम्' भवति ॥ २० ॥

"अथोत्तरेण पर्य्येत्येति[2] । दक्षिणहविर्द्धानस्योत्तरतः [illegible] पुरोदेशं गत्वा 'दक्षिणं हविर्द्धानम्' 'उपस्तभ्नाति' । [illegible] पतेत्, तथा कस्मिंश्चित् काष्ठे स्थापयेत् ॥

तन्मन्त्रः— "विष्णोर्नु कम्"-इति[3] 'विष्णोः' त्रिविक्रम[illegible] 'वीर्याणि' 'प्रवोचम्' प्रब्रवीमि । कानि तानि? तदुच्यन्ते— 'यः' विष्णुः 'पार्थिवानि' पृथिवीविकारान्, 'रजांसि' "लोका रजां-स्युच्यन्ते"-इति निरुक्तम्[4], लोकान् विविधं परिच्छिन्नवान् । 'यः' च 'उत्तरम्' उपरितनं 'सधस्थं' सहस्थानं द्युलोकम् 'अस्कभायत्' स्तम्भितवान् । किं कुर्वन्? 'त्रेधा' त्रिप्रकारेण 'विश्वं' 'विचक्रमाणः' विविधं क्रममाणः सन्, 'उरुगायः' बहुभिर्महात्मभिः, बहुविधं वा श्रुत्यादिमुखेन गीयमानः । यो विष्णुरेव मकरोत्, तस्य वीर्याणि प्रवोचम् इति ॥

१— पा० ५. १. २ सू० ६५ ग० सू० ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ४. ६ ।

३— वा० सं० ५. १८. १ ।

४— निरु० ४. ३. ३ ।

"विष्णवे त्वेति[1] मेथी मुपहन्तीति[2]। हे 'मेथी' स्तम्भ! 'विष्णवे' हविर्द्धानशकटाय 'त्वा' त्वाम् उपहन्मीत्यर्थः। कस्मिन् देशे निहन्यादिति, त माह— "इतरतस्ततो यदु च मानुषे"-इति। 'मानुषे' शकटधारणे 'यत्' स्थानम् ईषाग्रभागः, तदुत्तरञ्च 'मेथीं' स्तम्भं निहन्यादित्यर्थः। तथा च सूत्रकार उभयोरपि दक्षिणतो [illegible]स्येदं ब्राह्मणवाक्यं प्रमाणयामास— "उभे वा दक्षिणतः, [illegible]ः, यदु च मानुष इति श्रुते"-इति[3] ॥ २१ ॥

[illegible]तिप्रस्थातेति[4]। दक्षिणहविर्द्धानोत्तम्भनमन्त्रस्याय मर्थः[5]— [illegible]' 'दिवः' द्युलोकात् 'वा' अथवा 'पृथिव्याः' सकाशात् [illegible]! 'मह:' महतो गुणात्, 'उरोः' विस्तीर्णात् 'अन्तरि[illegible]क्षात्' उभौ हस्तौ तावकौ 'वसुना' धनेन 'पृणस्व' पूरयत। ततो 'दक्षिणात्' हस्तात्, अपि चोत्तराच्च 'आ' सर्वतः 'प्रयच्छ' पूर्णं [illegible]सु यजमानार्थम् ॥

"विष्णवे त्वा"—इति[6] उत्तरहविर्द्धानस्य मेथीं प्रतिप्रस्थाता उपहन्यात्[7]। "इतरतस्तत इति पूर्ववत्[8] ॥ २२ ॥

१—वा० सं० ५. १८. २।

२— का० श्रौ० सू० ८. ४. ७।

३— का० श्रौ० सू० ८. ४. १०–१२।

४— का० श्रौ० सू० ८. ४. ८।

५— तत्पाठस्त्वेषः— वा० सं० ५. १९. १।

६— वा० सं० ५. १८. २।

७— का० श्रौ० सू० ८. ४. ९।

८— एकविंशकण्डी (३ पं०) द्रष्टव्या।

"अथ मध्यमं छदिरित्यादि[1]। "तयोः समवृत्तयोश्छदिरधि-निदधातीति। छदिः प्रागुक्तम्[2]। तत् 'उपस्पृश्य' "प्र तद्विष्णुः"-इति[3] वाचयेत् ॥

तस्यार्थः— 'विष्णुः' 'वीर्येण' वीरस्य कर्म वीर्यम्, तेन निमित्तेन 'प्रस्तवते' प्रस्तूयते। वीर्येण स्तूयमाने दृष्टान्तः— "मृगो न इति। 'कुचरः' कुत्सितं हिंसन् सञ्चरन् 'भीमः' सर्वप्राणि[illegible] जनकः, 'गिरिष्ठाः' गिरिस्थायी, 'मृगो न' सिंहतुल्यः [illegible] विष्णोः, 'उरुषु' लोकत्रयव्यापकत्वेनातिविस्तृतेषु 'त्रि[illegible]वि[illegible]-मणेषु' 'विश्वा' सर्वाणि 'भुवनानि' लोकाः 'अधिक्षिय[illegible] निवसन्ति ॥

अथवा ब्राह्मणानुसारेणायं मन्त्रोऽधियज्ञपरतया व्याख्येयः 'विष्णुः' हविर्द्धानाख्यः, तस्य यत् उपरि वर्त्तमानं मध्यमं छदिरस्ति, तत् स्तूयत इत्यर्थः। उत्तरवेदेः प्रत्यक् त्रिषु विक्रमेष्वतीतेषु निधीयमानस्य यस्य उपरि शीर्षकपालस्थानीयं मध्यमं छदिरस्ति, तस्य 'अधि' उपरि सर्वतो विश्वा भुवनानि भवन्तीति। भुवनानि उपरि शीर्षकपालस्थानानि अन्यानि छदींषि चियन्ति निवसन्ति ॥

अधिक्षियन्तीत्येतं मन्त्रभागं व्याचष्टे— "इदं हैवास्यैतच्छीर्ष-कपाल मित्यादिना ॥ २३ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ४. १२।

२— नवम्यां कण्डिकायां (३१४ पृ० ८ पं०) द्रष्टव्यम्।

३— वा० सं० ५. १०. १।

"अथ रराट्या मुपस्पृश्येति[1]। 'रराट्यां' रराटी मित्यर्थः। 'अस्य' हविर्द्धानस्य 'एतत्' रराट्याख्य मङ्गं ललाटं खलु 'अथ' अतः 'उच्छ्राय्य', द्वारशाखे द्वारस्योभयपार्श्ववर्त्तिनी तृणादिनिर्मिते प्रावरणे, तौ 'उपस्पृश्य' 'वाचयति'— "विष्णोरिति[2]। 'विष्णोः' हविर्द्धानस्य 'अन्ने' सृक्किणी, ओष्ठसन्धी[3] 'स्थः' भवथः। अन्न-[illegible] माह— "स्रक्के हैवास्यैते इति। पश्चाच्छदिषः स्थानं [illegible] "अथ यदिदं पश्चाच्छदिरिति। 'इदं पश्चाच्छदिः' [illegible]स्य यज्ञशिरसः पश्चात्, कपालस्थानीय मित्यर्थः ॥

[illegible]च्छदिष उपरिगतानि त्रीण्यपि छदींषि उदगग्राणि [illegible], त्रयाणा मपि प्रागग्रीकरणे पश्चाच्छदिरिति श्रूयमाणं [illegible]स्यादित्युक्तं न युज्यते। तथाच कात्यायनः— "उदगग्राणि छदींषि भवन्ति पश्चाच्छ्रुतेरिति[4] ॥ २४ ॥

"अथ लस्पूजन्या सन्द्यया प्रसीव्यतीति[5]। 'लस्पूजनी'-नाम सीवनसाधनसूच्यादिः, तत्र सम्बद्धया रज्ज्वेत्यर्थः। द्वारशाखां दर्भै-रावेष्ट्य, रज्ज्वा "विष्णोः स्यूरसि"—'इति' मन्त्रेण[6] सीव्येत्। हे द्वार्ये! यद्वा हे रज्जो! त्वं 'विष्णोः' हविर्द्धानस्य 'स्यूः' स्यूतप्रदेशः 'असि'। हे ग्रथ्यमानप्रदेश! त्वं विष्णोः हविर्द्धानस्य 'ध्रुवः' अप्रच्यु-तावयवः 'असि'[7]। अतस्त्वां ग्रथ्नामीत्यर्थः[8] ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ४. १५। २— वा० सं० ५. २१. १।
३— 'ओष्ठे सन्धौ'-इति क। ४— का० श्रौ० सू० ८. ४. १७।
५— का० श्रौ० सू० ८. ४. १८। ६— वा० सं० ५. २१. २।
७— वा० सं० ५. २१. ३। ८— का० श्रौ० सू० ८. ४. १९।

ग्रन्थिकरणप्रयोजन माह— "नेद् व्यवपद्याता इतीति । अवाग् विविधं नैव पतेदित्येव मर्थ मित्यर्थः । 'तं' ग्रन्थिं 'कर्मन्' कर्मणि 'प्रकृते' प्रकर्षेण कृते परिसमाप्ते 'विष्यति' विमुञ्चेत्[१] । तत ऊर्द्ध्व मपि बन्धने सति तदपराधेन 'अध्वर्युं' 'यजमानं' च 'ग्राहः' गृह्णाति, विश्लेषे सति स न भवतीत्यर्थः । "निष्ठित मभिमृशति वैष्णव मसीतीति[२] । 'निष्ठितं' सीवनेन सुनिष्पन्नम्[३] । ... मन्यत् ॥ २५ ॥ ३ [५. ३.]

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्र... माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे पञ्चमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्.)

इयं वा ऽअभ्युपरवाः खायन्ते*। शिरो वै यज्ञस्य हविर्द्धानं तद् य ऽइमे शीर्षंश्चत्वारः कूपा ऽइमावेव द्वाविमौ द्वौ तानेवैतत्करोति तस्मादुपरवान् खनति॥१॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ४. २० ।

२— का० श्रौ० सू० ८, ४. २१ ।

३— मन्त्रस्त्वत्र— वा० सं० ५. २१. ४ ।

* 'ख्यायन्ते'–इति ख, ग ।

देवाश्च वा ऽअसुराश्च। उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे ततोऽसुरा एषु लोकेषु कृत्यां वलगान्निचखनुरुतै-वश्चिद्देवानभिभवेमेति ॥ २ ॥

तद्वै देवा ऽअस्पृण्वत। त ऽएतैः कृत्यां वलगानुदख-[illegible]न्यदा वै कृत्या मुत्खनन्त्यथ सालसा मोघा भवति [illegible] ऽएवैष एतद्यदस्मा ऽअत्र कश्चिद् द्विषन् भ्रातृव्यः [illegible] लगान् निखनति तानेवैतदुत्किरति तस्मादु-[illegible]नति स दक्षिणस्य हविर्द्धानस्याधोऽधः प्रउगं [illegible] ॥ ३ ॥

सोऽभ्रि मादत्ते। देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनो-र्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्या मादद्दे नार्य्यसीति समान [illegible]तस्य यजुषो बन्धुर्य्योषो वा ऽएषा यदभ्रिस्तस्मादाह नार्य्यसीति ॥ ४ ॥

तान् प्रादेशमात्रं व्विना परिलिखति। इद महꣳ रक्षसां ग्रीवा ऽअपि कृन्तामीति व्वज्रो वा ऽअभ्रिर्व्वज्रेणै-वैतन्नाष्ट्राणाꣳ रक्षसां ग्रीवा ऽअपि कृन्तति ॥ ५ ॥

तद्यावेतौ पूर्व्वौ। तयोर्द्दक्षिण मेवाग्रे परिलिखेदथा-परयोरुत्तर मथापरयोर्द्दक्षिण मथ पूर्व्वयोरुत्तरम् ॥ ६ ॥

अथो ऽइतरथाहुः। अपरयोरेवाग्र ऽउत्तरं परिलिखे-दथ पूर्व्वयोर्द्दक्षिण मथापरयोर्द्दक्षिण मथ पूर्व्वयोरुत्तर

मित्यथो ऽअपि समीच एव परिलिखेदेतं त्वेवोत्तमं परिलिखेद्य एष पूर्वयोरुत्तरो भवति ॥ ७ ॥

तान् यथापरिलिखित मेव यथापूर्व्वं खनति । बृहन्नसि बृहद्रवा इत्युपस्तौत्येवैनानेतन्महयत्येव यदाह बृहन्नसि बृहद्रवा इति बृहती मिन्द्राय वाचं वदेतीन्द्रो वै यज्ञस्य देवता वैष्णवꣳ हविर्द्धानं तत् सेन्द्रं क[illegible] तस्मादाह बृहती मिन्द्राय वाचं वदेति ॥ ८ ॥

रक्षोहणं वलगहन मिति । रक्षसाꣳ ह्येते [illegible] वधाय* खायन्ते वैष्णवी मिति वैष्णवी हि[illegible] वाक्† ॥ ९ ॥

तान् यथाखात मेवोत्किरति । इद महं तं वलग मुत्किरामि यम्मे निष्ट्यो य ममात्यो निचखानेति निष्ट्यो वा वा ऽअमात्यो वा कृत्यां वलगान् निखनति तानेवैतदुत्किरति ॥ १० ॥

इद महं तं वलग मुत्किरामि । यम्मे समानो य मसमानो निचखानेति समानो वा वा ऽअसमानो वा कृत्यां वलगान् निखनति तानेवैतदुत्किरति ॥ ११ ॥

इद महं तं वलग मुत्किरामि । यम्मे सबन्धुर्य्य

---

* 'बधाय'–इति घ ।

† 'वाक्'–इति ग, घ ।

मसम्बन्धुर्न्निचखानेति सबन्धुर्व्वा वा ऽसबन्धुर्व्वा कृत्यां व्वलगान् निखनति तानेवैतदुत्किरति ॥ १२ ॥

इद महं तं व्वलग मुत्किरामि। यम्मे सजातो य मसजातो निचखानेति सजातो वा वा ऽसजातो वा कृत्यां व्वलगान् निखनति तानेवैतदुत्किरत्युत कृत्यां [illegible]ीत्यन्तत उद्वपति तत् कृत्या मुत्किरति ॥ १३ ॥

[illegible]बाहुमात्रान् खनेत्। अन्तो वा ऽएषो ऽन्तेनै-[illegible]षां मोहयति तानक्ष्णया सन्तृन्दन्ति यद्यक्ष्णया [illegible]यादपि समीचस्तस्मादिमे प्राणाः परः सन्तृण्णाः ॥ १४ ॥

तान् यथाखात मेवावमर्शयति। स्वराडसि सपत्नहा [illegible]त्रराड़भिमातिहा जनराड़सि रक्षोहा सर्व्वराड़स्यमित्रहेत्याशीरेवैषैतस्य कर्म्मण ऽआशिष मेवैतदाशास्ते ॥ १५ ॥

अथाध्वर्युश्च यजमानश्च सम्मृशेते। पूर्व्वयोर्द्दक्षिणे* ऽध्वर्युर्भवत्युपरयोरुत्तरे यजमानः सोऽध्वर्युः पृच्छति यजमान किमत्रेति भद्र मित्याह तन्नौ सहेत्युपांश्वध्वर्युः† ॥ १६ ॥

---

* 'णो'–इति ख।

† 'र्युः'–इति ग, घ।

अथापरयोर्द्दक्षिणेऽध्वर्युर्भवति। पूर्व्वयोरुत्तरे यजमानः स यजमानः पृच्छत्यध्वर्य्यो किं मत्रेति भद्र मित्याह तन्न इति यजमानस्तद्यदेवं सम्मन्त्रयेते प्राणानेवैतत् सयुजः कुरुतस्तस्मादिमे प्राणाः परः संविद्रेऽथ यत्पृष्टो भद्र मिति प्रत्याह कल्याण मेवैतन्मानुष्यै व्वाचो व्वदति तस्मात् पृष्टो भद्र मिति प्रत्याहाथ-[illegible] वै प्रोक्षणस्य बन्धुर्मेध्यानेवैतत्करोति ॥ १७ ॥

स प्रोक्षति। रक्षोहणो वो व्वलगहुन-[illegible] हणो ह्येते व्वलगहनो ह्येते प्रोक्षामि व्वै[illegible] व्वैष्णवा ह्येते* ॥ १८ ॥

अथ याः प्रोक्षण्यः परिशिष्यन्ते। ता ऽअवटेष्ववनयति तद्या ऽइमाः प्राणेष्वापस्ता एवैतद्दधाति तस्मादे प्राणेष्विमा ऽआपः ॥ १९ ॥

सोऽवनयति। रक्षोहणो वो व्वलगहनो ऽवनयामि व्वैष्णवानित्यथ बर्हीᳬंषि प्राचीनाग्राणि चोदीचीनाग्राणि चावस्तृणाति तद्यानीमानि प्राणे†षु लोमानि तान्येवैतद्दधाति तस्मादेषु प्राणे‡ष्विमानि लोमानि ॥ २० ॥

---

* 'ह्येते'–इति ग, घ। †, ‡ 'प्राणे'–इति घ।

सोऽवस्तृणाति। रक्षोहणो वो व्वलगहनोऽवस्तृणामि व्वैष्णवानित्यथ बर्हीꣳषि तनूनीवोपरिष्टात् प्रच्छादयति केशा हैवास्यैते* ॥ २१ ॥

अथाधिषवणे फलके ऽउपदधाति। रक्षोहणौ वां व्व[illegible]हना ऽउपदधामि व्वैष्णवी ऽइति हनू हैवास्यैते [illegible] र्त्थयति रक्षोहणौ वां व्वलगहनौ पर्यूहामि [illegible] ौ इꣳहत्येवैने ऽएतदशिथिले करोति ॥ २२ ॥

[illegible] वणं परिकृत्तं भवति। सर्व्वरोहितं जिह्वा [illegible] तद्युत् सर्व्वरोहितं भवति लोहिनीव [illegible] ति ॥ [illegible] थ जिह्वा तन्निदधाति व्वैष्णव मसीति व्वैष्णवꣳ ह्येतत्† ॥ २३ ॥

अथ ग्रावण उपावहरति। दन्ता हैवास्य ग्रावाणस्त-द्द् ग्रावभिरभिषुण्वन्ति यथा दद्भिः प्सायादेवं तत्तान् निदधाति व्वैष्णवा स्थेति व्वैष्णवा ह्येत ऽएतदु यज्ञस्य शिरः सꣳस्कृतम्‡ ॥ २४ ॥ ४ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [५.४.] ॥

---

* 'ते'–इति ग, घ।

† 'ह्येतत्'–इति ग, घ।

‡ 'संस्कृतम्'–इति क, ख।

सोमाभिषवायोपरवाणां[1] खननं विवक्षुः खननस्योभयार्थता माह— "द्वयं वा इति । प्रयोजनद्वय मभिलक्ष्य खायन्त इत्यर्थः । प्रथमं प्रयोजन माह— "शिरो वै यज्ञस्येति । यस्मात् शिरसि 'चत्वारः कूपाः' कर्णच्छिद्रे द्वे, नासिकाच्छिद्रे द्वे, इति 'चत्वारः' 'कूपाः' कूपवन्निम्नप्रदेशाः । 'इमौ'-इति अभिनयोक्तिः । हवि-र्द्धानस्यापि यज्ञशिरोरूपत्वात् तत्र चतुरः 'उपरवान्' खने[illegible] ॥

द्वितीयं प्रयोजन माह— "देवाश्च वा असुराश्चे[illegible] भूमौ स्थापिताः कृत्याविशेषाः 'वलगाः', ता[illegible] 'उत' 'एवञ्चित्' एव मपि युद्धेनाशक्नुवन्तः । अनेना[illegible] अभिभवेम'-'इति' तेषा मभिप्रायः ॥ २ ॥

"तद्वै देवा अस्पृण्वतेति । 'तत्' असुरैः कृतं ख[illegible] 'अस्पृण्वत' देवा तदुत्खननेन हिंसितवन्तः । हिंसाप्रकार माह— "त एतैरिति । 'एतैः' उपरवैः । 'अथ' कृत्योत्खननानन्तर मेव 'सा' कृत्या 'अलसा' स्वव्यापारं हननं कर्त्तु मसहमाना, अत[illegible] 'मोघा' व्यर्था भवति । यथा देवेषु, एवं मनुष्येषु अयं कृत्या-परिहारोपाय इत्याह— "तद्यो एवैष एतदिति । खननप्रदेश माह— "स दक्षिणस्य हविर्द्धानस्येति । ईषाद्वयसंयोजनप्रदेशः

१— "उपरवा नाम कूपकाः, तेषां चोपरि अधिषवणफलके निधीयेते, तयोरुपरि अधिषवणचर्म्म, तत्र सोमोऽभिषूयते, तस्मिन् ग्रावभि-र्हन्यमाने वादित्रोदरवत् सुषिरास्ते कूपा गम्भीर मुपरवन्तीत्युपरवा इत्यभिधीयन्ते"–इति या० दे० (का० श्रौ० ८. ४. २५.) ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ४. २५ ।

'प्रउगम्'[१], तस्य 'अधोऽधः' सन्निहिताधःपदे । 'अधोऽधः'-शब्द-योगात् प्रउग मिति द्वितीया[२] ॥ ३ ॥

खननायाभ्र्यादानं समन्त्रकं विधत्ते— "सोऽभ्रि मादत्त इति[३] । "देवस्य त्वा"-इति[४] । "नार्यसि"-इति[५] मन्त्रान्तरम् । नरस्यापत्यं स्त्री 'नारी' । हे अभ्रे ! त्वं नारी असि । इत्यपि स्तुतिः । यत् प्र[illegible] "देवस्य त्वा"—इत्यस्य ब्राह्मण मुक्तम्, तदत्रातिदिशति— [illegible]त्येव बन्धुरिति । 'एतस्य' यजुषः, देवस्य त्वेत्यस्य यजु-[illegible] [illegible]दीयमानाया अभ्र्याः[६] स्त्रीत्वान्मन्त्रे नारीशब्दे-[illegible]त्याह— "योषा वा एषेत्यादि ॥ ४ ॥

मूलेऽवटत् [illegible]देशमात्रं विनेति[७] । मध्ये-मध्ये प्रादेशमात्रान्तरालं [illegible]ति ॥ समचतुरस्रे खननप्रदेशे चतुरोऽवटान् प्रादेशमात्रान् परि-लिखेदित्यर्थः । "इद मह मिति लेखनमन्त्रः[८] ॥ ५ ॥

अवटखनने द्वौ प्रकारौ,— अद्धणया सम्यक् चेति । अद्धणयापि [illegible]विधोपपद्यते, तत्रैकं प्रकार माह— "तद्यावेतौ पूर्वौ तयोर्दक्षिण मेवाग्र इत्येवमादिना । वायव्याग्नेयनैर्ऋतेशानक्रमेणेत्यर्थः[९] ॥ ६ ॥

१— "प्रउगं शकटयुग सीषासङ्गमादपरार्द्धम्"—इति या० दे० ।
२— पा० सू० १. ३. २. वा० ३ ।
३— का० श्रौ० सू० ८. ५. १ ; ६. २. ८ ।
४— वा० सं० ५. २२. १ । ५— वा० सं० ५. २२. २ ।
६— "आहरन्त्यनया मृद मित्यभ्रिः खनित्रम्"—इति या० दे० ।
७— का० श्रौ० सू० ५. ८. ६ । ८— वा० सं० ५. २२. ३ ।
९—उपरिष्टाच्चतुर्दशी कण्डी (३३५ पृ०) द्रष्टव्या ।

स्वकीयं सम्यक् परिलेखनपक्ष माह— "अथो इतरथाऽऽवृरिति। "अथो अपि समीच एवेति। आग्नेयादिप्रादक्षिण्यक्रमेणेत्यर्थः[1] ॥ ७ ॥

य एष पूर्वयोरुत्तरः, त मुत्तरं कुर्यादित्यभिधानात् खनन मपि परिलेखनक्रमेण कर्त्तव्य मित्याह— "तान् यथा परिलिखित मेवेति[2] । तत्र मन्त्रः— "बृहन्नसीति[3] । हे अवट ! त्वं 'बृहन्' स्वरूपतो महान् 'असि' । तथा 'बृहद्रवाः' प्रभूतध्वनिरसि[illegible] 'बृहतीं' महतीं 'वाचम्' 'इन्द्राय' इन्द्रार्थम्, स[illegible] उपरवखननस्य स्तुतिकरीं वाचं 'वद' शब्दय ॥ [illegible]

पुनर्वाग् विशेष्यते—'रक्षोहणम्' । हन्तेः "ब्रह्म[illegible] स्वपरे[illegible] इति[4] क्विप् । रक्षांसि हन्ति, तादृशीम् । 'वलगह[illegible] [illegible] हन्तीति वलगहा, तां वलगहनम् । 'वैष्णवीम्' विष्णुदेवत्यां वाचम् । वदेति सम्बन्धः ॥

मन्त्रं चतुर्द्धा विभज्य व्याचष्टे— "बृहन्नसि बृहद्रवा इत्युपस्तौत्येवैनानित्यादिना । प्रत्यक्षतो बृहत्त्वबृहद्रवत्वयोः प्रतीतेरुप[illegible] स्तुत्यभिधान मित्यर्थः । सा च किमर्थेत्यत आह— महयत्येवेति । "इन्द्रो वा इत्यादि । "इन्द्राय"—इत्यभिधानेनान्यदेवताकस्य हविर्द्धानस्योपरवाधारभूतस्य सैन्द्रत्वं कृतवान् भवतीत्यर्थः । "रक्षोहण मित्यादि[5] । स्पष्टम् ॥ ८, ९ ॥

१— का॰ श्रौ॰ सू॰ ८. ५. २—५ ।
२— का॰ श्रौ॰ सू॰ ८. ५. ७ ।　　३— वा॰ सं॰ ५. २२. ४ ।
४— पा॰ सू॰ ३. २. ८८ ।
५— वा॰ सं॰ ५. २३. १ । पूर्वमन्त्रशेष एषः ।

खाताया मृद उद्वपनेऽपि खननक्रम एवेत्याह— "तान् यथाखात मेवेति[१]। चतुर्णां खातानां चत्वारो मन्त्राः[२]। "यं मे निष्ट्यो यममात्यो निचखान"—'इति' प्रथमगर्त्ते। "यं मे समानो य मसमानः"—इति द्वितीये। "यं मे सबन्धुर्य मसबन्धुः"—इति तृतीये। "यं मे सजातो य मसजातः"—इति चतुर्थे। "इद महं [illegible]ग मुत्किरामि"—इति, "निचखान"—इति च सर्वशेषः ॥

[illegible] [illegible]त्यनदुत्करणप्रकारेणाहतम्, निष्ट्येनामात्येन वा खातम्, [illegible] [illegible]षम्, मृद्ग्राचेपेण 'उत्किरामि' ऊर्द्धं प्रचिपामि। [illegible]त, क मित्याह—"य मित्यादि। 'निष्ट्यः' असत्तो [illegible]स्यदत् [illegible] [illegible]भर्यस्य निष्ट्यः"-इत्यादिमन्त्रवर्णात्[३] नीचार्थता 'निष्ट्य'-[illegible]ति ॥ [illegible]। 'अमात्यः' सहवर्त्तमानः। 'अमा'-शब्दः सहवचनो गृह-वचनो वा, तत्र भवोऽमात्यः। "अव्ययात् त्यप्[४]", एकगृहवासी-त्यर्थः। तयोरेव कलहस्य सम्भावितत्वात्। सहोत्पन्नो वा। निखा-[illegible]खान्। त मुत्किरामीति सम्बन्धः। "निष्ट्यो वेत्यादि प्रथमस्यो-त्किरणम्। निष्ट्यामात्ययोर्वलगोत्किरणरूप मित्यर्थः। समानः सदृशः बन्धुः 'सबन्धुः', समानबन्धनः। एकस्मिन्नेव विषये व्यापार-वानित्यर्थः। 'सजातः' सहोत्पन्नः। स्पष्ट मन्यत् ॥ १०—१२ ॥

खननस्य प्रमाण माह— "तान् बाहुमात्रानिति[५]। अङ्गुलि-प्रादेशाद्यपेक्षया बाहुप्रमाणस्य अन्तत्वात्, ततोऽधिकात् प्रदेशात्

१— का० श्रौ० सू० ८. ५. ८। २— वा० सं० ५. २३. २, ३, ४, ५।
३—ऋ० सं० १०. १३३. ५ (६. ७५. १९)।
४— पा० सू० ४. २. १०४। ५— का० श्रौ० सू० ८. ५. १०।

मृदुद्धरणस्याशक्यत्वात् वाङ्मात्रस्यान्तत्वम् । छिद्राणा मन्तरप्रदेश-सन्तर्द्दनं तत्प्रकारं च विधत्ते— "तानद्दणया सन्तृन्दन्तीति[1] । पूर्वयोर्दक्षिणस्यापरयोरुत्तरस्य चान्तरालदेशम् । अनेनावशिष्टयो-रप्युक्तं भवति । "अपि समीच इति[2] । वक्रस्याशक्यत्वे समीचेवा-भिन्द्यात् । "तस्मादिति । अर्थवादः पक्षद्वयसाधारणः । यस्मादेते-ऽन्तःसन्तृण्णाः, 'तस्मात्' 'इमे' 'प्राणाः' मुखच्छिद्राणि अन्[illegible] स्तानि ॥ १४ ॥

तान् यथाखात मेवावमर्शयतीति । 'अवमर्शय[illegible]ऽवि[illegible]ा-शस्य निम्नोन्नतत्वपरिहाराय सम्मृशेत् । तन्मन्त्रच[illegible] स्वयं-स्वय मेव राजत इति वा, स्वकीय मेव राज्य[illegible]देपरीतः 'स्वराट्' । हे उपरव ! तादृक् त्वम् 'असि' । 'सपत्नहा' भव[illegible] अस्मानपि सपत्नस्य शत्रोर्हननेन स्वराजं कुर्विति भावः । 'सत्रा' सह, एकधा एकोद्योगेन राजत इति 'सत्राराट्' । अभितो हिंस-कोऽभिमातिः, तस्य हन्ता 'अभिमातिहा' । सर्वेषु राजत इति 'सर्वराट्' । मितः सकाशात् त्राता 'मित्रः', अतथाभूतः 'अमित्रः'

१— का० श्रौ० सू० ८. ५. ११ । "अद्दणयाशब्दोऽयं कर्णवचनः" । (अद्दणा) अद्दणया=वक्रमार्गेण, कौटिल्येन । उपरिष्टादपीहैव "अथ यदद्दणयावद्यति"-इत्यादि (३. ८. ३. २७) । ऋ० सं० १. १२२. ६, ८. ७. ३५ । वा० सं० ५. १२ । उणादिः ३. १७ ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ५. १२ । "अद्दणया सम्भेदनाशक्तौ ऋजुभावेनैव सम्भिन्द्यात्"-इति तत्र या० दे० ।

३— चत्वारि यजूंषि औपरवाणि । वा० सं० ५. २४. १—४ ।

अत्र कात्यायनः– "स्वराडित्यवमर्शयति यथाख्यातं प्रतिमन्त्रम्"– इति[१] ॥ १५ ॥

"अध्वर्युश्च यजमानश्च सम्मृशेते"–इति[२]। 'सम्मृशेते' परस्परं हस्तसंस्पर्शं कुर्याता मित्यर्थः[३]। तयोर्दिशं व्यवस्थापयति– "पूर्वयोर्दक्षिणेऽध्वर्युः भवति, अपरयोरुत्तरे यजमानः"–इति। सोऽध्वर्युणा [illegible] विद्यत इति पृष्टो यजमानो भद्र मिति प्रतिब्रूयात्। [illegible] त्यं– 'इति' 'उपांशु' वदतोऽध्वर्योरय मभिप्रायः– [illegible] यत् फलम्, तस्य सर्वस्य यजमानस्वामिकत्वात् [illegible] सयुक्त मिति[४] ॥ १६ ॥

[illegible] योर्दक्षिणेऽध्वर्युरिति[५]। पूर्वस्मिन् सम्मर्शनवाक्येऽध्वर्युः [illegible]त्, अत्र तु यजमान इति विशेषः। यजमानस्य स्वामित्वेन स्वातन्त्र्यादध्वर्युदृष्टस्यापि भद्रस्य स्वद्रव्यत्वात् "तन्मे"– 'इति' ब्रूयात्। सम्मर्शनं प्राणसंयोगहेतुत्वेन प्रशंसति– "तद्यदेव मिति। [illegible] युञ्जते इति 'सयुजः', अन्तरेकीभूतान् कृतवन्तौ भवतः। अत इदानीन्तना मनुष्यशिरस्थाः प्राणाः 'संविद्रे' संविद्रते, सङ्गता

१– का० श्रौ० सू० ८. ५. १३।

२– का० श्रौ० सू० ८. ५. १४।

३– "अवमर्शनानन्तर मध्वर्युयजमानौ उपरवयोः स्वं स्वं दक्षिणं हस्तं प्रवेश्य छद्याया सम्भेदनमार्गेण परस्परं सम्मृशेते संस्पर्शं कुर्वाते"– इति चात्र (का० श्रौ०) या० दे०।

४– का० श्रौ० सू० ८. ५. १५–१८।

५– का० श्रौ० सू० ८. ५. १९, २०, २१।

भवन्ति । "लोपस्त आत्मनेपदेषु"—इति[1] 'त'-लोपः, "वेत्तेर्विभाषा"—इति रुट्[2]। 'भद्रम्'—'इति' प्रतिवदनं यदस्ति, तद् 'एतत् मानुष्यै वाचः कल्याणम् वदति' हस्तसंस्पर्शनकालकृतभद्रवचनप्रतिवदन मित्यर्थः। तस्माल्लौकिकवचनेषु भद्रत्वाय अवश्यं भद्रवचनं कर्त्तव्यम् ॥

"अथ प्रोक्षतीति। प्रतिगर्त्तं प्रोक्षणम्। प्रोक्षणस्य [illegible] लक्षणोऽर्थवादः सर्वत्रैकविध एवेत्याह— "एको [illegible] बन्धुरिति ॥ १७ ॥

समन्त्रकं प्रोक्षणं विधत्ते— "स प्रोक्षतीति। 'र[illegible] बहुवचननिर्द्देशात् सहप्रोक्षणम्। पृथक्प्रोक्षणपक्षे [illegible] तथाच कात्यायनः— "प्रोक्षत्येनान् रक्षोहण इति, भेदे मन्त्रावृत्तिः साम्निपातित्वात्"—इति[4]। मन्त्राणां[5] क्रियासहावर्त्तनत्वेन व्यभिचारादित्यर्थः। सहत्वपक्षे बहुवचन मौपचारिकम्। स्पष्टो मन्त्रार्थः ॥ १८ ॥

"अथ याः प्रोक्षण्य इति। अवटेषु प्रोक्षणीशेषावनयनं प्रशंसति— "तद्या इमाः प्राणेष्वाप इति। 'प्राणेषु' कर्णनासादिविवरेषु 'याः' 'आपः' सन्ति, 'ताः एव' 'एतत्' एतेनावनयनेन यज्ञशिरस्योपरवाख्यप्राणेषु स्थापितवान् भवति। "तस्मादित्यादि। 'एषु प्राणेषु' मनुष्यप्राणेषु ॥ १९ ॥

१— पा० सू० ७. १. ४१। २— पा० सू० ७. १. ७।
३— वा० सं० ५. २५. १। ४— का० श्रौ० सू० ८. ५ २२, २३।
५— ते पञ्च मन्त्राः— वा० सं० ५. २५. १–५ द्रष्टव्याः।

"सोऽवनयतीति । स्पष्टोऽवनयनमन्त्रः[१] । अवटेषु अन्तर्बर्हिः-स्तरणविधितदर्थवादतन्मन्त्राः पूर्ववद् व्याख्येयाः । अवनयनावस्तरणयोर्न्यायः प्रोक्षणवत् । "अवनयनावस्तरणे चावटवत्"—इति हि सूत्रम्[२] । यूपावटवत् अवनयावस्तरणे कार्ये इत्यर्थः । अवटानामुपर्यपि सूक्ष्माणां बर्हिषा माच्छादनं विधत्ते— "अथ बर्हींषि [illegible][३] । "केशा हैवास्यैत इति । निर्दिश्यमानानि यद्यपि [illegible]त्यर्थः [illegible]थापि प्रतिनिर्दिश्यमानकेशापेक्षया 'एते'—इति [illegible] [illegible]०,२१ ॥

[illegible]षवणे फलके इति । 'अधि' उपरि सूयते सोमो-[illegible]ति ॥ [illegible] 'अधिषवणे' द्वे 'फलके' उपदध्यात् । "रक्षोहणौ वा वलगहनौ"—इत्युपधानमन्त्रः[५] । स च स्पष्टार्थः । 'ते' च 'अस्य' हविर्द्धानस्य शिरसः हनुस्थानीये । अत्र कात्यायनः— "अथाधिषवणे फलके द्व्यङ्गुलान्तरे प्रचालिते प्राची अरत्निमात्रे सन्तृणे वोपदधाति"-इति[६] ॥

"अथ पर्यूहतीति[७] । फलके । 'परिदृंहति' परितो मृदा दृढीकुर्यात् ॥ २२ ॥

"अथाधिषवण मिति । "सर्वरोहित मित्यादि[८] । एतच्च

१— वा० सं० ५. २५. २, ३ । २— का० श्रौ० सू० ८. ५. २४ ।

३— का० श्रौ० सू० ८. ५. २५ क ।

४— 'अधि' उपरि सूयन्ते सोमा ययोरिति'—इति ङ, च ।

५— वा० सं० ५. २५. ४, ५ । ६— का० श्रौ० सू० ८. ५. २५ ख ।

७— का० श्रौ० सू० ८. ५. २५ ग । ८— का० श्रौ० सू० ८. ५. २६ ।

रक्तवर्णाया जिह्वायाः स्थाने भवति। तच्च "वैष्णव मसि"—इति-मन्त्रेण[1] 'निदध्यात्' अधिषवणफलकयोरुपरि स्थापयेत् ॥ २३ ॥

"अथ ग्राव्ण इत्यादि[2]। अधिषवणचर्मणि अभिषवसाधनान् पाषाणान् पञ्च आहरन्ति। ते 'ग्रावाणः' 'अस्य' 'दन्ताः' दन्तस्थानीयाः। तदेवोपपादयति—"तद्यद् ग्रावभिरिति। "दद्भिः प्सायात् एवं तदिति। यथा दन्तैर्भक्षयति, एवं तत् [illegible] भक्षणे"-इति[3] धातुः। "एतदु यज्ञस्येति। "पुरुषो [illegible] इति प्रतिज्ञाय, "शिर एवास्य हविर्धानम्"—इति [illegible] मन्त्राभ्या[illegible] [illegible]शिरस्त्वं निर्दिष्टम्[4], तदिदं 'यज्ञस्य शिरः सं[illegible]त। स्वशरी[illegible] च्छदिरादि-सोमाभिषवग्रावान्तानां यज्ञाङ्गानां शिर[illegible] [illegible] दन्तान्तकल्पनया हविर्धानस्य शिरस्त्वं साधित मित्यर्थः। केवल प्रयोगजात मानुपूर्व्येणाभिधाय तत्तदवयवरूपकल्पनयाभिधीयते, तेन तत्तदङ्गजातं तत्तदवयवध्यानेनानुष्ठीयमानं सत् महते फलाय भवतीत्युक्तं भवति[5] ॥ २४ ॥ ४ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे पञ्चमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

१— वा० सं० ५. २५. ६।

२— का० श्रौ० सू० ८. ५. २८। मन्त्रः— वा० सं० ५. २५. ७।

३— अदा० प० ४५ धा०।

४— तृतीय-ब्राह्मणस्य प्रथमद्वितीये कण्डिके द्रष्टव्ये।

५— एतच्च सर्वं तै० सं० ६. २. ७ द्रष्टव्यम्।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ५ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
[illegible]शाखीन् पञ्चसीरीस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
[illegible]त्थं रुक्मवाजिद्विपसहितरथौ सायणिः सिङ्गनार्यो,
[illegible]श्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
[illegible] धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
[illegible]यं रूपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणज मनृणः शार्करं चार्कतेजाः,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि मकृत मुदा पात्रसात्सिङ्गनार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

[अथ षष्ठाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् .]

उदर मेवास्य सदः। तस्मात् सदसि भक्षयन्ति [illegible]
किञ्चाश्नन्त्युदर ऽएवेदꣳ सर्व्वं प्रतितिष्ठत्य[illegible]
विश्वे देवा ऽअसीदंस्तस्मात्सदो नाम त ऽउ [illegible]
ब्राह्मणा व्विश्वगोत्राः सीदन्त्यैन्द्रं देवतया। [illegible]

तन्मध्य ऽऔदुम्बरीं मिनोति। अन्नं वा ऽउ[illegible]
उदर मेवास्य सदस्तन्मध्यतोऽन्नाद्यं दधाति तस्मान्मध्य
ऽऔदुम्बरीं मिनोति ॥ २ ॥

अथ य एष मध्यमः शङ्कुर्भवति। व्वेदेर्जघनार्द्धे
तस्मात् प्राङ् प्रक्रामति षड् विक्रमान् दक्षिणा सप्तम
मुपक्रामति सम्पदः कामाय तदवटं परिलिखति ॥ ३ ॥

सोऽभ्रि मादत्ते। देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनो-
र्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्या मादद नार्य्यसीति समान
एतस्य यजुषो बन्धुर्योषो वा ऽएषा यदभ्रिस्तस्मादाह
नार्य्यसीति* ॥ ४ ॥

* 'सीति'-इति ख, 'सीति'-इति ग, घ।

अथावटं परिलिखति। इदमहꣳ रक्षसां ग्रीवा ऽअपि कृन्तामीति वज्रो वा ऽअभ्रि*र्वज्रेणैवैतन्नाष्ट्राणाꣳ रक्षसां ग्रीवा अपि कृन्तति† ॥ ५ ॥

अथ खनति। प्राञ्च मुत्कर मुत्किरति। यजमानेन सम्मायौदुम्बरीं परिवासयति ता मग्रेण प्राचीं निदधा- [illegible] [illegible]चाणि बर्हीꣳष्युपरिष्टाद्दधिनिदधाति‡ ॥ ६ ॥

[illegible]त्य॰ [illegible] [illegible]मत्यः प्रोक्षण्यो भवन्ति। आपो ह वा [illegible] रसस्तस्मादोषधयः केवल्यः खादिता न [illegible] [illegible]धय ऽउ हापाꣳ रसस्तस्मादापः पीताः [illegible]ल्या न धिन्वन्ति यदैवोभय्यः सꣳसृष्टा भवन्त्यथैव धिन्वन्ति तर्हि हि सरसा भवन्ति सरसाभिः प्रोक्षाणीति ॥ ७ ॥

देवाश्च वा ऽअसुराश्च। उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे ततो देवेभ्यः सर्व्वा एवौषधय ऽईयुर्य्यवा हैवैभ्यो नेयुः ॥ ८ ॥

तद्वै देवा ऽअस्पृण्वत। त ऽएतैः सर्व्वाः सपत्नाना मोषधीरयुवत यद्युवत तस्माद्यवा नाम ॥ ९ ॥

ते होचुः। हन्त यः सर्व्वासा मोषधीनाꣳ रसस्तं यवेषु दधामेति स यः सर्व्वासा मोषधीनाꣳ रस ऽआसीत्तं

---

* 'ऽअभ्रि'–इति ग।

†, ‡ 'ति'–इति ख।

यवेष्वदधुस्तस्माद्यवान्या ऽओषधयो म्लायन्ति तदेते मोदमाना वर्द्धन्त ऽएवꣳ ह्येषु रस मदधुस्तथो ऽएवैष ऽएतैः सर्व्वाः सपत्नाना मोषधीर्युते तस्माद्यवमत्यः प्रोक्षण्यो भवन्ति ॥ १० ॥

स यवानावपति । यवोऽसि यवयास्मद्द्वेषो यव[illegible]तीरिति नात्र तिरोहित मिवास्त्यथ प्रो[illegible] प्रोक्षणस्य बन्धुर्मेध्या मेवैतत्करोति ॥ ११ ॥

स प्रोक्षति । दिवे त्वान्तरिक्षाय त्वा पृ[illegible] मानेवैतल्लोकानूर्ज्जा रसेन भाजयत्येषु ल[illegible] रसं दधाति ॥ १२ ॥

अथ याः प्रोक्षण्यः परिशिष्यन्ते । ता ऽअवटेऽवनयति शुन्धन्तां लोकाः पितृषदना इति पितृदेवत्यो वै कूपः खातस्त मेवैतन्मेध्यं करोति ॥ १३ ॥

अथ बर्हीꣳषि । प्राचीनाग्राणि चोदीचीनाग्राणि चावस्तृणाति पितृषदन मसीति पितृदेवत्यं वा ऽअस्या ऽएतद्भवति यन्निखातꣳ सा यथानिखातौषधिषु मिता स्यादेव मेतास्वोषधिषु मिता भवति ॥ १४ ॥

ता मुच्छ्रयति । उद्दिवꣳ स्तभानान्तरिक्षं पृण दृꣳहस्व पृथिव्या मितीमानेवैतल्लोकानूर्ज्जा रसेन भाजयत्येषु लोकेषूर्ज्जꣳ रसं दधाति ॥ १५ ॥

अथ मिनोति । घृतानुस्त्वा मारुतो मिनोत्विति यो वा ऽअयं पवत ऽएष घृतानो मारुतस्तदेना मेतेन मिनोति मित्रावरुणौ ध्रुवेण धर्मणेति प्राणोदानौ वै मित्रावरुणौ तदेनां प्राणोदानाभ्यां मिनोति* ॥ १६ ॥

अथ पर्यूहति । ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि रायस्पोषवनि [illegible]नीति बह्वी वै यजुःष्वाशीस्तद् ब्रह्म च क्षत्रं [illegible]त्यथ[illegible]भे वीर्ये रायस्पोषवनीति भूमा वै राय-[illegible]न माशास्ते† ॥ १७ ॥

[illegible]र्यृषति । ब्रह्म दृꣳह क्षत्रं दृꣳहायुर्दृꣳह प्रजां [illegible]हृत्याशीरेवैषैतस्य कर्मण ऽआशिष मेवैतदाशास्ते सम्भूमि पर्य्युषणं करोति गर्त्तस्य वा ऽउपरिभूम्यथैवं देवत्रा तथा ह्यगर्त्तमिद्भवति‡ ॥ १८ ॥

अथाप ऽउपनिनयति । यत्र वा ऽअस्यै खनन्तः क्रूरी-कुर्व्वन्त्यपघ्नन्ति शान्तिरापस्तदद्भिः शान्त्या शमयति तदद्भिः सन्दधाति तस्मादप ऽउपनिनयति§ ॥ १९ ॥

अथैव मभिपद्य व्वाचयति । ध्रुवासि ध्रुवोऽयं यजमानोऽस्मिन्नायतने प्रजया भूयादिति पशुभिरिति वैवं यं कामं कामयते सोऽस्मै कामः समृद्ध्यते|| ॥ २० ॥

---

* 'ति'—इति ख ।   † 'स्ते'—इति ग, घ ।   ‡ 'ति'—इति ग, घ ।

§ 'ति'—इति ख । || 'ते'—इति ख ।

अथ स्रुवेणोपहत्याज्यम्। विष्टप मभि जुहोति घृतेन द्यावापृथिवी पूर्य्येथा मिति तदिमे द्यावापृथिवी ऽऊर्ज्जा रसेन भाजयत्यनयोरूर्ज्जꣳ रसं दधाति ते रस-वत्या ऽउपजीवनीये इमाः प्रजा ऽउपजीवन्ति* ॥ २१ ॥

अथ छदिरधिनिदधाति। इन्द्रस्य छदिरसीति [illegible] हि सदो विश्वजनस्य छायेति विश्वगो[illegible] ब्राह्मणा ऽआसते तदुभयतश्छदिषी ऽउप[illegible] ऽवि[illegible] स्त्रीणि परस्त्रीणि तानि नव भवन्ति चिवृ[illegible] वै चिवृत्तस्मान्नव भवन्ति ॥ २२ ॥

तदुदीचीनवꣳशꣳ सदो भवति। प्राचीनवꣳशꣳ हविर्द्धान मेतद्वै देवानां निष्केवल्यं यद्धविर्द्धानं तस्मा-त्तत्र नाश्नन्ति न भक्षयन्ति निष्केवल्यꣳ ह्येतद्देवानाꣳ स यो ह तत्राश्नीयाद्वा भक्षयेद्वा मूर्द्धा हास्य विपतेदथैते मिश्रे यदाग्नीध्रं च सदश्च तस्मात्तयोरश्नन्ति तस्माद्भक्ष-यन्ति मिश्रे ह्येते ऽउदीची वै मनुष्याणां दिक् तस्मा-दुदीचीनवꣳशꣳ सदो भवति ॥ २३ ॥

तत्परिश्रयन्ति। परि त्वा गिर्वणो गिर इमा भवन्तु विश्वतः। वृद्धायु मनु वृद्धयो जुष्टा भवन्तु जुष्टय

---

* 'न्ति'–इति ख।

ऽइतीन्द्रो वै गिर्व्वा व्विशो गिरो व्विशैवैतत् क्षत्रं परि- बृꣳहति तदिदं क्षत्र मुभयतो व्विशा परिबृढꣳ* ॥ २४ ॥

अथ लस्पूजन्या स्यन्द्यया प्रसीव्यति। इन्द्रस्य स्यूरसीत्यथ ग्रन्थिं करोतीन्द्रस्य ध्रुवोऽसीति नेद् [illegible]पद्याता ऽइति प्रज्ञते कुर्म्मन् विष्यति तथो हाध्वर्युं [illegible]त्य[illegible]नं वा ग्राहो न विन्दति तन्निष्ठित† मभिमृ- [illegible]त्यैद्रꣳ हि सदः‡ ॥ २५ ॥

[illegible] विर्द्धानयोः। जघनार्द्धꣳ समन्वीक्ष्योत्तरेणा- [illegible]मनोति तस्यार्द्ध मन्तर्व्वेदि स्यादर्द्धं बहिर्व्वेद्यथो ऽअपि भूयोऽर्द्धादन्तर्व्वेदि स्यात् कनीयो बहिर्व्वेद्यथो ऽअपि सर्व्व मेवान्तर्व्वेदि स्यात् तन्निष्ठित§ मभिमृशति वैश्वदेव मसीति द्वयेनैतद्वैश्वदेवं यदस्मिन् पूर्व्वेद्युर्व्विश्वे देवा व्वसतीवरीषूपवसन्ति तेन व्वैश्वदेवम् ॥ २६ ॥

देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः। ते ऽसुररक्षसेभ्य ऽआसङ्गाद् बिभयाञ्चक्रुस्तान्‖ दक्षिणतो ऽसुररक्षसान्यासेजुस्तान्त्स-

---

* 'ढम्'—इति ग, घ।

† 'तं निष्ठित'—इति क, डा०—वेबरदृष्टञ्च।

‡ 'सदः'—इति ख। 'सदः'—इति ग, घ।

§ 'तं निष्ठित'—इति च डा० वेबरेण दृष्टः।

‖ 'स्तां'—इति क, डा०—वेबरदृष्टञ्च।

दसो जिग्युस्तेषा मेतान्* धिष्ण्यानुद्वापयाञ्चक्रुर्य्य ऽएतेऽन्तःसदसम्† ॥ २७ ॥

सर्व्वे ह स्म वा ऽएते पुरा ज्वलन्ति। यथाय माहवनीयो यथा गार्हपत्यो यथाग्नीध्रीयस्तद्युत ऽएनानुद्वापयंस्तत ऽएवैतन्न‡ ज्वलन्ति तानाग्नीध्र मभि सꣳरुरुधस्तानुप्यर्द्ध साग्नीद्ध्रस्य जिग्युस्ततो व्विश्वे देवा [illegible] मपाजयं§स्तस्माद्वैश्वदेवम्‖ ॥ २८ ॥

तान् देवाः प्रतिसमैन्धत। यथा प्रत[illegible] देनान्त्सवने सवन ऽएव प्रतिसमिन्धते तस्मा[illegible] स ऽआग्नीद्ध्रं कुर्य्याद्यो वै ज्ञातोऽनूचानः स समृद्धस्तस्मा-दग्नीधे प्रथमाय दक्षिणां नयन्त्यतो हि व्विश्वे देवा ऽअमृतत्व मपाजयंस्तस्माद्युं दीक्षितानामवल्यं व्विन्देदाग्नीध्र मेनं नयतेति ब्रूयात्तदनार्त्तं तन्नारिष्यतीति तद्यदतो व्विश्वे देवा ऽअमृतत्व मपाजयंस्तस्माद्वैश्वदेवम्¶ ॥ २९ ॥ ५ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [६.१.] ॥

---

* 'मेतां'—इति क, डा०—वेबरदृष्टञ्च।

† 'सदसं'—इति ख। 'सदसꣳ'—इति ग, घ।

‡ 'तं न'—इति क, ख।

§ 'मयाजयं—इति क, डा०—वेबरदृष्टञ्च। एव मुत्तरकण्डिकाया मपि।

‖ 'वम्'—इति ग, घ।

¶ 'वम्'—इति ग, घ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

यज्ञशिरस्त्वं हविर्द्धानस्योक्त्वा, तत् समर्थ्य, इदानीं सदसो यज्ञोदरत्वं प्रतिपादयितुं पूर्वोक्त मनुवदति— "उदर मेवास्य [illegible] सदसि भक्षयन्तीत्यादिना । "ऐन्द्रं देवतयेति । यथा [illegible]त्य[illegible] [illegible]णुदेवत्यम्, एवं सद इन्द्रदेवत्य मित्यर्थः । "तृतीया [illegible] [illegible]यादिभ्य उपसङ्ख्यानम्"–इति[1] ॥ १ ॥

[illegible]त् "[illegible] [illegible]ऽऔदुम्बरी मित्यादि[2] । 'तन्मध्यतः' तस्य सदसो [illegible]ति ॥ [illegible] 'औदुम्बरीं' स्थूनां 'मिनुयात्' । औदुम्बर्या मध्यदेश-स्थापनयोग्यतां दर्शयति— "अन्नं वा ऊर्गित्यादिना । "देवा वा ऊर्जं व्यभजन्त, तत उदुम्बर उदतिष्ठत्, ऊर्ग्वा उदुम्बरः"—इति श्रुतेः[3] ऊर्ग्रूपत्व मुदुम्बरस्य । मध्ये कृतशेषस्य भक्षणात् सदस उदरत्वम्, अतः सदोमध्ये औदुम्बरीमानेन उदरमध्येऽन्नं स्थापितम् ॥ २ ॥

मध्यदेशं विशिनष्टि— "अथ य एष मध्यमशङ्कुरित्यादिना । सौमिकवेद्या जघनार्द्धस्य मध्यदेशे यः शङ्कुर्विहितः । ततः प्राक् षट् प्रक्रमान् विक्रम्य, सप्तमं दक्षिणाभिमुखं विक्रम्य, तत्र अवटं परिलिखेत् ॥ ३ ॥

१— पा० सू० १. ३. १८. वा० १ ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ५. ३० ।

३— तै० ब्रा० १. १. ३. १० ।

अवटखननार्थ मभ्र्यादानं समन्त्रकं विधत्ते— “सोऽभ्रि मादत्ते[1] देवस्य त्वेति[2]। व्याख्यात मेतत् ॥ ४ ॥

“अथावटं परिलिखतीति[3]। अवटपरिलेखनमन्त्रस्याय मर्थः— ‘इदम्’ एतेन परिलेखनेन ‘रक्षसां’ ‘ग्रीवाः’ कण्ठावयवानपि ‘कृन्तामि’ छिनद्मि। वज्रवत्तीक्ष्णधारत्वात् अभ्रिर्वज्रत्वेन स्तूयते। ‘नाष्ट्राणां’ नाशकानाम्। स्पष्ट मन्यत्[4] ॥ ५ ॥

“अथ खनतीति[5]। ‘उत्करं’ “खातं मृन्नि [illegible] अवटस्य समीपे प्राग्देशे ‘उत्किरति’। ‘यजमानेन [illegible]ऽवि[illegible]रा- [illegible] खनशः। मानप्रमाणं कृत्वा ‘परिवासयति’, अवशिष्ट मंशं छि[illegible] तद्देपरीले औदुम्बरशाखाम् ‘अग्रेण’ अवटस्य प्राग्देशे ‘प्राचे[illegible] स्थापयेत्। ‘एतावन्मात्राणि’ औदुम्बरीप्रमाणानि ‘बर्हींषि’ ‘उपरिष्टात्’ औदुम्बर्या उपरि ‘निदधाति’ आच्छादयेदित्यर्थः ॥ ६ ॥

औदुम्बरीप्रोक्षणसाधनाना मपां यवसाहित्यं विधाय प्रशंसति— “अथ यवमत्यः प्रोक्षणो भवन्तीति। उक्त मपां रसत्वं युक्त्या समर्थयते— “तस्मादोषधयः केवल्य इति। ‘तस्मात्’ गतरसत्वात् ‘न धिन्वन्ति’ न प्रीणयन्ति। केवलतण्डुलभक्षणे तृप्तेरदर्शनात्। “धिन्विकृण्व्यो र च”-इत्युप्रत्ययः[6]। तत्सन्नियोगेन वकारस्याकारादेशः। ओषधीनां प्रतिज्ञात मप्रसन्नत्व मुपपादयति— “तस्मा-

---

१— का० श्रौ० सू० ८. ५. ३१, ३२, ३३ ; ६. २. ८क।
२— वा० सं० ५. २६. १, २। ३— का० श्रौ० सू० ६. २. ८ख।
४— वा० सं० ५. २६. ३। ५— का० श्रौ० सू० ६. २. ६—१४।
६— पा० सू० ३. १. ८०।

दापः पीताः केवल्य इति । यतो 'यदा' 'उभय्यः' ओषधय आपश्च 'संसृष्टाः' स्युः, 'अथ' तथा सति 'धिन्वन्ति', 'तर्हि' तथा सति 'सरसाः' 'भवन्ति' भवेयुः । केनाभिप्रायेण? इत्याह— "सरसाभिः प्रोक्षाणीति ॥ ७ ॥

अथ शब्दव्युत्पत्तिप्रदर्शनमुखेन यवान् प्रशंसति— "देवाश्च वा [illegible]त्यादिना । 'सर्वा एव ओषधयः इयुः' देवेभ्यः सकाशात् [illegible]त्यथ[illegible] ८ ॥

[illegible] अस्पृणवतेति । 'अस्पृणवत' सर्वा ओषधीर्वाञ्छि-[illegible]व विशदयति— "त एतैः सर्वाः सपत्नाना[illegible] [illegible]वतेति । 'ते' 'एतैः' यवैः 'अयुवत' अमिश्रयन् । 'तस्माद्' यवनसाधनत्वाद् 'यवाः' इति तन्नामनिर्वचनम् । ओषधीनां यवनसाधनाः सम्पन्नाः इति यवस्तुतिः ॥ ९ ॥

"ते ह्योचुरिति । सर्व्वौषधिरसानां यवेषु स्थापनं प्रत्यक्ष-मिति प्रमाणेन दृढयति— "तस्माद् यत्रान्या ओषधयो ग्लाय-न्तीति ॥ १० ॥

"स यवानावपतीति[1] । यवावापे मन्त्र माह— "यवोऽसि यवयेति[2] । हे यवपदार्थ ! त्वं 'यवोऽसि' पृथक्कर्त्तासि, अतः 'यवय' अस्मत्तो द्वेष्टॄन् पृथक् कुरुत । 'अरातीः' अदानशीलान् ॥

"अथ प्रोक्षतीति[3] । औदुम्बरीः । "एको वै प्रोक्षणस्य बन्धु-

१— का० श्रौ० सू० ६. २. १५ क ।

२— वा० सं० ५. २६. १ ।

३— का० श्रौ० सू० ६. २. १५ ख ।

रिति। यत्र-यत्र प्रोक्षण मस्ति, तस्य सर्वस्यापि मेध्य मेतत् करो-
तीति एवं रूपं ब्राह्मण मेक मेवेत्यर्थः ॥ ११ ॥

"स प्रोक्षतीति। हे उदुम्बरशाखाग्र! 'त्वा' त्वाम् 'दिवे' द्युलोकाय, तद्वरीभावाय, प्रोक्षामीति शेषः[1]। एव मुत्तरवाक्येऽपि योज्यम्[2] ॥ १२ ॥

"अथ याः प्रोक्षण्य इति[3]। "शुन्धता मिति[4] मन्त्रे[illegible] शेष मवटेऽवनयेत्। पितरः सीदन्त्येषु इति 'पितृष[illegible]ऽव[illegible] वर्त्तिनो लोकाः। प्रायेण गर्त्तस्य पित्र्यकार्येषु [illegible]ऽवि[illegible] पितृसदनत्वम् तदेवाह—"पितृदेवत्यो वै कूपः खा[illegible] [illegible]त[illegible] स्वशरे[illegible] [illegible]तद्देपरीत्ये

"अथ बर्हींषीत्यादि[5]। सुविशदम्[6]। "सा [illegible] ओषधिषु मिता स्यात्, एव मेतास्वोषधीषु मिता भवतीति। वने 'अनिखाता' दृढमूला स्वभावेनोत्पन्ना 'यथा' 'ओषधिषु' सदोत्पन्नेषु तृणगुल्मादिषु मध्ये 'मिता' भवति, सबर्हिष्के गर्त्ते 'मिता' शाखापि 'एवं' भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

"ता मुच्छ्रयतीति[7]। 'उच्छ्रयति' ऊर्द्ध्वं स्थापयेत्। तन्मन्त्र-

---

१— का० श्रौ० सू० ६. २. १६।

२— वा० सं० ५. २६. २, ३, ४ त्रयो मन्त्राः।

३— का० श्रौ० सू० ६. २. १७।

४— वा० सं० ५. २६. ५।

५— का० श्रौ० सू० ६. २. १८।

६— अत्र मन्त्रः— वा० सं० ५. २६. ६।

७— का० श्रौ० सू० ८. ५. ३४। "ऊर्द्ध्वां करोति"।

स्याय मर्यः[१]— हे उदुम्बरशाखे! तवाग्रभागेन 'दिवम्' 'उत्स्तभान' उत्तम्भनं कुरु; शरीरस्थौल्येन 'अन्तरिक्षं' 'पृण' पूरय; 'पृथिव्यां' 'दृंहस्व' दृढा भव, पृथिवी मपि दृढां कुर्वित्यर्थः; पृथिव्याः शैथिल्ये शाखाया अपि दार्ढ्यायोगात्। ऊर्ग्रूपस्यौदुम्बरस्य लोकत्रयेऽपि सम्बन्धात् लोकेषूर्ग्संस्थापनं कृतं भवति। स्पष्ट मन्यत् ॥ १५ ॥

[illegible] मिनोतीति[२]। औदुम्बरीमानमन्त्रः[३]— 'द्युतानः' दीप्य-[illegible]त्थं [illegible]मको वायुर्देवः, 'मारुतः' मरुतां देवानां वायूनां [illegible] [illegible]नोतु' अवटे प्रक्षिपतु। तथा 'मित्रावरुणौ' देवौ [illegible] [illegible]तेन 'धर्मणा' धारणेन मिनुताम्। स्पष्ट मन्यत्। [illegible] [illegible]द्वयोरर्थ माह— "प्राणोदानौ वै मित्रावरुणाविति। [illegible] एतदधिदैवतम्; अहोरात्राभिमानिनौ देवाविति[४] अध्यात्मम् ॥ १६ ॥

समन्त्रकं पर्यूहणं विधत्ते— "अथ पर्यूहति[५] ब्रह्मवनि त्वेति[६]। हे शाखाद्रव्य! 'ब्रह्मवनि' ब्रह्मणः सम्भक्तृ 'त्वा' त्वाम् 'पर्यूहामि' प्रक्षिपामि। एव मुत्तरवाक्यान्यपि योज्यानि ॥

मन्त्रं व्याचष्टे— "बह्वी वा इति। प्रायेण 'यजुःषु' मन्त्रेषु 'आशीः' बह्वी परिदृश्यते। अतोऽत्र ब्रह्मक्षत्रोभयरूपं फल माशास्यते। "भूमा वै रायस्पोष इत्याद्यसकृद् गतम्[७] ॥ १७ ॥

१— वा० सं० ५. २७. १।

२— का श्रौ० सू० ८. ५. ३५। अवटमध्ये प्रक्षिपति।

३— वा० सं० ५. २७. २। ४— ऐ० ब्रा० ४. २. ४ द्रष्टव्यम्।

५— का० श्रौ० सू० ६. ३. १०। यूपावटं पूरयति।

६— वा० सं० ५. २७. ३। ७— पुरस्तात् २६८, ३०२ पृ०।

"अथ पर्य्यृषतीति[1]। 'पर्य्यृषति' परितः सङ्घट्टयेत्। "ऋषी गतौ"-इति[2] धातुः। "ब्रह्म दृंहेत्यादिर्दृंहणमन्त्रो[3] यजमाना-पेक्षितस्य कर्मफलस्य प्रतिपादक इत्याह— "आशीरेवैतस्य कर्मण इति। 'एतस्य' शाखादृंहणकर्मणः फलरूपाशीः प्रतिपाद्यत इत्यर्थः। परिघट्टनं = पर्य्यर्षणम्, भूमिप्रमाण मद्भिः कर्त्तव्य मित्याह— "समभूमि पर्य्यर्षण मिति। भूम्या समं 'समभूमि' ... भूमिसमं 'करोति'। व्यतिरेक माह— "गर्त्तस्य वा ... देवत्रेति। 'अथ'-शब्दः उक्तवैलक्षण्यद्योतनार्थः। ... सति 'देवत्रा' देवेषु अन्वितो भवतीत्यर्थः। "तथा ... भवतीति। 'तथा ह' तथा सति, भूमिसाम्ये सति 'अ... अगर्त्तमिता भवति। मिनोतेः कर्मणि क्विप्॥ १८॥

"अथाप उपनिनयतीति[4]। 'उपनिनयति' मृत्परमाणूनां संश्लेषाय 'अस्यै खनन्तः' अस्याः भूम्याः भागं दारयन्तः, ता मेव भूमिम् अक्रूरां 'क्रूरीकुर्वन्ति'। 'आपः' तु शमनहेतुत्वात् 'शान्तिः', अतः 'तत्' तेन 'अद्भिः' 'शान्त्या' शान्तेरेकत्वादेकवचनम्। क्रौर्यशमन मदृष्टं प्रयोजनम्; अद्भिः सन्धानं तु रुंहतिहेतु दृष्टं प्रयोजनम्॥ १९॥

१— का० श्रौ० सू० ६. ३. ११। "परितः कुट्टनेन पांसूनधः प्रवेशयति, पिट्टयतीत्यर्थः"— इति तत्र या० दे०।

२— तु० प० ७ धा०। ३— वा० सं० ५. २७. ४।

४— का० श्रौ० सू० ६. ३. १२।

"अथैव मभिपद्येति[1]। 'अभिपद्य' शाखा मालभ्य, एवं 'वाचयति' ध्रुवासीत्येवम्प्रकारेण[2]। हे शाखे! त्व मिदानीं कृतप्रकारेण 'ध्रुवा' अविचला 'असि'। 'अयं' 'यजमानः' अपि 'अस्मिन्' स्वकीये एव गृहे 'प्रजया' 'पशुभिः' सहितः सन् 'ध्रुवः' भवतु। न केवलं 'प्रजया पशुभिः' इत्यभिधानेन तद् द्वयं समृद्ध्यते, किन्तर्हि? [illegible]तिरिक्त मन्यच्च धनादिकं 'यं यं कामं कामयते' स [illegible]त्य० [illegible]नयैव समृद्ध्यते। अत्र 'पशुभिरिति वा' [illegible]रेन 'प्रजया'-इत्यनेन मन्त्रपदेन 'पशुभिः'-इत्यस्य [illegible]० ॥

मूलस्थत् [illegible] त ॥ [illegible]बरीशाखाग्रे होमं विधत्ते— "अथेति। "विष्टप मभि जुहोतीति। 'विष्टपं' विशाखम् 'अभि' विष्टपस्याग्रभागस्याभितः, यथा शाखाया अग्रमूलभागौ मध्यदेशस्य अक्ता भवन्ति, एव माज्यं 'जुहोति' ॥

तन्मन्त्रस्याय मर्थः[4]— 'द्यावापृथिवी' हे द्यावापृथिव्यौ! शाखाग्रमूलभागवर्त्तिन्यौ युवां 'घृतेन' हूयमानेन 'पूर्येयाम्' पूर्णौ भवत। अत्र सूत्रम्— "स्रुवेण विशाखे जुहोति घृतेन द्यावापृथिवी इति भूमिप्राप्ते स्वाहा करोति"— इति[5] ॥

द्यावापृथिवीपूर्त्त्यभिधानस्य प्रयोजन माह— "तदिमे द्यावा-

१— का० श्रौ० सू० ८. ५. ३६।
२— वा० सं० ५. २८. १।
३— का० श्रौ० सू० ८. ५. ३७।
४— पाठस्त्वस्य— वा० सं० ५. २८. २।
५— का० श्रौ० सू० ८. ५. ३८, ३९।

पृथिवी ऊर्जा रसेन भाजयतीत्यादिना । ऊर्गूपौदुम्बरयुक्तेनाज्येन यत् द्यावापृथिवीपूरणम्, तत् ऊर्ग्रसेनैव द्यावापृथिवीप्रापणं कृतं भवति । तेन तयोः किङ्कृतं भवति? "अनयोरूर्जं रसं दधाति" । स्पष्ट मन्यत् ॥ २१ ॥

मध्यमच्छदिर्निधानं विधत्ते— "अथ छदिरधिनिदधातीन्द्रस्य छदिरसीति[1] । इन्द्रदेवत्यत्वात् सदोऽत्रेन्द्रः, तस्याच्छादक[illegible] तथा 'विश्वजनस्य छायासि' विश्वेषां सदसि स्थि[illegible] छायाकारी असि । एतयोर्मन्त्रभागयोर्ब्राह्मणे स्पष्टे[illegible]

"उभयतश्छदिषी उपदधातीति[2] । मध्यमस्य छ[illegible] दक्षिणोत्तरयोः; — तानि मध्यमच्छदींषि त्रीण्यपि प्रम[illegible] 'उत्तरतः त्रीणि' छदींषि उपदध्यात्, तथा 'परः' परस्तादपि दक्षिणतोऽपि 'त्रीणि' 'उपदधाति'[4] ॥

छदिषां नवत्वं प्रशंसति— "तानि नव भवन्तीति । त्रिवृत्-स्तोमसाध्यत्वात् यज्ञस्य त्रिवृत्त्वम् । स च 'त्रिवृत्' स्तोमो 'नव वै' नवस्तोत्रियात्मकः खलु; "तिसृभ्यो हिङ्करोति स एकयेत्यादि-सामब्राह्मणोक्तप्रकारेण त्रिवृत्स्तोमे तिसृणा मृचां नवत्वसम्पाद-नात्[5] । तस्मात् छदिषां नवत्वं युक्तम् ॥ २२ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ६. १० । छदिस्तृणमयः कटः ।

२— मन्त्रपाठस्तु वा० सं० ५. २८. ३ ।

३— का० श्रौ० सू० ८. ६. ११ ।

४— "मन्त्रः प्रतिच्छदिरावर्त्तनीयः"—इति का० सू० ८. ६. ११ या० दे० ।

५— सा० ता० ब्रा० २अ० १ख० ।

सदस उदगायतत्वं विधत्ते— "तदुदीचीनवंशं सदो भवतीति। सदस उदीचीनवंशत्वं प्रशंसितुं हविर्द्धानस्य सदोवैलक्षण्यं दर्शयति— "प्राचीनवंशं हविर्द्धान मित्यादिना। 'एतत्' हविर्द्धानं 'देवानां निष्केवल्यम्' मनुष्यलक्षणाभावेन निःशेषेणैव देवानां केवलं भवति। "भवे छन्दसि"-इति[1] यत्। "तस्मात् तत्र नाश्नन्ति, न भक्षय- [illegible]। 'नाश्नन्ति' पुरोडाशादिकम्, 'न भक्षयन्ति' सोमम्। [illegible]त्य[illegible] दोष माह—"मूर्द्धा हास्य विपतेदिति। उक्तवैप- [illegible] सदसोर्दर्शयति— "अथैते मिश्र इति। 'एते [illegible]स्त्रादिपाठाश्रयत्वात् दैवम्, भक्षणसम्भवात् मानुषं [illegible]श्र' भवतः। "उदीची वै मनुष्याणां दिगिति। प्रायेणोदीच्यां दिशि मनुष्यवृद्धिदर्शनात् मनुष्यसम्बन्धव्यपदेशः॥

सदोनिर्माणप्रकारं सूत्रकार आह— "नाभिदघ्नं सदः, मत्या वा, उदग्वंशम् अष्टादशारत्नि, एकविंशतिस्तु विंशतिर्वा, नव तिर्यक्, अर्द्धायामो वा, औदुम्बरीं मध्ये, पृष्ठ्या सेके[2], इन्द्रस्य छदिरिति[3] मध्यमं छदिरारोप्यापरपूर्वे च, त्रिवर्गो चोत्तरतः"— इति[4]। अष्टादशारत्न्यादयस्त्रयः पक्षाः उदगायामविषये विकल्पिताः; तिर्यक्प्रमाणविषये नवारत्नित्व मर्द्धायामत्वं च विकल्पितम्।

१— पा० सू० ४. ४. ११०।

२— "एके-ग्रहणं पूजार्थम्"-इति चात्र या० दे०।

३— वा० सं० ५. २८. ३।

४— का० श्रौ० सू० ८. ६. १-११।

उक्तपरिमाणे सदसि औदुम्बरी मध्या भवति, पृष्ठ्यां[1] दक्षिणतः स्थिता वेत्यर्थः[2] ॥ २३ ॥

सदसः परिश्रयणं समन्त्रकं विधत्ते— "तत् परिश्रयन्ति[3] परि त्वा गिर्वण इतीति[4]। मन्त्रस्याय मर्थः— हे 'गिर्वणः' गीर्भिः वननीय इन्द्र! 'त्वा' त्वाम् 'इमाः' अस्माभिः प्रयुज्यमानाः 'गिरः' स्तुतिरूपा वाचः 'विश्वतः' सर्वतः 'परिभवन्तु' ... 'वृद्धायुम्' वृद्धा आयवो मनुष्याः, ऋत्विग्यजमानलक्षणा ... तथोक्ताः, तादृशम् 'अनु' 'वृद्धयः' समृद्धिमत्यो ... 'जुष्टयः' प्रीणयन्त्यो वाचः 'जुष्टाः' प्रीताः 'भवन्तु' ... च वृद्धिजोषावुपर्युपरि वर्द्धेथा मित्यर्थः ॥

प्रथमपादं व्याचष्टे—"इन्द्रो वै गिर्वा, विशो गिर इत्यादिना। इन्द्रस्य देवेषु मध्ये क्षत्रियजातित्वात् गिराञ्च स्तोत्वाद् बहुत्वाच्च विशां रूपत्वम्; अतो गीर्भिरिन्द्रपरिग्रहाभिधानात् क्षत्रियस्यो-भयतस्तत्क्षेमार्थं प्रजाः कल्पितवान् भवति ॥ २४ ॥

सदसो द्वारशाखाप्रभृतीनां हविर्द्धानञ्च दर्भैराच्छाद्य सीवना-दिकं[5] विधत्ते— "अथ त्सूजन्त्येत्येवमादिना[6]। सीवनग्रन्थीकर-

---

१— पृष्ठ्याशब्दार्थः ३१४ पृ० २ टी० द्रष्टव्यः।

२— "पूर्वनिखाता मौदुम्बरीं स्थूणां सदसो मध्ये कुर्यात्"—इति या० दे०।

३— का० श्रौ० सू० ८. ६. १२ क।

४— वा० सं० ५. २९. १।

५— सीवनग्रन्थ्यभिमर्शनानीत्यर्थः।

६— का० श्रौ० सू० ८. ६. १२ ख।

णाभिमर्शनवाक्यानि हविर्द्धानवद् व्याख्येयानि; मन्त्रेष्वैन्द्रत्वं विशेषः[१] ॥ २५ ॥

आग्नीध्रस्य स्थान माह– "अथ हविर्द्धानयोरित्यादिना[२] । हविर्द्धानशकटयोः पश्चाद्भागस्य साम्येन य उत्तरो देशः, तत्र 'आग्नीध्रम्' आग्नीध्रीयं मण्डपं कुर्यात् । तत्रापि त्रयः पक्षाः । [illegible]स्य यावत् परिमाणं तस्यार्द्धं सौमिकवेद्या उत्तरभागे [illegible]त्य[illegible] पक्षः । अर्द्धादधिक मंशं वेद्याः स्वीकुर्यादिति [illegible] मपि सौमिकवेद्या मिति तृतीयः । तदेतत् [illegible]याद्र्द्धं मन्तर्वेदीत्यादिनोक्तम् । 'निष्ठितं' निष्पन्न [illegible]न्, "वैश्वदेव मसि"–'इति'[३]-मन्त्रेण अभिमृशेत्[४] । अस्य वैश्वदेवत्वं कारणद्वयेन । तत्र प्रथमं कारण माह– "यद-स्मिन् पूर्वेद्युरिति । 'वसतीवर्यः' सोमाभिषवार्था आपः; तासु विश्वेदेवा सुत्यादिनात् पूर्वेद्युरधिवसन्ति; अतो वैश्वदेवत्वम् । तथा चोपरिष्टादाम्नास्यते– "ता आग्नीध्रे सादयति विश्वेषां देवानां भागधेयी स्थेति"– इति[५] । तदासु विश्वान् देवान् संवेशयतीत्यतो विश्वेषां देवाना माश्रयभूताना मपा माधारभूतत्वात् वैश्वदेवत्वम् ॥ २६ ॥

१— वा० सं० ५. ३०. १–३ ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ६. १३ ।

३— वा० सं० ५. ३०. ४ ।

४— का० श्रौ० सू० ८. ६. १४ ।

५— उपरिष्टात् ७ प्र० २ ब्रा० १६ क० ।

द्वितीयं कारण माह– "देवा ह वा इत्यादिना । "तान्स-दसो जिग्युरिति । 'तान्' सदोनिविष्टान् देवान् 'सदसः' सकाशात् जितवन्तः, ततो निष्काषितवन्त इत्यर्थः । न केवलं तानेव देवान्, अपि तु 'अन्तस्सदसं' सदोमध्येऽवस्थितान् 'धिष्ण्यान्' अग्नीन् नाशयन् ; तेषा मग्नीनां तत्र सद्भाव एव नास्ति ॥ २७ ॥

तत्र ते न सन्तीति चेत् कथं ज्वलन्तीत्याह– [illegible] वा एत इति । "तानाग्नीध्र मभि संरुरुधुरिति । [illegible] षिता आग्नीध्रप्रविष्टाः, तत्राप्यसुरैः संरुद्धाः, ते देवा [illegible] तद्वैपरीत्ये गतस्याग्नेः 'अर्द्धं' समीपं प्राप्य 'तान्' असुरान् 'जिग्युः' [illegible] आग्नीध्रस्याग्नेः सामर्थ्याद् 'विश्वे देवाः' 'अमृतत्वम्' असुरकृतहिंसा-रहितत्वम् प्राप्ता इत्यर्थः । 'तस्मात्' विश्वेषां देवाना माश्रयत्वाद् 'वैश्वदेवम्' वैश्वदेवत्वम् ॥ २८ ॥

"तान् देवा इति । 'तान्' उद्घाटितान् धिष्ण्यान् 'देवाः' 'प्रतिसमैन्धत' पुनरदीपयन् । 'यथा' येन प्रकारेण 'प्रत्यवस्येत्' प्रतितिष्ठेत् । यद्वा प्रत्यवसानं भोजनम् ; यथा आहुत्याधारो भवेत्, तथा समैन्धत । "तस्मादेनानिति । स्पष्टम् । "तस्माद् य इति । 'तस्मात्' आग्नीध्रस्य विश्वेषां देवानां जयहेतुत्वात् 'यः समृद्धः', 'सः' 'आग्नीध्रं' आग्नीध्रस्य कर्म 'कुर्यात्'। "यो वा इति। 'यो वै 'ज्ञातः' अयं सदाचारीति विदितः, 'अनूचानः' साङ्ग-प्रवचनाध्यायी 'समृद्धः'। आग्नीध्रस्य श्रैष्ठ्यं दक्षिणाप्राथम्यभाक्त्वेन समर्थयते– "तस्मादग्नीधे प्रथमायेत्यादि ॥

प्रसङ्गाद् यजमानार्थं कञ्चिदपूर्वनियम माह— "तस्माद् यं दीक्षितानां मवर्त्यं विन्देदिति । 'दीक्षितानां' मध्ये 'यं' दीक्षितम्, यद्वा तेषां सम्बन्धिनं कञ्चिदृत्विजम् 'अवर्त्यं' दौर्बल्यं 'विन्देत्' लभेत, तद्दौर्बल्यपरिहाराय "एनम् आग्नीध्रं नयत"– 'इति' ब्रूयात् । एवं वदता मभिप्राय माह— "यत्तदनार्त्तं तन्ना- [illegible]ति । लोके 'यद्' भयादिरहितम्, 'तत्' 'नारिष्यति' [illegible]त्य[illegible]त; अत एतस्याग्नीध्रस्य देवाना मार्त्तिपरिहार- [illegible]प्यनार्त्तो भवेदित्यभिप्रायेण नयतेति ब्रूयादित्यर्थः । [illegible]आदिः । उक्तार्थोपसंहारः[१] ॥ २९ ॥ ५ [६.१.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे षष्ठाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति तृतीयकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः समाप्तः[२] ॥

१— तै० सं० ६का० २प्र० सर्व मेतत् विहितम्, तत्रैव १का० २,३ प्र० मन्त्रास्साम्नाताः; अपि सायणीयं तद्भाष्य मुत्कृष्टतरम् ।

२— "कण्डीसङ्ख्या १३२"–इति क, ख; "कण्डिकासङ्ख्या १३२"–इति ग, घ । तत्र १ब्रा० ३६क०, २ब्रा० १८क०, ३ब्रा० २५क०, ४ब्रा० २४क०, ५ब्रा० २९क० ; सङ्कलनया १३२ इति सिद्धम् ॥

अथ

पञ्चमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,

अपि वा

षष्ठाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

व्विजामानो हैवास्य धिष्ण्याः । इमे समङ्का ये वै समङ्कास्ते व्विजामान एत ऽउ हैवास्यैत ऽआत्मनः* ॥१॥

दिवि वै सोम आसीत् । अथेह देवास्ते देवा अकामयन्ता नः सोमो गच्छेत्तेनागतेन यजेमहीति त ऽएते माये ऽअसृजन्त सुपर्णीं च कद्रूं च व्वागेव सुपर्णीयं कद्रूस्ताभ्याᳫं समदं चक्रुः ॥ २ ॥

ते हऽत्तीयमाने ऽऊचतुः । यतरा नौ दवीयः परापश्यादात्मानं नौ सा जयादिति तथेति सा ह कद्रूरुवाच परेक्षस्वेति ॥ ३ ॥

---

* 'ऽआत्मानः'–इति सा०–सम्मतः पाठ इति डा०-वेबरः ।

सा ह सुपर्ण्युवाच। अस्य* सलिलस्य पारेऽश्वः श्वेत स्थाणौ सेवत त महं पश्यामीति त मेव त्वं पश्यसीति तꣳ हीत्यथ ह कद्रूरुवाच तस्य व्वालो न्यषञ्जि त ममुं वातो धूनोति त महं पश्यामीति ॥ ४ ॥

सा यत् सुपर्ण्युवाच। अस्य सलिलस्य पार ऽइति [illegible]त्य॰ [illegible]लिलं व्वेदि मेव सा तदुवाचाश्वः श्वेत [illegible] ऽइत्यग्निर्व्वा ऽअश्वः श्वेतो यूप स्थाणुरथ [illegible] च तस्य व्वालो न्यषञ्जि त ममुं व्वातो [illegible] महं पश्यामीति रशना हैव सा† ॥ ५ ॥

सा ह सुपर्ण्युवाच। एहीदं पताव व्वेदितुं यतरा नौ जयतीति सा ह कद्रूरुवाच त्व मेव पत त्वं वै न ऽआख्या-स्यसि यतरा‡ नौ जयतीति ॥ ६ ॥

सा ह सुपर्णी पपात। तद्ध तथैवास यथा कद्रूरुवाच ता मागता मभ्युवाद त्व मजैषी३रहा ३ मिति त्व मिति होवाचैतद्व्याख्यानꣳ सौपर्णीकाद्रव मिति ॥ ७ ॥

सा ह कद्रूरुवाच। आत्मानं वै त्वाजैषं दिव्यसौ सोमस्तं देवेभ्य ऽआहर तेन देवेभ्य ऽआत्मानं निष्क्रीणी-

---

* 'अस्य'–इति ग, घ। † 'सा'–इति ग, घ।

‡ 'यतरा'–इति ग, घ।

ष्वेति* तथेति सा छन्दाꣳसि ससृजे सा गायत्री दिवः सोम माहरत् ॥ ८ ॥

हिरण्मय्योर्ह कुश्योरन्तरवहित आस। ते ह स्म क्षुरपवी निमेषं निमेष मभिसन्धत्तो दीक्षातपसौ हैव ते ऽआसतुस्त मेते गन्धर्वाः सोमरक्षा जुगुपि[illegible] धिष्ण्या इमा होत्राः† ॥ ९ ॥

तयोरन्यतरां कुशी माचिच्छेद। तां [illegible] सा दीक्षा तया देवा अदीक्षन्त ॥ १० ॥

अथ द्वितीयां कुशी माचिच्छेद। तां [illegible] प्रददौ तत्तपस्तया देवास्तप उपायन्नुपसदस्तपो ह्युपसदः ॥ ११ ॥

खदिरेण ह सोम माचखाद। तस्मात् खदिरो यदेनेनाखिदत् तस्मात् खादिरो यूपो भवति खादिर स्फ्योऽच्छावाकस्य हैनं गोपनायां जहार सोऽच्छावाको ऽहीयत ॥ १२ ॥

त मिन्द्राग्नी ऽअनुसमतनुताम्। प्रजानां प्रजात्यै तस्मादैन्द्राग्नोऽच्छावाकः‡ ॥ १३ ॥

---

* 'निष्क्रिणीष्वेति'—इति पाठस्य दृष्टो डा०-वेबरेण।

† 'इमे होत्रकाः'—इति सा०-सम्मत इति डा०-वेबरः।

‡ 'कः'—इति ग, घ।

तस्माद् दीक्षिता राजानं गोपायन्ति। नेन्नोऽप-
हरानिति तस्मात्तच सुगुप्तं चिकीर्षेद्यस्य ह गोपनाया
मपहरन्ति हीयते ह॥ १४॥

तस्माद् ब्रह्मचारिण आचार्यं गोपायन्ति। गृहान्
[illegible]न्नेनोऽपहरानिति तस्मात्तच सुगुप्तं चिकीर्षेद्यस्य
[illegible]त्थं[illegible]ा मपहरन्ति हीयते ह। तेनैतेन सुपर्णी
[illegible]ानं निरक्रीणीत तस्मादाहुः पुण्यलोक
[illegible]॥ १५॥

[illegible] ह वै पुरुषो जायमान एव। मृत्यो-
रात्मना जायते स यद्यजते यथैव तत् सुपर्णी देवेभ्य
आत्मानं निरक्रीणीतैव मेवैष एतन्मृत्योरात्मानं
निष्क्रीणीते॥ १६॥

तेन देवा अयजन्त। त मेते गन्धर्व्वाः सोमरक्षा
अन्वाजग्मुस्तेऽन्वागत्याब्रुवन्ननु नो यज्ञ ऽआभजत मा
नो यज्ञादन्तर्गातास्त्वेव नोऽपि यज्ञे भाग इति॥ १७॥

ते होचुः। किं नस्ततः स्यादिति यथैवास्यामुत्र
गोप्तारो ऽभूमैव मेवास्यापीह गोप्तारो भविष्याम
इति॥ १८॥

तथेति देवा अब्रुवन्। सोमक्रयणा व इति तानेभ्य
एतत् सोमक्रयणाननुदिशत्यथैनानब्रुवंस्तृतीयसवने वो

घृत्याहुतिः प्राप्स्यति न सौम्यापहृतो हि युष्मत्सोम-पीथस्तेन सोमाहुतिं नार्हथेति सैनानेषा तृतीयसवन ऽएव घृत्याहुतिः प्राप्नोति न सौम्या यच्छालाकैर्द्धि-ष्ण्यान् व्याघारयति ॥ १९ ॥

अथ यदग्नौ होष्यन्ति। तद्वोऽविष्यतीति स यदग्नौ जुह्वति तदेनानवत्यथ यद्वः सोमं बिभ्रत [illegible] चरिष्यन्ति तद्वोऽविष्यतीति स यदेनान [illegible] ऽवि [illegible] उपर्युपरि चरन्ति तदेनानवति तस्माद [illegible] धिष्ण्यान्नातीयादध्वर्युर्हि सोमं बिभर्त्ति त [illegible] तद्वैपरीत्ये प्रत्यासते स एतेषां व्यात्त मापद्येत त मग्निर्व्वाभि-दहेद्यो वायं देवः पशूना मीष्टे स वा हैन मभिमन्येत तस्माद्यद्यध्वर्योः शालाया मर्थः स्यादुत्तरेणैवाग्नीध्रीयः सञ्चरेत् ॥ २० ॥

ते वा ऽएते*। सोमस्यैव गुप्त्यै न्युप्यन्त ऽआहवनीयः पुरस्तान्मार्ज्जालीयो दक्षिणत आग्नीध्रीय उत्तरतोऽथ ये सदसि ते पश्चात्† ॥ २१ ॥

तेषां वा ऽअङ्गारानुपकिरन्ति। अङ्गाराननुदिशन्त्येत ऽउ हैवैतदधिरेऽङ्गारान्न उपकिरन्त्वङ्गाराननुदिशन्तु तथा यस्मा-

* 'ते'-इति ग, घ।

† 'पश्चात्'-इति ग, घ।

लोकादागताः स्मो दिवस्तथा तं लोकं प्रति प्रज्ञास्यामस्तथा न जिह्मा* एष्याम इति ॥ २२ ॥

स यानुपकिरन्ति। तेनास्मिंल्लोके प्रत्यक्षं भवन्त्यथ याननुदिशन्ति तेनामुष्मिंल्लोके प्रत्यक्षं भवन्ति ॥ २३ ॥

ते वै द्विनामानो भवन्ति। एत ऽउ हैवैतद्दध्रिरे न [illegible] इत्थं [illegible] मभिररात्स्म येषां नः सोम मपाहार्षुर्हन्त [illegible] मानि करवामहा ऽइति ते द्वितीयानि [illegible] तैरराध्नुवन् यानपहृतसोमपीथान्त्सतो- [illegible] ऽआभजंस्तस्माद् द्विनामानस्तस्माद्ब्राह्मणो ऽन्वृध्यमाने द्वितीयं नाम कुर्वीत राध्नोति हैव य एवं विद्वान् द्वितीयं नाम कुरुते† ॥ २४ ॥

स यदग्नौ जुहोति। तद्देवेषु जुहोति तस्माद्देवाः सन्त्यथ यत्सदसि भक्षयन्ति तन्मनुष्येषु जुहोति तस्मान्मनुष्याः सन्त्यथ यद्धविर्धानयोर्नाराशंसाः सीदन्ति तत्पितृषु जुहोति तस्मात्पितरः सन्ति ॥ २५ ॥

या वै प्रजा यज्ञेऽनन्वाभक्ताः। पराभूता वै ता एवमेवैतद्या इमाः प्रजा अपराभूतास्ता यज्ञ ऽआभजति मनुष्याननु पशवो देवाननु वयांस्योषधयो वन-

---

* 'जिह्मा'–इति क, डा०-वेबरेणाप्येकत्र दृष्टः।

† 'ते'–इति ग, घ।

स्पतयो यदिदं किञ्चैव स तत्सर्व्वं यत्र ऽआभक्तं ते ह स्मैत ऽउभये देवमनुष्याः पितरः सम्पिबन्ते सैषा सम्पा ते ह स्म दृश्यमाना एव पुरा सम्पिबन्त ऽउतैतर्ह्य-दृश्यमानाः ॥ २६ ॥ १ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [६. २.] ॥

धिष्ण्यपदार्थविधानार्थ[1] माख्यायिका माह [illegible] ऽवि[illegible]-हैवास्येत्यादिना। ये 'धिष्ण्याः', ते 'अस्य' यज्ञ[illegible] स्वपर[illegible] भ्रातरः, बान्धवाः। कुत इत्यत आह— 'इमे' 'स[illegible] तद्वैपरीत्ये-चिह्नाः, यत एव मतो विजामान इत्यर्थः। समानचिह्नानां भ्रातृत्वे व्याप्तिं दर्शयति— "ये वै समङ्गास्ते विजामान इति। 'एत उ' एते खलु 'अस्य' यज्ञस्य 'आत्मानः'[2] ; अतो विजामान इत्येतदुपपन्नम्। तस्मात् सोमयागे धिष्ण्याः[3] कर्त्तव्या इत्यर्थः ॥१॥

सूचत्वेनोक्तं विशदयितु माह— "दिवि वै सोम आसीदथेह देवा इत्यादिना। 'इह' भूलोके 'त एते माये' वस्तुतो अतथा-भूते। सुपर्णीकद्रुवोस्तयोः किं वास्तवं रूप मिति तद्दर्शयति— "वागेव सुपर्णीयं कद्रूरिति। 'समदं चक्रुः' परस्परं कलह मुद-पादयन् ॥ २ ॥

१— 'धिष्ण्योपधानपदार्थविधानार्थं'—इति क।

२— 'अत्यारः'—इति क।

३— पुरस्तात् १७६ पृ० ३ टीप्पनी द्रष्टव्या।

"ते हर्त्तीयमान इति। 'ऋतीयमाने' परस्परं कलहायमाने। 'ऋतिः' सौत्रो धातुः[1]। 'ऊचतुः'। कथम्? 'नौ' आवयोर्मध्ये 'यतरा' 'दवीयः' अत्यन्तं दूरं 'परापश्यात्' पश्येत। 'सा' दूर-दर्शिनी सुपर्णी दूरम् 'ईचस्व'-'इति' 'उवाच' ॥ ३ ॥

"सा हेति। 'सा' दूरं पश्यन्ती 'सुपर्णी' 'उवाच'। कि [illegible]च्यते— "अस्य सलिलस्य पारे अश्वः श्वेतः स्थाणौ सेवते, [illegible]त्यं० [illegible] इति"। अस्यार्थं श्रुतिरेवाविष्करिष्यति। 'त मेव' [illegible] मेव हे कद्रु![2] 'त्वम्' अपि 'पश्यसि'—'इति', [illegible]रताम्। सा 'कद्रूः' दूरं विलोक्य 'तं हि'—'इति' [illegible] त मश्वं खलु त्वं पश्यसीत्यर्थः। ततोऽधिक मपि दृष्ट्वा कद्रूः पुनर्ब्रूते। कि मिति, उच्यते— "तस्य वालो न्यषञ्जि, त ममुं वातो धूनोति, त महं पश्यामि इति"। 'वालः' पुच्छं 'न्यषञ्जि' स्थाणौ निषक्त मभूत्, 'तं' वालं 'वातः' वायुः 'धूनोति' कम्पयति ॥ ४ ॥

सुपर्णेभिहितस्य अस्य सलिलस्येत्यादेस्तात्पर्यं श्रुतिरेवाह— "सा यत् सुपर्ण्युवाचेति। "अस्य सलिलस्येत्यादि। 'सलिलं' सागरादिसम्बद्धं यथा अनतिलङ्घ्यं भवति, एवं वेदिरपीति सलिलत्वेन निरूप्यते। अग्नेः शुक्लभास्वरत्वात् सर्वाशनत्वाच्च श्वेत-रूपत्वम्। यूपस्य स्थाणुत्वं तु साचादेव। कद्र्वा यदुक्तं तस्य वाल इत्यादिकम्, तदभिप्रायं दर्शयति— "अथ यत् कद्रूरित्यादिना।

१— पा० सू० ३. १. २९ द्रष्टव्यम्।

२— "कद्रूकमण्डल्वोश्छन्दसि"—इति पा० सू० ४. १. ७१।

"रशना ह्रैव सेति। वालवदतिदैर्घ्याद्युपवेष्टिता रशना वाल मित्युच्यते ॥ ५ ॥

"सा ह सुपर्ण्युवाचेति। "सा ह कद्रूरित्यादि। सुपर्ण्या श्वेताश्वादेर्दर्शनार्थं माहूता कद्रूः, सुपर्णी-त्वदृष्टस्य वालस्य सुसिद्धत्वात् 'त्व मेव' द्रष्टावयोः कस्या जय इति ब्रूहीत्यर्थः ॥ ६ ॥

"सा ह सुपर्णी पपातेति। एव मुक्ता सुपर्णी गत्[illegible] वास्तव मवगत्य पुनः 'आगतां' 'तां' सुपर्णीं क[illegible] "त्व मजैषी३रहा३ मिति"। प्रश्ने प्लुतिः[1]। तय[illegible] र्वि[illegible] 'त्व मजैषीः'—'इति' उवाच। विहितस्याख्यानस्य प्र[illegible] स्वप्र[illegible] णाय नाम करोति— "एतद्व्याख्यान मिति। 'एतत्' [illegible] तद्वैपरीत्ये सोम आसीदित्यादि, "होवाचेत्येतदन्त मित्यर्थः[2] ॥ ७ ॥

"सा ह कद्रूरुवाचेति। पराजितया सुपर्ण्या गायत्र्यादिच्छन्दांसि सृष्ट्वा गायत्र्या दिवि स्थितं सोम माहृत्य देवेभ्यः सकाशात् आत्मनिष्क्रयणं कृत मित्यर्थः "सा ह कद्रूरुवाच आत्मानं वै त्वाजैष मित्यादिनोक्तः ॥ ८ ॥

"सा गायत्री दिवः सोम माहरत्"—इति यत् सङ्क्षेपेणोक्तम्, तद् विस्पष्टयति— "हिरण्मय्योर्ह कुश्योरित्यादिना। 'हिरण्मय्योः

१— पा० सू० ८. २. १००।

२— द्वितीयकण्डीतः सप्तमकण्डान्त मिति यावत्। ऐ० ब्रा० ३. ३. १,२; ६. ३. ६ खण्डेष्वपि द्रष्टव्यम्। "इयं वै कद्रूरसौ सुपर्णी छन्दांसि सौपर्णेयाः"—इत्यादि च तै० सं० ६. १. ६. १। महाभारतेऽप्यादिपर्वण्येषा कथा बृंहिता, तथा भागवतेऽपि ६. ६. २१।

कुश्यो:' आयुधयो: 'अन्त:' 'अवहित:' आच्छन्न: सोमो ऽभूत्। "जानपद इत्यादिना अयोविकारार्थात् कुशशब्दात् ङीष्[1]। 'ते' कुश्यौ 'क्षुरपवी' क्षुरधारे इव[2] तीक्ष्णाग्रे 'निमेषं-निमेषं' सर्वदेत्यर्थ:। 'अभिसन्धत्त:' यथान्यो नापहरेदेवं रक्षत इत्यर्थ:। कुश्योर्वास्तवस्वरूप माह— "दीक्षातपसाविति। "त सेते गन्धर्वा इति। [illegible]' सोमरक्षका: 'एते गन्धर्वा:' 'तं' सोमं 'जुगुपु:'। ते [illegible] त्यर्थ० [illegible] सदसि वर्त्तमाना: 'धिष्ण्या:', ('इमा: होत्रा:') [illegible] होतृवर्जमैत्रावरुणादय:[3] ॥ ९ ॥

[illegible] तरां कुशी माच्छिच्छेदेति। गायत्री 'तां' छित्वा च [illegible] 'प्रददौ'। 'तया देवा अदीक्षन्त' ॥ १० ॥

"अथ द्वितीया मिति। गायत्र्या छिन्ना द्वितीया कुशी देवेभ्यो दत्ता, सा तपोनामोपसद इत्याह— "तपो ह्युपसद इति ॥ ११ ॥

१— पा० सू० ४. १. ४२।

२— नास्त्येतत् पदं क-पुस्तके।

३— "होत्राशब्द: स्त्रीलिङ्गोऽपि पुरुषान् होत्रकानभिधत्ते"— इति ऐ० ब्रा० ६ प० ३अ० ६क० सा० भा०। "होत्रकाणां— मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकानाम्"— इति ऐ० ब्रा० ६. २. ५ सा० भा०। "मुख्यवर्जिता द्वादशर्त्तिजो होत्रका:"— इति आश्व० श्रौ० सू० १. २. २६ वृ०। इति परिभाषया प्रतिवेदं त्रयो होत्रका भवन्ति; चतुर्षु वेदेषु चतुर्णां होत्रध्वर्यूद्गातृब्रह्मणां मुख्यत्वात्। आश्व० श्रौ० ४. १. ३ सूत्राणि द्रष्टव्यानि।

"खदिरेण हेति। सोमाहरणसमये खदिरस्यातिसारत्वात् तं साधनं कृत्वा सोमं भक्षितवती, अतः खादनसाधनत्वात् खदिर इति नाम सम्पन्नम्। अतः खदिरस्य सोमाहरणोपयोगात् सोमयागे यूपः स्फ्यश्च खादिरौ कर्त्तव्यौ। 'अच्छावाकस्य' 'गोपनायाम्'। होत्रकाणा मेव सोमरक्षकगन्धर्वरूपत्वात् अच्छावाकाख्यो होत्रका यदा सोमरक्षकेषु मध्ये रक्षितवान्, तदा गायत्री 'जहार' [illegible] 'अच्छावाकः' 'अहीयत' हीनो निकृष्टोऽभूत्। अतएव [illegible] प्रथमत एव सदःप्रवेश मपि [न] समालभत ॥ १२ [illegible]

"त मिन्द्राग्नी इति। 'तं' हीन मच्छावाव [illegible] ऐन्द्राग्नशस्त्रपाठेन सन्तुष्टौ, 'अनुसमतनुताम्' सन्तान [illegible] मकुरुताम्। अतः 'अच्छावाकः' 'ऐन्द्राग्नः' इन्द्राग्निदेवताकः। तथा चोत्तरत्र अच्छावाकहोमकाले[1] आम्नास्यते[2]— "अहीयत वा अच्छावाकस्त मिन्द्राग्नी"-इत्यादिना ॥ १३ ॥

"तस्माद् दीक्षिता राजान मित्यादि, औपोद्घातिकं वाक्यम्। स्पष्टम्। 'अपहरान्' अपहरेयुः ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥

सोमाहरणप्रसङ्गात् सुपर्णी-दृष्टान्तमुखेन मृत्युभयपरिहाराय सोमयागस्यावश्यकर्त्तव्यता माह— "ऋणं ह वै पुरुषो जायमान एव मृत्योरात्मना जायत इत्यादिना। 'जायमान एव मृत्योः' ऋणभावे जनन मेवोपाधिरित्यर्थः। इह मृणं प्रातिभाव्यवदन्यत

१— 'अच्छावाकचमसहोमकाले'-इति ङ।

२— उपरिष्टाद् (४. ३. १. १, २.) द्रष्टव्यम्।

आयातं न भवति, किन्तु स्वत एवायात मित्येव मर्थ माह—'आत्मना'—इति ॥ १६ ॥

"तेन देवा अयजन्तेत्यादि। 'तेन' गायत्र्याहृतेन। "अनु नो यज्ञ आ भजतेति। 'नः' अस्मानपि अस्मिन् 'यज्ञे' 'अन्वाभजत' अन्वाभाजयत, हविर्भागयुक्तान् युष्मानस्मानपि भागिनः कुरुत। [illegible]त्यप्रतिषेधः— "मा नो यज्ञादिति। 'अन्तर्गाताः' अन्त-[illegible]त्यं [illegible]र्ष्टे। "इणो गा लुङि"-इति[1] गादेशे, "गातिस्था" [illegible] लुक् ॥ १७ ॥ ॥ १८ ॥

[illegible]। "सोमक्रयणा व इतीति। सोमः क्रीयते [illegible]दभिः, ते 'सोमक्रयणाः', 'वः' युष्माकं 'तान्' भागान् एतस्मिन् सोमक्रयकाले 'एभ्यः' गन्धर्वेभ्यः, धिष्ण्यरूपेणावस्थितेभ्यः 'अनुदिशति' अनुदिशेत्; एते युष्मभ्यं भागा इति ब्रूयात्। 'घृत्या' घृतसाध्या, 'सा' 'तृतीयसवने' युष्मान् 'प्राप्स्यति', 'न सोम्या'; 'अपहृतो हि युष्मत्सोमपीथः' इति। पातव्यः सोमः 'सोमपीथः' सोमस्यापहृतत्वादित्यर्थः। "यच्छालाकैर्धिष्ण्यान् व्याघारयतीति। 'यद्' यया आकृत्या 'शालाकैः' तृणसमूहैः विहृतान् 'धिष्ण्यान्' घृतेन 'व्याघारयति' सैषा हुतेति ॥ १९ ॥

"अथ यदग्नौ होष्यन्तीति। 'अथ' प्रदीपनानन्तरम्, 'अग्नौ' प्रदीप्ते, अग्निष्वित्यर्थः। 'होष्यन्ति', 'तद्' आज्यं 'वः' युष्मान् 'अवि-

---

१— पा० सू० २. ४. ४५।

२— पा० सू० २. ४, ७७।

ष्यति' तर्पयिष्यति 'इति' देववाक्यम्। तत्तात्पर्यं श्रुतिः स्वय मेव दर्शयति— "स यदग्नौ जुहोतीति। तर्हि सोमाहुतिः कथं लभ्यत इति तत्राह— "अथ यद् वः सोमं बिभ्रत उपर्युपरि चरिष्यन्ति, तद् वोऽविष्यतीति। स्पष्ट मन्यत्। सोमधारकस्याध्वर्योर्धिष्ण्यातिक्रमं प्रसक्तं निषेधति— "तस्मादध्वर्युः समया धिष्ण्यान्नातीयादिति। "त सेते व्यात्तेन प्रत्यासत इत्यादि। 'तम्' [illegible] 'एते' सोमरक्षकाः धिष्ण्याग्नयः 'व्यात्तेन' विवृतेना[illegible] सन्तः, प्रतीच्य निवसन्ति। 'सः' अपि धिष्ण्यानति[illegible] [illegible]ऽवि[illegible] 'व्यात्तं' विवृतं मुखं प्रविशेत्। प्रवेशे का हानिरित्य[illegible] [illegible] स्पष्टं [illegible] मग्निर्वाभिदहेद् यो वायं देवः पशूना मिति। "स वा हे[illegible] तद्वैपरीत्येन मन्येतेति। अभिमानो हिंसेच्छा। तर्हि सञ्चारेऽपेक्षिते क उपाय इति तं दर्शयति— "तस्माद् यद्यध्वर्योः शालाया मिति। 'यदि' 'अर्थः स्यात् शालायां' प्राग्वंशे प्रयोजनं भवेत्॥ २०॥

धिष्ण्यानां सोमरक्षकत्व मभिधातुं सर्वेषां तद्रक्षकत्व माह— "ते वा एते सोमस्यैवेति॥ २१॥

सर्वेषां सोमरक्षकत्वे समाने सदोगतानां धिष्ण्याना मिव कथ मितरेषा मनुदेशनं नास्तीत्याह— "तेषां वा अर्द्धानुपकिरन्त्यर्द्धाननुदिशन्तीत्यादिना। अनुदेशो नाम विद्यमानपदार्थ एवं भवतीति निर्देशः। अत एवाहवनीयादौ तत्तद्गन्धर्वात्मना "सम्राडसि कृशानुः"—[1]इत्याद्यनुदेशः क्रियते। अर्द्धा धिष्ण्याः कर्त्तव्याः, केचन

१— वा० सं० ५. ३२. ८।

अनुदेश्याः इति विधिरुन्नीयते[१]। द्वैरूप्ये कारण माह— "तथा यस्मादिति। 'तथा' सति, धिष्ण्यनिवापाभावे सति यल्लोकं पूर्व मवस्थितं द्युलोकं 'प्रति प्रज्ञास्यामः' जानीम इति, "तथा न जिह्माः एष्याम इतीति। द्युलोकं सर्वथा परित्यज्य भूमौ कृतनिवासानां पुनर्द्युगमने सति जिह्मता स्यात्। सर्वेषां केवल मनुदेशने भूलोके [illegible] न स्यात्। अत उभयार्थ मुभयथाकारणम् ॥ २२, २३ ॥

[illegible] त्थं [illegible]नद्वैविध्यम्, एवं नामद्वैविध्य मपि; तत्तु सङ्केतपूर्वक [illegible] वै द्विनामानो भवन्त्येत उ हैवैतद्दधिर इति। [illegible]णविषये मतिं चक्रुरित्यर्थः। पूर्वेषां नाम्ना मपरितोषे

मूलस्वदत्

[illegible] माह—"न वा एभिर्नामभिररात्स्मेति। 'न अरात्स्म' समृद्धा न भवामि। "येषा मित्यादि स्पष्टम्। "विभुरसि प्रवाहणः"[२]—इत्याद्यग्न्युपस्थानमन्त्रेषु प्रतिपादितानि द्विनामानि। द्वितीयनाम्ना प्राप्तां समृद्धिं दर्शयति— "यानपहृतसोमपीथान्मतोऽथ यज्ञ आभजन्निति। यज्ञभागन्तु "तृतीयसवने वो घृत्याहुतिः प्राप्स्यतीत्युक्त मित्यर्थः[३] ॥ २४ ॥

अथ प्रसङ्गात् सोमयागं देवमनुष्यपितृद्वारेण सर्वजगत्स्थितिहेतुरिति प्रशंसति— "स यदग्नौ जुहोतीति। अग्नौ तत्तद्देवोद्देशेन होम एव सर्वदेवेषु होमो भवति। 'तस्मात्' यज्ञभागलाभात्

१— "अर्द्धव्रत-मन्त्रं वाजसनेयिनः समामनन्ति, अर्द्धं मन्त्ररेणोत्तमे प्रवर्ग्योपसदौ"—इति आप० श्रौ० सू० ११. १५. ७।

२— वा० सं० ५. ३१. १। ३—पुरस्तात् (१६४ पृ० २० पं०) द्रष्टव्यम्।

'देवाः' 'सन्ति' आत्मानं लभन्ते; इदानी मपि 'अपराभूताः' अविनष्टा वर्त्तन्त इत्यर्थः। एवं मनुष्यपितृवाक्ये अपि योज्ये। "अथ यद्धविर्द्धानयोर्नाराशंसाः सीदन्ति, तत् पितृषु जुहोतीति। हविर्द्धानशकटस्य दक्षिणभागे चमसेषु[1] ये सोमा हुतावशिष्टा भक्षिताः पुनराप्यायिताश्च वर्त्तन्ते, ते नाराशंसाः; तेन पितृदेवत्याः। तत्र स्थापनेषु पितृषु जुहोति॥ २५॥

"या वै प्रजा इति। 'या वै प्रजाः' देवपितृमनु[illegible] असुररक्षःप्रभृतिकाः, 'ताः' 'पराभूताः' विनष्टा अ[illegible]ऽविद्[illegible]। [illegible] स्वशरी[illegible] पूर्व मासीत् परमा च। 'एतद्' इदानी मपि, [illegible] तद्वैपरीत्येन 'याः' सन्ति, 'ताः' देवाद्याः 'यज्ञे' 'आभजति'। अस्तु तेषां [illegible] भागः, तदितरेषां पशुपक्षिप्रभृतीनां कथं यज्ञेऽनुप्रवेश इति, तत्प्रकार माह— "मनुष्याननुपशव इति। वयसा मन्तरिक्षसञ्चारसाम्येन देवानुप्रवेशाभिधानम्; ओषध्यादीनां रक्षकाभावेन देवाधीना स्थितिः। "उभये देवमनुष्याः पितर इति। देवमनुष्य एको राशिः, पितरस्त्वेकः, द्वैराश्य मापन्ना उभयेऽपि 'सम्पिबन्ते' साहित्येनैकीभावेन पानं कुर्वन्ति। 'सैषा' 'सम्पा' सह पीतिः। "आतश्चोपसर्गे"-इति[2] भावे अङ्। प्रथमं देवैरग्निमुखेन पानम्,

---

१— "एष यश्चमसो देवपानस्तस्मिन् देवा अमृता मादयन्ते"-इति ऋ० सं० १०. १६. ८। "औदुम्बरेण चमसेन चतुःस्त्रक्तिना"-इति चैहैवोपरिष्टात् (७. २. ११. २) आम्नास्यते।

२— पा० सू० ३. ३. १०६।

पश्चान्मनुष्यैः सदसि शेषपानम्, पश्चान्नाराशंसेन पितॄणाम्; इत्येवंरूपानुसन्धेयेत्यर्थः। तेषा मागमन मेव न दृश्यते, कुतः सहपान मिति, तत्राह— "ते ह स्म दृश्यमाना एवेति[1] ॥ २६ ॥ १ [६. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये [illegible]यकाण्डे षष्ठाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

[अथ तृतीयं ब्राह्मणम्.]

सर्वं वा ऽएषोऽभि दीक्षते। यो दीक्षते यजुꣳ ह्यभि दीक्षते यजुꣳ ह्येवेदꣳ सर्व मनु तं यजुꣳ सम्भृत्य यु मिम मभि दीक्षते सर्व मिदं व्विसृजते ॥ १ ॥

युद्वैसर्जिनानि जुहोति। स यदिदꣳ सर्वꣳ व्विसृजते

१— "धिष्ण्यान् निवपति"—इत्यादीनि का० श्रौ० सूत्राणीह समीक्षितव्यानि (८. ६. १५–२२.)। "चात्वालाद्धिष्णियानुपवपति"—इत्यादीनि आप० श्रौ० ११. १४. १–६ सूत्राणि चैवमर्थकानि।

तस्माद् वैसर्जिनानि* नाम तस्माद्योऽपिव्रतः स्यात्सो-
ऽन्वारभेत यद्यु ऽअन्यच्च चरेन्नाद्रियेत यद्वै जुहोति
तद्देवेदꣳ सर्वं व्विसृजते ॥ २ ॥

यद्देव व्वैसर्जिनानि जुहोति । यज्ञो वै व्विष्णुः स
देवेभ्य इमां व्विक्रान्तिं व्विचक्रमे यैषा मियं व्विक्रान्ति-
रिदु मेव प्रथमेन पदेन पस्पाराथेदु मन्तरिक्षं [illegible]
दिव मुत्तमेनैताम्वेवैष एतस्मै व्विष्णुर्यज्ञ[illegible] ऽवि[illegible]ा-
व्विक्रमते यज्जुहोति तस्माद्वैसर्जिनानि जु[illegible] । [illegible] स्वर्ग ।

सोऽपराह्ने व्वेदिꣳ स्तीर्त्वा । अर्द्धव्रतं प्रदे[illegible] तद्वैपरीत्ये-
पद्यत ऽइध्म मभ्यादधत्युपयमनीरुपकल्पयन्त्याज्य मधि-
श्रयति स्रुचः सम्मार्ष्ट्युपस्थे राजानं यजमानः कुरुतेऽथ
सोमक्रयण्यै पदं जघनेन गार्हपत्यं परिकिरति पदा वै
प्रतितिष्ठति प्रतिष्ठित्या ऽएव‡ ॥ ४ ॥

तद्धैके । चतुर्द्धा कुर्व्वन्ति यत्राहवनीय मुद्धरन्ति
तास्तूपयमनीषु चतुर्भाग मक्षं चतुर्भागेणोपाञ्जन्त्य-
तास्तूपयमनीषु चतुर्भागं जघनेन गार्हपत्यं चतुर्भागं
परिकिरति ॥ ५ ॥

---

* 'वैसर्जनानि'–इति स्यात् सायणसम्मतः । एव मिहोत्तरत्रापि ।
भाष्यं (३८३ पृ० ६ पं०) द्रष्टव्यम् ।

† 'ति'–इति ग, घ । ‡ 'व'–इति ग, घ ।

तद्‌ तथा न कुर्य्यात्। साई मेव परिकिरेज्जघ्नेन गार्हपत्य मथोत्पूयाज्यं चतुर्गृहीते जुह्वां चोपभृति च गृह्णाति पञ्चगृहीतं पृषदाज्यं ज्योतिरसि विश्वरूपं विश्वेषां देवानाꣳ समिदिति वैश्वदेवꣳ हि पृषदाज्यं धारयन्ति स्रुचो यदा प्रदीप्त इध्मो भवति ॥ ६ ॥

[illegible]त्थ॰ [illegible]ोति। त्वꣳ सोम तनूकृद्भ्यो द्वेषोभ्योऽन्य[illegible] [illegible]यन्तासि वरूथꣳ स्वाहेति तदेतेनैवास्यां [illegible]ष्ठायां प्रतितिष्ठत्येतेनेमं लोकꣳ स्पृणुते* ॥ ७ ॥

मूलस्वरत् [illegible]थाहुवे द्वितीया माहुतिं जुहोति। जुषाणो ऽप्तुराज्यस्य वेतु स्वाहेत्येष उ हैवैतदुवाच रक्षोभ्यो वै बिभेमि यथा मान्तरा नाष्ट्रा रक्षाꣳसि न हिनसन्नेवं मा कनीयाꣳस मेव वधात्† कृत्वातिनयत स्तोक मेव स्तोको ह्यप्तुरिति तु मेतत् कनीयाꣳस मेव वधात् कृत्वात्यनयन्स्तोक मेव स्तोको ह्यप्तू रक्षोभ्यो भीषा तस्मादप्तुवे द्वितीया माहुतिं जुहोति ॥ ८ ॥

उद्यच्छन्तीध्मम्‡। उपयच्छन्त्युपयमनीरग्धाहाग्नये

---

* 'ते'-इति ग, घ।

† 'बधात्'-इति पवर्गीयादिपाठ इह, उत्तरत्र च सर्वत्र ग-घ-पुस्तकयोः।

‡ 'ध्मम्'-इति ग, घ।

प्रह्रियमाणायानुब्रूहि सोमाय प्रणीयमानायेति वाग्नये प्रह्रियमाणायानुब्रूहीति त्वेव ब्रूयात् ॥ ९ ॥

आददते ग्राव्णः । द्रोणकलशं व्वायव्यानीध्मं कार्ष्मर्यमयान् परिधीनाश्ववालं प्रस्तर मैक्षव्यौ व्विधृती* तद्बर्हिरुपसन्नद्धं भवति वपाश्रपण्यौ रशने ऽअरणी ऽअधिमन्थनः शकलो व्वृषणौ तत्समाद[illegible] आयन्ति स एष ऊर्द्धो यज्ञ एति ॥ १० ॥ [illegible] ऽवि[illegible]रा-

तदायत्सु व्वाचयति । अग्ने नय सुपथा [illegible] स्वधर । न्विश्वानि देव व्वयुनानि व्विद्वान्† । युयोध्यस्म[illegible]मेनो भूयिष्ठां ते नम उक्तिं व्विधेमेत्यग्नि मेवैतत्पुरस्तात्करोत्यग्निः पुरस्तान्नाष्ट्रा रक्षांऽस्यपघ्नन्नेत्यथाभयेनानाष्ट्रेण हरन्ति त ऽआयन्त्यागच्छन्त्याग्नीध्रं त माग्नीध्रे निदधाति ॥ ११ ॥

स निहिते जुहोति । अयं नो ऽअग्निर्व्वरिवस्कृणोत्वयं मृधः पुर एतु प्रभिन्दन् । अयं व्वाजान् जयतु‡ व्वाजसातावयऽ शत्रून् जयतु§ जर्हृषाणः स्वाहेति तदेते-

---

* 'व्विधृती'–इति ग, घ । † 'व्विद्वान्'–इति ग, घ ।

‡ 'व्वाजां जयतु'–इति क, ख । § 'शत्रं जयतु'–इति क, ख ।

नैवैतस्मिन्नन्तरिक्षे प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठत्येतेनैतंल्लोकꣳ* स्पृणुते ॥ १२ ॥

तदेव निदधति ग्राव्णः। द्रोणकलशं वायव्यान् यथेतर मादायायन्ति तदुत्तरेणाहवनीय मुपसादयन्ति ॥ १३ ॥

[illegible] त्थ [illegible] रीरध्वर्युरादत्ते। स इध्म मेवाग्रे प्रोक्षत्यथ [illegible] बर्हिः प्रयच्छन्ति तत्पुरस्ताद्ग्रन्थ्यासाद[illegible]योपनिनीय विस्रꣳस्य ग्रन्थि माश्ववालः [illegible]पसन्नद्धो भवति तं गृह्णाति गृहीत्वा प्रस्तर मेकद्दर्हिं स्तृणाति स्तीर्त्वा बर्हिः कार्ष्मर्यमयान् परिधीन् परिदधाति परिधाय परिधीन्त्समिधावभ्यादधात्यभ्याधाय समिधौ ॥ १४ ॥

अथ जुहोति। उरु विष्णो विक्रमस्वोरु क्षयाय नस्कृधि। घृतं घृतयोने पिब प्र प्र यज्ञपतिं तिर स्वाहेति तदेतेनैवैतस्यां दिवि प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठत्येतेनैतं लोकꣳ स्पृणुते यदेतया जुहोति ॥ १५ ॥

यद्देव वैष्णव्यर्चा जुहोति। कनीयाꣳसं वा ऽएन मेतद्दधात् क्षत्वात्यनैषु स्तोक मेव स्तोको ह्यमुस्त मेतदुभयं

---

* 'तं लोकꣳ'–इति क, ख।

प्राप्य य एवैष तं करोति यज्ञ मेव यज्ञो हि विष्णु-
स्तस्माद्वैष्णव्यर्चा जुहोति ॥ १६ ॥

अथासाद्य स्रुचः । अप उपस्पृश्य राजानं प्रपा-
दयति तद्यदासाद्य स्रुचो ऽप उपस्पृश्य राजानं प्रपाद-
यति वज्रो वा ऽआज्यꣳ रेतः सोमो नेद्वज्रेणाज्येन रेतः
सोमꣳ हिनसानीति तस्मादासाद्य स्रुचो ऽप [illegible]
राजानं प्रपादयति ॥ १७ ॥

स दक्षिणस्य हविर्द्धानस्य नीडे कृष्णा[illegible] ऽवि[illegible] रा-
णाति । तदेन मासादयति देव सवितरेष ते [illegible]
रक्षस्व मा त्वा दभन्निति तदेनं देवायैव सवित्रे परि-
ददाति गुप्त्यै ॥ १८ ॥

अथानुसृज्योपतिष्ठते । एतत् त्वं देव सोम देवो
देवाँ२॥ऽउपागा* इद महं मनुष्यान्त्सह रायस्पोषेणे-
त्यग्नीषोमौ वा ऽएत मन्तर्जम्भ† ऽआदधाते यो दीक्षत
ऽआग्नावैष्णवꣳ ह्यदो दीक्षणीयꣳ हविर्भवति यो वै
विष्णुः सोमः स हविर्वा ऽएष देवानां भवति यो दीक्षते
तदेन मन्तर्जम्भ ऽआदधातें तत्प्रत्यक्षꣳ सोमान्निर्मुच्यते
यदाहैतत् त्वं देव सोम देवो देवाँ२॥ऽउपागा इद महं

---

* 'देवां३ऽउपागा'–इति क, ख । एव मुत्तरत्र च ।

† 'मन्तर्जभ'–इति च पाठभेदत्वेन स्वीकृतम् डा० वे० । एव मुत्तरत्र च ।

मनुष्यान्त्सह रायस्पोषेणेति भूमा वै रायस्पोषः सह भूम्नेत्येवैतदाह ॥ १९ ॥

अथोपनिष्क्रामति। स्वाहा निर्व्वरुणस्य पाशान्मुच्य ऽइति व्वरुणपाशे वा ऽएषो ऽन्तर्भवति योऽन्यस्यासंस्त्यत्युक्षं व्वरुणपाशान्निर्मुच्यते यदाह स्वाहा निर्व्वरुणस्य [illegible] ऽइति* ॥ २० ॥

[illegible] नीये समिधमभ्यादधाति। अग्ने व्रत-[illegible] इत्यग्निर्हि देवानां व्रतपतिस्तस्मादाहाग्ने [illegible] व्रतपा इति या तव तनूर्म्मय्यभूदेषा सा त्वयि यो मम तनूस्त्वय्यभूदियꣳ सा मयि। यथायथं नौ व्रतपते व्रतान्यनु मे दीक्षां दीक्षापतिरमꣳस्तानु तपस्तपस्पतिरिति तत्प्रत्यक्ष मग्नेन्निर्मुच्यते स स्वेन सतात्मना यजते तस्मादस्याचाश्नन्ति मानुषो हि भवति तस्मादस्याच नाम गृह्णन्ति मानुषो हि भवत्यथ यत्पुरा नाश्नन्ति यथा हविषो ऽहुतस्य नाश्नीयादेवं तत्तस्माद्दीक्षितस्य नाश्नीयादथाचाङ्गुलीर्व्विसृजते ॥ २१ ॥ २ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [६. ३.] ॥

---

* 'इति'-इति ग, घ।

वैसर्जनीयानि विधातु माह—"सर्वं वा एषोऽभि दीक्षत इति। यो दीक्षते एष इति सम्बन्धः। कथं सर्व्व मभीति, तत्राह—"यज्ञं ह्यभिदीक्षत इति। यज्ञस्य कथं सर्वत्व मिति, तत्राह—"यज्ञं ह्येवेदं सर्व मन्विति। 'इदं सर्वं' 'यज्ञम्' 'अनु'सृत्य उत्पन्नम्; कर्मफलं वा सर्वस्य जगतः। 'य मिमं' सर्वं भूतं 'यज्ञम्' 'अभि'-लक्ष्य 'दीक्षते', 'तं' यज्ञं 'सम्भृत्य' वैसर्जनहोमान्तं प्रा[illegible] जातं कलेत्यर्थः। कृष्णाजिनमेखलादिकं तदिदं 'स[illegible] पूर्वं व्रतपरित्यागासम्भवात् होमानन्तरं व्रतपरित्या[illegible]

"यद् वैसर्जिनानि जुहोतीति। विसर्जनसाधन[illegible] नीति[1] नाम सम्पन्नम्। 'तस्माद्' विसर्जनसम्बन्धित्वाद् [illegible] स्यात्' व्रतं भोजनं, यजमानेन सह प्राप्तभोजनः स्याद्, बन्धुवर्गः स्यादित्यर्थः। "स मपिव्रतान् ह्वयध्व मिति सम्प्रेष्यति"—इत्यापस्तम्बेनोक्तम्[2]। 'सः' यजमानः 'अन्वारभेत'। यद्यपि कश्चिद् 'अन्यत्र' देशान्तरे वर्त्तते, 'तन्नाद्रियेत'; सर्वथाह्वातव्य इति बुद्धिं न कुर्यात्। तथाच कात्यायनः—"अपिव्रतास्चान्वारभन्ते यजमानं वाससाच्छादयत्येनांस्त्वरत्सु नाद्रियेत"—इति[3]। 'यद् वै' यदेव जुहोति वैसर्जनानि, 'तदेवेदं' 'सर्वं' व्रतं 'विसृजते' विसर्जयेत् ॥ २ ॥

१— तदेवं 'वैसर्जिनानि'-इतीकारमध्यं पदं न स्यात् सायणस्य।

२— आप० श्रौ० सू० ११. १६. १२।

३— का० श्रौ० सू० ८. ६. ३६, ३७, ३८। येषां यजमानव्रतेऽपि व्रतत्व मस्ति, दायाद्येनाविभक्ता इति पितृभूतिः। अपिव्रता गोत्रजा इति

वैसर्जनहोमं प्रकारान्तरेण प्रशंसति— "द्वे वैसर्जनानि जुहोति यज्ञो वै विष्णुरित्यादिना[1] विक्रान्तिं विशिनष्टि— "येषा मियं विक्रान्तिरिति। येय मिदानीं परिदृश्यमानप्रकारा स्वाधीनलोकत्रयरूपा 'विक्रान्तिः' इति, एष यज्ञाख्यो 'विष्णुः' 'एतस्मै' यजमानाय 'विक्रमते'। विष्णोर्विक्रमणं कुतो लभ्यत इति तद् दर्शयति— "यज्ञ[illegible]होतीति। आहवनीयाग्नीध्रोत्तरवेदिरूपेषु त्रिषु स्थानेषु होम [illegible]त्यं [illegible]स्य विष्णोर्यजमानार्थभूरादिलोकत्रयव्याप्तिरित्यर्थः। [illegible] [illegible]होमाः कर्त्तव्या इत्यर्थः[2] ॥ ३ ॥

[illegible]जनानि[3] विधाय तद्धोमकालं मन्त्रं च विधास्यन [illegible]वार्त्तेन मग्नीषोमीयप्रयोग माह— "सोऽपराह्णे वेदिं स्तीर्त्वेत्यादिना[4]। दिनस्यापराह्णकाले सौमिकवेदिं स्तीर्त्वा। "अर्द्धव्रतं प्रदायेति[5]। तस्मिन् दिने एकस्नानम्[6]; व्रतार्द्धस्य प्रातर्व्रतार्थ मुपयुक्तत्वादर्द्धव्रतं प्रदायेत्युक्तम्। स्पष्ट मन्यत्। "अथ सोमक्रयण्यै पदं जघनेन गार्हपत्यं परिकिरतीति। सोमक्रयकाले य

कर्कोपाध्यायः। संसृष्टं साधारणं कर्म येषां ते अपित्रता दायादाः; ते ह्येकेनापि कृष्यादि कर्म कृतं सर्व उपजीवन्तीति हरिस्वामिनः।

१— "द्वाभ्यां गार्हपत्ये जुहोति"–इत्यादि च तै० सं० ६. ३. २. २।

२— "सुवर्गाय वा एतानि"–इत्यादि तै० सं० ६. ३. २. १।

३— 'वैसर्जिनानि'–इति क। एव मन्यत्रापि सर्वत्र।

४— का० श्रौ० सू० ८, ६. १९, ३०।

५— "अर्द्धव्रत मत्र वाजसनेयिनः समामनन्ति"–इति आप० श्रौ० सू० ११. १५. ७।

६— 'एकस्नानम्'–इति क।

एकहायन्याः सप्तमपदपांशुर्धृतः[1], तं[2] प्राचीनवंशगतस्याहवनीयस्य पश्चाद्भागे प्रक्षिपेदित्यर्थः। प्रक्षेपं प्रशंसति— "पदा वै प्रतितिष्ठति प्रतिष्ठित्या एवेति। पदसम्बद्धपांशोः[3] प्रतिष्ठारूपाया माहवनीय-जघनार्द्धप्रदेशलक्षणपृथिव्यां स्थापनं यजमानस्य 'पदा' प्रतिष्ठिति-र्भवति ; अतः स क्षेपः 'प्रतिष्ठित्यै' सम्पद्यते ॥ ४ ॥

पदपांशोः[4] चतुर्द्धा विभज्य विनियोगः केषाञ्चित् पक्षः, त मुदाहृत्य निराचष्टे— "तद्धैके चतुर्द्धा कुर्वन्तीत्यादि[illegible] यसनीष्विति। अग्नीषोमीयप्रणयनकाले तास्वित्यर्थ[illegible] [illegible]वि[illegible]रा-प्रायेण जघनेन सोमक्रयणीपदपांशोर्विनियोगो नो[illegible] त[illegible] स्वशर[illegible] अत्र "अग्नीषोमीयवेदेः स्तरण मग्रहणं प्रस्तरस्यापरा[illegible]तद्धैपरीत्य इत्यादि, "शालाद्वार्यं मपरेण सोमक्रयणीपदं प्रकिरति चतुर्द्धैके"— इत्यन्तं सूत्रजातं[5] द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥

"तदु तथेति। अग्नीषोमीयार्थ माज्यपृषदाज्ययोर्ग्रहणं विधत्ते— "अथोत्पूयाज्यं चतुर्गृहीत मिति[6]। पृषदाज्यग्रहणमन्त्र माह— "ज्योतिरसीति[7]। हे पृषदाज्य ! त्वं 'ज्योतिः' द्योतमानो द्योतको

१— पुरस्तात् ३. १. ३-१० द्रष्टव्यम्।

२— 'सप्तमपदपांसुम्'-इति क।

३— पांशुशब्दस्य दन्त्योपान्तपाठोऽप्यनेकत्र।

४— 'पदपांसु'-इति क।

५— का० श्रौ० सू० ८. ६. २६-३३।

६— का० श्रौ० सू० ८. ६. ३४।

७— वा० सं० ५. ३५. १।

वा भवसि। ज्योतिर्विशेष्यते— "विश्वरूप मिति। वैचित्र्याद् विश्वरूपत्वम्। आज्यस्य साधारणेन इतरद्रव्यवत् प्रतिनियतदैवतत्वाभावात् पृषदाज्य मपि विश्वेषां देवानां समिदित्युच्यते। अनेकद्रव्यात्मकत्वाद्वा वैश्वदेवत्वम्[1] ॥ ६ ॥

इदानीं समन्त्रक माहवनीये वैसर्जनहोमं विधत्ते— "अथ जुहोति त्वं सोम तनूकृद्भ्य इति[2]। जुह्वा व्याप्टतत्वात् प्रचरणा [illegible] त्थं

[illegible] मर्थः— हे 'सोम!' 'त्वं' 'तनूकृद्भ्यः' तनूं शरीरं [illegible] ते तनूकृन्ति रक्षांसि, द्विषन्तीति द्वेषांसि, अन्यैः [illegible] भिरभिचरद्भिः कृतानि प्रेरितानि, तादृशेभ्यो नियन्तासि। यथा तादृशानि अस्मान् न बाधन्ते, तथा पालयसि। तस्मात् त्व मेवास्माकम् 'उरु' प्रभूतं 'वरूथं' बलम् 'असि'। तस्मै तुभ्य मिदं सुहुत मस्तु ॥

तदेतेनेत्यादि। वैसर्जनानां लोकत्रयजयरूपत्वस्योक्तत्वात् गार्हपत्यहोमः पृथिव्यां प्रतिष्ठारूपः। अस्यां जायापत्ययोश्च प्रतिष्ठोपपद्यत इति तदर्थ माह— "एतेनेमं लोकं स्तृणुत इति[4] ॥ ७ ॥

आहुत्यन्तरं समन्त्रकं विधत्ते— "अथाग्नये द्वितीया माहुति

१— "ध्रुवायाः पुरस्तात् पृषदाज्यं दधिमिश्रं पञ्चगृहीतं ज्योतिरसीति समिदन्तेन"–इति का० श्रौ० सू० ५. ४. २६।

२— वा० सं० ५. ३५. २।

३— का० श्रौ० सू० ८. ७. १।

४— "वैसर्जनानि जुहोति रक्षसा मपहत्यै"–इत्यादि तै०सं० ६. ३. २. ३।

मिति[1]। 'अंशुः' सूक्ष्मरूपः सोमः। सः 'अंशुः', आज्यस्य 'जुषाणः' प्रीयमाणः 'वेतु' भक्षयतु आज्यम्, 'स्वाहा' सुहुत मस्तु ॥

मन्त्रतात्पर्य माह[2]— "एष उ हैवेति। 'एषः' मन्त्रः एव, 'एतद्' वक्ष्यमाणम् 'उवाच'। एतच्छब्दार्थ माह— "रक्षोभ्यो वा इत्यादिना। "यथा मान्तरेति। प्रणयनकाले मध्यमार्गे शालामुखीयहविर्द्धानयोरन्तराले इत्यर्थः। "कनीयांस मेव वधात् कृत्वेति। रक्षःकृताद् 'वधात्' हेतोः 'कनीयांसं कृत्वा'। [illegible] शब्दार्थ माह— "स्तोक मेवेति। "स्तोकं मपि [illegible] स्पष्टम् ॥ ८ ॥

"उद्यच्छन्तीध्म मिति[3]। "उपयच्छन्त्युपयमनीरि[illegible]तदैपरीत्ये धानोपयमन्युपकल्पादीनां तु कृते[4] प्रदीप्तेध्मगतम् अग्निम् 'उद्यच्छन्ति' ऊर्द्ध्वं धारयेत्। तदाधारेषु नीयमानाः सिकता अपि 'उपयच्छन्ति' अधो धारयेत्।

अग्नीषोमप्रणयनप्रैषविषये विकल्पपक्षं निराकृत्य 'अग्नये प्रह्रियमाणाय'-इति पक्षं सिद्धान्तयति— "अथाहाग्नय इत्यादिना[5] ॥९॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ७. २।

२— तत्पाठस्तु— वा० सं० ५. ३५. ३।

३— ३०० पृष्ठायां ४ पङ्क्तौ द्रष्टव्यम्।

४— ५ अ० २ ब्रा० १ क० (२९५, २९६ पृ०) द्रष्टव्यम्।

५— का० श्रौ० सू० ८. ७. ३, ४।

"आददते ग्राव्ण इत्यादि[1]। 'ग्राव्णः' सोमाभिषवार्थान् पाषाणान्[2]। 'द्रोणकलशः' सोमाधारः, प्रभूतः पात्रविशेषः[3]। 'वायव्यान्' ग्रहान्,[4] वायुदेवत्यानि सोमपात्राणि[5]। "ग्राव्णो वायव्यानि"—इत्यादि श्रुतेरेव[6] पात्राणां वायव्यत्वम्। 'इध्मम्[7]। काश्मर्यपरिध्याद्याः[8] पश्वर्थाः[9]। "तद्बर्हिरुपसन्नद्धं भवतीति[10]। आतिथ्याया मास्तीर्ण मित्यर्थः ; "यदातिथ्यायां बर्हिस्तदुपसदम्, [illegible]त्थ[illegible]ीयस्य"—इति श्रुतेः[11]। 'वपाश्रपण्यौ' पशुवपाश्रपणसाधने

१— [illegible] गच्छत्यादाय ग्रावद्रोणकलशसोमपात्राणीध्मचतुष्टयञ्च [illegible]वपाश्रयणौ रशने शकलद्वयं मरणी च"—इति का० श्रौ० [illegible] ८. ७. ५।

२— पञ्च ग्रावाणोऽभिषवार्थाः पाषाणाः।

३— द्रुममयो वैकङ्कतः, यस्योपरिधारायद्धा गृह्यन्ते।

४— 'वायव्यानि ग्रहाः'—इति क।

५— नव ग्रहपात्राणि, दश चमसाः, परिप्लवा, ऋतुपात्रे, ऊर्णापात्रे, स्थाल्यस्वतसः, पूतभृदाधवनीयौ, उदञ्चनः, सोमासन्दी इत्येवमादीनि।

६— तै० स० ६. ३. २. १०।

७— "इध्मं विंशतिकाष्ठकम्"—इति का० श्रौ० ८. ७. ५ सू० वृ०।

८— 'परिध्याद्याः'—इत्येव क।

९— "कार्ष्मर्यमयाः परिधयः"—इति का० श्रौ० सू० ८. १. १२। "कार्ष्मर्यः श्रीपर्णी, तन्मयाः" इति तत्र या० दे०।

१०— का० श्रौ० सू० ८. १. १५ वृत्तिर्द्रष्टव्या।

११— ऐ० ब्रा० १. ४. ८ सा० भा० द्रष्टव्यम्। जै० सू० ४. २. २९, ३०. १४ अधिकरण मेतद्विचारार्थक मेव। तत्रैव १२. १. ४२, ४३. १९ अधिकरण मपि।

कार्श्मर्यशाखे[1]। 'रशने' यूपपश्वर्थे द्वे[2]। 'अरणी' द्वे[3]। 'अधिमन्थनः शकलः' उत्तरारणेरधस्तात् स्थाप्यः। 'वृषणौ' वृषणस्थानीयौ दर्भौ। एतान् सोमार्थान् आग्नीषोमीयार्थांश्च 'समादाय' 'प्राञ्चः' 'आयन्ति' गच्छेयुः। "स एष ऊर्द्ध्वो यज्ञ एतीति। अध्वर्यु-प्रमुखैर्यज्ञाङ्गाना मुद्यमनाद् 'यज्ञः' एव 'ऊर्द्ध्वः एति' ऊर्द्ध्वं गतो भवति ॥ १० ॥

"तदायत्सु वाचयतीति[4]। तेषु सर्वेषु 'आयत्सु' "अग्ने [illegible] इति[5] 'वाचयति' अध्वर्युः।

तस्याय मर्थः।— हे 'अग्ने'! 'देव'! 'नय' [illegible] 'राये' धनार्थं 'सुपथा' शोभनेन मार्गेण। त्वं 'विश्वानि' [illegible] तद्वैपरीत्येन मार्गान् 'विद्वान्' जानन्। किञ्च 'जुहुराणं' कौटिल्यम्, आचरतः 'एनः' पापं कुटिलं चेत्युभयम् 'अस्मत्' अस्मत्तः 'युयोधि' पृथक् कुरु। 'ते' तुभ्यं 'भूयिष्ठां' अतिप्रभूतां 'नम उक्तिं' 'विधेम' करवामेति ॥

"अग्नि मेवेत्यादि। स्पष्टम्। "त आयन्तीति। प्राञ्चो गता आगच्छेयुः। कुत्रागच्छेयुः? आग्नीध्र मागच्छन्ति। सौमिकवेदे-रुत्तरेण मार्गेणागतम् 'आग्नीध्रे निदधाति' तं प्रणीत मग्निम्[6] ॥ ११ ॥

१— "विशाखाविशाखे द्वे"–इति या० दे०।

२— "द्विगुणरशना पश्वर्था, यूपार्था त्रिगुणरशना च"–इति या० दे०।

३— अधरारणिरुत्तरारणिश्चेति।

४— का० श्रौ० सू० ८. ७. ६।

५— वा० सं० ५. ३६. १।

६— का० श्रौ० सू० ८. ७. ७-९।

"स निहिते जुहोतीति। 'सः' अध्वर्युः 'निहिते' अग्नौ स्थापिते। तत्र होममन्त्रोऽयम्— "अयं नो अग्निरिति[1]।

तस्याय मर्थः।— 'अयम्' 'अग्निः' 'नः' अस्माकं 'वरिवः' धनं 'कृणोतु'। तथा 'अयम्' एव 'मृधः' सङ्ग्रामान् 'प्रभिन्दन्' 'पुर एतु'। तथा 'अयं' 'वाजसातौ' सङ्ग्रामे 'वाजान्' 'जयतु' अस्मदर्थम्। 'अयं' 'जर्हृषाणः' पुनः-पुनः हृष्यन् 'शत्रून् जयतु'। [illegible] त्थम्भूत मस्तु, इद माज्यम् ॥

[illegible] यादि। शालामुखीयाग्नीध्रीयोत्तरवेदीनां क्रमेण [illegible] धात्मकत्वात् 'अन्तरिक्षे' 'स्पृणुते' पालयति[2] ॥१२॥

[illegible] निदधतीति[3]। स्थापयेद् ग्रावादिकम्। 'इतरम्' इध्मबर्हिरादिकम्, अग्नीषोमीयार्थम्। "उत्तरेणाहवनीय मुपसादयन्तीति[4]। उत्तरवेदिस्थस्यैवाहवनीयत्वात्तदुत्तर इत्यर्थः ॥ १३ ॥

"प्रोक्षणीरध्वर्युरादत्त इति[5]। प्रोक्षणीरादाय अध्वर्युरिध्म मेव पूर्वं प्रोक्षेत्[6]। "प्रोक्षणीरध्वर्युरादत्ते स इध्म मेव पूर्वं प्रोक्षतीत्यादिना प्राकृतः प्रयोगः पुनरभिधीयते ; तत्र विशेषविधानार्थं प्रस्तरं पृथक् गृहीत्वा बर्हिरेकावृत्त्यैव स्तृणीयात्। "खरोत्तरार्द्ध एकवृत् स्तरणं पश्चाद्वोत्तरवेदेः"-इति[7] हि सूत्रम् ॥ १४ ॥

१— आम्नातस्त्वयम्— वा० स० ५. ३७. १।
२— का० श्रौ० सू० ८. ७. १०। ३— का० श्रौ० सू० ८. ७. ८।
४— का० श्रौ० सू० ८. ७. १०। ५— का० श्रौ० सू० ८. ७. ११।
६— का० श्रौ० सू० ८. ७. १२।
७— का० श्रौ० सू० ८. ७. १३, १४। एकवृत् = एकावृत्तिः।

"अथ जुहोतीति[1]। 'अथ' आधानसमिदाधानपर्यन्तं[2] पश्वर्थ मङ्गजातं कृत्वा, पश्चाद् वैसर्जनीयं होमं तुरीयं 'जुहोति', "उरु विष्णो"—इति मन्त्रेण[3]।

अयं मन्त्रार्थः।—हे 'विष्णो!' यज्ञात्मक! त्वम्, 'उरु' प्रभूतं द्युलोकपर्यन्तं 'विक्रमस्व' विक्रमणं कुरु। विक्रमणप्रयोजन माह— 'क्षयाय' अस्माकं निवासाय 'उरु' विस्तीर्णं 'कृधि' कुरुत। 'घृतयोने' अग्ने! 'घृतं' हुतं 'पिब'। 'यज्ञपतिं' यजमानं [illegible] प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्द्धने वर्त्तते। 'स्वाहा' सुहुत मस्तु॥ [illegible]

"तद्देतेनेत्यादि। पूर्ववत्[4] ॥ १५ ॥ [illegible]

मन्त्रस्य यद् वैष्णवत्वं प्राक् प्रतिपादितम्, तस्य तद्वैपरीत्य- द्वारेण स्वाभाविकरूपप्राप्तिरूपत्वेन प्रशंसति— "यद्वेव वैष्णव्यर्चा जुहोतीत्यादिना। "त मेतदभयं प्राप्य य एवैष तं करोतीति। 'एतत्' एतेन, वैष्णवत्वकरणेन 'अभयं' नाशकरक्षोभयरहितं कृत्वा 'एषः' सोमः पूर्वं 'य एव' यादृग्यज्ञरूपः, 'तं' तादृग्रूपं 'करोति'। विष्णुत्वप्रापणेन कथं स्वाभाविकरूपप्राप्तिरिति तत्राह— "यज्ञो हि विष्णुरिति ॥ १६ ॥

"अथासाद्य स्रुचोऽप उपस्पृश्य राजानं प्रपादयतीति। 'आसाद्य' उत्तरवेदेः पश्चाद्देशे बर्हिषि 'स्रुचः' आसाद्य 'राजानं' सोमं

१— का० श्रौ० सू० ८. ७. १५, १६।

२— 'आधानसमिद्वयाधानपर्यन्तं'—इति च।

३— वा० सं० ५. ३८. १।

४— ३८६ पृ० १४ पं०, ३९० पृ० ८ पं० द्रष्टव्यम्।

'प्रपादयति' हविर्द्धानं प्रवेशयति[१]। उदकोपस्पर्शनं प्रशंसति— "तस्मा दाशाद्येत्यादिना। "वज्रो वा इत्यादि। प्राग् व्याख्यातम्[२] ॥१७॥

"स दक्षिणस्येति। 'दक्षिणस्य हविर्द्धानस्य' 'नीडे' परिवृते मध्यप्रदेशे कृष्णाजिनोपरि सोमं निदध्यात्। "दक्षिणे ऽनसि कृष्णाजिन मास्तीर्य तस्मिन् सोमं निदधाति"—इति[३] सूत्रम्। "देव सवितरेष ते"—इत्यासादनमन्त्रः[४]। स्पष्टोऽर्थः। हे सोम! [illegible]त्थ[illegible]न्' मा हिंसिषुः ॥ १८ ॥

[illegible] [illegible]ज्योपतिष्ठत इति। 'अनुसृज्य' विसृज्येत्यर्थः। [illegible]पनः— "एतत्त्व मिति विसृज्योपतिष्ठते"—इति[५]। [illegible]स्यार्थः[६]।— हे 'सोम देव!' 'त्वम्' इदानीं 'देवान्' 'उपागाः' प्राप्तोऽसि, 'अहम्' अपि मनुष्यः सन् 'एतत्' इदानीं 'मनुष्यान्' अस्मदीयान् 'उपागाः' प्राप्तोऽस्मि। न केवल अह मेव किन्तु 'रायस्पोषेण सह' धनपोषणसहित एव ॥

यजमानस्याग्नीषोमयोर्जम्भानुप्रवेशेन तदीयधनस्यापि अनुप्रवेशात्, इदानीं निर्गमसाहित्य मपेक्षितम्। "अग्नीषोमौ वा एत मन्तर्जम्भ इत्यादिकम्, एतत् मन्त्रब्राह्मणम्, "अथ प्रतिप्रस्थाता

१— तच्च सोमानयनं यजमानकर्तृकं ब्रह्मकर्तृकं वा भवति। का० श्रौ० सू० ११. १. १३, १४. द्रष्टव्यम्।
२— पृ० २५० पं० १७ द्रष्टव्यम्। ३— का० श्रौ० सू० ८. ७. १७।
४— वा० सं० ५. ३९. १। ५— का० श्रौ० सू० ८. ७. १८।
६— तत्पाठस्तु— वा० सं० ५. ३९. २।

अग्रेण शाला मग्नीषोमीयेण पशुना"—इत्यत्र[1] व्याख्यातम्। तत् "एतत्त्वं देव सोम देवो देवाँ उपागा इद महं मनुष्यान्"—इत्यभिधानेन[2] 'प्रत्यक्षम्' एव 'सोमाद्' विमुच्यते ॥ १९ ॥

हविर्धानात् समन्त्रकं निष्क्रमणं विधत्ते— "अथोपनिष्क्रामतीति। "स्वाहा निर्वरुणस्येति। "स्वाहा निरिति निष्क्रम्य"—इति सूत्रम्[3]। मन्त्रे[4] वरुणपाशप्रसङ्गं दर्शयति— "वरुणपाशो वा एषोऽन्तर्भवतीति ॥ २० ॥

"अथेत्याहवनीये समिध मभ्यादधातीति[5]। समि[illegible] मन्त्राभ्या[illegible]-दधद्वान्तरदीक्षा उपैति "अग्ने व्रतपा"—इति[6]। त[illegible] स्वशरी[illegible] मग्नावेव संस्थाप्य अग्निशरीरस्य धारण मुक्तम्, इह तु तद्वैपरीत्येन यथायथं शरीरस्वीकार इति विशेषः। "स स्वेन सतात्मना यजत इति। पूर्व मन्यात्मना सता, इदानीं 'स्वेन' यजमानात्मना 'सता' 'यजते'; स्वशरीरस्य पुनः-प्राप्तत्वात्। दीक्षितान्ननिषेधभावाभावयोरप्यय मेवाभिप्राय इत्याह— "तस्मादस्याश्नन्तीति। तस्मादिति हेतुं विवृणोति— "मानुषो हीति। नामग्रहणस्यापि मानुषभाव एव; अतोऽर्थाद् वैसर्जनहोमपर्यन्तं दीक्षितस्य नाम न गृह्णीयादिति विधिरुन्नीयते। "यथा हविषोऽहुतस्य नाश्नीयादेवं तदिति[7]। 'अहुतं' देवातिथिषु मनुष्यो 'नाश्नीयात्', 'एवं तत्'

१— २०१पृ० ७पं० द्रष्टव्यम्। २— वा० सं० ५. ३९. २।

३— का० श्रौ० सू० ८. ७. १९। ४— वा० सं० ५. ३९. ३।

५— का० श्रौ० सू० ८. २. ४। ६— वा० सं० ५. ४०. ११।

७— ऐ० ब्रा० २. १. ३ द्रष्टव्यम्।

अपि भवति; धनस्यापि यजमानेन सह प्रवेशादित्यभिप्रायः।
"नामग्रहणभोजने अस्मात: कुर्वन्तीति[1] सूत्रम् ॥२१॥ २ [६.३.]॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे षष्ठाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

[अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्.]

यूपं व्रक्ष्यन् वैष्णव्यर्चा जुहोति। वैष्णवो हि यूप-स्तस्माद्वैष्णव्यर्चा जुहोति ॥ १ ॥

यद्वेव वैष्णव्या जुहोति। यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञेनैवैत-द्यूप मच्छैति तस्माद्वैष्णव्यर्चा जुहोति ॥ २ ॥

स यदि स्रुचा जुहोति। चतुर्गृहीत माज्यं गृहीत्वा जुहोति यद्यु स्रुवेण स्रुवेणैवोपहत्य जुहोत्युरु विष्णो विक्रमस्वोरु क्षयाय नस्कृधि। घृतं घृतयोने पिब प्र प्र यज्ञपतिं तिर स्वाहेति ॥ ३ ॥

यदाज्यं परिशिष्टं भवति। तदादत्ते यत्तक्ष्णः शस्त्रं भवति तत्तक्ष्णादत्ते त आयन्ति स यं यूपं जोषयन्ते ॥ ४ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८.७.२२।

त मेव मभिमृश्य जपति। पश्चादेव प्राङ् तिष्ठन्नभि-
मन्त्रयते ऽत्यन्याँ२॥*ऽअगां ना†न्याँ२॥ऽउपागा मित्युति
ह्यन्यानेति नान्यानुपैति तस्मादाहात्यन्याँ२॥ऽअगां
नान्याँ२॥ऽउपागा मिति ॥ ५ ॥

अर्वाक् त्वा परेभ्यो ऽविदं परोऽवरेभ्य इति। अर्वा-
ग्घ्येनं परेभ्यो वृश्चति य ऽएतस्मात्पराञ्चो भवन्ति परो-
ऽवरेभ्य इति परो ह्येन मवरेभ्यो वृश्चति य ऽएतस्माद-
र्वाञ्चो भवन्ति तस्मादाहार्वाक् त्वा परेभ्यो ऽविदं परो-
ऽवरेभ्य इति ॥ ६ ॥

तं त्वा जुषामहे देव वनस्पते देवयज्याया ऽइति।
तद्यथा बहूनां मध्यात्साधवे कर्मणे‡ जुषेत स रातमना-
स्तस्मै कर्मणे स्यादेव मेवैन मेतद्बहूनां मध्यात्साधवे
कर्मणे जुषते स रातमना व्रश्चनाय भवति ॥ ७ ॥

देवास्त्वा देवयज्यायै जुषन्ता मिति। तद्वै समृद्धं यं
देवाः साधवे कर्मणे जुषन्ते तस्मादाह देवास्त्वा देव-
यज्यायै जुषन्ता मिति§ ॥ ८ ॥

अथ स्रुवेणोपस्पृशति। विष्णवे त्वेति वैष्णवो

---

* 'न्याँ२'-इति क, ख। इहोत्तरत्राप्येवं सर्वत्र।

† 'ऽअगान्ना'-इति च पाठो डा०-वेबरेण दृष्टः।

‡ 'कर्मणे'-इति ग, घ। § 'मिति'-इति घ।

हि यूपो यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञायु ह्येनं वृश्चति तस्मादाह विष्णवे त्वेति* ॥ ९ ॥

अथ दर्भतरुणकु मन्तुर्दधाति। ओषधे त्रायस्वेति वज्रो वै परशुस्तथो हैन मेष वज्रः परशुर्न हिनस्त्यथ परशुना प्रहरति स्वधिते मैनꣳ हिꣳसी-रिति वज्रो वै परशुस्तथो हैन मेष वज्रः परशुर्न हिनस्ति ॥ १० ॥

स यं प्रथमꣳ शकल मपच्छिनत्ति। त मादत्ते तं वा ऽअनक्षस्तम्भं वृश्चेदुत ह्येन मनसा वहन्ति तथानो† न प्रतिबाधते ॥ ११ ॥

तं प्राञ्चं पातयेत्। प्राची हि देवानां दिगथो उदञ्च मुदीची हि मनुष्याणां दिगथो प्रत्यञ्चं दक्षिणायै त्वेवैनं दिशः परिबि‡बाधिषेतैषा वै दिक् पितॄणां तस्मा-देनं दक्षिणायै दिशः परिबिबाधिषेत ॥ १२ ॥

तं प्रच्यवमान मनुमन्त्रयते। द्यां मा लेखीरन्तरिक्षं मा हिꣳसीः पृथिव्या सम्भवेति वज्रो वा ऽएष भवति यं यूपाय वृश्चन्ति तस्माद्वज्रात् प्रच्युवमानादिमे लोकाः

---

* 'त्वेति'–इति ख। 'त्वेति'–इति ग, घ।

† 'तथानो'–इति च पाठो डा० वेबरेण दृष्टः।

‡ 'वि'–इति क। एव मिहोत्तरत्र च।

सुꣳरेजन्ते तदेभ्य एवैन मेतल्लोकेभ्यः शमयति तथेमां-ल्लो*काञ्छान्तो न हिनस्ति ॥ १३ ॥

स यदाह । द्यां मा† लेखीरिति दिवं‡ मा हिꣳसी-रित्येवैतदाहान्तरिक्षं मा हिꣳसीरिति नाच तिरोहित मिवास्ति पृथिव्या सम्भवेति पृथिव्या सञ्जानीष्वेत्येवै-तदाहायꣳ हि त्वा स्वधितिस्तेतिजानः प्रणिनाय महते सौभगायेत्येष ह्येनꣳ स्वधितिस्तेजमानः प्रण-यति§ ॥ १४ ॥

अथाव्रश्चन मभिजुहोति । नेदतो नाष्ट्रा रक्षाꣳ-स्यनूत्तिष्ठानिति व्वज्रो वा ऽआज्यं तद्वज्रेणैवैतन्नाष्ट्रा रक्षाꣳस्यवबाधते तथातो नाष्ट्रा रक्षाꣳसि नानूत्तिष्ठ-न्त्यथो रेतो वा ऽआज्यं तद्वनस्पतिष्वेवैतद्रेतो दधाति तस्माद्रेतस आव्रश्चनाद्वनस्पतयोऽनु प्रजायन्ते ॥ १५ ॥

स जुहोति । अतस्त्वं देव व्वनस्पते शतवल्शो॥ विरोह सहस्रवल्शा¶ व्वि वयꣳ रुहेमेति नाच तिरोहित मिवास्ति ॥ १६ ॥

---

* 'माँल्लो'-इति ख, 'मांलो'-इति घ ।

† 'मा'-इति ग, घ । ‡ 'दिवं'-इति ग, घ ।

§ 'प्रणयति'-इति घ ।

॥ 'शतवल्ट्शो'-इति च पाठो डा०-वेबरेण दृष्टः ।

¶ 'सहस्रवल्ट्शा'-इति च डा०-वेबर-दृष्टः पाठः ।

तं परिवासयति। स यावन्त मेवाग्र परिवासयेत् तावान्त्स्यात् ॥ १७ ॥

पञ्चारत्निं परिवासयेत्। पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशुः पञ्चर्त्तवः संवत्सरस्य तस्मात् पञ्चारत्निं परिवासयेत् ॥ १८ ॥

षडरत्निं परिवासयेत्। षड्वाऽऋतवः संवत्सरस्य संवत्सरो व्वज्रो व्वज्रो यूपस्तस्मात् षडरत्निं परिवासयेत् ॥ १९ ॥

अष्टारत्निं परिवासयेत्। अष्टाक्षरा वै गायत्री पूर्व्वार्द्धो वै यज्ञस्य गायत्री पूर्व्वार्द्ध एष यज्ञस्य तस्मादष्टारत्निं परिवासयेत् ॥ २० ॥

नवारत्निं परिवासयेत्। त्रिवृद्वै यज्ञो नव वै त्रिवृत् तस्मान्नवारत्निं परिवासयेत् ॥ २१ ॥

एकादशारत्निं परिवासयेत्। एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुब् वज्रस्त्रिष्टुब् वज्रो यूपस्तस्मादेकादशारत्निं परिवासयेत् ॥ २२ ॥

द्वादशारत्निं परिवासयेत्। द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य संवत्सरो व्वज्रो व्वज्रो यूपस्तस्माद् द्वादशारत्निं परिवासयेत् ॥ २३ ॥

त्रयोदशारत्निं परिवासयेत्। त्रयोदश वै मासाः

संवत्सरस्य संवत्सरो वज्रो वज्रो यूपस्तस्मात्त्रयोदशा-रत्निं परिवासयेत् ॥ २४ ॥

पञ्चदशारत्निं परिवासयेत्। पञ्चदशो वै वज्रो वज्रो यूपस्तस्मात् पञ्चदशारत्निं परिवासयेत् ॥ २५ ॥

सप्तदशारत्निर्वाजपेययूपः। अपरिमित एव स्या-दपरिमितेन वा ऽएतेन वज्रेण देवा अपरिमित मजयं-स्तथो ऽएवैष एतेन वज्रेणापरिमितेनैवापरिमितं जयति तस्मादपरिमित एव स्यात् ॥ २६ ॥

स वा ऽअष्टाश्रिर्भवति। अष्टाक्षरा वै गायत्री पूर्व्वार्द्धो वै यज्ञस्य गायत्री पूर्व्वार्द्ध एष यज्ञस्य तस्मादष्टाश्रि-र्भवति ॥ २७ ॥ ३ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [६. ४.] ॥

अथ यूपप्रयोग उच्यते— "यूपं व्रश्चन्नित्यादिना। 'व्रश्चन्' छेत्स्यन्। 'वैष्णव्यर्चा' आहवनीये जुहुयात्[1]। "सास्य देवता"-इत्यण्[2]। "दिवं मा लेखीरन्तरिक्षं मा हिंसीः पृथिव्याः सम्भव-इतिमन्त्रेण[3]। मन्त्रादौ लोकत्रयाक्रमणस्योक्तत्वेन विष्णु-साम्याद् वैष्णवत्व मतस्तदर्थवाच्यृचो वैष्णवत्वं युक्तम् ॥ १ ॥

१— का० श्रौ० सू० ६. १. १६। २— पा० सू० ४. २. २४।
३— वा० सं० ५. ४३. १। तत्र "द्यां मा लेखीरिति पाठः।

ऋचो वैष्णव्यत्वं प्रशंसति— "यद्वैव वैष्णव्या जुहोतीति। "यज्ञेनैवैतद्यूप मच्छैतीति। यज्ञेनैव यूप मभिलक्ष्य गतवान् भवति ॥ २ ॥

"स यदि स्रुचेत्यादि। स्पष्टम्। "उरु विष्णविति। एष मन्त्रो वैसर्जनीहोम मधिकृत्य व्याख्यातः[१], अत एव ब्राह्मणे नेह व्याख्यातः। अत्र सूत्रम्— "यूपाहुतिं जुहोति चतुर्गृहीतं स्रुवेण वोरु विष्णविति[२] ॥ ३ ॥

"यदाज्यं परिशिष्टं भवतीति। अवशिष्ट माज्य मध्वर्युरादत्ते। "यत्तक्ष्ण इति। 'यत्' तक्षकस्य 'शस्त्रं भवति' वाशीनिशानं शिलादौ। जोषयन्ते यं यूपायाल मिति, त आयन्तीति सम्बन्धः[३] ॥ ४ ॥

"त मेव मभिमृश्य जपतीति[४]। 'तम्' यूपम् 'एवम्' 'अभिमृश्य जपति' "अत्यन्यानगाम्"-इत्येवंरूपेणेत्यर्थः। अथवा अभिमर्शनं न कर्त्तव्यम्, 'पश्चात्' 'प्राङ्' 'तिष्ठन् एव' 'अभिमन्त्रयते'। अत्र "यूप मभिमृशत्यत्यन्यानिति प्राङ् तिष्ठन्नभिमन्त्रयते वा पालाशं बहुलपर्णम्"-इत्यादि[५] सूत्रं द्रष्टव्यम् ॥

मन्त्रस्याय मर्थः[६]।— हे पुरोवर्त्ति-पलाशादिरूपवृक्ष! तव प्राप्तेः पूर्वम् 'अन्यान्' यूप्यानपि नानाजातीयान् वृक्षान् 'अत्यगाम्'

१— पुरस्तात् ५ प्र० २ ब्रा० १५, १६ क० (३८०, ३९१ पृ०) द्रष्टव्यम्।
२— का० श्रौ० सू० ६. १. ४। ३— का० श्रौ० सू० ६. १. ५।
४— का० श्रौ० सू० ६. १. ६ क। ५— का० श्रौ० सू० ६. १. ६–१०।
६— आम्नातश्चैयः— वा० सं० ५. ४२. १।

अतिक्रम्य त्वां प्राप्तोऽस्मि। एवम् 'अन्यान्' ब्राह्मणोक्तातिरिक्तानपि 'नोपागाम्' नापगच्छामि। 'त्वा' त्वाम् 'परेभ्यः' त्वत्तोऽप्युपरि वर्त्तमाना ये सन्ति, तेभ्यः 'अर्वाक्' अधस्तात् प्रथमं वर्त्तमानम् 'अविदम्'। तथा 'अवरेभ्यः' पूर्वभाविनः सकाशात् त्वां 'परः' परस्ताद् वर्त्तमानम् 'अविदम्'। आद्यन्तयोर्वर्त्तमानानां वाता-तपादिकृतदोषसम्भवात् निकृष्टत्वम्, अतः सर्वेषां मध्ये वर्त्तमानं त्वा मेव निर्दोष मविद मित्यर्थः। हे 'देव ! वनस्पते !' 'तं' तादृशं 'त्वा' त्वां 'जुषामहे' इति ॥

मन्त्रभागस्य तात्पर्य माह— "तद्यथेति। 'यथा' 'बहूनां' पुरुषाणां 'मध्यात्' एक मवकृष्य 'साधवे' शोभनीये 'कर्मणे' 'जुषेत' सेवेत, 'सः' जुष्टा 'एतमनाः' दत्तचित्तः, कर्मार्थ मङ्गीकृत-मनस्कः सन् 'तस्मै कर्मणे' तत् कर्म कर्त्तुं भवेत्, अथवा 'कर्मणे एतमनाः स्यात्' कर्म कर्त्तुं बुद्धिः प्रवृत्तेत्यर्थः। 'एव मेवैतत्' इति दार्ष्टान्तिकाभिधान मुक्तार्थम् ॥ ५—७ ॥

"देवास्त्वेति। देवानां जोषणाभिधानस्य प्रार्थनायाः प्रयोजन माह— "तद्वै समृद्धं यं देवाः साधवे कर्मणे जुषान्तेति ॥ ८ ॥

"अथ स्रुवेणेति[१]। "विष्णवे त्वा"—'इति'[२] मन्त्रेण 'स्रुवेण' 'उपस्पृशति'। 'विष्णवे' यूपायेत्यर्थः। स्पृशामीति शेषः। कथं यूपस्य विष्णुत्व मिति, तत्राह— "वैष्णवो यूप इति। 'यूपः' 'वैष्णवो हि' विष्णुदेवत्यः खलु। तदेव कथ मिति, तत्राह—

१— का० श्रौ० सू० ६. १. ११।		२— वा० स० ५. ४२. २।

"यज्ञो वै विष्णुरिति। यज्ञस्यापि विष्णुत्वे यूपस्य किं मायात मित्यत आह– "यज्ञाय ह्येनं वृश्चतीति ॥ ९ ॥

"अथ दर्भतरुणक मिति[1]। "ओषधे त्रायस्व"–'इति'[2] कुश-तरुणेन यूपं व्यवहितं कुर्यात्। हे 'ओषधे!' त्वं प्रहारव्यथातो 'एनं' वृक्षं 'त्रायस्व'। 'वज्रो वै परशुः' छेदकत्वात् परशोर्वज्रत्वम्। "स्वधिते मैनम्"-'इति'[3] छेदनमन्त्रः स्पष्ट एव ॥ १० ॥

"स यं प्रथम मिति। प्रथमच्छिन्नं शकलं यूपावटे प्रक्षेपार्थं माददीत[4]। "तं वा अनक्षस्तम्भ मित्यादि[5]। न विद्यते 'अक्षस्य' शकटाङ्गस्य स्तम्भो यस्मिन् व्रश्चनकर्मणि, 'तम् अनक्षस्तम्भम्'; अक्ष-संस्पर्शो यथा न स्यात्, एवं सर्वं वृश्चेदित्यर्थः[6]। तत्प्रयोजन माह– "उत ह्येन मनसेति। अक्षो ह्यनसा यूपं नयेयुः, तदा अक्षं मा वधिष्टेति ॥ ११ ॥

यूपस्याधःपातनविषये प्रागादिदिक्त्रयं विकल्पयति– "तं प्राञ्चं पातयेदित्यादिना। अन्यस्यां दिशि पातनं निषेधति। "दक्षिणायै त्वैनं दिशः परिबिबाधिषेतेति[7]। 'एनं' यूपं 'दक्षिणायै'

१– का० श्रौ० सू० ६. १. १२। २– वा० सं० ५. ४२. ३।
३– वा० स० ५. ४२. ४। ४– का० श्रौ० सू० ६. १. १३।
५– का० श्रौ० सू० ६. १. १४।
६– "स्थाणुरनसोऽक्षं स्तभ्नातीत्यक्षस्तम्भः, न अक्षस्तम्भोऽनक्षस्तम्भः; यथा गच्छतः शकटस्य अक्ष मवशिष्टः स्थाणुर्न स्तभ्नाति, तथा नीचं छिन्द्यादित्यर्थः"–इति चात्र या० दे०।
७– का० श्रौ० सू० ६. १. १७। 'परिविबाधिषेतेति'–इति च

'दक्षिणस्या' 'दिशः' परिबाधकं कारयितुं मिच्छेदित्यर्थः; तस्याः पितृदेवत्यत्वात् ॥ १२ ॥

"तं प्रच्यवमान मनुमन्त्रयत इति। तत्प्रयोजन माह— "वज्रो वा एष भवतीति। "स्फ्यस्तृतीयं रथस्तृतीयं यूपस्तृतीय मिति-श्रुतेः[1] वज्रावयवत्वाद् यूपस्य वज्रत्वम्। अतो वज्रपात इव यूपार्थ-वृक्षपातः। "लोकाः संरेजन्त इति। "भ्यसते रेजत इति भयवेप-नयोः"-इति[2] यास्कः ॥ १३ ॥

"स यदाहेति। "पृथिव्या सम्भव"-इत्यस्य[3] तात्पर्यं माह— "संज्ञानीष्वेत्येवैतदाहेति। सम्मति मैकमत्यं प्राप्नुहीत्यर्थः। "अयं हि त्वेति[4]। 'अयं' खलु 'स्वधितिः' छेदनसाधनपरशुः 'तेतिजानः' निशितो भवन् 'महते' 'सौभगाय' सुभगत्वाय, अष्टाश्रयाद्याकारा-श्रयणाद्धि सुभगवते; अथवा सुभगो यज्ञः, स एव सौभगः, तदर्थ-त्वात् प्रणयनस्य। 'प्रणिनाय' प्रणयनं कृतवान्, पृथक् कृतवानित्यर्थः। छेदनाभावे प्रणयनासम्भवात् पूर्वश्लेषत्वपक्षे परशुना यज्ञार्थं छिन्नस्त्वं लोकत्रय मपीडयन्नधः पतेत्यर्थः। पृथग्विनियोगपक्षे उक्तलक्षणं त्वां शोधयामीत्यर्थः[5] ॥ १४ ॥

आव्रश्चनहोमं विधाय प्रशंसति— "अथाव्रश्चन मभिजुहोति

१— तै० सं० ५. २६. ४। इन्द्रो वृत्राय वज्रं प्राहरदित्यादि द्रष्टव्यम्।

२— निरु० ३. ४. ४।

३— वा० सं० ५. ४३. १।

४— वा० सं० ५. ४३. २।

५— "अयं हि त्वेति शोधनम्"-इति का० श्रौ० सू० ६. १. १८।

नेदतो नाष्टेत्यादिना । आ समन्तात् व्रश्चनम् 'आव्रश्चनम्', तदभि तस्मिन् जुहोति। उक्तहोमविषये सूत्रकारो विकल्पयामास— "अतस्त्व मित्याव्रश्चनेऽभिजुहोति, यूपे वा तत्संस्कारात् स्थाणौ श्रुतेश्चेति[१]। होमसाधनस्याज्यस्य द्वे सामर्थ्ये; वज्ररूपेण रक्षकत्वम्, रेतोरूपेणोत्पादकत्वं चेति। अत आव्रश्चनप्रदेशहोमो वज्रः। तस्मात् स्थानाद्राक्षसादिक मुत्पन्नं न भवेत्, उत्पन्नञ्च परिक्षतं भवति; तथा तत्र आव्रश्चनप्रदेशे रेतःस्थापनात् शाखा बहुधा जायन्ते[२] ॥ १५ ॥

स जुहोतीति । आव्रश्चनहोममन्त्रस्याय मर्थः[३] ।— हे 'वनस्पते ! देव !' 'त्वम्' 'अतः' अस्मात् प्रदेशात् 'शतवल्शः' अपरिमिताङ्कुरः सन् 'विरोह' प्रादुर्भव। 'वयं' च 'सहस्रवल्शाः' सन्तः 'विरुहेम' विविधं प्रादुर्भवेम ॥ १६ ॥

"तं परिवासयतीति[४]। 'तं' यूपं वक्ष्यमाणेन ज्ञात्वा 'परिवासयति' आच्छिनत्ति। परिवासने विशेष माह— "स यावन्त मेवाग्र इति। 'अग्रे' प्रथमम्, प्रथमच्छेदकाले 'यावन्तं' यावत्परिमाणं 'परिवासयेत्', 'तावान्स्यात्' तावतैव भवितव्यम्, स्थापेक्षितप्रमाणाय न पुनश्छिन्द्यादित्यर्थः ॥ १७ ॥

यूपमानविषये पञ्चारत्निप्रभृतिपञ्चदशारत्निपर्यन्तान् बहून्

१— का० श्रौ० सू० ६. १. २०–२२ ।

२— "आव्रश्चनाद् वृक्षाणां भूयांस उत्तिष्ठन्ति" तै० सं० २. ५. १. ४ ।

३— वा० सं० ५. ४३. ३ । ४— का० श्रौ० सू० ६. १. २३ ।

प्रकारान् विकल्पितान् दर्शयति— "पञ्चारत्निं परिवासयेत्, पाङ्क्तो यज्ञ इत्यादिना[1]। "यो वै यज्ञे हविष्पङ्क्तिं वेद"-इत्यादिना[2] यज्ञस्य हविरादिपञ्चसङ्ख्यायोगात् पशोः पाङ्क्तत्वम् ॥ १८ ॥

"षडरत्नि मिति। "संवत्सरो वज्र इति। संवत्सरस्य, वृत्र-प्रहरणकाले पुनःपुनरावर्त्तनसाम्याद्वा, संवत्सरनिर्वर्त्तकस्यादित्यस्यासुरघातकत्वाद्वा, सारभूतत्वाद्वा वज्रत्वम् ॥ १९ ॥

"अष्टारत्निं परिवासयेदिति। "पूर्वार्द्धो वै यज्ञस्य गायत्रीति। साक्षादवयवत्वेन 'गायत्री' प्रातस्सवनसम्बन्धाद् यज्ञस्य 'पूर्वार्द्धः'; एषः यूपोऽपि पुरस्तात् मीयमानत्वात् 'पूर्वार्द्धः' ॥ २० ॥

"नवारत्नि मिति। "त्रिवृद्वै यज्ञ इति। त्रिवृदादिस्तोमसाध्यत्वात्, सवनभेदेन त्रिवृत्त्वाद्वा, 'यज्ञस्त्रिवृत्'। स च 'त्रिवृत्' स्तोमः 'नव वै'; स्तोत्रियनवकरूपत्वात्[3] ॥ २१ ॥

"एकादशारत्नि मिति। "वज्रस्त्रिष्टुबिति। त्रिष्टुभा सह प्रजापतेः सकाशादुत्पन्नत्वात्। स चोत्पत्तिरिन्द्रद्वारा वेदितव्या[4] ॥ २२ ॥

"द्वादशारत्नि मिति। उक्तं संवत्सरस्य वज्रत्वम्[5] ॥ २३ ॥ २४ ॥

"पञ्चदशारत्नि मिति। "पञ्चदशो वै वज्र इति। एतदपि

१— का० श्रौ० सू० ६. १. २४–२६। २— ऐ० ब्रा० २. ३. ६।

३— ता० ब्रा० २ प्र० १–३ खण्डाः द्रष्टव्याः।

४— "प्रजापतिः — ० त मिन्द्रो देवतान्वसृज्यत, त्रिष्टुप् छन्दो बृहत् साम"-इत्यादि तै० सं ७. १. १. ७।

५— ऊनविंशकण्डीयाख्यानं (४०५ पृ० ४ पं०) द्रष्टव्यम्।

"उरसो बाहुभ्यां पञ्चदशं निरमिमीत, त मिन्द्रो देवतान्वसृज्यन्त"-इति श्रुतेः[1] पञ्चदशस्येन्द्रसम्बन्धाद् द्रष्टव्यम् ॥ २५ ॥

"सप्तदशारत्निर्वाजपेय यूप इति[2]। अतोऽत्र स न गृह्यते ॥

इत्थं बहून् पक्षानुपन्यस्यातोऽप्यधिक मप्युन्मान मनुजानाति—"अपरिमित एव स्यादिति। तत्र कारण माह— "अपरिमितेन वेति। यज्ञस्याचिन्त्यमहिमत्वात् देवानां प्रयोजनानुसारेण तत्प्रमाणस्वीकारात् यूपोऽप्यपरिमितो भवेदित्यर्थः ॥ २६ ॥

"स वा अष्टाश्रिर्भवतीत्यादि[3]। स्पष्टम्। कात्यायनोऽपि पञ्चारत्यादिपक्षान् विकल्पयामास— "पञ्चारत्निः पञ्चदशपर्यन्तः सोमे, दशसप्तचतुर्दशवर्ज मपरिमितो वा"-इति[4] ॥ २७ ॥ ३ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे षष्ठाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ६ ॥

१— तै० सं० ७, १. १. ७।

२— "सप्तदश वाजपेये, एकविंशतिरश्वमेधे"–इति का० श्रौ० सू० ६. १. २३, २४। वाजपेयाङ्गभूतेऽग्नीषोमीये इति यावत्।

३— का० श्रौ० सू० ६. १. २७।

४— का० श्रौ० सू० ६. १. ३१, ३२।

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्ताब्धीन् पञ्चसीरीँस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोस्रां रुक्मवाजिद्विपसहितरथौ सायणिः सिङ्गनार्यो,
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणज मनृणः शार्करं चार्कतेजाः,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि मकृत मुदा पात्रसात्सिङ्गनार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

[अथ सप्तमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्.]

अभ्रि मादत्ते। देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनो-र्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्या मादद्दे नार्य्यसीति समान एतस्य यजुषो बन्धुर्योषो वा ऽएषा यदभ्रिस्तस्मादाह नार्यसीति* ॥ ॥ १ ॥

अथावटं परिलिखति। इद महꣳ रक्षसां ग्रीवा अपिकृन्तामीति वज्रो वा ऽअभ्रिर्व्वज्रेणैवैतन्नाष्ट्राणाꣳ रक्षसां ग्रीवा अपिकृन्तति ॥ २ ॥

अथ खनति। प्राञ्च मुत्कर† मुत्किरत्युपरेण सम्माया-वटं खनति तदग्रेण प्राञ्चं यूपं निदधात्येतावन्मात्राणि बर्हीꣳष्युपरिष्टादधिनिदधाति तद्देवोपरिष्टाद्यूपशकल मधिनिदधाति पुरस्तात्पार्श्वतश्चषाल मुपनिदधात्यथ यवमत्यः प्रोक्षण्यो भवन्ति सोऽसावेव बन्धुः‡ ॥ ३ ॥

स यवानावपति। यवोऽसि यवयास्मद्द्वेषो यवया-रातीरिति नात्र तिरोहित मिवास्त्यथ प्रोक्षत्येको वै प्रोक्षणस्य बन्धुर्मेध्य मेवैतत्करोति ॥ ४ ॥

---

* 'सीति'—इति ग, घ। † 'मुत्कर'—इति ग, घ।

‡ 'बन्धुः'—इति ग, घ।

स प्रोक्षति । दिवे त्वान्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वेति वज्रो वै यूप एषां लोकाना मभिगुप्त्या ऽएषां त्वा लोकाना मभिगुप्त्यै प्रोक्षामीत्येवैतदाह ॥ ५ ॥

अथ याः प्रोक्षण्यः परिशिष्यन्ते। ता अवटे ऽवनयति शुन्धन्तां लोकाः पितृषदना इति पितृदेवत्यो वै कूपः खातस्त मेवैतन्मेध्यं करोति ॥ ६ ॥

अथ बर्हीꣳषि। प्राचीनाग्राणि चोदीचीनाग्राणि चावस्तृणाति पितृषदन मसीति पितृदेवत्यं वा ऽअस्यै-तद्भवति यन्निखातꣳ स यथानिखात ओषधिषु मितः स्यादेव मेतास्वोषधिषु मितो भवति ॥ ७ ॥

अथ यूपशकलं प्रास्यति। तेजो ह वा ऽएतद्वन-स्पतीनां यद् बाह्यशकल*स्तस्माद्यदा बाह्यशकल मपतक्ष्णुवन्त्यथ शुष्यन्ति तेजो ह्येषा मेतत्तद्यद्यूपशकलं प्रास्यति सतेजसं मिनवानीति तद्यदेषु एव भवति नान्य एष हि यजुष्कृतो मेध्यस्तस्माद्यूपशकलं प्रास्यति ॥ ८ ॥

स प्रास्यति। अग्रेणीरसि स्वावेश उन्नेतृणा मिति पुरस्ताद्वा ऽअस्मादेषोऽपच्छिद्यते तस्मादाहाग्रेणीरसि

---

* अत्र, इत उत्तरत्र च 'बाह्यशकल'–इत्येव सायणसम्मतः पाठ इति डा० वेबरः। पर मस्ति तत्र-तत्र च पाठभेदः।

स्वावेशु उन्नेतृणा मित्येतस्य व्वित्तादधि त्वा स्थास्यती-त्यधि ह्येनं तिष्ठति तस्मादाहैतस्य व्वित्तादधि त्वा स्थास्यतीति ॥ ९ ॥

अथ स्रुवेणोपहत्याज्यम्। अवट मभिजुहोति नेदध-स्तान्नाष्ट्रा रक्षाᳬस्युपोत्तिष्ठानिति व्वज्रो वा ऽआज्यं तद्वज्रेणैवैतं नाष्ट्रा रक्षाᳬस्यपबाधते तथाधस्तान्नाष्ट्रा रक्षाᳬसि नोपोत्तिष्ठन्त्यथ पुरस्तात् परीत्योदङ्ङासीनो* यूप मनक्ति स आह यूपायाज्यमानायानुब्रूहीति† ॥१०॥

सोऽनक्ति। देवस्त्वा सविता मध्वानक्त्विति सविता वै देवानां प्रसविता यजमानो वा ऽएष निदानेन यद्यूपः सर्वं वा ऽइदं मधु यदिदं किञ्च तदेन मनेन सर्वेण सᳬ-स्पर्शयति तदस्मै सविता प्रसविता प्रसौति तस्मादाह देवस्त्वा सविता मध्वानक्त्विति‡ ॥ ११ ॥

अथ चषाल मुभयतः प्रत्यज्य प्रतिमुञ्चति। सुपि-प्पलाभ्यस्त्वौषधीभ्य इति पिप्पलᳬ हैवास्यैतत्तद्यन्मध्ये सङ्गृहीत मिव भवति तिर्यग्वा ऽइदं वृक्षे पिप्पल माहतᳬ स यदेवेदᳬ सम्बन्धनं चान्तरोपेनित मिव तदेवैतत्करोति तस्मान्मध्ये सङ्गृहीत मिव भवति ॥ १२ ॥

---

* 'दङ्ङासीनो'–इति क, ख।   † 'ति'–इति ग, घ।

‡ 'त्विति'–इति ख।

आन्त मग्निष्ठा मनक्ति । यजमानो वा ऽअग्निष्ठा रस आज्यꣳ रसेनैवैतद्यजमान मनक्ति तस्मादान्त मग्निष्ठा मनक्त्यथ परिव्ययणं प्रति समन्तं परिमृशत्यथाहोच्छ्रीयमाणायानुब्रूहीति ॥ १३ ॥

स उच्छ्रयति । द्या मग्रेणास्पृक्ष ऽआन्तरिक्षं मध्येनाप्राः पृथिवी मुपरेणादृꣳहीरिति वज्रो वै यूप एषां लोकाना मभिजित्यै तेन वज्रेणेमांल्लोकान्त्स्पृणुत ऽएभ्यो लोकेभ्यः सपत्नान्निर्भजति ॥ १४ ॥

अथ मिनोति । या ते धामान्युश्मसि गमध्यै यत्र गावो भूरि शृङ्गा अयासः अत्राह तदुरुगायस्य विष्णोः परमं पद मव भारि* भूरीत्येतया त्रिष्टुभा मिनोति वज्रस्त्रिष्टुब् वज्रो यूपस्तस्मात्त्रिष्टुभा मिनोति ॥ १५ ॥

सम्प्रत्यग्नि मग्निष्ठां मिनोति । यजमानो वा ऽअग्निष्ठाग्निरु वै यज्ञः स यदग्नेरग्निष्ठाꣳ ह्वलयेद्ध्वलेद्ध यज्ञाद्यजमानस्तस्मात् सम्प्रत्यग्नि मग्निष्ठां मिनोत्यथ पर्यूहत्यथ पर्यृषत्यथाप उपनिनयति ॥ १६ ॥

अथैव मभिपद्य वाचयति । विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पस्पशे । इन्द्रस्य युज्यः सखेति वज्रं वा

---

* 'भाति'–इति सा०-सम्मतः । स च ऋक्पाठः २. २. २४. ६ (निरु० २. २. ३.) । मन्त्रस्यैतस्योपक्रमेऽप्यस्त्येवं पाठभेद ऋग्यजुःसंहितयोः ।

ऽएष प्राहार्षीद्यो यूप मुदशिश्रियद्विष्णोर्व्विजितिं पश्यतेत्येवैतदाह यदाह व्विष्णोः कर्म्माणि पश्यत यतो व्रतानि पस्पशे*। इन्द्रस्य युज्यः सखेतीन्द्रो वै यज्ञस्य देवता व्वैष्णवो यूपस्तꣳ सेन्द्रं करोति तस्मादाहेन्द्रस्य युज्यः सखेति† ॥ १७ ॥

अथ चषाल मुदीक्षते। तद्विष्णोः परमं पदꣳ सदा पश्यन्ति सूरयः। दिवीव चक्षुरातत मिति व्वज्रं वा ऽएष प्राहार्षीद्यो यूप मुदशिश्रियत्तां व्विष्णोर्व्विजितिं पश्यतेत्येवैतदाह यदाह तद्विष्णोः परमं पदꣳ सदा पश्यन्ति सूरयः। दिवीव चक्षुरातत मिति‡ ॥ १८ ॥

अथ परिव्ययति। अनग्नतायै त्वेव परिव्ययति तस्मादन्नेव परिव्ययत्यन्नेव हीदं व्वासो भवत्यन्नाद्य मेवास्मिन्नेतद्दधात्यन्नेव हीद मन्नं प्रतितिष्ठति तस्मा-दन्नेव परिव्ययति ॥ १९ ॥

त्रिवृता परिव्ययति। त्रिवृद्ध्यन्नं पशवो ह्यन्नं पिता माता यज्जायते तत्तृतीयं तस्मात्त्रिवृता परि-व्ययति ॥ २० ॥

---

* 'पस्पशे'—इति ग-घ-पुस्तकयोरशुद्धः।

† 'सखेति'—इति ख, 'सखेति'—इति ग, घ।

‡ 'मिति'—इति ख, 'मिति'—इति ग, घ।

स परिव्ययति। परिवीरसि परि त्वा दैवीर्व्विशो व्ययन्तां परीमं यजमानꣳ रायो मनुष्याणा मिति तद्यजमानायाशिष माशास्ते यदाह परीमं यजमानꣳ रायो मनुष्याणा मिति* ॥ २१ ॥

अथ यूपशकल मवगूहति। दिवः सूनुरसीति प्रजा हैवास्यैषा तस्माद्यदि यूपैकादशिनी स्यात् स्वꣳ स्व मेवावगूहेदविपर्यासं तस्य हैषा मुग्धानुव्रता प्रजा जायतेऽथ यो व्विपर्यास मवगूहति न स्वꣳ स्वं तस्य हैषा मुग्धाननुव्रता प्रजा जायते तस्मादु स्वꣳ स्व मेवावगूहेदविपर्यासꣳ† ॥ २२ ॥

स्वर्गस्यो हैष लोकस्य समारोहणः क्रियते। यद्यूप-शकल इयꣳ रशना रशनायै यूपशकलो यूपशकला-च्चषालं चषालात् स्वर्गं लोकꣳ समश्नुते ॥ २३ ॥

अथ यस्मात्स्वरुर्नाम। एतस्माद्वा एषोऽपच्छिद्यते तस्यैतत्‡ स्व मेवारुर्भवति तस्मात्स्वरुर्नाम ॥ २४ ॥

तस्य यन्निखातम्। तेन पितृलोकं जयत्यथ यदूर्द्ध्वं निखाताद्वा रशनायै तेन मनुष्यलोकं जयत्यथ यदूर्द्ध्वꣳ रशनाया आ चषालात्तेन देवलोकं जयत्यथ यदूर्द्ध्वं

---

* 'मिति'-इति ग, घ। † 'सम्'-इति ख।

‡ 'तदस्यैतत्'-इति क।

चषालाद् द्व्यङ्गुलं वा त्र्यङ्गुलं वा साध्या इति देवास्तेन तेषां लोकं जयति सलोको ह* वै साध्यैर्देवैर्भवति य एव मेतद्वेद ॥ २५ ॥

तं वै पूर्व्वार्द्धे मिनोति । वज्रो वै यूपो वज्रो दण्डः पूर्व्वार्द्धं वै दण्डस्याभिपद्य प्रहरति पूर्व्वार्द्ध एष यज्ञस्य तस्मात्पूर्व्वार्द्धे मिनोति ॥ २६ ॥

यज्ञेन वै देवाः । इमां जितिं जिग्युर्येषा मियं जितिस्ते होचुः कथं न इदं मनुष्यैरनभ्यारोह्यꣳ स्यादिति ते यज्ञस्य रसं धीत्वा यथा मधु मधुकृतो निर्द्धयेयुर्व्विदुह्य यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्नथ यदेनेनायोपयं-स्तस्माद्यूपो नाम पुरस्ताद्वै प्रज्ञा पुरस्तान्मनोजवस्तस्मा-त्पूर्व्वार्द्धे मिनोति ॥ २७ ॥

स वा ऽअष्टास्रिर्भवति । अष्टाक्षरा वै गायत्री पूर्व्वार्द्धो वै यज्ञस्य गायत्री पूर्व्वार्द्ध एष यज्ञस्य तस्मादष्टास्रि-र्भवति ॥ २८ ॥

तꣳ ह स्मैतं देवा अनुप्रहरन्ति । यथेद मप्येतर्ह्यके-ऽनुप्रहरन्तीति देवा अकुर्व्वन्निति ततो रक्षाꣳसि यज्ञ मनूदपिबन्त ॥ २९ ॥

---

* नास्त्येतत् पदं ग-घ-पुस्तकयोः ।

ते देवा अध्वर्यु मब्रुवन्। यूप शकल मेव जुहुधि तद्वाहैष स्वगाकृतो भविष्यति तथो रक्षांसि यज्ञं नानूत्पास्यन्ते ऽयं वै वज्र उद्यत इति* ॥ ३० ॥

सोऽध्वर्युः। यूपशकल मेवाजुहोत्तद्धैष स्वगाकृत आसीत्तथो रक्षांसि यज्ञं नानूदपिबन्तायं वै वज्र उद्यत इति ॥ ३१ ॥

तथो ऽएवैष एतत्। यूपशकल मेव जुहोति तद्वहैष स्वगाकृतो भवति तथो रक्षांसि यज्ञं नानूत्पिबन्तेऽयं वै वज्र उद्यत इति स जुहोति दिवं ते धूमो गच्छतु स्वर्ज्योतिः पृथिवीं भस्मनापृण स्वाहेति ॥ ३२ ॥ ४ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [७.१.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्।
निर्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

"अभ्रि मादत्ते देवस्य त्वा (१क०)"-इत्यादिकम्, "स यथा-निखात ओषधिषु मितः स्यादेव मेतास्वोषधिषु मितो भवति (७क०)"-इत्यन्तञ्च ग्रन्थजात मौदुम्बर्याः अवटनिर्माणविधानेनैव

---

* 'इति'-इति ग, घ।

व्याख्यातप्रायम्[1]। "उपरेण सम्मायेति। यूपस्यातष्टो मूलभाग उपरः; तावत्परिमितं यूपावटं कुर्यात्। "एतावन्मात्राणीति। मुष्टिपरिमितानि यूपाग्रे निदध्यात् यूपशकलं च[2] ॥ १—७ ॥

यूपशकलस्य गर्त्ते स्थापनं सार्थवादं विधत्ते— "अथ यूपशकलं प्रास्यति[3] तेजो ह वा एतदित्यादिना। तत्तेजस्त्व मिदानीन्तन-प्रसिद्ध्या समर्थयते— "तस्माद् यदा ब्राह्मणकस्य मित्यादिना। 'अपतक्ष्णुवन्ति' तक्ष्णेन लघूकुर्वन्ति। "तनूकरणे तक्षः"-इति[4] स्मृः। "एष एव भवतीति। यूपत्वगात्मक एव भवेत् 'नान्यः' शकलः। अत्र कारण माह— "एष हि यजुष्कृतो मेध्य इति। यजुषा "स्वधिते मैनम्"-इतिमन्त्रेण निष्पादितः[5], अत एव मेध्यः ॥ ८ ॥

शकलप्राशनं समन्त्रकं विधत्ते— "स प्रास्यति[6] अग्रेणी-रसीति[7]। छिद्यमानस्य यूपस्य प्रथमम् अग्रे नीयत इति 'अग्रेणीः', यूपावयवभूत इत्यर्थः। यद्वा अग्रेऽवस्थितो यूपोऽवटं प्रति नीयत इति 'अग्रेणीः', पुरस्सर इत्यर्थः। यस्त्वम् 'अग्रेणीरसि', स त्वम् 'उन्नेतृणां' ऊर्द्धं नेतृणा मध्वर्यूणां 'स्वावेशः' यूपावटे सुखेन तैरा-

---

१— पुरस्तात् (३४९ पृ० १ पं०) द्रष्टव्यम्।

२— "देवस्य त्वेत्यभ्रि मादाय"—इत्यादीनि सूत्राण्यत्रालोच्यानि (सू० ६. २. ८—१२)। "देवस्य त्वा"—इति मन्त्रस्तु वा० सं० ६. १. १।

३— का० श्रौ० सू० ६. २. १३। ४— पा० सू० ३. १. ७६।

५— अनुपद मेवोक्तम् (४०२ पृ० ५ पं०)।

६— का० श्रौ० सू० ६. २. १९। ७— वा० सं० ६. २. १।

विश्यत इति स्थावेशः। स त्वं हे यूपशकल! 'एतस्य' कर्मणः 'वित्तात्'। "विद ज्ञाने"[१]। कर्मणि षष्ठी। विद्धि, विदितार्था भवति; कर्म कृतवान् न भवति। "अधि त्वा स्थास्यतीति। अधीत्युपरिभावे। हे यूपशकल! 'त्वा मधि' तवोपरि यूपः स्थास्यति, तस्यावस्थानं वित्तात्। अग्रेणीरित्यस्य तात्पर्य माह— "पुरस्ताद्वा अस्मादिति। यस्मादेव शकलः 'अस्माद्' यूपात् 'पुरस्तात्' अपि छिद्यते; अस्य प्रथमशकलत्वात्, यूपात् प्रथमं नीयमानत्वात् 'अग्रेणीः' स्थावेश इत्यर्थः। 'एतस्य' सम्यक् बन्धनं वित्तादित्यादि स्पष्टम् ॥ ९ ॥

"अथ स्रुवेणोपहत्याज्य मिति। 'आज्यम् उपहत्य', 'स्रुवेण' आदाय, 'अवटम् अभि' तूष्णीं 'जुहोति'। "तूष्णीम्"-इति[२] सूत्रम्। आव्रश्चनहोमार्थवादे "नेदधस्तादित्यादिकं व्याख्यातम्[३]। "अथ पुरस्तात् परीत्येति[४]। अवटस्य 'पुरस्तात्' 'परीत्य' परि-क्रम्य 'उदङ्' उदङ्मुखः 'आसीनः' अध्वर्युर्यजमानो वा 'यूपम् अनक्ति'; "अध्वर्युर्यजमानो वा यूप मनक्ति"-इति[५] सूत्रकार-वचनात्। स्पष्टार्थो यूपाञ्जनप्रैषः ॥ १० ॥

"सोऽनक्तीति[६]। "देवस्त्वा"—इत्यञ्जनमन्त्रस्य[७] तात्पर्य माह—

१— अदा० प० ५४ धा०।

२— "स्रुवेणावटे जुहोति तूष्णीम्"-इति का० श्रौ० सू० ६. २. २०।

३— पुरस्तात् (४०४ पृ० १ पं०) द्रष्टव्यम्।

४— का० श्रौ० सू० ६. २. २१ क। ५— का० श्रौ० सू० ६. २. २१ ख।

६— का० श्रौ० सू० ६. ३. १। ७— वा० सं० ६. २. २।

"सविता वै देवाना मित्यादिना। यजमाननिष्पाद्यस्य यागस्य यूपेनापि निष्पाद्यत्वात्, तत्सिद्धिन्यायात् यजमान एव यूपत्वेनोपचर्यते। "इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मधु"-इत्याद्युक्तप्रकारेण[१] 'सर्व मिदं मधु'। 'ततः' 'एनम्' यूप मेव, यूपद्वारेण 'अनेन सर्वेण' मधुभूतेन चराचरेण आज्यद्वारेण 'संस्पर्शयति' ॥ ११ ॥

"अथ चषाल मुभयतः प्रत्यज्येति[२]। चषालो यूपस्योपरि प्रतिमोक्तव्योऽष्टाश्रिः मध्ये सन्नतो वलयः[३]। तम् 'उभयतः' आज्येन 'प्रत्यज्य' 'प्रति मुञ्चति' उपरि बध्नाति ॥

मन्त्रार्थस्त्वेषः[४]।— हे चषाल! त्वां 'सुपिप्पलाभ्यः' शोभनफलाभ्यः 'ओषधीभ्यः' तासा मर्थाय, प्रति मुञ्चामीति शेषः। अस्य यूपस्य चषालं सुपिप्पलं खलु, तच्चषालं मध्ये सङ्गृहीत मिव कुर्यात् ॥

उक्तं यूपफलरूपत्वं लौकिकवृत्तदृष्टान्तेन दृढयति— "तिर्यग्वा इद मिति। 'आहतं' सम्बद्धम्, 'यदेवेदं सम्बन्धनं' सम्यक् बन्धनसाधनं वृन्तं फलं च, 'अन्तरा' वृन्तफलयोर्मध्ये "उपेनित मिव" 'उपेनितम्' अल्पपरिमाणं विद्यते, 'तदेव' 'एतत्' एतेन चषालोपेनितेन कृतवान् भवति। 'तस्मात् मध्ये' इद मित्युपसंहारः ॥१२॥

१— इहैवोपरिष्टात् (१४ का० ४ प्र० ५ ब्रा० १ क०) द्रष्टव्यम्।

२— का० श्रौ० सू० ६. ३. ३, ४।

३— "अग्राच्चषालं पृथुमात्र मष्टाश्रि मध्यसङ्गृहीतम्, ऊर्द्धमग्रे प्रतिमुञ्चति"-इति का० श्रौ० सू० ६. १. २८, २९।

४— वा० सं० ६. २. ३।

पुनराञ्जनं विधत्ते— "आन्त मग्निष्ठा मनक्तीति[1]। 'अग्निष्ठाः' अग्नेरभिमुखाश्रिः, तम् 'अग्निष्ठाम्', 'आन्तम्' उपरिप्रदेशपर्यन्तम् 'अनक्ति'। "सोपर मग्निष्ठादेश मक्त्वा"-इत्यादि[2] च सूत्रम्। 'सोपरम्' उपरसहितम्। अग्निसन्निधिसाम्यात् 'अग्निष्ठाः' यजमानः। "अथ परिव्ययण मित्यादि। 'परिव्ययणं' परिव्ययणो रशनावेष्टनप्रदेशः, तं 'प्रति' 'समन्तम्' आज्येन 'परिमृशति' परिमृशेत्। "उच्छ्रीयमाणायानुब्रूहि"-'इति'[3] सम्प्रेष मुक्त्वा— ॥ १३ ॥

"स उच्छ्रयति द्या मग्रेणेत्यादि[4]। "द्या मग्रेण"-इति मन्त्रेण[5] उच्छ्रयणं कुर्यात्। हे यूप! 'द्याम्' अन्तरिक्षम् 'अग्रेण' अग्रभागेन 'अस्पृक्षः' स्पृष्टवानसि, तथा तव 'मध्येन' मध्यभागेन 'अन्तरिक्षम् आ अप्राः' आपूरितवानसि, 'पृथिवीम् उपरेण' भूमौ स्थाप्यो भाग उपरः, तेन भूलोकम् 'अदृंहीः' दृढ मकरोः। "वज्रो वै यूपः"—इत्यादि कृतशब्दार्थम् ॥ १४ ॥

"अथ मिनोतीत्यादि[6]। "या ते"-इति मन्त्रेण[7] यूपं मिनुयात्। हे विष्णो! 'ते' 'या' यानि 'धामानि' स्थानानि 'गमध्यै' गमनाय प्राप्तये 'उश्मसि' कामयामहे, 'यत्र' येषु धामसु 'गावः' रश्मयः 'भूरिशृङ्गाः' प्रभूतोर्द्ध्वप्रदेशाः 'अयासः' अयनाः गन्तारो रश्मयः, तं परिवेषं हे विष्णो! 'अत्रा' एषु स्थानेषु 'उरुगायस्य'

१— का० श्रौ० सू० ६. २. ५।
२— का० श्रौ० सू० ६. २. ५।
३— का० श्रौ० सू० ६. ३. ६।
४— का० श्रौ० सू० ६. ३. ७।
५— वा० सं० ६. २. ४।
६— का० श्रौ० सू० ६, ३. ८।
७— वा० सं० ६. ३. १।

प्रभूतवाग्गीयमानस्य, 'विष्णोः' व्याप्तस्य, तव श्रुति-स्मृति-प्रसिद्धं 'परमम्' उत्कृष्टं 'पदम्' 'भूरि' प्रभूतम् 'अवभाति' सर्वदा प्रकाशते, प्रार्थयामह इति शेषः। अथ मधिदैवतः सङ्क्षेपेणोक्तार्थः ॥

अथवा प्रकृतेऽधियज्ञपरतया व्याख्येयः। अस्मिन् पक्षे 'विष्णोः' सवनत्रयव्याप्तस्य यज्ञस्य, धामानीत्यादि पूर्ववत्; अत्रोरुगायस्य विष्णोस्ते 'परमं' परार्द्धं 'पदं' यूपाख्य मवभातीति[1] ॥

मन्त्रस्य त्रिष्टुप्त्वं यूपमानस्योचित मिति प्रशंसति— "एतया त्रिष्टुभेति ॥ १५ ॥

माने विशेष माह— "सम्प्रत्यग्नि मिति[2]। 'अग्निष्टाम्' 'सम्प्रत्यग्निम्' अग्न्यभिमुखं 'मिनोति' प्रक्रमार्थम्। विपक्षे दोषप्रदर्शनेन दृढयति— "यजमानो वा अग्निष्ठाग्निरिति। 'सः' अध्वर्युः 'यद्' यदि 'अग्नेः' सकाशात् 'अग्निष्ठां' 'ह्वलयेत्' चालयेत्, 'यज्ञात्' 'यजमानः' अपि 'ह्वलेत्' पश्येत्, 'तस्मात्' सम्प्रत्यग्निं' मिनुयात् ॥

"अथ पर्यूहतीति[3]। पर्यूहणादिमन्त्राणा मौदुम्बर्या मुक्तत्वात्[4] अत्र ब्राह्मणे उपेक्षिताः ॥ १६ ॥

"अथैव मभिपद्येति[5]। एवं कर्मकलापं कृत्वा यूप मन्वारभ्य

१— एतन्मन्त्रस्य यास्कीयं व्याख्यानञ्च द्रष्टव्यम् (२. २. ३. निरु०)।

२— का० श्रौ० सू० ६. ३. ९। ३— का० श्रौ० सू० ६. ३. १०।

४— पर्यूहणम्, पर्यृषणम्, अप उपनिनयन मिति त्रीणि कर्माणि ४ प्र० ५ ब्रा० १७, १८, १९ कण्डिकासु (३४४ पृ०) विहितानि। तत्र द्वावेव मन्त्रौ। तौ त्विह वा० सं० ६. ३. २, ३ पुनराम्नातौ।

५— का० श्रौ० सू० ६. ३. १२।

'वाचयति' "विष्णोः कर्माणि"-इत्यमुं[1] मन्त्रम्। "विष्णोः कर्माणीति वाचयति यूप मन्वारब्धम्"-इति[2] हि सूत्रम्॥

अथ मर्थः।— 'विष्णोः' यज्ञात्मनः 'कर्माणि पश्यत' इह नराः! 'यतः' यस्माद् 'व्रतानि' कर्माणि जायन्ते, यानि च 'पस्पशे' सृष्टवान्। यो विष्णुः 'इन्द्रस्य' च यज्ञाभिमानिनो देवस्य 'युज्यः' योग्यः 'सखा' सखिभूतः॥

मन्त्रतात्पर्यं व्याचष्टे— "वज्रं वा एष इत्यादिना। 'उदश्रियत्'-इति, "श्रिञ् सेवायाम्[3]"-इत्यस्य लुङि रूपम्। कर्मणां बहुत्वेऽपि विजितेरेकत्वात् एकवचनान्तं निर्दिष्टम्। चतुर्थपादे इन्द्रश्रवणं सङ्गत मित्याह— "इन्द्रो वै यज्ञस्य देवतेति॥ १७॥

"अथ चषाल मुदीक्षते[4] तद्विष्णोरित्यादि[5]। 'उदीक्षते' ऊर्द्ध मीक्षेत। 'विष्णोः' यज्ञस्य 'तत्' 'परमं पदम्' पश्यत इति पदं यूपः, तं 'सदा पश्यन्ति' 'सूरयः' विद्वांसः। कीदृशम्? 'दिवि' आकाशे निरावरणे 'आततं' प्रसृतम् 'चक्षुरिव'।

मन्त्रस्य तात्पर्य माह— परमपदस्य यूपस्य शत्रुवधार्थ मुद्यतवज्ररूपत्वात्, तद्दर्शनेन यज्ञविघातकाना मसुराणां पलायनात्, उच्छ्रितयूप एव विष्णोर्विजितिस्तं 'पश्यत'— 'इति' मन्त्रः 'आह' इत्यर्थः॥ १८॥

१— वा० सं० ६. ४. १। २— का० श्रौ० सू० ६. ३. १२।
३— धा० उ० ८९७ धा०। ४— का० श्रौ० सू० ६. ३. १३।
५— तन्मन्त्रपाठस्तु— वा० सं० ६. ४. २।

रशनापरिव्ययनं विधाय प्रशंसति— "अथ परिव्ययतीति[१]। परिव्ययनप्रदेश मभिनयेन निर्द्दिशति— 'अत्र'[२] नाभिप्रदेशे इत्यर्थः। "नाभिदघ्ने परिव्ययति"-इति तैत्तिरीयकम्[३]। उक्तार्थे लोकस्थितिं हेतूकरोति— "अत्रेव हीति। लोके हि मध्यदेशे खलु 'इदं' वसनं 'भवति'; तस्मादित्यर्थः। "अन्नाद्य मेवेत्यादि। रशनाया अन्नसम्बन्धिविकारत्वेनान्नरूपत्वात् अन्न मेवास्मिन्नुपस्थापितवान् भवति ॥ १९ ॥

रशनायास्त्रैगुण्य माह— "त्रिवृतेति[४]। अन्नस्य त्रिवृत्त्वं कुत्र दृष्ट मिति, तद् दर्शयति— "पशवो ह्यन्न मिति। कथं तेषु त्रिवृत्त्व मिति तदुपपादयति— "पिता मातेत्यादि। दधिपयोरूपस्यान्नस्य त्रयाणा मपि कारणत्वात् तेषा मप्यन्नत्वोपचारः ॥ २० ॥

"स परिव्ययतीति। परिव्ययने मन्त्र माह— "परिवीरसीति[५]। हे यूप! त्वं 'परिवीरसि' परितो रशनया वेष्टितोऽसि। 'दैवी विशः' देवसम्बन्धिन्यः प्रजाः त्वां 'परिव्ययन्ताम्' वेष्टयन्तु। तथा 'इमं यजमानम्' एव 'मनुष्याणाम्' इतरेषां मध्ये 'रायः' धनानि परिव्ययन्तु ॥ २१ ॥

"अथ यूपशकल मवगूहतीति[६]। 'यूपशकलं' स्वरुम् अवगूहेत् रशनामध्ये। 'तस्मात्' स्वरोर्यूपरूपत्वात्। एवं सर्वथावगूहनीयत्वात्

१— का० श्रौ० सू० ६. ३. १४ ख।

२— 'अत्रेव'-इति क्व। ३— तै० स० ६. ३. ४, १६।

४— "त्रिगुणा त्रिधामा कौशी रशना" का० श्रौ० सू० ६. ३. १४ क।

५— वा० सं० ६. ६. १। ६— का० श्रौ० सू० ६, ३. १७।

यूपैकादशित्वपक्षेऽपि स्वस्वयूपानतिक्रमेणैवावगूहेत्[1]। 'अविपर्यासं' विपर्यासायाः क्रमेणाग्रहणाद्। दोषाभिधानेनाविपर्यासं प्रशंसति— "तस्य हैषासुग्धानुव्रतेत्यादिना। असुग्धा माह— 'अनुव्रता' यजमानव्यापारानुकूला। विपर्यासपक्षे उक्तवैपरीत्यं व्याख्येयम् ॥ २२ ॥

यूपशकल-रशना-चषालानां क्रमेणोर्द्ध्वभावित्वात् स्वर्गारोहण-सोपानत्वेन प्रशंसति— "स्वर्गस्यो हैष लोकस्य समारोहण इत्यादिना ॥ २३ ॥

यूपावयवत्वेन स्वरोः सर्वथावगूहनं प्रशंसितुं तन्नाम निर्वक्ति— "अथ यस्मात् स्वरुर्नामेति। 'एतस्मात्' एव 'एषः' यूपशकलः 'अपच्छिद्यते'। तत् 'एतत्' छिन्नं द्रव्यम् अस्य यूपसम्बन्धि पुनः 'स्व मेव' स्वकीय मेव 'अरुः' गन्ता भवति। 'तस्मात्' स्व मियर्त्तीति 'स्वरुः' 'नाम' सम्पन्नम्[2] ॥ २४ ॥

यूपं लोकत्रयजयात्मना प्रशंसति— "तस्य यन्निखात मिति। निखन्यत इति निखातो गर्त्तान्तरालः। "तेन पितृलोकं जय-

---

१— का० श्रौ० सू० ६. ३. १८।

२— "त एतं स्वरु मपश्यन् यूपशकलम्"-इति ऐ० ब्रा० २. १. ३। "यूपशकल मेतं— स्वरुनामकं स्वल्पं काष्ठखण्डम्"-इति तत्र सायणः। "स्वरुणा पशु मनक्ति"-इति तै० सं० ५. ५. ७. १। तै० ब्रा० २. ४. ७. १०, ११। "स्वरु मन्तर्धाय स्वधितिना पशुं समनक्ति, घृतेनाक्तौ पशुं त्रायेथा मिति शिरसि। न वा स्वधितिना, स्वरुणैव"-इति आप० श्रौ० सू० ७. १४. ११, १२। मीमांसादर्शने च जै० सू० ४. २. १–७, अधि० १ स्वरुविचारो द्रष्टव्यः।

तीति। चषालादुपरि यूपाग्रं द्व्यङ्गुलभागः, 'तेन' भागेन 'साध्या इति' प्रसिद्धाः 'देवाः' सन्ति, 'तेषां लोकं जयति'[1]। वेदितुः फल माह—"सलोको ह वा इति॥ २५॥

यूपस्य पूर्वार्द्धं भूमौ यत् मानम्, तत् दण्डसाम्यतः स्तौति— "तं वै पूर्वार्द्धे मिनोतीति। यज्ञस्य प्रहरणसाधनत्वात् दीर्घत्वाच्च वज्रो दण्डः। 'दण्डस्य पूर्वार्द्धम्' 'अभिपद्य' गृहीत्वा प्रहरति'; 'यज्ञस्य' अपि 'एषः' यूपः 'पूर्वार्द्धः', होमात् पूर्वं मनुष्ठेयत्वात्। 'तस्मात्' 'पूर्वार्द्धे' पूर्वभागे 'मिनोति'॥ २६॥

प्रकारान्तरेण पूर्वार्द्धं मभिमातुं भूयो द्योतयति— "यज्ञेन वै देवा इत्यादिना। एतदसकृद् गतम्[2]। देवैस्तिरोभावितस्य यज्ञस्य यूपस्य इतरेषा मनुष्ठातॄणां प्रज्ञापकत्वात्, प्रज्ञापकस्य पुरस्ता- द्भाविलदर्शनात् यूपोऽपि पुरस्तात् देशे स्थाप्य इत्यर्थः। 'मनोजवः' मनसो वेगः। यूपस्य देवैराच्छादितयज्ञस्य प्रज्ञापकत्वं तैत्तिरी- यकेऽप्युक्तम्— "यज्ञेन वै देवाः सुवर्गं लोक मायन्; तेऽमन्यन्त, मनुष्या नोऽन्वाभविष्यन्तीति; ते यूपेन योपयित्वा सुवर्गं लोक मायन्; त ऋषयो यूपेनैवानुप्राजानन्; तद् यूपस्य यूप- त्वम्"-इति[3]॥ २७॥

"स वा अष्टाश्रिरित्यादि। स्पष्टम्॥ २८॥

१— तै० सं० ६. ३. ४. २१, २२ वचने द्रष्टव्ये।
२— १ का० ५ प्र० १ ब्रा० १ क० (४०५ पृ०) द्रष्टव्यम्।
३— तै० सं० ६. ३. ४. २०।

यूपे[1] निगूढस्य स्वरोरुत्तरत्र प्रतिपत्तिकर्मत्वेन यूपप्रतिनिधात्मना होम मभिधातु माह— "तं ह स्मैत मित्यादिना । "यथेद मप्येतर्ह्येक इति । 'अप्येतर्हि' इदानी मपि, 'एके' अनुष्ठातारः, 'इदम्'-इत्यनुप्रहरणक्रियाविशेषणम् । देवा यथा, तथा अनुप्रहरन्तीत्यर्थः । इदानी मपि अनुप्रहरण मेव कुर्वन्ति । "देवा अकुर्वन्निति । न तावद् यज्ञस्थानीयस्य यूपस्य दग्धत्वेन बाधकाभावात् यथाकामम् 'उदपिबन्त' ॥ २९ ॥ ३० ॥

सोऽध्वर्युरिति । देवाः 'तत्' तेनैव खलु 'एषः' यज्ञः 'स्वगाकृतः' स्वं स्थानं प्राप्तः, कृतप्रतिपत्तिकः 'आसीत्' । स्पष्ट मन्यत्[2] ॥ ३१, ३२ ॥ ४ [७. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे सप्तमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

१— "अष्टाश्रिं करोत्युपरवर्जम्"-इति का० श्रौ० सू० ६. १. २७ । 'अष्टाश्रिम्— अष्टकोणम् । उपरोऽवटः, तत्सम्बन्धिनं निखननार्हं यूपस्य प्रदेशं मूलतः पञ्चमांशं वर्जयित्वा'-इति तत्र या० दे० ।

२— सर्व मेतद् यूपप्रकरणं तैत्तिरीयभाष्ये भगवता सायणाचार्येण व्यक्तं व्याख्यातम्, तै० सं० ६. ३. ३, ४ द्रष्टव्यम् ।

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम्.)

यावती वै व्वेदिस्तावती पृथिवी । व्वज्रा वै यूपास्त-दिमा मेवैतत् पृथिवी मेतैर्व्वज्रैस्स्पृणुतेऽस्यै सपत्ना-न्निर्भजति तस्माद् यूपैकादशिनी भवति द्वादश उप-शयो भवति व्वितष्टस्तं दक्षिणत उपनिदधाति तद्यद् द्वादश उपशयो भवति ॥ १ ॥

देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः* । तेऽसुररक्षसेभ्य आस-ङ्गाद् बिभयाञ्चक्रुस्तद्य एत ऽउच्छ्रिता यथेषुरस्ता तया वै स्तृणुते वा न वा स्तृणुते यथा दण्डः प्रहृतस्तेन वै स्तृणुते वा न वा स्तृणुतेऽथ य एष द्वादश उपशयो भवति यथेषुरायतानस्ता यथोद्यत मप्रहृत मेव मेष व्वज्र उद्यतो दक्षिणतो नाष्ट्राणाᳬ रक्षसा मपहत्यै तस्माद् द्वादश उपशयो भवति ॥ २ ॥

तं निदधाति† । एष ते पृथिव्यां लोक आरण्यस्ते पशुरिति पशुश्च वै यूपश्च तदस्मा ऽआरण्य मेव पशूना मनुदिशति तेनो ऽएष पशुमान् भवति तद् द्वयं‡ युपैकादशिन्यै सम्पयन माहुः श्वःसुत्यायै ह न्वेवैके

* 'नाः'-इति ग, घ । † 'तन्निदधाति'-इति ख ।

‡ 'तद् वयं'-इति घ ।

सम्मिन्वन्ति प्रकृब्रतायै* चैव श्वःसुत्यायै यूपं मिन्वन्तीत्यु च ॥ ३ ॥

तद्दु तथा न कुर्यात्। अग्निष्ठ मेवोच्छ्रयेदिदं वै यूप मुच्छ्रित्याध्वर्युरा परिव्ययणान्नान्वर्जत्यपरिवीता वा ऽएत ऽएताꣳ रात्रिं व्वसन्ति सा न्वेव परिचक्षा पशवे† वै यूप मुच्छ्रयन्ति प्रातर्वै पशूनालभन्ते तस्मादु प्रातरेवोच्छ्रयेत् ॥ ४ ॥

स य उत्तरोऽग्निष्ठात् स्यात्‡। त मेवाग्र ऽउच्छ्रयेदथ दक्षिण मथोत्तरं दक्षिणार्द्ध मुत्तमं तथोदीची भवति ॥ ५ ॥

अथो ऽइतरथाहुः। दक्षिण मेवाग्रेऽग्निष्ठादुच्छ्रयेदथोत्तर मथ दक्षिण मुत्तरार्द्ध मुत्तमं तथो हास्योदगेव कर्मानुसन्तिष्ठत ऽइति§ ॥ ६ ॥

स यो व्वर्षिष्ठः स दक्षिणार्द्धः स्यात्। अथ ह्रसीयानथ ह्रसीयानुत्तरार्द्धो ह्रसिष्ठस्तथोदीची भवति ॥ ७ ॥

अथ पत्नीभ्यः पत्नीयूप मुच्छ्रयन्ति। सर्वत्वाय न्वेव॥ पत्नीयूप उच्छ्रीयते तत् त्वाष्ट्रं पशु मालभते त्वष्टा वै

---

* 'प्रकृ ठकृतायै'–इति ख, डा०–वेबरेण B-पुस्तके दृष्टश्च।

† 'पशवो'–इति क।

‡ 'स्यात्'–इति ग, घ।

§ 'इति'–इति ग, घ।

॥ 'त्वेव'–इति पाठः सायणसम्मतः B-पुस्तके दृश्यते च इति डा०-वेबरः।

सिक्तᳫं᳭ रेतो विकरोति तदेष एवैतत्सिक्तᳫं᳭ रेतो वि-
करोति मुष्करो भवत्येष वै प्रजनयिता यन्मुष्करस्तस्मान्
मुष्करो भवति तन्न* सᳫं᳭स्थापयेत्पर्यग्निकृत मेवोत्सृजेत्
स यत्सᳫं᳭स्थापयेत् प्रजायै हान्त मियात्तत् प्रजा मुत्सृ-
जति तस्मान्न सᳫं᳭स्थापयेत्पर्यग्निकृत मेवोत्सृजेत् ॥ ८ ॥
५ [७. २.]

॥ इति पञ्चमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥

अग्नीषोमीययूपप्रसङ्गात् यूपैकादशिनीं[1] विधातु मुपोद्घात-
यति— "यावती वै वेदिरिति। "इयं वेदिः परो अन्तः
पृथिव्याः[2]", "वेदि माहुः पर मन्तं पृथिव्याः[3]"—इत्यादिश्रुतेः।
'इमां' पृथिवीम् 'एतैः' यूपैः 'वज्रैः' 'स्पृणुते' बलवतीं करोति।
अतोऽत्यन्तदार्ढ्याय यूपैकादशिनी कर्त्तव्या। अत्र यूपैकादशिनी-
विधानं "यूपैकादशिनी चेत् रथाक्षमात्राण्यन्तराणि"—इत्यादि-

---

* 'तं न'—इति ग, घ।

१— अग्निष्टोमे आग्नेय-सारस्वत-सौम्य-पौष्ण-बार्हस्पत्य-वैश्वदेव-ऐन्द्र-
मारुत-ऐन्द्राग्न-सावित्र-वारुणा इत्येकादशस्तोमायनसञ्ज्ञकाः सव-
नीयाः पशवो भवन्ति। एषा मेकादशानां नियोजनार्थं मेक एव
यूपः, प्रतिपशु एकैको वेति नियमात् यूपा अप्यस्मिन् पक्षे एका-
दशैव भवन्ति। एकादशानां वर्ग एकादशिनीति सङ्क्षेपः। तै० सं०
६. ६. ५ द्रष्टव्यम्। तदेतत् सर्वं वा० सं० ३० अध्याये स्पष्टम्।

२— ऋ० सं० १. १६४. ३५। ३— तै० सं० ७. ४. १८. ६।

सूत्रेषु[1] द्रष्टव्यम्। तस्मिन् पक्षे 'उपशयः' यूपानां समीपे शेते इत्युपशयोऽन्यो यूपः[2], स 'द्वादश भवति'। स च 'वितष्टः' विशेषेणोपरप्रदेशेऽपि तष्टः। 'तं' यूपानां दक्षिणदेशे भूमौ निखातं कृत्वा तूष्णीं स्थापयेत्[3] ॥ १ ॥

उपशयं रक्षोनाशकत्वेन प्रशंसति— "देवा ह वै यज्ञं तन्वाना इत्यादिना। यथा मुक्तेषुः प्रहृतो दन्तिदण्डो वा यदा ऋजुर्गच्छति, तदा लक्ष्यं विध्यति, न चेन्न; एवं यूपोऽपि उपशयसहितः स्थापितः; तत्पतनाशङ्काया अपगतत्वात् रक्षसां यूपविषयं भयं नोदियादित्यर्थः। अतो यूपस्य सोपशयत्वे सति मुक्तेषुवत् यदोपशयाख्यं वज्र मुद्यच्छतीति रक्षसां भय मुत्पद्यते। तस्मादुपशयः कर्त्तव्य इत्यर्थः ॥ २ ॥

निधानमन्त्र माह— "तं निदधात्येष ते पृथिव्यां लोक आरण्यस्ते पशुरितीति[4]। हे उपशय! यूप! यूपानां दक्षिणप्रदेशः 'पृथिव्यां' 'ते' तव 'लोकः' स्थानम्, अतो न भूम्या मन्तर्मिनामीत्यर्थः। तर्ह्यस्य कः पशुः? इत्याकाङ्क्षायां दर्शयति— "आरण्यस्ते पशुरिति। अरण्ये भवः 'आरण्यः' व्याघ्रादिरिति निर्द्दिशेत्, पृथिव्यां स्थापयेत्। तथाच सूत्रम्— "वितष्टं द्वादशं निदधात्येष त इतीति[5]। यूपस्य सर्वथा पशुसम्बन्धोऽपेक्षित इत्याह— "पशुस्त्वै

१— का० श्रौ० सू० ८. ८. ६–१३।

२— तै० सं० ६. ६. ४. ९ द्रष्टव्यम्।

३— का० श्रौ० सू० ८. ८. २३।

४— वा० सं० ६. ६. १।

५— का० श्रौ० सू० ८. ८. २३।

यूपस्येति। अविनाभूतावित्यर्थः। 'वै'-शब्दः इतरयूपानां पशुसम्बन्धनियमप्रसिद्धिद्योतनार्थः। 'तत्' तस्मादव्यभिचारात्। "तद् द्वय मिति। यूपैकादशिन्याः 'सम्मयनं' 'द्वयं' द्विविध मित्यर्थः। 'आहुः' विवदन्ते अभिज्ञाः ॥

तत्रैकेषाञ्चित् पक्ष माह— "श्वःसुत्यायै ह त्वेवैके सन्निन्वन्तीति। 'श्वः' परेद्युः क्रियमाणायाः सुत्यायाः पूर्वस्मिन् दिने अग्निष्ठप्रमुखान्[1] सर्वान् यूपान् निखनन्ति ॥ ३ ॥

तं पक्षं निराचष्टे— "तदु तथेति। तस्मिन् काले 'अग्निष्ठम्' एकम् 'एव' उत्तरवेदेः पुरोदेशस्थम् अग्नीषोमीयपश्वर्थम् 'उच्छ्रयेत्'[2]। इतरेषा मपि पूर्वेद्युरुच्छ्रयणे दोष माह— "इदं वा इत्यादिना। 'इदं' वक्ष्यमाणं भवतीत्यर्थः। 'आ परिव्ययणात्' रशनापरिव्ययणपर्यन्तम्, 'अध्वर्युः 'नान्वर्जति' नैव हस्तस्पर्शं परित्यजेत्। अतोऽग्निव्यतिरिक्तानां परिव्ययणस्य 'प्रातः' परेद्युः पशूपकरणकाले कर्त्तव्यत्वात् कृत्स्नां 'रात्रिम्' 'अपरिवीता' नग्ना वसन्ति। 'सा न्वेव' सैव, उक्तलक्षणैव 'परिचक्षा' पूर्वेद्युरुच्छ्रयमाणपक्षस्य निन्दा।

स्वपक्षे युक्ति माह— "पशवे वै यूप मुच्छ्रयन्तीति। 'तस्मात्' 'प्रातरेव' परेद्युरेव उच्छ्रयणं कुर्यादिति निगमनम्[3] ॥ ४ ॥

एकादशिनीपक्षे केन क्रमेणोच्छ्रयण मिति, त माह— "स य

१— असौ अग्निसमीपे तिष्ठतीत्यग्निष्ठः प्रथमो यूपः।

२— का० श्रौ० सू० ६. २. ५।

३— का० श्रौ० सू० ८. ८. १५।

उत्तरोऽग्निष्ठात् स्यादिति। अग्निष्ठमध्य मवधिं कृत्वा तत उत्तरतः प्रथमम्, ततो दक्षिणतो द्वितीयम्, तत उत्तरतस्तृतीयम्, ततो दक्षिणतश्चतुर्थ मित्येव मुभयोः पार्श्वयोरुत्तरप्राथम्येन पञ्च पञ्च यूपा उच्छ्रिताः। एवं क्रमेण दक्षिणार्द्धे भवम् 'उत्तमं' कुर्यात्। 'तथा' सन् 'उदीचो भवति' उत्तरोपक्रमा भवतीत्यर्थः[1] ॥ ५ ॥

"अथो इतरथाऽऽहुरिति। "दक्षिण मेवाग्र इत्यादिकं पूर्ववाक्य-वैपरीत्येन व्याख्येयम्। तथो हास्येति। एवं कुर्वतः कर्म 'उदगेव' आनुपूर्व्येण 'सन्तिष्ठते' समाप्यते। पूर्वस्मिन् पक्षे उदगुपक्रमः, द्वितीये उदगपवर्ग इति भेदः ॥ ६ ॥

"स यो वर्षिष्ठ इति। तेषा मुत्तरोत्तरो 'यः वर्षिष्ठः', 'सः दक्षिणार्द्ध्यः स्यात्'। "अथ ह्रसीयानित्यादिना दक्षिणोपक्रम मुदगपवर्गम्। प्रथमं वर्षिष्ठ मत्युच्छ्रितम्, ततः पर मीषदुच्छ्रित मित्येवं क्रमेणोच्छ्रयेत्। तथा सति सर्वेषा मुत्तरस्तु 'ह्रसिष्ठः' अतिशयेन ह्रस्वो भवति[2] ॥ ७ ॥

प्रसङ्गात् पात्नीवत पशुप्रयोग माह[3]— "अथ पत्नीभ्यः पत्नी-यूप मुच्छ्रयन्तीति[4]। 'पत्नीयूपम्'-इति पात्नीवतयूपस्य सञ्ज्ञा, तं 'पत्नीभ्यः' अर्थाय उच्छ्रयेत्। एतत् प्रशंसति—"सर्वत्वाय त्विति। "तत्त्वाष्ट्र मित्यादि[5]। 'तत्' तत्र यूपे 'त्वाष्ट्रं' त्वष्टृदेवताकं 'पशुम्'

१— का० श्रौ० सू० ८. ८. १८–२१।

२— का० श्रौ० सू० ८. ८. १९।

३— 'पशुप्रयोजन माह'-इति क।

४— का० श्रौ० सू० ८. ८. ४१। ५— का० श्रौ० सू० ८. ९. १।

आलभेत। देवतां प्रशंसति— "त्वष्टा वै सिक्तं रेत इति। 'वै'-शब्देन "यावच्छो वै रेतसः सिक्तस्य त्वष्टा रूपाणि विकरोति, तावच्छो वै तत् प्रजायते"—इत्यादि[१]श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिर्द्योत्यते। विशेष माह— "मुष्करो भवतीति। 'मुष्करः' प्रकृष्टमुष्कः। "ऊषसुषी-त्यादिना र-प्रत्ययः[२]। इतरपशुवत् सञ्ज्ञपनप्रसक्तावाह— "तन्न संस्थापयेत्, पर्यग्निकृत मेवोत्सृजेदिति। 'संस्थापनं' पशुसञ्ज्ञपनम्। 'एव'-शब्दो भिन्नक्रमः। उत्सृजेदेव, न संस्थापयेत्। संस्थापनपक्षे दोष माह— "स यत् संस्थापयेदिति। 'प्रजायै' प्रजायाः, पुत्रपौत्रादि-रूपायाः 'अन्तम्' अवसानम् 'इयात्' प्राप्नुयात्। मुष्करस्य प्रजननेन पितृलोपन्यासात् सञ्ज्ञपन मयुक्तः[३] ॥ ८ ॥ ५ [७. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे सप्तमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१— तै० सं० १. ५. ९. ५ द्रष्टव्यम्।

२— "ऊषसुषिमुष्कमधो रः"—इति पा० सू० ५. २. १०७।

३— तै० सं० ६. ६. ४, ५ अनुवाकावालोच्यौ। तत्रात्रैव प्रकरणे श्रुत मिदं सामाजिकं वचनम्— "यदेकस्मिन् यूपे द्वे रशने परिव्ययति, तस्मादेको द्वे जाये विन्दते; यन्नैकां रशनां द्वयोर्यूपयोः परिव्ययति, तस्मान्नैका द्वौ पती विन्दते"—इति (६. ६. ४. ७.)।

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम्.)

पशुश्च वै यूपश्च। न वा ऽऋते यूपात्पशु मालभन्ते कदा चन तद्यत्तथा न ह वा ऽएतस्मा ऽअग्रे पशव-श्चक्षमिरे यदन्न मभविष्यन् यथेद मन्नं भूता यथा हैवायं द्विपात् पुरुष उच्छ्रित एवꣳ हैव द्विपाद उच्छ्रिता-स्सेरुः ॥ १ ॥

ततो देवा एत व्वज्रं ददृशुः। यद्यूपं त मुच्छिश्रियु-स्तस्माद्भीषा प्राह्लीयन्त* ततश्चतुष्पादा अभवंस्ततोऽन्न मभवन् यथेद मन्नं भूता एतस्मै हि वा ऽएतेऽतिष्ठन्त तस्माद् यूप ऽएव पशु मालभन्ते नर्ते यूपात् कदा-चन† ॥ २ ॥

अथोपाकृत्य पशुम्। अग्निं मथित्वा नियुनक्ति तद्य-त्तथा न ह वा ऽएतस्मा ऽअग्रे पशवश्चक्षमिरे यद्धविरभवि-ष्यन् यथैनानिदꣳ हविर्भूतानग्नौ जुह्वति तान् देवा उपनिरुरुधुस्त ऽउपनिरुद्धा नोपावेयुः ॥ ३ ॥

ते होचुः। न वा ऽइमेऽस्य यामं‡ व्विदुर्यदग्नौ हविर्जु-ह्वति नैतां प्रतिष्ठा मुपरुद्धैव पशूनग्निं मथित्वाग्नावग्निं

---

* 'प्राह्लीयन्त'-इति सा०-सम्मत इति डा०-वेबरः।

† 'चन'-इति ग, घ।

‡ 'यानं'-इति सा०-सम्मत इति डा०-वेबरः।

जुहवाम ते व्वेदिष्यन्त्येष वै किल हविषो याम एषा प्रतिष्ठाग्नौ वै किल हविर्जुह्वतीति ततोऽभ्युवैष्यन्ति ततो रातमनस आलम्भाय भविष्यन्तीति ॥ ४ ॥

त उपरुध्यैव पशून्। अग्निं मथित्वाग्नावग्नि मजुहवुस्तेऽविदुरेष वै किल हविषो याम एषा प्रतिष्ठाग्नौ वै किल हविर्जुह्वतीति ततोऽभ्युवायंस्ततो रातमनस आलम्भायाभवन् ॥ ५ ॥

तथो ऽएवैष एतत्। उपरुद्धैव पशु मग्निं मथित्वाग्नावग्निं जुहोति स व्वेदैष वै किल हविषो याम एषा प्रतिष्ठाग्नौ वै किल हविर्जुह्वतीति ततोऽभ्युवैति ततो रातमना आलम्भाय भवति तस्मादुपाकृत्य पशु मग्निं मथित्वा नियुनक्ति ॥ ६ ॥

तदाहुः*। नोपाकुर्यान्नाग्निं मन्थेद्रशना मेवादाया-ञ्जसोपपरेत्याभिधाय नियुञ्ज्यादिति तदु तथा न कुर्याद्यथाधर्मं तिरश्चथा चिकीर्षेदेवं तत्तस्मादेतदेवा-नुपरीयात् ॥ ७ ॥

अथ तृण मादायोपाकरोति। द्वितीयवान्निरुणधा ऽइति द्वितीयवान् हि वीर्यवान् ॥ ८ ॥

स तृण मादत्ते। उपावीरसीत्युप हि द्वितीयोऽवति

---

* 'ऊः'—इति ग, घ।

तस्मादाहोपावीरसीत्युप देवान्* दैवीर्व्विशः प्रागु†रिति दैव्यो वा ऽएता व्विशो यत्पशवोऽस्थिषत देवेभ्य इत्येवै-तदाह यदाहोप देवान्‡ दैवीर्व्विशः प्रागु§रिति ॥ ९ ॥

उशिजो व्वह्नितमानिति। व्विद्वाꣳसो हि देवास्त-स्मादाहोशिजो व्वह्नितमानिति ॥ १० ॥

देव त्वष्टर्व्वसु रमेति। त्वष्टा वै पशूना मीष्टे पशवो व्वसु तानेतद्देवा अतिष्ठमानांस्त्वष्टार मब्रुवन्नुपनिमदेति यदाह देव त्वष्टर्व्वसु रमेति ॥ ११ ॥

हव्या ते स्वदन्ता मिति। यदा वा ऽएत ऽएतस्मा ऽअध्रियन्त युद्धविरभविष्यंस्तस्मादाह हव्या ते स्वदन्ता मिति ॥ १२ ॥

रेवती रमध्व मिति। रेवन्तो हि पशवस्तस्मादाह रेवती रमध्व मिति बृहस्पते धारया व्वसूनीति ब्रह्म वै बृहस्पतिः पशवो वसु तानेतद्देवा अतिष्ठमानान् ब्रह्मणैव परस्तात्पर्यदधुस्तन्नात्यायंस्तथो ऽएवैनानेष एतद् ब्रह्मणैव परस्तात्परिदधाति तन्नातियन्ति तस्मा-दाह बृहस्पते धारया व्वसूनीति पाशं कृत्वा प्रति-मुञ्चत्यथातो नियोजनस्यैव ॥ १३ ॥ ६ [७. ३.] ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ॥

---

*, ‡ 'देवां'–इति ग, घ। †, § 'प्रागु'–इति ग, घ।

पशुनियोजनाय सर्वथा यूपेनैव भवितव्य मित्यमु मर्थ माख्यानमुखेनोपपादयति— "पशुश्च वै यूपश्चेत्यादिना । अविना-भूतावित्यर्थः । व्याप्तिं दर्शयति— "न वा ऋत इति । यतो यूपं विना पश्वालम्भो नास्ति, केनापि प्रकारेण न तथा स्यात्, यथा पशोर्यूपेन; अतस्तदुपपद्यत इत्यर्थः । तत् प्रदर्श्यते— "न ह वा इत्यादिना । 'एतस्मै' वक्ष्यमाणाय देवाना मन्नभावाय 'न' 'चक्षमिरे' क्षममाणा भवन्ति, 'अन्न मभविष्यन्निति' 'यत्' अस्ति, तस्या मित्यर्थः । 'यथा' 'इदम्' इदानीं यूपनियुक्ताः 'अन्नं भूत' अन्न मभवन्, तथा यूपाख्यवज्रोद्यताया रहिते काले इत्यर्थः । अन्न-भावाभावे कारण माह— "यथा हैवायं द्विपात् पुरुष इति ॥१॥

"ततो देवा इति । 'तं यूपम्' 'उच्छिश्रियुः' उच्छ्रयण मकुर्वन् । 'तस्मात्' भयात् हेतोः 'प्रालीयन्त[१]' प्रकर्षेण लीना[२] अवचनीया[३] अभवन् । 'ततः' हेतोः मनुष्यवद् द्विपादाः सन्तः पश्चात् 'चतुष्पादा अभवन्' ॥ २ ॥

प्रासङ्गिकं यूपैकादशिनीपक्षं परिसमाप्य प्रकृत मग्नीषोमीय-पशुप्रयोग माह— 'अथोपाकृत्य पशु मिति[४] । पशूपाकरणान-न्तरम्[५] अग्निमन्थनानन्तर मेव पशुं यूपे नियुञ्जीत । पशुनियो-

---

१, २, ३— 'प्राङ्लीयन्त'—इति, 'ह्लीना'—इति, 'अवनता'—इति च क ।

४— 'अग्नीषोमीयोऽतः पशुः'—इति का० श्रौ० सू० ८. ७. २५ ।

५— "उपावर्त्तध्व मित्ययं प्रैष उपाकरणशब्देनोच्यते, तद्व्यतिरिक्तं किमपि न ब्रूयात्; तेनोपाकरणेन अध्वर्युरुद्गातृभ्यो यज्ञं प्रयच्छति"—इति या० दे० (का० श्रौ० सू० ३. ३. १७.) । १ भा० ३५६ पृ० २ टीप्पनी च द्रष्टव्या ।

जनस्य अग्निमन्थनानन्तरकालं प्रशंसति— "तद्यत्तथा न ह वा एतस्मा अग्रे पशव इत्यादिना । पूर्वार्थवादवाक्यवत् व्याख्येयम् । 'नोपावेयुः' नोपगताः पशवः ॥ ३ ॥

"ते होचुरिति । 'न वा' 'इमे' पशवः 'यदग्नौ जुह्वति' । यतः 'अस्य' नियोजनस्य 'यामं' प्रायनम्,[1] अग्नौ होमलक्षणं 'न विदुः' न ज्ञातवन्तः। तदेव विस्पष्टिनष्टि— "नैतां प्रतिष्ठा मिति । 'एतां' होमलक्षणां 'प्रतिष्ठाम्' अग्न्याख्यपरमपदस्थितिम् 'अग्नौ' उत्तरवेदिस्थे 'अग्निम्' मन्थनजन्यम् । 'एष वै किल'—इत्येतच्छब्दार्थ माह— "अग्नौ वै किल हविर्जुह्वतीति । 'अभ्यवैष्यन्ति' अवगतिं प्राप्स्यन्ति । 'आलम्भाय' 'रातमनसः' दत्तमनस्काः 'भविष्यन्ति' 'इति' । शिष्टं स्पष्टार्थम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

केवलनियोजनपक्ष मुदाहृत्य निराचष्टे— "तदाहुर्नोपाकुर्यादिति । उपकरणाद्यकृत्वा प्रथमत एव 'रशना मादाय' साम्मुख्येन यूपसमीपं गत्वा 'अभिधाय' पशुं बद्ध्वा 'नियुञ्ज्यात्' नियुञ्जीत ॥ ७ ॥

क्रम मुक्त्वा इदानीं सार्थवाद मुपाकरणं विधत्ते— "अथ तृण मादायेति[2] । तृणादानस्य प्रयोजन माह— "द्वितीयवानिति। 'निरुणधै' निरोधं[3] करवाणि । तावता किं मायात मित्यत आह—

१— 'यानं (?) प्रायम्'—इति क ।

२— आपस्तम्बसूत्रे उपाकरणप्रकारः सुव्यक्तः (७. १६. २-५.) ।

३— 'पश्वोर्निरोधं'—इति क ।

"द्वितीयवान् हि वीर्यवानिति। असहायस्य व्यापाराक्षमत्वं लोकसिद्धम् ॥ ८ ॥

"स तृण मादत्त इति[1]। तृणादानमन्त्रस्याय मर्थः[2]— हे तृण! त्वम् 'उपावीरसि' समीपे स्थित्वा रक्षकोऽसि, एकः कार्यकरोऽसीत्यर्थः। "अवितॄस्तृ"-इति ई-प्रत्ययः[3]। 'दैवीः विशः' पशुलक्षणा देवसम्बन्धिन्यः प्रजाः 'देवान्' 'उपप्रागुः' प्राप्ताः देवतार्थ मुपस्थिता इत्यर्थः[4] (९)। "उशिजो वह्नितमानितीति। देवान् विशिनष्टि— 'उशिजः' मेधाविनामैतत्[5], विद्वांस इत्यर्थः। 'वह्नितमान्' वोढृतमान् (१०)। "देव त्वष्टरिति। 'त्वष्टः! देव!' पशुस्वामिन्! 'वसु' वस्त्राख्यं धनं 'रम' रमय, नियोजयेत्यर्थः (११)॥

"हव्या ते स्वदन्ता मितीति। हे पशो! 'ते' 'हव्या' हवींषि 'स्वदन्ताम्'। "रेवती रमध्व मितीति[6]। 'रेवतीः' रेवत्यो गावः पशवः 'रमध्वं' सङ्क्रीडध्वम्। हे 'बृहस्पते!' बृहतः परिबृंहनकर्मणः स्वामिन्! त्वं 'वसूनि' पशुलक्षणानि 'धारय' अत्र स्थापय॥

१— का० श्रौ० सू० ६. ३. १९ क।

२— सोऽयं मन्त्रः— वा० सं० ६. ७. १।

३— शाक० उ० सू० ३. १५८।

४— 'पशु मुपस्पृशत्युप देवानिति'-इति का० श्रौ० सू० ६. ३. १९ ख। मन्त्रस्तु— वा० सं० ६. ७. २। ५— निघ० ३. १५. १९।

६— वा० सं० ६. ८. १। यद्यपि संहिताग्रन्थे पृथगेवैष मन्त्रः, परमिह पूर्वमन्त्रशेषत्वेन स्वीकृत इति ध्येयम्।

मन्त्रं व्याचष्टे– "उप ह्वि द्वितीयोऽवतीत्यादिना । 'हि'-शब्दो लोकप्रसिद्धिद्योतनार्थः । लोक एकः कर्म कर्त्तुं मशक्तः, द्वितीयः तत्साहाय्यकरणेन त मवतीति प्रसिद्धम् । "दैवीर्विश इत्यस्य तात्पर्य माह– "दैव्यो वा एता विशो यत् पशव इति । यथा विशः स्वस्वामिनं पुष्णन्ति, एवं पशवो हविषा पुष्णन्तीति तेषां प्रजारूपत्वोपचारः । "अस्थिषत देवेभ्य इतीति । तेषा रूर्था-यात्मानं प्रकाशितवन्त इत्यर्थः । "प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च"-इत्यात्मनें-पदम्[1] । उशिक्शब्दार्थ माह– "विद्वांसो हि देवा इति । त्वष्टुः प्रार्थनाया कारण माह– "त्वष्टा वै पशूना मित्यादिना । 'वै'-शब्दः "त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानां रूपकृत्"-इत्यादि[2]-श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिद्योतनार्थः । "देव त्वष्टुर्वसु"-'इति' मन्त्रभागो 'यदाह', 'अतिष्ठमानान्' पशून् प्रति 'त्वष्टारं' 'देवाः' 'उपनिमद' 'इति' यत् 'अब्रुवन्', 'एतत्' एव 'आह' इत्यर्थः । 'उपनिमद' अस्मत्समीपे नितरां मादयेति तस्यार्थः । अथवा 'यत्' अध्वर्युणा 'देव त्वष्टुः' इत्यभिधानम्, तत् ; पुरा यद् देवैरुक्तलक्षणं त्वष्टृप्रार्थन मुक्तम्, तत्स्थानीय मित्यर्थः ॥ एवंविधेषु वाक्येषु सर्वत्रैवं व्याख्येयम् ॥

"हव्या ते स्वदन्ता मिति । अस्याभिप्राय माह– "यदा वा एत इति । यद्यप्युपाकरणकाले हविषा मनिष्पत्तेः स्वदनं नोपपद्यते, तथापि पलायन मकृत्वा यदावृता अभवन्, तदेव हविर्भविष्यतीत्यर्थः । अत एव मभिधान मुपपद्यते (१२) ॥

१— पा० सू० १. ३. २३ ।

२— उपरिष्टात् १३ का० १ प्र० ८ ब्रा० ७ क० । तै० सं० २. १. ८. ३ ।

"रेवन्तो हि पशव इत्यादि । ब्राह्मणं स्पष्टम्[1] ॥

'ब्रह्मणैव' 'परस्तात्' परे देशे 'पर्यदधुः' परितो अधारयन् । "अथातो नियोजनस्यैवेति । विधान मभिधीयत इति शेषः ॥ ९—१२ ॥ ६ [७. ३.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे सप्तमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति तृतीयकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः[2] ॥

१— सर्वं ह्येतत् तै० सं० ६. ३. ६ द्रष्टव्यम् ।

२— "कण्डीसङ्ख्या १२७"–इति क; "कण्डिकाः १२७"–इति ख; "कण्डिकासङ्ख्या १२७"–इति ग, घ । तत्र १ ब्रा० २६ क०, २ ब्रा० २१ क०, ३ ब्रा० २७ क०, ४ ब्रा० ३२ क०, ५ ब्रा० ८ क०, ६ ब्रा० १३ क० ; सङ्कलनया १२७ इति सिद्धम् ॥

अथ

षष्ठप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,

अपि वा

सप्तमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

पाशं कृत्वा प्रतिमुञ्चति* । ऋतस्य त्वा देवहविः पाशेन प्रतिमुञ्चामीति व्वरुण्या वा ऽएषा यद्रज्जुस्तदेन मेतदृतस्यैव पाशेन प्रतिमुञ्चति तथो हैन मेषा व्वरुण्या रज्जुर्न हिनस्ति ॥ १ ॥

धर्षा मानुष इति । न वा ऽएत मग्रे मनुष्यो ऽधृष्णोत्स यद्देवत्तस्य† पाशेनैतद्देवहविः प्रतिमुञ्चत्यथैनं मनुष्यो धृष्णोति तस्मादाह धर्षा मानुष इति‡ ॥ २ ॥

---

* 'प्रतिमुञ्चति'—इति क ।

† 'यद्देवत्तस्य'—इति क-पाठः, डा०-वेबरेण दृष्टश्च ।

‡ 'इति'—इति ख, 'इति'—इति ग, घ ।

अथ नियुनक्ति। देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनो-र्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्या मग्नीषोमाभ्यां जुष्टं नियु-नज्मीति* तद्यथैवादो देवतायै हविर्गृह्णन्नादिशत्येव मेवैतद्देवताभ्या मादिशत्यथ प्रोक्षत्येको वै प्रोक्षणस्य बन्धुर्मेध्य मेवैतत्करोति ॥ ३ ॥

स प्रोक्षति। अद्भ्यस्त्वौषधीभ्य इति तद्यत एव सम्भवति तत एवैतन्मेध्यं करोतीदꣳ हि यदा वर्षत्य-थौषधयो जायन्त ऽओषधीर्जग्ध्वाऽपः पीत्वा तत एष रसः सम्भवति रसाद्रेतो रेतसः पशवस्तद्यत एव सम्भ-वति यतश्च जायते तत एवैतन्मेध्यं करोति ॥ ४ ॥

अनु त्वा माता मन्यता मनु पितेति। स हि मातुश्चाधि पितुश्च जायते तद्यत एव जायते तत एवैतन्मेध्यां† करोत्यनु भ्राता सगर्भ्योऽनु सखा सयूथ्य इति स यत्ते जन्म तेन त्वानुमत मारभ ऽइत्येवैतदा-हाग्नीषोमाभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति तद्याभ्यां देव-ताभ्या मारभते ताभ्यां मेध्यं करोति ॥ ५ ॥

अथोपगृह्णाति। अपाम्पेरुरसीति। तदेन मन्तरतो

---

* 'नियुनज्मीति'–इति क, ख।

† 'तन्मेध्यं'–इति ग, घ।

मेध्यं करोत्यथाधस्तादुपोक्षत्यापो देवीः स्वदन्तु स्वात्तं चित्सद्देवहविरिति तदेनꣳ सर्वतो मेध्यं करोति ॥ ६ ॥

अथाहाग्नये समिध्यमानायानुब्रूहीति। स उत्तर माघार माघार्य्यासꣳस्पर्शयन्स्रुचौ पर्य्येत्य* जुह्वा पशुꣳ समनक्ति शिरो वै यज्ञस्योत्तर आघार एष वा ऽअत्र यज्ञो भवति यत् पशुस्तद्यज्ञ ऽएवैतच्छिरः प्रतिदधाति तस्माज्जुह्वा पशुꣳ समनक्ति ॥ ७ ॥

स ललाटे समनक्ति। सन्ते प्राणो वातेन गच्छता मिति स मङ्गानि यजत्रैरित्यꣳसयोः सं यज्ञपतिराशिषेति श्रोण्योः स यस्मै कामाय पशु मालभन्ते तत् प्राप्नु-हीत्येवैतदाह ॥ ८ ॥

इदं वै पशोः सञ्ज्ञप्यमानस्य। प्राणो वात मपि†-पद्यते तत् प्राप्नुहि यत्ते प्राणो वात मपिपद्याता ऽइत्येवैतदाह स मङ्गानि यजत्रैरित्यङ्गैर्वा ऽअस्य यजन्ते तत् प्राप्नुहि यत्ते ऽङ्गैर्य्यजान्ता ऽइत्येवैतदाह सं यज्ञपति-राशिषेति यजमानाय वा ऽएतेनाशिष माशासते तत् प्राप्नुहि यत्त्वया यजमानायाशिष माशासान्ता ऽइत्येवैतदाह सादयति स्रुचावथ प्रवरायाश्रावयति सो-ऽसावेव बन्धुः ॥ ९ ॥

---

* 'पर्य्येत्य'– इति ग, घ। † 'अभि'– इति स्यात् सा०-सं०।

अथ द्वितीय माश्रावयति। द्वौ ह्यत्र होतारौ भवतः स मैत्रावरुणायाहैवाश्रावयति यजमान त्वेव प्रवृणीते ऽग्निर्ह दैवीनां व्विशां पुर एतेत्यग्निर्हि देवतानां मुखं तस्मादाहाग्निर्ह दैवीनां व्विशां पुर एतेत्ययं यजमानो मनुष्याणा मिति तᳪ हि सोऽन्वद्धो भवति यस्मिन्नर्द्धे यजते तस्मादाहायं यजमानो मनुष्याणा मिति तयोरस्थूरि गार्हपत्यं दीदयच्छतᳪ हिमा द्वायू* ऽइति तयोरनार्त्तानि गार्हपत्यानि शतं वर्षाणि सन्निवत्येवैतदाह ॥ १० ॥

राधाᳪसीत्सम्पृञ्चानावसम्पृञ्चानौ तन्व इति। राधाᳪस्येव सम्पृञ्चाथां मापि† तनूरित्येवैतदाह तौ ह यत्तनूरपि सम्पृञ्चीयातां प्राग्निर्यजमानं दहेत्सयदग्नौ जुहोति तदेषोऽग्नये प्रयच्छत्यथ या मेवात्रर्त्विजो यजमानायाशिष माशासते ता मस्मै सर्व्वा मग्निः समर्द्धयति तद्राधाᳪस्येव सम्पृञ्चाते नापि तनूस्तस्मादाह राधाᳪसीत्सम्पृञ्चानावसम्पृञ्चानौ तन्व इति ॥ ११ ॥ १ ॥

॥ इति षष्ठप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

---

* 'द्विमा व्वायू'–इति ख, 'द्विमा द्वा यू'–इति ग।

† 'नापि'– इत्येव पाठः स्यात् सायण-सम्मतः।

समन्त्वकं बन्धन माह—"पाशं कृत्वा प्रतिमुञ्चतीति[1]। पाशाग्र-ग्रन्थ्या सुषिरं कृत्वा, तस्मिन्नितर मग्रं बहिः प्रसार्य, बहिर्गतं पाश माकृष्य, यथा शिरो न गलति, तथा कृत्वा बध्नीयात् ॥

"ऋतस्य त्वेति[2]। हे 'देवहविः!' पशो! त्वाम् 'ऋतस्य पाशेन' 'प्रतिमुञ्चामि'। 'मानुषः' अहं केवलं 'धर्षा' धर्षणधर्मा। "वरुणेत्यादि। बध्नामीति बन्धनकर्मणो वरुणाभिमानिकत्वात् तत्साधनभूताया वरुणसम्बन्धिरज्जोः तत्त्वम्, त मपि परिहाय मन्त्रेण बन्धे सति ऋतपाशेन बन्धो भवेत् ॥ १ ॥

"धर्षा मानुष इतीति। मन्त्रभागस्य तात्पर्य माह— "न वा एत मग्र इत्यादिना। यस्मात् पशुधर्षणसामर्थ्यं मनुष्यस्य देवकृत-पाशविमोकायत्तम्, अतो मन्त्रो "धर्षा मानुषः" 'इति' ब्रूते इत्यर्थः ॥ २ ॥

"अथ नियुनक्तीत्यादि। स्पष्टम्। देवतानिर्देशस्य प्रयोजन माह— "यथैवाद इति। 'यथैव' 'अदः' अमुष्मिन् दर्शपूर्णमासयागे हविर्निर्वापे देवतादर्शनम्, 'एवम्' इदानी मपि प्रोक्षतीति। "एको वा इत्यपशक्रद् गतम् ॥ ३ ॥

"स प्रोक्षतीति[3]। "अद्भ्यस्त्वौषधीभ्य इतीति[4]। 'अद्भ्यः' च 'ओषधीभ्यः' च सम्भूतं त्वां 'प्रोक्षामि'। "मेध्यं करोतीति। सज्-ज्ञपनार्थं वाह्यमानं त्वां माताादिरनुमन्यताम्। 'सगर्भ्यः' समाने

१— का० श्रौ० सू० ६. ३. २७। २— वा० सं० ६. ८. २।
३— का० श्रौ० सू० ६. ३. ३१। ४— वा० सं० ६. ९. १।

उदरे भवः, 'अनुसखः' समानख्यानः, 'सयूथ्यः' समानयूथे भवः, सर्वैरनुमतं त्वाम् 'अग्नीषोमाभ्याम्' अर्थाय 'प्रोक्षामि' ॥

मन्त्रस्य परमप्रयोजन माह— "तद् यत एवेत्यादिना । कथं ताभ्यः सकाशात् पाशासम्भव इति, तदुपपादयति— "इदं हि स यदा वर्षतीत्यादिना । आपश्चौषधयश्चोपादानकारणम्, मातापितरावाश्रयत्वेन निमित्तकारणम् । अतस्तत्सकाशान्मेध्यं करोति । सगर्भ्यादीना मपि जन्मसम्बन्धसम्भवात् तेन सम्बन्धिना सगर्भ्यादिनानुमन्यत इत्युक्तं भवति । स्पष्ट मन्यत् ॥ ४, ५ ॥

"अथोपगृह्णातीति[१] । प्रोक्षणशेषं[२] पानार्थं मुखसमीपे धारयेत् । हे 'पशो !' त्वम् 'अपां' जलानां 'पेरुः' पानशीलोऽसि । 'तत्' तस्योदकस्यान्तः-प्रवेशात् 'एनं' पशुम् 'अन्तरतः मेध्यं करोति[३] ॥

"अथाधस्तादिति[४] । अधस्तादुपोक्षणमन्त्रस्याय मर्थः— हे 'आपो देवीः' आपो देव्यः! 'स्वदन्तु' स्वादयन्तु । तथा स पशुः 'स्वात्तं' सुष्ठु स्वीकृतं भवतु । पशुर्विशेष्यते— 'देवहविः' देवतयोर्हविर्भूत मिति[५] ॥ ६ ॥

"अथाहाग्नये समिध्यमानायेति[६] । सामिधेन्यर्थं सम्प्रैषं कुर्यात् । "स उत्तर माघार माघार्येति[७] । द्वितीय मित्यर्थः । 'स्रुचौ'

१— का० श्रौ० सू० ६. ३. ३२ । २— 'प्रोक्षणीशेषं'—इति क ।
३— वा० सं० ६. १०. १ । ४— का श्रौ० सू० ६. ३. ३३ ।
५— वा० सं० ६. १०. २ । ६— का० श्रौ० सू० ६. ४. १ ।
७— का० श्रौ० सू० ६. ४. २ ।

जुहूपभृतौ 'असंस्पर्शयन्', पुनरुत्तरतः 'पर्येत्य' 'जुह्वा' उत्तराघारावशिष्टेनाज्येन 'पशुम्' 'अनक्ति' आर्द्रीकरोति। तत् प्रशंसति— "शिरो वै यज्ञस्योत्तराघार इति। प्रधानत्वात् 'पशुः यज्ञः', तस्य प्रथमतोऽनुष्ठेयत्वात् शिरस्त्वम्। अत आघारशेषेणाञ्जनेन 'यज्ञे' 'शिरः' स्थापितवान् भवति ॥ ७ ॥

अवयवावयविभेदेन मन्त्रभेद माह— "स ललाटे समनक्ति[1] सन्ते प्राण इति[2]। बाह्यवातस्यैव शरीरान्तःप्रवेशेन प्राणत्वात् तस्य वातप्राप्तिर्युक्ता। 'अङ्गानि' 'यजत्रैः' यागैः 'सङ्गच्छन्ताम्'। तथा 'यज्ञपतिः' यजमानः 'आशिषा' 'सङ्गच्छताम्'। एतेन 'श्रोण्योः' अनक्ति। अथ कृत्स्नतात्पर्यं यज्ञविषया आशीरेवेत्याह— "स यस्मै कामायेति ॥ ८ ॥

मन्त्रान् क्रमेण व्याचष्टे— "इदं वै पशोरित्यादि। 'इदं' वक्ष्यमाणम्, लोकप्रसिद्ध मित्यर्थः। सामान्येनोक्तं विशेषेण योजयति— "तत् प्राप्नुहीति। यद्येतन्निमित्तेन प्राणो वात मभिपद्येत, तत् प्राप्नुहीत्येवैतदाहेत्यर्थः। गतप्राय मन्यत्। अत्र सूत्रम्— "आ प्रयाजेभ्य उत्तराघार माघार्य पशुं पूर्वं समनक्ति ललाटांसश्रोणिषु सन्त इति प्रतिमन्त्रम्"— इति[3] ॥

"सादयति स्रुचावथ प्रवरायाश्रावयतीति। जुहूपभृतौ सादयित्वा

१— का० श्रौ० सू० ६. ४. २।

२— वा० सं० ६. १०. २, ३, ४।

३— का० श्रौ० सू० ६. ४. ३।

प्रवरायाश्रावयेत् । आश्रावणार्थवादं प्रकृतिगत मचादिशति– "सोऽसावेव बन्धुरिति ॥ ९ ॥

"अथ द्वितीय माश्रावयतीति[1] । मैत्रावरुणस्यापि होतृकर्त्तृ-त्वाद् "द्वौ ह्यत्र होतारौ भवत इत्युक्तम् । द्वितीयाश्रावणं किमर्थ मित्याह– "स मैत्रावरुणायाहैवाश्रावयतीति । 'सः' अध्वर्युः । "यजमानं त्वेवेति । 'एव'-कारेणर्त्विजां प्रवरणं निषिध्यते ॥

यजमानप्रवरनिगदस्याय मर्थः– 'अग्निः' खलु 'दैवीनां विशां' देवसम्बन्धिनीनां प्रजानां 'पुर एता' मुख्य इत्यर्थः । तथा 'मनु-ष्याणां विशां' 'यजमानः' 'पुर एता' मुख्यः । सर्वेऽपि प्राणिनस्त मनुसृत्य भवन्तीत्यर्थः । 'तयोः' अग्नियजमानयोः 'गार्हपत्यं' गृह-पतिकर्म 'अस्थूरि' अनाश्रम् । शतवर्षपर्यन्तं हि दीर्घानुयष्टव्यत्वेत अग्नेस्तत्त्वं यजमानस्य च गार्हपत्यसम्बन्धः । 'राधांसि इत्' अन्ना-न्येव 'सम्पृञ्चानौ' मिश्रयन्तौ । 'तन्वः' तनूः 'असम्पृचानौ' शरीर-सम्पर्को यथा न स्यात् ॥

क्रमेण व्याचष्टे– "अग्निर्हेत्यादिना । "तं हि सोऽन्वर्द्धो भवति, यस्मिन्नर्द्धे यजत इति । 'यस्मिन्' 'अर्द्धे' राष्ट्रे अयं यजमानो 'यजते', 'सोऽन्वर्द्धः'; 'तं हि' त मनु । "हीने"-इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वम्[2] । 'अस्थूरि'-शब्दार्थ माह– "अनार्त्तानि गार्ह-पत्यानीति । 'राधांसि'–इत्येतद् विभज्य व्याचष्टे– "राधांस्येवेत्या-दिना । इच्छब्द एवार्थे[3] । तेन निरसनीय माह– "नापि तनू-

---

१– का० श्रौ० सू० ६. ४. ४ द्रष्टव्यम् ।

२– पा० सू० १. ४. ८६ ।

३– मन्त्रे इति शेषः ।

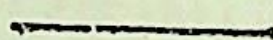
रिति । विपक्षे बाधक माह— "तौ ह यत्तनूरपीति । ननु "सं राधांसि सम्पृचानौ"-इत्युक्तम्, सम्पर्कश्च परस्परप्रदानसव्यपेक्षः कथ मत्र सम्भवतीति, तदुपपादयति— "स यदाग्नौ जुहोतीति । यदग्नौ प्रदानम्, यश्च तदग्नौ सम्पर्कः, ऋत्विग्भिः यजमानार्थ माशास्यमानानां फलानां तुष्टेनाग्निना दान मस्ति, तदेवाग्नेर्यजमानसम्पर्कः । 'तत्' तेन प्रतिपादितप्रकारेण तौ 'राधांसि सम्पृचाते' इति ॥ १०, ११ ॥ १ [७, ४.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे सप्तमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ७ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्ताब्धीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोस्रां रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिङ्गनार्यो,
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणज मनृणः शार्करं चार्कतेजाः,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि मकृत मुदा पात्रसात्सिङ्गनार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे सप्तमाध्यायः समाप्तः ॥ ७ ॥



[अथाष्टमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्.]

तद्यचैतत् प्रवृतो होता होतृषदन ऽउपविशति।* तदुपविश्य प्रसौति प्रसूतोऽध्वर्युः स्रुचावादत्ते ॥ १ ॥

अथाप्रीभिश्चरन्ति। तद्यदाप्रीभिश्चरन्ति सर्व्वेणेव वा ऽएष मनसा सर्व्वेणेवात्मना यज्ञꣳ सम्भरति सञ्च जिहीर्षति यो दीक्षते तस्य रिरिचान इवात्मा भवति त मेताभिराप्रीभिराप्याययन्ति तद्यदाप्याययन्ति तस्मा-दाप्रियो नाम तस्मादाप्रीभिश्चरन्ति ॥ २ ॥

ते वा ऽएत ऽएकादश प्रयाजा भवन्ति। दश वा ऽइमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशो यस्मिन्नेते प्राणाः प्रति-ष्ठिता एतावान्वै पुरुषस्तदस्य सर्व्व मात्मान माप्याययन्ति तस्मादेकादश प्रयाजा भवन्ति ॥ ३ ॥

स आश्राव्याह। समिधः प्रेष्येति प्रेष्य प्रेष्येति चतुर्थे चतुर्थे प्रयाजे समानयमानो दशभिः प्रयाजैश्चरति दश प्रयाजानिष्ट्वाह शास माहरेत्यसिं वै शास इत्या-चक्षते ॥ ४ ॥

* नास्त्येतच्छेदचिह्नं मुद्रितपुस्तकादन्यत्र ।

अथ यूपशकल मादत्ते। तावग्रे जुह्वा अक्त्वा पशो-र्ललाट मुपस्पृशति घृतेनाक्तौ पशूंस्त्रायेथा मिति वज्रो वै यूपशकलो वज्रः शासो वज्र आज्यं त मेवैतत् कृत्स्नं वज्रꣳ सम्भृत्य त मस्याभिगोप्तारं करोति नेदेनं नाष्ट्रा रक्षाꣳसि हिनसन्निति पुनर्यूपशकल मवगूह-त्येषा ते प्रज्ञाताश्रिरस्त्वित्याह शासं प्रयच्छन्त्सादयति स्रुचौ ॥ ५ ॥

अथाह पर्य्यग्नयेऽनुब्रूहीति*। उल्मुक मादायाग्नी-त्पर्यग्निं करोति तद्यत्पर्य्यग्निं करोत्यच्छिद्र मेवैन मेतदग्निना परिगृह्णाति नेदेनं नाष्ट्रा रक्षाꣳसि प्रमृशानित्यग्निर्हि रक्षसा मपहन्ता तस्मात्पर्यग्निं करोति तद्यत्रैनꣳ श्रपयन्ति तदभिपरिहरति ॥ ६ ॥

तदाहुः। पुनरेतदुल्मुकꣳ हरेदथाचान्य मेवाग्निं निर्म्मथ्य तस्मिन्नेनꣳ श्रपयेयुराहवनीयो वा ऽएष न वा ऽएष तस्मै यदस्मिन्नशृतꣳ श्रपयेयुस्तस्मै वा ऽएष यदस्मि-ञ्छृतं जुहुयुरिति ॥ ७ ॥

तदु तथा न कुर्यात्। यथा वै ग्रसित मेव मस्यैतद्भ-वति यदेनेन पर्यग्निं करोति स यथा ग्रसित मनुहाया-

* 'ह्वीति'-इति ग, घ।

च्छिद्य तदन्यस्मै प्रयच्छेदेवं तत् तस्मादेतस्यैवोल्मुक-स्याङ्गारान्निमृद्य तस्मिन्नेनꣳ श्रपयेयुः ॥ ८ ॥

अथोल्मुक मादायाग्नीत् पुरस्तात् प्रतिपद्यते। अग्नि मेवैतत् पुरस्तात् करोत्यग्निः पुरस्तान्नाष्ट्रा रक्षाꣳस्य-पघ्नन्नेत्यथाभयेनानाष्ट्रेण पशुं नयन्ति तं वपाश्रपणी-भ्यां प्रतिप्रस्थातान्वारभते प्रतिप्रस्थातार मध्वर्युरध्वर्युं यजमानः ॥ ९ ॥

तदाहुः*। नैष यजमानेनान्वारभ्यो मृत्यवे ह्येतं नयन्ति तस्मान्नान्वारभेतेति तदन्वेवारभेत न वा ऽएतं मृत्यवे नयन्ति यं यज्ञाय नयन्ति तस्मादन्वेवारभेत यज्ञाद्ध हैवात्मान मन्तरियाद्यन्नान्वारभेत तस्मादन्वे-वारभेत तत्परोक्ष मन्वारब्धं भवति वपाश्रपणीभ्यां प्रतिप्रस्थाता प्रतिप्रस्थातार मध्वर्युरध्वर्युं यजमान एतद्ध परोक्ष मन्वारब्धं भवति ॥ १० ॥

अथ स्तीर्षायै वेदेः। द्वे तृणे ऽअध्वर्युरादत्ते स आश्राव्याहोपप्रेष्य होतर्हव्या देवेभ्य इत्येतद्ध वैश्वदेवं पशौ† ॥ ११ ॥

अथ वाचयति। रेवति यजमान इति वाग्वै रेवती

---

* 'ऊ'-इति ग, घ।

† 'पृशौ'-इति ग, घ।

सा यद्वाग् बहु वदति तेन वागेवती प्रियं धा आविशेत्यनार्त्ति माविशेत्येवैतदाहोरोरन्तरिक्षात् सजूर्देवेन वातेनेत्यन्तरिक्षं वा ऽअनु रक्षश्चरत्यमूल मुभयतः परिच्छिन्नं यथायं पुरुषो ऽमूल उभयतः परिच्छिन्नोऽन्तरिक्ष मनुचरति तद्वातेनैनꣳ संविदानान्तरिक्षाद्गोपायेत्येवैतदाह यदाहोरोरन्तरिक्षात् सजूर्देवेन वातेनेति ॥ ११ ॥

अस्य हविषस्त्मना यजेति। वाच मेवैतदाहानार्त्तस्यास्य हविष आत्मना यजेति समस्य तन्वा भवेति वाच मेवैतदाहानार्त्तस्यास्य हविषस्तन्वा सम्भवेति ॥ १३ ॥

तद्यत्रैनं विशसन्ति। तत् पुरस्तात् तृण मुपास्यति वर्षो वर्षीयसि यज्ञे यज्ञपतिं धा इति बर्हिरेवास्मा ऽएतत् स्तृणात्यस्कन्नꣳ हविरसदिति तद्यदेवास्यात्र विशस्यमानस्य किञ्चित् स्कन्दति तदेतस्मिन् प्रतितिष्ठति तथा नामुया भवति ॥ १४ ॥

अथ पुनरेत्याहवनीय मभ्यावृत्यासते। नेदस्य सञ्ज्ञप्यमानस्याध्यक्षा असामेति तस्य न कूटेन प्रघ्नन्ति मानुषꣳ हि तन्नो ऽएव पश्चात्कर्णं पितृदेवत्यꣳ हि तदपिगृह्य वैव मुखं तमयन्ति वेष्कं वा कुर्वन्ति तन्ना-

ह जहि मारयेति मानुषꣳ हि तत्सञ्ज्ञपयान्वगन्निति तद्धि देवत्रा स यदाहान्वगन्नित्येतर्हि ह्येष देवाननु-गच्छति तस्मादाहान्वगन्निति ॥ १५ ॥

तद्यत्रैनं निविध्यन्ति। तत्पुरा सञ्ज्ञपनाज्जुहोति स्वाहा देवेभ्य इत्यथ यदा प्राह सञ्ज्ञप्तः पशुरित्यथ जुहोति देवेभ्यः स्वाहेति पुरस्तात् स्वाहाकृतयो वा ऽअन्ये देवा उपरिष्टात् स्वाहाकृतयोऽन्ये तानेवैतत् प्रीणाति त ऽएन मुभये देवाः प्रीताः स्वर्गं लोक* मभिवहन्ति ते वा ऽएते परिपशव्ये ऽइत्याहुती स यदि कामयेत जुहुयादेते यद्यु कामयेतापि नाद्रियेत ॥ १६ ॥ २ ॥

॥ इति षष्ठप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [८. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

होत्रादिप्रवरणानन्तरभाविनं प्रयोग माह— "तद्यत्रैतत्प्रवृतो होता होतृषदन उपविशतीत्यादिना[1] । होतृषदनं वेदेरुत्तरा

---

* 'स्वर्गंल्लोक'—इति, 'स्वर्गंल्लोकं'—इति च पाठौ दृश्येते ।

१— का० श्रौ० सू० ३. २. १ । १भा० ३४५पृ० १पङ्क्तितश्च द्रष्टव्यम् ।

श्रोणिः । 'तत्' तत्र 'उपविश्य' 'प्रश्नौति' "अग्निर्होता वेतु"—इत्यादि[1] स्रुगादापनम् । निगदेनानुजानाति— "घृतवती मध्वर्यो स्रुच मास्यस्व"—इत्येवं रूपेण[2] ॥ १ ॥

"अथाप्रीभिश्चरन्तीति । समित्तनूनपादित्याद्येकादश प्रयाजा आप्रियः[3] । नामनिर्वचनेनाप्रियं प्रशंसितुं तत्प्रवृत्तिनिमित्तस्याप्यायनस्य सम्भावना माह— "सर्वेणेव वा एष मनसा सर्वेणेवात्मना यज्ञं सम्भरतीत्यादिना । 'एषः' दीक्षितः 'सर्वेणेव मनसा' 'सर्वेणात्मना' मनोव्यतिरिक्तेन प्राणादिसङ्घातेन, सर्वेषां तत्रैवोपजीव्यत्वात् । अतः 'सञ्जिहीर्षति' संहर्त्तु मिच्छति । ततो 'रिरिचान इव' रिक्तः शून्य इव 'आत्मा भवति' । 'तस्मात्' आप्यायनसाधनत्वात् 'आप्रियः' इति तन्नामनिर्वचनम् ॥ २ ॥

आप्यायनसाधनत्व मेवोपजीव्यैकादशत्वं विधाय प्रशंसति— "ते वा एत एकादश प्रयाजा इति । सप्त शीर्षण्याः, द्वावपानौ, नाभिर्दशमी, तेषा माधारो देह एकादश इति विवेकः[4] ॥ ३ ॥

"स आश्राव्याहेत्यादि । समिद्याग एव 'समिधः प्रेष्य' 'इति' एवं ब्रूयात् । तनूनपात्प्रभृतीनां 'प्रेष्य-प्रेष्य' 'इति' एवं नाम निर्दिशेत् । "चतुर्थे-चतुर्थे प्रयाजे समानयमान इति । जुहूगतेन

१— का० श्रौ० सू० ३. २. १५ । १भा० ३५०पृ० १पङ्क्तिस्थ द्रष्टव्यम् ।
२— १का० १अ० २ब्रा० १कण्डिका माम्नात एवैष मन्त्रः ।
३— "अथात आप्रियः"-इत्यादिग्रन्थोऽत्रालोच्यः (निरु० ८. २. १-७.) ।
४— १भा० ३७१पृ० तृतीया टीप्पनी द्रष्टव्या ।

आज्येन प्रयाजत्रयं कृत्वा, पुनरुपभृति स्थित माज्य मथ चतुर्थादि-सप्तमान्तप्रयाजचतुष्टयाय समवनीय, पुनरष्टमाद्येकादशान्तप्रयाज-चतुष्टयार्थ मष्टम मवनयेदित्यर्थः। दशमप्रयाजानन्तरं 'शासम्' असिम् 'आहर' 'इति' ब्रूयात्। "शसु हिंसायाम्"[1]। शस्यते हिंस्यते अनेनेति 'शासः असिः'। शासशब्दस्याप्रसिद्धस्य प्रसिद्धार्थता मभिप्रेत्य व्याचष्टे– "असिर्वै शास इतीति ॥ ४ ॥

"अथ यूपशकलाविति। यूपशकलौ जुह्वा अग्रगतेनाज्येन समज्य, ताभ्या मक्ताभ्यां 'पशोर्ललाट मुपस्पृशति'[2]। तन्मन्त्रस्याय मर्थः– हे घृतेनाक्तौ स्वरुस्वधिती! युवां 'पशून्' त्रायेथाम्[3]। अत्र सूत्रम्– "स्वरु मादायाक्तोभौ जुह्वग्रे ताभ्यां पशोर्ललाट मुपस्पृशति[4] घृतेनाक्ताविति[5]"-इति ॥

"वज्रो वा इत्यादि। यूपशकलादीनां वज्रत्वं प्रागुक्तम्[6]। "एषा ते"-इति ब्रुवन्, 'शासम्' उत्सृजतोऽस्य हविषोऽवदानाय 'प्रायच्छन्'। 'एषा' अष्टाश्रिः हे शमितः! 'ते प्रज्ञाता अस्तु'— 'इति आह' ॥ ५ ॥

"अथाह पर्यग्नयेऽनुब्रूहीति[7]। 'अथ' स्रुचोः सादनानन्तरम्, 'पर्यग्नयेऽनुब्रूहीति' उक्त्वा, 'पर्यग्नीकरोति' पशोः परितः अग्निं

१— भ्वा० पं० ७२७ धा०।

२,४— का० श्रौ० सू० ६. ४. १२।

३,५— वा० सं० ६. ११. १।

६— पुरस्तात् ७. १. ३०, ३१ (४२५ पृ०) द्रष्टव्यम्।

७— का० श्रौ० सू० ६. ५. १।

करोति, उल्मुकेनाग्नीध्रः। "अच्छिद्र मेवैन मित्याद्यर्थवादः स्पष्टार्थः। अत्र तन्त्रं सादयित्वा स्रुचोश्चात्वाल मुत्तरेण शमिता अपोल्लिखति, पर्यग्नये तु वाचयति, आहवनीयादुल्मुक मादाय अग्निं त्रिः समन्तं पर्येति, पश्चात् शामित्रदेशयूपचात्वालाहवनीयाज्यपशुशामित्रो वेति। "तद् यत्रैनं श्रपयन्ति, तदभिपरिहरतीति। 'यत्र' शामित्रोत्तरभागे 'एनं' पशुं 'श्रपयन्ति', 'तत्' स्थानम्[१] 'अभि' लक्ष्य 'एनम्' उल्मुकं पाकार्थ माहरेत् ॥ ६ ॥

उल्मुकहरणविषये केषाञ्चित् पक्षम्, तद्युक्तिञ्चोपन्यस्य निराकृत्य स्वपक्षं स्थापयति— "तदाहुः पुनरेतदुल्मुकं हरेदथात्रान्य मेवाग्निं निर्मन्थ्य तस्मिन्नेनं श्रपयेयुरित्यादिना। 'पुनः' पर्यग्निकरणानन्तरम् 'एतत् उल्मुकम्' 'हरेत्' आहवनीये स्थापयेत्। "आहवनीयो वा एष इति। यतोऽय माहवनीयः, अतः शृत-होमार्थ एषः, शृतश्रपणाय नार्हतीति तेषा मभिप्रायः ॥ ७ ॥

"तदु तथा न कुर्यादिति। पर्यग्निकरणादेवायं पशुस्तेनाग्निना ग्रसितोऽभूत्; अतो मुखस्थं हविः पुनराकृष्य पुनर्मन्थनाग्नौ श्रपणादन्यस्मै प्रदानं कृतं भवति। तस्मात् तेषां पक्षो न युक्त इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अथाग्नीध्रप्रतिप्रस्थात्रध्वर्युयजमानानां[२] शामित्रं प्रति गमन माह— "अथोल्मुक मादायाग्नीदित्यादिना[३]। उल्मुकस्य पुरो-

---

१— 'तत्स्थानम्'- इति क। २— 'अथ तेषां'- इत्येव क।

३— का० श्रौ० सू० ६. ५. ७, ८, ९।

गमनप्रयोजन माह— "अग्नि मेवैतदिति। ततश्च किं मित्याह— "अग्निः पुरस्तादिति। अग्न्यनुगमनं न युक्त मिति ॥ ९ ॥

"तदाहुरिति। तेषा मभिप्राय मन्वयति— "न वा एन मिति। केवलहननार्थं नयनं चेत् 'मृत्यवे नयति'। यज्ञार्थं नयनं पशोः स्वर्गप्राप्त्यर्थत्वात् न मृत्यवे नयन मिति स्वपक्षे शङ्कितं बाधं परिहृत्य विपक्षे बाध माह— "यज्ञाद् हैवात्मान मिति। तस्मिन् समये प्रतिप्रस्थाता वपाश्रपणीभ्यां कार्श्मर्यमयीभ्यां[१] पशुम् अन्वारभते, त मनु अध्वर्युश्च; अतस्ताभ्यां व्यवधानात् म्रियमाणस्य पशोः न साक्षादन्वारम्भो भवति। अतोऽपि नोक्त इत्यर्थः॥ १० ॥

"अथ स्तीर्णायै वेदेर्द्वे तृणे अध्वर्युरादत्त इति[२]। अन्वारम्भ-समये वेद्यास्तीर्णे बर्हिषि, तृणद्वय मादाय अन्वारभते। 'सः' तृणगृहीता अध्वर्युः आश्रावण मुक्त्वा, प्रपद्य, "होतर्हव्या देवेभ्यः"— 'इति' आह। होतुर्हव्यान्युद्दिश्य, देवेभ्य उपप्रैष्य, मैत्रावरुणप्रैषादनन्तर मग्निगुप्रैषं पठतीति तस्यार्थः। अत्र 'देवेभ्यः'— इत्यभिधानात् पशोर्वैश्वदेवत्वापादनम् ॥ ११ ॥

"अथ वाचयतीति[३]। "रेवतीति[४]। हे 'रेवति' रयिमति धनवति वा देवते 'यजमाने' 'प्रियम्' अभिमतम् अनार्त्ति-लक्षणं 'धाः' धेहि। दधातेर्लुङि सिचो लुकि रूपम्। यद्वा दधातेः क्विप्। धारयित्री त्वम् आविशादिन्द्रिय मिति सम्बन्धः,

---

१— नैतत् पदं क-पुस्तके।
२— का० श्रौ० सू० ६. ५. १०।
३— का० श्रौ० सू० ६. ५. ११।
४— वा० सं० ६. ११. २।

अनार्त्तिं कुर्वित्यर्थः । यद्वा अनार्त्तस्यास्य हविषः आत्मना यजेति वक्ष्यमाणत्वात्[१] 'प्रियम्' अनार्त्तिं कर्त्तुं पशूनाविशेत्यर्थः । हे वाग्देवि! 'उरोः अन्तरिक्षात्' विस्तीर्णादन्तरिक्षात् 'वातेन' 'सजूः' समानप्रीतिः सती यजमानम् अन्तरिक्षाद्, 'गोपाय'— इति शेषः। किञ्च 'अस्य हविषः' यज्ञपशुलक्षणस्य हविषः 'त्मना' आत्मना, स्वरूपेण 'यज'। 'अस्य' पशोः' 'तन्वा सम्भव' शरीरेण सम्भव। हे रेवति! यजमानपशौ च सम्भूय यागं साधयेत्यर्थः। अत्रत्यरेवतीशब्दस्य वाग्वाचकत्व मुपपादयति— "सा यद् वाग् बह्व वदति, तेन वाग् रेवतीति। तदपेक्षितं दानादिधनार्जनं लोकप्रसिद्धम्। प्रियशब्दार्थ माह— "अनार्त्तिं माविशेति। न विद्यते आर्त्तिर्यस्मिन्नित्यनार्त्तिः, प्रियः पदार्थः। उरोरन्तरिक्षादित्यभिधानस्य प्रयोजन माह—"अन्तरिक्षं वा अनु रक्षश्चरतीत्यादिना। 'अमूलं' मूलसम्बन्धरहितम्। न केवल ममूल मेव, किन्तु 'उभयतः' उपरि अधस्ताच्च 'परिच्छिन्नम्' संश्लेषरहितं सद्रक्षश्चरति। तत्र दृष्टान्तः— "यथायं पुरुष इति। 'तत्' तेन, अन्तरिक्षे रक्षःसञ्चारकारणेनैतस्माद् वातादान्तरिक्ष्याद् गोपायतीत्याह मन्त्रः। "अस्य हविषस्त्मना यज"—इत्यस्याभिप्राय माह— "वाचा मेवैतदाहेति। एतत्त्वय मेव विशदयति— "अनार्त्तस्यास्येति। एतद्धवीरूपः सन् देवान् प्रीणातीत्यर्थः। एव मुत्तरवाक्य मपि व्याख्येयम् ॥ ११, १२ ॥

१— इहैवोत्तरस्यां कण्डिकायां द्रष्टव्यम्।

"तद्यत्रैनं विशसन्तीति[1] । "वर्षीयसीति[1] । विशसनप्रदेशेऽध्वर्युः तृण मपास्यति— हे तृण ! 'वर्षः' वर्षीयः प्रवृद्धं त्वं 'वर्षीयसि' प्रवृद्धे 'यज्ञपतिं' 'धाः' स्थापय । एतद्बर्हिस्तरणेन स्थापनीय मिति स्तौति— "बर्हिरेवास्मा एतदित्यादिना । 'अस्मै' पशवे । तदपि किमर्थ मित्यत आह— "अस्कन्नं हविरसदिति । तद् विशद-यति— "तद् यदेवेति । 'तत्' अन्यत्र पतित मपि 'एतस्मिन्' केवलबर्हिषि 'प्रतितिष्ठति' । "तथा नामुया भवतीति । 'तथा' कृते सति अन्यत्र पतित मङ्गम् 'अमुया' अमुत्र, अन्तरिक्षेऽनभिमतप्रदेशे 'न भवति' न विनश्यतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

"अथ पुनरेत्याहवनीय मिति । पुनराहवनीय मभ्यावर्त्तन-स्याभिप्राय माह— "नेदस्येति । 'अध्यक्षाः' न भवामेति, सन्नि-हिताः सन्तो वारयितारो न भवामेति । "न कूटेनेति । 'कूटेन' शृङ्गेण साधनेन, शृङ्गं गृहीत्वा, न हन्यात् । नैव कर्णस्य पश्चाद्भाग मग्रभागं वा गृहीत्वा । तर्हि कथम् ? 'मुख मपि गृह्य' स्थानं कुर्यात् । 'वेष्कं' मुखवेष्टनं च शब्दाभावाय कुर्यात्[2] ॥

सञ्ज्ञपनप्रकारः सूत्रे दर्शितः— "तस्मिन्नेनं निघ्नन्ति प्रत्यक्-शिरस मुदक्पादं, प्राक्शिरसं वा, सङ्गृह्य मुखं तमयन्त्यवाश्य-मानम्, वेष्केण वा, एत्याहवनीय मावृत्यासते, सञ्ज्ञपयान्वगन्नित्येवं

१— का० श्रौ० सू० ६. ५. १५ । २— वा० सं० ६. ११. ३ ।

३— "वेष्को गलावेष्टकः, गलं वावेष्ट्य तमयन्ति सञ्ज्ञपयन्ति मारयन्ति" —इति का० श्रौ सू० ६. ५. १५ सू० या० दे० ।

ब्रूयात्"-इति[१]। 'जहि', 'मारय' इत्यादि मानुषवधवत् क्रूरवचनं न ब्रूयात्, किन्तु हे शमितः! 'सञ्ज्ञपय', असौ तु[२] 'अन्वगन्' अनुगतोऽभूत्। "तद्धीत्यादि स्पष्टम् ॥ १५ ॥

"तद्यत्रैनं निविध्नन्तीति। 'सञ्ज्ञपनात्' प्राक् "स्वाहा देवेभ्यः" 'इति' जुहुयात्। सञ्ज्ञपनानन्तरं "देवेभ्यः स्वाहा" 'इति' जुहुयात्[३]। होमभेदेन स्वाहाकारप्रयोगवैपरीत्यम्। प्रयोजनाभिधानेन प्रशंसति– "पुरस्तात् स्वाहाकृतयो वा अन्ये देवा इत्यादिना। एतयोराहुत्योर्नाम करोति– "ते वा एते परिपशव्ये इत्याहुती इति[४]। उक्ते द्वे आहुती 'परिपशव्ये' परित आज्यं तयोः पशोर्हितं यतः, अतः 'परिपशव्ये' इति नामधेये इत्यर्थः। "उगवादिभ्यो यत्"-इति[५] यत्, "ओर्गुणः"-इति[६] भ-सञ्ज्ञकस्य गुणः।

१— का० श्रौ० सू० ६. ५. १६--२१। "श्वासरोधो यथा स्यात् तथा दृढं मुखस्य ग्रहणं कृत्वा अवाश्यमानं यथा मार्यमाणः शब्दं न करोति तथा तमयन्ति। तमु आकाङ्क्षायाम्। पशुर्हि निरुद्धप्राणः सन् श्वास माकाङ्क्षति ताम्यति। ताम्यन्तं प्रयुङ्क्ते तमयन्ति। तथा कुर्वन्ति यथा स ताम्यति। श्वासरोधं कृत्वा मारयन्तीति तात्पर्यार्थः" -इति तत्र या० दे०।

२— नैतत् पदद्वयं क-पुस्तकादन्यत्र।

३— का० श्रौ० सू० ६. ५. २३, २४।

४— का० श्रौ० सू० ६. ५. २५।

५— पा० सू० ५. १. २।

६— पा० सू० ६. ४. १४६।

एतयोरनुष्ठाने ऐच्छिकल माह— "स यदि कामयेतेति ॥ १६ ॥ २ [८. १.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डेऽष्टमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

[अथ द्वितीयं ब्राह्मणम्.]

यदा प्राह सञ्ज्ञप्तः पशुरिति* । अथाध्वर्युराह नेष्टः पत्नी मुदानयेत्युदानयति नेष्टा पत्नीं पान्नेजनं बिभ्रतीम् ॥ १ ॥

तां वाचयति । नमस्त ऽआतानेति यज्ञो वा ऽआतानो यज्ञᳫं हि तन्वते तेन यज्ञ आतानो जघनार्द्धो वा ऽएष यज्ञस्य यत्पत्नी ता मेतत्प्राचीं यज्ञं प्रसादयिष्यन् भवति तस्मा ऽएवैतद्यज्ञाय निह्नुते तथो हैना मेष यज्ञो न हिनस्ति तस्मादाह नमस्त ऽआतानेति ॥ २ ॥

अनर्वा प्रेहीति । असपत्नेन प्रेहीत्येवैतदाह घृतस्य कुल्या ऽउप ऽऋतस्य पथ्या ऽअन्विति साधूपेत्येवैतदाह

---

* 'रिति'—इति ग, घ ।

देवीरापः शुद्धा व्वोढ्वꣳ सुपरिविष्टा देवेषु सुपरिविष्टा व्वयं परिव्वेष्टारो भूयास्मेत्यप एवैतत्पावयति ॥ ३ ॥

अथ पशोः प्राणानद्भिः पत्न्युपस्पृशति। तद्यदद्भिः प्राणानुपस्पृशति जीवं वै देवानाꣳ हविरमृत ममृताना मथैतत् पशुं घ्नन्ति यत् सञ्ज्ञपयन्ति यद्विशासत्यापो वै प्राणास्तदस्मिन्नेतान् प्राणान् दधाति तथैतज्जीव मेव देवानाꣳ हविर्भवत्यमृत ममृतानाम् ॥ ४ ॥

अथ यत्पत्न्युपस्पृशति। योषा वै पत्नी योषायै वा ऽइमाः प्रजाः प्रजायन्ते तदेन मेतस्यै योषायै प्रजनयति तस्मात् पत्न्युपस्पृशति ॥ ५ ॥

सोपस्पृशति। व्वाचं ते शुन्धामीति मुखं प्राणं ते शुन्धामीति नासिके चक्षुस्ते शुन्धामीत्यक्ष्यौ श्रोत्रं ते शुन्धामीति कर्णौ नाभिं ते शुन्धामीति योऽय मनिरुक्तः प्राणो मेढ्रं ते शुन्धामीति वा पायुं ते शुन्धामीति योऽयं पश्चात् प्राणस्तत् प्राणान् दधाति तत्समीरयत्यथ सꣳहृत्य* पदश्चरित्रांस्ते शुन्धामीति पद्भिर्वै प्रतितिष्ठति प्रतिष्ठित्या ऽएव तदेनं प्रतिष्ठापयति ॥ ६ ॥

अथ या आपः परिशिष्यन्ते। अर्द्धा वा यावत्यो वा

* 'सꣳह्वत्य'-इति च पाठो डा०-वेबरेण दृष्टः।

ताभिरेनं यजमानश्च शीर्षतोऽग्रेऽनुषिञ्चतस्तत्प्राणां-श्चैवास्मिंस्तत्तौ धत्तस्तच्चैन मतः समीरयतः ॥ ७ ॥

तद्यत्] क्रूरीकुर्वन्ति। यदास्थापयन्ति शान्तिराप-स्तदद्भिः शान्त्या शमयतस्तदद्भिः सन्धत्तः ॥ ८ ॥

तावनुषिञ्चतः। मनस्त ऽआप्यायतां वाक्त ऽआप्या-यतां प्राणस्त ऽआप्यायतां चक्षुस्त ऽआप्यायताꣳ श्रोत्रं त ऽआप्यायता मिति तत्प्राणान् धत्तस्तत्समीरयतो यत्ते क्रूरं यदास्थितं तत्त ऽआप्यायतां निष्ट्यायता* मिति ॥ ९ ॥

तद्यत् क्रूरीकुर्व्वन्ति। यदास्थापयन्ति शान्तिराप-स्तदद्भिः शान्त्या शमयतस्तदद्भिः सन्धत्तस्तत्ते शुध्यत्विति तन्मेध्यं कुरुतः श महोभ्य इति जघनेन पशुं निन-यतः ॥ १० ॥

तद्यत् क्रूरीकुर्व्वन्ति। यदास्थापयन्ति नेदेतदन्वशा-न्तान्यहोराचाण्य†सन्निति तस्माच्छ महोभ्य इति जघ-नेन पशुं निनयतः‡ ॥ ११ ॥

अथोत्तानं पशुं पर्य्यस्यन्ति। स तृण मन्तर्द्दधात्योषधे

---

* 'निष्ट्यायता'–इति ख।

† 'न्याण्य'–इति ख, 'त्राण्यु'–इति ग, घ; 'त्राण्यै'–इति च दृष्टो वेबरेण।

‡ 'निनयतः'–इति ख।

चायस्वेति व्वज्रो वा ऽअसिस्तथो हैन मेष व्वज्रोऽसिर्न हिनस्त्यथासिनाभिनिदधाति स्वधिते मैनꣳ हिꣳसी-रिति व्वज्रो वा ऽअसिस्तथो हैन मेष व्वज्रोऽसिर्न हिनस्ति ॥ १२ ॥

सा या प्रज्ञाताग्निः । तयाभिनिदधाति सा हि यजुष्कृता मेध्या तद्यदग्रं तृणस्य तत्सव्ये पाणौ कुरुतेऽथ यद् बुध्नं तद्दक्षिणेनादत्ते ॥ १३ ॥

स यत्राच्छ्यति । यत एतल्लोहित मुत्पतति तदुभय-तोऽनक्ति रक्षसां भागोऽसीति रक्षसाꣳ ह्येष भागो यद-स्रक् ॥ १४ ॥

तदुपास्याभितिष्ठति । इद महꣳ रक्षोऽभितिष्ठामीद महꣳ रक्षोऽवबाध ऽइद महꣳ रक्षोऽधमन्तमो नयामीति तद्यज्ञेनैवैतन्नाष्ट्रा रक्षाꣳस्यवबाधते तद्यदमूल मुभ-यतः परिच्छिन्नं भवत्यमूलं वा ऽइद मुभयतः परि-च्छिन्नꣳ रक्षोऽन्तरिक्ष मनुचरति यथायं पुरुषो ऽमूल उभयतः परिच्छिन्नोऽन्तरिक्ष मनुचरति तस्मादमूल मुभयतः परिच्छिन्नं भवति ॥ १५ ॥

अथ व्वपा मुत्खिदन्ति । तया व्वपाश्रपण्यौ प्रोर्णौति घृतेन द्यावापृथिवी प्रोर्णुवाथा मिति तदिमे द्यावापृथिवी ऽऊर्ज्जा रसेन भाजयत्यनयोरूर्जꣳ रसं

दधाति ते रसवत्या ऽउपजीवनीये ऽइमाः प्रजा उपजीवन्ति ॥ १६ ॥

कार्ष्मर्य्यमय्यौ वपाश्रपण्यौ भवतः यत्र वै देवा अग्रे पशु मालेभिरे तदुदीचः कृष्यमाणस्यावाङ्मेधः पपात स एष वनस्पतिरजायत तद्यत् कृष्यमाणस्या-वाङपतत्तस्मात् कार्ष्मर्य्यस्तेनैवैन मेतन्मेधेन समर्द्ध-यति कृत्स्नं करोति तस्मात् कार्ष्मर्य्यमय्यौ वपाश्रपण्यौ भवतः ॥ १७ ॥

तां परिवासयति । तां पशुश्रपणे प्रतपति तथो हास्याचापि शृता भवति पुनरुल्मुक मग्नीदादत्ते ते जघ-नेन चात्वालं यन्ति त ऽआयन्त्यागच्छन्त्याहवनीयꣳ स एतत्तृण मध्वर्युराहवनीये प्रास्यति वायो वे* स्तोकाना मिति स्तोकानाꣳ हैषा समित्† ॥ १८ ॥

अथोत्तरतस्तिष्ठन्वपां प्रतपति । अत्येष्यन्वा ऽएषोऽग्निं भवति दक्षिणतः परीत्य अपयिष्यंस्तस्मा ऽएवैतन्निह्नुते तथो हैन मेषोऽतियन्त मग्निर्न हिनस्ति तस्मादुत्त-रतस्तिष्ठन्वपां प्रतपति ॥ १९ ॥

ता मन्तरेण यूपञ्चाग्निं च हरन्ति । तद्यत्समया न हरन्ति येनान्यानि हवीꣳषि हरन्ति नेदशृतया सम-

---

* 'वै'—इति ख । † 'समित्'—इति ग, घ ।

या यन्तं प्रसृजामेति यद्दु बाह्येन न हरन्त्युत्तरेण यूपं बहिर्द्धा ह* यज्ञात् कुर्युस्तस्मादन्तरेण यूपं चाग्निं च हरन्ति दक्षिणतः परीत्य प्रतिप्रस्थाता श्रपयति ॥ २० ॥

अथ स्रुवेणोपहत्याज्यम्। अध्वर्युर्व्वपा मभिजुहोत्यग्निराज्यस्य व्वेतु स्वाहेति तथो हास्यैते स्तोकाः शृताः स्वाहाकृता आहुतयो भूत्वाग्निं प्राप्नुवन्ति ॥ २१ ॥

अथाह स्तोकेभ्योऽनुब्रूहीति। स आग्नेयी स्तोकेभ्योऽन्वाह तद्यदाग्नेयी स्तोकेभ्योऽन्वाहेतःप्रदाना वै व्वृष्टिरितो ह्यग्निर्व्वृष्टिं व्वनुते स एतै स्तोकैरेतान्त्स्तोकान् वनुते त ऽएते स्तोका व्वर्षन्ति तस्मादाग्नेयी स्तोकेभ्योऽन्वाह यदा शृता भवति† ॥ २२ ॥

अथाह प्रतिप्रस्थाता शृता प्रचरेति। स्रुचावादायाध्वर्युरतिक्रम्याश्राव्याह स्वाहाकृतिभ्यः प्रेष्येति व्वषट्कृते जुहोति ॥ २३ ॥

हुत्वा व्वपा मेवाग्रेऽभिघारयति। अथ पृषदाज्यं तद्दु ह चरकाध्वर्यवः पृषदाज्य मेवाग्रेऽभिघारयन्ति प्राणः पृषदाज्य मिति व्वदन्तस्तदु ह याज्ञवल्क्यं चरकाध्वर्युरनुव्याजहारैवं कुर्व्वन्तं प्राणं वा ऽअयं मन्तरगादध्वर्युः प्राण एनꣳ हास्यतीति ॥ २४ ॥

---

* नास्त्येतत् पदं ग-घ-पुस्तकयोः। † 'भुवति'—इति ख।

स ह स्म बाहू ऽअन्ववेक्ष्याह। इमौ पलितौ बाहू क्व स्विद् ब्राह्मणस्य त्वचो बभूवेति न तदाद्रियेतोत्तमो वा ऽएष प्रयाजो भवतीदं वै हविर्यज्ञ उत्तमे प्रयाजे ध्रुवा मेवाग्रेऽभिघारयति तस्यै हि प्रथमावाज्यभागौ होष्यन् भवति वपां वा ऽअत्र प्रथमाᳬं होष्यन् भवति तस्माद्वपा मेवाग्रेऽभिघारयेदथ पृषदाज्य मथ यत्पशुं नाभिघारयति नेदस्मृत मभिघारयाणीत्येतद्वेवास्य सर्व्वः पशुरभिघारितो भवति यद्वपा मभिघारयति तस्माद्वपा मेवाग्रेऽभिघारयेदथ पृषदाज्यम् ॥ २५ ॥

अथाज्य मुपस्तृणीते। अथ हिरण्यशकल मवदधात्यथ वपा मवद्यन्नाहाग्नीषोमाभ्यां छागस्य वपायै मेदसोऽनुब्रूहीत्यथ हिरण्यशकल मवदधात्यथोपरिष्टाद् विराज्यस्याभिघारयति ॥ २६ ॥

तद्यद्धिरण्यशकलावभितो भवतः। घ्नन्ति वा ऽएतत्पशुं यदग्नौ जुह्वत्यमृत मायुर्हिरण्यं तदमृत ऽआयुषि प्रतितिष्ठति तथात उदेति तथा सञ्जीवति तस्माद्धिरण्यशकलावभितो भवत आश्राव्याहाग्नीषोमाभ्यां छागस्य वपां मेदः प्रेष्येति न प्रस्थित मित्याह प्रसुते प्रस्थित मिति वषट्कृते जुहोति ॥ २७ ॥

हुत्वा वपाᳬं समीच्यौ। वपाश्रपण्यौ कृत्वानुप्रास्यति

स्वाहाकृते ऽऊर्द्ध्वनभसम्मारुतं गच्छत मिति नेदिमे ऽअमुया सतो याभ्यां वपा मुखिअपामेति ॥ २८ ॥

तद्वपया चरन्ति। यस्यै वै देवतायै पशु मालभन्ते ता मेवैतद्देवता मेतेन मेधेन प्रीणाति सैषा देवतैतेन मेधेन प्रीता शान्तोत्तराणि हवीꣳषि अप्युमाणान्युपरमति तस्माद् वपया चरन्ति* ॥ २९ ॥

अथ चात्वाले मार्ज्जयन्ते। क्रूरी वा ऽएतत् कुर्वन्ति यत् सञ्ज्ञपयन्ति यद्विशासति शान्तिरापस्तदद्भिः शान्त्या शमयन्ते तदद्भिः सन्दधते तस्माच्चात्वाले मार्ज्जयन्ते ॥ ३० ॥ ३ ॥

॥ इति षष्ठप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [८. २.]

सञ्ज्ञपनानन्तरप्रयोग माह— "यदा प्राह सञ्ज्ञप्तः पशुरित्यध्वर्युराहेत्यादिना ॥ १ ॥

"तां वाचयतीति[1]। 'तां' पशुं प्रति आगच्छन्तीं पत्नीं 'वाचयति' "नमस्ते आतान"-'इति'[2]। आ समन्तात् तन्यत इत्यातानो 'यज्ञः'। हे 'आतानः' 'ते' तुभ्यं 'नमः'। यज्ञ! त्वम् 'अनर्वा' असपत्नः सन् प्रेहि। 'घृतस्य कुल्याः'; जुह्वादिषु बह्वाज्यसम्भवात्।

---

* 'चरन्ति'-इति ख।

१— का० श्रौ० सू० ६. ६. १। २— वा० सं० ६. १२. १, १३।

ता विशिनष्टि— 'ऋतस्य पथ्याः' इति । पथिभवाः पथ्याः । ताः कुल्याः 'अनु'(लक्ष्य) 'उप' प्रेहीति सम्बन्धः । इत्थं यज्ञं प्रसाध्य, अथापः प्रसाधयति— 'सुपरिविष्टाः' पात्रेषु परिपूरिताः 'देवीः' द्योतमानाः 'आपः' 'शुद्धाः' स्वभावतः संस्कारेण च विशुद्धाः सत्यो यूयं 'देवेषु' विषयभूतेषु पशुम् 'वोड्ढम्' अपहत । 'वयं' च 'देवेषु' मध्ये 'सुपरिविष्टाः', देवानां 'परिवेष्टारः' ॥

नमस्कारवचनं यज्ञातिक्रमपरिहारत्वेन प्रशंसति— "जघनार्द्धं इति । यज्ञस्य जघनार्द्धं पत्नीशालाया मवस्थिता पत्न्यपि जघनार्द्धं इत्युच्यते । तां प्राङ् नयति, तस्मिन् यज्ञायतने जघननिह्नवन-कृता भवति । घृतकुल्याद्युपन्यास आगमनानुकूल्यप्रदर्शनायेति व्याचष्टे— "साधूपेत्येवैतदाहेति । उपेत्युपसर्गसामर्थ्यात् एतीति क्रिया सम्बध्यते । देवीराप इत्यादिमन्त्रभागस्य[1] तात्पर्य माह— "अप एवैतत् पावयतीति । अत्र 'शुद्धा वोड्ढम्'—इति शुद्धि-विधानात् शुद्धीकरणम् ॥ २, २ ॥

"अथ पशोरित्यादि[2] । प्राणमुखनासाचक्षुरादीनि अद्भिः पत्नी 'उपस्पृशति' प्रक्षालयेदित्यर्थः । अपा मुपस्पर्शनं पशोः सजीवत्व-करणात्मना प्रशंसति— "जीवो वै देवाना मित्यादिना । पदद्वयं व्याचष्टे— "अमृत ममृताना मिति । देवाः अमृताः अमृतधर्माणः, जीवन मप्यमृतं मृतिरहितम् ; अतो योग्यत्वात् देवानां जीवनं युज्यते । सञ्ज्ञपनविशसने उभे अपि हननात्मके, अतो हेतोरस्य

१— वा० सं० ६. १३, १ द्रष्टव्यम् ।

२— का० श्रौ० सू० ६. ६. २,३ ।

पुनः-प्राणापेक्षत्वात्, अपां च "आपोमयः प्राणः"-इति श्रुतेः प्राणरूपत्वात्, छिद्रेष्वपां प्रक्षेप एव प्राणनिधारण मित्यर्थः। ततश्च देवानां सजीवं हविर्दत्तं भवति ॥ ४ ॥

अपा मुपस्पर्शनं प्रशस्य, पत्नीकर्त्तृकत्वं प्रशंसति— "अथ यत् पत्न्युपस्पृशतीति। "योषा वा इत्यादिना ॥ ५ ॥

अवयवावयविभेदेनोपस्पर्शनमन्त्रभाग माह— "सोपस्पृशतीति। "वाचं ते शुन्धामीति[१] मुख मिति। 'मुखं' वदनम्। हे पशो! 'ते' 'प्राणं' प्राणनम्, नासिकाभ्या मुत्पद्यमानं प्राणवायुम् 'शुन्धामि' विशुद्धं करोमि। एव मुत्तरत्रापि योज्यम्। चक्षुःश्रोत्रे दर्शनश्रवणशक्तीन्द्रिये। "नाभिं ते शुन्धामि"—इति 'अनिरुक्तम्' अनभिव्यक्तप्राणम्; अथवा कि मनिरुक्तेन प्राणेन? "मेढ्रं ते" —इति ब्रूयात्। 'पश्चात्प्राणः' अधस्ताद् वर्त्तमानोऽपानः, तं तत्र पायौ स्थापितवान् भवति। 'अथ संहृत्य पदः' पादानेकीकृत्य "चरित्रांस्ते शुन्धामि"— 'इति' पादानपि शोधयेत्। पादशोधनं शंसति— "पद्भिर्वा इति ॥ ६ ॥

"अथ या आपः परिशिष्यन्त इति[२]। परिशिष्टाभिः अद्भिभि-रल्पीयसीभिर्वा यजमानः पत्नी च पशोः शीर्षाग्रं प्रथमं तदा-रभ्य निषिञ्चतः। 'तौ' पत्नीयजमानौ 'तत्' तेन निषिञ्चनेन 'पशोः' 'प्राणान्' 'धत्तः' धारयतः। 'तत्' तेन 'एनं' पशुम् 'अतः' अस्मात् स्थानात् 'समीरयतः' ॥ ७ ॥

१— वा० सं० ६. १४. १। २— का० श्रौ० सू० ६. ६. ४।

"तद् यत् क्रूरीकुर्वन्तीति । 'आस्थापयन्ति' सञ्ज्ञपयन्ती-त्यर्थः ॥ ८ ॥

"तावनुषिञ्चत इत्यादि । तदेव क्रूरीकरणं 'तौ' पत्नीयजमानौ 'अनुषिञ्चतः' शिरसि अवशिष्टोदकस्यैकदेशेनानुषिञ्चनं कुर्याताम् । शिरस्सेचनमन्त्र माह— "मनस्त इति[1] । मनआदिपञ्चकस्य शिरस्स्थानात् तैः पञ्चभिर्मन्त्रैः[2] शिरो निषिञ्चतः । "तत् प्राणान् धत्तस्तत् समीरयत इति आप्यायनप्रयोजनाभिधानम् । "इतराङ्ग-निषेकमन्त्र माह— "यत् ते क्रूरं यदास्थित मिति[3] । "यत्ते क्रूरम्"—इत्यस्य[4] व्याख्यानं 'यदास्थितम्' इति । आस्था = सञ्ज्ञप्तिः, इत्युक्तम् । न हि सञ्ज्ञपनादन्यत् क्रूर मस्ति । "तत् ते आप्याय-ताम्", कोऽर्थः ? 'निष्यायताम्' संहतं भवत्वित्यर्थः ॥ ९ ॥

"तद्यत् क्रूरीकुर्वन्तीति । 'ते' तव 'तत्' निष्ठित मङ्गं 'शुद्ध्यतु' मेध्यं भवतु ॥ १० ॥

"तद्यत् क्रूरीकुर्वन्तीति । पशोर्जघनार्द्धस्य समन्त्रकं निनयनं विधत्ते— "शमहोभ्य इतीति[5] । "जघनेनेति । पशोर्जघनप्रदेशं निनयतः स्थानभेदेन मन्त्रभेदं सूत्रकार आह— "शेषेण यजमानश्च शिरःप्रभृत्यनुषिञ्चतः, मनस्त इति शिरः, यत् ते क्रूर मित्यङ्गानि, श महोभ्य इति पश्चात् पशोर्निषिञ्चतः"— इति[6] । मन्त्रे अह-

---

१— का० श्रौ० सू० ६. ६. ५ ।
२— वा० सं० ६. १५. १–५ ।
३— का० श्रौ० सू० ६. ६. ६ ।
४— वा सं० ६. १५. ६ ।
५— वा० सं० ६. १५. ७ ।
६— का० श्रौ० सू० ६. ६. ४–७ ।

विषयं यत् सुखप्रार्थन मस्ति, तत्र कारण माह— "यत् क्रूरीकुर्वन्तीति ॥ ११ ॥

विशसनप्रयोग माह—"अथोत्तान मिति[1] । "असिनाभिनिदधातीति । अत्रासेः कर्मभूतस्य कारणत्वोपचारेण तृतीया ॥ १२॥

"मा या प्रज्ञाताऽश्रिरिति । 'या' पूर्वं पश्वञ्जनायासीत्, याभिर्निदध्यात्, सा यथा पशोरुपरि भवति, तथा स्थापयित्वा विन्द्यादभिनिधानं छेदनोपलक्षणतया भवितव्य मिति । अत्र हेतु माह— "सा हि यजुष्कृतेति ॥ १३ ॥

"स यत्राच्छ्यतीति । "तदुभयतोऽनक्तीत्यादि[2] । 'तत्' तस्य छिन्नस्य दर्भस्य यत् अग्रम्, तत् सव्ये पाणौ गृहीत्वा ; यन्मूलम्, तद् दक्षिणेनादाय ; 'यत्र' यस्मिन् प्रदेशे 'आच्छ्यति' आच्छिनत्ति,[3] तत्र प्रदेशे 'यतः' यस्मात् 'लोहित मुत्पतति', 'तत्' तत्र मूलतृणस्य 'उभयतः' मूल मग्रञ्च 'अनक्ति' "रक्षसा मिति मन्त्रेणेति[4] ॥ १४ ॥

"तदुपास्याभितिष्ठतीति[5] । 'तत्' दर्भाग्रम् "इद मह मिति[6] यजमानोऽतिक्रामति । 'इदम्' इदानीम्, अनेन दर्भाक्रमण-

---

१— का० श्रौ० सू० ६. ६. ८ ।

२— का० श्रौ० सू० ६. ६. ९ ।

३— एतदनन्तरं 'तत् तृणम्'-इति पदद्वय मधिकं छ-पुस्तके ।

४— वा० सं० ६. १६. १ ।

५— का० श्रौ० सू० ६. ६. ११ ।

६— वा० सं० ६. १६. ३ ।

व्याजेन 'रक्षः' 'अभितिष्ठामि' आक्रमामि । तथा 'अधमं तमः' निकृष्ट मन्धकारं भूमेरधस्ताद्वर्त्तमानं तम एव प्रापयामि । गत मन्यत् ॥ १५ ॥

"अथ वपा मुत्खिदन्तीति[1] । "तया वपाश्रपण्यौ प्रोर्णौतीति । 'तया' उद्धृतया वपया वपाश्रपण्योः शाखयोरुपरि 'प्रोर्णौति' प्रच्छादयेत् । "घृतेनेत्यादि[2] तत्र मन्त्रः । हे 'द्यावापृथिवी' द्यावापृथिव्यौ ! युवां वपाश्रपण्योराच्छादनद्वारा 'घृतेन' दीप्यमानेन वपापदार्थेन 'प्रोर्णुवाथां' प्रकर्षेणाच्छादयेथाम् । यद्वा विस्तृतत्वात् वपाश्रपण्यावेव द्यावापृथिव्युपचर्यते । "तदिमे द्यावापृथिवी"—इत्यादि प्राग् व्याख्यातम्[3] ॥ १६ ॥

वपाश्रपण्योः कार्ष्मर्यमयत्वं विधाय प्रशंसति— "कार्ष्मर्यमय्यौ वपाश्रपण्यौ भवतो यत्र वै देवा अग्रे पशु मालेभिर इत्यादिना । पशोः कर्षणादधःपतितस्य मेधस्य कार्ष्मर्यरूपेणोत्पत्तेः तस्य पशोः सम्बन्धेन यज्ञः कृत्स्नो भवति । अत एव कर्षणसम्बन्धात् कार्ष्मर्य इति नाम सम्पन्नम् । पशोः कर्षणादपि कार्ष्मर्यं प्रशस्त मित्यभिप्रायः ॥ १७ ॥

"तां परिवासयतीति । 'तां' तयोरुपस्तृतां 'परिवासयति' पशोः सकाशात् छिनत्ति । छिन्नां 'तां' 'पशुश्रपणे' पशुः श्रप्यते यस्मिन्नग्नौ स पशुश्रपणः तत्र, 'प्रतपति' । 'तथा' सति 'अस्य'

१— का० श्रौ० सू० ६. ६. १२ । २— वा० सं० ६. १६. ४ ।

३— पुरस्तात् ३५४ पृ० १८ पं० द्रष्टव्यम् ।

पशोर्वपा 'अत्रापि' 'शृता' स्यादित्यभिप्रायः। "अत्रापि"-इत्यपि शब्द आहवनीयेन सह समुच्चयार्थः। "पुनरुल्मुकमग्नीदादत्त इति। प्रागाहृत मुल्मुकं अपणार्थ मपहृताङ्गारं पुनरग्नीदादाय सर्वेऽपि चात्वालात् पश्चाद्भागादाहवनीयं प्राप्नुयुः। तत्राध्वर्यु-रेतत्पुरा सव्ये धृतं तृणाग्र माहवनीये "वायो वेः"—इति प्रास्येत्। अत्र कात्यायनः— "परिवास्य चात्वालेऽवसिच्य शामित्रे प्रतपति, शामित्रैकदेश माहवनीये प्रास्यत्यग्नीत्, तृणाग्रं चाध्वर्युर्वायोवे-रिति"-इति[१]। हे 'वायो!' 'स्तोकानाम्', वपाया उपरि आज्या-भिधारणकालेऽधःपतिता विन्दवः स्तोकाः, तेषाम्, आधारत्वेनेदं तृणाग्रं समित्स्थानीयं 'वेः' विद्धि, अग्निं गमय वा[२] ॥ १८ ॥

"अथोत्तरतस्तिष्ठन्नित्यादि[३]। एतत् उत्तरतः प्रतितपनम्, उपरि दक्षिणतः प्रतितपनार्थो यः प्रतिप्रस्थातुरप्येति क्रमः, तत्समाधानार्थ मित्यर्थः ॥ १९ ॥

दक्षिणतः प्रतितापाय गमनमार्गं दर्शयति— "ता मन्तरेण यूप मिति। "तद्यदिति। 'समया' समीपे, वेदिमध्यदेशे 'न हरन्ति'। केनाभिप्रायेण? अस्य पशोस्तया वपया 'समया' साम्मु-ख्येनैव सामीप्येन 'यज्ञम्' आहवनीयेनैव 'प्रसजास' प्रकर्षेण संरा-धुमः 'इति'। प्रसञ्जनं चेष्टनम्। आहवनीयात् पुरोदेशतो हरणेऽपि यूपाद् वहिर्न हरेत्; 'यज्ञात्' सकाशात् 'बहिर्द्धा' कुर्यात्।

१— का० श्रौ० सू० ६. ६. १३, १४, १५।

२— वा० सं० ६. १६. ५।

३— का० श्रौ० सू० ६. ६. १६।

यूपस्यापि यज्ञावयवत्वात् उत्तरतः प्रतपन मध्वर्युकर्त्तृकम्; विशेषाश्रवणात् ॥ २० ॥

"अथ स्रुवेणोपहत्याज्य मिति[1]। तथाध्वर्युः प्रतिप्रस्थात्रा वपायां तप्यमानायां स्रुवेणाज्य मुपहत्यादाय वपोपरि अध्वर्युर्जुहुयात् "अग्निराज्यस्य वेतु"—इति[2]। 'आज्यस्य' आज्यं 'वेतु' भक्षयतु, 'स्वाहा' इदं सुहुत मस्तु। "तथो हेत्यादि। 'अस्य' वपाद्रव्यस्य, वपाद्वारा पशोर्वा। "स्वाहाकारेण वा वषट्कारेण वा देवेभ्योऽन्नं ह्रियते"—इति श्रुतेः[3] 'स्वाहाकृताः' स्वाहाकारेण दत्ते सति 'आहुतयः' भवन्तीत्यर्थः ॥ २१ ॥

"अथाह स्तोकेभ्योऽनुब्रूहीतीति[4]। होता स्तोकेभ्योऽनूच्यमानानां मन्त्राणा माग्नेयत्वं वृष्टिसाधनत्वेन प्रशंसति— "तद्यदाग्नेयी स्तोकेभ्योऽन्वाहेत्यादिना। 'इतः प्रदाना वै वृष्टिः' अस्माद् भूलोकात्[5] प्रजाता प्रसाधयति। "इतो ह्यग्निर्वृष्टिं वनुते"—इति सङ्क्षेपेणोक्तं विशदयति— "स एतैरिति। 'एतैः' घृतस्तोकैः 'एतान्' वृष्ट्यवयवभूतान् 'वनुते', 'ते' अग्निना भक्षिताः 'एते' घृतस्तोकाः[6]

१— का० श्रौ० सू० ६. ६. १७। २— वा० सं० ६. १६. ६।

३— "स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवाः"—इति ऋ० सं० १०. ११०. ११. = ऐ० ब्रा० २. २. ३. = निरु० ८. ३. ६। "उपविष्टहोमाः स्वाहाकारप्रदाना जुहोतयः"—इति च का० श्रौ० सू० १. २. ७।

४— का० श्रौ० सू० ६. ६. १८।

५— 'अस्माल्लोकात्'—इति क।

६— नैतत् पदं क-पुस्तकादन्यत्र।

पुनरुदकात्मना परिणताः पृथिव्यां 'वर्षन्ति'। 'तस्मात्' उक्तप्रकारेण वृष्टेरग्न्यायत्तत्वात् 'आग्नेयी' 'स्तोकेभ्यः' अनुब्रूयात् 'यदा' वपा 'शृता' 'भवति' ॥ २२ ॥

"अथाह प्रतिप्रस्थातेति[1]। अनन्तरं 'प्रतिप्रस्थाता' तद्वपा परिपक्वासीत् अतः 'अध्वर्यो! प्रचारं कुरु' इति ब्रूयात्। 'प्रैष्यः' प्रयोगप्रकारः, स्वाहाकृतयोऽन्त्यप्रयाजदेवताः सन्ति[2] ॥ २३ ॥

"हुत्वा वपा मेवेति[3]। प्रयाजं हुत्वा 'अग्रे' पृषदाज्यात् प्राक् 'वपा मेव' प्रयाजशेषेणाभिघारयेत्। 'अथ' पश्चात् अनूयाजाद्यर्थं 'पृषदाज्यम्'। चरकशाखोक्ता[4]ऽऽध्वर्यवप्रयोगकर्त्तारः 'चरकाध्वर्य्यवः'। 'पृषदाज्य मेवाग्रेऽभिघारयन्ति'। दधिमिश्र माज्यं पृषदाज्यम्। प्राणवत् गवा मन्तर्वर्त्तमानत्वात्; प्राणः पुष्टिः, तद्धेतुत्वाद्वा पृषदाज्यस्य प्राणत्वम्। 'तदु' तस्मिन्नभिघारणप्राथम्यविषये 'याज्ञवल्क्यम्' 'अनु' लक्ष्यीकृत्य 'व्याजहार' उक्तवान्। याज्ञवल्क्यं विशिनष्टि— "एवं कुर्वन्त मिति। पृषदाज्य मतिक्रम्य वपा मेवाभिघारयन्तम् 'अय मध्वर्युः' 'प्राणं' खलु 'अन्तरगात्', अतः 'एनम्' अध्वर्युं 'प्राणो हास्यति'—'इति' याज्ञवल्क्यं सम्बोध्य वक्ता अध्वर्युः साधारण्येनाह ॥ २४ ॥

"स ह स्मेति। एव मधिक्षिप्तः 'सः' याज्ञवल्क्यः 'ह' 'बाहू' 'अन्ववेक्ष्य' समवेक्ष्य, तस्मै प्रकाशनाय 'इमौ बाहू' 'पलितौ'

१— का० श्रौ० सू० ६. ६. १९। २— का० श्रौ० सू० ६. ६. २०।
३— का० श्रौ० सू० ६. ६. २१। ४— 'चरकशास्त्रोक्ता'-इति क।

जरया युक्तौ लोलयुक्तावभूताम् । अय मभिप्रायः— एतावान् कालो वपाप्रथमाभिघारणेनैव गतः, अथापि प्राणस्य न निर्गत इति । स्वय मपि चरकाध्वर्युवत् परीक्षणेनैव ब्रूते— 'ब्राह्मणस्य' चरकाध्वर्योः 'वचः' प्राण एनं हास्यतीत्येतदात्मकम् 'क बभूव' ? नावगत मित्यर्थः । तस्मात् 'तत्' वचनं नादर्त्तव्य मित्युपसंहारः । हविष्ट्वसमानेऽपि पशोरनभिघारणस्याभिप्राय माविष्करोति— "नेदशृत मिति । अभिघारणं होतव्यहविःसंस्कारः । अशृतस्य होमानर्हत्वात् अभिघारणं न युज्यत इत्यभिप्रायः । तर्हि संस्कारस्यास्य पशुसंस्पर्श एव नोपलभ्यत इत्याशङ्क्य तत्प्राप्त्युपाय माह— "एतदेवास्येति ॥ २५ ॥

वपायाग माह— "अथाज्य मुपस्तृणीत इति । उभयतो हिरण्यशकलस्थापन मप्राणस्य पशोः सप्राणत्वसम्पादनाय ॥ २६ ॥

"तद्यद्धिरण्यशकलावभितो भवत इति । अथामृतायात्मना स्तौति— "घ्नन्ति वा एतत् पशुं यदग्नौ जुह्वतीत्यादिना । "वपां मेद इति । "प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासम्प्रदाने"—इत्यत्र[1] "हविषोऽप्रस्थितस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः"—इत्युक्तम्[2] । अतः षष्ठीप्रतिषेधायैतस्य प्रयोगे प्राप्ते प्रतिषेधति— "न प्रस्थित मित्याहेति । सर्वत्राध्वर्यवप्रसक्ताश्रवणीयपशोः पुनः प्रसञ्जयति— "प्रसुते प्रस्थित मिति । ब्रूयादिति शेषः । 'प्रसुते' अभिषवकृते सति वपायागस्तत्रेत्यर्थः ॥ २७ ॥

१— पा० सू० २. ३. ६१ । २— का० वा० १५०८ ।

"हुत्वा वपां समीच्यौ वपाश्रपण्यौ हुत्वानुप्रास्यतीति[1]। 'समीच्यौ' परस्पराभिमुखे, प्राचीं विशाखां प्रतीचीं मितरा मिति। 'स्वाहाकृते' स्वाहाशब्दे उच्चरिते, हविषीत्यर्थः ॥

अस्य प्रासने मन्त्रः— 'ऊर्द्ध्वनभस मिति[2]। 'ऊर्द्ध्वम्' उपरिभूतं 'नभः' अन्तरिक्षं यस्य वायोः स तथोक्तः, तम् 'ऊर्द्ध्वनभसम्', तं 'मारुतं' वायुम्, हे वपाश्रपण्यौ! युवां 'गच्छतम्'। 'याभ्यां' शाखाभ्यां 'वपाम् अग्निश्रपाम' वपाश्रपण मकार्ष्म, ते 'इमे' 'अमुया' अमुत्र, समुच्छ्रयरहिते अनभिमते देशे प्रणष्टे 'न' भवत इत्यभिप्रायेणाग्नौ प्रास्यत् ॥ १८ ॥

वपायागं प्रशंसति— "तद् यद् वपया चरन्तीति। अवयवयागविप्रकृष्टकालीनस्याङ्गयागस्य मध्यव्यवधानेन क्षुधार्त्ताया देवताया अवान्तरक्षुन्निवर्त्तकत्वेन क्रोधशान्तिहेतुरित्यर्थः ॥ १९ ॥

"अथ चात्वाल इत्यादि[3]। स्पष्टम् ॥ २० ॥ २ [८. २.]॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डेऽष्टमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१—का० श्रौ० सू० ६. ६. २७। अत्र मन्त्रः-वा० सं० ६. १६. ७।

२— वा० सं० ६. १६. ८।

३ — का० श्रौ० सू० ६. ६. २८। अत्र मन्त्रः— वा० सं० ६. १७. १।

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम् .)

यद्देवत्यः पशुर्भवति । तद्देवत्यं पुरोडाश मनुनिर्व्वपति तद्यत्पुरोडाश मनुनिर्व्वपति सर्व्वेषां वा ऽएष पशूनां मेधो यद् व्रीहियवौ तेनैवैन मेतन्मेधेन समर्द्धयति कृत्स्नं करोति तस्मात् पुरोडाश मनुनिर्व्वपति ॥१॥

अथ यद्वपया प्रचर्य । एतेन पुरोडाशेन प्रचरति* मध्यतो वा ऽइमां व्वपा मुत्खिदन्ति मध्यत एवैन मेतेन मेधेन समर्द्धयति कृत्स्नं करोति तस्माद्वपया प्रचर्य्यैतेन पुरोडाशेन प्रचरत्येष न्वेवैतस्य बन्धुर्यच्च क्व चैष पशुं पुरोडाशोऽनुनिरुप्यते† ॥ २ ॥

अथ पशुं व्विशास्ति । त्रिः प्रच्यावयतात् त्रिः प्रच्युतस्य हृदय मुत्तमं कुरुतादिति त्रिवृद्धि यज्ञः‡ ॥ ३ ॥

अथ शमितारꣳ सꣳशास्ति । यत्त्वा पृच्छाच्छृतꣳ हविः शमिताꣳरिति शृत मित्येव ब्रूतान्न शृतं भगवो न शृतꣳ हीति§ ॥ ४ ॥

---

* 'प्रचरति'—इति ग ।

† 'प्यते'—इति ख । 'प्यते'—इति ग, घ ।

‡ 'यज्ञः'—इति क, 'यज्ञ'—इति ग, घ ।

§ 'हीति'—इति ख, 'हीति'—इति ग, घ ।

अथ जुह्वा पृषदाज्यस्योपहत्य । अध्वर्युरुपनिष्क्रम्य पृच्छति शृतꣳ हविः शमिताऽ३रिति शृत मित्याह तद्देवाना मित्युपाꣳश्वध्वर्युः* ॥ ५ ॥

तद्यत् पृच्छति । शृतं वै देवानाꣳ हविर्नाशृतꣳ शमिता वै तद्वेद यदि शृतं वा भवत्यशृतं वा ॥ ६ ॥

तद्यत् पृच्छति । शृतेन प्रचराणीति तद्यद्यशृतं भवति शृत मेव देवानाꣳ हविर्भवति शृतं यजमानस्या-नेना ऽध्वर्युर्भवति शमितरि तदेनो भवति त्रिष्कृत्वः पृच्छति त्रिवृद्धि यज्ञोऽथ यदाह तद्देवाना मिति तद्धि देवानां यच्छृतं तस्मादाह तद्देवाना मिति ॥ ७ ॥

स हृदय मेवाग्रेऽभिघारयति । आत्मा वै मनो हृदयं प्राणः पृषदाज्य मात्मन्येवैतन्मनसि प्राणं दधाति तथैतज्जीव मेव देवानाꣳ हविर्भवत्यमृत ममृता-नाम्† ॥ ८ ॥

सोऽभिघारयति । सं ते मनो मनसा सं प्राणः प्राणेन गच्छता मिति न स्वाहाकरोति न ह्येषाहुति-रुद्वासयन्ति पशुम्‡ ॥ ९ ॥

---

* 'यः'–इति ग, घ ।

† 'नाꣳ'–इति ग, घ ।

‡ 'पशुम्'–इति ग, घ ।

तं जघनेन चात्वाल मन्तरेण यूपं चाग्निं च हरन्ति। तद्युत्समया न हरन्ति येनान्यानि हवीꣳषि हरन्ति मृतꣳ मन्त्तं नेदङ्गशो विकृत्तेन कूरीकृतेन समया यज्ञं प्रसजामेति यदु बाह्येन न हरन्त्यग्रेण यूपं बहिर्द्धा ह यज्ञात् कुर्युस्तस्मादन्तरेण यूपं चाग्निं च हरन्ति दक्षिणतो निधाय प्रतिप्रस्थातावद्यति प्लक्षशाखा उत्तरबर्हिर्भवन्ति ता अध्युवद्यति तद्युत् प्लक्षशाखा उत्तरबर्हिर्भवन्ति ॥ १० ॥

यत्र वै देवाः*। अग्रे पशु मालेभिरे तं त्वष्टा शीर्ष-तोऽग्रेऽभ्युवामोतैवं चिन्नालभेरन्निति त्वष्टुर्हि पशवः स एष शीर्षन्मस्तिष्कोऽनूक्यश्च मज्जा तस्मात् स वान्त इव त्वष्टा ह्येत मभ्युवमत्तस्मात्तं नाश्नीयात् त्वष्टुर्ह्येत-दभिवान्तम् ॥ ११ ॥

तस्यावाङ् मेधः पपात। स एष वनस्पतिरजायत तं देवाः प्रापश्यंस्तस्मात् प्रक्षः प्रख्यो ह वै नामैतद्युत् प्लक्ष इति तेनैवैन मेतन्मेधेन समर्द्धयति कृत्स्नं करोति तस्मात् प्लक्षशाखा उत्तरबर्हिर्भवन्ति ॥ १२ ॥

अथाज्य मुपस्तृणीते। जुह्वां चोपभृति च वसाहोम-

---

* 'वाः'—इति ग, घ।

हवन्याꣳ समवत्तधान्या मथ हिरण्यशकलावुवदधाति जुह्वां चोपभृति च ॥ १३ ॥

अथ मनोतायै हविषोऽनुवाच आह। तद्यन्मनोतायै हविषोऽनुवाच आह सर्वा ह वै देवताः पशुमालभ्यमान मुपसङ्गच्छन्ते मम नाम ग्रहीष्यति मम नाम ग्रहीष्यतीति सर्व्वासाꣳ हि देवतानाꣳ हविः पशुस्तासाꣳ सर्व्वासां देवतानां पशौ मनाꣳस्योतानि भवन्ति तान्येवैतत् प्रीणाति तथो हामोघाय देवतानां मनाꣳस्युपसङ्गतानि भवन्ति तस्मान्मनोतायै हविषोऽनुवाच आह ॥ १४ ॥

स हृदयस्यैवाग्रेऽवद्यति। तद्यन्मध्यतः सतो हृदयस्याग्रेऽवद्यति प्राणो वै हृदय मतो ह्यय मूर्द्धः प्राणः सञ्चरति* प्राणो वै पशुर्यावद्ध्येव प्राणेन प्राणिति तावत् पशुरथ यदास्मात् प्राणोऽपक्रामति दार्वेव तर्हि भूतोनर्थ्यः† शेते ॥ १५ ॥

हृदय मु वै पशुः‡। तदस्यात्मन एवाग्रेऽवद्यति

---

* 'सम्भवति'-इति सायणसम्मत इति डा० वेबरः।

† 'नर्थ्या'-इति, 'मर्थ्यः'-इति च पाठद्वयं दृष्टं डा-वेबरेण।

‡ 'पशुः'-इति ग, घ।

तस्माद्यदि किञ्चिदवदानꣳ हीयेत न तदाद्रियेत सर्वस्य हैवास्य तत्पशोरवत्तं भवति यद्धृदयस्याग्रेऽवद्यति तस्मान्मध्यतः सतो हृदयस्यैवाग्रेऽवद्यत्यथ यथापूर्वम्* ॥ १६ ॥

अथ जिह्वायै। सा हीयं पूर्वार्द्धात् प्रतिष्ठत्यथ वक्षसस्तद्धि ततोऽथैकचरस्य दोष्णोऽथ पार्श्वयोरथ तनिम्नोऽथ वृक्कयोः ॥ १७ ॥

गुदं त्रेधा करोति। स्थविमोपयड्भ्यो† मध्यं जुह्वां द्वेधा कृत्वावद्यत्यणिम त्र्यङ्गेषुथैकचरायै श्रोणेरेतावन्नु जुह्वा मवद्यति‡ ॥ १८ ॥

अथोपभृति। त्र्यङ्गस्य दोष्णो गुदं द्वेधा कृत्वावद्यति त्र्यङ्गायै श्रोणेरथ हिरण्यशकलावुवदधात्यथोपरिष्टादाज्यस्याभिघारयति ॥ १९ ॥

अथ वसाहोमं गृह्णाति। एडसीति लेलयेव हि यूस्तस्मादाह एडसीत्यग्निष्ट्वा श्रीणात्वित्यग्निर्ह्येतच्छ्रपयति तस्मादाहाग्निष्ट्वा श्रीणात्वित्यापस्त्वा समरिणन्नित्यापो ह्येत मङ्गेभ्यो रसꣳ सम्भरन्ति तस्मादाहापस्त्वा समरिणन्निति ॥ २० ॥

---

* 'र्वम्'–इति ग, घ। † स्थविमोपयड्भ्यो'–इति घ।

‡ 'द्यति'–इति ग, घ।

व्वातस्य त्वा ध्राज्या ऽइति। अन्तरिक्षं वा ऽअय मनुपवते योऽयं पवतेऽन्तरिक्षाय वै गृह्णाति तस्मादाह व्वातस्य त्वा ध्राज्या ऽइति ॥ २१ ॥

पूष्णो रंह्या ऽइति। एष वै पूष्णो रंहिरेतस्मा ऽउ हि गृह्णाति तस्मादाह पूष्णो रंह्या ऽइति ॥ २२ ॥

ऊष्मणो व्यथिषदिति। एष वा ऽऊष्मैतस्मा ऽउ हि गृह्णाति तस्मादाहोष्मणो व्यथिषदित्यथोपरिष्टाद् द्विराज्यस्याभिघारयति ॥ २३ ॥

अथ पार्श्वेन वासिना वा प्रयौति। प्रयुतं द्वेष इति तन्नाष्ट्रा एवैतद्रक्षांऽस्यतोऽपहन्ति ॥ २४ ॥

अथ यद्यूष्यरिशिष्यते। तत्समवत्तधान्या मानयति तद्धृदयं प्रास्यति जिह्वां व्वक्षस्तनिम मतस्ने व्वनिष्ठु मथोपरिष्टाद् द्विराज्यस्याभिघारयति ॥ २५ ॥

तद्यद्धिरण्यशकलावभितो भवतः। घ्नन्ति वा ऽएतत् पशुं यदग्नौ जुह्वत्यमृत मायुर्हिरण्यं तदमृत ऽआयुषि प्रतितिष्ठति तथात उदेति तथा सञ्जीवति तस्मा- द्धिरण्यशकलावभितो भवतः ॥ २६ ॥

अथ यदक्ष्णयावद्यति। सव्यस्य च दोष्णो दक्षिणा- याश्च श्रोणेर्दक्षिणस्य च दोष्णः सव्यायाश्च श्रोणेस्तस्मा- दयं पशुरक्ष्णया पदो हरत्यथ यत्सम्यगवद्येत्समीचो

हैवायं पशुः पद्गो हरेत्तस्मादक्ष्णयावद्यत्यथ यन्न शीर्ष्णो ऽवद्यति नांऽसयोर्नानूकस्य नापरसक्थ्योः ॥ २७ ॥

असुरा ह वा ऽअग्रे पशु मालेभिरे। तद्देवा भीषा नोपावेयुस्तान् हेयं पृथिव्युवाच मैतदा दृढ़ मह ं व एतस्याध्यक्षा भविष्यामि यथा यथैतु ऽएतेन चरिष्यन्तीति ॥ २८ ॥

सा होवाच। अन्यतरा मेवाहुति मुहौषुरन्यतरां पर्यशिषन्निति स यां पर्यशिंऽषंस्तानीमान्यवदानानि ततो देवाः स्विष्टकृते त्र्यङ्गाण्यपाभजंस्तस्मात् त्र्यङ्गाण्यथासुरा अवाद्यञ्छीर्ष्णोंऽसयोरनूकस्यापरसक्थ्योस्तस्मात्तेषां नावद्येयुन्न्वेव त्वष्टानूक मभ्यवमत्तस्मादनूकस्य नावद्येदथाहाग्नीषोमाभ्यां छागस्य हविषोऽनुब्रूहीत्याश्राव्याहाग्नीषोमाभ्यां छागस्य हविः प्रेष्येति न प्रस्थित मित्याह प्रसुते प्रस्थित मिति* ॥ २९ ॥

अन्तरेणार्द्धर्चौ याज्यायै व्वसाहोमं जुहोति। इतो वा ऽअय मूर्द्धा मेध उत्थितो य मस्या इमंऽ रसं प्रजा उपजीवन्त्यर्वाचीनं दिवो रसो वै व्वसाहोमो रसो मेधा रसेनैवैतद्रसं तीव्रीकरोति तस्मादयंऽ रसोऽद्यमानो न क्षीयते ॥ ३० ॥

---

* 'मिति'-इति ग, घ।

तद्यदन्तरेण। अर्द्धर्चौ याज्यायै वसाहोमं जुहोतीयं वा ऽअर्द्धर्चोऽसौ द्यौरर्द्धर्चोऽन्तरा वै द्यावापृथिवी ऽअन्तरिक्ष मन्तरिक्षाय वै जुहोति तस्मादन्तरेणार्द्धर्चौ याज्यायै वसाहोमं जुहोति ॥ ३१ ॥

स जुहोति। घृतं घृतपावानः पिबत वसां वसापावानः पिबतान्तरिक्षस्य हविरसि स्वाहेत्येतेन वैश्वदेवेन यजुषा जुहोति वैश्वदेवं वा ऽअन्तरिक्षं तद्यदेनेनेमाः प्रजाः प्राणत्यश्चोदनत्य*श्चान्तरिक्ष मनुचरन्ति। तेन वैश्वदेवं वषट्कृते जुहोति यानि जुह्वा मवदानानि भवन्ति ॥ ३२ ॥

अथ जुह्वा पृषदाज्यस्योपघ्नन्नाह। वनस्पतयेऽनुब्रूहीत्याश्राव्याह वनस्पतये प्रेष्येति वषट्कृते जुहोति तद्यद्वनस्पतये जुहोत्येत मेवैतद्वज्रं यूपं भागिनं करोति सोमो वै वनस्पतिः पशु मेवैतत्सोमं करोति तद्यदन्तरेणोभे ऽआहुती जुहोति तयोभयं व्याप्नोति तस्मादन्तरेणोभे ऽआहुती जुहोति ॥ ३३ ॥

अथ यान्युपभृत्यवदानानि भवन्ति। तानि समा-

---

* '०दानत्य०'–इति घ-पाठः। पुरस्तात् २. ५. २. २ कण्डी द्रष्टव्या, उपरिष्टाच्च ४. १. २. १६।

नयमान आहाग्नये स्विष्टकृतेऽनुब्रूहीत्याश्राव्याहाग्नये स्विष्टकृते प्रेष्येति वषट्कृते जुहोति ॥ ३४ ॥

अथ यद्वसाहोमस्य परिशिष्यते। तेन दिशो व्याघारयति दिशः प्रदिश आदिशो विदिश उद्दिशो दिग्भ्यः स्वाहेति रसो वै वसाहोमः सर्वास्वेवैतद्दिक्षु रसं दधाति तस्मादयं दिशि दिशि रसोऽभिगम्यते ॥ ३५ ॥

अथ पशुꣳ सम्मृशति। एतर्हि सम्मर्शनस्य कालोऽथ यत्पुरा सम्मृशति य इमम् उपतिष्ठन्ते* ते विमथिष्यन्त इति शङ्कमानो यद्यु विमाथान्न शङ्केताथैव सम्मृशेत् ॥ ३६ ॥

ऐन्द्रः प्राणः†। अङ्गे ऽअङ्गे निदीध्यदैन्द्र उदानो ऽअङ्गे ऽअङ्गे निधीत इति यदङ्गशो विकृत्तो भवति तत्प्राणोदानाभ्याꣳ सन्दधाति देव त्वष्टर्भूरि ते सꣳसमेतु सलक्ष्मा यद्विषुरूपं भवातीति कृत्स्नवृतमेवैतत्करोति देवत्रा यन्तमवसे सखायोऽनु त्वा मातापितरो मदन्त्विति तद्यथैनमहौषीत्तदेनं कृत्स्नं कृत्वानुसमस्यति सोऽस्य कृत्स्नोऽमुष्मिंलोक‡ ऽआत्मा भवति ॥ ३७ ॥ ४ ॥

॥ इति षष्ठप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [८. ३.] ॥

---

* 'ये म ऽउपतिष्ठन्ते'—इति सायणसम्मतः पाठ इति डा० वेबरः।

† 'णः'—इति ग, घ।

‡ 'मुष्मिल्लोक'—इति, 'मुष्मिंल्लोक'—इति, 'मुष्मिन् लक'—इति च पाठाः।

अथानुनिर्वाप्य पुरोडाशं तद्देवतां च विधत्ते— "यद्देवत्य इति[1]। या देवता पशोः, पुरोडाशो ऽपि तद्देवताकः कर्त्तव्यः। पुरोडाशानुनिर्वापं पूर्यमाणस्य पशोः समृद्धिहेतुत्वेन प्रशंसति— "सर्वेषां वा एष पशूना मिति। सर्वपशूनां मेधरूपत्व मैतरेयब्राह्मणे "पुरुषं वै देवाः पशु मालभन्त, तस्मादालब्धान्मेध उदक्रामत्"—इत्यादिना[2] प्रपञ्चितम् ॥ १ ॥

पुरोडाशस्य वपानन्तर्यं प्रशंसति— "अथ यद् वपया प्रचर्यति। पशुपुरोडाशस्य पशुच्छिद्रपूर्त्तिरूपप्रयोजनं सर्वेषु पशुष्वतिदिशति— "एष न्वेवैतस्य बन्धुरिति ॥ २ ॥

"अथ पशुं विशास्तीति[3]। शमिता[4]। तदा शमितुरेव मनुशासनं कुर्यात्— हे शमितः! 'त्रिः प्रच्यावय'[5] प्रधानस्विष्टकृदुपयड्भेदेन त्रिविधाङ्गानि[6] त्रिविधचिह्नानि यथा स्युः, तथा

१— का० श्रौ० सू० ६. ७. १६ द्रष्टव्यम्।

२— ऐ० ब्रा० २. १. ८ द्रष्टव्यम्।

३— "शसु हिंसायाम् (भ्वा०प० ७२७)"—इति का०सू०वृत्तौ या०दे०।

४— का० श्रौ० सू० ६. ७. १। "ऋत्विग्भ्योऽन्यः कश्चित् शमितेत्येतत्सञ्ज्ञः पशुं विशास्ति हिनस्ति मारयतीत्यर्थः"—इत्यादि च तत्र का० श्रौ० ६. ७. १-२-३-४-सूत्रीयवृत्तिषु द्रष्टव्यम्।

५— 'त्रिः प्रच्यावयतात्'—इति क।

६— तत्र, जुह्वा मवदेयानि 'जौहवानि' प्रधानयागार्थानि हृदयादीनि प्रथमानि, उपभृत्यवदेयानि दक्षिणसक्थ्यादीनि 'औपभृतानि' स्विष्टकृद्यागार्थानि द्वितीयानि, वसाहोमहवन्या मवदेयानि वनिष्ठादीनि उपयड्यागार्थानि तृतीयानीति विवेकः।

प्रच्यावय[1]। 'त्रिः प्रच्युतस्य' पशोः 'हृदयम्' अवयवम् 'उत्तमम्' उपरिभावं 'कुरुतात्' 'इति'[2]। यद्वा 'त्रिः प्रच्यावय' यथाङ्गानि त्रिः प्रच्युतानि स्युः, तथा कुरु। 'प्रच्युतस्य' पक्वस्य 'हृदयं' शूलाग्रेण पक्वम् 'उत्तमम्' उपरिवर्त्तमानं कुरु। प्रच्यावनस्य त्रित्वं प्रशंसति—"त्रिवृद्धि यज्ञ इति। उक्तं त्रिवृत्त्वम्[3] ॥ ३ ॥

"अथ शमितारं संशास्तीति[4]। अनुशासनं कुर्यात्। शृत-त्वाभिधानभीत्या प्रथमत एव संशासनम् ॥ ४ ॥

"अथ जुह्वेति। पाकानन्तरं 'जुह्वा पृषदाज्यस्योपहत्य' जुह्वां पृषदाज्यं हृदयावदानार्थ मादाय शामित्रं प्रति गत्वा 'शमितारं' 'शृतं हविः ?' 'इति' पृच्छेत्। 'शृतम्' 'इति' प्रत्युक्ते 'तत् देवानाम्' 'इति' 'उपांशु' जुहुयात्[5] ॥ ५ ॥

प्रश्नप्रयोजन माह— "तद् यत् पृच्छतीति। प्रश्नाभावपक्षे 'अशृतम्' इति। 'शृतं वा' स्यात्। तच्च ऐन्द्रं नैर्ऋतं वा भवेत्, न दैवम्; "यो विदग्धः स नैर्ऋतो योऽशृतः स रौद्रो यः शृतः स दैवः"—इति हि तैत्तिरीयकम्[6]। अतः शृताशृतविभागं शमिता जानातीति "शृतं हविः शमित३ः ?"-इति प्रश्नो युज्यत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

१— "प्रच्यावय = उत्कालय"—इति का० सू० वृ०।

२— का० श्रौ० सू० ६. ८. २। ३— का० श्रौ० सू० ६. ७. ५।

४— का० श्रौ० सू० ६. ८. १क०। "शास्ति = शिक्षयति"—इति तत्र वृ०।

५— का० श्रौ० ६. ८. १ ख, ४, ५ सूत्राणि द्रष्टव्यानि।

६— तै० सं० २. ६. ३. ७।

"तद्यत् पृच्छतीति । अत एव प्रश्नसामर्थ्यात् प्रमादात् अशृत मपि भवेत् । 'यजमानस्य शृतं भवति' शृते यत् फलं तदविकलं भवतीत्यर्थः । अत एव प्रश्नादेव 'अध्वर्युः' 'अनेनाः' अपापः 'भवति'; शमितार मेव 'तदेनः' आश्रयति । "त्रिः कृत्व इत्यादि । स्पष्टम् ॥ ७ ॥

"स हृदय मेवाग्रेऽभिघारयतीति[१] । हृदयाभिघारणं प्रशंसति—"आत्मा वै मन इत्यादिना । यदेतत् हृदयाख्य मन्नम्, तत् मन-आख्यकः 'आत्मा' खलु; "एतं मनोमय मात्मान मुपसङ्क्रामति"-इत्यादौ[२] आत्मत्वव्यवहारात् । अथवा मन-उपाधिकः 'आत्मा' खलु; परिपूर्णस्य परमात्मनः परिच्छेदेन जीवभावः, मनस उपाधित्वात् । उक्तं पृषदाज्यस्य प्राणत्वम् । अतः एतेन हृदयाभि-घारणेन आत्मभूते मनसि प्राणं स्थापितवान् भवति । तथा सति हृदयद्वारा प्राणप्रज्ञयोः स्थापितत्वात् 'देवानाम्' इदं सजीवं 'हविः' सम्पद्यते । अग्रशब्दश्रुतेः सामर्थ्यादितराण्यपि पश्चादाज्ये-नाभिघारयेत् ॥ ८ ॥

"सोऽभिघारयतीत्यादि[३] । मन्त्रस्यार्थः[४] ।— हे अभिघार्यमाण हृदय! 'ते' 'मनः' । मनःप्राणयोर्हृद्यवस्थानात् आश्रयाश्रयिणो-रभेदात् 'ते मनः' इति स्वस्वामिसम्बन्धोपचारः । 'मनसा' पृषदाज्य-

---

१— का० श्रौ० सू० ६. ७. ६ ।

२— तै० उप० २. ८ । यथान्यत्रान्यत्र च बहुत्र । तद्यथा— इहै-वोपरिष्टात् १४. ५. ३. १० ; १४. ८. ८. १ ; छा० उप० ३. १४. २ ।

३— का० श्रौ० सू० ६. ८. ६ । ४— वा० सं० ६. १८. १ ।

लक्षणेन। पृषदाज्यस्य मनोलक्षणत्वेन स्तुतत्वात् प्राणमनसोरवि-योगात् पृषदाज्य मपि मन इत्युच्यते। तेन 'सङ्गच्छताम्' सङ्गतं भवतु। तथा 'ते' 'प्राणः' 'प्राणेन' पृषदाज्यलक्षणेन 'सङ्गच्छताम्'। यद्वा हे 'पशो!' 'ते' यौ मनःप्राणौ अपगतौ, ताभ्यां मनःप्राणाभ्यां हृदयरूपेणावस्थिताभ्यां सङ्गच्छता मित्यर्थः। "न ह्येषाहुतिरिति। अभिघारणरूपत्वेनाहुतिसंस्कारत्वात् स्वत आहुतित्वाभावात् न स्वाहा कुर्यात् ॥ ९ ॥

"तं जघनेनेत्यादि[1]। पूर्ववद् व्याख्येयम्। संसर्जनस्य निषेधो-पयोगसिद्धये हविषः क्रूरता माह— "नेदङ्गश इति। अङ्गादङ्गात्। "सङ्ख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्"-इति[2] शस्। दक्षिणत आहृतं हविः 'प्रतिप्रस्थाता' अवद्येत्। "प्लक्षशाखा उत्तरबर्हिर्भवन्तीति। बर्हिष उपरिभूताः स्युः। बर्हिष उपरि हविषा मवदानार्थं माच्छादयेत्, तासा मुपरि अवद्येत्। प्लक्षशाखाः प्रशंसति— "तद् यत् प्लक्षशाखा इत्यादिना[3] ॥ १० ॥

"यत्र वै देवा इति। पुरा देवानां पश्वालम्भनसमये 'त्वष्टा' देवः, पशुस्वामी। एव मेवोत्तरकाले आलम्भनं करिष्यति, पशुशिरसि च मनः कृतवान्; स उच्छिष्टपदार्थः, शिरसि मस्तिष्कादिरूपेण परिणतोऽभूत्। अथवा शिरसः उच्छिष्टसंस्पर्शनात् 'स एषः' शिरःसम्बद्धो 'मस्तिष्कः' कपालः, 'अनूक्यश्च' तन्मांसम्, 'मज्जा' तदाश्रितः सारः, इत्यभक्ष्योऽभूत् ॥ ११ ॥

१— का० श्रौ० सू० ६. ७. १०। २— पा० सू० ५. ४. ४३।
३— का० श्रौ० सू० ६. ८. ७। तै० सं० ६. ३. १०. ६ द्रष्टव्यम्।

"तस्यावाङ् मेध इति। 'तस्य' देवैरालभ्यमानस्य पशोः सकाशादेव 'मेधः' तु अधः 'पपात'। पतितो वृक्षोऽभूत्। वृक्षत्वेनाभ्युत्पन्नं 'तं' 'देवाः' 'प्रापश्यन्'; अतो देवैः प्रकर्षेण ख्यानात् 'प्रख्यः' इत्युच्यते। इदानीं यः 'प्लक्षः इति' उच्यते, स वस्तुतः 'प्रख्यः' इत्यर्थः ॥ १२ ॥

"अथाज्य मिति। जुह्वादिषु 'उपस्तृणीते'[1]। 'जुह्वाम्' प्रधानावदानार्थम्[2]। 'उपभृति' स्विष्टकृदर्थम्[3]। वसाहोमार्थं 'वसाहोमहवन्याम्'[4]। 'समवत्तधान्याम्' समवत्तधानी इडापात्रम्[5]।

१— का० श्रौ० सू० ६. ८. ८।

२— "हृदयं जिह्वां क्रोडं सव्यसक्थिपूर्वनडकं पार्श्वे यकृद्वृक्कौ गुदमध्यं दक्षिणा श्रोणिरिति जौहवानि"–इति का० श्रौ० सू० ६. ८. ६। हृदय माम्रफलसदृशम्, जिह्वा रसना, क्रोडं वक्षो भुजान्तरम्, सव्यस्य सक्थ्नः सव्यस्य बाहोः पूर्वनडक मंसादधो वर्त्तमानम्, द्वे अपि पार्श्वे, यकृत् कालेयम्, वृक्कौ कुक्षिस्थौ गोलकौ महदामलकतुल्यौ, गुदमध्यं येन शकृत् निर्गच्छति, तद् विषमं त्रेधा कृत्वा तस्य यो मध्यमो भागो न स्थूलो न च कृशः तम्, दक्षिणा श्रोणिः दक्षिणसक्थ्न उपरि वर्त्तमानो मांसलप्रदेशः दक्षिणा स्फिक्।

३— "दक्षिणसक्थिपूर्वनडकं गुदतृतीयाणिष्ठं सव्या श्रोणिरित्यौपभृतानि"–इति का० श्रौ० सू० ६. ७. ७।

४— "वर्षिष्ठ मुपयड्भ्यः"–इति का० श्रौ० सू० ६. ७. ८। अतिशयेन महद् वर्षिष्ठम्; यद् गुदतृतीय मतिस्थूलं तत्।

५— "जुहूपभृतोरुपस्तृणीते वसाहोमहवन्यां पात्र्याञ्च"–इति का० श्रौ० सू० ६. ८. ८। "समवत्तं धीयते यया सा समवत्तधानी इडापात्री"–इति च तत्रैव या० दे० वृ०।

जुहूपभृतोर्हिरण्यशकल मवधायावदीयमानस्य हविषः सम्बन्धिन्यै मनोतादेवतायै[1] अनुवचनार्थं होतारं ब्रूयात् ॥

मनोतानामनिर्वचनेन तदनुवचनं प्रशंसति— "तद्यन्मनोताया इत्यादिना। 'ओतानि' सम्बद्धानि मनांसि यस्याम्। अत्र "त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोता"—इतिमन्त्रवर्णात्[2] 'अग्निः' 'मनोता' पशोर्मनस्सम्बन्धः। सम्बन्धस्य निमित्त माह— "सर्वासां देवाना मिति। 'पशौ' आज्यवत्त्रियत्वसाधारण्यात् 'तानि' 'मनांसि' 'ओतानि'। 'एतत्' एतेन, आग्नेयेनानुवचनेन। स्पष्ट मन्यत् ॥ १२, १४ ॥

प्रधानार्थावद्यमानाङ्गानि तत्क्रमं च प्रशंसति— "स हृदयस्यैवाग्र इत्यादिना। हृदयस्यावदानप्रदेशं विशिनष्टि— "तद्यन्मध्यतः सत इति। देहमध्यप्रदेशे वर्त्तमानस्य हृदयस्य प्राणत्वं तदुत्पत्तिस्थानत्वेनेत्याह— "अतो ह्यय मूर्द्धः प्राणः सम्भवतीति। प्राणपशुत्वब्राह्मणं प्राग् व्याख्यातम्। अत एव प्राणस्याभावे पशुत्वाभावात् हृदयस्य प्रथमं समवदाने सति हृदयव्यतिरिक्ताना मङ्गाना मवदान मपि सम्पन्नम्; यदि प्रमादात् किञ्चिदेवाङ्गहीन मपि स्यात्, तथापि कृत्स्नपश्ववदानं सम्पद्यत इत्यर्थः। तस्मात् हृदय मेवाग्रेऽवद्येत्। 'यथापूर्वं' पशोः पूर्व मङ्ग मनतिक्रम्य ॥ १५, १६ ॥

सङ्ग्रहेणोक्तं विवृणोति— "अथ जिह्वायै इति। जिह्वाया अवद्येत्। 'तद्धि ततोऽथ' अथापि जिह्वानन्तरम्, 'पूर्वार्द्धात् प्रतिष्ठति'। 'एकचरस्य दोष्णः' सव्यादित्यर्थः। 'अथ' 'तन्निम्नः' यक्नत्तः इत्यर्थः। तस्य चातिकोमलत्वात् तन्निमत्त्वम्। 'वृक्कयोः'

१— का० श्रौ० सू० ६. ८. ९। २— ऋ० सं० ६. १. १।

वृक्कं[1] कुक्ष्युभयपार्श्वस्थमाम्राकारं मांसद्वयम् । एवं हृदयादीनि नव सम्पन्नानि ॥ १७ ॥

दशमं वक्तुमाह– "गुदं त्रेधेति[2]। त्रिधाकृतेषु गुदाङ्गेषु यदतिस्थूलं तदुपयाजार्थं मवद्येत्; मध्यमं जुह्वां प्रधानहोमार्थं द्विधाकृत्वावद्येत्; यच्चाणुतरं त्र्यङ्गेषु, तन्मध्ये[3] अवद्येत्[4] ॥

एकादशं दर्शयति– "गुदं त्रेधा करोतीति। "अथैकतरायै श्रोणेरिति। दक्षिणाया इत्यर्थः ॥ १८ ॥

स्विष्टकृदर्थ माह– "अथोपभृति त्र्यङ्गस्येति। त्रीणि अङ्गानि यस्येति त्र्यङ्गम्, सौविष्टकृतं हविः। तान्येवाह– "दोष्ण इति। सव्यस्य प्रधानार्थत्वविहितत्वात्[5] दक्षिणस्य दोष्णः सकाशादित्यर्थः। 'गुदं' गुदस्याणुभागं 'द्वेधा कृत्वा' उपभृति स्विष्टकृदर्थम् 'अवद्यति' अवद्येत्। 'त्र्यङ्गायै श्रोणेः' स्विष्टकृदर्थायाः श्रोणेः सकाशात् सव्यायाः श्रोणेरित्यर्थः। प्रधानस्य इडायाश्चावदानं प्रत्यङ्गं द्विः कुर्यात्। "स्रुचोरवद्यति यथोक्तं द्विर्द्विः"–इतिसूत्रात्[6] ॥

"अथ हिरण्यशकलाविति[7]। जुह्वा मुपभृति चावत्तस्योपरि हिरण्यशकलौ स्थापयेत्, अथाभिघारयेत् ॥ १९ ॥

१— 'वृक्ष्यं (! वृक्संग ?)'–इति क।

२— का० श्रौ० सू० ६. ८. १०।

३— 'त्र्यङ्गेषु मध्ये'–इति क।

४— पूर्व मिदं वर्णितं टीप्पन्याम् (१३ क० २, ३, ४.)।

५— 'प्रधानार्थ मभिहितत्वात्'–इति क।

६— का० श्रौ० सू० ६. ८. ९।

७— का० श्रौ० सू० ६. ८. १० (६. ६. २४, २५ सू०)।

"अथ वसाहोमं गृह्णातीति[1]। रेडसीति[2] वसाहोमं गृह्णीयात्; हूयत इति यत् होमद्रव्यम्, तत् वसाहोमहवन्यां गृह्णीयादित्यर्थः॥

मन्त्रस्यायमर्थः— हे वसाद्रव्य! त्वं 'रेडसि' हिंसकमसि। "रिषेर्हिंसार्थस्य[3] विचि लघूपधगुणे रेड़िति रूपम्; ब्राह्मणानुगुणं लत्वादिकं कृत्वा 'लेलया'-रूपम्। "लेलयेवेति। द्रवद्रव्यत्वात् इतस्ततश्चलनं विवक्षित्वा[4] व्याख्यातम्[5]। तादृशं 'त्वा' त्वाम् 'अग्निः' 'श्रीणातु' अपयतु, तेन सह मिश्रयतु। 'आपस्त्वा समरिणन्'। "री गतिरेषणयोः"-इत्यस्य[6] लुङि रूपम्। उदकानि त्वां समतरन्नित्यर्थः; उदकैः सह सर्वाङ्गेभ्यो निस्सृतत्वात्। 'वातस्य' वायोः 'ध्राज्यै' गत्यै गृह्णामि। तथा 'पूष्णः' 'रंह्यै' वेगाय गृह्णामि। वाय्वादित्ययोरन्तरिक्षाश्रयत्वात् ध्राजिरंह्योरन्तरिक्षपरतया ब्राह्मणे व्याख्यातम्। "ऊष्मणो व्यथिषत्"-इति वसाविशेषणम्। ऊष्मा, ततः प्रकाशात् व्यथयतीति व्यथिषत्; तादृक् त्वमसि। तादृशं त्वां गृह्णामि॥

'रेट्'-शब्दं व्याचष्टे— "लेलयेव हि यूरिति[7]। यौति मिश्रयतीति यूः, सा 'लेलयेव'; चलनेन चेतस्ततो गमनमुपमीयते।

१— का० श्रौ० सू० ६. ८. ११ क। २— वा० सं० ६. १८. २।

३— भ्वा० प० ६९४ धा०। ४— 'विवक्षितत्वात्'-इति क।

५— "लेलयाशब्दस्याल्पवाचकः"-इति महीधरः। "बहुलेव पृथिवी, लेलयेवान्तरिक्षम्, लेलयेवासौ द्यौः"-इति श्रुतमिहैव पुरस्तात्, २. २. १. १६ द्रष्टव्यम्। ६— क्र्या० प० २७ धा०।

७— "यूषशब्देन मांसेन सह पक्वं जलमुच्यते" तै० सं० १. ३. १० सा० भा०।

श्रोणालित्यस्य पाकार्थ इति व्याचष्टे— "अग्निर्ह्येतच्छ्रपयतीति। वातस्य ध्राजिः, पूष्णो रंहिरन्तरिक्षपराविति व्याचष्टे— "अन्तरिक्षं वा अस्य मनुपवत इत्यादिना। ऊष्मशब्दोऽप्यन्तरिक्षपर इत्याह— "एष वा ऊष्मैतस्मा उ हि गृह्णातीति ॥ २०—२३ ॥

"अथ पार्श्वेनेत्यादि[1]। "प्रयुतं द्वेषः"-'इति'[2]मन्त्रेण 'पार्श्वेन' पार्श्वास्थिना 'असिना वा' गृहीतां वसां विभजति। 'द्वेषः' अनिष्टेभ्यः सकाशात् 'प्रयुतं' पृथक् कृतं भवति ॥ २४ ॥

"अथ यद् यूष् परिशिष्यत इति। गृहीतावशिष्टां वसां 'समवत्तधान्याम्' इडापात्र्याम् आनयेत्[3]। इडार्थं तत्र प्रधानावशिष्टानि हृदयादीनि प्रास्य पुनर्द्विरभिघारयति। 'मतस्ने' वृक्कौ। तनिमादयः प्राग् व्याख्याताः ॥ २५ ॥

अत्र सूत्रकारेण "वपावद्धिरण्यम्"-इति[4] हविषा मुभयतो हिरण्यप्रक्षेप उक्तः, तं प्रशंसति— "तद्यद्धिरण्यशकलावभितो भवत इति। एतद् वपायां व्याख्यातम् ॥ २६ ॥

प्रधानस्विष्टकृदर्थं यदवदानम्, तत् समुच्चित्य प्रशंसति— "अथ यदक्ष्णयावद्यति सव्यस्य च दोष्ण इत्यादिना। 'सव्यस्य' 'दोष्णः' भुजस्य 'दक्षिणायाः श्रोणेः च' प्रधानावदानसमये, 'दक्षिणस्य च दोष्णः' सव्यायाः श्रोणेरिति स्विष्टकृतीत्येवं सम्पद्यते। उक्तलक्षण मवदानं प्रसिद्धपशोर्यदक्ष्णया पादसञ्चरणं तन्मूल मिति प्रशंसति—

१— का० श्रौ० सू० ६. ८. १२।
२— वा० सं० ६. १८. ३।
३— का० श्रौ० सू० ६. ८. १३।
४— का० श्रौ० सू० ६. ८. ११ (६. ६. २४, २५ सू०)।

"तस्मादयं पशुरह्णया पदो हरतीति। अह्णया पादश्रोण्यो-र्व्यत्यासेन[1]। उक्तं दृढयति— "अथ यत् सम्यगवद्येत् समीचो हैवायं पशुः पदो हरेदिति। अथ शिरआदीना मनवदेयत्वोप-पत्ति माख्यानमुखेन प्रदर्शयति— "अथ यन्न शीर्ष्णोऽवद्यति नांसयोरित्यादिना। अंसौ बाह्वोरुपरिप्रदेशौ। अनूको वक्ष्याधारः, आयतः पृष्ठास्थिविशेषः। तच्चत्य मपि मांसं नावदेयम्। तथा 'न अपरसक्थ्ययोः' ऊर्वोरुपरिभूतौ उच्छ्रितावयवौ सक्थ्यौ[2] ॥ २७ ॥

"असुरा ह वा इति। असुराः किल पशु मालभन्ते, त माल-भन्तं देवाः 'नोपावेयुः' नापगताः, तदा 'पृथिवी' 'एतत्' भय मासुरं 'मा दृढ्वम्' आदरं मा कार्ष्ट, 'अहं' 'वः' युष्मदर्थम् 'एतस्य' पश्वालम्भस्य 'अध्यक्षा' उपद्रष्टा 'भविष्यामि', 'यथा' येन प्रकारेण 'एते' असुराः 'एतेन' पशुना 'चरिष्यन्ति'-'इति' उक्त्वा, तथैव सम्यगवगता ॥ २८ ॥

"सा होवाचेति। तेऽसुराः 'अन्यतरा मेवाङ्गति महोषुः' प्रधान मेव कृतवन्तः, 'अन्यतरां' स्विष्टकृतं 'पर्यशिषन्' परित्यक्त-वन्तः। परिशिष्टा का? इति, तां प्रदर्शयति— "तानीमानीति। दक्षिणं दोः, सव्या श्रोणिः, गुदतृतीयं चेति त्रीणि। 'ततः' तस्मात् असुरपरित्यक्तत्वेन दृष्टत्वात् 'अङ्गाणि' 'देवाः' प्राप्ताः। अथ यस्मात् शिरआदीनि 'अवाद्यन्', 'तस्मात्' तैरवत्तत्त्वेन दृष्टत्वात्

१— नैतद् वाक्यं ङ-च-पुस्तकयोः। "गवादयः प्रयनकाले अङ्गानि पादान् 'अह्णाया' वक्रत्वेनावस्थापयन्ति"—इति तै० सं० ६. ३. १० सा० भा०।

२— का० श्रौ० सू० ६. ८. १२।

तानि 'नावद्येत्'। अनूकस्य प्रकारान्तरेणापि तत्त्वं दर्शयति—"त्वष्टेति। एतच्छिरसोऽप्युपलक्षणं गतम्, समानत्वात् ॥

इत्थ मवदानप्रकार मुक्त्वा प्रदानप्रकार माह— "अथाग्नीषोमाभ्यां छागस्येत्यादि[1]। वपाप्रैषवदग्नीषोमीयहोमप्रैषेऽपि प्रस्थित-पदं निषेधति— "न प्रस्थित मित्याहेति[2] ॥ २९ ॥

वसाहोमस्य काल माह— "अन्तरेणार्द्धर्चाविति[3]। प्रधानाहुति-याज्यायाः पूर्वार्द्धावसाने प्रतिप्रस्थाता 'वसाहोमं जुहोति'। अर्द्ध-र्चयोमूर्द्धभावित्वं प्रशंसति— "इतो वा अथ मूर्द्ध इत्यादिना। पूर्वोत्तरार्द्धर्चौ द्युपृथिव्यात्मकौ; तथा सति 'इतः' पृथिव्याः सका-शात् उत्पन्नो 'मेधः', 'यं' साराङ्गवसेत्यादिरूप मूर्द्ध मुद्गतं मनुष्याः उपभुञ्जते, तथा 'दिवः' सकाशात् उत्थित मुदकात्मक मधो निर्गत मुपभुञ्जते। एवं स लोकद्वयसारस्यान्तरिक्षे उपभोक्तव्य-त्वेनावस्थानादर्द्धर्चयोरन्तरालहोमेन द्यावापृथिव्योः 'रसेन' 'एतत्' वसाख्यं 'रसं' 'तिव्रीकरोति'। होमस्यान्तरिक्षार्थत्वाच्चार्द्धर्चयोरन्त-रालं हुतवान् भवति। अतस्तीव्ररसोत्पादकत्वात् होमः कर्त्तव्य इत्यर्थः ॥ २० ॥ ॥ २१ ॥

वसाहोममन्त्र माह— "स जुहोति घृतं घृतपावान इति[4]। 'घृतं' क्षरणरूपं रसात्मक मिदं हविः 'घृतपावानः' घृतस्य रस-द्रव्यस्य पातारः सर्वे देवाः यूयं 'पिबत'। एतदेव विशिनष्टि—

१, २— का० श्रौ० ६. ८. १५-१६ सूत्रे द्रष्टव्ये।

३— का० श्रौ० सू० ६. ८. १७।   ४— वा० सं० ६. १९. १।

"वसां वसापावान इति। हे वसाद्रव्य! त्वम् 'अन्तरिक्षस्य हवि-रसि'। अन्तरिक्षस्य सर्वदेवाश्रयत्वात् अस्यापि तदर्थत्वात् अन्त-रिक्षस्य देवताद्वारा अन्तरिक्षस्यैव हविष्ट्वम्। अत्र सूत्रम्— "अर्द्ध-र्चान्तरे याज्यायै वसैकदेशं जुहोति"-इति[1] ॥

मन्त्रस्य वैश्वदेवत्वं प्रकृतहोमसङ्गत मित्याह— "एतेन वैश्व-देवेनेति। अत्र बहुत्वलिङ्गाद् वैश्वदेवत्वं यजुषः; 'अन्तरिक्षम्' अपि सर्वासां देवानां प्राणोदानव्यापारयोराश्रयत्वेन 'वैश्वदेवम्'; अन्तरिक्षार्थश्च वसाहोमः; 'तेन' होमस्य वैश्वदेवत्वेन एतदपि वैश्व-देवं यजुरत्र युज्यत इत्यर्थः। मध्ये होतव्यं वसाहोम माह— "वषट्कृते जुहोति यानि जुह्वा मित्यादि ॥ २१ ॥

"अथ जुह्वेति[2]। 'अथ' वसाहोमानन्तरं 'जुह्वा' जुहूद्वारा 'पृषदाज्यस्य' एकदेशम् 'उपघ्नन्' अवद्यन् "वनस्पतयेऽनुब्रूहि"-'इति'[3] होतारं ब्रूयात्। वनस्पतिर्यूपाभिमानी देवः। स्पष्ट मन्यत् ॥

वनस्पतियागं यूपद्वारा पशोः सोमत्वसम्पादकत्वेन प्रशंसति— "तद्वनस्पतय इत्यादिना[4]। सोमस्यामावस्यायां वनस्पतिषु वासात् सोमस्वामिकत्वात् वनस्पतिः सोमः, अतस्तत्सम्बन्धिनं पशुं सोमं कृतवान् भवति। 'तत्' तस्मात् 'यत्' यथा 'अन्तरेण उभे आहुती' उभयोर्दैवतसौविष्टकृतयोर्मध्ये वनस्पत्याहुतिं 'जुहोति', 'तथा' 'उभयं' दैवतं सौविष्टकृतं च यूपाहुत्या 'व्याप्नोति' ॥ २२ ॥

१— का० श्रौ० सू० ६. ८. १७। २— का० श्रौ० सू० ६. ८. १८ क।
३— का० श्रौ० सू० ६. ८. १८ ख। ४— का० श्रौ० सू० ६. ८. १९।

स्विष्टकृत्प्रयोगप्रकार माह— "अथ यान्युपभृत्यवदानानि भवन्ति, तानि समानयमान आहेत्यादिना[१]। अङ्गापेक्षया बहुवचनम्। 'समानयमानः' जुह्वां प्रक्षिपन्॥ २४॥

वसाहोमशेषेण दिग्व्याघारणं विधत्ते— "अथ यद् वसाहोमस्य परिशिष्यते, तेन दिशो व्याघारयतीति[२]। वसाहोमस्य द्रव्यस्य 'दिशः, प्रदिशः'-इत्यादिका मन्त्राः[३]। दिशो व्याघारयतीति श्रुतेरेकैको मन्त्र एकैकदिगर्थः। 'दिशः' प्राग्दिग्भ्यः स्वाहा, 'प्रदिशः' दक्षिणदिग्भ्यः स्वाहा, 'आदिशः' पश्चिमदिग्भ्यः स्वाहा, 'विदिशः' उत्तरदिग्भ्यः स्वाहा, 'उद्दिशः' ऊर्द्ध्वदिग्भ्यः स्वाहा, 'दिग्भ्यः' सर्वाभ्यो दिग्भ्यः 'स्वाहा'। वसाहोमो 'रसो वै' द्रवद्रव्यात्मकः खलु; दिशि दिशि सम्भूतो रसोऽभिगम्यते॥ २५॥

सम्यग्गतावयवस्य पशोः सम्मर्शनं विधत्ते— "अथ पशुं सम्मृशतीति। 'अथ' दिग्घोमानन्तरम् 'एतर्हि' अस्मिन् काले पशुसम्मर्शनं कुर्यात्[४]॥

विशसनानन्तरकालस्यैतस्य व्यवस्थां दर्शयति— "अथ यत् पुरा सम्मृशतीति। 'ये' च राक्षसाः 'इमे'[५] मदीयं यज्ञम् 'उपतिष्ठन्ते'

१— का० श्रौ० सू० ६. ८. २०।

२— का० श्रौ० सू० ६. ८. २१ (४. ४. १६, १७ सू०), २२।

३— वा० सं० ६. १९. २–७।

४— अत्र का० श्रौ० ६. ८. २२ सू० वृ० द्रष्टव्या।

५— 'मे' इति भाष्यपुस्तकेषु त्रिष्वेव। "य इमे उपतिष्ठन्ते मार्जारादयः, ते विमथिष्यन्ते इति शङ्कमानः"-इति हरिस्वामिनः।

प्राप्नुवन्ति, 'ते' पशुं 'विमथिष्यन्ते' 'इति' 'शङ्कमानः' चेत्, पूर्वस्मिन्नेव काले सम्मृशेत्; अतथाभूतश्चेत् अत्रैव दिग्घोमानन्तर-काले सम्मृशेत्। अत्र सूत्रम्— "ऐन्द्रः प्राण इति पशुं सम्मृशत्य-वदाय वेडां प्राक् प्रदानात्"-इति[1] ॥ २६ ॥

सम्मर्शने मन्त्र माह— "ऐन्द्रः प्राणोऽअङ्गेऽअङ्गे निदीध्यदिति[2]। इन्द्रः परमात्मा, तत्सम्बन्धी 'ऐन्द्रः' 'प्राणः'। हे पशो ! ते 'अङ्गे-अङ्गे' सर्वेष्वङ्गेषु 'निदीध्यत्' नितरां दीप्तो भवतु, दीव्यतु वा। एवं व्यानोऽपि। अत्र सर्वत्र अपानस्थाने उदानव्यवहारः। हे 'त्वष्टः' पशुरूपकर्त्तः ! 'देव !' "त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानां रूपकृत्"-इति श्रुतिः[3]। 'ते' तव पशोः, 'यत्' अङ्गच्छेदनेन 'सलक्ष्म', अत एव 'विषुरूपं' 'भवाति' भवति, तत् 'ते' त्वत्सम्बन्धि 'सम्' सम्यक्, पूर्वस्मादपि 'भूरि' प्रभूतं 'समेतु' सङ्गतो भवतु। पूर्वं यादृश-संवेशनविशिष्टम्, तादृशसंवेशनविशिष्टं भवेदिति; प्रवृद्धं भवत्वि-त्यर्थः। किञ्च 'देवत्रा' देवेषु मध्ये 'यन्तं' गच्छन्तम्। किमर्थम् ? 'अवसे' अस्माकं रक्षणाय, देवानां प्रीतये वा यन्तं त्वां सखि-प्रभृतयः 'अनुमदन्तु' साधु जात मिति कथयन्त्वित्यर्थः ॥

क्रमेण विभज्य व्याचष्टे— "यदङ्गशो विकृत्त इत्यादिना। "कृत्स्नकृत मेवैतत् करोतीति। 'एतत्' पशुद्रव्यम्। यद्वा 'एतत्' एतेन "देव त्वष्टः"-इतिमन्त्रेण[4] वागुच्चारणसामर्थ्येन कृत्स्नैरङ्गैः कृतं व्याप्तं करोति, 'यत्र' यस्मिन् प्रदेशे 'एनं' पशुम् 'अश्रौषीत्',

---

१— का० श्रौ० सू० ६. ९. १।
२— वा० सं० ६. २०. १।
३— तै० सं० ६. ३. ११. ५।
४— वा० सं० ६. २०. २।

'तत्' तेन 'एनं कृत्स्नं कृत्वा' विकलं सकलं कृत्वा 'अनु समस्यति' गतप्राणेन लगस्थिमांसेन सह प्राणान् अङ्गानि चानुक्रमेण सङ्घट्टनं कृतवान् भवति। तेन 'सः' पशुः 'अमुष्मिन्' स्वर्गे लोके 'सात्मा' सजीवो 'भवति'[१] ॥ २७ ॥ ४ [८. ३.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डेऽष्टमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

[अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्.]

त्रीणि ह वै पशोरेकादशानि। एकादश प्रयाजा एकादशानुयाजा एकादशोपयजो दश पाण्या अङ्गुलयो दश पाद्या दश प्राणाः प्राण उदानो व्यान इत्येतावान्वै पुरुषो यः पराद्र्ध्यः पशूनां यः सर्वेऽनु पशवः ॥ १ ॥

तदाहुः। किं तद्यज्ञे क्रियते येन प्राणः सर्व्वेभ्यो ऽङ्गेभ्यः शिव इति ॥ २ ॥

१— इडायाश्च सयजमानानां चस्रा ऋत्विजां भक्षणं सिद्धैवोक्तम् (का० श्रौ० सू० ५. ५. २६, २७ ; ३. ९. ४, ५, ६)। वनिष्ठु मग्नीधे, अध्यूध्नीं होत्रे, क्लोमं ब्रह्मणे, पुरीतत मध्वर्यवे, प्लीहं यजमानाय। सर्व्वत्र ददातीति शेषः। आपस्तम्बे तु "उपहूतां मैत्रावरुणषष्ठा भक्षयन्ति, प्रतिप्रस्थाता सप्तमः"—इति ॥

यदेव गुदं त्रेधा करोति। प्राणो वै गुदः सोऽयं प्राङ्गाततस्तु मयं प्राणोऽनुसञ्चरति ॥ ३ ॥

स यदेव गुदं त्रेधा करोति। तृतीय मुपयड्भ्यस्तृतीयं जुह्वां तृतीय मुपभृति तेन प्राणः सर्वेभ्यो ऽङ्गेभ्यः शिवः* ॥ ४ ॥

स ह त्वेव पशु मालभेत। य एनं मेध मुपनयेद्युदि-कृशः स्याद्युदुदर्य्यस्य मेदसः परिशिष्येत तद्गुदे न्यूषेत् प्राणो वै गुदः सोऽयं प्राङ्गाततस्तु मयं प्राणोऽनु-सञ्चरति प्राणो वै पशुर्यावद्ध्येव प्राणेन प्राणिति तावत् पशुरथ यदास्मात् प्राणोऽपक्रामति दार्वेव तर्हि भूतो-ऽनर्थ्यः शेते ॥ ५ ॥

गुदो वै पशुः†। मेदो वै मेधस्तदेनं मेध मुपनयति यद्यु ऽअꣳसलो भवति स्वय मुपेत एव तर्हि मेधं भवति ॥ ६ ॥

अथ पृषदाज्यं गृह्णाति। द्वयं वा ऽइदꣳ सर्पिश्चैव दधि च द्वन्द्वं वै मिथुनं प्रजननं मिथुन मेवैतत् प्रजननं क्रियते ॥ ७ ॥

तेनानुयाजेषु चरति। पशवो वा ऽअनुयाजाः पयः पृषदाज्यं तत्पशुष्वेवैतत्पयो दधाति तदिदं पशुषु पयो

---

* 'शिवः'–इति ग, घ। † 'पशु'–इति ग, घ।

हितं प्राणो हि पृषदाज्य मन्नꣳ हि पृषदाज्य मन्नꣳ हि प्राणः* ॥ ८ ॥

तेन पुरस्तादनुयाजेषु चरति। स योऽयं पुरस्तात् प्राणस्त मेवैतद्दधाति तेन पश्चादुपयजति स योऽयं पश्चात् प्राणस्त मेवैतद्दधाति ताविमा उभयतः प्राणौ हितौ यश्चाय मुपरिष्टाद्यश्चाधस्तात् ॥ ९ ॥

तद्वा एतदेको द्वाभ्यां वषट्करोति। अर्ध्वर्यवे च यश्चैष उपयजत्यथ यद्यजन्त मुपयजति तस्मादुपयजो नामाथ यदुपयजति प्रैवैतज्जनयति पश्चाद्ध्युपयजति पश्चाद्धि योषायै प्रजाः प्रजायन्ते ॥ १० ॥

स उपयजति। समुद्रं गच्छ स्वाहेत्यापो वै समुद्र आपो रेतो रेत एवैतत्सिञ्चति ॥ ११ ॥

अन्तरिक्षं गच्छ स्वाहेति। अन्तरिक्षं वा अनु प्रजाः प्रजायन्तेऽन्तरिक्ष मेवैतदनु प्रजनयति ॥ १२ ॥

देवꣳ सवितारं गच्छ स्वाहेति। सविता वै देवानां प्रसविता सवितृप्रसूत एवैतत् प्रजनयति ॥ १३ ॥

मित्रावरुणौ गच्छ स्वाहेति। प्राणोदानौ वै मित्रावरुणौ प्राणोदानावेवैतत् प्रजासु दधाति ॥ १४ ॥

---

* 'णः'—इति ग घ।

अहोरात्रे गच्छ स्वाहेति। अहोरात्रे वा ऽअनु प्रजाः प्रजायन्ते ऽहोरात्रे ऽएवैतदनुप्रजनयति ॥ १५ ॥

छन्दांसि गच्छ स्वाहेति। सप्त वै छन्दांसि सप्त-ग्राम्याः पशवः सप्तारण्यास्तानेवैतदुभयान् प्रजनयति ॥ १६ ॥

द्यावापृथिवी गच्छ स्वाहेति। प्रजापतिर्वै प्रजाः सृष्ट्वा ता द्यावापृथिवीभ्यां पर्यगृह्णात्ता इमा द्यावा-पृथिवीभ्यां परिगृहीतास्तथो ऽएवैष एतत्प्रजाः सृष्ट्वा ता द्यावापृथिवीभ्यां परिगृह्णाति ॥ १७ ॥

अथात्युपयजति। स यन्नात्युपयजेद् यावत्यो हैवाग्रे प्रजाः सृष्टास्तावत्यो हैव स्युर्न प्रजायेरन्नथ यदत्युपयजति प्रैवैतज्जनयति तस्मादिमाः प्रजाः पुन-रभ्यावर्त्तं प्रजायन्ते* ॥ १८ ॥ ५ ॥

॥ इति षष्ठप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [८. ४.] ॥

प्राणस्य श्रेष्ठत्वकरणाभिमुखेन गुदस्य प्रधानस्विष्टकृदुपयड्ढ्यर्थं त्रेधा विभज्य विनियोगं प्रशंसन् प्रयाजादीना मितराङ्गत्व माह— “त्रीणि ह वै पशोरेकादशानीत्यादिना। प्रयाजा अनुयाजाश्च

* ‘न्ते’-इति ख, ‘न्ते’-इति ग, घ।

एकादशैकादश प्रसिद्धाः, अनुयाजानन्तरं यष्टव्या एकादशोपयाजा[1] उपरिष्टादाम्नास्यन्ते[2]; एकादशत्रयं मिलित्वा त्रयस्त्रिंशत् सम्पद्यन्ते। पशुषूत्कृष्टस्य पुरुषस्य द्विपात्पशोरपि शीर्षण्याः प्राणाः सप्त, अवाञ्चौ द्वौ, नाभिर्दशमीति 'दश प्राणाः'। ते च पाणिपादगत-विंशत्यङ्गुलिभिः सहिताः त्रिंशद् भवन्ति; प्राण उदानो व्यान इति त्रयो मुख्यप्राणाः; इति त्रयस्त्रिंशत् एव सन्ति यज्ञा-ङ्गानि ॥ १ ॥

"तदाहुरिति। 'शिवः' श्रेष्ठः। पुरुषपशोर्हस्तपादाङ्गुलयः प्राणस्योपाङ्गानि भवन्ति; तथा च मुख्यप्राणस्यापीतराङ्गुलिवत् साधारण्य मेव प्राप्तम्, न श्रेष्ठत्वम्; अतो यज्ञे सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यः सकाशात् प्राणस्य श्रेष्ठत्वं केन प्रकारेण कृत मिति प्रश्नः ॥ २ ॥

तस्योत्तर मुच्यते— "यदेव गुदं त्रेधा करोतीत्यादि। तस्मात् प्राणसञ्चरणाधिष्ठानत्वात् 'प्राणः' एव 'गुदः' (॥३॥) तस्य प्रधान-स्विष्टकृदुपयड्भेदेन त्रिषु स्थानेषु विभज्य विनियोग एव सर्वेभ्यो-ऽङ्गेभ्यः श्रेष्ठत्वकारण मित्यर्थः ॥ ३, ४ ॥

अथ गुदस्य प्राणत्वेन श्रेष्ठत्वाभिधानप्रसङ्गात् यदि कथञ्चित् तत्पशोः कृशत्वं स्यात्, तर्हि गुदस्य सम्पूर्णत्वाय उदर्यं मांसं तेन

१— 'एकादशोपयज'–इति क।

२— इत उत्तरस्मिन्नेव ब्राह्मणे दशमकाण्डगं "समुद्रं गच्छ"–इत्यादि-मन्त्रेष्विति भावः। अत एवोक्तं मैतरेयभाष्ये "समुद्रं गच्छ स्वाहेत्यादि-मन्त्रोक्ताः समुद्रादय एकादशोपयाजमन्त्राः"–इति (२. २. ८.)।

सह मिश्रणीय मित्याह— "स ह त्वेव पशु मालभेतेत्यादिना। 'सः' एव 'पशु मालभेत', 'यः' यजमानः 'एनं' 'मेधं' मेधार्हम् प्रवृद्धम् पशुम् 'उपनयेत्' उपगच्छेत्, प्राप्नुयात्। अय मेव मुख्यः पक्षः। 'यदि' पशुः 'कृशः स्यात्' तदा अकरणात् करणस्य श्रैष्ठ्यात् वक्ष्यमाणप्रकारं कुर्यात्। 'उदर्यस्य' उदरे भव मुदर्यम्, तस्य 'मेदसः' सकाशात् इडार्थ मुद्धृत्य यन्मांसं 'परिशिष्येत', 'तत्' आदाय अन्त्यीयसि 'गुदे' 'न्यृषेत्' गमयेत्, तेन तं प्रवर्द्धये-दित्यर्थः। "प्राणो वै गुद इत्यादि, व्याख्यातम् ॥ ५ ॥

"गुदो वै पशुरिति। 'यद्यु' यद्यपि पशुः 'अंसलः' प्रवृद्धांसः, पुष्टाङ्गो भवेत्, 'तर्हि' 'स्वयम्' एव 'मेधं' प्राप्तवान्' 'भवति' ॥ ६ ॥

अनुयाजार्थं पृषदाज्यग्रहणं विधाय प्रशंसति— "अथ पृषदाज्यं गृह्णातीत्यादिना। 'इदं' वक्ष्यमाणं द्वयं खलु 'द्वन्द्वम्'। इदं शब्दार्थ माह— "सर्पिश्चैव दधि चेति। अस्तु द्वयम्, ततः किं मित्याह— "द्वन्द्वं वै मिथुन मिति। तच्च 'प्रजननम्' अन्यस्यो-त्पादकम्। अतः पृषदाज्यग्रहणेन प्रजननमिथुन मेव कृतवान् भवति ॥ ७ ॥

"तेनानुयाजेष्विति। 'तेन' पृषदाज्येन 'अनुयाजेषु चरति' अनुयाजान् यजेदित्यर्थः। तदुभयं प्रशंसति— "पशवो वा अनु-याजा इति। अनुयाजानां फलोपभोगहेतुत्वात् पशुत्वम्, पयो-विकारत्वात् 'पृषदाज्यम्' एव 'पयः'; 'तत्' तेनानुयाजानुष्ठानेन 'पशुषु' 'एव' पयःस्थापनम् 'भवति' ॥

विहितान् अनुयाजान् विधास्यमानैरुपयड्भिः सह पुरस्तादुप-

रिष्टाच्च विधास्यन् प्रशंसति— "प्राणो हि पृषदाज्य मिति। 'हि'-शब्दद्योत्यां प्रसिद्धि मुपपादयति— 'पृषदाज्यं' तावत् 'अन्नम्', तत् 'अन्नं' व्यतिरेकानविधायित्वात् 'प्राणः'; अतः 'पृषदाज्यं प्राणः' ॥ ८ ॥

"तेन पुरस्तादिति। उपयड्भ्यः 'पुरस्तात् अनुयाजेषु' पृषदाज्यानुष्ठानेन पुरस्तात्-प्राणं मुखस्य मपानं पशौ निहितवान् भवति; 'पश्चात्' उपयडनुष्ठानस्य पश्चात्-'प्राणम्' उदानाख्यं पशौ स्थापितवान् भवति। मिलित्वा 'यः' 'अयम्' 'उपरिष्टाच्चाधस्ताच्च' प्राणः, तत् प्राणद्वयं स्थापितवान् भवति ॥ ९ ॥

"तद्वा एतदित्यादि। 'एकः' होता, 'द्वाभ्याम्' 'अध्वर्यवे' 'उपयष्ट्रे' प्रतिप्रस्थात्रे[१] 'च', प्रयाजार्थम् उपयड्यागार्थं च 'वषट्' कुर्यात् ॥

उपयाजं नामनिर्वचनेन प्रशंसति— "अथ यत् यजन्तम् उपयजति, तस्मात् उपयजो नामेति। 'यजन्तम्' अध्वर्युम् 'उप'लक्ष्य एतान्यङ्गानि प्रतिप्रस्थाता 'यजति' इति पश्चाद्यष्टव्या उपयज इत्यर्थः[२] ॥

"अथ यदुपयजति प्रैवैतज्जनयतीति। पृषदाज्यरूपैरनुयाजैः प्रजननस्य कृतत्वात् उपयड्भिर्जनयति। कथ मेतेन प्रजनयति? उच्यते— "पश्चाद्ध्युपयजतीति। योषायाः पश्चाद्भागेन प्रजा उत्पद्यन्ते ॥ १० ॥

१— उपयष्टा = प्रतिप्रस्थाता।

२— "विचुपे छन्दसि"–इति पा० सू० ३. २. ७३।

"स उपयजतीति[1]। "समुद्रं गच्छ"-इत्यादय उपयड्याग-मन्त्राः[2]। हे गुदावयवरूप, हविः! त्वं 'समुद्रं' समुद्राभिमानिनं देवं 'गच्छ', 'स्वाहा' इदं द्रव्यं सुहुत मस्तु। एव मुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम्। एषु मन्त्रेषु मध्ये यत्र देवता स्पष्टं न प्रतिभाति, तत्र तदभिमानिदेवता द्रष्टव्या॥

उपयाजानां प्रजननरूपत्वस्योक्तत्वात् अनुकूलप्रयत्नपरतया मन्त्रान् व्याचष्टे— "आपो वै समुद्र आपो रेत इति। पदार्थस्तु स्पष्ट एव॥

अत्र कात्यायनः— "शामित्रादङ्गारानाहृत्य वेदिश्रोण्यां निव-पत्युत्तरस्याम्, आग्नीध्रीयाद्वा सोमे होतृधिष्ण्ये, प्रतिप्रस्थातोपयजति गुदतृतीयस्य प्रच्छेद मनुयाजेषु समुद्रं गच्छेति प्रतिमन्त्रम्[2] प्रतिवषट्कारम्"-इति[3]॥ ११—१७॥

अत्युपयाजं विधत्ते— "अथात्युपयजतीति। अत्युपयाजनामका-श्चत्वार उपयागाः सप्तकाना मनन्तर माधिक्येन यष्टव्याः[4]। विहितानत्युपयागानन्वयव्यतिरेकाभ्यां पुनः पुनः प्रजाभिवृद्धि-

---

१— का० श्रौ० सू० ६. ६. १०।

२— वा० सं० ६. २१. १–११।

३— का० श्रौ० सू० ६. ८. ८–११।

४— 'अत्युपयड्ढोमकाश्चत्वार उपयागसप्तकाना मनन्तर माधिक्येन यष्टव्याः'-इति क।

हेतुतया प्रशंसति— "स यन्नात्युपयजेद् यावत्यो हैवाग्रे प्रजाः सृष्टा इत्यादिना[1] ॥ १८ ॥ ५ [८. ४.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डेऽष्टमेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति तृतीयकाण्डे षष्ठः प्रपाठकः समाप्तः[2] ॥

१— तै०सं० ६. ३. ११. १५-१७; ४. १. १-१४; १. ३. १०, ११।

२— "कण्डीसङ्ख्या ११२"–इति क; "कण्डिकाः ११२"–इति ख; "कण्डिकासङ्ख्या ११२"–इति ग, घ। तत्र १ ब्रा० ११ क०, २ ब्रा० १६ क०, ३ ब्रा० ३० क०, ४ ब्रा० ३७ क०, ५ ब्रा० १८ क०; सङ्कलनया ११२ इति सिद्धम्।

अथ

सप्तमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,

अपि वा

अष्टमाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

सोऽत्युपयजति । यज्ञं गच्छ स्वाहेत्यापो वै यज्ञ आपो रेतो रेत एवैतत् सिञ्चति ॥ १ ॥

सोमं गच्छ स्वाहेति । रेतो वै सोमो रेत एवैतत् सिञ्चति ॥ २ ॥

दिव्यं नभो गच्छ स्वाहेति । आपो वै दिव्यं नभ आपो रेतो रेत एवैतत् सिञ्चति ॥ ३ ॥

अग्निं वैश्वानरं गच्छ स्वाहेति । इयं वै पृथिव्यग्नि-र्वैश्वानरः सेयं प्रतिष्ठेमामेवैतत्प्रतिष्ठामभिप्रजन-यति ॥ ४ ॥

अथ मुखं विमृष्टे । मनो मे हार्दि यच्छेति तयो ह्योपयष्टात्मानं नानुप्रवृणक्ति ॥ ५ ॥

अथ जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति। जघनार्द्धो वै जाघनी जघनार्द्धाद्वै योषायै प्रजाः प्रजायन्ते तत्प्रैवै-तज्जनयति यज्जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति ॥ ६ ॥

अन्तरतो देवानां पत्नीभ्यो ऽवद्यति। अन्तरतो वै योषायै प्रजाः प्रजायन्त ऽउपरिष्टादग्नये गृहपतय ऽउपरिष्टाद्वै वृषा योषा मधिद्रवति ॥ ७ ॥

अथ हृदयशूलेनावभृथं यन्ति। पशोर्ह वा ऽआलभ्य-मानस्य हृदयꣳ शुक् समभ्यवैति हृदयाद्धृदयशूल मथ यच्छृतस्य परितृन्दन्ति तदलञ्जुषं तस्माद्व परितृद्यैव शूलाकुर्यात् तत् चिःप्रच्युते पशौ हृदयं प्रवृह्योत्तमं प्रत्यवदधाति ॥ ८ ॥

अथ हृदयशूलं प्रयच्छति। तन्न पृथिव्यां परास्ये-न्नाप्सु स यत् पृथिव्यां परास्येदोषधीश्च वनस्पतींश्चैषा शुक् प्रविशेद्यदप्सु परास्येदप एषा शुक् प्रविशेत् तस्मान्न पृथिव्यां नाप्सु ॥ ९ ॥

अप एवाभ्यवेत्य। यत्र शुष्कस्य चार्द्रस्य च सन्धिः स्यात् तदुपगूहेद् यद्यु ऽअभ्यवायनाय ग्लायेदग्रेण यूप मुदपात्रं निनीय यत्र शुष्कस्य चार्द्रस्य च सन्धिर्भवति तदुपगूहति मापो मौषधीर्हिꣳसीरिति तथा नापो नौषधीर्हिनस्ति धाम्नो धाम्नो राजंस्ततो वरुण नो

मुञ्च। यदाहुरघ्न्या इति व्वरुणेति शपामहे ततो व्वरुण नो मुञ्चेति तदेनꣳ सर्व्वस्माद्वरुणपाशात् सर्व्वस्माद्वरुण्यात् प्रमुञ्चति* ॥ १० ॥

अथाभिमन्त्रयते। सुमित्रिया न आप ओषधयः सन्तु दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु योऽस्मान् द्वेष्टि यं च व्वयं द्विष्म इति यत्र वा ऽएतेन प्रचरन्त्यापश्च ह वा ऽअस्मा-त्तावदोषधयश्चापक्रम्येव तिष्ठन्ति तदु ताभिर्मित्रधेयं कुरुते तथो हैनं ताः पुनः प्रविशन्त्येषो तत्र प्रायश्चित्तिः क्रियते स वै नाग्नीषोमीयस्य पशोः करोति नाग्नेयस्य व्वशाया ऽएवानूबन्ध्यायै ताꣳ हि सर्व्वोऽनु यज्ञः सन्ति-ष्ठत ऽएतदु हास्याग्नीषोमीयस्य पशोराग्नेयस्य च हृदय-शूलेन चरितं भवति यद्वशायाश्चरन्ति ॥ ११ ॥ १ ॥

॥ इति सप्तमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [८. ५.] ॥

अत्युपयाजमन्त्रान् विधाय पुनः स्रुच्यभिवृद्धिहेतुतया प्रशंसति—"सोऽत्युपयजति यज्ञं गच्छ स्वाहेत्यादिना। "यत्र वै यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत तस्य रसो द्रुत्वापः प्रविवेश"-इति[१]-वक्ष्यमाणत्वात् यज्ञ-रसानुप्रवेशेन यज्ञस्याप्रूपत्वम् ॥ १ ॥

---

* 'ति'-इति ख।

१— एतत्प्रपाठकीयतृतीयब्राह्मणारम्भो द्रष्टव्यः।

"सोमं गच्छेति। सोमस्य रसात्मकत्वादौषधित्वादौषधिविकारत्वाद्वा रेतस्त्वम् ॥ २ ॥

दिव्यं नभ इति। 'दिव्यं नभः' लोकः; ततो वृष्ट्युत्पत्तेस्तस्याद्रूपत्वम्; अधिष्ठानाधिष्ठात्रोरभेदोपचारात् ॥ ३ ॥

"अग्निं वैश्वानर मिति। पृथिव्यग्निर्वैश्वानर इत्युच्यते[1], तस्य सर्वगतत्वेन प्रतिष्ठारूपत्वं स्पष्ट मेव ॥ ४ ॥

"अथ मुखं विमृष्टे[2] मनो मे हार्द्दीत्यादि[3]। मुखविमर्शनमन्त्रस्याय मर्थः।— हे प्राणरूप गुद! 'मे' 'हार्द्दि' हृदयसम्बन्धि 'मुख' 'यच्छ'। यद्वा 'हार्द्दि' हृदये स्थापितम्। पशोः प्राणरूपस्य गुदस्य विच्छिद्य होमात् उपयष्टुः मनोऽपि प्राणाविनाभूतं गच्छति, अत एवं प्रार्थ्यते। "तथा होपयष्टेति। स्पष्टम् ॥ ५ ॥

"अथ जाघन्या पत्नीः संयाजयन्तीति[4]। जाघनी वालदण्डः, तया[5] 'पत्नीः' पत्न्युपलक्षिताः सोमत्वष्ट्राद्या देवताः संयाजयेत्। "जघनार्द्धा वै जाघनीत्यादि, स्पष्टम् ॥ ६ ॥

१— अत्र "वैश्वानरः कस्मात्?"—इत्यादि, "सोऽग्निर्वैश्वानरो निपात मेवैते उत्तरे ज्योतिषी एतेन नामधेयेन भजेते-भजेते"—इत्यन्तं (७. २१–३१.) नैरुक्तं द्रष्टव्यम्। २— का० श्रौ० सू० ६. ९. ११।
३— वा० सं० ६. २१. १२। ४— का० श्रौ० सू० ६. ९. १४।
५— "जाघन्या पशोः पुच्छरूपेण हविषा"—इति का० वृ०। अन्यत्र च तत्रैव "जाघनी जघनप्रदेशे भवा पुच्छदण्ड इत्यर्थः। अधिकरणमालाया मप्येव मेव (३. ३. १८. जै०)। "जाघनी कटी"-इति पितृभूतिहरिहरौ, तदिह न सङ्गच्छते; कटिपर्यायश्रोण्योः प्रागुपात्तत्वात्।

जाघन्या अपि प्रदेशविशेष माह— "अन्तरतो देवानां पत्नीभ्यो-ऽवद्यतीति[1]। देवानां पत्नीभ्य इति चतुर्थी, तासां मर्थाय। 'अन्तरतः' ऊर्द्ध्वं मुत्थितस्य वालस्य 'अन्तरतः' अलोमक-प्रदेशादित्यर्थः। "उपरिष्टादग्नये गृहपतय इति। सरोमके वाह्यप्रदेशे[2] ॥ ७ ॥

"अथ हृदयशूलेनेत्यादि[3]। हृदयस्य पश्चात् शूलेन परितर्द्दने 'तत्' जोषाय भक्षणाय 'अलं' पर्याप्तं भवति; शुगनुविद्धत्वात् न यागार्हं स्यादित्यर्थः। तस्मात् पाकात् पूर्वं शूलं 'परिहृत्य' पाकं कुर्यात्। "शूलात् पाके"-इति[4] डाजन्तः। पाकात् पूर्वं शूलेन परितर्द्दनात् 'शुक्' हृदयशूलं प्राप्नोतीत्यर्थः। 'चिः प्रच्युते पशौ' पाकोत्तरकालं 'हृदयं' शूलात् 'प्रवृह्य' 'उत्तमं प्रत्यवदधाति' इतरावयवाना मुपरि स्थापयेत् ॥ ८ ॥

"अथ हृदयशूलं प्रयच्छतीति[5]। परिकर्म्मिणे प्रयच्छति। स 'तत्' शूलं 'पृथिव्याम्' 'अप्सु' च 'न परास्येत्'। परास्यतो दोष माह— "ओषधीश्चेति। 'ओषधीश्च वनस्पतींश्च एषा शुक् प्रवि-शेत्', 'यत्' यदि 'पृथिव्यां परास्येत्'। तस्या मुत्पन्नेष्वोषधिवन-स्पतिषु प्रवेशो युक्तः ॥ ९ ॥

१— का० श्रौ० सू० ६. ९. १५।

२— सूत्रेऽत्रास्ति विशेषविधिश्च का० श्रौ० सू० ६. ९. १४–२०।

३— का० श्रौ० सू० ६. १०. १, २।

४— पा० सू० ५. ४. ६५। ५— का० श्रौ० सू० ६. १०. ४।

उक्तदोषाभावोपाय माह— "अप एवेति[1]। 'अपः' सम्प्राप्य 'यत्र' देशे अतीवारसः सरसश्च न भवति, 'तत्' तत्र 'अपगूहेत्'। अपा मेवातिदूरत्वे उपायान्तर माह— "यद्यु इति। यदाब्विषये ग्लानिं प्राप्नुयात्, तदा यूपस्य प्राग्देशे उदपात्रनिनयनं कृत्वा, तत्रापीषदार्द्रदेशे उपगूहेत्। तत्र मन्त्रः[2]— "मापो मौषधी-र्हिंसीः"—इति'[3]। हे शूल! अपा मोषधीनाञ्च हिंसां मा कुरु। ईषदार्द्रे उपगूहनादपां हिंसाप्रसङ्गः, पृथिव्या मुपगूहनात् तदीयौष-धीनां बाधप्रसङ्गः; अतस्तत्रोभयत्र हिंसापरिहारः प्रार्थ्यते॥

तत्र मन्त्रः— "धाम्नो धाम्नो राजन्निति[4]। निगूहनस्य बन्धन-रूपत्वात्, तस्य वरुणाधिष्ठातृकत्वात् वरुणस्य सम्बोधनम्— हे 'राजन्' वरुण! यस्मिन् पापरूपबन्धने अवस्थाने बद्धा स्मः, 'ततः' तस्मात् बन्धस्थानाद् 'नः' अस्मान् 'मुञ्च' पापेन विमुक्तान् कुरु। 'यत्' यस्मिन् आगसि सम्भाविते, आगस्कर्त्तारोऽपि 'अघ्न्याः' अहन्तव्याः, रक्षणीयाः 'इति' 'आहुः' मनुष्याः[5] ॥ १० ॥

१— का० श्रौ० सू० ६. १०. ३, ६।

२— अत्र मन्त्रद्वयं दृश्यते सूत्रे, तत्रैकस्तत्रैव पठितोऽपरः प्रतीकग्रहणेन विहितः। तद्यथा— "शुगसि त मभिशोच योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मो मापो मौषधीरिति"—इति। महीधरेणाप्युक्तम् "शुगसि माप इति मन्त्राभ्या मिति"—इति।

३— वा० सं० ६. २२. १। ४— वा० सं० ६. २२. २।

५— "अघ्न्या इति गोनाम, प्रकरणादिहानूबन्ध्याविषयम्। बहुवचन मनूबन्ध्याबहुत्वेऽर्थवत्। एकानूबन्ध्यापक्षे तु पूजार्थम्"—इतीह महीधरः।

प्रार्थ्यते— "अथाभिमन्त्रयन्त इति[1]। अध्वर्युप्रभृतयः। "सुमित्रिया न इति[2]। 'नः' अस्मदर्थम् 'आपः ओषधयः' च 'सुमित्र्याः' शोभनमित्रेषु साधवः 'सन्तु' हितकारिण्यो भवन्तु। 'यः' 'अस्मान् द्वेष्टि' अस्मासु द्वेष माचरति, 'यं च वयं द्विष्मः', 'तस्मै' तदर्थं 'दुर्मित्र्याः सन्तुः' द्वेषिण्यो भवन्तु॥ अत्र सूत्रकारः— "सुमित्रिया न इत्युपस्पृशन्त्यपः, उपगूहनशेषो वा पूर्वः, अभिमन्त्रणं वोत्तरेण"-इति[3]॥

एतत् प्रशंसति— "यत्र वा एतेनेति। 'एतेन' हृदयशूलनिगूहनेन 'आपश्च' 'ओषधयश्च' 'अस्मात्' स्थानात् 'अपक्रम्य' अपसृत्य 'इव' 'तिष्ठन्ति'। 'तदु' तस्मादेव कारणात् 'ताभिः' सह "सुमित्र्या"-इतिपाठेन मित्रत्वं कृतवान् भवति। स्पष्ट मन्यत्॥

शूलोपगूहनं विषयविशेषे[4] निषेधति— "स वै नाग्नीषोमीयस्य पशोः करोतीत्यादिना। 'स वै' सोऽध्वर्युः। "न सोमेऽनूबन्ध्यावर्जम्"-इति[5] सूत्रम्॥ ११॥ १ [८. ५.]॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे अष्टमेऽध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम्॥

१— का० श्रौ० सू० ६. १०. ५। २— वा० सं० ६. २२. ३।
३— का० श्रौ० सू० ६. १०. ५, ६, ७।
४— 'शूलोपगूहने विषयविशेषं'-इति क।
५— का० श्रौ० सू० ६. १०. ८।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ८ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्ताश्वीन् पञ्चसीरीँस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोस्रां रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिङ्गनार्यो,
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणज मनृणः शार्करं चार्कतेजाः,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि मकृत मुदा पाचसात्सिङ्गनार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे अष्टमाध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥

[अथ नवमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्.]

प्रजापतिर्व्वै प्रजाः ससृजानो रिरिचान इवामन्यत। तस्मात्पराच्यः प्रजा आसुर्नास्य प्रजाः श्रियेऽन्नाद्याय तस्थिरे ॥ १ ॥

स ऐक्षतारिक्ष्यहम्। यस्माऽउ* कामायासृक्षि न मे स कामः समार्द्धि पराच्यो मत्प्रजा अभूवन् न मे प्रजाः श्रियेऽन्नाद्यायास्थिषतेति ॥ २ ॥

स ऐक्षत प्रजापतिः। कथं नु पुनरात्मान माप्यायियेयोप मा प्रजाः समावर्त्तेरंस्तिष्ठेरन्मे प्रजाः श्रियेऽन्नाद्यायेति ॥ ३ ॥

सोऽर्च्चञ्छ्राम्यंश्चचार प्रजाकामः। स एता मेकादशिनी मपश्यत् स एकादशिन्येष्ट्वा प्रजापतिः पुनरात्मान माप्याययतोपैनं प्रजाः समावर्त्तन्तातिष्ठन्तास्य प्रजाः श्रियेऽन्नाद्याय स व्वसीयानेवेष्ट्वाभवत् ॥ ४ ॥

तस्मै क मेकादशिन्या यजेत। एवꣳ हैव प्रजया पशुभिराप्यायत उपैनं प्रजाः समावर्त्तन्ते तिष्ठन्तेऽस्य प्रजाः श्रियेऽन्नाद्याय स व्वसीयानेवेष्ट्वा भवत्येतस्मै क मेकादशिन्या यजते ॥ ५ ॥

* 'यस्माऽउ'–इति ग, घ।

स आग्नेयं प्रथमं पशु मालभते। अग्निर्वै देवतानां मुखं प्रजनयिता स प्रजापतिः स उ ऽएव यजमान-स्तस्मादाग्नेयो भवति* ॥ ६ ॥

अथ सारस्वतम्†। वाग्वै सरस्वती वाचैव तत्प्रजापतिः पुनरात्मान माप्याययत वागेन मुपसमावर्त्तत वाच मनुकामात्मनोऽकुरुत वाचो एवैष एतदाप्याययते वागेन मुपसमावर्त्तते वाच मनुका मात्मनः कुरुते ॥ ७ ॥

अथ सौम्यम्‡। अन्नं वै सोमोऽन्नेनैव तत्प्रजापतिः पुनरात्मान माप्याययतान्न मेन मुपसमावर्त्ततान्न मनुक मात्मनोऽकुरुतान्नेनो ऽएवैष एतदाप्याययतेऽन्न मेन मुपसमावर्त्ततेऽन्न मनुक मात्मनः कुरुते ॥ ८ ॥

तद् यत् सारस्वत मनु भवति। वाग्वै सरस्वत्यन्नꣳ सोमस्तस्माद्यो वाचा प्रसाम्यन्नादो हैव भवति ॥ ९ ॥

अथ पौष्णम्। पशवो वै पूषा पशुभिरेव तत्प्रजापतिः पुनरात्मान माप्याययत पशव एन मुपसमावर्त्तन्त पशू-ननुकानात्मनोऽकुरुत पशुभिर्व्वैवैष एतदाप्याययते पशव एन मुपसमावर्त्तन्ते पशूननुकानात्मनः कुरुते§ ॥ १० ॥

---

* 'ति'–इति ख। † 'तम्'–इति ग, घ। ‡ 'म्यम्'–इति ग, घ। § 'ते'–इति ख। एव मुत्तरत्र च।

अथ बार्हस्पत्यम्। ब्रह्म वै बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवैतत्प्रजापतिः पुनरात्मान माप्याययत ब्रह्मैन मुपसमावर्त्तत ब्रह्मानुक मात्मनोऽकुरुत ब्रह्मणो ऽएवैष एतदाप्यायते ब्रह्मैन मुपसमावर्त्तते ब्रह्मानुक मात्मनः कुरुते ॥ ११ ॥

तद् यत् पौष्ण मनु भवति। पशवो वै पूषा ब्रह्म बृहस्पतिस्तस्माद् ब्राह्मणः पशूनभिधृष्णुतमः पुराहिता* ह्यस्य भवन्ति मुख ऽआहितास्तस्माद् तत्सर्व्वं दृत्वाजिनवासी चरति† ॥ १२ ॥

अथ व्वैश्वदेवम्‡। सर्व्वं वै व्विश्वे देवाः सर्व्वेणैव तत्प्रजापतिः पुनरात्मान माप्याययत सर्व्वं मेन मुपसमावर्त्तत सर्व्वं मनुक मात्मनोऽकुरुत सर्व्वेणो ऽएवैष एतदाप्यायते सर्व्वं मेन मुपसमावर्त्तते सर्व्वं मनुक मात्मनः कुरुते ॥ १३ ॥

तद्यद् बार्हस्पत्य मनु भवति। ब्रह्म वै बृहस्पतिः सर्व्वं मिदं व्विश्वे देवा अस्यैवैतत् सर्व्वस्य ब्रह्म मुखं करोति तस्मादस्य सर्व्वस्य ब्राह्मणो मुखम् ॥ १४ ॥

---

* 'पुरोहिता'-इति स्यात् सायण-सम्मतः।

† 'ति'-इति ख।

‡ 'वैश्वदेवं'-इति क, ख, 'वैश्वदेव॒ꣳ'-इति ग, घ।

अथैन्द्रम्। इन्द्रियं वै व्वीर्य मिन्द्र इन्द्रियेणैव तद्वीर्येण प्रजापतिः पुनरात्मान माप्याययतेन्द्रिय मेनं व्वीर्य मुपसमावर्त्ततेन्द्रियं व्वीर्य मनुक मात्मनोऽकुरुतेन्द्रियेणो ऽएवैष एतद्वीर्येणाप्यायत ऽइन्द्रिय मेनं व्वीर्य मुपसमावर्त्तत ऽइन्द्रियं व्वीर्य मनुक मात्मनः कुरुते ॥ १५ ॥

तद्यद् वैश्वदेव मनु भवति। क्षत्रं वा ऽइन्द्रो व्विशो व्विश्वे देवा अन्नाद्य मेवास्मा ऽएतत्पुरस्तात् करोति ॥ १६ ॥

अथ मारुतम्*। व्विशो वै मरुतो भूमो वै विड् भूम्नैव तत्प्रजापतिः पुनरात्मान माप्याययत भूमैन मुपसमावर्त्तत भूमान मनुक मात्मनोऽकुरुत भूम्नो ऽएवैष एतदाप्यायते भूमैन मुपसमावर्त्तते भूमान मनुक मात्मनः कुरुते ॥ १७ ॥

तद्यदैन्द्र मनु भवति। क्षत्रं वा ऽइन्द्रो व्विशो व्विश्वे देवा व्विशो वै मरुतो व्विशैवैतत् क्षत्रं परिबृंहति तदिदं क्षत्र मुभयतो व्विशा परिबृढम् ॥ १८ ॥

अथैन्द्राग्नम्†। तेजो वा ऽअग्निरिन्द्रियं व्वीर्य मिन्द्र उभाभ्या मेव तद्वीर्याभ्यां प्रजापतिः पुनरात्मान माप्याय-

---

* तम्'–इति ग, घ। † 'ग्नम्'–इति ग, घ।

यतोभे ऽएनं व्वीर्ये ऽउपसमावर्त्तेता मुभे वीर्ये ऽअनुके ऽआत्मनोऽकुरुतोभाभ्याम्वेवैष एतद्वीर्याभ्या माप्यायत ऽउभे ऽएनं वीर्ये ऽउपसमावर्त्तेते ऽउभे वीर्ये ऽअनुके ऽआत्मनः कुरुते* ॥ १९ ॥

अथ सावित्रम्† । सविता वै देवानां प्रसविता तथो हास्मा ऽएते सवितृप्रसूता एव सर्व्वे कामाः समृध्यन्ते ॥२०॥

अथ व्वारुणं मन्तत आलभते। तदेनꣳ सर्व्वस्माद्वरुण-पाशात् सर्वस्माद्वरुण्यात्प्रमुञ्चति ॥ २१ ॥

तस्माद्यदि यूपैकादशिनी स्यात्। आग्नेय मेवाग्निष्ठे नियुञ्ज्यादथेतरान्व्युपनयेयुर्यथापूर्व्वम्‡ ॥ २२ ॥

यद्यु पश्वेकादशिनी स्यात्। आग्नेय मेव यूप ऽआल-भेरन्नथेतरान् यथापूर्व्वम् ॥ २३ ॥

तान्यच्चोदीचो नयन्ति। आग्नेय मेव प्रथमं नयन्त्यथे-तरान्यथापूर्व्वम् ॥ २४ ॥

तान्युत्र निविध्यन्ति। आग्नेय मेव प्रथमं दक्षिणार्द्ध निविध्यन्त्यथेतरानुदीचोऽतिनीय यथापूर्व्वम् ॥ २५ ॥

तेषां यत्र व्वपाभिः प्रचरन्ति। आग्नेयस्यैव प्रथमस्य व्वपया प्रचरन्त्यथेतरेषां यथापूर्व्वम् ॥ २६ ॥

---

* 'ते'–इति ख।

† त्रुꣳ'–इति ग, घ।

‡ 'व्वम्'–इति ग, घ। एव मित्योत्तरत्रापि सर्वत्र।

तैर्यच प्रचरन्ति। आग्नेयेनैव प्रथमेन प्रचरन्त्यथेतरैर्यथापूर्व्वम्* ॥ २७ ॥ २ ॥

॥ इति सप्तमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [६. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथ पश्वेकादशिनीं[1] विधातु माख्यायिका माह— "प्रजापतिर्वै प्रजाः ससृजान इत्यादिना। 'रिरिचान इवामन्यत' आत्मानं रिक्त मिवाबुध्यत। कुत इत्यत आह— "तस्मात् पराच्यः प्रजा आसुरिति। 'तस्मात्' प्रजापतेः सकाशात् 'प्रजाः' 'पराच्यः' एव अभवन्। रिक्त मेव विशदयति— "नास्य प्रजा इति। लोके यथा बहुप्रजः कश्चित् ताभिरर्जितैर्धनादिभिः श्रीयुक्तोऽन्नादिमांश्च भवति, एव मस्य तथा न स्थितवत्य इत्यर्थः ॥ १ ॥

"स ऐक्षतेति। विचारं कृतवान्। 'अरिचि' अतिरिक्तोऽभूवम्। रिचेर्लुङुत्तमे रूपम्। तदेव विशदयति— "अह मस्मै कामायासृचीति। 'असृचि' प्रजासृष्टि मकार्षम्। 'स कामो न

---

* 'र्व्वम्'—इति ग, घ।

१— "पश्वेकादशिनी द्विविधा। प्रतिपश्वुयूपा एकयूपा च"—इत्यादि का० श्रौ० ८. ८. २७ सू० वृत्तौ द्रष्टव्यम्।

से’ ‘समार्द्धि’ समृद्धियुक्तोऽभूत्। त मेव विशिनष्टि— “न मे प्रजाः श्रिये चान्नाद्यायेति ॥ २ ॥

“स ऐक्षत इति। विचारविषयां बुद्धिं प्रसारितवानित्यर्थः ॥ ३ ॥

“सोऽर्चन्निति। वाह्यव्यापारेणैव ‘अर्चन्’, ‘श्राम्यन्’ तपः ‘चचार’ इत्यर्थः। “स एता मिति। ‘सः’ च बहुत्वाय पश्वेकादशिनीम् ‘अपश्यत्’ प्रजाप्राप्तिसाधनत्वेन ज्ञातवान्। “एकादशिन्येष्ट्वा प्रजापतिरित्यादि, स्पष्टम्। “वसीयानेवेष्ट्वाभवदिति। ‘वसीयान्’ वसुमत्तरः ॥ ४ ॥

न केवलं प्रजापतेरेवैकादशिनीप्रयोगादेतदुक्तं फलम्, किन्तु इदानीन्तन मपि तत् फलं तदनुष्ठानाद् भवतीत्याह— “तस्मै क मेकादशिन्या यजेतेत्यादिना। क मिति पुरुषम्। य एकादशिन्या यजते, ‘तस्मै’ आप्यायनादिकामाय। स यजमानः ‘प्रजया पशुभिः’ ‘आप्यायते’ प्रवर्द्धते। आप्यायनेन ‘एनं’ यजमानं ‘प्रजाः’ पुत्र-भृत्यादिरूपाः ‘समावर्त्तन्ते’ प्रतिनिवर्त्तन्ते। आगम्य च तदाप्यायनाय ‘श्रिये अन्नाद्याय’ च ‘प्रजाः’ ‘तिष्ठन्ते’ आत्मानं प्रकाशयन्ति ॥ ५ ॥

इत्थं सामान्येनैकादशिन्याः फल मभिधाय, तानेकादशिनान् पशून् क्रमेण विधाय, तत्फलं च विभज्य दर्शयति— “स आग्नेयं प्रथमं पशु मालभत इत्यादिना[१]। अग्निर्देवता अस्य, स आग्नेयः पशुः, तम्, ‘प्रथम मालभते’। सत्स्वनेकदेवताकेषु प्रथम माग्नेयेन भवितव्य मित्येतस्मिन्नर्थे कारण माह— “अग्निर्वै देवतानां मुखं प्रजनयितेति। यः परिपाकहेतुत्वेन सर्वस्य प्रजनयिता अग्निः, स

१— का० श्रौ० सू० ८, ८, २८।

'देवतानां मुखम्' खलु। देवानां मुखत्वम् "अग्निर्वै देवाना मवमः"[1],–इति, "अग्निमुखा वै देवाः"–इति-श्रुत्यन्तराच्च[2] सिद्धम्। देवानां मध्ये अग्निरेव 'मुखम्' प्रजा-जनयिता, मुख्यत्वेनोत्पादकः; "ता मग्निरिन्धते, सोमो रेतो दधातन, सविता प्राजनयत्"–इत्यादौ अग्नेरेवेन्धकत्वदर्शनात्। 'सः' अग्निः प्रजापतिना समत्वात् 'प्रजापतिः'। 'स एव' अग्निः 'यजमानः' च; गार्हपत्यः सन् जयमानरूपेणावस्थानात्, यज्ञनिष्पादकत्वसाम्यात् यजमानत्वम्। तस्मात् स्वात्मलाभाय आग्नेयः पशुः कर्त्तव्यः ॥ ६ ॥

"अथ सारस्वत मिति[3]। आलभत इति शेषः। या 'सरस्वती' अस्ति, सा 'वाग्वै' वाग्रूपा खलु। 'वाचैव' द्वितीयपशोर्देवतया रिक्तं स्वात्मानं 'पुनराप्याययत'। 'वाग्' वाग्रूपा प्रजा 'एनं' प्रजापतिम् उपावृत्ततया 'समावर्त्तत'। 'वाचम्' 'अनु' 'एव' 'एषः' यजमानः 'आत्मनः' कामनादिकं करोति ॥

एव मुत्तरेषां पशूनां ब्राह्मणानि च व्याख्येयानि ॥ ७ ॥ ॥ ८ ॥

सौम्यस्य पशोः सारस्वतानन्तर्यं प्रशंसति— "तद् यत् सारस्वत मनु भवतीति। "वाग्वै सरस्वत्यन्न मिति। सोमस्यौषध्यधिपतित्वात् तत्स्वरूपत्वम्। 'तस्माद्' 'यः' पुमान् 'वाचा' 'प्रसामि' अत्यल्पः[4], सः 'अन्नादो भवति'। वाचोऽन्नसाधनत्वात् सारस्वतानन्तरः सौम्य उक्तः ॥ ९ ॥

१— ऐ० ब्रा० १. १. १। २— ता० ब्रा० २५. १५. ४।
३— का० श्रौ० सू० ८. ८. २६। ४— 'अनल्पः'–इति क।

"अथ पौष्ण मितिि[1]। 'अथ' सौम्यानन्तरं 'पौष्णं' पूषदेवताकं पशु मालभते। "पशवो वै पूषेत्यादि, पूर्ववत् ॥ १० ॥

"अथ बार्हस्पत्य मिति[2]। 'बार्हस्पत्यं' बृहस्पतिर्देवताकं पशु मालभते। बृहस्पतेर्मन्त्राधिदेवत्वात् ब्रह्मत्वम्; अथवा 'बृहस्पतिः' 'ब्रह्म वै' ब्राह्मणजातिः खलु ॥ ११ ॥

बार्हस्पत्यस्य पौष्णानन्तर्ये युक्ति माह– "तद्यत् पौष्ण मनु भवतीति। पूष्णः पोषाधिदेवत्वात् पशूनां पोषकत्वात् 'पूषा पशवः'। 'तस्मात्' बार्हस्पत्यस्य पौष्णानन्तर्याद्धेतोः 'ब्राह्मणः' 'पशून्' 'अभिधृष्णुतमः भवति' अत्यन्तधर्षको भवति। 'अस्य' एवङ्क्रमेणानुष्ठातुर्यजमानस्य ('पुराहिताः') पुरोहिताः, पुरः स्थापिताः 'भवन्ति' पशवः। तदेव व्याचष्टे– "मुख आहिता इति। यस्माद् ब्राह्मणस्य पशुषु स्वामित्व मस्ति, 'तस्माद्' तस्मादेव कारणात् 'सर्वं' ब्राह्मणेभ्यो 'दत्त्वा' 'अजिनवासी' अजिन माच्छाद्य 'सञ्चरति' ॥

सर्वस्वदक्षिणाके विश्वजिदादौ सर्वस्वं दत्त्वा अजिनवासधारणं सामब्राह्मणे प्रपञ्चेनाम्नातम्[3]। आपस्तम्बोऽपि "उदवसाय रोहिणं दृशच्छदीः"-इति प्रक्रम्य, "बहिर्लोम परिधाय"-इति ॥ १२ ॥

"अथ वैश्वदेव मिति[4]। बार्हस्पत्यानन्तरं 'वैश्वदेवं' पशु मालभते। वैश्वदेवस्य बार्हस्पत्यानन्तर्यार्थवादः स्पष्टार्थः ॥ १३ ॥

"तद्यद् बार्हस्पत्य मनु भवतीति। "अस्यैवैतत् सर्वस्य ब्रह्म

१, २— का० श्रौ० सू० ८. ८. २६।

३— सा० ता० ब्रा० १६ अ० ४, ५, ६ ख०।

४— का० श्रौ० सू० ८. ८. २६ क।

मुखं करोतीति। 'अस्य' 'सर्वस्य' अपि जगतः 'एतत्' एतेन सर्वरूपस्य वैश्वदेवस्य आदौ ब्राह्मणजात्यात्मकस्य बृहस्पतेः पुरोभावित्वसम्पादनेन 'ब्रह्म मुखं करोति' ब्राह्मणजाति मेव मुखं कृतवान् भवति ॥ १४ ॥

"अथैन्द्र मिति[1]। 'ऐन्द्रं' पशु मालभते। सप्तमस्य पशोर्यद्देवता इन्द्रोऽस्ति, तम्। "इन्द्रियं वै वीर्य मिति। इन्द्रेण सृष्टम् 'इन्द्रियम्', तच्च 'वीर्यं' वीर्यात्मकम्; सृज्यस्रष्ट्रोरभेदात् 'इन्द्रः' एवेन्द्रियम्; शक्तिशक्तिमतोरभेदादेन्द्रियत्वम् ॥ १५ ॥

"तद्यदिति। इन्द्रस्य देवेषु मध्ये क्षत्रियजातित्व मसकृदुक्तम्, विश्वेषां देवानां तु तदधीनत्वाद् बहुत्वसाम्यात् विशां रूपत्वम्; अतः ऐन्द्रस्य वैश्वदेवानन्तर्यकरणम्। नास्य स्वामिन इन्द्रस्य पुरस्ताद्भाविनो विशः कृतत्वाद् (कृतं) भवति ॥ १६ ॥

"अथ मारुत मिति[2]। 'अथ' ऐन्द्रानन्तरं 'मारुतं' मरुद्देवताकं पशु मालभते ॥ १७ ॥

"तद्यदिति। "तदिदं क्षत्र मुभयतो विशा परिवृढ मिति। पूर्वत्र विश्वदेवात्मिकया विशा, उत्तरत्र मरुद्रूपयेति द्रष्टव्यम् ॥ १८ ॥

"अथैन्द्राग्न मिति[3]। 'अथ' मारुतानन्तरम् 'ऐन्द्राग्नम्' इन्द्राग्निदेवताकम् ॥ १९ ॥

"अथ सावित्र मिति[4]। आलभते। सावित्रवारुणयोर्ब्राह्मणे स्पष्टे ॥ २० ॥ ॥ २१ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ८. २६ ख।

२, ३, ४— का० श्रौ० सू० ८. ८. २६ ग।

"तस्माद् यदीति[1]। 'तस्माद्' पशूना मेकादशत्वात् 'यदि यूपैकादशिनी' यद्येकादशयूपसम्पानम्, तदा प्रतिपशुयूपसम्भवात् 'अग्निष्ठे' पूर्वेद्युर्निखाते मध्ययूपे 'आग्नेय मेव' प्रथमं 'पशुं' नियुञ्जीरन्, 'अथ' 'इतरान्' पशून्; 'यथापूर्वं व्युपनयेयुः' यूपोच्छ्रयणानुक्रमेण प्रतियूपं पृथक् पृथक् नियुञ्जीरन्नित्यर्थः[2]। स च क्रमः,– "स य उत्तरोऽग्निष्ठात् स्यात्, त मेवाग्रे उच्छ्रयेदथ दक्षिण मथोत्तर मित्यादिना प्राङ् निर्दिष्टः[3] ॥ २२ ॥

"यद्यु पश्वेकादशिनीति[4]। 'यद्यु' यद्यपि 'पश्वेकादशिनी स्यात्', यूपस्त्वेक एव, तदा 'आग्नेय मेव प्रथमं यूपे आलभेरन्, 'अथ' 'इतरान्' सौम्यादिकान् 'यथापूर्वम्' तस्मिन्नेकयूपे नियुञ्जीत सञ्ज्ञपनार्थम् ॥ २३ ॥

"तान्यत्रोदीचो नयन्तीति[5]। उदङ्नयनकालेऽपि 'आग्नेय मेव प्रथमं' नयेत्, 'अथेतरान्' इदानीमुक्तक्रमेण नयेत् ॥ २४ ॥

"तान्यत्र निविध्यन्तीति[6]। सञ्ज्ञप्यानय्य 'आग्नेय मेव प्रथमं दक्षिणार्द्धं' निविद्ध्येत, पीडयेत् ॥ २५ ॥

१— ५२६ पृ० १ टीप्पनी द्रष्टव्या।

२— का० श्रौ० सू० ८. ८. २७ क।

३— इहैव पुरस्तात् ७. २. ५. ४२७ पृ० द्रष्टव्यम्।

४— का० श्रौ० सू० ८. ८. २८।

५— का० श्रौ० सू० ८. ८. २७ ख।

६— का० श्रौ० सू० ८. ८. २९।

"तेषां यत्र वपाभिः प्रचरन्तीति[1]। वपाप्रचारेऽप्याग्नेयस्यैव वपां प्रथमं प्रचरेत्। किं बहुना, अङ्गानां यागावसरेऽप्याग्नेयाङ्गानि प्रथमं यजेत्, 'अथेतरेषाम्' अङ्गानि 'यथापूर्वम्' ॥ २६, २७ ॥ १ [९. १.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे नवमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम्.)

यत्र वै यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत। तस्य रसो द्रुत्वापः प्रविवेश तेनैवैतद्रसेनापः स्यन्दन्ते त मेवैतद्रसꣳ स्यन्दमानं मन्यन्ते ॥ १ ॥

स यद्वसतीवरीरच्छैति। त मेवैतद्रस माहृत्य यज्ञे दधाति रसवन्तं यज्ञं करोति तस्माद् वसतीवरीरच्छैति ॥ २ ॥

ता वै सर्व्वेषु सवनेषु व्विभजति। सर्व्वेष्वेवैतत्सवनेषु

१— का० श्रौ० सू० ८. ८. ३०। अत्र वृत्तौ बहु द्रष्टव्य मस्ति।

रसं दधाति सर्व्वाणि सवनानि रसवन्ति करोति तस्मा-त्सर्व्वेषु सवनेषु विभजति ॥ ३ ॥

ता वै स्यन्दमानानां गृह्णीयात् । ऐद्धि* स यज्ञस्य रसस्तस्मात् स्यन्दमानानां गृह्णीयात् ॥ ४ ॥

गोपीथाय वा ऽएता गृह्यन्ते । सर्व्वं वा ऽइद मन्यु-दिलयति यदिदं किञ्चापि योऽयं पवतेऽथैता एव नेलयन्ति तस्मात् स्यन्दमानानां गृह्णीयात् ॥ ५ ॥

दिवा गृह्णीयात् । पश्यन् यज्ञस्य रसं गृह्णानीति तस्माद्दिवा गृह्णीयादेतस्मै वै गृह्णाति य एष तपति विश्वेभ्यो ह्येना देवेभ्यो गृह्णाति रश्मयो ह्यस्य विश्वे देवास्तस्माद्दिवा गृह्णीयाद्दिवेव वा ऽएष तस्माद्देव दिवा गृह्णीयात् ॥ ६ ॥

एतद्ध वै विश्वे देवाः† । यजमानस्य गृहानागच्छन्ति स यः पुरादित्यस्यास्तमयाद्वसतीवरीर्गृह्णाति यथा श्रेयस्यागमिष्यत्यावसथेनोपक्लृप्तेनोपासीतैवं तत्त ऽएत-द्धविः प्रविशन्ति त ऽएतासु वसतीवरीषूपवसन्ति स उपवसथः‡ ॥ ७ ॥

स यस्या गृहीता अभ्यस्त मियात्§ । तत्र प्राय-

---

* 'एद्धि'–इति ख ।

† 'व:'–इति ग, घ ।

‡ 'य:'–इति ग, घ ।

§ 'यात्'–इति ग, घ ।

श्चित्तिः क्रियते यदि पुरेजानः स्यान्निनाह्याद्गृह्णीयाद्द्विवा हि तस्य ताः* पुरा गृहीता भवन्ति यद्यु ऽअनीजानः स्याद्य एन मीजान उपावसितो वा पर्य्यवसितो वा स्यात्तस्य निनाह्याद्गृह्णीयाद्दिवा हि तस्य ताः पुरा गृहीता भवन्ति ॥ ८ ॥

यद्यु ऽएतदुभयं न विन्देत्†। उल्कुषी मेवादायोपपुरेयात्ता मुपर्य्युपरि धारयन् गृह्णीयाद्धिरण्यं वोपर्य्युपरि धारयन् गृह्णीयात् तदेतस्य रूपं क्रियते य एष तपति ॥ ९ ॥

अथातो गृह्णात्येव। हविष्मतीरिमा आप इति यज्ञस्य ह्यासु रसः प्राविशत्तस्मादाह हविष्मतीरिमा आप इति हविष्माँ३‡ ऽआविवासतीति हविष्मान् ह्येना यजमान आविवासति तस्मादाह हविष्माँ३ ऽआविवासतीति ॥ १० ॥

हविष्मान् देवो ऽअध्वर इति। अध्वरो वै यज्ञस्तद्यस्मै यज्ञाय गृह्णाति तꣳ हविष्मन्तं करोति तस्मादाह हविष्मान् देवो ऽअध्वर इति ॥ ११ ॥

---

* 'तस्यैताः'–इति ख। † 'विन्देत'–इति ख।

‡ 'हविष्मांर॥'–इति ग, घ। एव मिहोत्तरत्रापि सर्वत्र।

हविष्माँ३ऽअस्तु सूर्य इति। एतस्मै वै गृह्णाति य एष तपति विश्वेभ्यो ह्येना देवेभ्यो गृह्णाति रश्मयो ह्यस्य विश्वे देवास्तस्मादाह हविष्माँ३ऽअस्तु सूर्य इति ॥ १२ ॥

ता आहृत्य जघनेन गार्हपत्यꣳ सादयति। अग्नेर्वोऽपन्नगृहस्य सदसि सादयामीत्यग्नेर्वोऽनार्त्तगृहस्य सदसि सादयामीत्येवैतदाहाथ यदाग्नीषोमीयः पशुः सन्तिष्ठतेऽथ परिहरति व्युत्क्रामतेत्याहाग्रेण हविर्द्धाने यजमान आस्ते ता आदत्ते ॥ १३ ॥

स दक्षिणेन निष्क्रामति। ता दक्षिणायाꣳ श्रोणौ सादयतीन्द्राग्न्योर्भागधेयी स्थेति विश्वेभ्यो ह्येना देवेभ्यो गृह्णातीन्द्राग्नी हि विश्वे देवास्ताः पुनराहृत्याग्रेण पत्नीꣳ सादयति स जघनेन पत्नीं पर्य्येत्य ता आदत्ते ॥ १४ ॥

स उत्तरेण निष्क्रामति। ता उत्तरायाꣳ श्रोणौ सादयति मित्रावरुणयोर्भागधेयी स्थेति नैवꣳ सादयेदतिरिक्त मेतन्नैवꣳ सम्पत्सम्पद्यत ऽइन्द्राग्न्योर्भागधेयी स्थेत्येव ब्रूयात्तद्देवानतिरिक्तं तथा सम्पत्सम्पद्यते ॥ १५ ॥

गुप्त्यै वा ऽएताः परिह्रियन्ते। अग्निः पुरस्ताद्यथैताः समन्तं पल्यञ्चन्ते नाष्ट्रा रक्षाꣳस्यपघ्नत्यस्ता आग्नीध्रे

सा॒दयति॒ विश्वे॑षां दे॒वानां॑ भाग॒धेयी॑ स्थे॒ति त॒दासु॒ विश्वा॑न् दे॒वान्त्सं॒वेशयत्ये॒ते वै व॒सतां॒ व॒रं त॒स्माद्व॑सतीव॒र्यो॒ ना॒म व॒सता॑ꣳ ह वै व॒रं भवति॒ य॒ ए॒व॒मे॒तद्वेद॑ ॥ १६ ॥

ता॒नि वा॒ ऽए॒ता॒नि स॒प्त य॒जूꣳषि॒ भव॒न्ति । च॒तु॒र्भि॒र्गृ॒ह्णा॒त्ये॒केन ज॒घनेन गा॒र्हप॒त्यꣳ सा॒दय॒त्ये॒केन॒ प॒रि॒ह॒र॒त्ये॒केना॒ग्नीध्रे ता॒नि स॒प्त य॒त्र॒ वै॒ वा॒चः* प्र॒जा॒ता॒नि॒ च्छ॒न्दा॒ꣳसि स॒प्त॒पदा॒ वै ते॒षां प॒रा॒र्ध्या शक्व॑र्य॒ता म॒भि॒सम्प॒दं॒ त॒स्मा॒त्स॒प्त य॒जूꣳषि॒ भव॒न्ति ॥ १७ ॥ ३ ॥

॥ इति सप्तमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [६. २.] ॥

अथ सोमाभिषवार्थं वसतीवरीग्रहणं विधातु माह— "यत्र वै यज्ञस्येत्यादि। यस्मिन् काले यज्ञरूपस्य विष्णोः वधार्थं देवैः प्रेषिता उपदीका धनुर्ज्याच्छेदनेन तच्छिरो विच्छिन्नम्, स कालो "यत्र वै यज्ञस्य"-इत्यनेन परामृश्यते। तत्प्रकारः प्रवर्ग्ये प्रपञ्चितः[1]। पुरा 'यत्र' यस्मिन् काले 'यज्ञस्य' 'शिरः' 'अच्छिद्यत' छिन्नमभूत्, तस्मिन् काले छिन्नशिरसो यज्ञस्य रसोऽद्रवत्। 'रसः'

---

* 'वाचं'-इति ख।

१— ब्राह्मणप्रवक्त्रेति शेषः। स च परस्ताद् (१४. १. १.) द्रष्टव्यः।

'हुत्वा' धाविला यतः उदकानि 'प्रविवेश', 'तेनैव रसेन' 'एतत्' इदानी मपि यथापूर्वं स्यन्दनस्वभावाः 'आपः' 'स्यन्दन्ते'। 'त मेव' छिन्नशिरस्काद् यज्ञाद् उद्भूत मेव 'रसम्' इदानी मप्सु 'स्यन्दमानं' प्रवहन्तं 'मन्यन्ते' अभिज्ञाः[१] ॥ १ ॥

अथ वसतीवरीग्रहणं विधत्ते— "स यद् वसतीवरीरच्छैतीति। 'अच्छैति' अभिमुखं गच्छति। 'त मेव रसं पुनराहृत्य यज्ञे सन्दधाति'। वसतीवरीग्रहणकालः सूत्रे उक्तः— "अग्नीषोमीयस्य वपामार्जनान्ते वसतीवरीग्रहणम्"-इति[२] ॥ २ ॥

गृहीतानां सवनत्रयार्थं विभाग माह— "ता वै सर्वेषु सवनेषु विभजतीति ॥ ३ ॥

ग्रहीतव्यानि उदकानि विशिनष्टि— "ता वै स्यन्दमानाना मिति[३]। 'हि' यस्मात् 'सः' यज्ञरसः 'ऐत्' असवत्, अथ ततो गच्छन्तीना मेवापां सम्बन्धिनीः 'गृह्णीयात्' ॥ ४ ॥

स्यन्दमानग्रहणे उपपत्त्यन्तर माह— "गोपीथाय वा इत्यादि। यज्ञरसानाम् 'अन्यत्' प्रवाहोदकव्यतिरिक्तं 'सर्वम्' 'इलयति' इतस्ततश्चलति। 'इदं'-शब्दार्थं विशिनष्टि— "यदिदं किञ्चेति। 'यत् किञ्च' 'इदं' परिदृश्यमानं जगत्। इदं-शब्दोक्तानां मध्ये प्रसिद्धं किञ्चिदिहोदाहरति— "अपि योऽयं पवत इति। 'योऽयं वायुः 'पवते' गच्छति, सोऽपि नियतचलनवान्। 'एता एव' 'नेलयन्ति'

१— तदेतदुद्धृतं पुरस्तात् ५१५ पृ० १५ पं०।

२— का० श्रौ० सू० ८. ९. ७ क।

३— का० श्रौ० सू० ८. ९. ७ ख।

न प्रतिविवर्त्तते[1]। यद्यपि स्यन्दमानाना मितरेषां च पदार्थानां चलनं साधारणम्, तथापि स्यन्दमानानां व्यावृत्तेरपेक्षितत्वात् इत्थम् मितस्ततश्चलनं विवक्षितम्। 'स्यन्दमानानाम्' एकरूपेण प्रवहन्तीना मपां तथाविधचाञ्चल्याभावात् 'गोपीथाय गृह्णीयात्' ॥ ५ ॥

"दिवा गृह्णीयादिति[2]। दिवाग्रहणस्याभिप्राय माह— "पश्यन् यज्ञस्य रसं गृह्णातीति। दर्शनपूर्वकग्रहणे सति यज्ञरसस्य परिज्ञातत्वात् तथाविधाभिरद्भिः क्रियमाणोऽभिषवः साङ्गो भवतीत्यभिप्रायः। दिवाग्रहणस्य प्रयोजनान्तर माह— "एतस्मै वै गृह्णाति य एष तपतीति। कथ मेतदर्थतेति तत्र हेतु माह— "विश्वेभ्यो ह्येना देवेभ्यो गृह्णातीति। यस्माद् विश्वेभ्यो देवेभ्यो गृह्णाति। तेषा मत्र कथं सम्भावनेति तत्राह— "रश्मयो ह्यस्य विश्वे देवा इति। सूर्यस्य चन्द्रवद्विभूतिरूपाणां विश्वेषां देवानां रश्म्यात्मनावस्थानादित्यभिप्रायः। अतो रश्मिरूपाणां विश्वेषां देवानाम्, तदधिपतेः सवितुश्च दिवैव सम्भवाद् दिवैव गृह्णीयादित्यर्थः। किञ्चैष आदित्यो दिवैव प्रकाशमानो भवति, तस्मादपि दिवैव गृह्णीयात् ॥ ६ ॥

अस्तमयात् पूर्वकालीनं ग्रहणं प्रशंसति— "एतद्ध वा इत्यादि। अग्नीषोमीयेऽहनि रात्रौ विश्वेषां देवानां प्रातर्यष्टव्यत्वात्, तत्पूर्वम् 'उपक्लृप्तेन' सम्पन्नेनैव 'आवसथेन' आवसथ मावासस्थानम्, तत्तदादिकं सर्वं यज्ञोपकरण मुपलक्ष्यते, तत् संस्करोति, तेन पूजोपकरणेन सम्भावयति। 'एतत् ह वै' एतत् खलु अतिथिभूतानां

1— 'प्रतिनिवर्त्तन्ते'-इति च। 2— का० श्रौ० सू० ८. ९. ७ ग।

विश्वेषां देवाना मागमनात् पूर्वं यदि चैव ग्रहण मस्ति, 'तत्' तत्स्थानीय मित्यर्थः। "एतद्धविः प्रविशन्तीति। सोमरसेष्वनुप्रवेशात् हविः सम्पद्यते॥

प्रसङ्गादुपवसथशब्दनिर्वचनं दर्शयति— "त एतासु वसतीवरीषूपवसन्तीति। उपवसन्त्यासु वसतीवरीषु देवा अस्मिन् काले इत्युपवसथः, उपवासकाल इत्यर्थः॥ ७॥

वसतीवरीग्रहणात् प्राक् अस्तमये सति तद्ग्रहणोपाय माह— "स यस्याग्रहीता अभ्यस्तमियात्, तत्र प्रायश्चित्तिः क्रियत इति। प्रायश्चित्तिभिर्दिवाग्रहणाकरणे दोषस्पर्शाभावोपायः क्रियत इत्यर्थः। तत्प्रकारः प्रदर्श्यते— "यदीति। स यजमानो 'यदि' 'पुरेजानः' इष्टप्रथमसोमयागः 'स्यात्', स 'निनाह्यात्' स्वगृहस्थितप्रभूतघटादेः सकाशात् 'गृह्णीयात्'; 'ताः' आपः 'पुरा' अस्तमयात् पूर्वं तस्य 'गृहीता भवन्ति'; प्रथमानुष्ठानेऽस्तमयात् पुरा गृहीतत्वादित्यभिप्रायः[१]। स्वयम् 'अनीजानः' चेद्, 'यः' 'एनं' यजमानम्[२] 'ईजानः' इष्टवान्, 'उपवसितः'[३] समीपे गृहे अवस्थितः, 'पर्यवसितो वा' दूरगृहस्थितो वा 'स्यात्', 'तस्य' 'निनाह्याद्' घटादेः सकाशाद् 'गृह्णीयात्'। एवं सति 'ताः पुरा गृहीता भवन्ति'[४]। "ब्राह्मणो बह्वयाजी तस्य कुम्भ्यानां गृह्णीयात्"-इति[५] श्रुत्यन्तरम्॥ ८॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ९. ८।

२— 'एनम्=यजमानम्'-इति सूत्रविरुद्धम्, महीधरमतविरुद्धञ्च।

३— 'उपावसिते (!)'-इति क। ४— का० श्रौ० सू० ८. ९. ९।

५— तै० सं० ६. ४. २. ३।

तदुभयासम्भवे आह– "यद्यु एतदुभयं न विन्देदित्यादिना। 'उल्कुषीम्' उल्का मित्यर्थः। 'एतस्य'-इत्यस्य व्याख्यानम्– "य एष तपतीति। उल्काया हिरण्यस्य च सूर्यवर्णसाम्यात् तद्रूपकरणम्। अत्र सूत्रम्– "अस्तमितश्चेत् निनाह्यात् पुरेजानश्चेदनीजानो ऽन्यस्यापि समीपावसितस्य पुरेजानस्योभयाभाव ऽउल्कुषीँ हिरण्यं वोपर्युपरि धारयन् हविष्मतीरिति"-इति[1] ॥ ९ ॥

मन्त्रं विधत्ते– "अथातो गृह्णात्येव हविष्मतीरिमा आप इति[2]। 'इमाः' गृह्यमाणाः 'आपः' 'हविष्मतीः' अभिषूयमाणेन सोमरूपान्नेन हविषा, स्वासु प्रविष्टेन यज्ञरसरूपेण हविषा वा तद्वत्यः। एताभिर्निष्पन्नेन सोमेन हविषा 'हविष्मान्', 'यजमानः' 'आविवासति' परिचरति एता वसतीवरीः ॥

"हविष्मान् देवो अध्वर इतीति। 'देवः' द्योतमानः 'अध्वरः' हिंसारहितः 'यज्ञः' गृह्यमाणैर्वसतीवरीलक्षणैर्हविर्भिः 'हविष्मान्' भवति ॥

"हविष्माँ२॥ ऽअस्तु सूर्य इतीति। ग्रहणस्य देवार्थत्वात्, विश्वेषां देवानां रश्मिरूपत्वात्, तद्वान् सूर्योऽपि गृह्यमाणैर्वसतीवरीलक्षणैः हविर्भिः हविष्मान् भवति ॥

प्रतिपादं विभज्य व्याचष्टे– "हविष्मतीरिमा आप इति यज्ञस्य ह्यासु रसः प्राविशत् तस्मादाह हरिष्मतीरित्यादिना ॥ १०, ११, १२ ॥

"ता आहृत्येति[3]। "अग्नेर्वोऽपन्नगृहस्येति[4]। 'अपन्नगृहस्य'

१— का० श्रौ० सू० ८. ९. ८–१०। २— वा० सं० ६. २३. १।
३— का० श्रौ० सू० ८. ९. ११। ४— वा० सं० ६. २४. १।

अपतितगृहस्य, अग्नीर्धगृहस्येत्यर्थः ; तस्य ‘अग्नेः’ ‘सदसि’ स्थाने ‘सादयामि’ । ‘अथ यदाग्नीषोमीयः पशुः’ ‘सन्तिष्ठते’ पत्नीसंयाजान्तः समाप्तो भवति। ‘अथ’ तदा ‘परिहरति’ वसतीवरीर्वेदेः परितो नयेत् । वेदिमध्ये स्थिता दीक्षिताः! ‘व्युत्क्रामत’ ‘इत्याह’। “त्रिरिति कात्यायनः[१] । ‘हविर्द्धाने’ हविर्द्धानस्य पुरोदेशे ‘यजमानः आस्ते’। “उत्तरवेदि मपरेण यजमानः (आस्ते)”-इति[२] सूत्रम् ॥ १३ ॥

“स दक्षिणेन निष्क्रामतीति। ‘ताः’ अध्वर्युरादाय, ‘दक्षिणेन’ द्वारेण प्राग्वंश मतिक्रम्य[३], उत्तरवेद्या दक्षिणश्रोणौ ‘सादयति’[४] “इन्द्राग्न्योर्भागधेयी स्थ”-‘इति’[५]। भागधेय्यौ। मन्त्रं व्याचष्टे— “विश्वेभ्यो ह्येना इति। “ते देवा बिभ्यतोऽग्निं प्राविशन् तस्मादाहु-रग्निः सर्वा देवता इति हि तैत्तिरीयकश्रुतिः[६] । अत्रैव काण्डे— “देवाना मुदु स्म दीक्षितानाम्”-इत्यत्र विदुरपक्षैर्विरचस्तमे-रस्यैव रूप मसामेति[७] देवाना मग्निरूपधारणसाधारण्याच्चाग्नेः सर्व-

---

१— “अस्तमिते संस्थाप्य व्युत्क्रामतेत्याह त्रिः”-इति का० श्रौ० सू० ८. ९. १४। “व्युत्क्रामतेति प्रैषं त्रिर्ब्रूयात् ; त्रिरित्येतच्छाखान्तरात्”-इति तद्वृत्तौ या० दे०।

२— का० श्रौ० सू० ८. ९. १६। “उपस्थे सोमं कृत्वा”-इति शाखान्तरीयो विधिश्च तत्सूत्रान्ते विद्यते।

३— ‘प्राग्वंशान्निष्क्रम्य’-इति क।

४— का० श्रौ० सू० ८. ९. १८। ५— वा० सं० ६. २४ २।

६— तै० सं० १. ८. १ सा० भा० द्रष्टव्यम्।

७— अन्यत्र च तै० ब्रा० ३. २. ५. १० द्रष्टव्यम्।

देवमयत्वम् । इन्द्रस्य तु देवाधिपतित्वं प्रसिद्धम् । अत इन्द्राग्न्यो-भागधेयी स्थेत्यभिधानम् ॥

"ताः पुनराहृत्याग्रेण पत्नीं सादयतीति[1] । पत्न्याः पश्चाद्देशेन 'पर्येत्य' पत्न्याः पुरोदेशेऽवस्थिताः 'ताः' वसतीवरीः ('आदत्ते[2]' ॥ १४ ॥) आदाय, 'उत्तरेण' मार्गेण 'निष्क्रामति' । निष्क्रम्य, उत्तरवेदेरुत्तरश्रोणौ सादयेत्[3] ॥

उत्तरश्रोणौ[4] सादने कश्चिन्मन्त्रं निर्दिश्य, तस्य वक्ष्यमाणसम्पदतिरेकेण प्रातिकूल्य मभिधाय, दक्षिणवेदिश्रोणिसादनमन्त्र मेव सम्पदनुकूलत्वात् सिद्धान्तयति— "मित्रावरुणयोर्भागधेयी स्थेति[5] नैवं सादयेदित्यादिना[6] । 'एवं' यस्मादयं मन्त्रः 'अतिरिक्तः' अधिकः, अतो वक्ष्यमाणा सप्तपदोपेत-शक्करीच्छन्दः-प्राप्तिलक्षणा 'सम्पत्' 'न सम्पद्यते'; "इन्द्राग्न्योः"-इत्यनेनैव[7] चेदनतिरेकात् सम्पद्यते ॥ १५ ॥

सर्वतः परिहरण मुत्तरवेदेरपरिहरणञ्च प्रशंसति— "गुप्त्यै वा एताः परिह्रियन्त इति । अपां वज्रत्वेन रक्षोविघातकत्वात् सर्वतः परिहरणेन यज्ञस्य रक्षस्सकाशात् सर्वतो गुप्तिर्भवति । साक्षाद्रक्षो-

---

१— का० श्रौ० सू० ८. ६. १६ ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ६. २०, २१ ।

३— नास्त्येतत् पदं छ-पुस्तके ।

४— नास्त्येतत् पदं क-पुस्तके ।

५— वा० सं० ६. २४. ३ ।

६— का० श्रौ० सू० ८. ६. २२ ।

७— वा० सं० ६. २४ २ ।

द्वेषिणोऽग्नेः पुरस्ताद् वर्त्तमानत्वात् न तदपेक्षा, पुरस्तात् परि-हारापेक्षा नास्ति। 'पल्यङ्ग्यन्ते' परितोऽङ्ग्यन्ते, ह्रियन्त इत्यर्थः ॥

उत्तरश्रोणितस्ता आदाय आग्नीध्रमण्डपे "विश्वेषां देवाना मिति[1] मन्त्रेण सादयेत्[2]। 'तत्' तेन, "विश्वेषां देवानाम्"-इतिमन्त्र-पाठेन ॥

संवेशनप्रसङ्गात् वसतीवरीशब्दं निर्वक्ति- "एते वै वसतां वरं तस्माद् वसतीवर्यो नामेति। 'वसतां' क्वचित् क्वचित् स्थानेषु निवसतां मध्ये 'एते' खलु देवाः 'वरम्', एतेषां वासो वरं श्रेष्ठ इत्यर्थः। वसतां देवानां श्रेष्ठत्वावेदकत्वात् वसतीवर्य इति नाम निष्पन्नम्। यद्वा एतेषु 'एताः' आपः 'वसतां' विश्वेषां देवानां 'वरम्' उत्कृष्टं स्थान मिति वसतीवर्य इति नाम ॥

उक्तार्थञ्च प्रशंसति- "वसतां ह वै वरं भवतीति ॥ १६ ॥

वसतीवरीग्रहणप्रभृतीना माग्नीध्रसादनान्तानां मन्त्राणां या सप्तसङ्ख्या, तां शक्करीत्वसम्पत्त्या प्रशंसति- "तानि वा एतानि सप्त यजूंषीत्यादिना। "चतुर्भिर्गृह्णातीत्यादि। सङ्ख्याविभागस्तु स्पष्ट एव[3]। "यत्र वै वाचः प्रजातानि छन्दांसीति। वाचः सकाशात् छन्दसा मुत्पत्तिः सोमाहरणप्रस्तावे "वागेव सूपर्णी"-इत्युक्त्वा "तयेति सा छन्दांसि ससृजे"-इति प्राक् प्रतिपादिता[4]। 'तेषां'

१— वा० सं० ६. २४. ४। २— का० श्रौ० सू० ८. ९. २१।

३— न तु स्पष्टोऽपि तु बहुविचार्य इति ध्येयम्।

४— पुरस्तात् ५प्र० १ब्रा० २-८ क० (३६१पृ० ११पं०—३६२पृ० २पं०)। "छन्दांसि सौपर्णेयाः"-इति च तै० सं० ६. १. ६. १।

मध्ये 'परार्द्ध्या' परार्द्धे भवा श्रेष्ठा 'शक्वरी' सप्तपदसङ्ख्यावरूपा ऋक् निर्वृत्ता[1] ॥ १७ ॥ २ [९. २.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे नवमेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम्.)

तान्त्सम्प्रबोधयन्ति*। तेऽप उपस्पृश्याग्नीध्र मुपसमायन्ति त ऽआज्यानि गृह्णते गृहीत्वाज्यान्यायन्त्यासाद्याज्यानि ॥ १ ॥

अथ राजान मुपावहरति। इयं वै प्रतिष्ठा जनूरासां प्रजाना मिमा मेवैतत्प्रतिष्ठा मभ्युपावहरति त मस्यै तनुते त मस्यै जनयति ॥ २ ॥

अन्तरेणेषे ऽउपावहरति। यज्ञो वा ऽअनस्तन्न्वेव यज्ञान्न बहिर्द्धा करोति ग्रावसु सम्मुखेष्वधिनिदधाति क्षत्रं वै सोमो विशो ग्रावाणः क्षत्र मेवैतद्विश्यध्यूहति

१— एतावदेवौपवसथ्य मुपदिष्ट मतः परं सौत्यं कर्मोपदेक्ष्यते।

* 'न्ति'—इति ग, घ।

तद्युत्सम्मुखा भवन्ति विशु मेवैतत्सम्मुखां क्षत्रिय मभ्युविवादिनीं करोति तस्मात्सम्मुखा भवन्ति ॥ ३ ॥

स उपावहरति। हृदे त्वा मनसे त्वेति यजमानस्यै-तत्कामायाह हृदयेन हि मनसा यजमानस्तं कामं कामयते यत्काम्या यजते तस्मादाह हृदे त्वा मनसे त्वेति ॥ ४ ॥

दिवे त्वा सूर्याय त्वेति। देवलोकाय त्वेत्येवैतदाह यदाह दिवे त्वेति सूर्याय त्वेति देवेभ्यस्त्वेत्येवैतदाहोर्द्ध्व मिम मध्वरं दिवि देवेषु होत्रा यच्छेत्यध्वरो वै यज्ञ ऊर्द्ध्व मिमं यज्ञं दिवि देवेषु धेहीत्येवैतदाह ॥ ५ ॥

सोम राजन्विश्वास्त्वं प्रजा उपावरोहेति। तदेन मासां प्रजाना माधिपत्याय राज्यायोपावहरति ॥ ६ ॥

अथानुसृज्योपतिष्ठते। विश्वास्त्वां प्रजा उपावरोहन्त्वित्ययथायथ मिव वा ऽएतत्करोति यदाह विश्वास्त्वं प्रजा उपावरोहेति क्षत्रं वै सोमस्तत्पापवस्यसङ्करोति तद्वेद मनु पापवस्यसङ्क्रियते ऽथाच यथायथं करोति यथा-पूर्वं यदाह विश्वास्त्वां प्रजा उपावरोहन्त्विति तदेन माभिः प्रजाभिः प्रत्यवरोहयति तस्मादु क्षत्रिय मायन्त मिमाः प्रजा विशः प्रत्यवरोहन्ति त मधस्तादुपासत ऽउपसन्नो होता प्रातरनुवाक मनुवक्ष्यन् भवति ॥ ७ ॥

अथ समिध मभ्यादधदाह । देवेभ्यः प्रातर्य्यावभ्यो-ऽनुब्रूहीति छन्दाꣳसि वै देवाः प्रातर्यावाणश्छन्दाꣳ-स्यनुयाजा देवेभ्यः प्रेष्य देवान्यजेति वा ऽअनुयाजै-श्चरन्ति ॥ ८ ॥

तदु हैक आहुः । देवेभ्योऽनुब्रूहीति तदु तथा न ब्रूयाच्छन्दाꣳसि वै देवाः प्रातर्यावाणश्छन्दाꣳस्यनुयाजा देवेभ्यः प्रेष्य देवान्यजेति वा ऽअनुयाजैश्चरन्ति तस्मादु ब्रूयाद्देवेभ्यः प्रातर्यावभ्योऽनुब्रूहीत्येव* ॥ ९ ॥

अथ यत्समिध मभ्यादधाति । छन्दाꣳस्येवैतत्समिन्धे-ऽथ यद्धोता प्रातरनुवाक मन्वाह छन्दाꣳस्येवैतत्पुनरा-प्यायतयत्ययातयामानि करोति यातयामानि वै देवै-श्छन्दाꣳसि छन्दोभिर्हि देवाः स्वर्गं लोकꣳ समा-श्नुवत न वा ऽऋच स्तुवते न शꣳसन्ति तच्छन्दाꣳस्येवै-तत्पुनराप्याययत्ययातयामानि करोति तैरयातया-मैर्यज्ञं तन्वते तस्माद्धोता प्रातरनुवाक मन्वाह ॥ १० ॥

तदाहुः । कः प्रातरनुवाकस्य प्रतिगर इति जाग्रद्वै-वाध्वर्युरुपासीत स यन्निमिषति स हैवास्य प्रतिगरस्तदु तथा न कुर्याद्यदि निद्रायादपि कामꣳ स्वप्यात्स यत्र

---

* 'व्'-इति ग, घ ।

होता प्रातरनुवाकं परिदधाति तत्प्रचरणीति स्रुग्भवति तस्यां चतुर्गृहीत माज्यं गृहीत्वा जुहोति ॥ ११ ॥

यत्र वै यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत । तस्य रसो द्रुत्वापः प्रविवेश त मदः पूर्वेद्युर्वसतीवरीभिराहरत्यथ योऽत्र यज्ञस्य रसः परिशिष्टस्त मेवैतदुच्छैति ॥ १२ ॥

यद्वेवैता माहुतिं जुहोति । एत मेवैतद्यज्ञस्य रस मभिप्रस्तृणीते त माहन्धे याभ्य उ चैवैतां देवताभ्य आहुतिं जुहोति ता एवैतत्प्रीणाति ता अस्मै तृप्ताः प्रीता एतं यज्ञस्य रसꣳ सन्नमन्ति ॥ १३ ॥

स जुहोति । शृणोत्वग्निः समिधा हवं म ऽइति शृणोतु म ऽइद मग्निरनु मे जानात्वित्येवैतदाह शृण्वन्त्वापो धिषणाश्च देवीरिति शृण्वन्तु म ऽइद मापोऽनु मे जानन्त्वित्येवैतदाह श्रोता ग्रावाणो विदुषो न यज्ञ मिति शृण्वन्तु म ऽइदं ग्रावाणोऽनु मे जानन्त्वित्येवैतदाह विदुषो न यज्ञ मिति शृण्वन्तु म इदं ग्रावाणोऽनु मे जानन्त्वित्येवैतदाह व्विदुषो न यज्ञ मिति विद्वाꣳसो हि ग्रावाणः शृणोतु देवः सविता हवं मे स्वाहेति शृणोतु म इदं देवः सवि-तानु मे जानात्वित्येवैतदाह सविता वै देवानां प्रस-विता तत्सवितृप्रसूत एवैतद्यज्ञस्य रस मुच्छैति ॥ १४ ॥

अथापरं चतुर्गृहीत माज्यं गृहीत्वा*। उदङ् प्रयन्नाहाप इष्य होतरित्यप इच्छ होतरित्येवैतदाह तद्यदतो होतान्वाहैत मेवैतद्यज्ञस्य रस मभिप्रस्तृणीते त मारब्ध ऽएतानु† चैवैतदनुतिष्ठते नेदेनानन्तरा‡ नाष्ट्रा रक्षांसि हिनसन्निति ॥ १५ ॥

अथ सम्प्रेष्यति। मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्यवेहि नेष्टः पत्नीरुदानयैकधनिन एताग्नीध्रात्वाले व्वसतीवरीभिः प्रत्युपतिष्ठासै होतृचमसेन चेति सम्प्रैष एवैषः§ ॥ १६ ॥

त ऽउदञ्चो निष्क्रामन्ति। जघनेन चात्वाल मग्रेणा-ग्नीध्रꣳ स यस्यां ततो दिश्यापो भवन्ति तद्यन्ति ते वै सह पत्नीभिर्यन्ति तद्यत्सह पत्नीभिर्यन्ति ॥ १७ ॥

यत्र वै यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत। तस्य रसो द्रुत्वापः प्रविवेश त मेते गन्धर्वाः सोमरक्षा जुगुपुः ॥ १८ ॥

ते ह देवा ऊचुः। इय मु न्वेवेह नाष्ट्रा यदिमे गन्धर्वाः कथं न्विम मभयेऽनाष्ट्रे यज्ञस्य रस माह-रेमेति ॥ १९ ॥

---

* 'त्वा'—इति ग, घ।

† 'ऽएता उ'—इति ख, डा०-वेबर-दृष्टश्च।

‡ 'नेदेना अन्तरा'—इति सायणसम्मत इति डा०-वेबरः।

§ 'षः'—इति ग, घ।

ते होचुः। योषित्कामा वै गन्धर्व्वाः सहैव* पत्नीभिरयाम ते पत्नीष्वेव गन्धर्व्वा गद्धिष्यन्त्यथैत मुभयेऽनाष्ट्रे यज्ञस्य रस माहरिष्याम इति ॥ २० ॥

ते सह पत्नीभिरीयुः। ते पत्नीष्वेव गन्धर्व्वा जगृधुरथैत मुभयेऽनाष्ट्रे यज्ञस्य रस माजह्रुः ॥ २१ ॥

तथो ऽएवैष एतत्। सहैव पत्नीभिरेति ते पत्नीष्वेव गन्धर्व्वा गृद्ध्यन्त्यथैत मुभयेऽनाष्ट्रे यज्ञस्य रस माहरति† ॥ २२ ॥

सोऽपोऽभिजुहोति। एताᳬं ह वा ऽआहुतिᳬं हुता मेष यज्ञस्य रस उपसमैति तां प्रत्युत्तिष्ठति त मेवैतदाविष्कृत्य गृह्णाति ॥ २३ ॥

यद्वेवैता माहुतिं जुहोति। एत मेवैतद्यज्ञस्य रस मभिप्रस्तृणीते त मारुन्धे त मपो याचति याभ्य उ चैवैतां देवताभ्य आहुतिं जुहोति ता एवैतत्प्रीणाति ता अस्मै तृप्ताः प्रीता एतं यज्ञस्य रसᳬं सन्नमन्ति ॥२४॥

स जुहोति। देवीरापो ऽअपान्नपादिति देव्यो ह्याप-स्तस्मादाह देवीरापो ऽअपान्नपादिति यो व ऊर्म्मिर्हविष्य इति यो व ऊर्म्मिर्यज्ञिय इत्येवैतदाहेन्द्रियावान्मदिन्तम इति व्वीर्यवानित्येवैतदाह यद्वाहेन्द्रिया-

---

* 'सह'-इत्येव ग, घ।

† 'ति'-इति ग, घ।

वानिति मदिन्तम इति स्वादिष्ठ इत्येवैतदाह तं देवेभ्यो देवत्रा दत्तेत्येतदेना अयाचिष्ट यदाह तं देवेभ्यो देवत्रा दत्तेति शुक्रपेभ्य इति सत्यं वै शुक्रꣳ सत्यपेभ्य इत्येवैतदाह येषां भाग स्थ स्वाहेति तेषा मु ह्येष भागः* ॥ २५ ॥

अथ मैत्रावरुणचमसेनैता माहुति मुपप्लावयति। काषिरसीति यथा वा ऽङ्गारोऽग्निना प्सातः स्यादेव मेषाहुतिरेतया देवतया प्साता भवति राजानं वा ऽएताभिरद्भिरुपस्रक्ष्यन् भवति या एता मैत्रावरुणचमसे वज्रो वा आज्यꣳ रेतः सोमो नेद्वज्रेणाज्येन रेतः सोमꣳ हिनसानीति तस्माद्वा ऽअपप्लावयति ॥ २६ ॥

अथ गृह्णाति। समुद्रस्य त्वाक्षित्या ऽउन्नयामीत्यापो वै समुद्रोऽप्स्वेवैतदक्षितिं दधाति तस्मादाप ऽएतावति भोगे भुज्यमाने न क्षीयन्ते तदन्वेकधनानुन्नयन्ति तदनु पान्नेजनान् ॥ २७ ॥

तद्युन्मैत्रावरुणचमसेन गृह्णाति। यत्र वै देवेभ्यो यज्ञोऽपाक्रामत्त मेतद्देवाः प्रैषैरेव प्रैष मैच्छन् पुरोरुग्भिः प्रारोचयन्निविद्भिर्न्यवेदयंस्तस्मान्मैत्रावरुणचमसेन गृह्णाति ॥ २८ ॥

---

* 'गृ'-इति ग, घ ।

त ऽआयन्ति। प्रत्युपतिष्ठतेऽग्नीध्रश्चात्वाले व्वसतीवरीभिश्च होतृचमसेन च स उपर्युपरि चात्वालꣳ सꣳस्पर्शयति व्वसतीवरीश्च मैत्रावरुणचमसं च स मापो ऽअद्भिरग्मत स मोषधीभिरोषधीरिति यश्चासौ पूर्वेद्युराहृतो यज्ञस्य रसो यश्चाद्याहृतस्त मेवैतदुभयꣳ सꣳसृजति ॥ २९ ॥

तद्धैके*। एवं मैत्रावरुणचमसे व्वसतीव्वरीर्नयन्त्या मैत्रावरुणचमसाद्वसतीवरीषु यश्चासौ पूर्वेद्युराहृतो यज्ञस्य रसो यश्चाद्याहृतस्त मेवैतदुभयꣳ सꣳसृजाम इति व्वदन्तस्तदु तथा न कुर्याद्यद्वा ऽआधवनीये समवनयति तदेवैष उभयो यज्ञस्य रसः सꣳसृज्यतेऽथ होतृचमसे व्वसतीवरीर्गृह्णाति निग्राभ्याभ्यस्तद्युदुपर्युपरि चात्वालꣳ सꣳस्पर्शयत्यतो वै देवा दिव मुपोदक्रामं†स्तद्यजमान मेवैतत्स्वर्ग्यं पन्थान मनुसङ्ख्यापयति ॥ ३० ॥

त ऽआयन्ति। तꣳ होता पृच्छत्यध्वर्योऽवेरपा३ ऽइत्यविदोऽपा३ ऽइत्येवैतदाह तं प्रत्याहोतेव नन्नमुरित्यविद मथो मेऽनꣳसतेत्येवैतदाह ॥ ३१ ॥

स यद्यग्निष्टोमः स्यात्‡। यदि प्रचरण्याꣳ सꣳस्रवः

---

* 'के'-इति ग, घ।

† 'मुपोदक्रामं'-इति ग, घ।

‡ 'स्यात्'-इति ग, घ।

परिशिष्टोऽलꣳ होमाय स्यात्तं जुहुयाद्यदु नालꣳ होमाय स्याद्परं चतुर्गृहीत माज्यं गृहीत्वा जुहोति यु मग्ने पृत्सु मर्त्त्य मवा व्वाजेषु यं जुनाः*। स यन्ता शश्वतीरिषः स्वाहेत्याग्नेय्या जुहोत्यग्निर्वा ऽअग्निष्टोम- स्तदग्नावग्निष्टोमं प्रतिष्ठापयति मर्त्तवत्या पुरुषसम्मितो वा ऽअग्निष्टोम एवं जुहुयाद्यद्यग्निष्टोमः स्यात् ॥ ३२ ॥

यद्युक्थ्यः स्यात्। मध्यमं परिधि मुपस्पृशेत्त्रयः परिधयस्त्रीण्युक्थान्येतैरु हि तर्हि यज्ञः प्रतितिष्ठति यद्यु ऽअतिरात्रो वा षोडशी वा स्यान्नैव जुहुयान्न मध्यमं परिधि मुपस्पृशेत्स मुद्यैव तूष्णी मेत्य प्रपद्येत तद्यथा- यथं यज्ञक्रतून् व्यावर्त्तयति ॥ ३३ ॥

अयुजा अयुजा एकधना भवन्ति। त्रयो वा पञ्च वा पञ्च वा सप्त वा सप्त वा नव वा नव वैकादश वैकादश वा त्रयोदश वा त्रयोदश वा पञ्चदश वा द्वन्द्व मह मिथुनं प्रजनन मथ य एष एकोऽतिरिच्यते स यज- मानस्य श्रिय मभ्यतिरिच्यते स वा ऽएषाꣳ सधनं† यो यजमानस्य श्रिय मभ्यतिरिच्यते तद्यदेषाꣳ सधनं तस्मा- देकधना नाम ॥ ३४ ॥ ४ ॥

॥ इति सप्तमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [९. ३.] ॥

---

* 'नाः'–इति ग, घ। † 'सधुनं'–इति च डा०-वेबर-दृष्टः।

अथ सुत्यादिवसप्रातःकालीनं सवनीयपश्वर्थप्रयोग माह— "तान्त्सम्प्रबोधयन्तीत्यादिना। 'तान्' ऋत्विजः रात्रेरपरभागे प्रबोधयेयुरध्वर्यवः। "अपररात्रे ऋत्विजः प्रबोधयन्ति"-इति[1] सूत्रम्। उदकोपस्पर्शनं विहितकर्मण उपलक्षणम्। "गृहीत्वाज्यान्यायन्तीति। अत्र प्रयोग उक्तः सूत्रे— "अप उपस्पृश्य शालाद्वार्ये परिस्तरणपात्रसंसादनप्रोक्षणाज्यनिर्वपणाधिश्रयणस्रुक्सम्मार्जनोद्वासनावेक्षणानि कृत्वाग्नीध्र उत्पूय पश्वाज्यग्रहणम्, आज्यान्यादाय सोमं चार्थवच्चाहवनीय इध्मप्रोक्षणादि करोति, अग्नीषोमीयवत् स्तरणम्, आज्यासादनात् कृत्वेषान्तरेणार्द्धसोम मद्रिषु सम्मुखेषु निदधाति हदे त्वेति"-इति[2] ॥ १ ॥

त मिमं सोमोपावहरणं समन्त्रकं विधत्ते— "अथ राजान मुपावहरतीति। अधिषवणचर्म्मोपरिप्रदेशं प्रति अधो नयेत्। अधःपातनं प्रशंसति— "इयं वै प्रतिष्ठा जनूरिति। 'आसाम्' उत्पत्तिमतीनां सर्वासां परिदृश्यमानानां 'प्रजानाम्' 'इयं' खलु भूमिः 'प्रतिष्ठा'। अस्य इदं 'जनूः' जन्मभूमिः। अस्यापि प्रजान्तःपातित्वात् 'इमां' 'प्रतिष्ठाम्' 'अभि' लक्ष्य 'एव' 'उपावहरति' उपावहरणं कृतवान् भवति। तथा सति 'तं' सोमम् 'अस्यै' अस्याः सकाशात् 'तनुते' विस्तारितवान् भवति, 'अस्यै' अस्याः सकाशात् उत्पादितवांश्च भवति ॥ २ ॥

उपावहरणमार्ग माह— "अन्तरेणेष इति। 'ईषे' आयतौ[3]

१— का० श्रौ० सू० ९. १. १। २— का० श्रौ० सू० ९. १. २-५।

३— 'आयत्यै'--इति च, डा-वेबरदृष्टस्य।

शकटदण्डौ। यज्ञसाधनसोमाश्रयत्वात् 'अनसः' शकटस्य यज्ञत्वम्। तयोरन्तरालादधः सुप्तावरोहणेन 'यज्ञाद्' हविर्द्धानात् वाह्यं न कृतवान् भवति। ग्राव्णां मध्ये स्थापनं विधाय प्रशंसति— "ग्रावसु सम्मुखेष्विति। सोमस्य वेदेषु क्षत्रियजातित्व मवश्वद्युक्तम्; ग्राव्णां तु बहुत्वात् शेषत्वेनोपसर्जनत्वाच्च विशो रूपत्वम्। मध्ये स्थापनेन यत् सर्वथावसाम्मुख्यम्, तत् प्रशंसति— "तद्यत् सम्मुखा भवन्तीति। 'क्षत्रियम्' 'अभि'लक्ष्य 'अभिवादिनीम्' अभिवादनशीलां 'करोति' ॥ ३ ॥

उपावहरणप्रकार मभिधायोपावहरणमन्त्र माह— "स उपावहरति[1] हृदे त्वा मनसे त्वेति[2]। हे सोम! त्वां 'हृदे' हरति। दूरस्थं विषयाभिमुखं स्वोपहित मात्मानं हरतीति वा। हृदय मन्तःकरणम्, तद्विशेषरूपं सङ्कल्पविकल्पात्मकं मनः, यजमानसम्बन्धिनोस्तयोरुभयोर्विषयः कामः, तस्य लाभार्थम् 'उपावहरामि'। कर्मकारकस्य द्विराम्नानाद् उपावहरामीति द्विरभ्यासः; अतो वाक्यद्वयम्; न व्याख्यानव्याख्येयभावः (४)।

तथा 'दिवे' देवलोकाय त्वाम्। 'सूर्याय त्वा' एतद्रश्मिभूतानां देवाना मुपलक्षणम्। सर्वत्रोपावहरामीति योज्यम्। किञ्च हे सोम! 'ऊर्द्धम्' उपरि, तायमानत्वेनोन्नतम्, 'इमं' सोमयागं 'दिवि' द्युलोके 'देवेषु' 'यच्छ'; 'होत्राः' होत्रकाश्च देवेषु यच्छन्त्वित्यर्थः (५)।

१— का० श्रौ० सू० ९. १. ५।

२— वा० सं० ६. २५. १।

तदर्थं हे 'सोम राजन् !' 'त्वं' 'विश्वाः प्रजाः' 'उप'लक्ष्य 'अवरोह' इति[1] (६) ।

उपावरोहमन्त्रं विभज्य व्याचष्टे— "हृदे त्वा मनसे त्वेति यजमानस्यैतत्कामायेत्यादिना । सूर्याय त्वेत्यत्र सूर्यशब्दः सर्वदेवतोपलक्षक इति व्याचष्टे— "देवेभ्यस्त्वेत्येवैतदाहेति । "रश्मयो ह्यस्य विश्वे देवाः"-इति[2] प्रागुक्तत्वादित्यभिप्रायः । "ऊर्द्ध मिम मित्यादेर्ब्राह्मणं स्पष्टम् ॥ ४, ५, ६ ॥

उपावहृतस्य सोमस्य समन्त्रक मुपस्थान माह— "अथानुसृज्योपतिष्ठत इति[3] । 'अनुसृज्य' वेष्टितं वस्त्रं विसृज्येत्यर्थः । "विश्वास्त्वा मिति[4] । मन्त्रार्थः स्पष्टः । "अयथायथ मिव वा इत्यादि । उपावहरतो यो विश्वास्त्वा मिति मन्त्रशेषः, तत्र विश्वाः प्रजा उद्दिश्य तुच्छजनवत् प्रतिचारकपुरुषनिष्पादितावरोहण मन्त्रेण स्वत एवावरोहणस्य प्रजाः प्रति सोमस्यापसर्जनलक्षणस्य च प्रतीतिः । तस्याश्च क्षत्रियभूतस्य सोमस्यानुचितत्वात् विश्वास्त्वा मित्यभिधानेन 'अयथायथम्' यथास्वरूपस्य यत् उचितं तस्य तद् वैपरीत्यं कृतं भवति । 'तत्' च 'पापवस्यसं' पापं च वसीयश्च पापवस्यसम्, साध्वसाधुमिश्रणम् । तन्मूलत्वेनेदानी मपि जनैः 'पापवस्यसं क्रियते' । अत उक्तवैलक्षण्येनोपस्थानमन्त्रे विश्वास्त्वा

१— वा० सं० ६. २६. १ । एष मन्त्रोऽपि, पूर्वमन्त्रशेषत्वेन विवक्षितः ।

२— ५३३ पृ० १० पं० द्रष्टव्य मिहैव पुरस्तात् ।

३— "विश्वास्त्वा मिति विसृज्योपतिष्ठते"-इति का० श्रौ० सू० ९. ६ ।

४— वा० सं० ६. २६. २ ।

मित्यभिधानाद् विश्वाभिः 'प्रजाभिः' सोमोपावरोहणस्य कृतत्वात्, अवतरन्तं प्रति विश्वासां प्रजानां स्वस्वस्थानादवतरणस्योक्तत्वाद् वा नोक्तदोषावकाशः। 'अवरोहन्तु' अवरोहयन्त्वित्यर्थः। 'तस्मात्' त्वा मवरोहन्त्विति विधानात् होता राजानं 'प्रति' प्रजाना मुपक्षीणत्वसम्पादनात् इदानी मपि सम्पादयन्त मवरोहन्तं 'क्षत्रियं' सर्वाः 'प्रजाः' परिवाररूपाः 'अवरोहन्ति'। यद्वा 'आयन्तं' 'प्रति' सर्वाः 'प्रजाः' स्वस्वस्थानाद् 'अवरोहन्ति', तदनन्तरं राजान मुपरि कृत्वा 'अधस्तात् उपासते' प्रजाः। यद्वेदं पृथगेव वाक्यम्,— 'तम्' एव तीर्णम् 'अधस्तात् उपासते' ऋत्विजोऽध्वर्युप्रमुखाः॥

प्रातरनुवाकप्रयोग माह— "उपसन्नो होतेत्यादि। 'होता' 'उपसन्नः' स्वसूत्रोक्तप्रकारेण प्रातरनुवाकस्थाने उपविष्टः। होतर्युपसन्ने सति स एव प्रातरनुवाकसम्प्रैषकाल इत्यर्थः॥ ७॥

"अथ समिध मभ्यादधदिति[१]। "देवेभ्योऽनुब्रूहि"-इत्येवालम्, किं "प्रातर्यावभ्यः"-इतिविशेषणेनेत्याशङ्क्य तदुपयोगं दर्शयति— "छन्दांसि वै देवा इत्यादिना। प्रातःकाले यान्ति यज्ञं गच्छन्तीति 'प्रातर्यावाणः'। ते चानुयाजदेवास्तोभयेऽपि 'छन्दांसि' एव, गायत्र्यादिच्छन्दोरूपाः। एवं सति अनुयाजच्छन्दोदेवानां प्रैषानुवचनसमये "देवेभ्यः प्रेष्य देवान् यज"-'इति' सर्वत्र देवशब्देन व्यवहारादत्रापि तथैव प्रैषे सति, अत्रापि "छन्दोदेवान् यज"-इति

१— "प्राग् वाचं प्रवदितोः प्रातरनुवाकोपाकरणं देवेभ्यः प्रातर्यावभ्योऽनुब्रूहीति समिध मादधत्"-इति का० श्रौ० सू० ९. १. १०।

प्रैषात् अनुयाजदेवताच्छन्दांस्यपि आगमिष्यन्तीति तद्व्यावर्त्तनाय "देवेभ्यः प्रातर्यावभ्यः"-इति विशेषणेन भवितव्य मित्यर्थः ॥ ८ ॥

"तदु हैक आहुरिति। अत्र देवेभ्य इत्येवालं किं प्रातर्यावभ्य इति विशेषणेनेति 'एके' शाखिनो ब्रुवते। 'तदु' 'तथा' उक्तप्रकारेण 'न ब्रूयात्'। तेषां मतातिक्रमे उपपत्तिस्तु अनुयाजव्यावृत्तिसिद्धिरेवेत्याह— "छन्दांसि वै देवा इत्यादि। अत्र सूत्रम्— "देवेभ्यः प्रातर्यावभ्योऽनुब्रूहीति समिध मादधाति, देवेभ्य इत्येके"-इति[1] ॥ ९ ॥

प्रातरनुवाकोपक्रमाङ्गभूतं समिदाधानं छन्दोदेवतासमिन्धनरूपत्वेन प्रशंसति— "अथ यत् समिध मभ्यादधातीति[2]। होतृकर्त्तव्यं प्रातरनुवाकानुवचनं छन्दसां पुनराप्यायनरूपत्वेन प्रशंसति— "अथ यद्धोता प्रातरनुवाक मन्वाहेति। तेनाप्यायनेन 'छन्दांसि' एव 'अयातयामानि' अगतसाराणि 'करोति'। उक्तस्याप्यायनस्य सार्थकत्वाय गतसारत्वप्रसक्तिं दर्शयति— "यातयामानि वा इति। देवैः कृतानीति शेषः। "छन्दोभिर्हि देवाः स्वर्गं लोक मिति। स्वर्गार्थमुपयुक्तत्वात् तेषां यातयामत्वप्राप्तिः। तदेव यातयामत्वं प्रातरनुवाकस्य स्तुतशस्त्रत्वाभिधानेन समर्थयते— "न वा अत्रेति। स्तौति शंसति वोभयोरभावात् अनुवचनाभिधानाच्च निगदति— "तस्माद्धोता प्रातरनुवाक मिति[3] ॥ १० ॥

१— का० श्रौ० सू० ९. १. ११। २— का० श्रौ० सू० ९. १. १० ख।
३— "सुब्रह्मण्याञ्च प्रेष्यति"-इति चेह का० श्रौ० सू० ९. १. १२।

प्रातरनुवाकस्य प्रतिगर-विषये केषाञ्चिन्मतं प्राप्तिपूर्वक मुदाहृत्य निराचष्टे— "तदाहुः कः प्रातरनुवाकस्येति। केचन महर्षयः एवं ब्रुवते,— होतुः प्रातरनुवाककाले अध्वर्युः विनिद्रः सनिमेषं करोति। सनिमेषव्यापार एव (प्रतिगरणक्रियमाणत्वात्[1]) प्रतिगरस्थानीय इति। 'तदु तथा न कुर्यात्' निद्राभङ्गं निमेषं च न कुर्यादित्यर्थः। तर्हि किं कुर्यात्? 'यदि निद्रा आयात्' निद्रा मात्मन इच्छेत्, 'अपि कामं' 'स्वप्यात्' स्वापं कुर्यात्। अत्र सूत्रम्— "प्रातरनुवाकं जाग्रदुपासीताध्वर्युः, स्वप्याद्वा"-इति[2] ॥

अत्र मध्ये "अग्नीदैन्द्र मेकादशकपाल मित्यादि[3]-सूत्रोक्तः सवनीयनिर्वापः, यद्दचमसपात्राणा मासादनप्रयोगस्य द्रष्टव्यः[4] ॥

एकधनाख्याना मुदकाना मानयनार्थं यः प्रचरण्या होमोऽस्ति, तं विधाय प्रशंसति— "स यत्र होतेति। 'यत्र' यस्मिन् समये 'स होता' 'प्रातरनुवाकं' 'परिदधाति', परिधानीयाम् "अभूदुषा"-इत्येतां[5] ब्रूयात्, 'तत्' तदा 'प्रचरणी'। प्रचरन्त्यनया जुह्वप्रभृतोर्व्यापारदशाया मिति 'प्रचरणी'। सा 'स्रुग् भवति'। 'तस्यां[6] चतुर्गृहीत माज्यं गृहीत्वा' 'जुहोति' जुहुयात्[7]। प्रातरनुवाकपरिधान-प्रचरणीहोमयोरभिन्नकर्तृकत्वात् कालार्थसम्प्रयोगः ॥ ११ ॥

१— नास्त्येतत् पदं क-पुस्तके। २— का० श्रौ० सू० ९. १. १३, १४।
३— का० श्रौ० सू० ९. १. १५ (०लं निर्वपति)।
४— का० श्रौ० सू० ९. १. १६-२. २३। ५— ऋ० सं० ५. ७५. ९।
६— 'तया'-इति क। ७— का० श्रौ० सू० ९. ३. १ क।

होमं प्रशंसति— "यत्र वै यज्ञस्येति[1]। 'हुत्वा' गत्वा 'रसः' यज्ञरसः सः 'अपः' 'प्रविवेश'। यः प्रविष्टो यज्ञरसः 'पूर्वेद्युः' वसतीवर्यब्रूपेणावशिष्टोऽस्ति, 'त मेव' रसम् 'अच्छ' अभिमुखीकृत्याभिगच्छति। पशुहोमाभावे यज्ञरसहरणार्थगमनासम्भवात् प्रचरण्याज्याहुतिहोम एव यज्ञरसाभिमुखगमन मित्यभिप्रायः॥ १२ ॥

आहुतिप्रस्तरणात्मनापि प्रशंसति— "यद्धैवैता माहुतिं जुहोतीति। 'यद्ध एव' यदैव। 'एतत्' एतेन होमेन 'एत मेव' अवशिष्ट मेव 'यज्ञस्य रसम् अभिप्रस्तृणीते' रसस्य स्तरणं कृतवान् भवति। तेन च 'त मारुन्धे' स्वाधीनं कृतवान् भवति। न केवल मेतदेव, अपि च 'याभ्यो देवताभ्यः' अग्न्यादिभ्यः 'एता माहुतिं जुहोति', 'ता एव' 'एतत्' एतेन होमेन 'प्रीणाति'। 'सन्नमन्ति' प्रापयन्ति ॥ १३ ॥

होममन्त्रं विच्छिद्यानूद्य व्याचष्टे— "स जुहोति[2] शृणोत्वग्निरित्यादिना[3]। 'अग्निः', 'आपः', 'धिषणाः' वाचः, 'देवीः' देव्यः, 'विदुषो न ग्रावाणः', 'सविता' च, मे 'हवम्' आह्वानं 'यज्ञ मिमं शृण्वन्तु'— इति सङ्ग्रहार्थः। अत्र सर्वत्र "शृणोतु" 'शृण्वन्तु'-इति, "अनुजानातु" 'अनुजानन्तु'-इति चार्थपरतया व्याख्यातम्। 'श्रोता ग्रावाणः'-इत्यत्र "द्व्यचोऽतस्तिङः"-इति[4] दीर्घः। 'विदुषः'-इत्येतद् ग्रावविशेषणतया व्याचष्टे— "विद्वांसो हि ग्रावाण इति। प्रथमा-

---

१— श्रुत मिद माख्यान मिहैव पुरस्तात् (५३२ पृ० १० पं०)।

२— का० श्रौ० सू० ९. ३. १ ख।

३— वा० सं० ६. २६. २। ४— पा० सू० ६. ३. १३५।

बहुवचने छान्दसं द्वितीयाबहुवचनम्। चरमपादे सवितृशब्दप्रयोगस्य तात्पर्य माह— "सविता वै देवानां प्रसवितेति ॥ १४ ॥

"अथापरं चतुर्गृहीत मिति[1]। पूर्व मेकवारग्रहणस्योक्तत्वादपर मित्युक्तम्। चत्वारि गृहीतानि ग्रहणानि यस्याज्यस्य तच्चतुर्गृहीतम्। अप्सु होमार्थं गृहीत्वा उदङ्मुखं गच्छन् यजमानः प्रैषान् ब्रूयात् ॥

तत्र प्रथमप्रैष मुक्त्वा व्याचष्टे— "अप इष्य होतरिति"-इत्यादि[2]। हे 'होतः!' 'अपः' प्रति 'इष्य' इच्छ, अपः प्रतिगमनोचितं प्रदेवत्रेति[3] अपोनप्त्रीय[4] मनुब्रूहीत्यर्थः। इष्यतेरिच्छतिरर्थ इति व्याचष्टे— "अप इच्छ होतरित्येवैतदाहेति। पदं व्याख्याय तात्पर्य माचष्टे— "तद्यदतो होतान्वाहेति। गतोऽर्थः। "एता उ चैवैतदाहेति। 'उ'-शब्दोऽप्यर्थे। अपि च 'एताः' एकधनाख्या अप उद्दिश्य 'एतत्' अनुतिष्ठते। एतदित्युक्तम्, किं तदित्याह— "नेदेना इति। 'एनाः' अपः। 'नाष्ट्रा' नाशकानि 'रक्षांसि' 'हिनसन्' हिंस्युः। नेदिति परिभवे। "नेत्येष इदित्येतेन सम्प्रयुज्यते परिभवे"-इति नैरुक्तम्[5]। अतस्तासां हिंसा माभूदित्यर्थः ॥ १५ ॥

१— का० श्रौ० सू० ९. ३. २ क।

२— का० श्रौ० सू० ९. ३. २ ख। होतारं प्रत्यध्वर्युराह।

३— "प्रदेवत्रा"-इत्याद्यपोनप्तृदेवताकं सूक्त मपोनप्त्रीयम् (ऋ० सं० १०. ३०.)। ऐ० ब्रा० २. ३. १ द्रष्टव्यम्।

४— 'आपोनप्त्रीयम्'-इति क-पुस्तके।

५— निरु० १ अ०. २ पा०. ६ ख०।

अन्यान् प्रैषान् दर्शयति— "अथ सम्प्रेष्यतीति । "मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्यवेहीति[1] । इह चमसाध्वर्यवः चमसप्रोक्तारः, तेषु यो मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्युः, स सम्बोध्यते । 'एहि' उदकानयनार्थ मागच्छेति ॥

"नेष्टः पत्नीरुदानयेति[2] । हे 'नेष्टः !' त्वं 'पत्नीः' पात्नेजनोद-भाराहरणार्थम् 'उदानय' ॥

"एकधनिन एतेति[3] । एकधना उदकानि, तेषां धारका कुम्भा वा ; प्रत्यगेकधनानयुग्मानित्यासादनाभिधानात् ; तेषां ग्रही-तारः 'एकधनिनः' 'एत' आगच्छत ॥

"अग्नीच्चात्वाल इति[4] । हे 'अग्नीत् !' त्वं पूर्वैर्युर्गृहीताभिः वस-तीवरीभिः', 'होतृचमसेन' 'च' युक्तः सन्, चात्वालदेशे यावदागमनं 'प्रति' 'उपतिष्ठास्व' उपतिष्ठेति निर्दिष्टः ॥

एतेन मन्त्रास्चेद् व्याख्यातव्याः विधयस्तेत् स्तोतव्या इत्याशङ्क्याह— "सम्प्रैष एवैष इति । 'एषः' "मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्यो"-इत्यादिकः कर्त्तव्यः 'सम्प्रैष एव' विस्मृतिपरिहारार्थं प्रेषण मित्यर्थः ॥ १६ ॥

तेषां जलानयनार्थं निर्गमनमार्ग माह— "त उदञ्चो निष्क्राम-न्तीति । आग्नीध्रचात्वालयोरन्तरालदेशेन उदग्देशेन । तत्र नोप-लभ्यन्ते कथ मित्यत आह— "स यस्यां ततो दिशीति । निर्गमने

१— का० श्रौ० सू० ९. ३. ३ । इति चमसाध्वर्युम् ।

२— का० श्रौ० सू० ९. ३. ४ । इति नेष्टारम् ।

३— का० श्रौ० सू० ९. ३. ५ । 'एकधनिनः' ऋत्विजः सर्वे ।

४— का० श्रौ० सू० ९. ३. ६ ।

एव उदङ्नियमः। गमनसमये पत्नीसाहित्यं विधाय तदाख्यान-मुखेन प्रशंसति— "सह पत्नीभिर्यन्तीति[1]— ॥ १७ ॥

"यत्र वै यज्ञस्येत्यादि। पुरा किल देवैर्यज्ञशिरश्छेदादुद्गतं रसं पलाय्य अप्सु निविष्टम्, तं रसं गन्धर्वाः सोमपालकाः ररक्षुः— ॥ १८ ॥

"ते ह देवा इति। 'ते देवा ऊचुः'— 'इमे गन्धर्वाः' एव 'नाष्ट्राः' नाशकरूपाः, 'कथम्' 'अनाष्ट्रे' नाशरहिते देशे 'रसं' यज्ञरसम् 'आहरेम' 'इति'— ॥ १९ ॥

एवं विचार्य— "ते होचुर्योषित्कामा इति। गन्धर्वा योषित्प्रियाः, तदयं पत्नीभिः सहिता एव गच्छामः, ते च गन्धर्वाः पत्नीषु काङ्क्षन्ति, तस्मिन् समये वय मभयेऽनाष्ट्रे यज्ञरस माहरिष्याम इति ॥ २० ॥

"ते सह पत्नीभिरीयुरिति। ताभिः सह गताः, ते च तथैव तासाकाङ्क्षां कृतवन्तः। तस्मिन् समये देवाः यज्ञरसम् 'आजह्रुः' ॥ २१ ॥

"तथो एवैष एतदिति। यथा पुरा, इदानी मपि तथैव। तदेतेन पत्नीभिः सह गमनेन एते गन्धर्वाः पत्नीषु काङ्क्षां कुर्वन्तो भवन्ति, तथा अबाधितस्थले रस माहृितवान् भवति ॥ २२ ॥

प्रचरणीगृहीतस्याज्यस्याप्सु होमं विधाय प्रशंसति— "सोऽपोऽभिजुहोतीति[2]। 'कृता माकृतिम्' अनुसृत्य 'एषः' अनुप्रविष्टः

१— "सहगमनमात्र मत्र विधीयते"—इति या० दे० का० सू० ९. ३. ७।

२— का० श्रौ० सू० ९. ३. ७।

'यज्ञस्य रसः' 'उपसमेति' अभिमुखं सम्प्राप्नोति। एतस्यैव व्याख्यानम्— "तां प्रत्युत्तिष्ठतीति। 'त मेव' रसम् 'एतत्' एतेन होमेन 'आविष्कृत्य' उदकेष्वनुप्रविष्टं प्रादुर्भाव्य गृहीतवान् भवति ॥ २२ ॥

प्रकारान्तरेणापि प्रशंसति— "यद्वेवैता माहुतिं जुहोतीति। न केवलं रसार्थं प्रस्तरणं किन्तु तं प्रवर्द्धन्तं रस मारुद्धवान् भवति। किञ्च 'तम्' अपेचितं यज्ञरसम् 'अपः' उदकानि 'याचति', 'उ' अपि च 'याभ्यः देवताभ्यः एताम् आहुतिं जुहोति', 'ता एव' 'एतत्' एतेन 'प्रीणाति'। 'तृप्ताः' 'प्रीताः' च 'ताः' 'अस्मै' यजमानाय 'एतं यज्ञस्य रसं' 'सन्नमन्ति' सन्नमयन्ति, यजमानाधीनं कुर्वन्ति ॥ २४ ॥

मन्त्रं विधाय विच्छिद्य व्याचष्टे— "स जुहोतीति। "देवीराप इति[1]। हविष्य इति पदं व्याचष्टे— "यो व ऊर्म्मिर्हविष्य इति, यो व ऊर्म्मिर्यज्ञिय इत्येवैतदाहेति। हविश्शब्देन तत्साध्यो यज्ञो लभ्यते; द्रव्यदेवतयोर्हि यज्ञस्वरूपत्वात्। इन्द्रियशब्दस्य वीर्य मर्थ इति व्याचष्टे— "इन्द्रियावान् मदिन्तम इति, वीर्यवानित्येवैतदाहेति। स्पष्ट मेतत्। तत्रैव वाक्ये मदिन्तमशब्दस्यार्थ माह— "मदिन्तम इति, स्वादिष्ठ इत्येवैतदाहेति। यत् स्वदन्त मुन्मादयतीति। "तं देवेभ्यः"-इतिभागस्य प्रार्थनायां तात्पर्य मिति व्याचष्टे— 'एतत्' एतेन 'अयाचिष्ट', 'यदाह तं देवेभ्यो देवत्रा दत्तेति'। "लोट् च"-इति[2] लोटो विध्याद्यर्थेषु मध्ये प्रार्थनाया

१— वा० सं० ६. २७. १।

२— पा० सू० ३. ३. १६२।

सम्भवात् 'एतत्' एतेन मन्त्रभागेन 'एनाः' अपः 'अयाचिष्ट' देवतार्थं याचितवान् भवति। "देवेभ्यः"-इत्यस्य यत् "शुक्रपेभ्यः"-इति विशेषणम्, तस्य तात्पर्य माह— "सत्यं वै शुक्रम्, सत्यपेभ्य इत्येवैतदाहेति। शुक्रं दीप्तम्, रसाख्यं वस्तु, तत् सत्यम्। सोमद्वारेण सत्यस्यामृतत्वधर्मस्य साधनत्वात् सत्य मित्युच्यते। तादृशस्य पातृभ्य इत्येतदेवैतत् शुक्रपेभ्य इति वाक्य माहेत्यर्थः। "येषां भाग स्थ स्वाहा"-इति चरमभागस्य तात्पर्य माह— "तेषा मु ह्येष भाग इति। 'एषः' अपां शुक्ररसरूपो भागः, 'तेषा मु' तेषां शुक्रपानां देवानां 'भागः' प्रतिनियतांशः खलु; अतो येषा मिति मन्त्रे निर्दिष्ट इत्यभिप्रायः॥

मन्त्रस्याय मर्थः।— हे 'देवीः' देव्यः! 'आपः!' हे 'अपान्नपात्' न पातयति तत्[1], 'यः' अयं 'वः' युष्माकं सम्बन्धी 'ऊर्मिः' प्रवृद्धः 'हविष्यः' रसः, 'इन्द्रियावान्' "मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियेत्यादिना[2] दीर्घः, इन्द्रियवान्, 'मदिन्तमः' मादयितृतमः, 'तं' रसं 'देवत्रा' "देवमनुष्येत्यादिना[3] सप्तम्यर्थे त्रा-प्रत्ययः। देवेषु मध्ये 'शुक्रपेभ्यो देवेभ्यः' 'दत्त' प्रयच्छत। हे आपो यूयं 'येषां' देवानां 'भागः' 'स्थ' भवथ, तदर्थं 'स्वाहा' इदं द्रव्यं स्वाहुत मस्त्विति॥ २५॥

हुताया आहुत्या अपसारणं समन्त्रकं विधत्ते— "अथ मैत्रावरुणचमसेनेति[4]। तत्र मन्त्रः— "कार्षिरसीति[5]। हे हुताज्य-

---

१— निरु० ८. २. २, १०. २. ५, ऋ० सं० १. १४२ सा० भा० द्रष्टव्यम्।
२— पा० सू० ६. ३. १३१।
३— पा० सू० ५. ४. ५६।
४— का० श्रौ० सू० ९. ३. ८।
५— वा० सं० ६. २८. १।

पदार्थ ! त्वं 'कार्षिः' कृषेर्देवतायाः, कर्षणस्य भक्षणस्य वा सम्बन्धी 'असि'। अतस्त्वां 'समुद्रस्य' समुन्दनरूपस्योदकस्य 'अचित्यै' अक्षीणतायै 'त्वा' त्वाम् 'अपनयामि' अपसारयामि[१]। उक्तस्यापसारणस्य प्रयोजकं ध्यातत्व माह— "यथा वा अङ्गारोऽग्निना ध्मातः स्यादिति। 'ध्मातः' भक्षितः ; 'अग्निना' भक्षितः 'अङ्गारः' 'यथा' करीषभावेन त्याज्यो भवति, 'एवम्' 'एषा आकृतिः' 'एतया' अब्देवतया 'ध्माता भवति'। सोमहिंसापरिहारत्वेनापि परित्यक्तव्य मित्याह— "राजानं वा एताभिरिति। 'मैत्रावरुणचमसे' 'याः' 'एताः' इदानीं गृह्यमाणा आपः सन्ति, 'एताभिः' अद्भिः 'उपसृक्ष्यन्' अभिषवकाले सोमस्य संसर्गं करिष्यन् 'भवति'; अत एव "आधवनीये समवनयति"-इति वक्ष्यते[२]; आधवनीये संसृष्टस्योदकस्य सोमरसेन संसृज्यमानत्वात्। "वज्रो वा आज्यम्"-इत्यादि, प्रागसकृद् व्याख्यातम्[३], "घृतं खलु वै देवा वज्रं कृत्वेत्यादिप्रदर्शनेन[४] ॥ २६ ॥

समन्त्रकं मैत्रावरुणचमसेनोन्नयनं विधत्ते— "अथ गृह्णाति

१— 'उन्नयामि' इत्येव मूलपाठः। 'गृह्णामि'-इति च तदर्थः कृतो महीधरेण, सूत्रे विनियोगस्य तथाविध एव, अनुपदं वक्ष्यति चेहोत्तरस्यां कण्डिकायां तथैव। नास्ति चैतन्मन्त्रस्येह व्याख्याने कश्चिदुपयोगः। कार्षिरसीत्येव ह्येको मन्त्र इह विनियुक्तः।

२— इहैव त्रिंश्यां कण्डिकायां द्रष्टव्यम् (५५१ पृ० १० पं०)।

३— १का० ४प्र० ४ब्रा० ४क० (१ भा० ३६२ पृ० ७ पं०)।

४— तै० सं० ६. ३. ७. १६।

समुद्रस्य त्वेति[1]। यद्यप्यत्र मैत्रावरुणचमसेनेति न श्रुतम्, तथापि "समुद्रस्य त्वेति तेन गृह्णाति[2]"-इतिसूत्राद् गम्यते। अपां सङ्घात्मकत्वात् समुद्रस्य "आपो वै समुद्रः"-इत्येकदेशस्य कृत्स्नात्मना स्तुतिः। 'एतत्' एतेन "समुद्रस्य त्वाक्षित्यै"-इतिपाठेन 'अप्सु एव' 'अक्षितिम्' अक्षय मक्षीणत्वं 'दधाति' स्थापितवान् भवति। 'तस्मात्' "अक्षित्यै"-इत्युक्तत्वात् 'एतावति भोगे भुज्यमाने' स्थावरजङ्गमात्मकजगत्पर्याप्तेऽपि भोगे सर्वैर्भुज्यमानेऽपि 'न क्षीयन्ते' क्षयं न प्राप्नुवन्ति, अजस्रं प्रवहन्त्येव। "तदन्वित्यादि। होतृचमसोन्नयनानन्तर मेकधनाना मुन्नयनम्[3], ततः पान्नेजनानां पत्न्या इति[4] ॥ २७ ॥

सत्त्वितरेषां चमसेषु किं मैत्रावरुणचमसेनेत्यत आह— "तद्यन्मैत्रावरुणचमसेनेति। यस्माद् देवेभ्योऽपक्रान्तं यज्ञम्, एतेन मैत्रावरुणाख्येनर्त्विजा 'प्रैषैः' तत्प्रतिगमनसाधनैः आह्वानवाक्यैः 'प्रैषं' यज्ञस्य गमनम् 'ऐच्छन्'; 'निविद्भिः' निवेदनसाधनैः "अग्निर्देवेद्धः"-इत्यादिभिः[5] वाक्यैः 'न्यवेदयन्' परस्परं निवेदितवन्तः; 'पुरोरुग्भिः' 'पुरः' याज्यानुवाक्याभ्यां पुरस्तात् 'रुचिम्' इच्छां जनयन्ति देवताया इति पुरोरुचो "वायुरग्रेगाः"-

---

१— वा० सं० ६. २८. २।

२— का० श्रौ० सू० ९. ३. ९। 'तेन मैत्रावरुणचमसेन'-इति तत्र वृत्तिः।

३— का० श्रौ० सू० ९. ३. १०।

४— "पान्नेजनांश्च पत्न्यो द्वौ-द्वौ"-इति का० श्रौ० सू० ९. ३. ११।

५— निविदः १-१२ पदानि, ऐ० ब्रा० २. ५. २ प्रपत्त्य विहितानि।

इत्याद्याः[1], ताभिः 'प्रारोचयन्' प्ररोचना मजनयन्। अतो मैत्रावरुणस्य प्रैषादिसाधनत्वात् तदीयश्चमसः प्रशस्त इत्यर्थः। "तस्मात् मैत्रावरुणचमसेन गृह्णातीति ॥ २८ ॥

अप्स्वभरणानन्तर मनुष्ठेयं विधत्ते– "त आयन्तीति। पुनर्देवयजनं प्रति आगच्छेयुः। 'अग्नीत्' च निर्गमनकाले सम्प्रेषितप्रकारेण 'चात्वाले' 'वसतीवरीभिः' अद्भिः 'होतृचमसेन च' युक्तः सन् प्रत्युपस्थानं कुर्यात्। यदुक्तं सूत्रकृता– "प्रत्येत्य चात्वालस्योपरि मैत्रावरुणचमसं वसतीवरीश्च संस्पर्शयति समाप इति, इतरस्मिन् व्यानयन्त्येके, मैत्रावरुणचमसे प्रथम मिति[2], तदिदं सर्वं विधत्ते– "स उपर्युपरि चात्वालं संस्पर्शयति, वसतीवरीश्च मैत्रावरुणचमसञ्चेति। स्पष्टम् ॥

तत्र मन्त्र माह– "स मापो अद्भिरिति[3]। 'आपः' मैत्रावरुणचमसगताः, 'अद्भिः' होतृचमसस्थाभिर्वसतीवरीभिः 'समग्मत' सङ्गता अभवन्। तथा 'ओषधीः' ओषध्यः, वर्द्धनीयाः ब्राह्यादिरूपाः, 'ओषधीभिः' व्रीह्यादिरूपाभिः 'समग्मत'[4]। यद्वा, उभयत्र

१— पुरोरुचः १–७ ऋचः, वा० सं० १७. ३१–३७, ऐ० ब्रा० ३. १. ९ नामोल्लेखमात्रेण विहिताः।

२— का० श्रौ० सू० ९. ३. १२, १३, १४।

३— वा० सं० ६. २८. ३।

४— " 'ओषधीः' ओषधयो मुद्गमसूरादिकाः, 'ओषधीभिः' व्रीहियवादिभिः 'समग्मत' सङ्गच्छन्ताम्, अपां कारणभूतत्वात् ओषधीना मपि योगोऽस्तु"–इति महीधरः।

ओषधिशब्देन प्रकृता मैत्रावरुणहोतृचमसगता आपो विवक्ष्यन्ते। "यस्मासौ पूर्वेद्युरित्यादि, स्पष्टम् ॥ २९ ॥

अत्र केषाञ्चित् साक्षात् उदकसंसर्जनपक्ष मुदाहृत्य तदभिप्राय मप्याविष्कृत्य तस्यान्यथासिद्धित्वप्रदर्शनेन निराचष्टे— "तद्धैक इति। 'ऐव[1] नयन्ति'-इति सम्बन्धः, आनयन्त्येवेत्यर्थः। 'आ मैत्रावरुणचमसाद् वसतीवरीषु' उपसर्गवशात् नयन्तीत्यनुषज्यते। एवं कुर्वतां पूर्वेद्युराहृतस्य यज्ञरसस्य, अद्याहृतस्य च संसर्ग एवोऽपेक्षितः, स उपरिष्टात् आधवनीये समवनयनाद् भविष्यति, अतः 'तत् तथा न कुर्यात्' इति ॥

यदुक्तं[2] "होतृचमसे वसतीवरीः कृत्वा यजमानाय प्रयच्छति निग्राभ्याः इति, तदेतदाह— "अथ होतृचमस इति। आग्नीध्रहस्तस्थं होतृचमस मध्वर्युरादाय पूर्वेद्युराहृताः 'वसतीवरीः' अध्वर्युः 'गृह्णाति'। कस्मै उपयोगाय? 'निग्राभ्याभ्यः', होतृचमसे निगृह्यमाणत्वात् "निग्राभ्या"-इति सञ्ज्ञा[3]; निग्राभ्यासु च्यावयति, निग्राभ्यासु संसिञ्चति, इत्येवमर्थाय ॥

पूर्वं यदुक्तं "यस्मासौ पूर्वेद्युरित्यादि, संसर्गस्य चात्वालोपरिभावित्वम्, तत् प्रशंसति— "तद्यदुपर्युपरि चात्वाल मिति। 'अतः'

१— 'एवं'-इति च।

२— सूत्रकृतेति शेषः। का० श्रौ० सू० ९. ३. १५।

३— "अध्वर्युर्होतृचमसे वसतीवरीः कृत्वा आसिच्य यजमानाय समर्पयति, तास्वाध्वर्युणा यजमानाय समर्पितास्वमसस्था आपो निग्राभ्यसञ्ज्ञका अभिषवार्थाः; ताभ्य एव च ग्रहा अपि ग्रहीष्यन्ते"-इति या० दे०।

अस्मात् चात्वालोपरिप्रदेशात् 'देवा दिव मुपोदक्रामन्', 'तत्' तस्मात् कारणात् 'एतत्' एतेन चात्वालोपरिसंस्पर्शेन 'यजमानम्' अयं स्वर्गस्य पन्था इति 'पन्थानम्' 'अनुसञ्ज्ञापयति' अनुक्रमेण सञ्ज्ञापयति, सम्यक् प्रख्यापयतीति यावत् ॥ २० ॥

"त आयन्तीति। अथाध्वर्यु मुद्दिश्याब्विषयं होतुः प्रश्न मव-तारयति— "तं होता पृच्छत्यध्वर्योऽवेरपा३ इति। 'तम्' अध्वर्युं होता 'पृच्छति', हे 'अध्वर्यो!' 'अपः' उदकानि 'अवेः' लब्ध-वानसि। प्लुतिः प्रश्नार्थे[1]। "अवेः"-इत्यस्य 'अविदः' इत्यर्थ इति व्याचष्टे— "अविदोऽपा३ इत्येवैतदाहेति ॥

अथाध्वर्युर्होतारं प्रति प्रतिवचन माह— "तं प्रत्याहोतेव नन्नमुरितीति[2]। वय मिदानीं न केवल मपो लब्धार एव, अपि च 'नन्नमुः' अत्यर्थ मानता अभवन्। प्रतिवचनस्य तात्पर्य माह— "अविद मथो मेऽनंसतेत्येवैतदाहेति। 'अविदम्' अपो लब्धवानस्मि 'अथो' अपि च 'मे' आपः 'अनंसत' आनता आगता अभूवन् 'इत्येव' 'एतत्' उत्तररूपं वाक्यम् 'आह' ॥ २१ ॥

यदुक्तं सूत्रकृता— "प्रचरणीसंस्रव मग्निष्टोमे जुहोत्यभावे चतु-र्गृहीतं य मग्न इति, उक्थ्ये प्रथमं परिधि मालभते, प्रविश्यत्यवा-न्यत्र"-इति[3], तदेतत् क्रमेण दर्शयन्नादावग्निष्टोम माह— "स

१— पा० सू० ८. २. १०० ।

२— "होत्रा पृष्टः"-इत्यादि का० श्रौ० सू० ६. ३. १५ ।

३— का० श्रौ० सू० ६. ३. १६, १७, १८ ।

यद्यग्निष्टोमः स्यादिति। 'सः' वर्त्तमानः क्रतुरग्निष्टोमसंस्थश्चेत् 'प्रच-रण्यां' यः 'संस्रवः' अवशिष्टः 'होमाय' 'अलम्' पर्याप्तः 'स्यात्', तदा 'तम्' एव 'जुहुयात्'; नो चेत् पुनश्च 'चतुर्गृहीत माज्यं' 'गृहीत्वा' "य मग्ने पृत्सु"-इति[1]मन्त्रेण जुहुयात् ॥

मन्त्रस्याय मर्थः।— हे 'अग्ने!' 'यम्' 'मर्त्यं' मनुष्यं 'पृत्सु' सङ्ग्रामेषु 'अवाः' रक्षसि, तथा 'वाजेषु' अन्नेषु निमित्तभूतेषु 'यम्' मर्त्यं 'जुनाः' जवतिर्गत्यर्थः प्राप्तवानसि, 'सः' उभयविषयो जनः 'शश्वतीः' शाश्वतीः 'इषः' अन्नानि 'यन्ता' प्राप्तवान् भवति; 'स्वाहा' सुहुत मस्तु ॥

मन्त्रस्याग्नेयत्वं प्रकृते ज्योतिष्टोमकर्मणि सङ्गत मिति व्याचष्टे— "आग्नेय्या जुहोतीति। "अग्निर्वा अग्निष्टोम इति। यज्ञायज्ञीय-स्यान्तिमस्तोत्रस्याग्निदेवताकत्वात्[2] अग्निष्टोमोऽग्निः; ततोऽग्न्यात्मक मग्निष्टोम माग्नेय्या होमेन 'अग्नौ' एव प्रतिष्ठापितवान् भवति। मन्त्रे यत् मर्त्तलिङ्गकत्वम्, तत् प्रशंसति— "मर्त्तवत्या; पुरुषसम्मितो वा अग्निष्टोम इति। "द्वौ स्तोमौ प्रातस्सवनं वहतो यथा प्राणश्चा-पानश्च"-इत्युपक्रम्य तैत्तिरीयके "पुरुषसम्मितो वा एष यज्ञ इति[3]श्रुतत्वात् पुरुषसम्मितत्व मस्य यतः, अत एवैतया मर्त्तवत्या

१— वा० सं० ६. २९. १।

२— ता० ब्रा० ६ अ० १ ख०—८ अ० ७ ख० पर्यन्तं द्रष्टव्यम्। तत्रैतदन्त्य-खण्डस्तु विशेषतो द्रष्टव्यः।

३— तै० सं० ७. १. १. १ द्रष्टव्यम्।

होमो युक्त इत्यर्थः। निगमति— "एवं जुहुयाद् यद्यग्निष्टोमः स्यादिति ॥ २२ ॥

"यद्युक्थ्यः स्यान्मध्यमं परिधि मुपस्पृशेदिति[१]। अग्नेः परितो निधीयमानाः परिधयः। प्राच्यां दिशि सूर्य्यस्यैव परिधित्वात् ते त्रय एव। 'उक्थानि' अग्निष्टोमादुपरि उक्थसंस्थे क्रतौ स्तोतव्यानि 'त्रीणि' उक्थस्तोत्राणि। अस्तु त्रित्वम्, किं तत इत्याह— "एतैरु हि तर्हीति। यतः 'एतैः' उक्थैः यज्ञः 'प्रतितिष्ठति', अतस्त्रिषु परिधिषु 'मध्यमं परिधिं' पश्चाद्दिग्गतं प्रचरणा 'उपस्पृशेत्' ॥

अतिरात्रषोडशिनोस्तु कथ मित्यत आह— "यद्यु अतिरात्रो वा षोडशी वा स्यादिति[२]। तत्रोभयत्र होम मुपस्पर्शनं च न कुर्यात्, किन्तु 'स्रुचावेव' "य मग्ने पृत्सु"-इति मन्त्र मुक्त्वैव 'तूष्णी मेत्य' देवयजनं 'प्रपद्येत'। 'तत्' तथा सति क्वचित् होमः, क्वचित् परिधिसंस्पर्शः, क्वचित् तूष्णी मिति 'यथायथं' पृथक्प्रकारेण 'यज्ञक्रतून्' अग्निष्टोमादिकान् 'व्यावर्त्तयति' परस्पर-व्यावृत्तान् करोति ॥

तथाच तैत्तिरीयकम्— "यद्यग्निष्टोमो जुहोति यद्युक्थ्यः परिधौ निमार्ष्टि, यद्यतिरात्रो यजुर्वदन् प्रपद्यते यज्ञक्रतूनां व्यावृत्त्यै"-इति[३]। कात्यायनस्तु अतिरात्रषोडशिनौ प्रति विकल्प

१— "उक्थ्ये प्रथमं परिधि मालभते"-इति (श्रौ० ९. ३. १७) विचार्यम्।

२— "प्रविशत्येवान्यत्र"-इति का० श्रौ० सू० ९. ३. १८।

३— तै० सं० ६. ४. ४. १४।

मुक्तवान्— "रराट्यालम्भनं वा षोडशिनि, छदिरतिरात्रे"- इति[1] ॥ २२ ॥

इदानी मेकधननामघटाना मयुग्मसङ्ख्याविकल्प माह— "अयुजा अयुजा एकधना भवन्तीति। वक्ष्यमाणं त्रिपञ्चादिपक्षबहुत्वाभिप्रायेण वीप्सा। 'अयुजाः' त्रि-पञ्चादयः। तानेवायुग्मविकल्पानुदाहरति— "त्रयो वा पञ्च वेत्यादिना। त्रयो वा पञ्च वेत्येको ऽयुग्मविकल्पः, पञ्च वा सप्त वेत्यपरः। एव मुत्तरेष्वपि द्रष्टव्यम्। तथा चासादनप्रस्तावे कात्यायनः— "प्रत्यगेकधनानयुग्मानुद्हरणांस्त्रिप्रभृत्या पञ्चदशभ्यः"-इति[2] ॥

अथ युग्मसङ्ख्यया एकधनशब्दनिर्वचनं प्रदर्शयन् प्रशंसति— "द्वन्द्व मह मिथुनं प्रजनन मथ य एष एकोऽतिरिच्यत इत्यादिना। एषु विकल्पेषु मध्ये यदि त्रयस्तदा द्वावेकं द्वन्द्वं तृतीयोऽतिरिच्यते; यदि पञ्च, तदा द्वे द्वन्द्वे पञ्चमोऽतिरिच्यते। एवं सप्त-नवैकादश-त्रयोदश-पञ्चदशस्वपि योज्यम्। तत्र यत् 'द्वन्द्वं' तत् 'मिथुनम्', तच्च यजमानस्य पुत्रपौत्रादिप्रजननरूपम्; 'य एषोऽतिरिच्यते' तृतीयादिकः, 'सः' सर्वोऽपि 'यजमानस्य' 'श्रियम्' 'अभि'लक्ष्य 'अतिरिच्यते'। 'स वै' सोऽतिरिक्तः 'एषां' विकल्पितानां युग्मानां 'सधनम्' समान मेक मेव धनम्; तदन्तःपातित्वात्। यस्मादपां सधन मासीत् अतिरिक्तः, 'तस्मात्'

१— का० श्रौ० सू० ९. ३. १९, २०।

२— का० श्रौ० सू० ९. २. २३।

अयुग्मसङ्ख्याका उदकविशेषा[१] एकधननामकाः सम्पन्नाः । अत एकधनात्मकत्वात् अयुग्मसङ्ख्याका एकधनाः प्रशस्ता इति[२] स्तुतिः ॥ २४ ॥ ४ [९. ३.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे नवमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्.)

अथाधिषवणे पर्युपविशन्ति । अथास्याᳬ हिरण्यं बध्नीते द्वयं वा ऽइदं नु तृतीय मस्ति सत्यं चैवानृतं च सत्यमेव देवा अनृतं मनुष्या अग्निरेतसं वै हिरण्यᳬ सत्येनाᳬशूनुपस्पृशानि सत्येन सोमं पुराहणानीति तस्माद्वा ऽअस्याᳬ हिरण्यं बध्नीते* ॥ १ ॥

१— तात्स्थ्यात्तच्छन्यायादुदहरण्याः कलशास्त्वेकधनशब्दप्रतिपाद्या भवन्ति ।

२— तथाच अग्निष्टोमे त्रयः पञ्च वा, अत्यग्निष्टोमेऽपि तावन्त एव, उक्थ्ये पञ्च वा सप्त वा, षोडशिनि सप्त वा नव वा, वाजपेये नव वैकादश वा, अतिरात्रे एकादश वा त्रयोदश वा, अप्तोर्यामे त्रयोदश वा पञ्चदश वेति एकधनाख्या उदहरण्याः कलशा भवन्तीति ॥

* 'बध्नीवे'—इति ग, घ ।

अथ ग्रावाण मादत्ते। ते वा ऽएतेऽश्ममया ग्रावाणो भवन्ति दैवो वै सोमो दिवि हि सोमो वृत्रो वै सोम आसीत्तस्यैतच्छरीरं यद्गिरयो यदश्मानस्तच्छरीरेणैवैन मेतत्समर्द्धयति कृत्स्नं करोति तस्मादश्ममया भवन्ति घ्नन्ति वा ऽएन मेतद्यदभिषुण्वन्ति त मेतेन घ्नन्ति तथात उदेति तथा सञ्जीवति तस्मादश्ममया ग्रावाणो भवन्ति ॥ २ ॥

त मादत्ते। देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्या माददे रावासीति सविता वै देवानां प्रसविता तत्सवितृप्रसूत एवैन मेतदा दत्तेऽश्विनो-र्बाहुभ्या मित्यश्विनावध्वर्यू तत्तयोरेव बाहुभ्या मादत्ते न स्वाभ्यां पूष्णो हस्ताभ्या मिति पूषा भागदुघस्तत्तस्यैव हस्ताभ्या मादत्ते न स्वाभ्यां वज्रो वा ऽएष तस्य न मनुष्यो भर्त्ता त मेताभिर्देवताभिरादत्ते ॥ ३ ॥

आददे रावासीति। यदा वा ऽएन मेतेनाभिषुण्व-न्त्यथाहुतिर्भवति यदाहुतिं जुहोत्यथ दक्षिणा ददात्ये-तद्ध्येषु द्वयꣳ रासत ऽआहुतीश्च दक्षिणाश्च तस्मादाह रावासीति ॥ ४ ॥

गभीर मिम मध्वरं कृधीति। अध्वरो व यज्ञो महान्त मिमं यज्ञं कृधीत्येवैतदाहेन्द्राय सुषूतम मितीन्द्रो

वै यज्ञस्य देवता तस्मादाहेन्द्रायेति सुषूतम मिति सुसुततम* मित्यैवैतदाहोत्तमेन पविनेत्येष वा ऽउत्तमः पवियंत्सोमस्तस्मादाहोत्तमेन पविनेत्यूर्जस्वन्तं मधुमन्तं पयस्वन्त मिति रसवन्त मित्येवैतदाह यदाहोर्ज्जस्वन्तं मधुमन्तं पयस्वन्त मिति† ॥ ५ ॥

अथ वाचं यच्छति। देवा ह वै यज्ञं तन्वानास्ते ऽसुररक्षसेभ्य आसङ्गाद्बिभयाञ्चक्रुस्ते होचुरुपांशु यजाम वाचं यच्छामेति त ऽउपांश्वयजन् वाच मयच्छन् ॥ ६ ॥

अथ निग्राभ्या आहरति। तास्वेनं वाचयति निग्राभ्या स्थ देवश्रुतस्तर्पयत मा मनो मे तर्पयत वाचं मे तर्पयत प्राणं मे तर्पयत चक्षुर्मे तर्पयत श्रोत्रं मे तर्पय-तात्मानं मे तर्पयत प्रजां मे तर्पयत पशून्मे तर्पयत गणान्मे तर्पयत गणा मे मा वितृषन्निति रसो वा ऽआपस्तास्वेवैता माशिष माशास्ते सर्वञ्च म ऽआत्मानं तर्पयत‡ प्रजां मे तर्पयत पशून्मे तर्पयत गणान्मे तर्पयत गणा मे मा वितृषन्निति स य एष उपांशुसवनः स विवस्वानादित्यो निदानेन सोऽस्यैष व्यानः§ ॥ ७ ॥

---

* 'सुसुतम'—इति ग, घ।

† 'मिति'—इति ख, 'मिति'—इति ग, घ।

‡ 'तर्पयत'—इति ग, घ। § 'नः'—इति ग, घ।

त मभिमिमीते। घ्नन्ति वा ऽएन मेतद्यदभिषुण्वन्ति त मेतेन घ्नन्ति तथात उदेति तथा सञ्जीवति यद्देव मिमीते तस्मान्मात्रा मनुष्येषु मात्रो यो चाप्यन्या मात्रा ॥ ८ ॥

स मिमीते। इन्द्राय त्वा वसुमते रुद्रवत ऽइतीन्द्रो वै यज्ञस्य देवता तस्मादाहेन्द्राय त्वेति वसुमते रुद्रवत इति तदिन्द्र मेवानु वसूंश्च रुद्रांश्चाभजतीन्द्राय त्वादित्यवत ऽइति तदिन्द्र मेवान्वादित्यानाभजतीन्द्राय त्वाभिमातिघ्न ऽइति सपत्नो वा* ऽअभिमातिरिन्द्राय त्वा सपत्नघ्न ऽइत्येवैतदाह सोऽस्योद्धारो यथा श्रेष्ठस्योद्धार एव मस्यैष ऽऋते देवेभ्यः ॥ ९ ॥

श्येनाय त्वा सोमभृत ऽइति। तद्गायत्र्यै मिमीतेऽग्नये त्वा रायस्पोषद ऽइत्यग्निर्वै गायत्री तद्गायत्र्यै मिमीते स यद्गायत्री श्येनो भूत्वा दिवः सोम माहरत्तेन सा श्येनः सोमभृत् तेनैवास्या एतद्वीर्येण द्वितीयः मिमीते† ॥ १० ॥

अथ यत् पञ्च कृत्वो मिमीते। संव्व‡त्सरसम्मितो वै यज्ञः पञ्च वा ऽऋतवः संव्व§त्सरस्य तं पञ्चभिराप्नोति तस्मात् पञ्च कृत्वो मिमीते ॥ ११ ॥

---

* 'वा'—इति ग, घ। † 'मिमीत'—इति क।

‡, § 'सव्व'—इति ख।

BIBLIOTHECA INDICA:

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY

THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, NOS. 1051, 1061, 1081, 1086, 1095, 1108, AND 1121.

THE

ÇATAPATHA BRĀHMAṆA

OF

THE WHITE YAJURVEDA,

WITH THE

COMMENTARY OF SĀYAṆA ĀCĀRYA,

EDITED BY

ĀCĀRYA SATYA VRATA SĀMASRAMÍ,

Associate Member of the Asiatic Society of Bengal; Editor, Author, Commentator, Annotator, Compiler, Translator and Publisher of different Vedic Works, &c., &c.

VOL. III, KAṆDA III.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1905.

॥ शतपथब्राह्मणम् ॥

(शुक्लयजुर्वेदस्य माध्यन्दिनशाखीयम्)

॥ श्रीमत्सायणाचार्यकृतवेदार्थप्रकाशभाष्यसहितम् ॥



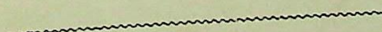
वङ्गदेशीयास्यायितिकसमितेरनुमत्या व्ययेन च,

सामश्रमीत्युपनामाचार्यसत्यव्रतशर्म्मणा

यथामति संशोध्य सण्टीक्य च सम्पादितम् ।

॥ ३ भा० । ३ का० ॥

(तृतीयकाण्डात्मकस्तृतीयोभागः)



कालीकोठा-राजन्वत्याम्,

१९६२-संवत्समायां वासिस्तमिशनयन्त्रे मुद्रितम् ।

॥ अथ सम्पादकोक्तिः ॥



अथ यद्यपि प्रथमकाण्डानन्तरं क्रमप्राप्तं द्वितीयकाण्डसम्पादन मेव युक्तम्, परं द्वितीयकाण्डभाष्यस्य सङ्गृहीतादर्शपुस्तकेभ्योऽपर मेक मपि विशुद्धं पुस्तकं सङ्ग्रहणीयं तच्च कालसापेक्ष मिति धिया क्रम मुल्लङ्घ्याप्यस्य तृतीयकाण्डस्य सम्पादने प्रवृत्तोऽभव मितीद मेवैवंविधक्रम-व्यत्यासस्य निदानम् ।

तस्यैतत्तृतीयकाण्डस्य पाठान्तरादिसम्पादनाय सङ्गृहीताना मादर्श-पुस्तकाना मेवं नामधेयानि कल्पितानि—

क = १६४-पत्रात्मकम्, १६७३-संवल्लिखितम्, पूर्णम् ।

ख = ४८-पत्रात्मकम्, १६०५ (?)-संवल्लिखितम्, पूर्णम् ।

ग = डा०-वेबर-सम्पादितम्, ख्रि०-१८४६-बार्लिन्मुद्रितम्, पूर्णम् ।

घ = अजमेर-वैदिकयन्त्रालये १९५६-संवन्मुद्रितम्, पूर्णम् ।

ङ = १८५-पत्रात्मकम्, १६९१-संवल्लिखितम्, पूर्णम् ।

च = ३२-पत्रात्मकम्, १८२६-ख्रि०-लिखितम्, पूर्णम् ।

छ = डा०-वेबरेणालुप्ताक्षराणि विचित्य समाहृतं ग-मुद्रितम् ।

ज = श्रीरामपुरकलेजीयं ख्रि०-१८१८-लिखितम्, पूर्णम् ।

एष्वष्टस्वादर्शपुस्तकेष्वाद्यं चतुष्कं मूलस्यापरं तु चतुष्कं भाष्यस्य । तत्र ग-घयोरैक्य मुपलभ्यते, समुपलभ्यते च ङ-च-जाना मेकादर्शबीजत्वम्, तत्रापि जस्य परित्याज्यतैव सम्पन्ना ।

अस्मिन् काण्डेऽग्निष्टोमसंस्थस्य सोमयागस्य प्राग्वंशनिर्म्माणादि-सोमाभिषवान्तानि कर्म्माणि विहितानि । तत्र दीक्षणीया, प्रायणीया, आतिथ्या, उपसद्, अग्निप्रणयनीया, आग्नीषोमीया, सुत्या चेति प्रधानाङ्ग-कर्म्माणि ; तेष्वेव शङ्कुनिखननादीनि निग्राभ्यास्वभिषुतसोमरसग्रहणा-न्तानि प्रत्यङ्गकर्म्माणि समाश्रितानीति विवेकः ।

एकाहाहीनसत्त्रेतित्रैविध्य मापन्नानां सर्वेषा मेव सोमयागानां प्रकृतिभूतस्याग्निष्टोमस्याध्वरस्यादिभूताङ्गप्रत्यङ्गकर्मणां प्राग्वंशनिर्म्माणादीना मिह विधान माम्नात मितीदं काण्ड मध्वर मित्याचक्षते । "अध्वर मिति

यज्ञनाम; ध्वरतिर्हिंसाकर्म्मा, तत्प्रतिषेधः''—इत्याह हि यास्कः (निरु० १. ३. ३.)। यद्यप्यत्रैव काण्डे पशुसञ्ज्ञपनं विहितम्, तथाप्यस्याध्वरत्वं न विहन्यते; अग्नीषोमीयपशुसञ्ज्ञपनस्याम्नायविहितत्वेन हिंसात्वाभावात्। तथाह्युक्तं भगवता यास्केन— "आम्नायवचनादहिंसा प्रतीयेत"–इति (निरु० १. ५. २.)। एव मेव सिद्धान्तितं मीमांसादर्शनेऽपि महामुनि-जैमिन्यादिभिः। तदेवं "दृष्टवदानुश्रविकः; स ह्यविशुद्धिः"–इति (सा० त० कौ० २ का०) साङ्ख्याचार्यसिद्धान्तो जलमध्यस्थमसीच्चोदवत् किं न विलीन इति सुधीभिर्विभाव्य मेव।

इह काण्डे यावन्त्याख्यानानि श्रुतानि, तेषु "सौपर्णीकाद्रव" नाम (११८, ३६२ पृ०) प्रधानं मन्यतेऽस्माभिः। वस्तुतस्त्वेतदाख्यानं स्याच्छत-पथाम्नानाच्च पूर्वतनम्; कथ मन्यथा ह्युपपद्येताऽत्र ब्राह्मणे तद्व्याख्यानम्। एतस्याख्यानस्याधियज्ञव्याख्यानतोऽधिदैवतं (वैज्ञानिकं) व्याख्यान मुत्कृ-ष्टतरम्, ज्ञेयं तु तद् गुरूपदेशादिभिः।

एतदेवाख्यानं रामायण–महाभारत–भागवताग्निपुराणादिषु बहुधा प्रपञ्चित मतिपल्लवितञ्च। तत्रतत्रेद मुपाख्यानं किञ्चिदुपदेशदानाय, वक्तव्यविषयस्य नीरसत्वपरिहाराय च कविकल्पनाप्रसूतं सर्वं मन्तव्य मेव। तदिद मस्य यज्ञीयव्याख्यानतोऽपि सुप्रतीयते; तथाच "वागेव सुपर्णी, इयं कद्रूः"–इत्यादिकं (३६१ पृ०) द्रष्टव्यम्। तैत्तिरीयकेऽप्येव मेव—"इयं कद्रूः, असौ सुपर्णी, छन्दांसि सौपर्णेयाः"–इति (सं० ६. १. ६. २.)। अतएवोक्त मग्निपुराणेऽपि—"गायत्र्यादीनि छन्दांसि सौपर्णेयानि पक्षिणः"–इति। वैदिकाख्यायिकाना मेषैव गतिः प्रायः सर्वत्रोप-लभ्यते। उक्तं चैतन्मीमांसादर्शनेऽतिस्पष्टतरम्—"असद् वृत्तान्तान्वाख्या-नम्"—इत्यादि (जै० सू० १. २. १० शा० भा०)। एवञ्चैतन्मूलक-महाकाव्येतिहासपुराणग्रन्थाना मपि सर्वेषा मेवमेव गतिः सर्वैः शेमुषी-मद्भिः स्वीकार्य्येत्यत्र किमु वक्तव्य मस्तीति शम्॥

कालीकोठा-नाम-राजन्वती। } श्रीसत्यव्रतशर्म्मा।
सं १९६१। ख्र० १९०५। } (आवसथः, सामश्रमी, आचार्य्यश्च)

॥ अथमूलशुद्धिपत्रम् ॥

अशुद्धम्	शुद्धम्	प्र० ब्रा० क०	पृष्ठे
सुर्व्वं	सुर्व्वं ...	१. २. १४. ...	१५
पुष्यन्निति ...	पुष्यन्निति ...	१. २. २०. ...	१७
पुष्यन्निति ...	पुष्यन्निति ...	१. २. २०. ...	१७
धेन्वै	धेन्वै ...	१. २. २१. ...	१७
मुत्तरं	मुन्तरं ...	१. ५. ११. ...	६०
स्रित्येत्तुतो ...	म्रियेत्तुतो ...	१. ५. ३१. ...	६४
युद्वाचंयमो ...	यदाचंयमो ...	१. ५. ३८. ...	६६
कुरुपञ्चालवा ...	कुरुपञ्चालत्रा ...	२. २. १५. ...	१०५
तद्धिरण्यानां ...	तद्धिरण्यानां ...	२. ३. १. ...	११९
वेदागा ...	चेदागा ...	२. ३. ४. ...	११९
व्युष्यस्युदिति- ...	व्युस्यस्युदिति-	२. ४. २. ...	१३९
व्वीर्य्यं	व्वीर्य्यं ...	१. ६. ७. ...	१६६
सुभ्भूता ...	सुम्भूता ...	२. ६. ८. ...	१६६
व्रद्घर्ध्वं ...	व्रद्घध्वं ...	२. ६. ११. ...	१६७
यकुन्दोभ्यः ...	यच्छन्दोभ्यः ...	३. २. ८. ...	२१०
वे	वै	३. ४. ८. ...	२४३
ऽष्मानाना मौषधि*	ऽष्मानानामौषधि	३. ४. १३. ...	२४४
निक्रुवीन्नु ...	निक्रुवीरन्नु ...	३. ४. २०. ...	२४६
ह्यामि ...	ह्यामिं ...	३. ५. ११. ...	२५९

* एव मेव पाठो ग-घ-पुस्तकयोः।

अशुद्धम्	शुद्धम्	प्र० ब्रा० क०	पृष्ठे
दुरीद्दसी ...	दुरीयसी ...	४. १. ११. ...	२७३
मेतुद्दिग्भ्यो ...	मेतुद्दिग्भ्यो ...	४. १. ३२. ...	२७९
द्दैवास्या ...	द्दैवास्य ...	४. २. १५. ...	२९८
भ्रूवेणा	भ्रुवेणा ...	५. ४. १६. ...	३४४
युद्दै	युद्दै ...	५. २. १. ...	३७६
मुध्ये-	मुध्ये- ...	४. ५. १४. ...	४११
मुग्ध्वानुव्व्रता ...	मुग्धानुव्व्रता ...	५. ४. २२. ...	४१३
यूप शकलु ...	यूपशकलु ...	५. ४. ३०. ...	४१५
एत	एतं ...	५. ५. २. ...	४३३
॥ ११ ॥ ...	॥ १२ ॥ ...	६. २. १२. ...	४५४
ऽसिनु	ऽसिर्नु ...	६. ३. १२. ...	४६६
ऽसिनु	ऽसिर्नु ...	६. ३. १२. ...	४६६
रेतुन्त्स्तोकान् ...	रेतान्त्स्तोकान्	६. ३. २२. ...	४६८
सुन्दधत्ते ...	सुन्दधते ...	६. ३. ३०. ...	४७०
भूतोनर्थ्युः ...	भूतोऽनर्थ्युः ...	६. ४. १५. ...	४८४
न्नमुरित्यु ...	नन्नमुरित्यु ...	७. ४. ३१. ...	५५१

स्यादेव मन्योऽन्योऽपि चाशुद्धपाठः शोधकदृष्ट्यादिदोषतः ॥

शतपथब्राह्मण-तृतीयकाण्डस्य

सूचीपत्राणि ।

॥ अथ प्रपाठकसूची ॥

॥ अथाध्यायसूची ॥

॥ अथ ब्राह्मणसूची ॥

॥ अथ कण्डिकासूची ॥

॥ अथ विषयसूची ॥

(१प्र० १ब्रा०)

अथ शालानिर्म्माणाय देवयजनपरिग्रहविधिः। तत्र देवयजनप्रदेशे प्रथमं प्राचीनवंशशालानिर्म्माणम्*, तत उदीचीनवंशशालानिर्म्माणञ्च। ततस्तत्र दीक्षितस्य शयने नियमविशेषः, सर्वतः परिश्रयणञ्च। तत्रात्रै- वर्णिकानां शूद्रादीना मभिप्राप्तिनिषेधः, दीक्षितस्य सर्वैर्व्यवहारनिषेधः, दीक्षितस्य शालाप्रवेशश्चेति।

(१प्र० २ब्रा०)

अथ दीक्षाविधिः। तत्र प्रथमं दीक्षाकालनिरूपणम्। ततः क्षौरार्थं परिश्रयणम्, क्रमात् नखनिकृन्तम्, केशश्मश्रुवपनम्, स्नानम्, वासःपरिधानम्, पुनः शालाप्रवेशश्चेति।

---

* एवमादिष्वलिखितोऽपि विधिशब्दः सर्वत्र ऊह्यः।

(१प्र० ३ब्रा०)

अथ दीक्षाङ्गभूताया आग्नावैष्णवेष्टेः प्रयोगविधिः। तत्र प्रथम मपः-प्रणयनम्। ततः समृद्धिफलकामस्य आदित्यचरुविधानम्, आदित्यपरिचायकमन्त्रोदाहरणम्, तस्य व्याख्यानञ्च। तस्या मिष्टौ सामिधेनीपाञ्चदश्ये प्राप्ते तत्साप्तदश्यविधिः, तस्याः पत्नीसंयाजान्तत्वविधानपूर्वकः समिष्टयजुर्निषेधश्चेति।

अथ दीक्षितस्य अभ्यङ्गविधिः। अक्ष्णोरञ्जनप्रकारादिकम्, दर्भैः पावनम्, प्रसङ्गतो वाय्वादीनां पवित्रत्वादिवर्णनम्, अङ्गुलीनां न्यञ्चकरणम्, मुष्टीकरणम्, वाग्यमनञ्च। ततस्तस्य दीक्षाहुत्यर्थं शालाप्रवेशः, तत्र तत्सञ्चरप्रकारोपदेशः, ततस्तस्य गर्भ इति व्यपदेशश्चेति*।

(१प्र० ४ब्रा०)

अथ दीक्षाहुतिविधिः। दीक्षाहोमस्यास्य औद्ग्रभणनामकरणम्। तद्धोमीयस्य प्रथमस्य मन्त्रस्य व्याख्यानम्, द्वितीयस्य तात्पर्यव्याख्यानम्, तृतीयस्य जप्यत्वविधानम्, चतुर्थस्य च व्याख्यानम्, पञ्चमस्य छन्दोद्वारा प्रशंसनञ्च। तत एकाहुतिपक्षोपन्यासः। ततः पूर्णाहुतिविधानम्, अक्षरसङ्ख्याद्वारा मन्त्रप्रशंसनञ्चेति।

(१प्र० ५ब्रा०)

अथ कृष्णाजिनदीक्षाविधिः। तत्र कृष्णाजिनद्वयास्तरणम्, एककृष्णाजिनपक्षप्रशंसनम्, कृष्णाजिनदीक्षार्थ मुपवेशनप्रकारः, तन्मन्त्रव्याख्यानम्, उदृक्शब्दार्थनिर्णयश्च। ततः कृष्णाजिनारोहणम्, कृष्णाजिनप्रशंसनम्, तत्पश्चाद्भागे एव प्रथमोपवेशनविधानञ्चेति।

---

* "मानुषदेहपरित्यागेन दीक्षासंस्कारेण देवदेहोत्पत्तेस्तत्संस्कृतो दीक्षितो गर्भः" सा०।

अथ मेखलादीक्षाविधिः। तदुपादानद्रव्यकथनम्, तस्या मुञ्जमिश्रितत्वाख्यानम्, केशवेणीवन्निर्माणम्, प्रसलवित्वेन मातृदेवत्यत्वम्, अपसलवित्वेन पितृदेवत्यत्वम्, तद्बन्धनमन्त्रस्य विधिव्याख्याने च।

अथ वाससाच्छादनविधिः। तादृशसंस्कृतस्य दीक्षितस्य विष्णुतुल्यत्वाख्यानञ्चेति।

अथ वस्त्रान्ते कृष्णविषाणबन्धनविधिः। तत्र प्रथमं कृष्णविषाणोत्पत्त्याख्यायिका, प्रसङ्गाद् गर्भवर्णनम्, वाग्वर्णनञ्च। तद्बन्धने ऊर्द्ध्वमुखत्वविधानम्, बन्धनप्रकारोपदेशः, तन्मन्त्रस्य विधिव्याख्याने च। तेनैव कृष्णविषाणेन कण्डूयनविधानम्, अन्येन कण्डूयननिषेधश्चेति।

अथ दण्डदीक्षाविधिः। तत्र दण्डकाष्ठनिरूपणम्, दण्डप्रमाणम्, दण्डोच्छ्रयणम्, तस्य दर्भैः पावनञ्चेति।

अथ मुष्टीकरणवाग्यमनविधिः। गृहीतवचसः पुनर्वाग्व्यवहारे प्रायश्चित्तम्, वाग्यमनस्य प्रयोजनाख्यानञ्चेति।

अथाध्वर्युकर्तृकदीक्षितावेदनविधिः। तत्रावेदनवाक्यगतस्य ब्राह्मणपदस्य प्रयोजनवर्णनञ्चेति॥

(२प्र० १ब्रा०)

अथ वाग्विसर्जनकालविधानम्। तत्रादौ वाग्यमनविधानार्थाख्यायिका। वाग्विमोककालविषये पक्षान्तरोपन्यासः, तन्मन्त्रविषये च पक्षान्तरोपन्यासः, वाग्विमोकस्याग्न्यभिमुखकर्त्तव्यत्वम्, तन्मन्त्रपदव्याख्यानम्, प्रसङ्गतो वनस्पतेर्यज्ञार्हत्वोपपादनञ्चेति।

अथ व्रतश्रपणविधानम्। तत्रात्महोमस्य पुरावृत्ताभिधानेन प्रशंसनम्, दीक्षितस्याप्यग्नितुल्यत्वाख्यानम्, शरीरस्थानां वागादीनामप्यग्न्यादिदेवरूपत्वकथनञ्च। प्रथमव्रतविषयकपक्षद्वयोपन्यासः, देवमानुषकालयोर्विभागश्चेति।

अथ यजमानकर्तृक मुदकस्पर्शनम्, नाभ्युपस्पर्शनञ्च। दीक्षितस्य मूत्रोत्सर्गे विशेषोपदेशः; तत्र मन्त्रः, तद्व्याख्यानम्, गृहीतलोष्टस्य पुनः प्रक्षेपे मन्त्रादिविधानञ्चेति।

अथ दीक्षितस्य,—स्वापकाले अग्नये परिदानविधिः, स्वापानन्तरं प्रबोधे पुनर्निद्राया अप्राप्तौ मन्त्रजपविधिः, अव्रत्यस्य क्रोधादेस्त्यागविधिः, तत्प्रायश्चित्तमन्त्रविधिश्च। तस्यैव यज्ञार्थगवादिधनलाभे वाच्यमन्त्रस्य विधानम्, अस्तमयोदयकालयोः प्रतिदिवस मध्वर्युकर्तृकं दीक्षितस्य समन्वेषणम्, दीक्षितस्यानियमितसञ्चारस्वापनिषेधः, प्रसङ्गाद् दीक्षितशब्दनिर्वचनञ्चेति।

(१प्र० २ब्रा०)

अथ प्रायणीयेष्टिविधानम्। तत्राख्यायिका। ततः पथ्यास्वस्तिदेवताकस्य, प्रथमयागस्य द्वितीयस्याग्नेयस्य, तृतीयस्य सौम्यस्य, चतुर्थस्य सावित्रस्य, पञ्चमस्यान्तिमस्यादितिदेवताकस्य च क्रमेण विधानम्। तत्पञ्चसङ्ख्याप्रशंसा, ऋतुपरिज्ञानहेतुत्वेन पुनः पञ्चसङ्ख्याप्रशंसा, दिङ्मोहनिवृत्तिहेतुत्वेनापि पञ्चसङ्ख्याप्रशंसा च। तत्र प्रथमदेवतया उदीच्या दिशः प्रज्ञानोपपादनम्, द्वितीयदेवतया प्राच्या दिशः प्रज्ञानोपपादनम्, तृतीयदेवतया दक्षिणाया दिशः प्रज्ञानोपपादनम्, चतुर्थदेवतया प्रतीच्या दिशः प्रज्ञानोपपादनम्, पञ्चमदेवतयोर्द्ध्वाया दिशः प्रज्ञानोपपादनञ्चेति।

अथातिथ्याया इष्टेः सोमाध्वरशिरोरूपत्वेन वर्णनम्, प्रायणीयोदयनीययोस्तु बाहुद्वयरूपत्वेनेति।

अथ प्रायणीयेष्टेः शंय्वन्तत्वम्, न तु पत्नीसंयाजान्तत्व मिति निरूपणञ्चेति।

(१प्र० ३ब्रा०)

अथ सोमक्रयविधानार्थाख्यायिका। ततः सोमक्रमप्राक्कालिकहोमस्य विधानम्, तन्मन्त्रविधिः, तद्व्याख्यानञ्च। ततो हिरण्यस्यापोद्धार-

विधानम्, तत्प्रशंसनम्, तथा अपोद्धारमन्त्रविधिव्याख्याने च। अथान्वारम्भ-विधानम्। ततः सोमक्रयण्यवस्थापनम्, तस्या अभिमन्त्रणम्, तदभि-मन्त्रणवाक्यानां तात्पर्यान्वाख्यानम्, ततस्तस्या एवोदक्प्रायणविधानञ्चेति।

(२प्र० ४ब्रा०)

अथ सोमक्रयण्या अनुनिःक्रमणविधिः। तत्र प्रथमं तन्मन्त्रः, तद्व्या-ख्यानं च। ततो होमाय हिरण्यनिधानप्रशंसा, आज्यप्रशंसा च। ततः समन्त्रकहोमविधानम्, तन्मन्त्रव्याख्यानञ्च। ततः सोमक्रयणीपादस्य परि-लेखनविधिः, तन्मन्त्रश्च। ततस्तत्सप्तमपदपांसोः स्थाल्यां समन्त्रकं स्थापनम्, यजमानाय तत्प्रदानम्, तस्य स्थालीस्थपदपांसोः यजमानकर्तृकं समन्त्रकं ग्रहणम्, अध्वर्योश्च समन्त्रक मात्मोपस्पर्शनम्, ततः पत्न्यै तत्प्रदानम्, नेष्टृकर्तृकञ्च तत्र मन्त्रवाचनम्, तथा सोमक्रयणीप्रदर्शनञ्चेति।

अथ सोमक्रयण्यास्त्रिविधस्वरूपाभिधानम्, तत्र मुख्यानुकल्पभेदोप-देशः, श्वेताद्याः सोमक्रयणीत्वनिषेधश्च। ततः अङ्गविकृत्यादिदोषदुष्टायाः सोमक्रमण्या गोर्वर्जनीयत्वविधानम्, तस्या वागात्मकत्वनिर्णयश्चेति।

(२प्र० ५ब्रा०)

अथाध्वर्योः पात्रे तत्पदपांसुप्रक्षेपविधिः, ततो हस्तप्रक्षालनविधा-नञ्च। अध्वर्योः स्वाङ्गुल्यां हिरण्यबन्धनविधिः, सोमोपनहनाय सम्प्रैषविधा-नम्, उष्णीषवस्त्रविकल्पविधानञ्च। अध्वर्युयजमानयोरन्यतरस्य सोमोप-नहनादानकर्त्तव्यताख्यानम्। प्राचीनवंशस्य पुरोदेशे उपरवप्रदेशेऽनुपादे-यांशस्यापनयनम्, निहितोदकुम्भस्य समीपे सोमविक्रयिणः स्थाननिर्दे-शश्च। ततः क्रयदेशं समागच्छत्सु ऋत्विग्यजमानेषु अध्वर्योर्यजमानवाचनम्, सोमं प्राप्य प्राङ्मुखोपवेशनम्, ततः सोमाभिमर्शनम्, सोमविचिन्वनञ्च। आस्तृते वाससि सोमोन्मानम्, तन्मन्त्रस्य विधानम्, तस्य च मन्त्रस्य

देवताद्वारा छन्दोद्वारा च प्रशंसनञ्च। सोमोन्मानप्रकारप्रदर्शनम्, मानगतदशसङ्ख्याप्रशंसनम्, सोमाधःप्रसारितस्य वस्त्रस्य पर्यन्तप्रदेशानेकत्र सङ्गृह्योष्णीषेण ग्रन्थिकरणम्, तद्ग्रन्थिमध्ये समन्त्रकं सुषिरकरणञ्चेति।

(१प्र० ६ब्रा०)

अथ सोमक्रयविधिः। तत्पणनव्यवहारः। तत्र प्रथमं गोः कलया सोमक्रयप्रस्तावः, अत्रैव गोमहत्त्वकथनाय प्रासङ्गिकं दशविधगोवीर्यकथनञ्च। ततो गोः शफेन तत्क्रयप्रस्तावः, ततो गोपदा क्रयप्रस्तावः, ततो गोऽर्द्धेन क्रयप्रस्तावः, ततो गवा क्रयप्रस्तावः पञ्चमः, तत्रैव गोवयःप्रश्नश्च। पणनपूर्वकक्रयस्य प्रशंसा। ततः एकहायन्या सोमक्रयण्या सह देयेषु हिरण्यादिषु दशद्रव्येषु मध्ये हिरण्ये दीयमाने यजमानपाठ्यमन्त्रादिविधिः, ततोऽजादिषु च तथैव।

अथ सोमस्य ग्रहणम्, स्थापनम्, अनुदेशनम्, आच्छादनञ्च। अत्रैव धिष्ण्यानां वर्णनम्। ततोऽध्वर्योर्यजमानवाचनम्। अथ सोम मादायोत्थानम्, शिरसि धृत्वा शकटसमीपे गमनादिकञ्चेति॥

(३प्र० १ब्रा०)

शकटमध्ये सोमस्थापनाय समन्त्रकं कृष्णाजिनास्तरणम्, तं स्पृष्ट्वा अपरमन्त्रवाचनम्, तस्य व्याख्यानञ्च। ततः शकटेन सह सोमस्य वाससा बन्धनम्, तत्र मन्त्रविधानम्, तद्व्याख्यानञ्च।

यदि दीक्षायां द्वे कृष्णाजिने स्वीकृते स्याताम्, तयोरेकस्य तत्र ध्वजरूपेण व्यवहारविधानम्; यद्येकम्, तत्कृष्णाजिनग्रीवांश मेवावकृत्य ध्वजविधिः। तत्र मन्त्रस्तत्प्रशंसा च। चिबुकप्रमाणोद्धतफलकयोरन्तरेण सुब्रह्मण्यकर्त्तृक मनड्दद्वयप्रेषणम्, सुब्रह्मण्यस्य तस्याधःस्थितिविधानम्,

पलाशशाखया तत्प्राजनविधिश्च। तयोरनडुहोः पर्जन्यवर्णतायाः प्राशस्त्याभिधानम्, ततः समन्त्रकं तयोः शकटे योजनम्, तन्मन्त्रव्याख्यानञ्च। ततः शकटस्य पश्चात्पश्चाद् गमनादिकम्, तत्तन्मन्त्रविधिव्याख्याने च। ततः सुब्रह्मण्याह्वानम्, तदाह्वाननिगदव्याख्यानञ्च।

अथ प्रतिप्रस्थाता अग्नीषोमीयं पशु मादाय, शालायाः पुरोदेशे गच्छतः सोमस्याभिमुखं स्थापयेदिति विधिः, तस्य च पशोर्दैरूप्यादिप्रशंसनम्, तत्र स्थापने मन्त्रविधानञ्च।

अथाध्वर्योस्तच्छकटोपस्तम्भनविधिः, तन्मन्त्राख्यानम्, तद्व्याख्यानञ्च। ततोऽध्वर्य्वादीनां चतुर्णा मृत्विजां राजासन्द्यानयनम्, तदासन्द्या औदुम्बरीत्वनाभिदघ्नत्वविधानम्, मन्त्रेण तदभिमर्शनम्, मन्त्रेणैव तदुपरि कृष्णाजिनास्तरणम्, तत्र समन्त्रकं सोमासादनम्, तस्य मन्त्रपाठपूर्वकं शालाप्रवेशनम्, तत्समीपे उदपात्रस्थापनञ्चेति।

(३प्र० २ब्रा०)

अथातिथ्येष्टिविधिः। तत्र प्रथमं सोमस्यातिथिस्वरूपत्वाख्यानम्, ततोऽतिथिसत्कारव्यवस्थापनञ्च। ततो हविरासादनम्, तत्रावपनादिकम्, नवकपालपुरोडाशः, कार्ष्मर्यमयाः परिधयः, अश्ववालः प्रस्तरः, ऐक्षव्यौ विधृती चेति विधानानि।

अथात्राग्निमन्थनविधिः। तत्राधिमन्थनशकलनिरूपणम्, दर्भतरुणकयोर्विधानम्, अधरारणिकथनम्, अरण्योराज्यविलापन्योस्त्वोर्वश्याद्यात्मकतया प्रशंसनञ्च। ततो मन्थविधिः, अनुप्रहरणविधिः, अनुप्रहृतेऽग्नौ होमविधिश्च। अस्या इष्टेरिडान्तत्वविधानम्, अत्रानुयाजनिषेधश्चेति।

(३प्र० ३ब्रा०)

अथ तानूनप्त्रविधिः। तत्राख्यायिका, तत्र मन्त्रमानप्रदर्शनादिकञ्च। तानूनप्त्रार्थाज्यग्रहणादिविधानम्, तानूनप्त्र माज्यं सर्वैः स्पृष्ट मपि तत्

यजमानायैव दातव्य मिति निर्णयः, यजमानेन क्रियमाणस्य सामोपायस्य देवैः कृतं सामैव मूल मित्याख्यानञ्चेति ।

(३प्र० ४ब्रा०)

अथावान्तरदीक्षाख्यप्रायश्चित्तविशेषविधिः । तत्र प्रथम माख्यायिकया तस्यावतारणम्, ततोऽवान्तरदीक्षाकल्पनप्रकारः, ततस्तद्विधानम् । तत्र समिदाधानम्, तत्र चाख्यानम्, समिदभ्याधानम्, इहापि दीक्षाहुतिवत् आहुत्यनन्तर मङ्गुल्यादिसमञ्चनस्य कर्त्तव्यतावगमनञ्च ।

अथ मदन्त्युपस्पर्शनपूर्वकराजाप्यायनविधिः । तत्र चानुष्ठेयपदार्थक्रमविषये ब्रह्मवादिचोद्योदाहरणम्, आप्यायनप्रशंसनम्, विशेषतस्तस्य सारघमधुकल्पनया गतसारत्वपरिहाराद्यात्मना च, प्रशंसनम्, तदाप्यायनमन्त्रव्याख्यानञ्च ।

अथ निह्नवविधिः । तत्कालनिर्णयः, तन्मन्त्रविधिव्याख्याने च । ततोऽध्वर्युकर्त्तृकप्रैषादिविधानञ्चेति ।

(३प्र० ५ब्रा०)

अथोपसदिष्टिविधिः । तत्र प्रथमं तत्कालविधानम्, तत्राख्यायिका च । ततः प्रधानयागत्रयार्थाज्यग्रहणप्रकारोपदेशादिकम्, उपसदां त्रित्वविधानम्, तत्प्रशंसनम्, तन्मन्त्रत्रयविधानञ्च । ततो द्वादशोपसत्पक्षे कर्त्तव्यविधानादिकञ्चेति ॥

(४प्र० १ब्रा०)

अथ वेदिनिर्म्माणविधिः । तत्र स्थाननिरूपणम्, वेद्याः श्रोणिद्वयप्रमाणम्, आयामस्य पश्चाद्भागावधिप्रदर्शनम्, प्राचीनावधिप्रदर्शनम्, अंसद्वय-

निरूपणम्, पश्चान्मानप्रशंसनम्, प्रागायामेयत्तानिर्द्धारणम्, श्रोणिभागस्योरुत्वविधानम्, अंसभागस्य ह्रस्वत्वविधानञ्चेति ।

अथोत्तरवेदिनिर्म्माणविधिः । तत्रोत्तरवेदिव्याघारणविध्यर्थाख्यायिका, तद्विधानञ्च । तन्मानादिसाधनद्रव्यविधानम्, तत्प्रसङ्गात् कश्चिन्नियमविधिश्च । ततश्चात्वालनिर्म्माणप्रकारोपदेशः, तत्र खाताया मृदश्चात्वालादुत्तरवेदिं प्रति चतुर्हरणस्य विधानम्, ततोऽनुव्यूहनम्, तन्मन्त्रस्य तात्पर्याख्यानम्, वेद्या अद्भिरभ्युक्षणम्, तत्र सिकताप्रकिरणम्, तथोत्तरवेदेर्यज्ञियवृक्षशाखया प्रच्छादनविधिश्चेति ।

(४प्र० २ब्रा०)

अथोत्तरवेद्या मग्निप्रणयनप्रयोगविधिः । तत्रेध्माभ्याधानम्, इध्मपात्रस्याध उपयमन्युपयमनादिकम्, प्रोक्षण्यादानम्, निनयनम्, तन्मन्त्रे विशेषविधानम्, व्याघारणानि, परिधीनां परिधानञ्चेति ।

(४प्र० ३ब्रा०)

यज्ञभूमेः पुरुषाकारत्ववर्णनम् । हविर्द्धानप्रवर्त्तनाभ्यनुज्ञापनाय सावित्रहोमविधिः, तन्मन्त्रव्याख्यानञ्च । ततोऽक्षधुरां पत्न्याः समञ्जनम् । ततः प्रतिप्रस्थातुः उत्तरहविर्द्धानस्य दक्षिणवर्त्तन्यां हिरण्याधानपूर्वकं चतुर्गृहीताज्यहोमविधानम्, हविर्द्धानयोः प्रवर्त्तनकाले मन्त्रवाचनम्, तत्तात्पर्यान्वाख्यानञ्च । ततो हविर्द्धानयोः स्थापनस्थाननिर्णयः, तत्र स्थापनानन्तरं तयोः क्रमादभिमन्त्रणे उपस्तम्भनमेथ्युपहनच्छदिर्निधानानि, छदिर्निधानमन्त्रस्याधियज्ञपरतया व्याख्यानञ्च । ततो रराट्युपस्पर्शनम्, सूचीसम्बद्धया रज्ज्वा तत्सीवनम्, तत्र ग्रन्थिकरणम्, तदभिमर्शनञ्चेति ।

(४प्र० ४ब्रा०)

अथ सोमाभिषवार्थोपरवखननविधिः । तत्र प्रथमं तत्खननस्य प्रयोजनद्याख्यानम्, ततस्तत्खननाय अभ्र्यादानादिकम्, चतुर्णां खातानां

चत्वारो मन्त्राः, मृदुत्करणम्, खननप्रमाणम्, खातावमर्शनञ्च। ततोऽध्वर्युयजमानयोर्मिथो हस्तसम्मर्शनम्, अवटप्रोक्षणम्, अवटेषु प्रोक्षणीशेषावनयनप्रशंसनम्, तेषा मवटाना मुपरि बर्हिराच्छादनञ्च। ततोऽधिषवणफलकयोरुपधानम्, पर्यूहनम्, परिदृंहणम्, परिकर्त्तनञ्च। ततस्तदुपरि अधिषवणचर्म्मस्थापनम्, तत्र ग्राव्णां निधानञ्चेति।

(४प्र० ५ब्रा०)

अथौदुम्बरीविधिः। तत्र प्रथमं तस्य सदोमध्ये स्थाननिरूपणम्, ततोऽवटखननार्थं मभ्र्यादानम्, अवटपरिलेखनम्, तत्खननम्, तत्रावटप्रागदेशे औदुम्बर्याः स्थापनम्, बर्हिर्भिस्तस्याच्छादनञ्च। तत औदुम्बरीप्रोक्षणसाधनाना मपां यवसाहित्यविधानम्, ताभिस्तत्प्रोक्षणम्, प्रोक्षणीशेषस्योदकस्य तत्रावटेऽवनयनम्, तदुपरि बर्हिरास्तरणञ्च। तत औदुम्बर्याः उच्छ्रयणम्, अवटमध्ये प्रक्षेपणम्, पर्यूहणम्, पर्यूषणम्, अपा मुपनिनयनञ्च। ततस्ता मभिपद्य यजमानवाचनम्, होमविधानम्, तद्धोममन्त्रव्याख्यानञ्च। ततस्तत्र छदिर्निधानम्, छदिषां नवसङ्ख्यात्वेन प्रशंसनञ्चेति।

अथ सदोनिर्म्माणादिविधिः। तत्र प्रथमं सदस उदगायतत्वविधानम्, सदोनिर्म्माणप्रकारोपदेशः, सदसः परिश्रपणम्, तन्मन्त्रव्याख्यानम्, ततः सदसो द्वारशाखादीनां सीवनादिविधानञ्च। ततस्तत्र प्रथम माग्नीध्रस्य स्थाननिर्णयः, आग्नीध्रस्यार्त्तिपरिहारहेतुत्वेन प्रशंसनञ्चेति॥

(५प्र० १ब्रा०)

अथ धिष्ण्यविधिः। तत्र प्रथमं सौपर्णीकाद्रवाख्यानम्, तद्दृष्टान्तमुखेन सोमयागस्यातिकर्त्तव्यताप्रतिपादनाय पुरुषस्य ऋणत्रययुक्तत्वाभिधानम्, ततो धिष्ण्यानां सोमरक्षकत्वाभिधानम्, प्रसङ्गात् सोमयागस्य देवमनुष्यपितृद्वारेण सर्वजगत्स्थितिहेतुत्ववर्णनञ्चेति।

(५प्र० २ब्रा०)

अथ वैसर्जनहोमविधिः। तत्र प्रथम मग्नीषोमीयप्रयोगविधानम्। तत्र अग्नीषोमीयाज्यपृषदाज्ययोर्ग्रहणस्य विधानादिकञ्च। तत आहवनीये वैसर्जनहोमविधानम्, तन्मन्त्रतात्पर्य्यकथनम्, पूर्वोक्तोद्यमनादीना मतिदेशनम्, प्रैषवैकल्प्याभिधानञ्च। ततो ग्रावादीनां सम्भाराणा माग्नीध्रे समुपस्थापनम्, तदायत्तु मन्त्रवाचनादिकम्, अध्वर्य्योरिध्मप्रोक्षणादिकम्, तुरीयवैसर्जनहवनञ्च।

अथोत्तरवेदेः पश्चाद्देशे बर्हिषि स्रुच आसाद्य हविर्द्धानस्य प्रवेशनविधिः। तत्र दक्षिणहविर्द्धानस्य परिवृते मध्यप्रदेशे कृष्णाजिनस्योपरि सोमनिधानम्, तदुपस्थानम्, ततो हविर्द्धानप्रदेशात् निष्क्रमणञ्च। तत आहवनीये समिदभ्याधानम्, प्रसङ्गाद् दीक्षितान्नभोजननामग्रहणयो-र्वैसर्जनहोमं यावत् निषेधश्चेति।

(५प्र० ३ब्रा०)

अथ यूपनिर्म्माणविधिः। तत्र प्रथमं यूपं छेत्स्यन्नाहवनीये होमः, ततः कुशलतक्ष्णकेन संवेष्ट्य तत्काष्ठस्य छेदनम्, प्रथमच्छिन्नस्य शकलस्य यूपावटे प्रक्षेपार्थं ग्रहणञ्च। ततो यूपस्याधःपातने प्रागादिदिक्त्रयविकल्पनम्, प्रच्यवमानस्य तस्यानुमन्त्रणम्, तदैवाव्रश्चनहोमविधिस्तत्प्रशंसनञ्च। अत्रैव यूपमानस्य बहुविकल्पविधानम्, यूपस्याष्टाश्रित्वविधानञ्चेति।

(५प्र० ४ब्रा०)

अथ यूपस्थापनविधिः। तत्र प्रथम मवटनिर्माणार्थं मभ्रिग्रहणम्, यूपशकलस्यावटे स्थापनम्, शकलप्रासनहोमश्च। ततो यूपाञ्जनम्, चषालप्रतिमुञ्चनम्, अग्निष्ठाञ्जनम्, यूपोच्छ्रयणम्, यूपमानम्, तन्मन्त्रस्याधियज्ञपरतया व्याख्यानम्, यूपपर्य्यूहणम्, यूप मन्वारभ्य मन्त्रस्य वाचनम्, तन्म-

न्त्रस्य तात्पर्य्याख्यानञ्च । ततस्त्वषालोदीक्षणम्, तन्मन्त्रतात्पर्य्यान्वाख्यानञ्च । ततो रशनापरिव्ययनम्, तया यूपशकलावगूहनम्, स्वरुनामनिर्वचनञ्च । ततो लोकत्रयजयात्मना यूपस्य प्रशंसनम्, यूपपूर्वार्द्धमानादिकथनम्, यूपस्याष्टाश्रित्वाभिधानम्, यूपे निगूढस्य स्वरोरुत्तरञ्च प्रतिपत्तिकर्म्मत्वेन यूपप्रतिनिध्यात्मना होमस्याभिधानञ्चेति ।

(५प्र० ५ब्रा०)

अथ यूपैकादशिनीविधिः । तत्र प्रथमं तदुपोद्घातः, रक्षोनाशकत्वेनोपशयप्रशंसनम्, उपशयनिधानम्, अग्निष्ठप्रमुखानां सर्व्वेषा मेव यूपाना मेकस्य वोच्छ्रयणा मिति विचारश्च । ततो एकादशिनीपक्षे यूपोच्छ्रयणक्रमसिद्धान्तादि, प्रसङ्गात् पात्नीवतपशुप्रयोगविधानञ्चेति ।

(५प्र० ६ब्रा०)

अथ पशूपाकरणविधिः । तत्र प्रथमं पशुनियोजनाय यूपस्य कर्त्तव्यताख्यापनार्थाख्यायिका । ततोऽग्नीषोमीयपशोर्यूपे नियोगादिविधानम्, ततः सार्थवादोपाकरणविधानञ्चेति ॥

(६प्र० १ब्रा०)

अथ पशुपाशविधिः । तत्र प्रथमं पशोर्बन्धनाय पाशकरणम्, तन्मन्त्रतात्पर्य्याख्यानञ्च । ततस्तस्यैव पशोः प्रोक्षणम्, उपोक्षणम्, ललाटाञ्जनञ्च । ततो जुह्वपभृतोः सादनम्, प्रवराया आश्रावणम्, पुनराश्रावणम्, यजमानप्रवरनिगदार्थान्वाख्यानञ्चेति ।

(६प्र० २ब्रा०)

अथ पशुसञ्ज्ञपनप्रयोगः । तत्र प्रथमं होतुर्होतृषदने उपवेशनविधानम्, प्रयाजविधिः, तदेकादशत्वविधानादिकञ्च । तत्र आज्यात्ताभ्यां

यूपशकलाभ्यां पशोर्ललाटोस्पर्शनादिविधानम्, पशोः पर्यग्नीकरणविधिश्च। तत आग्नीध्रप्रतिप्रस्थात्रध्वर्युयजमानानां शामित्रप्रदेशगमनस्य विधानम्, अध्वर्योस्तृणद्वयग्रहणादिविधिः, मैत्रावरुणप्रैषविधिः, अध्रिगुप्रैषविधानम्। ततो विशसनप्रदेशेऽध्वर्युकर्तृकतृणास्तरणादिविधानम्, सञ्ज्ञपनप्रकारविधानञ्चेति।

(६प्र० ३ब्रा०)

अथ पत्नीकर्म्मविधिः। तत्र प्रथमं सञ्ज्ञप्ते पशौ पत्नीवाचनम्, तन्मन्त्रतात्पर्य्याख्यानञ्च, ततः पशोः प्राणमुखनासाचक्षुरादीनां पत्न्या प्रक्षालनादिकञ्च।

अथ पशुवपोत्खेदविधिः। तत्र प्रथमं वपाश्रपण्योः कार्श्मर्य्यमयत्वविधानम्, तस्याः परिवासनादिकञ्च। ततो वपायागप्रकारोपदेशः, वपानुप्रासनम्, वपायागप्रशंसा चेति।

(६प्र० ४ब्रा०)

अथ पशुपुरोडाशविधिः। तत्र पशुपुरोडाशस्य देवताविधानम्, वपानन्तर्य्यप्रशंसा च। ततो शमितुः पशुविशसनम्, शमितृसंशासनञ्च। अत्राग्रे हृदयाभिघारणम्, अवदानक्रमविधानादिकम्, प्रसङ्गात् मनोतानामनिर्वचनञ्च। ततो वसाहोमविधानम्। ततो वनस्पतियागविधानम्, स्विष्टकृत्प्रयोगप्रकाराख्यानञ्च। ततो वसाहोमशेषेण दिग्व्याघारणम्, पशोः सम्मर्शनम्, तन्मन्त्रव्याख्यानञ्चेति।

(६प्र० ५ब्रा०)

अथोपयाजविधिः। तत्रैकादश प्रयाजाः, एकादशानुयाजाः, उपयाजास्त्वेकादश इति पशोस्त्रीण्येकादशानीत्यादीनां विधानम्, अथानुयाजार्थपृषदाज्यग्रहणविधानञ्च। विहितानामनुयाजानामुपरिष्टात् पुर-

स्तावोपयाजप्रशंसनम्, उपयाजनामनिर्वचनम्, उपयाजमन्त्राणामन्वाख्यानम्, प्रतिमन्त्रं प्रतिवषट्कारं तद्धोमविधानञ्च। ततोऽत्युपयाजनामकानां चतुर्णा मुपयाजानां विधानादिकञ्चेति॥

(७प्र० १ब्रा०)

अथ तदत्युपयाजमन्त्राणां व्याख्यानानि। ततो जाघन्याः पत्न्याः संयाजविधानम्। ततो हृदयशूलेनावभृथगमनम्, परिकर्म्मिणे तद्धृदयशूलसमर्पणम्, तन्निगूहनम्, तदभिमन्त्रणम्, विषयविशेषे तच्छूलोपगूहननिषेधश्चेति।

(७प्र० २ब्रा०)

अथ पश्वेकादशिनीविधानाख्यायिका। तत एकादशिनीनां पशूनां क्रमविधानम्, अथ तेषा मुदङ्नयने, निविन्धने, वपाप्रचारे च तत्क्रमस्यैवातिदेशविधिश्चेति।

(७प्र० ३ब्रा०)

अथ वसतीवरीग्रहणविधिः। तत्र प्रथम माख्यायिकाख्यानम्। ततो वसतीवरीग्रहणार्थं गमनविधानम्, गृहीतानां तासा मपां सवनत्रयार्थं विभजनविधानम्, गृहीतव्यानां च गुणसमर्पणम्, ततो वसतीवरीग्रहणकालनिर्णयादिकम्, तन्मन्त्रविधानम्, तद्व्याख्यानञ्च। ततस्तदासादनम्, सर्वतः परिहरणस्योत्तरवेदेरपरिहरणस्य च प्रशंसनम्, उत्तरश्रोणितस्त्वादाय आमीध्रमण्डपे तत्सादनम्, एतत्प्रसङ्गाद् वसतीवरीशब्दनिर्वचनादिकञ्च। ततो वसतीवरीग्रहणप्रभृतीना मामीध्रसादनान्तानां मन्त्राणां सप्तसङ्ख्याकत्वेन शक्करीत्वसम्पत्या प्रशंसनञ्चेति।

(७प्र० ४ब्रा०)

अथ सवनीयपश्वर्थप्रयोगविधिः। तत्र प्रथमं सोमोपावहरणम्, तन्मार्गनिरूपणम्. तन्मन्त्रविधानम्, तद्व्याख्यानञ्च। तत उपावहृतस्य सोमस्योपस्थानञ्चेति ।

अथ प्रातरनुवाकप्रयोगविधिः। तत्र प्रथमं प्रातरनुवाकस्य सम्प्रैषकालनिर्णयः, प्रातरनुवाकस्य तत्प्रतिगरविषये मतान्तरोपन्यासः, समिदाधानञ्च। तत एकधनानयनार्थं होमविधानम्, तद्धोममन्त्रः, तद्व्याख्यानञ्च। ततश्चतुर्णां प्रैषाणां विधानम्, तद्व्याख्यानञ्च। होत्रादीना मेकधनानयनार्थं मार्गनिरूपणम्, तत्राख्यानाख्यानञ्च। ततः प्रचरणीगृहीतस्याज्यस्याप्सु होमविधानम्, तन्मन्त्रविधिः, तद्व्याख्यानञ्च। ततो हुताया आहुत्या अपसारणादिकम्। मैत्रावरुणचमसेनोन्नयनम्, तत्र विचारश्च। ततोऽप्सम्भरणानन्तरं तेषा मेव होत्रादीनां देवयजने पुनरागमनविधानम्, तत आग्नीध्रहस्तस्थं होतृचमस मध्वर्युरादाय निग्राभ्यासु च्यावनार्थं पूर्वेद्युराहृता वसतीवरीर्गृह्णीयादिति विधानञ्चेति ।

(७प्र० ५ब्रा०)

अथ सोमाभिषवप्रयोगविधिः। तत्र प्रथमं दारुमयफलकयोरुपरि पर्युपवेशनम्, अध्वर्योर्ग्रावादानम्, तन्मन्त्रविधानम्, तस्य व्याख्यानञ्च। ततो वाग्यमनम्, सोमोन्मानम्, तत्सङ्ख्याविधानम्, सोमाभिमर्शनम्, निग्राभ्योदकैः सोमसेचनम्, प्रसङ्गात् निग्राभ्यशब्दनिर्वचनम्, सोमोपसर्जनम्, निग्राभ्यासिञ्चनम्, सोमप्रहरणम्, तन्मन्त्रविधानम्, तस्य व्याख्यानञ्च। एवं त्रिरभिषवणम्, त्रिःसम्भरणम्, त्रिःसन्निषीदनम्, मन्त्रजपश्च। ततो निग्राभ्योपायनम्, प्रसङ्गाद् यज्ञनामनिर्वचनम्, सोमप्रार्थनारूपो मन्त्रसंवादश्च। अथ निग्राभ्याभ्यो होतृचमसेन ग्रहाणां ग्रहणोपक्रमविधानञ्चेति ॥

॥ अथ स्मर्त्तव्यालोच्यवचनसूची ॥

"अग्निं मथित्वाऽग्नावग्निं जुहवाम" ५. ६. ४, ५, ६ ।

"अग्निरु वै यज्ञः" ५. ४. १६.

"अग्निरेतसं वै हिरण्यम्" २. ४. ३ ; २. ५. २ ; ७. ५. १ ।

"अग्निरेव देवानां दूत आस, सहरक्षा इत्यसुररक्षस मसुराणाम्" ५. १. २१.

"अग्निर्ब्रह्माग्निर्यज्ञः" २. १. ७.

"अग्निर्वा अहः, सोमो रात्रिः, अथ यदन्तरेण तद् विष्णुः ; एतद्वै परिप्लवमानं सवंत्सरं करोति" ३. ५. १५.

"अग्निर्वै गायत्री" ७. ५. १०. [२. ६.

"अग्निर्वै देवतानां मुखं, प्रजनयिता स प्रजापतिः, स उ एव यजमानः" ७.

"अग्निर्वै यज्ञः" ३. ४. १९.

"अग्निर्वै सर्वा देवताः" १. ३. १.

"अग्निर्वै सर्वा देवता अग्नौ हि सर्वाभ्यो देवताभ्यो जुह्वति" ३. २. १९.

"अग्निर्हि रक्षसा मपहन्ता" ६. २. ६.

"अग्निर्ह्येव ब्रह्म" २. १. ९.

"अग्निर्ह्येव यज्ञः" २. १. ९.

"अग्ने नय सुपथा राये ०—० इत्यग्नि मेवैतत् पुरस्तात् करोति" ५. २. ११.

"अग्नेर्वा एतद् वैश्वानरस्य भस्म यत् सिकता" ४. १. ३६.

"अङ्गानि वै विश्वानि धामानि" ३. १. १४.

"अथ देवा वीणा मेव सृष्ट्वा वादयन्तो निगायन्तो निषेदुरिति वै ते वयं गास्याम इति त्वा प्रमोदयिष्यामह इति" २. ३. ६.

"अथ पुनरेत्याहवनीय मभ्यावृत्यासते । नेदस्य सञ्ज्ञप्यमानस्याध्यक्षा असामेति । तस्य न कूटेन प्रघ्नन्ति ; मानुषं हि तत् । नो एव पश्चात्कर्णं ; पितृदेवत्यं हि तत् । अपि गृह्य वैव मुखं तमयन्ति,

वेष्कं वा कुर्वन्ति तत्। नाह नह्वि मारयेति; मानुषं ह्वि तत्'' ६. २. १५.

''अथ यत् पुरा नाश्नन्ति, यथा हविषोऽहुतस्य नाश्नीयादेव तत्; तस्माद्दीक्षितस्य नाश्नीयात्'' ५. २. २१. [२४.

''अथ यद्दीक्षितोऽनृतं वा व्याहरति, क्रुध्यति वा तन्मिथ्याकरोति'' २. १.

''अथानड्वाहावाजन्ति, तौ यदि कृष्णौ स्याता मन्यतरो वा कृष्णस्तत्र विद्याद्वर्षिष्यत्येषमः पर्जन्यो वृष्टिमान् भविष्यतीत्येतदु विज्ञानम्'' ३. १. ११.

''अथाभयेनानाष्ट्रेण पशुं नयन्ति, तं वपाश्रपणीभ्यां प्रतिप्रस्थातान्वारभते, प्रतिप्रस्थातार मध्वर्युः, अध्वर्युं यजमानः। तदाहुः,— नैष यजमानेनान्वारभ्यो मृत्यवे ह्येनं नयन्ति, तस्मान्नान्वारभेतेति। तदन्वारभेत; न वा एतं मृत्यवे नयन्ति, यं यज्ञाय नयन्ति'' ६. २. १०.

''अथैभ्यः सूर्यं दक्षिणा मानयन्, तं प्रत्यगृह्णन्'' ४. १. १९.

''अथोल्लिखति सुसस्याः कृषीस्कृधीति'' १. ५. ३०.

''अध्वर्युः पृच्छति,— यजमान! किं मत्रेति, भद्र मित्याह; तन्नौ सहेत्युपांस्वध्वर्युः। ०—० यजमानः पृच्छति,— अध्वर्यो! किं मत्रेति, भद्र मित्याह; तन्म इति यजमानः'' ४. ४. १७.

''अनिन्द्यस्य वृतो नापक्रामेत्'' ४. १. १७.

''अनृतं ह्वि वदेयुरेकं ह वै देवा व्रतं चरन्ति सत्य मेव; तस्मादेषां जित मनपजय्यं, तस्माद्यशः। एवं ह वा अस्य जित मनपजय्य मेवं यशो भवति, य एवं विद्वान्सत्यं वदति'' ३. २. ८.

''अन्तरिक्षं वा अनु रक्षश्चरत्यमूल मुभयतः परिच्छिन्नं, यथायं पुरुषोऽमूल उभयतः परिच्छिन्नोऽन्तरिक्ष मनुचरति। तद् वातेनैनं संविदानान्तरिक्षाद् गोपायेत्येवैतदाह यदाहोरोरन्तरिक्षात् सजूर्देवेन वातेनेति (वा० सं० ६. ११. २.)'' ६. २. १२.

''अन्नं वा ऊर्गुदुम्बरः'' ३. १. २७.

''अन्नं वै क्षत्रियस्य विट्'' २. ५. ८.

"अन्नं वै सोमः" ७. २. ८, ६.

"अन्नं सोमः" ३. १. २८.

"असूलं वा इद मुभयतः परिच्छिन्नं रक्षोऽन्तरिक्ष मनुचरति, यथायं
पुरुषोऽमूल उभयतः परिच्छिन्नो ऽन्तरिक्ष मनुचरति" ६. ३. १५.

"अमृत मायुर्हिरण्यम्" ६. ४. २६.

"अमृता ह्यापः" ७. ५. १६.

"अमेध्यो वै पुरुषो यदनृतं वदति" १. ३. १८.

"अयं (मांसयूः) रसोऽद्यमानो न क्षीयते" ६. ४. ३०.

"असिं वै ग्रास इत्याचक्षते" ६. २. ४.

"असुर्य्या वा एषा वाग् या अक्षे ; नेदिह्रासुर्य्या वाग् वदात्" ४. ३. १७.

"अस्य सर्वस्य ब्राह्मणो मुखम्" ७. २. १४.

"अस्य सलिलस्य पारेऽश्वः श्वेतः स्थाणौ सेवते (अस्यार्थः—) वेदिर्वै
सलिलं ०—०, अग्निर्वा अश्वः श्वेतः ०—०, यूपः स्थाणुः ०—० ।
तस्य बालो न्यषक्ति त ममुं वातो धुनोति ०—० । (अस्यार्थः—)
रसना ह्येव सा" ५. १. ४, ५.

"आत्मानं वै त्वाजैषं दिव्यसौ सोमस्तं देवेभ्य आत्मानं निष्क्रीणीष्वेति"
[५. १. ८.

"आत्मा वै मनो हृदयम्, प्राणः एषदाज्यम्" ६. ४. ८.

"आधीतयजूंषीत्याचक्षते" १. ४. ११, १४.

"आपो रेतः" ७. १. १.

"आपो वै प्राणाः" ६. ३. ४.

"आपो वै यज्ञः" ७. १. १.

"आपो वै समुद्रः" ६. ५. ११.

"आपो वै समुद्रोऽप्स्वेवैतदक्षितिं दधाति ; तस्मादाप एतावति भोगे
भुज्यमाने न क्षीयन्ते" ७. ४. २७.

"आपो ह वा ओषधीनां रसस्तस्मादोषधयः केवल्यः खादिता न धिन्वन्ति ;

ओषधय उ ह्यापां रसस्तस्मादापः पीताः केवल्यो न धिन्वन्ति; यदेवोभय्यः संसृष्टा भवन्त्यथैव धिन्वन्ति, तर्हि सा सरसा भवन्ति" ४. ५. ७.

"आपो ह वै वृत्रं जघ्नुस्तेनैवैतद्वीर्येणापः स्यन्दन्ते" ७. ५. २५.

"आसीनं वा एन मेष आगच्छति; स आगत उत्तिष्ठति, तन्मिथ्याकरोति" २. ६. १३.

"इदं हि यदा वर्षत्यथौषधयो जायन्ते, ओषधीर्जग्ध्वापः पीत्वा तत एष रसः सम्भवति रसाद्रेतः, रेतसः पशवः; तद् यत एव सम्भवति, यतस्त्र जायते, तत एवैतन्मेध्यं करोति" ६. १. ४.

"इदं ह्याहुरिन्द्रो यजमान इति" ३. ३. १५.

"इन्द्रः सर्वा देवताः" ३. ३. २.

"इन्द्रश्रेष्ठा देवाः" ३. ३. २.

"इन्द्रागच्छ हरिव आगच्छ मेधातिथेर्मेष वृषणश्वस्य मेने। गौरावस्कन्दिन्नहल्यायै जारेति (ष० ब्रा० १. १. २.)। तद्यान्येवास्य चरणानि, तैरेवैन मेतत् प्रमुमोदयिषति" ३. १. १८.

"इन्द्राग्नी हि विश्वे देवाः" १. ३. १४.

"इन्द्रियं वीर्य मिन्द्रः" ७. २. १६.

"इन्द्रियं वै वीर्य मिन्द्र इन्द्रियेणैव तद्वीर्येण" ७. २. १५.

"इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता" ३. ४. १८; ५. ४. १७; ७. ५. ५.

"इमाः प्रजाः पुनरभ्यावर्त्तं प्रजायन्ते" ६. ५. १८.

"इयं वा अदितिः ०—० ऊर्ध्वा ह्येतस्यै दिक्" २. २. १६.

"इयं वै पृथिवी पूषा" २. ३. १६.

"इयं वै पृथिव्यग्निर्वैश्वानरः" ७. १. ४.

"इयं वै पृथिव्यदितिः" २. ४. ४.

"इयं वै पृथिव्यदितिः सेयं प्रतिष्ठा" ३. १. १.

"इयं ह्येवादितिः" २. २. ६.

"उत्तानेव वै योनिर्गर्भं बिभर्त्ति" १. ५. २९.

"उदीची मेव दिशम् पथ्यया स्वस्त्या प्राजानंस्तस्मादत्रोत्तरा हि वाग् वदति कुरुपञ्चालत्रा वाग्घ्येषा निदानेनोदीचीं ह्येतया दिशं प्राजानन्नुदीची ह्येतस्यै दिक्" २. २. १५.

"उदीची वै मनुष्याणां दिक्" ४. ५. २३.

"उदीची हि मनुष्याणां दिक्" २. ३. २२.

"उर्वशी वा अप्सराः, पुरूरवाः पतिः; अथ यत् तस्मान्मिथुनादजायत तदायुरेव" ३. २. २२.

"उष्णीष माहरेति" २. ५. ३.

"उष्णीषेण विग्रथ्नाति ०—० अथ मध्येऽङ्गुल्याकाशं करोति" २. ५. १९.

"ऋणं ह वै पुरुषो जायमान एव मृत्योरात्मना जायते" ५. १. १६.

"ऋषिणाभ्यनूक्तम्— 'मनसा सङ्कल्पयति, तद्वात मपि गच्छति। वातो देवेभ्य आचष्टे, यथा पुरुष ते मनः'–इति" ३. ३. ७.

"एकं ह वै देवा व्रतं चरन्ति सत्य मेव; तस्मादेषां जित मनपजय्यं, तस्माद्यशः। एवं ह वा अस्य जित मनपजय्य मेवं यशो भवति, य एवं विद्वान्सत्यं वदति" ३. ३. ८.

"एको ह्येवायं पवते सोऽयं पुरुषेऽन्तः प्रविष्टस्त्रेधा विहितः, प्राण उदानो व्यान इति" १. ३. २०.

"एतद्व्याख्यानं सौपर्णीकाद्रवम्" ५. १. ७.

"एतावान् वै पुरुषः" १. ४. २३.

"एते गन्धर्वाः सोमरक्षा जुगुपुरिमे धिष्ण्या इमा होत्राः" ५. १. ९.

"एते वै पवितारो यद् सूर्यस्य रश्मयः" १. ३. २१.

"एष वा अत्रेन्द्रो भवति यद्यजमानः" २. ६. १०.

"एष वा इन्द्रो य एष तपति" ३. ३. १५.

"एष वै प्रजनयिता यन्मुष्करः" ५. ५. ८.

"एष वै सविता य एष तपति ०—० प्रतीची ह्येतस्य दिक्" २. २. १८.

"कः प्रातरनुवाकस्य प्रतिगर इति, जाग्रद्धैवाध्वर्युरुपासीत, स यन्निमिषति स ह्येवास्य प्रतिगरः; तदु तथा न कुर्याद्, यदि निद्रायादपि कामं स्वप्यात्" ७. ४. ११.

"किं तद् यज्ञे क्रियते येन प्राणाः सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यः प्रिव इति" ६. ५. २.

"क्षत्रं वा इन्द्रः" ७. २. १६, १८.

"क्षत्रं वै सोमः" ७. ४. ३.

"क्षत्रं वै सोमो विडन्या ओषधयः" २. ५. ८. [७. ४. ७.

"क्षत्रिय मायन्त मिमाः प्रजा विशः प्रत्यवरोहन्ति त मधस्तादुपासते"

"गर्भो वा एष भवति यो दीक्षते" २. ६. १२.

"गृहा वै पत्न्यै प्रतिष्ठा" २. ४. १०.

"चन्द्रं ते, वस्त्रं ते, छागा ते, धेनुस्ते, मिथुनौ ते गावौ, तिस्रस्तेऽन्याः" २. ६. ४.

"तं (सोमं) वै दशभिरेव क्रीणीयान्नादशभिः" २. ६. १८.

"तत् (त्वाष्ट्रं पशुं) न संस्थापयेत्, पर्यग्निकृत मेवोत्सृजेत्" ५. ५. ८.

"तदाहुः। नोपाकुर्यान्नाग्निं मन्थेद्, रशना मेवादायाञ्जसोपपरेत्याभिधाय नियुञ्ज्यादिति। तदु तथा न कुर्याद् यथाधर्मं तिरस्था चिकीर्षेदेवं तत्। तस्मादेतदेवानुपरीयात्" ५. ६. ७.

"तदु ह याज्ञवल्क्यं चरकाध्वर्युरनुव्याजहार,— एवं कुर्वन्तं प्राणं वा अय

मन्तरगादध्वर्युः प्राण एनं हास्यतीति ; स ह स्म बाहू अन्ववेच्याह,—इमौ पलितौ बाहू क्कस्विद् ब्राह्मणस्य वचो बभूवेति न तदाद्रियेत" ६. ३. २५.

"तद्धिष्ण्यानां ब्राह्मणे व्याख्यायते सौपर्णीकाद्रवं यथा तदास" २. ३. १.

"तद्वै वयसा मोजिष्ठं बलिष्ठं यच्छ्येनः" ३. १. १५.

"तपसा वै लोकं जयति। तदस्यैतत् परः पर एव वरीयस्तपो भवति, परः-परः श्रेयांसं लोकं जयति" ३. ५. २७.

"तपसो ह वा एषा प्रजापतेः सम्भूता यदजा" २. ६. ८.

"तस्मादप्येतर्हि ०—० योषा ०—० य एव नृत्यति, यो गायति, तस्मिन्नेवैता निमिश्लतमा इव" २. ३. ६.

"तस्मादाज्ञः पुण्यलोक ईजान इति" ५. १. १५.

"तस्माद् योऽप्येतर्हि त्रेधा सहस्रं व्याकुर्य्यादेकैवातिरिच्येत" २. ४. १३.

"तस्य यन्निखातं, तेन पितृलोकं जयति ; अथ यदूर्द्ध्वं निखातादा रशनायै, तेन मनुष्यलोकं जयति ; अथ यदूर्द्ध्वं रशनाया आ चषालात्, तेन देवलोकं जयति ; अथ यदूर्द्ध्वं चषालाद् द्व्यङ्गुलं वा त्र्यङ्गुलं वा, साध्या इति देवास्तेन तेषां लोकं जयति" ५. ४. २५.

"तस्य हि न हन्तास्ति न बधो येनेदं सर्वं मास्पृतं तस्मा विश्वा भुवनानि सम्माहिति" ३. १. ४.

"तस्यै गन्धर्वा वेदानेव प्रोचिर इति वै वयं विद्मेति वयं विद्मेति" २. ३. ५.

"तस्यैवैतत् प्रायश्चित्तिं कुरुते, सोऽग्निनेव त्वचं विपल्यङ्गयते" ३. ४. २, ३.

"तिर इव वै गर्भाः" ३. १. ६.

"तेजो वा अग्निः" ७. २. १९.

"ते (द्यावापृथिव्यौ) रसवत्या उपजीवनीये इमाः प्रजा उपजीवन्ति" ४. ५. २१.

"ते विदुरयं वै नो व्यिरच्चस्तमोऽस्येव रूप मसाम" ३. ४. ९.

"तेऽसुरा आत्तवचसो हेऽलवो हेऽलव इति वदन्तः पराबभुवुः" १. ५. २३.

"त्वष्टा वै पशूना मिष्टे" ५. ६. ११.
"त्वष्टा वै सिक्तं रेतो विकरोति" ५. ५. ८.

"दश वा इमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशो यस्मिन्नेते प्राणाः प्रतिष्ठिता एता-
वान् वै पुरुषः" ६. २. ३.
"दिवि हि सोमः" ७. ५. २.
"दीक्षिता राजानं गोपायन्ति, नेन्नोऽपहरानिति" ५. १. १४.
"देवाश्च वा असुराश्चोभये प्राजापत्याः, प्रजापतेः पितुर्दाय मुपेयुर्मन एव
देवा उपायन् वाच मसुराः" १. ५. १८.
"देवो वै सोमः" ७. ५. २.
"देवो वै सोमो दिवि हि सोमः" ३. ४. १३.
"देव्यो ह्यापः" ७. ४. २५.
"दैव्यो वा एता विशो यत् पशवः" ५. ६. ६.
"द्वयं वा इदं न तृतीय मस्ति सत्यं चैवानृतञ्च; सत्य मेव देवा अनृतं
मनुष्याः" २. ५. २ ; ["सत्यं वै"] ७. ५. १.
"द्वयं वा इदं सर्पिश्चैव दधि च, द्वन्द्वं वै मिथुनं प्रजननम्, ०—० मिथुन
मेवैतत् प्रजननं क्रियते" ६. ५. ७.

"धेन्वनडुहयोर्नाश्नीयात्" १. २. २१.
"धेन्वनडुहयोर्नाश्नीयात्। तदु होवाच याज्ञवल्क्योऽश्नाम्येवाह मꣳसलं चेद्
भवतीति" १. २. २१.

"न त्वदन्यो मघवन्नस्ति मर्डितेन्द्र ब्रवीमि ते वचः (वा० सं० ६. ३७.)"
"न दीक्षितः काष्ठेन वा नखेन वा कण्डूयेत" १. ५. ३१. [७. ५. २४.
"न प्रतीचीनशिराः शयीत" १. १. ७.
"न ब्राह्मणो म्लेच्छेत्" १. ५. २४.

"नवाक्षरा वै गायत्री ; अष्टौ तानि यान्यन्वाह, प्रणवो नवमः" २. २. १५.

"न वै देवाः सर्वेणैव संवदन्ते" १. १. १०.

"न वै देवाः स्वपन्ति" २. १. २२.

"न वै यज्ञः प्रत्यक्ष मिवारभे यथायं दण्डो वा वासो वा ; परोक्षं वै देवाः परोक्षं यज्ञः" १. ३. २५.

"न स्वा ऋतीयेरन् ; य एषां परस्तरा मिव भवति, स एनाननुव्यवैति ; ते प्रियं द्विषतां कुर्वन्ति, द्विषद्भ्यो रध्यन्ति, तस्मान्नर्त्तीयेरन्" ३. ३. ३.

"न हस्तिनं प्रतिगृह्णीयात्, पुरुषाजानो हि हस्तीति" १. ३. ४.

"नाभिदघ्ना भवति, अत्र वा अन्नं प्रतितिष्ठति" ३. १. २८.

"नाभिदघ्ना भवति, अत्रो एव रेतस आशयः" ३. १. २८.

"निवृत्तदक्षिणां न प्रतिगृह्णीयात्" ४. १. २५.

"नैव मन्यत्र चरन्त मभ्यस्त मियात्, न स्वपन्त मभ्युदियात्" २. १. २७.

"नो हान्ते गोर्नमः स्यात्" १. २. १७.

"पञ्च वा ऋतवः संवत्सरस्य" ७. ५. ११.

"पवित्रं वा आपः" १. २. ११.

"पशवो वै पूषा" ७. २. १०, १२.

"पशवो वै रायः" २. ४. ८.

"पशवो वै वसु" ५. ६. ११, १३.

"पशोः प्राणानद्भिः पल्युपस्पृशति, ०—०, तदस्मिन्नेतान् प्राणान् दधाति ; तथैतज्जीव मेव देवानां हविर्भवत्यमृत ममृतानाम्" ६. ३. ४.

"पश्चाद्वरीयसी पृथुश्रोणिरिति वै योषां प्रशंसन्ति" ४. १. ११.

"पितृदेवत्यः सोमः ०—० दक्षिणा ह्येतस्य दिक्" २. २. १७.

"पुत्रो वै वीरः" २. ४. १२.

"पुरश्चक्रिरे,— अयस्मयी मेवास्मिंल्लोके, रजता मन्तरिक्षे, हरिणीं दिवि" ३. ५. ३.

"पुरुषसम्मितो यज्ञः" १. ४. २३.

"पुरुषो यज्ञः" १. ४. २२.

"प्रजापतिर्यज्ञः" २. १. ४.

"प्रजापतिर्वै ०—० सवसीयानैवेष्टाभवत्" ७. २. १—४.

"प्रजा वा अश्वीः" ७. ५. २१.

"प्राची हि देवानां दिक् ०—० उदीची हि मनुष्याणां दिक्, ०—० ;
अथो प्रत्यञ्चं दक्षिणायै ०—० एषा वै दिक् पितॄणाम्" ५. ३. १२.

"प्राची हि देवानां दिक् ०—० उदीची हि मनुष्याणां दिक् ०—० एषा
(दक्षिणा) दिक् पितॄणाम्" १. १. २.

"प्राची हि देवानां दिक् ०—० या दक्षिणा दिक् सा पितॄणां ०—० या
प्रतीची सा सर्पाणां ०—० योदीची सा मनुष्याणाम्" १. १. ७.

"प्राची ह्येतस्य (अग्नेः) दिक्" २. ३. १६.

"प्राणोदानौ वै मित्रावरुणौ" ४. ५. १६.

"प्राणो वै पशुर्यावद्ध्येव प्राणेन प्राणिति तावत् पशुरथ यदस्मात् प्राणो-
ऽक्रामति दार्वेव तर्हि भूतोऽनर्थ्यः शेते" ६. ४. १५ ; ६. ५. ५.

"प्राणो वै हृदयम्" ६. ४. १५.

"प्रावृता वै गर्भा उल्बेनेव जरायुणेव" २. ६. १२.

"बह्वी वै यजुःष्वाशीः" ४. २. ११ ; ५. १७.

"ब्रह्मचारिण आचार्यं गोपायन्ति, गृहान् पशून् नेन्नोऽपहरा-
निति" ५. १. १५.

"ब्रह्म वै बृहस्पतिर्ब्रह्म यज्ञः" १. ४. १५.

"ब्रह्म वै बृहस्पतिः" २. ४. २ ; ५. ६. १२ ; ७. २. ११, १४.

"ब्राह्मणोऽन्टह्यमाने द्वितीयं नाम कुर्वीत, राध्नोति हैव य एवं विद्वान्
द्वितीयं नाम कुरुते" ५. १. १४.

"ब्राह्मणो वैव राजन्यो वा वैश्यो वा ते हि यज्ञियाः" १. १. ९.

"मनुष्याननु पशवः, देवाननु वयांस्योषधयो वनस्पतयः" ५. १. १६.

"मनो देवा मनुष्यस्याजानन्ति" ३. ३. ६.

"महांस्त्वेव गोर्महिमेत्यध्वर्युः ; गोर्वै प्रतिधुक्, तस्यै शृतं, तस्यै शरस्, तस्यै दधि, तस्यै मस्तु, तस्या आतञ्चनं, तस्यै नवनीतं, तस्यै घृतं, तस्या आमिक्षा, तस्यै वाजिनम् ०—० एतान्येव दश वीर्याणि" २. ६. २, ३; २. ५. १, ३.

"महितो वै सोमो देवो हि सोमः" २. ६. ४.

"मिध्या वा आपः" १. १. १०.

"यः सर्वासा मोषधीनां रस आसीत्, तं यवेष्वदधुः ; तस्माद् यत्रान्या ओषधयो म्लायन्ति, तदेते मोदमाना वर्द्धन्ते" ४. ५. १०.

"य इमे शीर्षंश्चत्वारः कूपा इमावथ द्वा विमौ द्वौ" ४. ४. १.

"यजमानो वा अग्निष्ठा" ५. ४. १६.

"यज्ञो वै विष्णुः" ५. ३. २, ६.

"यज्ञो वै विष्णुः। स देवेभ्य इमां विक्रान्तिं विचक्रमे येषा मियं विक्रान्ति-रिद मेव प्रथमेन पदेन पस्पाराथेद मन्तरिक्षं द्वितीयेन दिव मुत्त-मेन" ५. २. ३.

"यज्ञो हि कृष्णः, स यः स यज्ञस्तत् कृष्णाजिनम्" १. ५. २८.

"यज्ञो हि विष्णुः" ५. २. १६.

"यत् ते सोम दिवि ज्योतिर्यत् पृथिव्यां यदुरावन्तरिक्षे ०—० स एता-स्त्रिस्रस्तनूरेषु लोकेषु विन्यधत्त" ७. ५. १२.

"यत् त्रैककुदं भवति चक्षुष्येवैतच्चक्षुर्दधाति" १. ३. १२.

"यत्र वा अर्हन्त मागतं नापचायन्ति क्रुध्यति वै स तत्र तथा ह्यापचितो भवति" ३. २. ३.

"यथा राज्ञ आगतायोदक माहरेदेव मेतदिति" ३. १. ३१.

"यथा राज्ञे वा ब्राह्मणाय वा महोक्षं वा महाजं वा पचेत्, तदह मानुषं हविः" ३. २. २.

"यथा राज्ञोऽराजानो राजकृतः सूतग्रामण्यः, एव मस्य छन्दांस्यभितः साचयानि" ३. २. ७.

"यथा वा अङ्गारोऽग्निना ध्मातः स्यात्" ७. ४. २६.

"यदग्नौ जुहोति, तद्देवेषु जुहोति ; तस्माद् देवाः सन्ति। यत् सदसि भक्षयन्ति, तन्मनुष्येषु जुहोति ; तस्मान्मनुष्याः सन्ति। अथ यद्धविर्धानयोर्नाराशंसाः सीदन्ति, तत् पितृषु जुहोति ; तस्माद् पितरः सन्ति" ५. १. २५.

"यदा वै स्त्रियै च पुंसश्च सन्तप्यतेऽथ रेतः सिच्यते, तत् ततः प्रजायते, पराङ्गुपानक्ति पराग्घ्येव रेतः सिच्यते" ४. ३. १६.

"यदि दीक्षित मार्त्तिर्विन्देद् येनैवातः कामयेत तेन भिषज्येद् यथाव्रतेन भिषज्येदिति" २. १. १५.

"यद् गायत्री श्येनो भूत्वा दिवः सोम माहरत्, तेन सा श्येनः सोमभृत्" ७. ५. २०.

"यद्धीदं किञ्चाश्नन्त्युद एवेदं सर्वं प्रतितिष्ठति" ४. ५. १.

"यद्वै प्रतिरूपं तच्छिल्पम्" १. ५. ५.

"यद्वै शुष्कं यज्ञस्य, तदाग्नेयम् ; ०—० यदा आर्द्रं यज्ञस्य, तत् सौम्यम्" २. २. ९, १०.

"याः प्रोक्षण्यः परिशिष्यन्ते ता अवटे अवनयति,—'शुन्धन्तां लोकाः पितृषदना इति ; पितृदेवत्यो वै कूपः खातः" ५. ४. ६.

"या ते धामान्युश्मसि गमध्यै ०—० इत्येतया त्रिष्टुभा मिनोति" ५. ४. १५.

"यावती वै वेदिस्तावती पृथिवी" ५. ५. १.

"यावद्ध्येव प्राणेन प्राणिति, तावत् पशुः ; अथ यदास्मात् प्राणोऽपक्रामति, दार्वेव तर्हि भूतोऽनर्थ्यः शेते" ६. ५. ५.

"यूप एव पशु मालभन्ते, नर्ते यूपात् कदाचन" ५. ६. २।

"ये वै ब्राह्मणाः शुश्रुवांसोऽनुचानास्ते विप्राः" ४. ३. १२.

"यो दीक्षते तस्य रिरिचान इवात्मा भवति" ६. २. २.

"यो दीक्षते, सः विष्णुश्च यजमानश्च" १. ५. १७.

"यो दीक्षते स देवाना मेको भवति १. १. ८, १० ; २. १. १९, २२.

"यो न्वेवेमं मानुषं ब्राह्मणं हन्ति तं न्वेव परिचक्षते" ७. ५. १७.

"यो ब्रह्मणो यो यज्ञाज्जायते तस्मादपि राजन्यं वा वैश्यं वा ब्राह्मण इत्येव ब्रूयात् ब्रह्मणो हि जायते यो यज्ञाज्जायते। तस्मादाहुर्न सवनकृतं हन्यादेनस्वी ह्येव सवनकृतेति" १. ५. ४०.

"यो वै गर्भस्य काष्ठेन वा नखेन वा कण्डूयेदपास्यन् म्रियेत्" १. ५. ३१.

"यो वै ज्ञातोऽनूचानः स समृद्धः" ४. ५. २९.

"यो वै विष्णुः सोमः सः" ३. १. २१ ; ५. २. १९.

"योषा दिग्नः" ७. ५. २१.

"योषायै वा इमाः प्रजाः प्रजायन्ते" ७. ५. २५.

"योषा वा चम्बा" ७. ५. २१.

"योषा वा ऋक्" ७. ५. २५.

"योषा वा ऋग्घोता" ७. ५. २५.

"योषित्कामा वै गन्धर्वाः" ७. ४. २०.

"रक्षसां ह्येष भागो यदसृक्" ६. ३. १४.

"रश्मयो ह्यस्य विश्वे देवाः" ७. ३. ६, १२.

"रसो वै वसा ०—० रसोऽध्यमानो न क्षीयते" ६. ४. ३०.

"रसो वै वसाहोमः" ६. ४. ३५.

"रेतः सोमः" २. ५. १ ; ३. १. २८ ; ३. ४. ११.

"रेतो वै सोमः" ७, १. २.

रेवन्तो हि पशवः" ५. ६. १३.

"लस्पूजन्या स्पन्द्यया प्रसीव्यति" ४. ३. २५.

"लेलयेव हि यूः ०—० अग्निर्ह्येतच्छ्रपयति" ६. ४. २०.

"वज्रो वा आज्यम्" २. ४. ३; २. ५. १; ३. ५. ६; ४. ३. १५.

"वज्रो वा आज्यम् रेतः सोमो नेद् वज्रेणाज्येन रेतः सोमं हिनसानीति" ५. २. १७; ७. ४. २६.

"वज्रो हि वा आपः" १. २. ६.

"वनस्पतयो हि यज्ञियाः; न हि मनुष्या यजेरन् यद् वनस्पतयो न स्युः" २. १. १०.

"वनेषु व्यन्तरिक्षं ततानेति। वनेषु=वृक्षाग्रेषु, वीर्यं वै वाजाः, पुमांसोऽर्वन्तः, हृत्सु ह्ययं क्रतुर्मनोजवः, विक्षु=प्रजासु, दिवि ह्यसौ सूर्यो हितः, गिरिषु हि सोमः" ३. १. ७.

"वरुण्या वा एषा यद्रज्जुः" २. ३. १८; ६. १. १.

"वागेव सुपर्णी, इयं कद्रूः" ५. १. २.

"वागेवाग्निः, प्राणोदानौ मित्रावरुणौ, चक्षुरादित्यः, श्रोत्रं विश्वे देवाः" २. १. १३.

"वाग्घि यज्ञः" ४. १. २३.

"वाग् वै पथ्या स्वस्तिः ०—० उदीची ह्येतस्यै दिक्" २. २. ८, १५.

"वाग् वै रेवती, सा यद् वाग् बहु वदति तेन वाग्रेवती" ६. २. १२.

"वाग् वै सरस्वती" ७. २. ७, ६.

"वाचे हि दीक्षते, यज्ञाय हि दीक्षते, यज्ञो हि वाग्, दीक्षितो ह वै नामैतद् यद् दीक्षित इति" २. १. ३०.

"विद्वांसो हि देवाः" ५. ६. १०.

"विशो ग्रावाणः" ७. ४. ३.

"विशो विश्वे देवाः" ७. २. १६, १८.

"विशो वै मरुतो भूमो वै विट्" ७. २. १७.

"विष्णुः परार्द्ध्यः" १. ३. १.

"वृत्रो वै सोम आसीत्, तस्यैतच्छरीरं यद् गिरयो यदश्मानस्तच्छरीरेणैवैन मेतत् समर्द्धयति कृत्स्नं करोति" ७. ५. २.

"वृत्रो वै सोम आसीत्, तस्यैतच्छरीरं यद् गिरयो यदश्मान स्तदेषो-
ऽश्मनानामौषधिर्जायत इति ह स्माह श्वेतकेतुरौद्दालकिः" ३. ४. १३.

"वृद्धं वै तद् यज्ञस्य यन्मानुषम्" ३. १. ३१.

"शरीरं हैवास्य (अग्नेः) पीतुदारुः ०—० मांसं हैवास्य गुग्गुलु ०—०
गन्धो हैवास्य सुगन्धितेजनम्" ४. २. १८.

"शीर्ष्णा वीजं हरन्ति, अनसोदावहन्ति" २. ६. १७.

"श्येताच्या आश्मां नेयात्, सा स्यादप्रवीता ०—० अवण्डाकूटाकाणाकर्णा-
लक्षितासप्तशफा" २. ४. १५.

"संवत्सरो वै प्रजापतिः" २. १. ४.

"स इन्द्र एव गर्भो भूत्वैतन्मिथुनं प्रविवेश" १. ५. २६.

"स एष शीर्षन् मस्तिष्कोऽनूक्यस्य मज्जा तस्मात् स वान्त इव त्वष्टा ह्येत
मभ्यवमद् तस्मात् तं नाश्नीयात् त्वष्टुर्ह्येतदभिवान्तम्" ६. ४. ११.

"सत्यं वै शुक्रम्" ७. ४. २५.

"समानजन्म वै पयश्च (आज्यश्च) हिरण्यञ्च; उभयं ह्यग्निरेत-
सम्" २. ३. ८.

"सम्बन्धान्ताविव हीमौ लोकौ" १. ५. २.

"स यानुपकिरन्ति, तेनास्मिंल्लोके प्रत्यचं भवन्ति; अथ याननुदिशन्ति
तेनामुष्मिंल्लोके प्रत्यचं भवन्ति" ५. १. २३.

"सर्वं वै विश्वे देवाः" ७. २. १३.

"सर्वा ह वै देवताः पशु मालभ्यमान मुपसङ्गच्छन्ते मम नाम ग्रहीष्यति
मम नाम ग्रहीष्यतीति; सर्वासां हि देवतानां हविः पशु-
स्तासां सर्वासां देवतानां पशौ मनांस्योतानि भवन्ति तान्येवैतत्
प्रीणाति" ६. ४. १४.

"सर्वे ह वा एते स्वपतोऽपक्रामन्ति प्राण एव न" २. १. २३.

"सविता वै देवानां प्रसविता" २. ५. १०; ४. ३. १०; ७. २. २०; ४. १४; ५. ३.

"स हिरण्यं पदे निधाय जुहोति; न वा अनग्नावाहुतिर्हूयते; अग्निरेतसं वै हिरण्यम्, तथो हास्यैषाग्निमत्येवाऽऽहुतिर्हुता भवति" २. ४. ३.

"सा यत् त्रिः संवत्सरस्य विजायते, तेन प्रजापतेर्वर्णः" २. ६. ८.

"सुवासा एव बुभूषेत्" १. २. १६.

"स्योन स्योन मिति, शिवः शिव मित्येवैतदाह" २. ६. १०.

"स्वान भ्राजाङ्घारे बम्भारे हस्त सुहस्त कृशानवेते वः सोमक्रयणाः ०—० एतानि वै धिष्ण्यानां नामानि" २. ६. ११.

"हविर्वा एष देवानां भवति यो दीक्षते; तदेन मन्तर्जम्भ आदधाते, तत्पशुनात्मानं निष्क्रीणीते" ३. १. २१.

॥ अथ कर्मसूची ॥

कर्मनाम		प्र० ब्रा० क०
अग्निप्रणयनम्	...	४, २, १.
अग्निमन्थनम्	...	३. २. १६.
अग्निष्टोमः ...	...	१. १. १.
अत्युपयाजयागः	...	७. १. १.
अधिषवणम् ...	...	४. ४. १.
अनुनिःक्रमणम्	...	२. ४. १.
अनुयाजयागः	...	६. ५. ८.
अपाम्नयणनम्	...	१. ३. १.
अवान्तरदीक्षा	...	३. ४. १.
आग्नावैष्णवेष्टिः	...	१. ३. १.
आज्यग्रहणम्	...	५. २. ६.
आतिथ्येष्टिः...	...	३. २. १.
आग्रयणहोमः	...	५. ३. १५.
आसन्दीकरणम्	...	३. १. २६.
उत्तरवेदिव्याघारणम्		४. १. २३.
उपयाजयागः	...	६. ५. ११.
उपसदिष्टिः...	...	३. ५. १.

॥ अथर्षिनामादिसूची ॥

॥ अथ सर्वसूची ॥

तु मभिमृशति। युत्ते सोम दिवि ज्योतिर्युत् पृथिव्यां युदुरावन्तरिक्षे। तेनास्मै युजमानायोरु रायै कृद्ध्यधि दात्रे व्वोच ऽइति युच वा ऽएषोऽग्रे देवानाꣳ हविर्बभूव तद्देक्षाञ्चक्रे मैव सुर्व्वेणेवात्मना देवानाꣳ हविर्भूव मिति स एतास्तिस्रस्तनूरेषु लोकेषु व्विन्यधत्त ॥ १२ ॥

तद्वै देवा अस्पृण्वत*। तेऽस्यैतेनैवैतास्तनूराप्नुवन्त्स कृत्स्न एव देवानाꣳ हविरभवत्तथो ऽएवास्यैष एतेनै†वैतास्तनूराप्नोति स कृत्स्न एव देवानाꣳ हविर्भवति तस्मा-देव मभिमृशति ॥ १३ ॥

अथ निग्राभ्याभिरुपसृजति। आपो ह वै वृत्रं जघ्नुस्तेनैवैतद्वीर्य्येणापः स्यन्दन्ते तस्मादेनाः स्यन्दमाना न किञ्चन प्रतिधारयते‡ ता ह स्व मेव व्वशञ्चेरुः कस्मै नु व्वयं तिष्ठेमहि याभिरस्माभिर्वृत्रो हत इति सुर्व्वं वा ऽइद मिन्द्राय तस्थान मास युदिदं किञ्चापि योऽयं पुवते ॥ १४ ॥

स इन्द्रोऽब्रवीत्। सुर्व्वं वै म ऽइदं तस्थानं युदिदं किञ्च तिष्ठध्व मेव म ऽइति ता होचुः किं नस्ततः स्यादिति

---

* 'त'–इति ग, घ। † 'एतेनै'–इति ग, घ।

‡ 'प्रतिधारयति'–इति ग, घ। 'प्रतिधारयते'–इति सा०-सम्मतः।

प्रथमभक्ष एव वः सोमस्य राज्ञ इति तथेति ता
अस्मा ऽअतिष्ठन्त तास्तस्थाना उरसि न्यगृह्णीत तद्य-
देना उरसि न्यगृह्णीत तस्मान्निग्राभ्या नाम तथैवैना*
एतद्यजमान उरसि निगृह्णीते स आसा मेष प्रथम-
भक्षः सोमस्य राज्ञो यन्निग्राभ्याभिरुपसृजति ॥ १५ ॥

स उपसृजति । श्वात्रा स्थ वृत्रतुर इति शिवा
ह्यापस्तस्मादाह श्वात्रा स्थेति वृत्रतुर इति वृत्रꣳ ह्येता
अघ्नन्राधो गूर्त्ता अमृतस्य पत्नीरित्यमृता ह्यापस्ता
देवीर्देवत्रेमं यज्ञं नयतेति नात्र तिरोहित मिवास्त्युप-
हूताः सोमस्य पिबतेति तदुपहूता एव प्रथमभक्षꣳ
सोमस्य राज्ञो भक्षयन्ति ॥ १६ ॥

अथ प्रहरिष्यन्† । यं द्विष्यात्तं मनसा ध्यायेदमुष्मा
ऽअहं प्रहरामि न तुभ्य मिति यो न्वेवेमं मानुषं ब्राह्मणꣳ
हन्ति तं न्वेव‡ परिचक्षतेऽथ किं य एतं देवो हि सोमो
घ्नन्ति वा ऽएन मेतद्यदभिषुण्वन्ति त मेतेन घ्नन्ति तथा
न उदेति तथा सञ्जीवति तथानेनस्यं भवति यद्यु
न द्विष्यादपि तृण मेव मनसा ध्यायेत्तथो ऽअनेनस्यं
भवति ॥ १७ ॥

---

* 'ता'—इति ग, घ । † 'ष्यन्'—इति ग, घ ।

‡ 'तन्वेव'—इति क, ख ; 'तङ्वेव'—इति च दृष्टो डा०-वेबरेण ।

स प्रहरति। मा भेर्मा संविक्था इति मा त्वं भैषीर्मा संविक्था अमुष्मा ऽअहं प्रहरामि न तुभ्य मित्येवैतदा-होर्ज्जं धत्स्वेति रसं धत्स्वेत्येवैतदाह धिषणे वीड्वी सती वीडयेथा मूर्ज्जं दधाथा मितीमे ऽएवैतत् फलके आहुरित्यु हैक ऽआहुः किन्नु तत्र योऽध्येते फलके भिन्द्या-दिमे ह वै द्यावापृथिवी ऽएतस्माद्वज्रादुद्यतात् सꣳरेजेते तदाभ्या मेवैन मेतद्द्यावापृथिवीभ्याꣳ शमयति तथेमे शान्तो न हिनस्त्यूर्ज्जं दधाथा मिति रसं दधाथा मित्येवैतदाह पाप्मा हतो न सोम इति तदस्य सर्व्वं पाप्मानꣳ हन्ति ॥ १८ ॥

स वै त्रिरभिषुणोति। त्रिः सम्भरति चतुर्न्निग्राभ मुपैति तद्दश दशाक्षरा वै विराड् वैराजः सोमस्तस्मा-द्दश कृत्वः सम्पादयति ॥ १९ ॥

अथ यन्निग्राभ मुपैति। यत्र वा ऽएषोऽग्रे देवानाꣳ हविर्बभूव तद्धेमा दिशोऽभिदध्यावाभिर्द्दिग्भिर्मिथुनेन प्रियेण धाम्ना सꣳस्पृशेयेति त मेतद्देवा आभिर्द्दिग्भि-र्मिथुनेन प्रियेण धाम्ना समस्पर्शयन् यन्निग्राभ मुपायं-स्तथो ऽएवैन मेष एतदाभिर्द्दिग्भिर्मिथुनेन प्रियेण धाम्ना सꣳस्पर्शयति यन्निग्राभ मुपैति ॥ २० ॥

स उपैति। प्रागपागुदगधराक्सर्व्वतस्त्वा दिश आधा-

वन्विति तदेन माभिर्द्दिग्भिर्म्मिथुनेन प्रियेण धाम्ना सꣳस्पर्शयत्यम्ब निष्पर समरीर्विदा मिति योषा वा ऽअम्बा योषा दिशस्तस्मादाहाम्ब निष्परेति समरीर्विदा मिति प्रजा वा ऽअरीः सम्प्रजा जानता मित्येवैतदाह तस्माद्या अपि विदूर मिव प्रजा भवन्ति स मेव ता जानते तस्मादाह समरीर्व्विदा मिति* ॥ २१ ॥

अथ यस्मात्सोमो नाम । यत्र वा ऽएषोऽग्रे देवानाꣳ हविर्बभूव तद्धेक्षाञ्चक्रे मैव सर्व्वेणैवात्मना देवानाꣳ हविर्भूव मिति तस्य या जुष्टतमा तनूरास ता मप-निदधे तद्धै देवा अस्पृण्वत ते होचुरुपैवैतां प्रवृहस्व सहैव न एतया हविरेधीति तां दूर ऽइवोपप्रावृहत स्वा वै म ऽएषेति तस्मात्सोमो नाम† ॥ २२ ॥

अथ यस्माद्यज्ञो नाम । घ्नन्ति वा ऽएन मेतद्यदभि-षुण्वन्ति तद्यदेनं तन्वते तदेनं जनयन्ति स तायमानो जायते स यन् जायते तस्माद्यञ्ज्ञो यञ्ज्ञो‡ ह वै नामै-तद्यद्यज्ञ इति ॥ २३ ॥

---

* 'मिति'—इति ख, 'मिति'—इति ग, घ ।

† 'नाम'—इति ख, 'नाम'—इति ग, घ ।

‡ 'यं जायते तस्माद्यंज्ञो यंज्ञो'—इति क, ख; डा०-वेबरेण चैकत्र दृष्टः ।

तद्धैता मपि वाच मुवाद। त्व मङ्ग प्रशंसिषो देवः शविष्ठ मर्त्त्यम्। न त्वदन्यो मघवन्नस्ति मर्डितेन्द्र ब्रवीमि ते वच इति मर्त्त्यौ हैवैतद् भुवन्नुवाच* त्व मेवेतो जनयितासि नान्यस्त्वदिति† ॥ २४ ॥

अथ निग्राभ्याभ्यो ग्रहान्विगृह्णते। आपो ह वै वृत्रं जघ्नुस्तेनैवैतद्वीर्येणापः स्यन्दन्ते स्यन्दमानानां वै वसतीवरीर्गृह्णाति वसतीवरीभ्यो निग्राभ्या निग्राभ्याभ्यो ग्रहान्विगृह्णते तेनैवैतद्वीर्येण ग्रहान्विगृह्णते होतृचमसाद् योषा वा ऽऋग्घोता योषायै वा ऽइमाः प्रजाः प्रजायन्ते तदेन मेतस्यै योषाया ऽऋचो होतुः प्रजनयति तस्मा-द्धोतृचमसात् ॥ २५ ॥ ५ ॥

॥ इति सप्तमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [९. ४.] ॥

इत्थ मभिषवसाधनाना मपां ग्रहण मभिधाय, अथ सोमा-भिषवप्रयोगं वक्तु मुपक्रमते— "अथाधिषवणे पर्युपविशन्तीति[१]। 'अधि' उपरि सूयेते इत्यधिषवणे दारुमये फलके, तयोरुपरि ते 'उपविशन्ति'। उपवेशनप्रकारः सूत्रे दर्शितः— उत्तरौ तावध्वर्यु-

---

* 'भुगवन्नुवाच'—इति सा०-सम्मतः पाठ इति डा० वेबरः।

† 'दिति'—इति ख, 'दि़ति'—इति ग, घ।

१— एतदेवोद्धृतं कात्यायनेन, श्रौ० सू० ९. ४. १. द्रष्टव्यम्।

यजमानौ, पूर्वोऽध्वर्युः, अपरेण परीत्येतरे त्रयः, देवस्य त्वेत्यादिना[1]। 'इतरे' अध्वर्युपुरुषा इत्यर्थः। हिरण्यबन्धनं विधाय, तत् सत्यरूपत्वेन प्रशंसति— "अथास्यां हिरण्यं बध्नीते द्वयं वा इदं न तृतीय मस्तीत्यादिना। 'अस्याम्' अनामिकाङ्गुल्या मित्यर्थः। द्वयं वेत्यादि प्रागसकृद् व्याख्यातम्[2]। अग्नेतत्वं हिरण्यस्येत्थं श्रूयते— "आपो वरुणस्य पत्नय आसन्, ता अग्निरभ्यध्यायत्, ताः समभवत्, तस्य रेतः परापतत्, तद्धिरण्य मभवदिति[3]। अध्वर्योर्मनुष्यत्वेनानृतरूपत्वात् सत्यभूतस्याग्निरेतस्य हिरण्यस्याभिषवसमये स्पर्शनेनानृतबाधात् 'सत्येन' 'अंशून्' सोमांशून् 'उपस्पृशानि', 'सत्येन' 'सोमम्' 'पराहणानि' अभिषुणोमीत्यभिप्रायेण हिरण्यं बध्नीयात् ॥ १ ॥

"अथेति। 'अथ' अंशुग्रहाभिषवार्थम् 'अध्वर्युः ग्रावाण मादत्ते'[4]। अभिषवसाधनस्य ग्राव्णोऽश्ममयत्वं विधाय प्रशंसति— "ते वा एत इति। सोमस्य देवत्वसमर्थनाय "दिवि ह्येति। 'हि'-शब्दः "तृतीयस्या मितो दिवि सोम आसीत्"-इत्यादि[5]श्रुत्यन्तरप्रसिद्ध्यर्थः। तस्य द्युस्थस्य सोमस्य वृत्रत्वप्रकारः प्राग् वर्णितः[6]। तस्य वृत्रीभूतस्य सोमस्य 'शरीरं' परिदृश्यमानाः 'गिरयः', तदवयवाः

१— का० श्रौ० सू० ९. ४. २, ३, ४, ५।

२— १. १. १. ४, ५. २. २३ (१ भा० ६, ४१८ पृ०)।

३— तै० सं० ५. ५. ४. १।   ४— का० श्रौ० सू० ९. २. ५ क।

५— तै० सं० ३. ५. ७. २. (३ भा० ३४६ पृ०)।

६— ३प्र० ४ब्रा० १३क० (२४४पृ० ५पं०)।

'अश्मानः'। अतः 'एतत्' एतेन गाव्णा मश्ममयत्वकरणेन 'एनं' सोमं समृद्धं कृतवान् भवति। न हि स्वशरीरं स्वस्य बाधकं भवति, अतस्तेनाभिषवेनापि समृद्धिरेवेत्यर्थः। किञ्चापरावयविनौ विश्लिष्टाविदानीं सोमाभिषवव्याजेन सम्बन्धयन् सोमं 'कृत्स्नं' सकलं कृतवान् भवति। किञ्चाभिषवो नामास्य वधः, तं कुर्वन्तोऽप्येते अश्ममया ग्रावाणः तदवयवत्वात् 'न घ्नन्ति' न हिंसन्ति। 'अतः' 'अस्मात्' अभिषवस्थानात् सोमः 'उदेति' पुनरुदितो भवति। तथैव 'सञ्जीवति' च पुनः सम्यग् जीवोपेतो भवति। "तस्मादिति पुनरुपसंहारः ॥ २ ॥

अथ तत्र मन्त्रं विधाय व्याचष्टे— "त मादत्ते देवस्य त्वेत्यादिना[1]। गत मेवैतत्। "पूषा भागदुघ इति। "दुहेः कब् घश्च"-इति[2] कप् घकारश्च। किं कारणं सवित्राद्यभिधानम्? उच्यते— "वज्रो वा, एष इति। 'एषः' ग्रावा प्रक्षेपसाधनत्वसाम्यात् सारवत्त्वाच्च 'वज्रः', 'अतः' 'तस्य' अस्य देवः 'भर्त्ता' स्वामी 'न मनुष्यः'; यत एव मतः 'तं' ग्रावाणम् 'एताभिः' सवित्रादिभिः 'देवताभिः' 'आदत्ते' अध्वर्युः[3] ॥ ३ ॥

"आददे रावासीति[4]। मन्त्रभागे ग्रावाणं सम्बोध्य त्वं रावासीति मन्त्रोऽभिधत्ते। तस्य तथात्वं कुत इत्याशङ्क्य परम्परया भविष्यतीत्युपपादयति— "यदा वा एन मेतेनाभिषुण्वन्तीत्यादिना। अभिषवाभावे आहुत्यसम्भवात्, आहुत्यभावे दक्षिणाना मप्रसक्तेः

१— वा० सं० ६. ३०. १ क। २— पा० सू० ३. २. ७०।
३— का० श्रौ० सू० ९. ४. ५ क। ४— वा० सं० ६. ३०. १ ख।

'आहुतीश्च दक्षिणाश्च' इति 'एतद्' द्वयम् 'एषः' ग्रावा 'रासते' ददाति। अतो रासत इति रावेति; रासतेर्दानार्थात्[1] रावशब्दो निष्पन्न इत्यभिप्रायेन मन्त्रो 'रावासीति आह' इत्यर्थः॥ ४॥

गभीर मिम मध्वर मिति[2]। मन्त्रं व्याचष्टे— योऽयम् 'अध्वरः' सः 'यज्ञः' 'वै' एव, उभौ शब्दौ पर्यायावित्यर्थः। यदतिगुम्फितत्वेन महत्, तद् 'गभीरम्' इति लोके व्यवह्रियते; अतो गभीरे महत्त्वदर्शनात् 'इमम् अध्वरं महान्तं कृधि' 'इत्याह' मन्त्रः। सुषूतम मित्यत्र सुसुततम मिति वक्तव्ये तकारलोपो दीर्घश्छान्दस इत्यभिप्रायेण व्याचष्टे— "सुषूतम मिति सुसुततम मित्येवैतदाहेति। पवि-शब्दस्य वज्रादौ प्रसिद्धत्वात् अत्र सोमार्थ इति व्याचष्टे— "एष वा उत्तमः पविः, यत् सोम इति। पवतिर्गतिकर्मा[3]। पवति, दशापवित्रे स्रवतीति पविः सोमः। अथ वा पविवद् बलरूपत्वात् पविः सोमः। सोमः 'इति' यदस्ति, 'एषः' सोमः 'उत्तमः पविः' खलु; सोमपानेन प्रबलस्येन्द्रस्य वृत्रादिवधश्रवणाद्। अत्र मधुररसानां वाचका ये ऊर्ज-मधु-पयः-शब्दाः, तेषां तात्पर्यतो रस एवार्थ इति व्याचष्टे— "ऊर्जस्वन्तं पयस्वन्त मित्यादिना। अत्रोर्जमधुपयसां रसविशेषरूपत्वात् सामान्यविशेषरूपादिति भावः। नैते माधुर्यार्थतया प्रसिद्धाः, अतः कथं त एवं सङ्कृन्त इत्यस्या आशङ्काया अपनोदनाय पुनर्निर्देशः कृतः— "यदाहोर्जस्वन्तं मधुमन्तं पयस्वन्त मितीति॥

१— निघण्टौ ३. २२. ५ द्रष्टव्यम्। २— वा० सं० ६. ३०, १ ग।

३— निघ० २. १४. १०८।

मन्त्रस्याय मर्थः ।— हे ग्रावन् ! त्वं 'रावासि', अतस्त्वां 'सवितुः देवस्य' अनुज्ञायां सत्याम् 'अश्विनोर्बाहुभ्यां' 'पूष्णो हस्ताभ्याम्' 'आददे' । उक्तो बाहुस्तद्विभागः । 'इमम्' 'अध्वरं' यज्ञं 'गभीरं' महान्तं 'कृधि' कुरु । 'इन्द्राय' इन्द्रार्थं 'सुषूतमं' सुष्ठभिषुतं कुरु । 'उत्तमेन पविना' सोमेन युक्तं चेम मध्वरम् ऊर्जादिराश्रयभूत-रसोपेतं कुर्विति ॥ ५ ॥

"अथ वाचं यच्छतीति । वाग्यमनार्थवादो "देवा ह वा इत्यादिः, प्राग्व्याख्यातः । वाग्यमनस्यावधिः सूत्रे दर्शितः— "(देवस्य त्वेत्यभ्रि मादाय) वाचं यच्छति प्राग्घिङ्कारात्"-इति[1] ॥ ६ ॥

यदुक्तं सूत्रकृता— "निग्राभ्यासु वाचयति उरस्येना निगृह्य निग्राभ्या स्थेति[2] । तदिद माह— "अथ निग्राभ्या आहरति, तास्वेनं वाचयति निग्राभ्या स्थ देवश्रुत इत्यादिना । 'तासु' आगतासु 'एनं' यजमानं 'निग्राभ्या स्थ' इत्यादि-मन्त्रं[3] 'वाचयति' अध्वर्युः । हे आपः ! 'देवश्रुतः' देवेषु प्रसिद्धाः सत्यो यूयं 'निग्राभ्याः स्थ इन्द्रेणोरसि गृहीतत्वात् । वक्ष्यति हि— "तद्यदेना उरसि न्यगृह्णीत, तस्मान्निग्राभ्या नाम"-इति[4] । तादृश्यो यूयं 'मा' मां 'तर्पयत' प्रीणयत ॥

सङ्गृह्योक्त मवयवशोऽभिधत्ते— "मनो म इत्यादिना[5] ।

१— का० श्रौ० सू० ९. ४. ५ ख ।
२— का० श्रौ० सू० ९. ४. ७ । ३— वा० सं० ६. ३०. २ ।
४— अनुपद मिहैवोपरिष्टात् पञ्चदश्यां कण्डिकायां द्रष्टव्यम् (५७८ पृ०) ।
५— वा० सं० ६. ३१. १ । पूर्वमन्त्रस्यैव शेषोऽयम् ; इह विनियोगानन्य-श्रुतेः । संहितायान्तु भिन्न एवायं मन्त्र इति प्रतीयते ।

'आत्मानं' शरीरम्। 'प्रजां' पुत्रादिकाम्। 'गणान्' बन्धुभृत्यादीन्। युष्माभिस्तर्पिता अस्मदीयाः 'गणाः' 'मा विदृषन्' विवृद्धतृष्णा मा भूवन्। आपः खल्व मेव तर्पणसाधनं द्रव्यम्, तर्पयितव्यास्तु बहवः, अतस्तासां तादृशी शक्तिः कुत इत्याशङ्कायामाह— "रसो वा आपस्तास्वेवैता माशिष माशास्त इति। अपां रसरूपत्वात् तास्वप्स्वेवैतां तृप्तिरूपा माशिष माशास्ते; अतः सारवता आशासनं युक्तम्। मन आदिकं सर्व मपि सङ्ख्यानुवदति— "सर्वं च म इति। आत्मान मित्यादिर्विविच्यानुवादः॥

"उपांशुसवने सोमं मिमीत[1] इन्द्राय त्वा वसुमत इत्यादि[2]-सूत्रोक्त मर्थं दर्शयति— "य एष उपांशुसवनः, स विवस्वानादित्यो निदानेन, सोऽस्यैष व्यान इति। उपांशुग्रहार्थः सोमोऽभिषूयते येन, स 'उपांशुसवनः' पाषाणः; 'सः' 'निदानेन' मूलकारणविचारेण विवस्वत्सञ्ज्ञक आदित्य एव; तस्यैवैतदात्मनावस्थानात्। 'स एष' 'अस्य' यज्ञस्य 'व्यानः'; प्राणापानरूपयोरुपांश्वन्तर्यामियोर्मध्ये स्थाप्यत्वात्। "अथ यः प्राणापानयोः सन्धिः स व्यानः"-इति[3] श्रुतेरस्य व्यानत्वम्। उपांशुसवन इति वैदिकी सञ्ज्ञा, व्यवहारार्था, तदुपांशुसवनेन मिश्रयतीत्येवमर्था॥ ७॥

"त मभिमिमीत इति। 'तम्' उपांशुसवनम् 'अभि' तस्योपरि सोमं 'मिमिते' क्रयकालीनमानेन सोमं संस्कुर्यात्। "घ्नन्ति

१— का० श्रौ० सू० ६. ४. ८। २— वा० सं० ६. ३२. १—५।
३— छा० उ० १. ३. ३।

वा इत्यादिरूपोपांशुसवनपरिमानार्थवादवद् व्याख्यायमानस्य ग्रावो-परिभावं प्रशस्येदानीं मानं प्रशंसति— "यद्देव मिमीते तस्मा-न्मात्रा मनुष्येष्विति । 'उ'-शब्दोऽप्यर्थः । यापि मात्रा सोमे कृता, 'तस्मात्' सोमस्य मितत्वात् 'मनुष्येषु' व्यवहारार्थं प्रस्थ-कुड़वाढ़क-द्रोणादिका 'मात्रा' सम्पन्ना । "यो चापि"-इत्यत्र उकारः प्रश्लेषः । 'अपि च' 'या उ' च 'अन्या मात्रा' एकद्वीत्यादिसङ्ख्याप्रयुक्ता, सापि सोममानप्रयुक्तेत्यर्थः ॥ ८ ॥

सोमोन्माने मन्त्रं विधाय व्याचष्टे— "स मिमीत इन्द्राय त्वा वसुमत इत्यादिना[१] । इन्द्रस्य विशेष्यतया निर्द्देशस्य वसुरुद्राणां तद्विशेषणतया निर्द्देशस्य च प्रयोजन माह— "इन्द्रो वै यज्ञस्य देवतेत्यादिना । 'यज्ञस्य' सोमयागस्य 'इन्द्रो देवता'; "प्रातःसुत मपिबो हर्यश्व माध्यन्दिनं सवनं केवलं ते । सम्भुभिः पिबस्व रत्न-धेभिः"-इत्यादिमन्त्रात्[२] सवनत्रयेऽपि इन्द्रस्य प्राधान्यात् "इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता"-इत्युक्तम् । 'वसुमते रुद्रवते' इत्यादौ वस्वादेरिन्द्र-शेषत्वप्रतीतेः इन्द्रप्रधानभूतं मुख्यं भागिनं कृत्वा वस्वादीनपि 'अन्वाभजति' पश्चाद्भागिनः करोति, इन्द्रस्यानुचरान् कृतवान् भवतीति यावत् । "इन्द्राय त्वाभिमातिघ्ने"-इत्यत्राभिमातिशब्दः सपत्न मभिधत्त इत्याह— "सपत्नो वा अभिमाति रिति । "इन्द्राय त्वाभिमातिघ्ने"-इत्यत्र देवतान्तरसम्बन्धवैधुर्यं प्रशंसति— "सोम्यो-द्धारो यथा श्रेष्ठस्येति । यथा धान्यादिभागसमये मुख्यस्य राज्ञो

१— पूर्वलिखिते १-२ टीप्पन्याविहापि सङ्गच्छेते ।

२— ऋ० सं० ४. ३५. ७ ।

देयो भागः प्रातिस्विकः,[1] तं प्रथम मेवापोद्धृत्य पश्चात् स्वं स्व मंशं विभजन्ति; एवं रुद्रवस्विन्द्रेभ्यः देवतान्तरसहभाव मन्तरेण केवल उद्धारः कृतो भवति। श्रेष्ठत्वे बीज मभिमातिहन्तृत्वम्। यतोऽय मभिमातिहाः, अत उद्धारार्ह इत्यभिप्रायः॥ ९॥

"श्येनाय त्वेति। 'श्येनाय त्वा'-'अग्नये त्वा'—इति वाक्यद्वयस्य तात्पर्य माह— "तद् गायत्र्यै मिमीत इति। 'सोमभृते श्येनाय' इति सोमोन्माने कृते गायत्र्यर्थत्वं कथं स्यादित्याशङ्क्य तदुपपाद-यति— "स यद् गायत्री श्येनो भूत्वा दिवः सोम माहरदिति। अग्न्यर्थमितस्य, गायत्र्यर्थत्वं तु स्पष्टत्वाद् ब्राह्मणे उपेक्षितम्। तत्रेत्य मेवावगन्तव्यम्— "अग्नेर्गायत्र्यभवत्"-इतिमन्त्रवर्णात्[2] गायत्र्या निदान मग्निः; अतो जन्यजनकयोरभेदोपचारे गायत्र्यर्थता स्यादि-त्यभिप्रेत्य "तद् गायत्र्यै मिमीते"-इत्युक्तम्॥ १०॥

मानगतपञ्चसङ्ख्यां प्रशंसति— "अथ यत् पञ्च कृत्वो मिमीत इति। "एकमन्त्राणि कर्माणीति न्यायस्यौत्सर्गिकत्वात् मन्त्राणां पञ्चत्वात्मत्व मपीति पञ्च कृत्व इत्यर्थसिद्धम्। गवामयनादिसत्रस्य संवत्सरसम्मितयज्ञत्वं प्रसिद्धम्। 'तस्मात्' 'पञ्च कृत्वः' मानं प्रशस्तम्। "इन्द्राय त्वा वसुमते रुद्रवत इति पञ्चकृत्वः प्रतिमन्त्रम्"-इति[3] सूत्रम्॥ ११॥

१— प्रातिस्विकः स्वकीयोऽसाधारणः।

२— "अग्नेर्गायत्र्यभवत् सयुग्वोष्णिहया सविता सम्बभूव। अनुष्टुभा सोम उक्थैर्महस्वान् बृहस्पतेर्बृहती वाच मावत्" ऋ० सं० १०.१३०.४।

३— का० श्रौ० सू० ९.४.८।

मितस्य सोमस्य समन्त्रक मभिमर्शनं विधत्ते— "त मभिमृशति[1] यत्ते सोम दिवि ज्योतिरिति[2]। हे सोम! 'ते' तव 'यत्' 'ज्योतिः' द्युतिमत्त्वं 'दिवि' अस्ति, यत्' च 'पृथिव्यां' ज्योतिः वल्लीरूपः सोमः, 'यद्' अपि 'उरौ' विस्तीर्णे 'अन्तरिक्षे' षोडश-कलात्मकः, 'तेन' सर्वेण तव स्वरूपेण सहितः सन् 'अस्मै' अभि-षुण्वते 'यजमानाय' 'राये' तस्य धनार्थम् 'उरु कृधि' प्रभूतं कुरु। तव शरीर मिति शेषः। 'दात्रे' हविःप्रदात्रे 'अधिवोचः' यज-मानेन वचन मधिवचनम्, मदीयोऽयं सर्वथा अनुग्राह्य इति प्रब्रूहीत्यर्थः॥

सोमस्य लोकान्तरस्थाय्यंशस्य यत् परिग्रहाभिधानम्, तदा-ख्यायिकामुखेन प्रशंसति— "यत्र वा एषोऽग्रे देवाना मित्यादिना। 'यत्र' यत्काले 'अग्रे' सृष्टेः प्राक् 'देवानां' 'हविः बभूव' सोमः, 'तत्' तदा अहं 'सर्वेणात्मना' 'देवानां' 'हविः' 'मा भूवम्' न भवामि 'इति' विचार्य, 'एषु' त्रिषु 'लोकेषु' स्वाः 'तनूः' 'विन्य-धत्त' विभज्य स्थापितवान्॥ १२॥

"तद्वै देवा अस्पृण्वतेति। 'तद्' वृत्तान्तं 'देवाः' 'अस्पृण्वत'। "स्पृ प्रीतिबलनयोः"[3]। बलोपलक्षितव्यापारं कृतवन्तः, ज्ञातवन्त इत्यर्थः। 'ते' देवाः 'अस्य' अग्नेः 'एताः' लोकत्रयस्थिताः 'तनूः' 'एतेन' "यत् ते दिवि ज्योतिः"-इत्यादिमन्त्रेण 'आप्नुवन्' प्राप्त-

---

१— का० श्रौ० सू० ९. ४. ९। २— वा० सं० ६. ३३. १।

३— "स्पृ प्रीतिपालनयोः। प्रीतिचलनयोरित्यन्ये। चलनं जीवन मिति स्वामी"-इति सि० कौ० स्वा० प० १३ धा०।

वन्तः। 'सः' 'कृत्स्न एव' अविकल एव 'देवानां हविरभवत्'। "तथो एवेत्यादि, दृष्टान्तवाक्यवद् व्याख्येयम्। "तस्मादेवेति निगमयति ॥ १३ ॥

अथ निग्राभ्योदकैः सोमसेचनं विधत्ते— "अथ निग्राभ्याभिरुपसृजतीति[1]। मिश्रयेदित्यर्थः। मिश्रण माख्यामुखेन प्रशंसति— "आपो ह वै वृत्रं जघ्नुरित्यादिना। 'तेनैव वीर्येण' केनाप्यवध्यो वृत्रोऽस्माभिर्हत इत्येवमात्मकेन 'एतत्' इदानी मपि 'आपः' 'स्यन्दन्ते' वेगेन गच्छन्ति। यस्मादेवं तस्मात् 'स्यन्दमानाः' 'एनाः' आपः 'न किञ्चन' वस्तु, लोष्टकाष्ठपाषाणादिकं 'प्रतिधारयति' प्रतिबध्नाति, किन्तु, 'ताः' आपः 'स्व मेव वशं' स्वतन्त्रं यथा भवति तथा विस्रम्भेण 'चेरुः' अगच्छन्। तेषां स्वातन्त्र्ये कारण माह— "कस्मै नु वयं तिष्ठेमहि, याभिरस्माभिर्वृत्रो हत इतीति। सर्वस्यापि लोकस्य घातको वृत्रः, सोऽप्यस्माभिर्घातितः; अतो 'वयं' 'कस्मै' अन्यस्मै 'तिष्ठेमहि' आत्मानं प्रकाशयेमेति। इत्य मपां स्वातन्त्र्यं प्रतिपाद्य, तासा मिन्द्राधीनत्वं प्रतिपादयति— "सर्वं वा इद मिन्द्राय तस्थान मासेति। 'तस्थानम्' इति तिष्ठतेः कानचि[2] रूपम्। कैमुतिकन्यायसिद्ध्यर्थ माह— "अपि योऽयं पवत इति। 'योऽयं' दुर्वहत्वेन प्रसिद्धो वायुः 'पवते', सोऽपि इन्द्राधीनः स्थितवान् किल, किमु वक्तव्य मेतत् सर्वं मिन्द्रवशे स्थित मिति ॥ १४ ॥

१— का० श्रौ० सू० ९. ४. १२।

२— पा० सू० ३. २. १०५, १०६।

"स इन्द्रोऽब्रवीदिति । अथ 'स इन्द्रः' एवम् 'अब्रवीत्' । 'यत्' 'किञ्च' 'इदं' भूतजातं 'मे' मदर्थं स्थितम्, अतो यूय मपि 'तिष्ठध्व मेव' न गच्छत 'इति' । अथ तेन तथोक्ताः 'ताः' आपः, वयं तिष्ठेमहि, 'नः' अस्माकं 'ततः' 'किं' लब्धं 'स्यात्'? 'इति' अब्रुवन् । अथ तासा मिन्द्रः 'सोमस्य राज्ञः प्रथमभक्ष' इतरेभ्यो देवेभ्यः प्राक्, अभिषवकाले 'एव' 'वः' अस्तु 'इति' प्रादात् । 'ताः' अस्तु 'तथेति' अङ्गीकृत्य 'अस्मै' इन्द्राय 'अतिष्ठन्त' ॥

प्रसङ्गात् निग्राभ्यशब्दनिर्वचन माह— "तास्तस्थाना उरसि न्यगृह्णीत इति । इन्द्रेणोरसि निगृहीतत्वात् 'निग्राभ्याः' इति तासा मपां नाम सम्पन्नम् । "हृग्रहोर्भश्छन्दसि"–इति[1] हकारस्य भत्वम् । निग्राह्या इत्यर्थः । कर्मणि कृत्यः । तथैवैताः एतद्यजमान उरसि निगृह्णीत इत्यर्थः । अत्र विधिरुन्नेयो निगृह्णीयादिति ॥

न चात्र प्रथमभक्षः श्रूयत इत्याशङ्क्य अभिषवकाले ताभिः संसर्ग एव भक्ष इत्याह— "स आसा मेष इति ॥ १५ ॥

उपसर्गे मन्त्र मभिधाय व्याचष्टे— "स उपसृजति श्वात्रा स्थ वृत्रतुर इत्यादिना[2] । श्वात्र-शब्दस्याभिप्राय माह— "शिवा ह्याप इति । यद्यपि "श्वात्र मिति क्षिप्रनाम[3], "आशु अतनं भवति"–इति निरुक्तम्[4], तथाप्यक्षरसामान्यान्निर्ब्रूयादितिन्यायेन[5] श्वात्र-

---

१— पा० २. ३. २ सू० वा० १ ।
२— वा० सं० ६. ३४. १ ।
३— निघ० ४. २. १४ ।
४— निरु० ५. १. ३ ।
५— "अविद्यमाने सामान्येऽप्यक्षरवर्णसामान्यान्निर्ब्रूयान्न त्वेव न निर्ब्रूयात्"–इत्यादि निरु० २. १. १ द्रष्टव्यम् ।

शब्दविश्लेषणेन शिवशब्दप्रतिभानात् अपां च सर्वाप्यायनरूपत्वेन शिवत्वप्रसिद्धेः "श्वात्रा स्थेत्यभ्युक्त मित्यर्थः। यस्मात् 'एताः' आपः 'वृत्र मघ्नन्' तस्माद् 'वृत्रतुर इति' मन्त्रो ब्रूते। तुर्वी हिंसार्थः[1]। वृत्रं तुर्वन्ति घ्नन्तीति वृत्रतुरः। 'अमृतस्य' 'पत्नीः' पालयित्र्यः। यदि यूय ममृता न भवेयुः, तर्हि तादृशीना मपां स्वामित्व मेव नोपपद्येत इत्यनया प्रसिद्ध्या "अमृता ह्यापः"-इति ब्राह्मणम्। प्रसिद्धिवाचकं हि-शब्द माह– "ता देवीर्देवत्रेति। मन्त्रभागस्य स्पष्टार्थता माह– "नात्र तिरोहित मिवास्तीति। इदानीन्तनं सोमपानविषय मुपख्यानम् "उपहूताः सोमस्य पिबतेति मन्त्राभिधानादायात मिति दर्शयति– "उपहूता एव प्रथमभक्षं सोमस्य राज्ञो भक्षयन्तीति॥

मन्त्रस्याय मर्थः सम्पन्नः।– हे निग्राभ्या आपः! यूयं 'श्वात्राः स्थ' शिवा भवथ, 'वृत्रतुरः' वृत्रस्य हिंसकाः स्थ, 'राधः' धनस्य 'गूर्त्ताः' उद्यमयित्र्यः। "गुरी उद्यमने[2]", "नसत्तनिषत्तेत्यादिना[3] निपातितो गूर्त्त-शब्दः। 'अमृतस्य' 'पत्नीः' पालयित्र्यः स्थ। अतस्तादृङ्महिमोपेताः 'देवीः' हे 'देव्यः! देवत्रा' देवान् प्रति 'इमं यज्ञं' सोमात्मकं 'नयत' प्रापयत, 'उपहूताः' अनुज्ञाताः सत्यो यूयं 'सोमस्य' सोमं पिबतेति मन्त्रार्थः॥

"श्वात्रा स्थेत्यासिञ्चति निग्राभ्याः"-इति[4] कात्यायनः॥ १६॥

१– स्वा० प० ५७० धा०।
२– तु० आ० १५ धा०।
३– पा० सू० ८. २. ६१।
४– का० श्रौ० सू० ९. ४. १२।

यदुक्तं तेन "प्रहरिष्यन् द्वेष्यं मनसा ध्यायेदमुष्मा अहं वज्रं प्रहरामि, न तुभ्यं सोमेति, अभावे तृणं माभेरिति प्रहरत्येवं त्रिः"-इति[1], तदिद माह— "अथ प्रहरिष्यन्नित्यादिना। 'अमुष्मै' द्वेष्ट्रे; अत्र सोमशर्म्मण इति द्वेष्टुर्नाम मनसा गृह्णीयात्, 'प्रहरामि' प्रक्षिपामि, पाषाणरूपं वज्र मिति शेषः। हे सोम! 'न तुभ्य मिति'।

नैव प्रहरणं चेत् को वध इति, तत्राह— "यो न्वेवेमं मानुषं ब्राह्मण मिति। अत्यन्तदोषाविष्करण मितीमं ब्राह्मण मिति विशेषितम्। 'तं' ब्राह्मणस्य हन्तारं 'परिचक्षते' 'न्वेव' खल्वेव। 'परिख्यानं' दूष्यत्वेन वर्जनम्, 'अथ' 'किं', वक्तव्य मिति शेषः। 'एतं' माहात्म्यवन्तं पुरोवर्त्तिनं यो हन्ति, तं परिचक्षत इति किमुतेत्यर्थः। कैमुतिकन्यायस्य वीज माह— "देवो हि सोम इति। हि-शब्दो "देवो वै सोमः"-इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धिद्योतनार्थः। अस्तु तथा, यदि हन्तिः स्यात्, सैवात्र कुत इत्यत आह— "घ्नन्ति वा एन मिति। प्राग् व्याख्यात मिव। 'एते' शत्रुनामग्रहणपूर्वक मभिषुण्वन्तः 'तं' सोमं 'न घ्नन्ति'। 'तथा' द्वेष्यत्वभावनायां सत्याम्। 'अतः' अस्माद्धननसकाशात्, अस्मात् स्थानाद्वा। 'तथा' सति अभिषोतुरध्वर्य्योः 'अनेनस्यं भवति' न विद्यते एनः पापं यस्य स अनेनाः, तस्य भावः अनेनस्यम्॥

द्वेष्याभावे तत् कथ मित्याशङ्क्याह— "यद्यु न द्विष्यादपि तृण मेव मनसा ध्यायेदिति। अमुष्मै तृणाय वज्रं प्रहरामि, हे सोम! न तुभ्य मिति ध्यायेदित्यर्थः॥ १७॥

१— का० श्रौ० सू० ९. ४. १३—१९ क।

प्रहरण मनूद्य मन्त्रं विधाय व्याचष्टे— "स प्रहरति माभेरित्या-दिना[1]। मा भेरिति पदं व्याकुर्वन्नेव द्वेष्यत्वभावनायां यत् प्रयोजनं प्रागुक्तम्, तदेव माभेरिति मन्त्रभागस्यापि तत्पर्य मिति व्याचष्टे— "माभेर्मा संविक्था इति, मा त्वं भैषीर्मा संविक्था अमुष्मा अहं प्रहरामि, न तुभ्य मित्येवैतदाहेति। 'एतत्' माभेरिति मन्त्र-वाक्यम्। ऊर्क्-शब्दस्यान्ननामसु[2] पाठात् अन्नसारो रसो विवक्षित इति व्याचष्टे— "रसं धत्स्वेत्येवैतदाहेति। "धिषणे वीड्वी"-इतिमन्त्रभागस्य धिषणफलके अर्थ इति केषाञ्चिदाचार्याणां मतम्; तन्मतं निराकर्त्तु मुदाहरति— "इमे एवैतत् फलके आहु-रित्यु हैक आहुरित्यादिना। प्रथमम् 'आहुः'-इतिशब्दस्य पदानि 'धिषणे'-इत्यादीनि। 'एतत्' एतस्मिन् वाक्ये 'इमे' सोमाधारभूते 'फलके' ब्रुवते इत्यर्थः। 'इति' अमु मर्थ मेकशाखिन आहुः। 'नु' प्रश्ने। 'किं' 'तत्र' त्वदभिमते, विद्यत इति शेषः। विद्यत एवेत्या-शङ्क्याह— "योऽप्येते फलके भिन्द्यादिति। यद्येते च द्वे स्यातां, तर्हि कदाचिदपि भग्ने स्याताम्, अतः किन्नु तत्रेत्यर्थः॥

इदानीं स्वाभिमत मर्थं सोपपत्तिकं दर्शयति— "इमे ह वै द्यावापृथिवी इत्यादिना। अत्र धिषणे अनूद्येते, तयोर्दार्ढ्य माशा-स्यते, तच्च सति शैथिल्यकारणे उपपद्यते; अतस्तत्प्रसक्ति माह— "एतस्माद् वज्रादुद्यतात् संरेजेत इति। वज्रवद्धिंसकात् अभिषवा-योद्यतशस्त्रसकाशात् 'इमे द्यावापृथिवी' 'संरेजेते' कम्पेते। 'द्यावा-

१— वा० सं० ६. ३५. १। २— निघ० २. ७. १५।

पृथिवीभ्याम्' इति चतुर्थीद्विवचनम्। 'एतत्' इदानीम्, आभ्या-मर्थाय 'एनं' यज्ञं 'शमयति' शान्तं करोति, यथासौ उत्सेकावच्छे-दाभ्यां द्यावापृथिव्यौ न हिनस्ति तथा करोति। 'तथा' सति, "धिषणे विड्वी वीळयेथाम्"–इत्यभिधाने सति 'शान्तः' असौ यज्ञ इति 'इमे' द्यावापृथिव्यौ 'न हिनस्ति', प्रोत्साहनेन तयोर्दृढत्वस्य प्राप्तत्वादिति भावः। गत ऊर्गर्थवादः। "पाप्मा हतो न सोम इति तदस्य सर्वं पाप्मानं हन्तीत्यार्थवादिकं फलं मा मा सन्ताप्त मिति च देवताभूतस्य सोमस्याभिषवरूपो वधोऽध्वर्योरेव सम्भावित इति तस्यैवेति मन्तव्यम् ॥ १८ ॥

यदुक्तं कात्यायनेन— "एवं त्रिरभिषुणोति[१]"–इति, तदिदं त्रित्वं विधाय सम्भरणनिग्राभोपायनयोः सङ्ख्या सह समुच्चित्य प्रशंसति— "स वै त्रिरभिषुणोतीत्यादिना। 'त्रिः सम्भरति' त्रिः सन्निषीद-यति। निग्राभोपायनम् प्रागपादित्यादिमन्त्रजपः; तत् चतुर्वारं कर्त्तव्यम्। 'तत्' मिलित्वा 'दश' सम्पद्यन्ते; विराट्छन्दसस्य दशा-क्षराणि; सोमोऽपि विराट्सम्बन्धी; "पञ्च कृत्वो यजुषा मिमीत, पञ्चकृत्वस्तूष्णी मिति दशसङ्ख्यया मितत्वात्; अतो वैराजस्य सोमस्य समत्वाय अभिषवादिगता दशसङ्ख्या प्रशस्ता। ततोऽत्र सम्भरणत्रित्वस्य निग्राभोपायनचतुष्टयस्य च विधिर्निर्देशादेव द्रष्टव्यः[२] ॥ १९ ॥

१— का० श्रौ० सू० ९. ४. १६ स्व।

२— त्रिरभिषवे प्रहारसङ्ख्या का० श्रौ० ९. ४. १७—१९ सूत्रेषु द्रष्टव्या, इहापि चतुर्थकाण्डे (१. १. १४, १६.) किञ्चिद वक्ष्यति।

अथ निग्राभोपायन मनूद्य प्रशंसति— "अथ यन्निग्राभ मुपैति, यत्र वा एषो ऽग्रे देवानां हविर्बभूवेत्यादिना । "इमा दिशो-ऽभिदध्याविति । अभिध्यानं मैथुनविषयं ध्यानम् । अभिध्यानप्रकार माह— "आभिर्दिग्भिरिति । 'मिथुनेन' तद्योगेन, 'प्रियेण' दिशा मभिमतेन, 'धाम्ना' मम शरीरेण 'संस्पृशेयेति' । यद्वा, 'दिग्भिः मिथुनेन प्रियेण धाम्ना' दिशां मिथुनार्हेण प्रियेण धाम्ना शरीरेण संस्पृशेयेति व्याख्येयम् । एवङ्कामयमानस्य सोमस्य निग्राभो-पायनेन 'देवाः' 'आभिर्दिग्भिः' सह 'मिथुनेन प्रियेण धाम्ना' 'समस्पर्शयन्' संयोग मकारयन्, निग्राभ्योपायन मेव संस्पर्श इत्यर्थः । "तथो एवैन मिति, दार्ष्टान्तिकं वाक्यम् दृष्टान्तवद् व्याख्येयम् । यद्वा, पूर्वत्र सङ्ख्याविधिः सः, "यन्निग्राभ मित्यत्र तु यच्छब्द मुपेत्त्य विधिरवगन्तव्यः ॥ २० ॥

तत्र मन्त्रं विधाय प्रशंसति— "स उपैति[1] प्रागपागित्या-दिना[2] । अपाञ्चतीत्यपाक्, प्रतीची दिक् । "अधरागिति, उदक्-प्रतियोगिनी दक्षिणा दिगुच्यते[3] ॥ २१ ॥ ॥ २२ ॥

अथ सोमस्याभिषवसम्भरणादिप्रसङ्गाद् यज्ञनामनिर्वचनं दर्श-यति— "अथ यस्माद् यज्ञो नामेति । 'यस्मात्' प्रवृत्तिनिमित्तात् यज्ञस्य 'यज्ञः' 'इति' 'नाम' अभूत् । तस्योत्तरम्— "घ्नन्तीत्यादि । अभिषवेन हतम् 'एनं' सोमं 'तन्वते' सम्भरणग्रहणहोमादिना

१— का० श्रौ० सू० ६. ४. २० । २— वा० सं० ६. ३६. १ ।
३— पा० सू० ५. ३. ३० द्रष्टव्यम् ।

विस्तारयन्तीति यावत्, तदेव तस्य पुनरुत्पादनम्। 'सः' सोमः 'तायमानः' सन् 'जायते', अतो यत् परम्परया आहुतिभावं गच्छन् 'जायते' पुनः पुनः सम्भवति; अतो यन् जायत इति 'यन्जः'। अतो वस्तुतो 'यन्जः'-इति तस्य 'नाम', 'तद् यज्ञ इति' परोक्षेण व्यवहरति[1] ॥ २३ ॥

उक्तार्थसंवादत्वेन सोमप्रार्थनारूपं मन्त्रसंवादं दर्शयति— "तत्रैता मपि वाच मुवाद, त्व मङ्ग प्रशंसिष इति[2]। 'तत्र' तस्मिन्नभिषवकाले 'एतां' प्रार्थनारूपां त्वमङ्गेति 'वाचम्' 'उवाद' उक्तवान्। हे 'शविष्ठ!' अतिशयेन बलवन्! 'अङ्ग' हे इन्द्र! 'देवः' 'त्वं' 'मर्त्यं' मरणधर्माणं मां सोमं 'प्रशंसिषः' प्रशस्तं कुरु, आहुत्यात्मना विस्तारयन् देवात्मना पुनरुत्पादयेत्यर्थः। "शंसु स्तुतौ[3]", "सिब्बहुलं लेटि"-इति[4] सिप्, आर्द्धधातुकत्वादिट्,[5] "इतश्च लोपः,"-इतीकारलोपः[6], "लेटोऽडाटौ"-इत्यडागमः[7]। अस्त्वन्यो देवः किमिन्द्रप्रार्थनयेति तत्राह— "हे 'मघवन्!' तत् 'त्वत्तः' 'अन्यः' 'मर्डिता' सुखयिता 'न अस्ति', यत एवम् अतः 'ते' तुभ्यं

१— "यज्ञः कस्मात्? प्रख्यातं यजतिकर्मेति नैरुक्ताः, याच्ञो भवतीति वा, यजुरुन्नो भवतीति वा, बहुकृष्णाजिन इत्यौपमन्यवः, यजूंष्येनं नयन्तीति वा"—इति निरु० ३. ४. २।

२— वा० सं० ६. ३७. १।

३— धा० प० ७२८ धा०।

४— पा० सू० ३. १. ३४।

५ — पा० सू० ७. २. ३५।

६— पा० सू० ३. ४. ९७।

७— पा० सू० ३. ४. ९४।

'वचः' प्रशंसाप्रार्थनारूपम् 'ब्रवीमि'। अस्य मन्त्रस्य तात्पर्य माह— "मर्त्यो हैवैतद् भवन्नुवाच,[१] त्व मेवैतो जनयितासि नान्यस्त्वदिति। स्पष्टोऽर्थः ॥ २४ ॥

अथ निग्राभ्याभ्योऽद्भ्यो होतृचमसेन ग्रहणम्, तत् प्रशंसति— "अथ निग्राभ्याभ्यो ग्रहान् विगृह्णत इति[२]। 'निग्राभ्याः' अभिषवसमये सोमोपसर्गायोपयुक्ता आपः। कथं ताभ्यो ग्रहण मिति परम्परयेति दर्शयति— "आपो ह वै वृत्रं जघ्नुरित्यादिना। वीर्यवत्यः स्यन्दमाना आपः, ताभ्यो वसतीवरीणां ग्रहणम्, ताभ्यश्च होतृचमस-निग्राभ्याणां ग्रहणम्, निग्राभ्याभ्यः सकाशात् सोमरसद्वारा ग्रहान् विगृह्णते। तदा 'तेनैव' वृत्रवधप्रयुक्तसामर्थ्येनैव 'एतत्' एतेन निग्राभ्याभ्यो 'ग्रहान् विगृह्णते'। तच्च ग्रहणं होतृचमससकाशाद् भवति; होतृचमसं दशापवित्रस्योपरि धारयित्वा, तत्र सोमरस मासिच्य, धारां सम्पाद्य ग्रहणात्। 'योषा वै' स्त्री खलु 'ऋक्', सैव 'होता'; ऋचः शस्त्राद्यवयवरूपायाः होतृशयोज्यत्वात् अभेदविवक्षया ऋग्घोतेति सामानाधिकरण्यम्। "तदेन मेतस्या इति। 'एतस्यै योषायै' षष्ठ्यर्थे चतुर्थी[३]। एतस्या योषाया: ऋग्घोतृलक्षणायाः सम्बन्धितया 'एनं' सोमम् 'एतद्' एतेन होतृचमसाद् ग्रहणेन 'प्रजनयति' पुनरुत्पादयति। "तस्माद्धोतृचमसादिति।

१— 'भगवन्नुवाच(!)'–इति च।

२— का० श्रौ० सू० ९. ४. २०, २१, २२।

३— पा० २. ३. ६२ सू० वा० १।

पुनर्निर्गमनम् । तस्मात् निग्राभ्योदकैर्होतृचमसेन ग्रहान् गृह्णीयादिति विधिः[1] ॥ २५ ॥ ५ [९. ४.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे नवमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ९ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्ताब्धीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोर्वां रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिङ्गनार्यो,
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणज मनृणः शार्करं चार्कतेजाः,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि मकृत मुदा पाचसात्सिङ्गनार्यः ॥

१— तत्प्रकारस्तु ग्रहकाण्डेऽनुपद मेव स्फुटिष्यतीति शम् ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीवीरहरिहरभूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे नवमाध्यायः समाप्तः ॥ ९ ॥

॥ इति तृतीयकाण्डे सप्तमः प्रपाठकश्च समाप्तः[1] ॥

॥ इत्यध्वरं नाम तृतीयं काण्डं समाप्तम्[2] ॥

१— "कण्डिकासङ्ख्या ११४"—इति क, "कण्डिकाः ११४"—इति ख, "कण्डिकासङ्ख्या ११४"—इति ग, घ। तत्र १ ब्रा० ११ क०, २ ब्रा० २७ क०, ३ ब्रा० १७, ४ ब्रा० ३४ क०, ५ ब्रा० २५ क० ; सङ्कलनयात्र प्रपाठके ११४ कण्डिकाः सम्पन्नाः ॥

२— "कण्डिकासर्वसङ्ख्या ८५९"—इति क, "अस्मिन् काण्डे कण्डिकासङ्ख्या ८५९"—इति ख, तथैव ग, घ। तत्र प्रथमे प्रपाठके १२४, द्वितीये १२८, तृतीये १२२, चतुर्थे १३२, पञ्चमे १२७, षष्ठे ११२, सप्तमे ११४ ; सर्वसङ्कलनयात्र काण्डे ८५९ कण्डिकाः श्रुता इति सिद्धम् ॥



